

नं० १००६-घ
आत्मपुराणम्
पत्राणि ४२८

डा० १००६

आत्मपुरा
ण
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः नमः पितृचरणेभ्यः ईशानीशादिभेदेन व्याकुलं सकलं जगत् निरीक्ष्यै
त्रियः कश्चित् कृतार्थीवगतिस्तमः एकदा करुणाक्रान्तचित्त एतन्न्यचिन्तयत् अहो संसारस्थ
लेन क्लेशिताः सर्वदेहिनः कामादिकाकवासेन नारीहकविनोदिना कथमस्मात् भवे त्वेव
भीतिः सर्वत्र जनमिह इति संचिन्त्य मतिमान् सद्गुरुपरिपृच्छति कथमज्ञानलोहांगतोत्तर
संसारस्थूलकं शरणत्रयविशालाद्यमृतिक्रमबुजेन्नुमान् एवमुक्तो गुरुः प्राह सर्वशिष्यं कृपा
णानिधिः ज्ञानमज्ञाननाशाय नियतसाधनं विदुः संसारस्थूलमोहलहककाकादिसेवित
मापितो मायया भ्रान्त मायाऽज्ञानमितीरितं ज्ञानं वेदान्तविज्ञानमज्ञानमितरत्पुनः नाहं भ्रा
न्तो विज्ञानं लोकेऽपि ज्ञानमिष्यते अतो ब्रह्माहमस्मीति बोधो मार्गोऽत्र संमतः संसारस्थूलं
संत्यज्य गच्छतो मुक्तिमद्वयं कर्तव्यमेतद्धि ज्ञानमात्मात्मज्ञानापनुत्तये न चान्यदग्निष्टोमादिदे
हकारागृहप्रदं आत्मबोधो हि तस्मात् उक्ताज्ञानविनाशनात् प्रापणाच्चात्मरूपस्य ब्रह्म
णो भेदस्वरूपतः वटक्लिष्टनिनान्यत्र वर्तमानः स्थितो भुवि नासीत्पुरा न पश्चाच्च भविष्यति
कथंचन अयं देहो न चान्यत्स्यात् चराचरमिदं जगत् इति त्रिधा परिच्छेदो ब्रह्मण्यात्मस्व
रूपके न विद्यते यतस्तस्मात् ब्रह्मात्माहमितीरितः तस्य मोगमकं ज्ञानं ब्रह्मेत्याहश्रु

तिः स्वरूपं यथा ब्रह्म तथा सत्यमिदं ज्ञानमिहोदितं आदावंते च मध्ये च यत्स्वरूपं न संत्यजेत् सत्यं त
त्तादृशं प्रोक्तमतोन्यत्तादृशं न हि अपि वास्तीति विज्ञानग्राह्ययो विषयो मतः सदर्थः सत्यता ते
न मम मधीग्राह्यरूपिणः यथा वा वाक्यजन्यस्यात्र सत्यार्थगमकं हि तत् एवं सत्यमिदं ज्ञानं मम सत्य
स्य बोधकं असत्यस्य विनाशाद्वा सत्यमेतदिहोच्यते मोहज्ञानस्य सत्ताया मात्मज्ञाने न नश्यति
आदौ पश्चादसत्वाद्धि मध्येप्येतदसत्स्मृतं न वकालत्रयाव्याप्तो मध्येव्यथास्तितोस्ति हि नचापरो
दं भानं स्यात् स्वयं ह्यात्तथा स्याद्धि न सममसिद्धः सिद्धिः स्यात् अनयो विषमा क्वचित् आनंदात्मनि
बाध्यासेभिदं तु हि स्तितो मृषा अहं ब्रह्मास्मि बोधस्य न तु प्राणपंकजविपाकतः जातस्ततोन्यन्न नश्ये
युतदेवं वा हि प्रमोदकृत् उक्तं वेदांतविज्ञानमतिक्रम्य न वव्रजेत् अन्यत्न साधनजातं हि मोक्षा
र्थी वेधकारणं सच्चिदानंदमात्मानमीशानमिम मद्दयं अतिक्रम्य गतायेते परिभूतास्ते देहि
नः अत्र चोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ऋषीणां च प्रजानां च संवादं साधनं प्रति अतींद्रिया
र्थद्रष्टारो जितवासनाः इंद्रियाः यथोपपन्नलाभेन संतुष्टाः सहितस्तवः सनकाद्याः पुरा स्रष्टा
ब्रह्मणः सृष्टिकारिणः आत्मविज्ञानसंपन्ना लोकानुग्रहकारिणः सदा लोकार्थिनी प्रजा हृष्टा साध
नं ज्ञानवर्जिताः ऊचुस्तुः कृपाविशिष्टा ज्ञानवः सावसाधनं तेषां तद्वचनं श्रुत्वा प्रजास्ता देवमाहि

आ०प्र० २

तां अनाहत्यगतां सर्वाः स्वाभीष्टसाधनांतरं न तु तिस्रः प्रजा मूढाः न वेदोक्तं च मेनिरे साधनं प्रत
ये वेनाः शाह्याद्येवाभिमेनिरे शाह्यादिमेव नानासाममेनो वाक्कायदोषतः न भोम्भूम्विलावास
स्त्रियाकायावज्जायत मानुषेरूपभोगणायवधमेच्छाघस्त्र नित्यशः अहस्तपादवागादिः सावद्वी
नोति दुःखितः यस्तेणाहस्तहीनानां धीद्वियाः अपिपादयाः वाचाविशदयाहीनाः पशवस्त्र
मयेपिहि पादादिहीनाः सर्पाद्याः प्रसिद्धाः सर्वदेहिनां अपरास्तु प्रजा काश्चित अतिक्रांतात्म
साधनाः वेदोक्तसाधनं सर्वं निजं कर्माभिमेनिरे उपासनं च वन्दनं वा ह्यायात्मस्वरूपिणां
उक्थ्यादिग्रहवोध्यानां देवतानां च सर्वशः अन्यापि हेयसाधनं प्रजानां फलभेदतः स्वर्गादिसु
खसिध्यर्थं वैदिके ज्ञानकर्मणी चक्रुः काश्चित्परानगाः विचार्येवं परस्परं सनकाद्यैर्वेदविद्भि
रुक्तं नः साधनं परं ज्ञानं तत्राधिकारो स्ति न कथंचन नोधुना सम्यग्ज्ञात्मा परब्रह्म यत्तज्ज्ञानस्तु
तत्साधनं मतो देहादिसंघातात् अस्माभिर्न पृथक्कृतः वेदविद्भ्यापि पूर्वेभ्यः पित्रादिभ्यः
कथंचन बुद्धिमद्भिर्न वास्माभिः स्वयं बुध्यावधारितः मनसा कल्पितो नापि मनस्यारविशारद
ैः श्रवणादिभिर्नवाज्ञातः ज्ञानाच्चिह्नं हमदिर वक्तारादिभिरप्यात्र दृष्टः सत्वमपि नैव हि मात्रत्वादि
हितवीक्षे वितता निर्गुणा न च अस्माभिस्तु सिद्धाभ्यानोपादिष्टास्ति निर्गुणः किंतु देहात्स्वय

२

नाम्नेनाः पुण्यापुण्यफलोपभक्त सुखात्मेति तथाश्रोतामंतेन्त्यादिश्रुतिर्भिन्नो नविरागं वयंशा
माययागाध्ययनकर्मस्व स्वनयः काववषयावाश्रमिहोत्रानरायथा शारीरेवस्त्रवाधार्थं सर्ववेषोत्त
हदेहिनां निर्मितयत्नएतस्मिन प्रपदायातनी शरीरवपि क्रुरदेशेरः स्यानेषुप्रविष्टनादिनिष्कृतिः
तत्रापिपोरुषादेहः सप्रज्ञाविलसाधनः विशुद्धात्मावबोधाय यस्मादाविरितिहिश्रुतिः कर्तव्यं
हितमस्मभ्यं तेश्वातिं च्युतिसंमत अशांकंवेतिविज्ञायनस्तोमिह समागतः ततोधिकारसंप
नैकुर्मदेशज्ञानकर्मणी इति सविन्त्यसंवक्तुस्ताः प्रज्ञाज्ञानकर्मणी ततोविशुद्धहृदयाः मोक्षेजा
त्रेषिसत्तमान् मनस्तवल्लस्मानात्मज्ञानविवर्जिताः स्वाध्यायं तावि लोकभूयविरक्त
बुद्धये तेपिनद्रवनेश्वताकृपयापरयाहताः सर्वज्ञात्मवृहद्धर्थ मिदं वचनमब्रुवन् वयं
तं कथं शात्कासर्वाशनसगोवरं सच्चिदानंदमात्मानं ज्ञानं वाग्रूपमीहराः तथापिशास्त्रसि
द्धेनव्यवहारेणवोधुना वृत्त्वामं परमात्मानंतराजानमिवंवदिनः शास्त्रवोधोद्धिधाहृष्टोलौकिक
वोदिभिस्तथा अहं नाहमितिमाज्ञात्सर्वथंहैवं तथानयोः तत्रतत्पादिकोयोयं व्यवहारोत्रलौकि
कः शास्त्रमत्रयवोधात्मा स्यात्तो यं तद्विवर्जितः वाचिशाहोहदिज्ञानमयोमस्यादिसंस्थितः कथ
मशास्त्रवोधात्मा मवेद्दृष्टिविनारणं शास्त्रवोधावपि यदास्यातामर्थोनदोतयोः इष्टयोगवभवे

आ॰प्र॰
२
3

तांतो यथा भिन्नोपि तः स्वतो ग्रहं ग्राह्यमत्ययथो वात्मा विषयईश्चितः व्यवहारे तथानात्मत्वमहं ग्रा
ह्यवोधयोः ग्राह्यवोधो विरूप्यैकोप्यर्थो ग्राह्यवोधयोः स एव जगदुत्पत्तेः पूर्वमासीन्महेश्वरः नग्रा
ह्यवोधो नानात्मा नित्यमो भासकरो यथा दिवसो दिवसभानोत्तमायद्वल्पयत्रजेन सदानंदात्मनि
सदानन्दे तत्र विलीयते निशात्ययहन्त्सको स्वहाभिभूय दिवाकरं तमउत्पद्यतेन द्रष्टा जगदेत
द्विजायते सच्चिदानंदमात्मानं समभिभूय विलक्षणं असज्जडदुःखरूपमनात्मवपुरेव हि यज्ज
देव यथा सर्प्यः सर्पात्यतेः पुरा स्थिता आनंदात्मा तथानात्मानात्मोत्पत्तेः पुरा स्थितः यथा स्व
प्नमः प्रस्फोवासनाकोटिगर्भिणी प्रपञ्चविद्यामप्येनां नजानात्यात्मनः पृथक् आनंदात्मा
पि च तथा मायां विश्वैकगर्भिणीं आत्मनो न पृथग्वेत्ति मायावी समहेश्वरः अपि मायापि मायया
स्वतः सिद्धिर्विहन्यते स्वप्नमस्य यथा ...सिः स्वस्येव द्रष्टा सिध्यति स्वप्नोतवत्तावृत्तिः स्वयंकारणा
त्मयात् नचात्मानागरुकोपि तस्य सा विषया न हि कारणानाम चेष्टायानसा लिंगमुद्दीपिता
व्यभिचारित्वतोयस्मात्सा मायादावपि दर्शनात् नचतत्सां प्रमाणं हि शास्त्रं तत्पुरुषार्थनः तस्मा
देनवदत्यन्तामवतः सिद्धा स्वतुल्यमा मायत्वात् हि वचः सर्वेः रानन्दात्मावबुद्धये अतः समाध्यायात्मा
...मायरवसंलये सततम् स्फोयथाभानोर्दिवसनित्यमाउव एवं स्थितस्तदादेवः पूर्वसंस्कारस

२

स्कृतः वासनानां समुद्भेदो धातुः पर्यालोचपटीयसः इत्थं मयि स्थितं सर्वं भूतभौतिकरूपकं अस्म
द्रूपमेव तत् कृत्वा स्वदेहे लोकत्रयीमिमां इति संकल्पविधात्मा सत्यसंकल्प ईश्वरः भूरादिलोक
सहितं सर्वं स्वदेहादपृथक् आत्मनो व्यतिरिक्तं तन्नामरूपक्रियात्मकं स्रष्टुं सर्वं जगदेवं माया
वी बालको यथा इदमालोचनं चक्रे सर्वज्ञः सर्वशक्तिमत् इमानि पंचभूतानि विदमंडं चनीरग
अत्रस्थिता इमे लोका भूर्भुवः स्वरितीरिताः अथैतन्नामिदं सर्वं विनश्यत्पनत्क्षणमात्रतः स्वामिहीन
गृहं यद्वन्नश्यतस्येव कलेवरं इति संचिंत्य तत्रैवाक्रद्रणाविविधातिन चकार लोकपालानां सृष्टि
ष्टिं स जगत्पिता मुखच्छिद्रात् स्थिर्जाता वाक् ग्राहकव्यवहारिणी तत्र एव तस्याः संजातो वह्निर्वेदकारक
मेरुतः नासिकाच्छिद्रतो घ्राणं घ्राणादेव प्रभंजनः अक्षिच्छिद्रादिदं चक्षुः चक्षुषो भगवान् रविः
कर्णच्छिद्रादिदं श्रोत्रं श्रोत्राज्जाता इमा दिशः अतिसूक्ष्मान्यनंतानि देहे सर्वत्र यानि हि छिद्राणि
तेभ्यः संजाता त्वक् देहव्याप्य संस्थिता तस्याः शरीरे लोमानि केशाश्चापि हि जज्ञिरे लोमभ्यश्च
केशेभ्यः स्थावराः सर्व एव हि जाताः सर्वोपकाराय लोके शुभाजस्त्वहर्निशं पंचच्छिद्रं मांसपद्मम
नराकाशसंश्रितं हृदयं नाम तज्जातं तस्माज्जातमिदं मनः मनसश्चंद्रमा जातो जगदानंदकारकः
नाभिच्छिद्रादयं जातः प्राणभेदोतिदुःसहः स एव आगतमिदं यस्मात् अन्नपानेच सर्वशः [illegible]नाम

आ॰ पु॰
४
5

ऽन्नं देहे प्रनयति ततोपानो यमीरितः अपानततो महानेष सर्वं गर्जन भयंकरः अन्नदोषं विनानैव स्थिरं
नेष्प्राणिनां क्वचित् अत्रत्वेष यस्तस्मात् अपानान्न[illegible]सुरोदितः शिश्नच्छिद्रादिदेवतः पंचमात्रु
तिमाधनं जरायुजाण्डजास्वेदजोद्भिदस्य च कारणं ब्रह्मापि चन्द्रो राणिब्रह्माण्डानां स्थितानि हि ॥
नाभिच्छिद्राद्यानो यो मस्त्योर्जनकरीरितः समुद्रच्छिद्रतो जज्ञे यः सर्वाश्च मित्रपूर्वकः प्राणनाशः
स्मरोधः स्यात् भूमिस्तेन हि सा स्मृता त्वचो लोमानि तानि सर्वं सर्वकंपानि ततो महत् लोमभिः सहि
तो जातस्तत्त्वचश्च विनिर्गतः दिशोवकाशरूपत्वात् तास्ताकाशईतीरिताः अन्तःकरणमुत्क्र
हि मनस्तेनाखिलं जगत् बुद्ध्यहंकारचित्तानां तत्र जातं निगद्यते अस्माद्देहो महद्याश्च वेद
गाहेन लक्षिताः अपानशाहतः प्राणेनानाहतिसुलक्षिताः वाचापि वर्णनं तद्धत्र अग्निनापि
जलाधिपः छिद्राणेवं विनिर्माय हस्तौ पादौ च सृष्टवान् हस्ताभ्यां त्रिजगत्त्राणं पद्भ्यां चैव
त्रिविक्रमं एवं देहे हिरण्यजन्मस्वादिषु यथोदितं सृष्टवान् देवताः सर्वा वागाद्याः समस्वराः
अनंतकोटिकोटीनां योजनानि स विस्तृतः विराट्देहाण्येवालोकाः प्राणिनां हि भयंकराः
महाभूतजलः सम्यक् सप्तलोकोर्मिमालकः चतुर्विधशरीरोघ चतुःशक्तिशंखविभूषितः कामक्रो
[illegible]देनक्राणमाकरः कर्मबंधनः त्वगादिधातुदीर्घो यो विरामस्त्र मलसंश्रयः एतस्मिन्पति

ता एता वागाद्याः सर्वदेवताः क्षुत्पिपासापरिश्रान्ता जनकं स्वमथाब्रुवन् अयं सर्वात्मको दे
हो विराजो भवता कृतः नैतस्मात्स्थानि विक्तं भोक्तुमन्नपाने च हे प्रपते न भोक्तुं वान्नपानं त्वमस्मा
कमिह हे प्रपते ततो त्वं भगवन् देहमन्यमस्मभ्यं हिताय वै यत्र स्थिता वयं स्यामोस्तत्रान्नपा
नस्य भागिनः इत्युक्ते स हिरण्यगर्भो देहं चकार जनको विभुः ततस्मिन्नीते तेषामभूदत्रो घट
शनात् पुनः स्वतानां प्रीत्यर्थं देवोऽश्वमदर्शयत् तत्रापि नाभवत्प्रीतिर्हर्षस्तासां हिताप्रभा
वतः एवं नानाविधान् देहान् तदर्थं सस्रजे प्रभुः न चैतेषां ऽभवत्प्रीतिर्मानुषमसृजन्
ततः ते हृष्टा ते भवत्यो तास्तुष्टा ततस्तद्धृत भवत भवता कृतमित्येव हृष्टा जनकमब्रुवन्
उर्वितं पुरुषे देहे ततस्ता नावतिष्ठताः प्रमाणं वेदशास्त्रादिक्रियास्वेवं प्रायोऽज्ञानविवर्जितः
इहाम्रेव सत्त्वे चायं देहस्थो न्यमपि सगत कर्तव्यं चाप्यकर्तव्यं वेत्ति सर्वं प्रमाणतः अत्र चा
विश्रान्तात्मा वेदवाक्यात्प्रकाशते अत्र ता देवताः सर्वाः संतोषमवमेनिरे एवं तु हेषु
पुरेषु पितान्येतान्नवाच ह स्वस्वंस्थानं प्रविशत स्वस्मिन् भेदं विहाय वै इत्युक्ते तथा वक्त्र
देवाः सर्वे स्वयंभवा अग्निर्वाग्भूत्वा प्राप्य स्वं वाक्छिद्रे व्यवस्थितः अपां नाथो रसनतां प्रा
प्य जिह्वायतोऽभवत् वायुर्गंधं प्राप्य नेता घ्राणं भूत्वाप्यथाविशत् नासिकाविवरं तत

क

श्रा॰ ७॰ अतोग्निरपि दिवौः चक्षुरिन्द्रियतां प्राप्यादिक् श्रोत्रं कर्णयोस्तथा स्थावरा अपि लोमानि भूत्वा त्वचा
५ त्वचमाविशन् चंद्रमाश्च मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्तथा नाभिछिद्रं मृत्युरपानरूपस्तत्र समा
विशत् उक्तापानस्वरूपः सन् शिश्नछिद्रे तथैव हि आपो रेतः स्वरूपास्ताः प्रविष्टा इति श्रुतिः
एवमन्या अपि तत्स्थादेवताभेदवर्जिताः अध्यात्ममधिदैवं च स्वं स्वं स्थानं नान्यविशन् एवं स्थानेषु
दत्तेषु पित्रा नामायथाईताः अशनायापिपासे वायावेतौ स्थानकं तयोः स्थानांतरमहृष्टाः सदे
वतास्वेवदत्तवान् तयोः स्थाने हविर्लनदत्तो नाम स्त्याभवत् एवं स्थानानि दत्त्वा स तेषाम
न्नार्थिनामयं सेवनुक्तोपि जनकः ददमन्नं विचिंतयत् इमे लोकाश्च लोकपालाः सृष्टिता
स्तन्यामम एषामर्थे सृजाम्यन्नमिति संचिंत्य सोसृजत् अयमाहारत्वे वृद्धविषमपायेविवि
धविधः तत्र वागादयः सर्वा देवता नाम्नवन्नाहितत् विनापानप्राणभेदेन तासाममशा
ः प्राणोन्नादस्तेतावायुभेदोयकथ्यते अन्नं तो तथापि न विनात्मानमीष्टे अत्रे सोप्पपावकाः
इति विज्ञाय जनकस्तेरनुक्तोव्यचिंतयत् मामृते कथमेतत्स्यात् जगज्जातं सर्वायुकं तत्प्र
काशं विनाकिंचित् विद्यमानं प्रसिध्यति न सत्राद्यमिति ज्ञानं विनाराद्यं प्रसिध्यति नसथ
।रलोकायं वेत्ति किंचित्कदाचन अयकारं च जानाति न विना चक्षुषी जनः यथा च रादित्य ५

ह[illegible]प्रकाशोन्योहि स्यापयं घटस्यापि प्रकाशः स्यात् तमसोन्यस्य तथा ग्रहे घटादिप्रकाशानां प्रका
शेन प्रकाशनं क्रियते न घटेनात्र रविरेव प्रकाशते न च प्रदीपवत् सर्वः सजातीयानपेक्षिणः माएण
दिश्रुतयाहृष्टिर्विद्यते सर्ववादिनां ततः स्वल्पत्वाकुल्पर्ग्रहे ग्रहणकारणे प्रकाशेन सजातित्वेष्व
प्र कृत्वं चापि स्थिते स्वल्पता देवहेयापास्यात् बुद्धिः सर्वप्रकाशिनी स्याप एतयाहंरूपभानाभानात्मकं
जगत् अहं न कुत्रचिद्देशे स्थितोस्मि गवि गोत्ववत् नाहं कालेपि कस्मिंश्चित् भावोस्मि वस्तुतो यथा म
त्तोस्मिन् पृथक् किंचित् सदसच्छब्दयोगते यथा घटात्पृथक् भूमिर्वन्ध्यापुत्रश्च लभ्यते मय्येव सक
लं विश्वं देशकालादिरूपकं नामरूपक्रियाव्याप्तमध्यस्तं रज्जौ सर्पवत् तथाप्यहमाहमेकोत्र म
त्तो नान्योस्ति कश्चन स्वस्वरूपप्रकाशात्मेन भिन्नाः मत्तो न तेपि ते अध्यस्तत्वेन सर्पादिसमा मत्स्मा दहं हि तेन तस्मा
त्प्रकाशात्मे युक्तं मयाद्र्वस्य एव स्वतः तेजसो तेजसां वापि ममतात्मेन वस्तुना अतोहमस्मद्देहादेर्जे
ड्डः स्वात्मस्वात्मनः सच्चिदानन्दतां कुर्वन् प्रवेक्ष्यामि कलेवरं इति संचिन्त्य देवोसौ पुनश्चिन्तामवाप
ह द्वारमत्र प्रवेशे मे ज्ञानशक्तेर्भवेद्धि किं मम द्वारेण सर्वं हि क्रियाशक्तिः प्रविष्टवान् न हि वेष्टा
पि मां हित्वा जडानां स्थवत् भवेत् ज्ञानशक्तिस्ततो ह्यात्मं कथमात्मानमीश्वरं अविचार्य प्रवेक्ष्यामीत्ये
वं पुनरचिंतयत् इदं विचारयामास स्वात्मनैव तु भक्तया देहानात्मावेदिकानां सप्रतिष्ठापि देव

स्या.पु.
६

भिः इत्युक्तादिभिरात्मज्ञैः शाकेयादर्शापितेन न एवं अपि देहोऽत्र को नाम संख्यातेव गतेत्यति ज्ञानकर्मेन्द्रि
यप्राणभूतानां पंचतापुनः समन्ताच्च तुगादेतो याति नाविन्तापुनः देहाणामपि वातादयकफ
पितात्मनामिह विकारत्रयो सत्यादितिन इत्से दात्वाद्दृष्टयोः आनंतके शालेमादर्वतन्ते च तथ्य
कल्पने अस्मिन् को नाम देहः स्यात् समदायो न वस्तु सत् स किं तेभ्यो विभिन्नः स्यात् अथवा सम
दायिनः आद्ये तदर्शनेऽपूर्ववस्तुकमेव बहिर्हृष्णं एकैकस्मिन्नदृष्टत्वात् द्वितीयो नोपपद्यते स
र्वेते मिलिताः स्युस्तत् तथा च पुनरुक्तत्वान् सर्वेषां मेलनं नाम समुदाय इति स्थितिः मेलनं
नाम संबंधस्तादात्म्यमथवा परं नाद्यात्मसंगतिं चेत्कोन मेलनं दुर्घटं भवेत् अपरं तत्र हि संबंधमा
त्रायं लभते क्वचित् सम्यो संबंधे लक्ष्याकोर्थः कथनीयं तत्र साधुना समवायकृत सधीने रथी वैयधिश्चवा
पि बंधनं नैवेतत् मपि प्रवर्णमोविनाते वचनं क्वचित् कालत्रयेनापयेति न तत्समर्पितिर्गीयते यैयं
तिवेदं सकलं जडत्वात् रज्जुसर्पवत् बंधनं च तथा दृष्टं भयोर्वध्यमानयोः पृथग्भूतयोः यथा रज्ज्व
दृष्टयोः भयोर्गावो अपि संज्ञेच तद्दृष्टं नामसंज्ञेनकापि बंधनं स्याकाशेन न बध्यते घटः स्तंभपटा
द्यः न च देहतथाविध वितत्तत्त्वात्मामिह बंधनं इत्युक्तेन न संबंध ग्राह्य ग्राहको नास्ति कश्चिन तस्मा
णास्त्वेतत विचार्यतात्मबोधने ऽ इंद्रियादेर्नबाध्यत्व इत्युक्तेत्वात् मतास्क्वचित् देहस्य बाध्यता
६

न्तत्वान्मेंद्रियादेः स्वनिष्ठत्वं अथैतेनेत्थमप्यप्रामेयमात्रस्तेनेषु सर्वेतः अथैतेनतानां व्यापारे स्यात्तं अ
नास्ति कश्चित् रथादयो न गच्छन्ति गवादीन् परिहाय हि व्यापारास्तेन वागादेस्तत्कृताः एवं
त्रिं ३ सर्वतः क्रियाज्ञानात्मकार्येष्विंद्रियादिदृष्टवंहि यद्यपि स्यात् दृष्टीपांहि स्यात्तत्राव्याहतोक्ति
चित् वागादीनां तथापि ते नान्यस्याप्रेरितश्चलमाः वदनदानगमनविसर्गानंदकार्येऽपि क
र्मेंद्रियाणां व्यापाराः प्रत्येकं नियतायतः दर्शनश्रवणघ्राणरसनस्पर्शनानि च ज्ञानेंद्रि
याणां व्यापाराः नियतास्तेपि दृष्टवत् प्राणस्यापि गतिस्थितिश्च ज्ञानान्नाभेदाय तामवत् जीवनं
तत्कृतं चेति तासां चेतनस्य कारणे संकल्पज्ञानाहंकारं चेतनान्येव सर्वेतः अतः करणह
याद्धि मनसश्चादेश्चक्षुश्चेत्यादि धारणाह्लादनपाकोच्छ्वासनं चावकाशना इत्यादि महाभूत
कार्यमेतत्रैव तरत ग्राहकस्पर्शी तु परमपरमार्थानां व्याहतिर्लिंगं श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणानामात्म
श्री दर्शनं तु हेयं यपि सावेक्ष्यमन्यांनि तथापि हि यत्र तापि वर्तत स्यायत्त दृष्टास्माभिर्हि सर्वेदा
जीवनस्य च हेतु स्यात् आत्मा यद्यप्यसः स्वयं तथापि महत्वादेव जीवनेहेतुरेव हि नप्राणे
न वायानेनु मर्त्यो जीवति कश्चन तत एवैकशास्त्रेषु नानात्मता स्मृता कथ्यते वत आत्मा सर्वार्थ
हेतुः स्यात् नैते सर्वार्थकारणं पदार्थानां गृहादीनां सहृतत्वेन हेतुना अनात्मता मयाह

आ.३.
७

शाकथमेषाम्नतामम वागादयोनहिस्वार्थाः प्रत्येकं मिलिताश्चपि अतोनाहं मिमेसर्वे कथमे
कैकशोप्यमी एतेवन विज्ञानेतिमांसवृस्यापिकारणं [illegible] एते भिन्नतोप्यकोहं
मस्मीतिचिंतये अस्तुवायाहं शान्तहकं किंकृत्वाचिंतयानया प्रविश्येषां स्वकंदत्वाप्रतिपत्स्येतिजं
वपुः इतिसंचिंत्य विश्वात्मा प्रवेष्टुमथ कलेवरे आत्मचिंतोविदार्यैव द्वारमेव विलोकयन् सदे
वोदेवजनकः कपालत्रयमध्यगां सीमंतिनीं तां सीमन्त सीमानं विदितां तनुः आत्मसानिधि
मार्गेण विदार्यात्र समाविशत् ततो मध्यमात्रस्य शरीरस्य वर्तोस्मरता यस्मात्यस्मादथ कस्यां
ताणां शुरुषो विशत् ऊर्ध्वभागे ततो द्वारं विद्रुतिः कीर्त्यते बुधैः विदार्य मस्तकं यस्मात्पुरी मधु
समाविशत् द्वारेणानेन निर्गत्य योगिनो विषमेव हि संभवं नियतं स्वेन नंदनं स्यादिदं ध्ये
वं यथैव स्वर्गिणां स्वर्गं गच्छतां नंदनेवने स्वर्विहृत्य मुक्तो गच्छतामिदमेव हि प्रथमेका
रणाद्वारं प्राप्येद्रौदेवराडयं प्रासादो मम वा सार्थं तत्र चीन सर्वकारहं चतुष्पकं परं विनेत्र
मीयेदृष्ट्या ज्ञके त्रिपथ्ये तेभ्ययनं प्राप्येद्रोजायया सह पूर्णप्रमेष विधास्वमानुषात्मन्वा
न विवर्जितः यदा वाह्यार्थभोगार्थं कर्मादते निरंजनः अनादिमायया तस्मिन् काले देवाधमन्वा
वने स्त्रीपुंस्वरूपो भगवान्वामदक्षिणनेत्रयोः अधिष्ठायेन्द्रियगणामेवं भोगानुपपद्यते नाना ७

...कामेयं जननी भ्रातृवत्सलया भगिन्यो वा यथा वा मे त्यादात्मजा स्वपुत्रिकाः मित्राणि भ्रातृवत्सलठ
तदुदासीनानि यामकाः ज्ञातिजो गुरुवत्सलश्च न स्त्रीपुत्रमोचनपुत्रमकं गृह्णाति मम योषा मम हि वा एप
पशावत्सलथा वस्त्राण्याभरणानि च तत् साध्यायतनत्वेनाभते अन्योन्यं भवति च वर्द्धु लममल्पमात्रा चाहं वगरुम
गृहाद्रमेस्स्पर्शाद्रमेणाद्रमेदमाः रूपाणि च नष्टमानि वस्तुव्यानि तथैव हि श्रादेयानि च गम्यानि तथा
नेत्राः सविमर्गकाः स्वलायनेन परदेवद्वं स्वामेति च मन्यते स्वावद्वं स्वं न चैवेनन आसीदस्ति भविष्यति
पुमान् हन्तथास्त्रीवानपुंसकमथापि वा मनुष्योऽहं पशुर्वाहं मदुमस्मि जरायुजः स्वेदजोऽहं तथा
द्विजोऽहमण्डजोऽस्म्यथ वापुनः अत्र जातानन्तानां भेदोऽस्तु न पारीरगान् सर्वानात्मतया वेत्ति ।
प्रायानोमायया तथा एवं बालस्तथा वृद्धः पीडितो नीरुजोऽपि वा रूपी कुरूपी श्रमणापापकृत्ता
दिमन्यते एवं विप्रस्तथा राजा वैश्यः शूद्रोऽथवापि हि एवं वर्णगृहीतश्च न वनी भिक्षुरथापि वा
अन्नापि वद्धयाद्देह धर्मानात्मतिमन्यते एवंसिद्धियुक्तमाकल्पवैकल्यं चापि मन्यते काणोस्मीत्यादि
वचनैः अवकटीकृतवेशा एकदेहं समाश्रित्य तत्तत्परं नाभिमन्यते अहमेतावहं श्यामो नान्योनान्येषुतो
हृष्णाऽहं अन्योहं राहुवाधाम्याम मेकार्थीभावतत्त्वतः भिन्नार्थमात्मवाधेन रहितः प्रतिपद्यते
पित्रादिकमिदं मे स्यात् इदं मे पितवेतनस्तु इदं सर्वं स्वलोकस्य प्रायानदृतिपद्यति अकारान्तक

श्री ७ ८ वितशोकं स्वर्गं वा प्रतिपद्यते तत्रापि पापं प्रारब्धधर्मो वात्मानं वाभिमन्यते कामादिकान् मनोधर्मान्
मन्यात्मन्यपि मन्यते अमेशो निर्गुणोऽनंतश्चानंदात्मा चिदात्मकः भूतभौतिकजातं यत् तत्र नाना
विधापिपी कुर्वाणानि विविधः स्वर्गं वा प्रतिपद्यते पापादीन् विविधांस्तेषामिंद्रियाणां द्वयात्म
नो भूतानां भौतिकानां च स्वात्मन्येवाभिमन्यते ततो जागरणे स्वप्ने सच्चिदानंदरूपिणः अनेन तस्मा
त्मनो नित्यं स्वमलत्वयोगतः यो यथावर्तते लोके स वै तत्त्वं न पश्यति विपरीतधियाविष्टः स्वा
यान् रुद्रैर्वृतः अनेनात्मा पितामहस्त्वाच्छ्यायान् श्रुतिकथ्यते करणानां परमात्मा स्वमो जागरणे
भवेत् एवं जागरणे स्वमानं दृष्ट्वा बहुविधानिभः इंद्रियाणि सहितः श्रीमान् मनः प्रासादमाविश
न् अनेन भवसंभृत वासना वासितमनः तत्तत्कर्मानुसारेण स्वात्मानं दर्शयत्सदा ज्ञानकर्मे
न्द्रियैः शून्यस्तत्र देवः स वासनः मानसं वा मनाविश्वे विलोकयति कर्मगः तत्रात्मनि तु याद्दृश्ये
नियतं नैव पश्यति तत्र दृष्टो गजो वापि तत्प्रभवति तत्क्षणात् न दृश्यं पर्वतः क्वापि पर्वतः स्वक
वित्क्षणे एवं दृष्टाश्च विविधाः स्मृतो भवति तत्क्षणात् क्वचित्पशुः क्वचिद्देवो महाराजः क्वचित्क्ष
णात् देशकालादि नियमो नात्र कश्चिद्धि विद्यते नाडीनां विवरे स्वल्पे पश्यत्येव महोदधिं मेरु
वा। एवा समद्वीपां मत्वा वसुधां राजो चशयने पशुपद्मासमं समदिवाकरं क्वचिद्भारते वर्षं वदा ८

...वापिलतोपेत् अनेनैव शरीरेण संकल्पात् कुरुते रथं अतो नास्य विना मायां कारणं लभ
ते कश्चित् स एषा मायामयस्तेन कथ्यते वेदवादिभिः इंद्राणं न विलोकेव कश्चित्तमविलोक्य
वा इंद्राणि समाहितः शीघ्रं ह्राहं प्रासादमाव्रजत् तत्रैनां सपर्विशजगतां भेदो न यामह मायि
जवनिकोपशमनतामपश्येन पश्यति नैवात्मा नैविदानेदं विशेषज्ञानशून्यतः आत्मतो त
वलोकेन स्वरूपाज्ञानसंततः अविद्यापाशसत्वे न संमण्डोपि कीर्तितः विश्वमखिरहादे
वशं देहावस्थितोस्थितः अहंममाभिमानीसंसारोत्तते देहलिंगतः अहं जातस्मानीहस्य तानि
विविधानि च जडान्यजडरूपाणि भोक्तृभोग्यस्वरूपतः आकाशादीनि भोग्यानि स्थावरे जं
गमेपि स्थावराणां जंगमानां भोक्तृतानियताना हि जलदानादिभिर्भोग्याः स्थावरे जंगमा
यतः स्थावराणां हि भोग्यत्वं प्रसिद्धं जंगमेनैतं भोक्तृता जडरूपस्य सर्वथा नोपपद्यते भ
जेः क्रियायाः कर्तृत्वं न जडस्योपपद्यते उक्तमेतन्मयैवादौ कृतस्यापि फलस्य हि भुजेः फले
प्रकाशः स्यान्न प्रकाशोहं नैव ततः उत तस्य प्रकाशनं मयोगादिति वादितं तस्मादहं प्रका
शः स्यान् सर्वेषामिह देहिनां मयाविरहितं किंचित् सत्तां नैव च नैव देत् अप्यनंतेमोसदा
भोक्तृभोग्यस्वरूपपृथक् मदज्ञानसमुत्पन्ना प्रपंचो रज्जुसर्पवत् अध्यासोपि च को नाम

षा॰उ॰ प्रपंचउतिचिंत्यतो नामरूपक्रियाणां हि समुदायात्मको न च समुदायो न भित्रः स्मात् नाप्य
५८ भिन्न इतीव तत् समुदायिभ्य इति हि पुनरत्र विचिन्त्यतां नामरूपक्रियाः किंस्वनीमरूपक्रिया
१ त्मकाः अतद्रूपे प्रपंचत्वं नामा मामेव प्रसज्यते न तद्रूपत्वेपि किंचित्स्यात् नामामत्येकमेव हि आ
त्मकत्वमथापि स्यात् एकैकं वैकरूपकं आद्यदर्शनमेवैकमनवस्थादि चापरं दूषणं मूल
हीनं च कल्पनं मानहीनतः एकैकात्मकतायां स्या दिदोषवद्धि दूषणं नियमो नियमो वा
पि न शक्यो वक्तुमञ्जसा अपि किं नाम किंरूपका क्रियया मिहोच्यते शब्दो नाम मतिश्चेत् स्यात् ल
कोयमित्येव रूप्यतां स्वास्मिन् स्वबुद्धिजनकः स चैतत्वं यथा घटोपि सः अर्थविज्ञानजनको स्व
द्धौन धनिस्तथा वर्णात्मकोपि नियतः सर्वेषां ज्ञानकारणं नासौ यतो न जनयेत् बधिरा
पं५ दौ धियं क्वचित् न चेन्द्रियस्य संबंधात् ज्ञानहेतुरितीरिते स्वार्थितत्वमेव यस्मात् धूमोप्येवं त
णामिह न च श्रोत्रस्य संबंधो विशेषस्तस्य कारणं तस्मिन्नत्र गते तयमेतस्य सावयवादितां
अस्य तत्वफं व तस्य रूपे रूपत्वमाप्नुयात् यथा ककारे ककत्वं स्यात् ग्राहे वा णहृता युष्मा तथा
वरादि ष्वप्रायोहरूपतेनाम संगतिः यथा नाम तथा रूपक्रिय अपि स्वभेण अपि क्रियान द
णाविहानागरहन क्वचित् यथा घटे न हीनानगरहानत एषु प्रभता न तोने यं एथम्नूपानद

परूपवदीरिता रूपं हि सकलं यस्मात् जनयेत्तामतो धियं तस्मात्त्र वस्तु तत्त्वं तस्मात्तन्न रेतीदृशा
यं ग्रहणवत् न चास्ति मत्ययस्तत्र ज्ञायमानो निवार्यते अस्ति च ध्यासतो नैव प्रत्ययो नीलास्य
सौ न चासौ विद्धि येजन्या ऽसत्तन्न भावकारणं नहि ग्राह्यधियः क्वापि च वस्तुनो दृश्यकारणं अर्थे
कैद्विधे बोध्यत्वं गृह्याद्वैतो सतीनस्था तद्देहस्वनरिस्वं गसमनसा बोधनेनत्व नहि नैव ग्राह्यग्राहकत्वेन
ग्रहः स्यात्तत्त्वादुःस्वयोः बध्यासतो नेस्वं गृहः स्वैवैरिणिवा सह त्वं प्रवृत्त्यादावेते ग्राह्य नवोधोऽस्ति
विचारिणां एवं ग्राह्याद्यः सर्वैः संतिनैव निरूपिताः न च तत्त्वातिरिक्तानि संति भूतानि वैकावि
त् तथाहि न भट्टस्येततत् किं नाम भवतो मते अवकाशस्वसौ कस्मात् न भवेद् ध्यासतो नन्ते न
च ग्राह्यगुणत्वेनतत्सर्वं ध्यासतो भिदा गुणो हि गुणिनो भिन्नो नासौ तस्य गुणो मतः यथा च
यत् पटो भिन्नो घटस्य न गुणो भवेत् अभिन्नोऽपि गुणो नस्मात् गुणी प्रहत गुणो न हि भेदाभेदो
न कुत्रापि दृष्टपतन्न्याय च दूषणा संत तयोर्द्वयोर्दोषद्युक्त स्तवबुलाद्भवेत् अपि भेदस्तथाभेदो
वस्तुनो चेत्तु तथा वचः इदं भिन्नमभिन्नं वा वस्तु नास्तिनो चित्त नच दोषघटः इत्येवं पटो वापट
अपि उच्यते पुनरुक्तेन दोषेण कलितं क्वचित् भेदाभेदप्रसिद्ध्यर्थं भेदाभेदो परो यदा तु
ये किंचित् तदा तस्मात् वचनं वक्वधने वाद्यग्निवारिभूमीनामेवमेव गुणानहि तदभाव

वत्तामा स्यात् वंध्यापुत्रसमानता अपि दोषादिमृदातो न भो नैवावकाशाकृत् नवायुः स्पर्शकृन्नापि
वह्निः पाकादिकारणं नत्वर्षाणामयं नीरं पृथ्वी नैव धारयेत् एवमन्येषु धर्मेषु व्यभिचारो महा
निह ह्येवं ते न भूतानि सम्यग्भूतानि मानिहि नभआदीनि भूतानि पदाः सन्ति तदा कथं तत्त्वं
प्रपंचः सत्यः स्यात् वंध्यासुत सतो यथा प्रपंचस्य सतो जन्म मायया पि न संभवेत् नहि वंध्या
तनूजस्य मायया पि जनिर्भवेत् सतो माया विभावो नो जन्मदृष्टं हि मायया मायायाश्चापि वि
श्वस्य जनिनाशौ स्मिहेतुता श्रूयते सापि नास्त्येव मायया याश्चप्यसत्त्वतः सच्चिदानंदरूपस्य
पामो मावगच्छति यदेमो कल्पयत्येष शिशुः स्वरागमे यथा सायानो वालकः क्वापि स्वदेह
ज्ञानवर्जितः स्वदेहं गतं सेमना विभेत्याकुलितेंद्रियः आनंदात्माहमप्येवं सच्चिद्रूपनिजेव
पुः विस्मृत्य नो कल्पितवानात्मनैवात्मनि स्वयं ततएवापि नास्त्येव मपि पिनिर्दिष्टरूपिणी नेषा
मत्तो विभिन्नास्ति वालकादिवत्तस्मः शाहबुद्धीश्च सत्त्वेऽपि भवेत्तावसत्त्वोपतः वंध्यासुतेति हि
ह्युत्वात् नैव योग्या न तात तः अपि शाह्यात्वनास्त्येतद्धि हितं हि मयापुरा बुद्धिस्थं नामकं यत्स्यात् अद
तावत् विचार्यतां यदिवोधावदाढं स्यात् चपादिः तर्हि चेतनः तथात्वेन प्रतिपद्यतां स्फुरणेनास
त्संभवेत् विपर्ययः प्रसज्येत प्रसिद्धो भोक्तृभोग्ययोः बुद्धिमान् हि भवेद्भोक्ता च यद्बुद्धितथैव १८

सः नचेंद्रियाणांबोधोंयदृश्यतेनियतः कचित् नहिवक्तार्विजानातिग्राहंरूपंतथ्यतवत् अपि
क्वापिपुरःपश्चात्नवक्तारूपेनबाधयेत् तथाश्रोत्रादिकंक्वापिग्राह्यंयपिनबाधयेत् अपिवा
धःकथंनामभवेदिंद्रियगोचरेना नहींद्रियेषुकुत्रापिबाधाः किंतथ्यंगोहिसः यद्यन्यत्रापि
तोबोधोवस्त्वन्यद्धिप्रकाशयेत् बोधोघटेस्थितःकस्मान्नपटेनवप्रकाशयेत् यथाकार्यविद
त्रापिसंबंधकोनिवारयेत् अपिसंबंधसाम्यंहिवक्तायत्नचयटादिना कस्माद्दमादिकंनसंबो
धेनप्रतिभातिन नतत्रघटादिसंबंधेबोधस्त्वनप्रकाशने तेषांभवतिनात्रासावित्यनन्या
गुटीरिति अतएवनमस्यपृथमम्मतेनाप्रतीतितः नचेदेवापिसायस्मात्बोधादव्यतिरेकिणी अ
पिवुद्देयदाबोधस्तदाकेयननःपृथक् अबोधरूपतःसापिघटादेर्नविशिष्यते अपिबोधो
जगत्येकोप्यवानेकएवसः एकत्वेवामनामानपृत्त्यादीनांभिदाकुतः अनेकत्वेपितस्य
स्यात्भेदःकरतिरूपता बोधात्बोधांतरभेदोनभवेत्बोधरूपतः अबोधरूपताभेदेनभ
वेत्बोधगोहिसः घटादेर्नहिभेदेननभोनानाविधंभवेत् अपिबोधस्त्वबोधोसाबाधोनतर
मप्यतते यदिनायंभवेद्बोधोघटवत् बोधशून्यतः अपिबोधानवाज्ञातोव्यवहारस्यका
रणं यथाघटस्तथाचायमबोधोघटवद्भवेत् बोधबोधेभवेत्न्नमनवस्थादिदूषणं अबो

श्री॰ ९ येनागतादौ ध्वंसं च न तस्मान्नाशो विकारवित्ते सर्वे तत्स्वयंप्रकाशः स्यात् अहमेव न चापरः तथा चानि
॥ त्यतानेव मम सत्तैकरूपिणः यादृशं तेन यत्रास्ति तदनित्यमितीरितं अहमेव सर्वदा यस्मा
॥ त् अहमेव न चापरः यदेकत्र भवेत्तस्मात् दृश्यात्तु गतोपि च भिन्नं तेनाप्यनित्यत्वं तस्मात्सा
त् कूटवत्तवलात् अहं न कुत्रचित्तेन मम कस्मादनित्यता अपि देशस्तथा कालस्तात्मभ्रामता
दितं च यत् तथाः स्थितं जडं सर्वं सद्रूपतादिर्मम भूत् सत्यवत्तद्दहनात्र कुत्राप्यस्ति न व्यव
स्थितः यथा मणिगणाः सूत्रे एषु विद्यायोमनवो यथा अत्रायं दृष्टिनीगाणि वद्धोवात मडूहंत
वायोयद्धतं गंधतोयप्राणं भासितवायनः यथासह दिङ् एवं दृङ्जनेन साधुत्वयथा यथासात्म
निरालंबमण्वेवं सकलं जगत् स्वप्रकाशस्वत्वात्सहं न दुःखमपि किंचन नहि दुःखं जगत्य
स्मिन्न जातं विद्यते क्वचि जायमाने जडे दृष्टे जडे न ममपि वस्तुतः स्वात्वे नैव जायमाने दृश्ये
नेकापि तत्त्वतः जाते चेद्दुःखत्वं तस्मात् दुःखं वक्तुं न युज्यते नहि वस्तु पि केनाम सत्त्वं किंच
त्रु विद्यते किंतु दुःखं हि विमोहात्मा स्वावधीर्गीयते नृणां नहि चर्मास्थि डगोधेमांसमलरुधिरोति
ने विणम त्वंग धर्मसंघाते मज्जरसश्रीपिपिच्छले नारीयोनौ च भेदोऽस्ति विना भ्रांतिं न गणामिह
स्तनयोश्चापि जानन्नोति लोमतो नास्ति वै भिदा अभिगोनमस्य मात्वं पुंसां स्त्रीणां च वैसमं ॥

नपुंसकानां स्त्रीणां च नास्ति भेदो विनाधियं पुरुषाणां वधूनां च शरीरैकापि नोभिदा चतुर्विंशति
तत्त्वानां समुदायः शरीरकं नत्तु मात्रस्य तत्त्वे तत्तु देवास्माभिरीरितं सर्वेषां हृदये चाहं महेश्वस्त
यथा हृदयोः अनायाना मेवगाश्रिता ने दात्मा व्यवस्थितः एवं व्यवस्थिते तत्र कामग्रहवशंगता
पुरुषाः स्त्रियश्चेति कल्पयित्वा परस्परं पिबंति लालामृत्वजां मलाश्चादटते पि च आस्फा
लयंति चान्योन्य गात्राणि उन्मादहर्षिताः मेषाश्च पिशाचा वा यद्धहर्वविनोदकाः एवं हि ज्ञा वेता
मेषा हृदि कामो ह सन्निव गात्रे भागनिर्गतो नैव विनिर्गच्छति कर्हिचित् गृहाविष्टा यथा कापि
गृहोद्रेकात्परस्परं ताडयंति स्त्रिजो मत्ताः संमुखा विमुखाश्चापि संप्राप्य तु श्रमं पश्चात्सम
ते शेरते नरश्च अनिर्मुक्तग्रहास्तद्वत्कामिनः सर्वजंतवः नहि मैथुनधर्मेण कामनाशः क्वचि
द्भवेत् नहि कामो विनष्टोपि सर्वातिस्तत्र दृश्यते किंतु यावत् श्रमस्तत्र प्रवर्त्तेत परस्परं श्रांता
अपि निवर्त्तंते स्वास्थ्यं नैवात्र किंचन मलयोर्पुंध्वनोर्यद्वत् श्रमात्पाती निवर्त्तनं स्त्रीपुंसयोस्त्री
मुधर्मे तद्वन्नात्रास्ति वै सुखं रेतसो निर्गमे यावत् सुखं तावद्धि विद्यते विण्मूत्रयोर्विसर्गेपि
तत्तानात्यधिकं पुनः रतिश्राहो विसर्गे तु न यावत् किं न प्रयुज्यते. अपि वायोः समाहूय सा विसर्गेऽस्ति
ह्ययन्महासुखं न तदेव वपुः मात्रसंपर्कोपि हि विद्यते कस्मात्तदर्थं योगादि भांते नैव क्रियते धुना

भा॰पु॰
१२
12

अपिनामसुखंचेत्स्यान्नारीनरसमागमेन नचैवंततोनान्तःसुखंदेहेलिकस्यचित् स्त्रीपुंसयोर्न
योगोपिसुखकारणमिष्यते यत्तेसतयोरेवसंतापापयताभवेत् नचप्रजायास्तुततोसुखंभ
वतिकर्हिचित् कस्मान्मत्कुणकीटादेरुत्पादानसुखंविदितं नचासमानजातीयसमुत्पादात्सु
खंभवेत् प्रजावंतोहिदृश्यंतेप्रजयापीडिताःसदा एवमन्वादिकेनैवसुखकारणमीरितं स
तपीतानएतेहियतोदुःखस्यकारणं यथाहिज्वलतोवह्नेर्भवेत्काष्ठस्यसंचयः तिमस्तत्वंण
प्रोज्ज्वालनाविनिवारणं यथावासरसंदेहवायोर्हतंहिकुर्वते दारुणंतुद्वारणापापस्तत्र
नीरादिसेवनं एवंजठराग्नेर्वितावह्निःप्राणवृद्धिःतिष्ठं त्वन्निपपासजनयतोजन्तूनामनिवारि
ते यत्रोदकाभ्यादिसंभवोदेहस्यातः तृणंनरःभिः यथाकथंचित्सकराङ्गातिस्यानतत्त्व
त्यिपासयोः तत्स्वर्णानांतृणमात्रयाशांतिःप्राणनिरोधनात् नसंसारसुखमितिसंभ्रातावंदत्यल्प
धियोनराः एवंशाह्वादिलाभेपिसुखंनैवप्रजायते किन्तुस्वात्मनश्चोत्तरकालितोर्हिंतिःस्यात्तत्त
एतस्मां ततोनजायतेकिंचित्सुखंविषयतोल्पतो किंतुदुःखेषुसुखसुखधीःक्रियतेभ्रांतिबुद्धि
भिः ज्ञानिनांपाल्यतायाश्चदोषाविषयजातनृणा फलेतस्मिन्कथंनामसुखधीर्धीमतांभवेत्
ततोनजायतेकिंचित्सुखंकस्यापिकस्यचन आनंदात्माततोहस्यात्तस्यकोशोकरूपवान् नहिस १२

काशस्वभावयोः सत्तायाश्चापि भेदधीः जायते धीमतां कापि नामान्तरसमीरणात् पितापुत्रः प्रति
भाता यथैकस्मिन् नरेशृथक् ग्राहास्तद्वदिमे ग्राह्याः सदाद्यामपि कीर्तिताः अमन्नाहं भवाम्य
स्मात् सच्चेहामपि वर्तते नहि वध्यास्तु न स्वबुद्धं मम कथंचन जडं नाहं भवाम्यस्मात् प्रका
शात्मामपि स्थिता घटादिरिव मे रूपं नान्यबोध्यं कथंचन दुःखं नाहं भवाम्यस्मात्स्वविश्रान्त्यापि
विद्यते प्रतिकूलान्यशेषाणां नहि सत्त्यादिः सकल्प्यते एवमात्मादिशाह्याश्च वर्तते मयि सर्वदा
सच्चिदानन्दरूपेऽस्मिन् सर्वभेदविवर्जिते नप्रकाशः स्वभावादन्यः प्रतिकूलस्तथा भवेत् अन्य
शेषाश्च वा यद्वत् सर्पो बाललनादिके अनुकूलतमे वेत् स्वात्मनो नोभयं हि सः नान्यप्रकाश
रूपात्स्यादन्योऽसौ सर्वबोधवित् तथा त्वे घटवत् स्यात् स्यादनात्मात्मानतां हि सः सत्त्वे च न प्रकाश
न्व्यतिरिक्तं कथंचन नदाप्रकाशमानस्य सत्त्वस्य सत्त्वं तेष्यते सातिरेकि प्रकाशेन प्रका
शेन सत्त्वं भवेत् अहिरज्ज्वादिवत्तस्मात् सत्त्वमेवावबोधतं आत्मासत्त्वप्रकाशाभ्यां भिन्नो नै
व कथंचन सत्त्वप्रकाशयोर्भेदे नात्मता घटवद्भवेत् आत्मानंदः प्रकाशश्च न सत्ता व्यतिरेकि
णः व्यतिरेके भवेत्तेषां वध्यास्तत्समानता आनन्दात्मप्रकाशेभ्यः सत्ता न व्यतिरेकिणी
व्यतिरेके भवेदेषा घटवन्नात्मरूपिणी अनात्मत्वे च सापि स्यात् वध्यास्त्वसमत्वात् तस्मात्

श्रा·उ·
१३
13

सच्चित्स्वरूपोऽहमानंदात्मा परः पुमान् अनंतो देशकालादिभेदत्रयविवर्जितः उक्तमपि यतो विश्व
मध्यलक्ष्यवत्रिसर्गवत् सदसद्देशकालादिग्राह्यमत्ययगोचरं ततएवाहमात्मानं दृष्टवानस्मि वो
धतः अत्यन्तविस्तृततमं यदथ देहमागतः उक्तं यस्माद्यं देवो दृष्टवानात्मबोधतः उक्तं नाम
तेनाभूत् आनंदात्मा परः पुमान् उक्तं मतंमतं तन्निरुद्धमिन्द्रविरस्वराः मन्त्रार्द्धिः हिषु पते
श्रृणु नामधेयतः प्रोक्तिप्रियास्तत्र नव न्यायाः कथिताः नरैः देवव्रतमदायेषु श्रुए
तेत्वयुनानत्र पित्राचार्यादिनामानि न वर्तन्ते न तां कवित् एवं नार्योऽपि पत्यादेशभाषेन नामने
वदि किंतनाम तवेति वव्यवहारं प्रकुर्वते एवमात्मा भवेज्ज्ञोऽयं कथितोऽधिकारिणां शाह
मत्यपवाध्यायेनैव रूपः स्वरूपतः कोनामैनं महात्मानमवाङ्मनसगोचरं अविज्ञातं विज्ञा
नतां विज्ञातमविज्ञानतां वदेद्वा श्रुणुयाद्वापि विनामायामदृष्टि तां आश्चर्योऽस्य भवेद्वक्ता
वक्तिवाचामगोचरं श्रोतापि च तथाश्चर्यं श्रोणांतीन्द्रियहरं लब्धाश्चर्यं ततो भवेत् कुशलेनानु
शासनात् आत्मनो मननेनाग्रम्य साक्षात्कृतं कथं ततो भवति प्रतीक्षा वेदवादरता न्यथा श्रुत्या
स्वयाविशेषेण संगच्छन्ते दिशानया न चाविरक्तैर्विज्ञानं स्वशक्या सामहेश्वरं तस्माद्विरक्ति
भाग्योऽयं संपादयन्तमाचिरं विरक्तेरपि चापायउक्तो दोषावलोकनं सर्वस्यैव वस्तुजातस्यानित्यता

प्रीतिकारिणः इत्यादिगुणमहात्मानो लोकशोकापहारिणः तत्रोर्द्ध थिरे सर्वे पञ्चपतामधि
कारिणा गतेषु तेषु सर्वेषु सनकादिषु ते द्विजाः सहष्टमनसः सर्वे इदमूचुः परस्परं अहो
भाग्यमहोभाग्यमस्माकमृषिकारिणाम् अभवत् गुरुवाचयेषां सनकाद्यामुनीश्वराः सर्वभू
तसमाः एते कामक्रोधविवर्जिताः अतवहिष्करान्तरणायद्वेषमभंजनः परोपकारनिरताः
स्वयं लोकशासहिस्लवः मौनिनः परदोषेषु दोषलेशविवर्जिताः आत्मविज्ञानसंपन्नाः श
रत्सागरसन्निभाः निश्चलविमलात्मानः शीतांशुसमवर्चसः एतैरस्माकमादिष्टमात्मज्ञा
नेमहात्मभिः तत्सर्वं व्याख्यातामासे यथिरे शिवगीतक आत्मबोधानेकाध्यत्र संजातो वच
नात्परं ज्ञानमात्रमन्यत्र वाक्यार्थध्यानेयथा यहरवाप्यभिज्ञातारो वयं केनात्मरूपि
णः इति सम्प्रायएवायमस्मानापतितो महान् भ्रमतीहमनोस्माकमज्ञातात्मानः कथमेव
नइहहस्तहवाधाम्पालतितासः कथचन श्रेतात्रमतिपत्तिर्नो जायते सहृदांहि ज्ञाः वि
ज्ञायैव महात्मानो मतिमतः समरचरे अनन्तात्यपि बोपायविरतिं ज्ञानसिद्धये विरक्ता
वपि चोपायदोषलोकं हिवस्तुनः विचारयत भोस्तस्मात् को दोषोत्र शरीरके इति संचिंत्य
ते सर्वे ज्ञाना दोषान्वयेदिरे मिलितादिमहात्मानः कृतात्मानो निर्दोषाविणः सांप्रत

श्रा॰उ॰ १४ इंतेदेहेतेअग्निर्दत्ताआहुतीउभे आप्यायेस्वमतोमामेवनेनाकाशमागते आत्मनाव्याप्य
नास्माकं सदा सर्वत्र संयुते अप्सोस्वर्गापवर्गलोकाय स्वाहेत्य ताऽऽहुतिस्तया अस्मानगृहीतवा
निर्योति घृष्यजन्म यथा नगरान जीवः स्वर्गान्तरिक्षं सहुतीहुः कृतीनः नरकाच्युतातोभू
योनिजकर्मानुसारतः नानाविधासंजन्तुनायोनीः समानानिहृया सहुतोस्वहृजः सर्वं
गे स्वर्लोकेनुभूय स हृष्टासहे तस्मायाति लोकमन्यायशंसिते उभाभ्यामुपपापाभ्यामत्रेनम
हस्तक्षितः देहेनेतः स्त्रियोनतः समप्रविश्यान्यवशः पुनः रजोवृद्धाघटीयुहृत कृपिप्रविशतित
एतत् कर्मेवदुस्तथा जन्तुः पितुर्देहसमाविशेत राजभ्युपेय यो दोषी यं रवलावहगात्रकं
कारागृहं मेवेशेन हृतसर्वं स्ववाधुवः एवं जन्तुः स्वकर्माणि पश्चात्खलाभिः स्वयंत्रितः नीयते
पितृगात्रे तटकाकीत्यत्तवाधवः अथ रूपउवाभातिपितृदेहः शरीरिणां सर्पायमेः क्रिमि
गवैर्निर्वीतातिसंयुकारः जठरो जातवेदाख्यः पितुर्लज्जठरगतः संतापयतिकारास्थ्यनाथि
किंकरायथा संशोषयतितंमाणं पितृजठरगं मत्रा व्याधितड्वलयहतमहावातोमहा
गिरौ दन्तिपाशार्तिं सपन्नूपितरं स्त्रीसमं पाके अत्र गर्भाधि नीतस्य याति छिद्रं गगनेति
कालः पुमान् पिताचास्यापिता माता तत्र यो भवेत् सयोगस्तेन यायामध्यमेर्गर्भस्यकारणं १४

जननीजठरे यावत् दुःखं सोऽनुभविष्यति तावदेव समाप्नोति जन्तुर्जठरगः पितुः सुखमेषु
षुः प्राप्य दंतैर्भिन्नात्मगात्रकः सवेगं धाहतप्राणः कथंचित् कंठमाव्रजेत् कंठे श्लेष्माविलः
सल्लमार्गव्याकुलितेंद्रियः क्रिमिवत्तद्वेष्टते जन्तुः शक्तिहीनोऽतिदुःखितः गरुडस्य मसुखं
मत्तोऽयमद्वचलति सर्वतः आत्मनोऽमुक्तिमिच्छन्स्तैर्वं कंठे जनः सदा कंठात्कथंचिन्निर्ग
तो याति पंचत्रोपमाऽसमान् पित्तविष्ठासमाकारे हृदि देशोपतत्यसौ यथा तैलेसमतमेन च
मत्वा चलति दिपेत् श्लेष्माशयाद्यपित्तमेवपत्तति दुःखितः पितान्माणाग्निसंत मातुरु
श्वतश्च धावतः मर्कटादिवत् दुःखानि सोऽत्यपतनो हृदि अथः कश्चित्कविचोर्ध्वं विनिर्य क
कुकाविन्दुतः पित्तएवैति गतिमांसलसमतेलेयथा जले एवं पिताशयेस्थित्वा पुनर्गायातिरु
तं पूरीतत् दुर्गमध्यस्थनाभिपर्वतर्निगते वायाभिविवसर्वांगोक्षितैर्विह्वलितेंद्रियः वा
ताशयेनियतनतत्तृणायहत प्रभंजने तस्मिन्नग्निसमसंयोगावायो हूतेऽतिदुःसह स्थितमाका
लात्मयात्येष जाठरं जातवेदसं तत्र पाकोऽस्य भवति म्रियते न च तेन महः त्रिधाभूतेन तत्स्व
स्मिन्नन्नेमध्यमभागतः त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जारूपाणि गच्छति एवं एवं ततः प्राप्य परं
परमस्तोव्रजेत् एवं तत्र सोऽभूत्वा समानानन्यरूहात्समान् एकैकस्मिन् पदेऽत्यासदुःखततदुः

श्रा०त्रु॰ १५ महंभशो किमष्वद्वातद्रुः खोनिद्रः महानिन्दाणामिह के णाय शान भागेभ्यः स्वस्मानाद्यः सहस्र
शः अयमन्त्रस्मोभूना ताभिर्धावति वनवे शरीरव्यापिनो सर्वकेशलोमाहृतो बहिः अथोस्य प्र
15 वेशो गमनेनाग्निर्गमेव वरुचस्त्वया प्राप्ताभवतिय तद्रुःखं तन्मस्ततो मोहयतीनं त्वचोरुधिर
मायाति लाहा रससमंसदिहिस दर्शनेयस्य मोहाय भीरुणामिह दृश्यते ततो मांसस्थानि विड
शाल्मलीस्तु मनः सम् मूर्छितस्त्वक्वा विद्रीतः कविहिन्द्वलितन्वणः ततो मेदोनिधवल
चूर्णीकूटसमस्तुनः मांसानि पतितो वह्निप्राणेभ्यो हृतवह्निजेन ततः शरीरमालापाः स्थू
स्मामृतान्यनेकधा अस्थीनि पातितोभस्योमस्पृथ्या दारुमवच्य अस्थामतस्तनन्तलेषां मज्जान
मारुहर्षिणी प्रयाति काष्ठगंधयहन्तीरमतः शनैः शनैः एवं स्थितेनथ कालेन कामवह्निः पि
तर्यदा हृदियाति तदा मज्जा सारं स्वैवति सर्वतः आमस्तकं तथा पाद मंगादंगाद्धि सर्वतः म
ज्जारसो विनिर्याति द्रः सहाजनके नसः दशमे मासि यद्वस्मात गर्भपिण्डः सहस्त्वया ग
र्भेऽवस्थप्रयमतो जनकेनापिद्रुः सह आद्यैर्वनस्पति यद्वस्त्सहते नहि कोटरे वह्नि नथास्य
२२ जनकः सहते कथं चन यथाभिवारद्ररूप्यत मनोनिश्चलमवृत एवं कामाग्निनातापेन नभ
वेन्निश्चलं मनः मज्जारसो रेतश्च निकामाग्निनिर्गतः सदा स्थितिं न कुरुते क्वापि देहे यावत्सो

श्रेणिमललं सहृतो पद्मवृत्रोपमे यथा कदाचित्वा मनेत्राणां नरक ग्राममार्गणाः पुष्पाणि वसन्तस्य कामिनो भांति सर्वदा नासिकालिंगसनो मार्गः पयोवद्भाति कामिनः॥२

यथा श्लेष्मणा सम सदेकान्त यथा मधुरतां व्रजेत निंबादिः कामजो देकान्त नारीदेहस्तथा सदा
स्वेवद्गुंणं यनो ताद्यवेदं वद्भाति कामिनः अधरः पायुसदृशो मधुरो भाति कामिनः केशास्तमः
समाख्याना नेत्राणां मतकाविणां मांसग्रंथी स्तनौ तद्वत् हेमकुंभो सहृशौ ता श्रृतेनैव विभांतः
कामिनो निजदोषतः उदरं मांसलेवास्थानि मी समथवा पुनः स्वच्छकरो दराकारविशिष्टमाधा
लयः परः भाति कामग्रहात स्य सदाने स्य कारणं स्फिजो पायुनदीतीरभूतौ विष्टानुलेपितौ
पीवरो जघन रमते भाति भातितिकामिनः भगो दवसमायाति सुदृत्रगंधविदूषिता कामिनः स्वर्गस
दृशी प्रतिभाति विमोहतः एवमब्जादिको पादो वस्थिस्नायुव मांसलौ स्वर्णभासमा भांतः
कामिनो निजदोषतः पुरुषस्य यथा कामान्नारी भाति मनोरमा नार्यास्त्रपि तथा कामात् पुमा
न रक्तां व्रजेत एवं कामाग्नि जपिते कामिनः कुपिते सति वेति धर्म नवाधर्म रागी वावासंत
था आत्मानं व परं चैव सहन्ति गादिकं तथा पश्यन्न पश्यवत्तस्य स्यान स्याद्वन्मवधिरोपमः
जिघ्रन्निव घ्राणदोषी रमयन रमतो विना त्वग्दोषीव तत्र स्याद्वक्ति पंडितोपिजडोयथा आदते
कुणिवत्सर्वं पाणिमानपि कामभृत पादयोरप्यवैकल्ये पंगवद्याति सर्वतः उदरस्याप्यथा
ध्माने पायुनोत्तविसर्जयेत नीरोगो प्यथवा क्वापि मुचन्नपि न सुवति सयालोपि स्मृत सोगा

श्रागु
१८
16

रविद्वरवस्सतिमान् प्रभूश्रुभूरूपवन्नातिकामयद्रूपमाहतः बुद्धिमानपि दुर्बुद्धिः समतानिर्मोता
रव तिरहंकारवन्नातिमाहंकारमदरूपवान् अविनरवाविनस्मिन् स्थिते कामी प्रजायते एवं
शोचन्नमामेतामवस्थामोहगर्हितो प्रयाति गर्भयुक् कामी कामज्वरवशो नरः सततदालल
नोनेत्रैः पिवत्यविरतं सदा कर्णाभ्यामपि तामेव शृणोत्यकायमानसः जिघ्रतेतामयं कामी
घ्राणेनाकलितेन्द्रियः आस्वादयत्यनन्याः सरसेरसनयानघः स्पृशते नामसर्वगात्रैः स्पर्शनेना
हतोहिसः वक्तिचैनां सुखेनाक्षरवचनेनसकामभृत् आदत्ते चतथैवैनां हस्ताभ्यामाहितो नघः
गच्छत्येनामयंकामी पद्भ्यामेव गुरूपमा प्रवर्तते तत्यं कामी विसर्जे पिहामश्चं पायुनाकिल
शुक्रवान् कर्मणास्मान्निवर्तते मनसापि स्मरत्येषः ललनां निजदेववत् धियापि प्रेमिणा
त्येनामात्मानमिव योगभृत् वितयत्यष ललनां कामी विस्मृत्य महदीश्वरं योगाद्रूढोर्थ हत
विशुद्धधिषणो नरः आत्मानमपि तामेव मन्यते कामदीपनात् यतो नयाभक्त्या पितामेव
बहु मन्यते सोप्यनेकाम कस्मात् क्रीडामपगसमेनरं नर्तयत्युत शोदीनेन रोयहद्दिमर्के
टे कश्चिदेनमानयति विविधैरूपचारकैः भर्त्सयत्यपि इत्थं चापि कर्णाभ्यां स्वहृः सहेहं देह
प्राणभयतेभ्योनाथ त्वमसि कामम इति कापि वदत्येनं काप्येनं कस्मै भर्त्सयेत ऊहितवच

नैकापिकापि नैव करोति सा याधिनेद्रविणं कापि स्वयं कापि प्रपन्नानि पुरुषं नरसंसक्ता का
पिस्वभर्तारं निपातयेत् पतिस्वकीयं कुत्रापि वं वयसं वचनादिना एवं पत्यादिभिश्चान्यान्स्वातिष्ठा
न पुरुषानपि घातयन्त्यात्मनो नारी सा पौंश्चल्यायतनेष्विह नान्वावैर्हि वलोपतेर्यानियेत्व
हमागता कश्चित्पुरुषसंकेतं कृतनान्यस्य प्रदर्शयेत् साधुनपि वाचित्रारी विडंबयति सम
दि पितरं भ्रातरं पुत्रं ब्राह्मणं वा वृद्धं श्रुते अपत्यं हि स्वकार्ये सा वधूं हन्ति तं समायः संगे
वध्याभवेद्दुःखमिह जन्मनि निश्चितं मृतस्तस्मान्नरकलहतं कोस्ताः सुगासमाचरेत् आस
नावा विरक्ता वा वधूं हन्ति तं समायः आसक्तायदि सा स्वस्य तदान्यस्त्रीगमादिना कुपिता
विषदानादिप्रयोगेन विपातयेत् यदान्यस्य तदा स्वस्य मात्रादि हिंसादिरतो नरं निपातयति
सा नारी लोकद्वयभयंकरी विरक्तादि यदा स्वस्य मे नैकामन्त्रयान्तरं एकान्ते विविधैर्वाक्यै
र्भर्त्सयित्वा न चाद्रियेत् कार्यं तं समन्ताघ्रयेत् द्वापुरुषान्तरं एतं कामान्तरं त्यक्त्वा पाय
नैस्वैरचारिणी आनीपादस्थैर्वेद्रतो वलवान्स्त्रिशिशिमा हिंसि इतिस्वयं मशाकौवेदनैर्वुद्धिया
नयत्यपि परस्य तु विरक्ता चेन संघाम रणकारणं एकान्ते भीयाचितवानित्युक्त्वा कामारयन्
रं एवनारीपुंश्चाघादिमानिस्वा स्वपरात्मव अनेनाल्ल भयंतकाभिभिस्लदा हतिंषा यद्

श्रीगु
१२
17

चारीदुःखकरी कामिनः पुरुषस्य हि कामी यथापि कामिन्याः पुमान् दुःखकरस्तथा ततो दुःखकरः का
मो न तु नारी न नरोपि च एवं विज्ञाय मतिमान् कामं शत्रुमिमं त्यजेत् संकल्पाज्जायते कामः संकल्पो
गुणबोधनात् गुणबोधस्य नाशः स्यात् दोषाणामवलोकनात् दोषाणामवलोकेन माहात्म्यं यज्जवादा
पकृत यतते तत्त्वे हेतुस्तस्माद्बीजं विनश्यति तस्मिन्नष्टे सर्वकामा निर्मूला इव पादपाः विन
श्यन्ति तस्मात् तस्मिन्नष्टे क्रोधोपि नश्यति इच्छाविघाते सत्येव क्रोधो हृष्याभिधानतः जायते निष्का
तः केन क्रोध उत्पद्यते पुनः विवेकवह्निना दग्धे कामक्रोधे समूलके संसारे भगवान् ध्यान
दाता भवसीति कामजा नाभितेमूलं संकल्पात् किल जायसे संकल्पेन समुत्पन्नो केऽपि यं न स
विज्ञायते इति विज्ञानतश्चेनायं गर्भी कामग्रहाकुलः मावासात गादिने वा तु उष्टा वति न कि
चन कामग्रहसमावेशात् उपस्थाहे स्वभत्यागात् रेतो गर्भे विज्ञः सन् गर्भे न मातृक सिद्धु
ति आत्मनः साक्षमात्मानं सर्वं गर्भः ए यकृतम् षोडश कोपदानायं नाडीयानोत दाहिपत
स्वेवा यादवोमा विनिर्गत्य तेजोम्यात्मस्वरूपकं निषिक्तं योति माया तिव्या वास्तव्यामपयन्तः यथा
भावात्तरोजेत्तस्य के भावस्वाभावी भवेत् गर्भ संस्थागतो गर्भी न हन्तुं संभवाभ्यसात् ग्रहाविष्टो यथा
जन्तुग्रहस्तिर्गमनः स्मरेत् एवं मोक्षतितयागर्भी स्तमोत्तिर्गमात्मानं अज्ञानामशानपहन्तना

रा १२

प्राणिनामापदं निगृह्णाति तथा रेतो बलं तत्प्रकारं त्राणं अतो गुणो रोगापयान् त्राणां सर्वे तेजोपहारकः
रेतस्मातिर्गमस्तहत्तु बलवीर्योपहारकः अस्मात्वस्थानतः प्रमात्रीजोनामाष्टमी दशा अवती
र्णस्या जातस्य जस्यो स्मृतं हि जीवति अस्य संस्थापनेन त्राणां जरा वै रूपकारिणी मनुष्य च न भव
न्तीत्वबलवहन्तनश्यति परलोके अस्य लोकस्य च बलात बहुलचारिणी कीर्तिश्च विपुला लोक
हयेतेषां भवेत्सदा अस्य बंधनतो यामाः खेचरत्वं वदंति हि एषुपंचस्थ त्राणां मणिमादिक
मेव हि पथ्यं वदंतो निःसारः पीडितस्तत्र दैवहि प्रमानभवति निःसारो वधूवाक्रु निपीडना
त् आत्मनस्त्वाहतेतेज स्तस्मा मेष निषिंचति आयुर्बलकरं मेढ्रमोहितो मायया मया एवमस्य
निषिक्तस्य रेतसो योनिमंडले त्वगर्भ निर्गमात्वं तत्प्रथमे जन्म गद्यते योनौ नानाविधावस्था
दुःखशोकसहस्रशः गर्भोपनिषदि प्रोक्ताः प्राप्नोत्येष सहस्रशः यस्माद्देशाद्वधू गर्भे गर्भ
रूपतामभिमत प्रविशत्यत्र एवेयं तत्र णीयात्मवाहिका वहेर्धीत्येव च वहामिदं हृदा कोहितेन
नापि प्रदानेन तथा त्रैषु च यानेन नानाविधेस्तथा स्नानशय्यासनाद्यैश्च व्यापारोपरमैरपि श्रा
षयादेश्च सेवातो दृष्टस्य च विवर्जितेः अपि लोके नयोहष्टउपकारकोऽजने उपकारकरो
दृष्टो दुर्जनोऽपि च वैजनः रसंचोपकरोत्यस्य गर्भिणो गर्भधारणात् यतोस्य दुःखं देहिनः स्वा

श्रा॰ १८ 18 त्मनैवानयापृतम अथास्य जननीजाया गर्भिणास्तत्वेवमातः यस्मात्पुनर्नवो भूत्वात तस्मात्मेष
प्रजायते निषेककालमारभ्य स्वांतैर्वेनेकतागते स्वदेहव्यहृधात्मयापायावृयोनिविनिर्गमं या
तिमवेशाजठरेक्लीमिविष्टादिदूषिते अवम्भूयानि दुःखानियानि द्वाराहाहिद्रजेत एतन्दुःख
भयात्मवीवस्य ज्ञानेनमिकति करोतिधर्मसव्ययः शास्त्रोक्तं सर्वदाश्रमान दुःखिर्हि मरणा
न्तरणांनरकानुभवेनतथा प्रसिद्धं तत्कोटिकोटिगुणानंयोनियंत्रके निर्गमस्त्र मेवणांश्च मर
णांतिशानैः समः योनेमात्रदृष्टवा सानरकादपि दीर्घिकः नत्तदुःखान्यनेतानि प्राप्यनुनेदेहृया
तिभिः उक्तान्यपिहियान्यत्रसमाहं जनयेतिनः विष्टामूत्रगृहेवसो प्रयासस्कवाचितोतत्वे
कश्चपित्रादिविज्ञाद्येमांसमितोसदुःसहः क्रिमिसर्पशतकीर्णाव्याधिदष्टाश्रिकष्टविते मातृस्था
नमहाव्यातवितिः सर्वितत्वधने अन्तर्वीह्रावधेदायेमंकीर्णास्वावकाशाक सदुःसहमिव
दुःखंप्रसिद्धहि विवेकतो स्यर्पेतेपि चकोरिवहि नैरंजोतिस्मरेदिह गर्भदुःखान्यनेतानि नशाक्या
तिकथंचन वक्तुंजन्मशतेनापि दिग्मात्रम्प्रदर्शितं तव गर्भापनिषदाद्यैर्वृदिग्मात्रेणैतस्य कथ्यते
श्री साकल्येनचकेनापि वक्तुमीष्टे कथंचन अज्ञानं भवेतृवं सर्वदुःखकारणां क्षुत्पिपासा
संतापानीस्मरत्वंचेदहके अनेकभवदुःखानांस्मरतिस्वातीव दुःसह जननीयाअपिसंबाधः सर्व
ति
१८

पापकरोहमः एवं नानाविधैर्दुःखैः परिभूतेस्मभंजन्तुः कललादिक्रमेणैव संपन्नावयवं नरं
त्पन्नकगर्भासन्नकाले जरायुपटवर्जितः इतश्चेतश्च धावत मंडूकवत् हस्तौ शिरसि पाणिभ्यामपि पादौ
भौ गात्रस्य चलनेन च जननीजठरस्थानं भेदयेव समुत्थितः कुत्रा कदाचिद्धावेत कदाचित्
हृदयेपि च जननीयोनियंत्रेपिमर्करोगसमभंक स्तमाये विनिःक्षिप्य कुंताग्रेदमाम स्वके
जननीवक्षुधालेशैः लोशायेत तज्जुगुप्सित वहिर्द्वारं नयत्येन सजगामरूपकं यथा विक्रोश
नेवसर्पणमस्त्वमंडूकवत्स्नहशो काकवायसमहृत्स्वभपं ककेशातयोनियंत्रकान स्वलाक्रिदा
न विनिष्क्रमस्य भूमौ पतति कीटवत् अशोभः ग्रामकुपितेसकीटेयादृशीव्यथा ततोधिकतमा
स्त्रीणां योनियंत्रेण गतेर्भके यइदं तः स्थितेसमीपे जठरस्य व्रणो भवेत् दुःखितवत् गर्भिणीनो
गर्भधारणतो भवेत् इति व्रणविभेदेन सपीडनिर्गमेद्रियत स्तुखं भवति नारीणां गर्भमो
क्षेपितत्स्वाद मलमूत्रनिरोधने दुःखं यावन्नृणां भवेत् ततोधिकतमं दुःखं स्त्रीणां गर्भ
स्यधारणात् सर्वं यथा विसर्गस्थानयोः स्थिरतिरुद्धयोः गर्भिणीनां गर्भमोक्षापि तथा तज्जायते
सर्वं वितस्त्यंगुलमात्रे स्वतरीयेण मास्थिः कृमिः स्वमन विततिमात्राविस्तारात् तावाश्वपरिणा
हतः अस्माकं जठरे यावत्तत्स्यावस्थानतो भवेत् दुःखं तावत् भवेत् स्त्रीणां गर्भधारणतः सदा

श्रा॰ पु॰ विनिर्गमे यापुनर्गर्भे न यावदस्माकं प्राप्नोति तत् दुःखं तस्य भवेत्तावत् गर्भिण्या गर्भमोचनात् षोडशात्र
१५ इकोटिदाहन्तुल्यं निकृन्तनं च यथा विनिर्गमे तो भवेत् दुःखं तेषां जन्तोः स्वर्गभ्रंशं एवमेतदैनायमं दुःखे
जन्तोः प्रजायते समात्मकस्य गर्भतस्तद्विनिःसारणेऽपि च एवमेष विनिष्क्रान्तो लोकं संततिहेतुतः ग
र्भे तस्य दर्शनेनैव पितरो तेदहो भवेत् ते कुमारपिताजाते केवास्वस्य वा भवि तस्याप्यजातक
र्मादिकुरुते न दृष्टमानसः यदिदं सत्क्रियाजाते कुरुते स कुमारके तन्नवेस्यस्य जनकः कुरुते नाव
न्नेप्सायः यस्मात्पुत्रेण नैवोभवत्याजायमानो जायते हि सः यो ज्ञातदिना प्रजातेन वरेणेन च वितन्यते स्व
पि र्गो भवेत्ततः पुत्रः किंचास्य कारणं लोकस्य तस्य विजयः प्रजासंततिलोपतः एतदस्य भवेज्जन्म हि
तीयं पितृजन्मनः अनेन जन्मना स्वर्गं तस्यापि गमने इले भवति मानुषं जन्म कोटिशतैरपि
अपि देवा इदं जन्म कामयन्ति हि सर्वदा तत्रापि भारते वर्षे भवेच्चेदधिकारकृत् अविकिन्नस्य भे
षज्यं भवेत् दोषाष्टकस्य हि रक्षार्हदोषभयं मोहः त्वात्टतिज्ञानैर्येव च विरक्तवाधावेतेन तत्र अवि
किंस्थिहिदेहिना सात्विकामेदात्मिकं तिराजसा विषयानपि तामसा विषयानेवनेकाभून्यासात्विक
स्तुन विषयान् सात्विको हृष्टिराजसो वैविग्णोऽपि च तामसो वै विग्णः स्युहा वित्तिहेयात्मकं जगत् सा
त्विको भयं मोहात् राजसस्य प्रमादपि तामसस्य वराजादेः केवलादिति भीतस्य सात्विकस्यात्म

१५

नोत्पाते विषयादेो रागस्तस्य च नात्मनस्तस्य च सर्वत्र मोहः एवं व्यवस्थितः तत्तदनिद्राश्च सर्वेषां भूता
नामेकरूपतः स्थावरत्वादि नितिज्ञानां वा धाविपर्यस्त्र योऽपि अथवा सर्वजंतूनां वाधाविपर्यस्त्रयाः
ध्रुवाः स्थावराश्चापि दृश्यंते यत्ता निर्याससमोत्पत्तिः इति दोषाष्टकं सर्वं यच्चिकित्साविदो विदुः वित्ता
ब्रह्मात्मना ज्ञाने देहित्वाभावकारणं स्वेदजःश्चांडजो वापि जन्तवो वा स्यां जरायुजाः उद्भिज्जोपि नस्स
त्यज्य दोषाष्टकमिदं स्थितः एवमेतद्धि मानुष्यं दोषाष्टकजयाय यद्धि भवत्येवं स्थिते मंदाः स्तेनैव
विजिता नराः तथा हि जातमात्रोऽयं स्तन्यमिच्छति मानव ऊर्ध्व नानाविधानशाहान शायाता
धरणीतले इतश्चाश्वयंऽः स्त्वानिद्रोत्तदं तानि नित्यशः प्राप्नोत्येष जनो मंदो दोषाष्टकविदूषितः
यथा गर्भे तथा बालो नागानो हि ममभवेत शक्तोभवति नेवायमस्तकृणादति वारणे केद्गतावप्य
शक्तोयं संगानामातृलोभश्चो नेच्छयास्तनपानादि प्राप्नोत्येषोतिदुःखितः अथैवस्त्रायेनकंदस्य
वदन्नपि वेदन्नसः उच्चैःस्वरेण जननीमाह्वयत्येव दुःखितः श्रुत्वा वाक्यं तथैवापि तत्रायात्यथवा
नवा एवं विपर्यत्र लेपनमाबलालादिनापि च क्षिप्यमेव स्ततस्यैषाप्रतालयतिवानवा इत्याह
सत्ययेवालोविभेति च तथा हृथ्वा एदित्येषहृष्यानदत विष्टायप्यतिमोहितः वक्ते गंतुमथा रो
तमिच्छत्येषघनः पुनः नशक्नोति ततः क्रोधमहांतमतिपद्यते जननीजनकं वापि ख्यातरवा

आ॰ ३. पितृत्वे पिशाचीवाप्यभेदेन वालो ज्ञानातिमोहितः एवं वाल्ये महद्दुःखानि कोटिशोऽप्यतिभयप्र
२० तेत्रवाषीं तरुणावस्थां कौमारीं प्रतिपद्यते जानुभ्यामपि हस्ताभ्यां गच्छत्येष शनैः शनैः अपिवार्थी
20 तरुणामेव वर्णज्ञातेवदत्यसौ स्ववतं शंकितएवापेस्वगृहादिप्रवेशने सर्वेभ्यश्च विभेत्येष मात्रादि
भ्योविमोहितः ईर्षितादिनवेत्येष यशोवय्यथमस्तथा अथ कालेन पञ्चाब्दमब्दजात्यन्तंतवचलः
वक्तिवाचाविषदयाहितं स्वस्मैनवेत्यसौ पितृभ्यामपि वान्येन वधुनाहितकारिणा वाल्येन वलि
नावापिताद्यतेभत्सितेहितः स्ववदेषवहुयायातिस्थानात्स्थानान्तरं प्रति उन्मत्तवत्समादत्ते
वक्तिचापेहयेवहि धूलिधूसरसर्वांगः श्रमेण महताहृतः स्नेहहेषोहयेवापवालेवत्येः क
रोतिहि गृहेस्वविद्यमानेच यांचतेराजवद्भिवैः नतल्लाभेनभक्तोऽसौ कदापिसुप्रमोदिति ए
वं नानाविधं दुःखं कौमारे तन्न भूयसः यौवने दुःखकोटीनामाकरं प्रतिपद्यते अत्र स्त्रीपुंसभे
देन दुःखानि विविधानि सः प्राप्नोत्यनीश्वरो जन्तुः कर्मपाशवशंगतः जंतुर्भवति चेन्नारी तदा
पत्यादितो भयं अस्वातंत्र्यं तथा नित्यं व्यापारश्च महानगृहे पुरुषाणां यथेष्टं च कामिनां हि वधूं
प्रतिः एवं वधूजनस्यापि कामिनां पुरुषं प्रति पत्यादिभिः कुलेनैव धर्मेणानवापरं तिहदुः
स्त्रीजनः कालेष्टे खलावद्धवत्वेपसे पुरुषाणामसंयामयाप्राप्तानामप्यनिच्छया पुत्रेच्छयापि
२०

गर्भेन नारी दुःखार्णवे पतति वहुधस्य सदा भीतिः गान्धर्वं जन्मस्य यमादितः पित्रादिभ्यश्च स्वराज्यादि
भ्यश्च धीमतः अस्मात्तस्य च वृत्तिः स्नान पानादि विहितस्य हि वध्यापध्या यौवने स्यात् ग्राम्यग्राम्याने स्य
हि एवं वध्या असंभाव्या साम्यापि च तस्य हि यौवनं प्रथमा दोषा नराणां कर्मवर्त्तिनः तत्रापि च कुले
विद्याधनं चेति त्रिदोषता कुलविद्याधनो स्याहि त्रिदोषे यौवनज्वरे न प्रशमः प्रतीकारे मरणा द
परस्मरणा यौवनज्वर संमूढो जनः गायति वल्गति हसत्यपि निपतत्यपि उद्दानां पितृसमानपि यु
खाल्मश्चोदपत्र चेत्तेत्यत्तापि च यथा वति अहंकरोति दुर्दान्तः स्वामित्व षष्ठ भेदुः दुर्बलान विविधान
वंयो वने कुरुते प्रमाद एवं हि कुर्वन् नरः स्वजनेतारो यौवनवर्त्तिनः यौवने नष्टसिद्धी नराः कार्याकार्यमजा
नतः वधूजन गृहीतान्तमानसस्य दुरात्मनः परस्वस्यापहारार्थे नित्यमुत्कण्ठितस्य च उत्साह
वर्त्तितः श्रोत्रेकाला यान्ति महान्तं गृहे तेज कुलं दावा दुर्धियेनं सुवर्णकमभ्येति का
लस्यैव पितामहा अहर्निशं हि दुर्बलो नामाकर्षवित्तयाहतं। एवा नमाते पिशाचीश्चिवि
धी जरा। तस्या स्वगामदुष्टो ये श्वेतो भवति सर्वेतः कुरूपः शक्तिहीनश्च दुःखशोकसमाहतः
अपि विस्मृतिशीलानि न पात्रे परिभवस्य च भवत्यहर्निशं भेदः कामश्चास्य कुलान्तनं तहाहृ
तान्यनेकानि दुःकृतानि स्मयो वेन स्मरान् निंदति अनेकश्च वत्तमयाहृत पुत्रादयोपि तत्रैवम

श्रा॰ ३ प्रेते जरठं जनाः अपि विद्याधनैर्युक्तं किमन्यत्सर्वं विवर्जितं यामवस्थां आबाल्ये प्राप्तवां स्तां पुनर्जनः
२१ प्राप्नोतीह हतं प्राप्य निंद्यां सहितां मिह बालेन वविनिंदंति शक्तिहीनेन मलाहतं इहेन्नतामसहृष्ट्वा
21 निंदंति प्राकृता जनाः एवं नानाविधं दुःखं जंतुः सर्वोपि सर्वदा इहैव समवाप्नोति कालपाशवशंगतः
दृष्ट्वा हि महतोऽत्र इह विषयाभावशंकितः न किंचित विषयं दृष्टः प्राप्नोतीन्द्रियसंतापान् स्नेहस्येह
स्वतया वर्द्धते स्वजने प्रति दुर्जने प्रतिहृष्यन्ते न च कार्यं तमात्रभो यौवनेऽजनितं पुत्रं द्वितीये देहमा
मातः नानाविधेभ्यः प्राणेभ्यः प्राप्नोति सर्वावलागवे वेदाध्ययनयज्ञानां भत्ता नो हि स्वात्वस्य च स्वयं
सामिकृतस्यापि स्वेन वाप्युकृतस्य च कर्तासौ मातुर्यं लोके प्रतिभूस्स हसां द्विजः ततः संस्थाप्य जनको
मुमूर्षति जराहतः परलोकपिपासायां वृद्धस्यायं महान् व्यथा कालसारथिनामज्ञो किंपतेत सत्त्व
देहकं प्राणपापरयोगाद्योद्दुःखमयाथ परविंतिः प्राणादुष्टहृदये संज्ञो बुद्धिकाष्ठ विनिर्भिन्नः का
मस्यासोपयेग्नायो हि काष्ठमार्गे शाहतः इहत्वनानि दुःखानि सुपरमनुभूयहि शारीरं दुःख
किंचिद्दाते नेच्छंति मोहिताः न हायुचवाल द्वादीनसौ तस्य प्राप्नोति दुःखितः आमस्य मरणे देहगातम
हात वेपथुहृहवेत वांधवायपितस्सर्वे तिष्ठन्ति परिवृत्यहि हिंसाच्यानगताय द्वं तपशावं सालि
द्विषितं द्वासमतिमहदुःखानि हस्त्विकायकहेलया यथा दशाति गात्रेषु पुत्रकैः सवायसन्निभैः तथा २१

तज्ज्ञापेतदुःखं मरणे भीर्देहमोचने हस्तात्पादौ क्षिपंतं च भूमिसंस्थगतचेतनं सुतनाम्नेहि शोचंति काकाः
काकं यथान्तरे ग्रामस्य करवल्लस्थानं संचरंतं मृत्युलब्धकः वध्यानयतितदेवाथवान्नामदर्शनं का
लपाशवशग्रामो जंतुर्नेनमनेन तमः वाग्गराभिरिवाबद्धः कपोतस्तदुदीनधीः पुत्रवत्स्नादिवडि
शाभस्वर्णाधमपाशगत जंतुर्मात्सनयपोत्रमृत्युधीवरउग्रधीः मृत्युमेषमृगयोताभे संसारवनम
ध्यगे हंतिव्याधिसारेणोवृमृगगः कालसंज्ञिकः प्रच्छिन्नवदने दीनेनहि कामशरेनसमाहते तिरी
त्यकरुणामितिनमृत्युर्निदृगाशयः हा पुत्र हा कलत्रेति भ्रमतां गृहसहस्रकं संचरंते बो व
कालो जंतोपायनिहतस्ततो स्त्रीपुमानवर्कंठेन भृत्युग्रस्तः गृहके हंतिकालः स्वकार्यार्थीम
यं स्पृत्वापर्भपेया वाथ वेश्मभस्मशालानि स च नस्य यमकिंकराः नयंत्येन यथा राजभृत्या जानताप
राधकं शमनतिसहस्राणां नाडीनामिह वेधनं शरीरं क्षिपते तस्य मृत्युना जन्तुघातिना मृत्युः
कालकृतान्तरेणाछिन्नत्वसंगावबंधनं यथा प्रकुपितः कश्चित्प्रालिकः कदलीवने पादाग्रात्केश
पर्यंतमवृतो रोमकूपके कार्यते वेदनास्तत्र मृत्युना दुःसहान्यणा कोपधर्मसहितास्तिस्र कायः
सूच्यां सतोतरणः याहकशरीरगाः कपुष्ला हकदुःखं मरतो नृणां वृकावेवेकृधाछेदादमानांजी
वतो यथा तथा भवति तन्नदुःखं मरणे सर्वदेहिनः पादाग्रात्केशपर्यंतत्वचउत्पाटनेयथा जीव

नो हि भवेत् दुःखं तथा दुःखं स्वकीयजन्तूनां न मन्ते लभवे शोन दुःखं पापकृज्जन्तूनां भवेत् जीवतां ताडने वाथ
दुःखं स्यात् मृतानां जन्तूनां न चान्नामपि छिद्रादयो नो पापाद्यपकृज्जन्तूनां भवेत् दुःखं ताडकस्य तेन तस्मात्
भवेत् वाप्यपि केवलं एवमेतद् नैव यम्य दुःखं इमे गेव वर्त्तिनो यथा नरकजं दुःखं ताडकवापितन्तो
यिक यमस्य पुरे क्रोधमभ्येति कश्चित् कोपि प्रबुध्यते बिभेति च यमं शोडद्गदाहणान् यमकिंकरान्
विप्रे च क्कचित् केनचित् स्वरूपपि वाक्चकवित् कश्चित् दृष्ट्वा महान्तादेहहस्तो यमकिंकरान् श्वेतिद्री
वीन् करालास्यान् कालान् वर्बरकेशकान् कशापाशादिहस्तान् दृष्ट्वा वेपथुमान् भवेत् सर्व
लोकेन वमति मलान् मेचति स्रवेत् भयपाशमनोजन्त दृष्ट्वा तान् यमकिंकरान् तथैव भर्त्सयन्तो दा
वाग्भिस्तर्जयतो भटाः धिक्त्वां मन्दमते देहस्य पापिनं स्वात्मघातक येन त्वया शरीरेऽस्मिन् न हितं स्व
हितं कृतं क्वचित् अयं शत्रुरिदं मित्रं भ्रान्तोसि नेष्टलयं मम इत्यादि बुद्धिमोहेन भवता वंचितो भवान् शत्रु
स्त्वमेव भवतो नान्यः कोपि हि विद्यते येन त्वया नैव कृतं स्वात्मनो वधमाचरेत् आत्मनः प्रतिकूलानि यः
कर्माणि मनसा गिरा परस्य कुरुते सम्यक् सोत्र शाश्वती गतिः जीवतो बलिनो भीतिः परपीडाकरस्य हि
जन्तोर्नरस्य चास्मात् कस्मात् कुर्वीत बुद्धिमान् पित्रोः कृत्वा रणं पश्चात् देहः सर्वेषां शरीरिणां प्रत्यक्षतो म
विष्ठादिदूषितो नातिजुगुप्सितः विनाशी च कृतघ्नश्च परिणामसुदुःसहः अस्वाधीनः सदा दुःखका

रीस्वार्थविनाशकः इमं देहं समाश्रित्य भवता दुःकृतं कृतं एतद्दुःखान्नत्वं तानि पापसंचितानि महर्वि
शे देहोपभोगसिद्ध्यर्थं पुत्रदारधनादिकं आश्रित्य भवता किं चिंतितं कृतं सुकृतं वृत अपि क्लेशादि
भवति सुकृतस्य समार्जने स्वल्पांशोपि न त्वयात्मपरमात्मविचिंतने अपि चैत्रिगुणात्मकं ज्ञान
नैव भवान्नत्वम[illegible] कस्मादुपार्जितं सुकृतं स्वर्गादेवत्वया अपि पापकृतं यावत् क्लेशलेशमप्यदि
ह न स्वल्पेशोपि सुकृतेन भवेत् स्वर्गे दोषेण परदोषात्त्वया यद्धृतं सावधानेन न निश्चिताः सर्वदे
वतथात्मा किं तत्क्षणमात्रेन निश्चितः यथापरविनाशार्थं उद्यमो भवता कृतः तथा स्वल्पोपि न स्वा
त्मस्वर्गमोक्षहेतुकृतः इदं त्वया कृतं पापमेकं न केवलं न लिखितं इति मम महदशः पापं सर्वं वदति
हि अपि चैवं वदे त्वं पापिन स्वबशगते मत्तो न बलवान् कश्चित् लोकेस्मिन् विद्यते पुमान् एवं प्र
हृतं कोवा मां शिक्षयेदिति दुर्बुद्धिया विचार्य बहुशो दर्पात् प्रकृतं पापकर्माणि भवान्निर्जितमर्यादो
लोकशोककरः सदा न स्पृष्टे दुर्धियो [illegible] लोकोपद्रवकारिणः शासितारो वयं यमा मास्त्वं तादपि
बलवत्तमाः त्वत्कृतं सकलं विघोद्दिष्टं यम किंकराः वामनादिभिः [illegible] आविनयमत्सदि वा
सरेण समये कथितं दिवसे कृतं चंद्रादिना तथा रात्र्या कथितं निशानष्टितं सध्ययोरपि संध्या
भ्यां सर्वदा भूतपंचकैः वासरादयो यमवराः सर्वे सहचराः सदा त्वाहृष्टायान् न जानेति मोहिता

आ० ३
२३
23

देवमायया धनादिवचनान्युक्त्वा बध्यापाशैः सदाहैः कलत्रादिभिश्च संतापाज्ञ नयंति यमकिंकराः
तस्मिन् द्वारवतीनाथ पुर्या लक्ष्म्या गतेसति एषेन कालयुक्तेन तत्क्षणमात्रादनंतरं पुरी द्वारवतीस
र्वा स्वदत्तां मग्ना सागरे अदर्शनेन नपत्यप सर्वेषामिह देहिनां यदा द्वारवतीनाथा जरहापेनाप
हृतया तदातिशोभना प्युशाविधवेव न शोभते लोके सेनापि नगंक्रोति सोऽद्य मे बांधवाः पुत्र
वध्वादिदुर्जना भीरैर्ह तेरोतुं कथंचन येन द्वारेणास्मिन्पुरी द्वारवतीमध्ये । तेनैव वचनेन ब्रजेदुस्त
लोकं याति न संशयः चक्राद्यादिभि रक्रमस्वेहेनत्यागमनस्मा अपरोदूरकृत कृत्वाप्रयाति यमसा
दनं येविनानैव दारा गृहा भुंजंति केवलपुरा यदंतास्मिन्गते सर्वेषां कंठेस्वाडवांधवाः येपुत्राः
पतेस्मभेसर्वेलोकेशादिवजिते शापयंति द्विपेते नन्वलितं जातवेदसि येपुत्रास्तदेकलसस्पर्शाद्भयभी
षाकवाक्यपि स्पृशंताभयमायाति काष्ठस्लीलोः स्पृशंतिते वाजिनावाशिविकपायंगजेनरथेन
वा नयंतितं नयंत्यवध्याकाष्ठेनकाष्ठवत् मंगलैरपिवादित्रैः प्रयाणं कुरुते हियः स प्रयात्यधुना
स्त्रीणां सशोकैरोदनैः सह यस्मान्नतो नयंत्येते दधिलाजादिमंगलं नएवतस्मपुत्रानयंत्यग्निस
मूमकं पुत्रभार्यादिकं सर्वं यःस्वर्णान्न विमंचति त्यक्त्वासर्वं प्रयात्येषोविरक्तो न पुनर्व्रजेत् येविना
त्वणमात्रंहि नप्राणस्थानमीशते तेविनाबांधवाः सर्वं यामसतो निर्हेताशयाः यः स्वराजनचक्रा अ

भास्करोऽग्न्यर्वरोपमः तमसंदर्शनेमेच्छानं स्पर्शनेनैव प्रकुर्वते पापात्मात्रिर्गतेयस्तानी वेन्मृदुनिविमति
तमसस्तस्य स्पर्शनेन स्नानं स्पर्शनेनैव प्रकुर्वते एवं यत्सत्तदोषिपि जनः संसारश्रूलके पतितोवेत्तिनोदुः
खमोहितोदेवमायया एवं शरीरसत्तजमगच्छन्त्यघानि दुःखितं तत्रापि पापात्मा पतिश्चात्तोभक्षितोयम
किंकरैः अनेकशतकोटीनां योजनानि यमालये स्थलेनैव वह्निकालेन नीयते यमकिंकरैः पा
शबद्धो यथा छागस्ताडितोश्वकशादिभिः नीयते राजभृत्याद्यैर्बलादेवमसावपि अत्र दुःखोन्य
नेतानिस्तानां ग्रामशासनात् भवंतितानि वोनामवक्तुंशक्योच्चवान्तमः दंष्ट्रिणां शूकरादीनां का
करश्चादिपक्षिणां उपद्रवो महानमार्गे यमराजपुरस्य हि वोराश्चशतपापस्नच्छन्तितेयात्समोपमा
शस्त्रैर्नानाविधैर्नैव म्रियते सोपि दुष्कृतात् एवं विष्टादिशुष्काणां नदीनामपिलेयते निमज्जने
वतमेव वकचित्रकादितो भयं वह्निशस्त्रजलेलानां वायोश्चापि विकारतः यमालये हि नरका
दुःखदाः पापकारिणां अनेककल्पपर्यन्तमसिपत्रवनादिषु स्थूरेषु नरकेष्वेव दुःखोन्यामोति
दुष्कृती प्रसिद्धा नरकास्ते हि पुराणेषु विपश्चितः भक्षो दुःखकराण्हणां यापि नापरजन्मनि
एवं सतार केतुः खमनुभूयाथकालतः दुष्कृती बीजतां प्राप्य लोकमेतेषु नर्जेत सुकृती च तथा
स्वर्गे सुखमनुभूयखावमहत् सुकृतांतेपतत्यस्मिन् लोके यज्जन्मधारया अमेलोकहितं प्राप्यपूर्व

आ०उ० वत्तृणपापापतः जायते विविधो जंतुः पितृमात्रादितः सदा जातस्यास्य तीर्थस्थानं जन्मपुत्रमपेक्ष्याहि
२५ उक्तं जन्मद्वयं वेदे चटीपत्रमिवाप्नुयात् मृतो जातः शिशुस्तद्वत्पुनर्वार्द्धकं पुनर्मृतः जंतुर्भ्रमति संसा
२५ रे यावदात्मावबोधनं वारापथ्याभास्कराद्वर्तिते ह्येदृवर्जिताः एवं जन्मादृशोभावा जंतूनां छेदवर्जि
ताः यथा प्राप्य नवं वासः पूर्ववासः परित्यजेत् एवं जंतुः परं भावं प्राप्य पूर्वं परित्यजेत् तमो यथाप्र
याते तत्र तेजः संप्राप्य वै तथा स्मृतिर्जातेहि संप्राप्य स्वयमस्तमयातिहि ते जमस्तमसो वापियद्वदे
कं न संत्यजेत् जगदेवं नरं मंदस्मृतिर्वीजनिरेव वा तस्मादेतत्समग्रं हि दुःखं देहादिकं नरणं विना
नैवात्मवित्तानेदुःखकारणमात्मने एवं तेषां ग्रहेतोस्मिन्नु विचारे ह्यधिकारिणां विरक्तावपि जाता
योस्त्यात्मनयथ्यविचारिते उपदेशोस्ति पथ्यमानीतं मनिजेसनि नैषामन्यतमः कश्चित् वामदेवो ।
ममाचह सद्यःसात्वात कृतान्त मत्वा न गर्भमातुः प्रविष्टवान् गर्भमध्यायनेप्यसौ पूर्वसंस्कारसंस्कृ
तः नवमे मासि संपन्ने बोधीज्ञातीः स्मरत्यपि जतः सर्वोपितस्मिन्हि काल एष प्रबुद्धवान् मनुश्च
मतीन सर्वान् स्वप्मतावानधिकारिणः इदं तत्र स्थितो वाक्यमुक्तवानात्मवित्तमः अहं हि भवतां पूर्व
जन्मन्यल्पतमः स्थितः इदानीमहमेवात्र नान्यं पश्यामि किंचन मया सर्वा दिशः सर्वाः प्रदिशश्च
नभस्तथा मनुः पूर्वमहं तद्वत्सूर्योप्यासमहं स्वरः लोकपालस्तथा सर्वे मद्रूपाः प्रभवोपिहि स्व

दृष्टानि तथायानि दृष्टानि जाग्रत्स्वप्नजानि च जरायुजानि भूतानि मत्तो नान्यानि कानिचित् अज्ञानाद्याः स्था
वरान्तायजंगमानेककर्मिणः ते सर्वे मम देहास्युर्मा तेदात्मस्वरूपिणः जायन्तेऽस्ति विदृहस्य परिणा
मस्यनाशावान् विनष्टश्चापि देहाद्यैरिन्द्रियाणां हमत्र हि अहं ज्ञानात्मि देवानां वागादीनामते
कसः जन्मादि ममैकेन च स्यादुःखं विचयच्छति इदानीमात्मविज्ञानसंपन्ने सर्वसाक्षिणि नष्ट
शोकोहवागाद्याः सशरीराद्युमेस्थिराः कामग्रहसमोऽर्थवेमयसाल्कोशकारिणा निर्मितावहवांसु
यैममबंधनहेतवः यथाश्येनमहाकायंदुर्धृहृपाशैकेरपि एवंमादुर्ग्रहंसर्वोस्त्याग्ररहितनहम
ततः अहमज्ञानपाशांस्तान् कामक्रोधादिकीलकान् सद्गुरोर्ब्रह्मविज्ञानखड्गेनैनान्यनाशय
यथाग्रहेतिरुद्धः सन्नश्येनोवन्मसमानितः अथाभित्वाविनिर्गच्छेत न तत्तएतान्यहृदयं भवतो ।
मात्मविज्ञानकारणं कोऽथितेउत्ता विरक्तो देहपुत्रादौ पदेन्नहि विनिश्चितं ममयस्मादिदं ज्ञातं सन
काहेः प्रसादतः ज्ञातं विचारेणुष्माकं समानेमरणेमति नाहं विभेमि संसारात् न कालात्त्रापिसः
स्वतः सर्वमेतन्मयापिततः स्थितस्त्वजियथाकामी किं करिष्यति मे मृत्युर्मृत्योरात्मस्वरूपिणः
नश्यसाचात्मनात्मानं हन्तुमिष्टं कथंचन अपिमृत्युस्त्वया जन्म वाल्यंयौवनमेव वा जरावापिन
मेकिंचिन्नदेहयस्माद्धि दृश्यते चन्द्रस्यसर्वकलाः आभ्यान्ताभवतिताहयाः अन्योहं देहतस्तस्मा

आ॰ उ॰
२५

न कस्मादेतन्न भवेत्मम दोषाष्टकमिदं नित्यं न स्पृशेद्धि कथं चेत्तन् आत्मानं मन आदिभ्यो मामनंतं स्वाव
रूपकं मोहः स्वर्गस्तथा चान्यत्स्वावज्ञातमिह स्थितं मन उच्छ्रितिनाहं वर्तं उच्छ्रमानदरूपमभूत् अ
ज्ञानेन नरकं वापि दुःखं चान्यत्समाधनं मत एव हितं न द्वेष्टि नाहं द्वेष्मि कथं चेत्तन् अनात्मकामाभि
लापः स्नेहः प्रिन पुनः परः अहं सर्वस्वरूपात्मन् कस्मात् द्वेष्मि [illegible] किंचन भयमोहौ च मनसो न मे स्या
तां कथं चेत्तन् अद्वितीयस्य सर्वात्मबोधैकवपुरात्मनः यो द्वितीयं विजानाति प्रतिकूलकं तथा स ए
व हि जनो लोके विमुह्यति विभेति च नाहं द्वितीयं जानामि शत्रुं मित्रं तथापरं तस्मान्मे केन वा स्यातां
भयमोहाव कारणौ द्वयान्यथा चेत्तद्वन्मे प्राणशून्यस्य कर्हिचित् मम प्राणादयः पञ्च हे ह स्युः प्राण
संगाते निद्रा च मनसः क्वापि वागादेर्नित्यमेव हि इंद्रियादिविहीनस्य मम केन भवेद्धिसा विण्मूत्र
वाग्देहस्य नाशरीरस्य कर्हिचित् अकायो ह्यव्रणश्चाहं मम केन भवेद्धिसा वचसा व्यवहारेण
भवतो मे नदीपितं मया स्वात्मस्वरूपं तन्मे हर्षं वस्तुतः क्वचित् इंद्रियैर्विलेगंभ्येनेतद्धा स्वत्स्था
नैः धीवृत्तेरण्यविषयाः सदा हि स्युर्न मम व स्थितं आनंदात्मस्वरूपं मनप्रकाशैकस्वभावकं देशका
लस्वरूपान्यभेदगंधविवर्जितं अतो भवं तोमन्वयाः सनकाद्ये हृदाहृतं विचार्य सर्वमेवं न मवाक्
तमाविर अतो च भवतामहं तमाभूतजन्मांतरक्वचित् अहं हि मम हर्षास्मि देहादिपरिवर्जितः २५

25

अधुनाभवतोहृष्टागर्भेतिष्ठामिसंकटे । यादृगेवपुरास्माभिः गर्भेदुःखंविविचारितं अधुनानुभवाम्येतत्
तावद्दापिततोधिकं तथापिममसर्वात्मबोधपूर्णंतुमेवपुः । उःसहोगर्भवेदनाज्ञःसंतापंनकरोतिहि
एवमादिवचस्तत्काम्नीतामत्यपापहृ वामदेवोविनिर्गम्यगर्भाल्लोकमिमंययौ सनकासमःसो ऽ
पिलोकद्वयगतस्पृहः । आरब्धकर्मनिर्वाणंकुर्वन्नुद्यमवर्जितः । इहामुत्रचसंप्राप्तान्भोगान्भु
क्तातिनिर्मलः । आरब्धकर्मणोनाशोतमस्तेनास्तोभवत् । वामदेवस्यवचनेगर्भस्थस्यमहात्मनः । श्रु
त्वातेविस्मयाविष्टाःसर्वेवद्ध्यधिकारिणः । अहोयंवामदेवोनिर्गतोस्मत्समूहतः । गोभ्यःपंकेनिम
ग्नेभ्योयथागोप्तॄणकर्मतः । पाशैरपिनिबद्धेभ्यःयत्निभिःक्वचिदेवजः । यथाप्रयातितानुद्धीत्वावामदे
वस्तथाहिनः । कामक्रोधादिभिःबद्धान्हित्वास्मान्निर्गतोधुना । यथाराष्ट्रादिभेगोष्ठुस्वबंधनपरिहापदि
नः स्वेहायातिमनुजस्तद्वद्गतोधुना । यद्वत्पान्थेषुगच्छन्त्सुनिर्विकश्चिद्वाम्रयात् । वामदेव
स्तथास्मास्वलब्धवान्स्वात्मबोधनं । गुरुशुश्रूषणोपह नबहूनांकश्चिदेवहि । प्राप्नोतिमहतींवि
द्यांतथास्माकमयंपुमान् । मेध्यादीनांयथासिद्धिर्बहूनामेकस्यजायते । अस्माहिवारजामिहिस्तथा ।
जातामहात्मनः । स्वगणाग्रगण्यजातत्वज्ञातानांकश्चिदेवहि । यातितद्वद्वामदेवोगतोस्माकंचदुःखविना ।
अहोअस्यमहत्पुण्यंवामदेवस्यधीमतः । गर्भस्थितस्ययत्ज्ञानंजातंनास्माकमत्रहि । अस्मान्गर्भे

या० पु०
२६
26

स्थितो वा क्वाप्यकृत्वात्र वहिर्गतः तेन मन्यामहे नास्य स्नेहः किंन्तु कोपे वहि वेधून सर्वान्पत्न्या सोपि
तं मातं नतथा जातमात्रो गतः क्वापि जडोन्मत्तपिशाचवत् अहो वयं व्यतिक्रान्तकालाः किंचिद
बोधनाः हितं स्वभ्यूपत्तौ नात्मविज्ञानमिह साधितं दुःखानि विविधान्यनुभूतानि शतशोपि हि
अस्माभिः स्वर्गलोकेपि हा खेनैवास्ममात्रपि नैश्वर्यं सातिशयं देवानां वशवर्तिना यत्तेन चत्त
था स्वर्गे हा विचिकित्सा विदोषता भूमेः स्वर्गं गतो भूमिं पुनस्ते नरके क्वचित् उपर्यधः संचरामपार
वत्सभावयं पश्यापारावतीह हस्तावभस्म्यः स्वभवं पतन भूमि ष्टम्न भः क्वापि दिशापि च दृश्यंत
रे एवंविधपरस्सा जीवयम्नच्चावचानि च शरीराणि हिस्वमामाद्रः खशोककराणि हि एवंविचा
ये ते सर्वं मीमांसामात्मबोधिनी चक्रकत्वन्त्वैराग्या जातश्रद्धा गुरुहं तं वै कोयमात्मा हि जन्मश्रेष्ठा
यं वयं ज्ञातुमयत्नाः गुरुभिश्चापदिष्टो यो वामदेवेन चाधुना देहो ये मे दिश्यया मरणकालावत्यतो
यते शास्त्र नस्वापरः कश्चित् को लयो राजाप्यह्यभाक् देहस्य नान्यताश्रमा जातिमत्त्वादियोगतः
चवत्स्यात्मनस्तत्त्वे कोपि कूर्पोदृश्यमनरः जातस्य हि ध्रुवो नाशो न ह्यस्यास्ति नकिंचन ज्ञापिवापातकं
वापि व्यर्थं वै देहादितं ततः अपि देहस्यानैक्या हि दृश्यते बालवृद्धयोः ततो लोकेपि कर्मस्याश्चर्यं यत
क्रियते धुना नदानाः ऊहते कर्मफलमन्यस्य विदति विनास्वामादितं वै धनवान्सौ बालवृद्धयोः अ

पिदेहात्मतायां स्मृत्याद्यापत्तेर्बोधः कथं च न योऽहं बाल्ये पूर्वं दृष्टः स एवास्मि स्थविरत्वे स्थितः भेदः प्रत्यक्ष
तोयस्मात् दृश्यते बालवृद्धयोः भिन्नयोरेकता ज्ञानेन यद्यपि स्थविरयोः अपि देहाज्जडो न स्यात्
चेतनो घटवत् सदा सामग्र्यपि यदि चैतन्यं देहस्य न घटस्य किं इन्द्रियाधारतानास्ति घटस्येति मते
यदि आत्मनो नो समाधानमात्मनो दिव्यतया न किं अपीन्द्रियाणां चैतन्यं प्रत्येकं न हि दृश्यते अंधादी
नां यतो ज्ञाने शब्दाद्यो विद्यते स्फुटं रूपज्ञाने च नास्त्यत्र शब्दादेरूपबोधनात् एवं मोक्षादि चल
नात् शब्दाज्ज्ञानं च जायते अपीन्द्रियाणामात्मत्वं प्रत्येकं नात्मता भवेत् प्रधानगुणभावो यस्मा
न्नानो पपद्यते सर्वेषामात्मतावत्त्वादेकस्मिन् हि तेषु सति निरात्मकमिदं देहं भवन्नैवं च दृश्यते
न वाविशिष्टात्मनो ग्रामे पंचम्महाजनाः एवं वहि विषया वासि भवत्यासौ हि दृश्यते नष्टे कालि
न्नर्तेयामे विषया वासि संततयः प्रत्युत कविदाधिको विषये पिहदृश्यते हानिस्तु लक्षते विनष्ट
ष्टानेवासौ नियतत्वायतः एवं मंथेपि कस्मान्न रूपमात्रात्मकियाक चित् इंद्रियेभ्यः परस्त्वात्मा
दात्मा स्वेन्द्रियसाधनः करणानामभावाद्धि युक्तं नास्ति न दर्शनं न हि प्रदीपेन दृष्टे स्मिन् चक्षुषा
न परः प्रमान विलोक्यतिम रूपादि विनाशेन विवर्जितः न च प्रदीपवच्चक्षुरिन्द्रियं हि परैर्नरैः
आदातृकमेव शाणोः शारीरे तद्वाविभिः एषोत्तनम भवेदात्मा शारीरादपरोन्तरो इंद्रियोत्तरमात्मा

श्रा॰ ३॰
२७
27

तेषामवं तेर्हि प्रदीपवत् यामेयद्दृतमस्तेतस्मिन्मर्थेहिमहाजनानां समर्थमापरं तस्य कार्यं स्याद्
दन्तत्वाणात् यथाप्रजास्वराजानं पूर्वस्मिन्हि मन्ते सति स्वीकुर्युरेवं न हन्त इंद्रियाणि द्विपान्तरं
ऐकमत्यं न वेत्तेषां क्रियाकाचिन्न सिध्यति यामादेनं भवेत्कार्यमेकमत्यं विना कचित् इंद्रिया
णां न चैतन्यं तेन संभाव्यते कचित् किं त्वाप्यसमाद्देहि रूपादेन प्रमितिर्दृश्यते चेतनाधारता
तेन देहस्यास्ति न काचन ततो घटस्य [illegible] देहस्य वैषम्यं केन ते भवेत् न जायते त्र चैतन्यं
भूतपंचकमेलनात् घटेपि मिलितेष्वेतन्न कस्मात्तत्र न जायते न च वायोरभावोस्ति मिता
वायवोयतः सति सर्वत्र न भासित त्र भास्ति घटेपि हि अपि संयोगतो वायो दृश्यते न च चेतना
घटेस्ते नतथा देहे तस्माद्यत्किं चिदीरितं चेतनानां समाधारणं गोणीतस्यात्मतामता इंद्रिया
णां न चैतन्यं नातस्तेष्वपि सा भवेत् दृष्टेपि यद्यपि ज्ञानं दृश्यते सर्वदेहिनां तथापि देहवत्तस्य ना
त्मतासां सह रूपतः प्राणेपि न भवेदात्मा वायुत्वात्तु बाह्यवायुवत् प्राणस्य दर्शनान्नैवमस्तुः स्या
न्नियतोन्तराणां स्थावराणां भवेन्नरत्वे न तस्या दर्शनेक्कचित् जंगमेष्वपि मत्स्यादौ प्राणः कापि न
लभ्यते म्रियन्ते नैव ते तत्र प्राणो नात्मा भवेत्ततः निर्गमाय समस्तः स्यान्मयात्मेति दृष्यावचः
अपि निर्गमनावहिर्मस्तदृष्टेर्हि देहिनां भवतानात्मता तस्य प्राणस्यात्मेति वादिनां निर्गमोहि

यथा स्पर्शेन प्राणस्य देहात्मत्वमीयते तथाग्रेरपि संस्पर्शेन शीतलादत्वमीयते अग्निप्राणेन च वसा
तामात्मानेकामतामभवत् तथात्वेनाच नैतत्प्रत्यभिज्ञाप्रभावतः अपि मत्युः सदाहंदृष्टा
निर्गमे रुधिरस्य हि तत्वतस्यात्मता नेष्टा प्राणिवद्ब्रह्मवादिनः रुधिरस्य न चात्मत्वमेवस्तति
समाप्यते तत् प्राणिनो द्वेषदुष्टा हि जीवन्त्य रुधिरैः क्वचित् प्राणिनि रुधिरादेरास्यात्तजडता
नात्मता क्वचित् दृश्यते चेत्र प्राणानां हि वह्निजोऽग्निस्फुटत्वदर्शिभिः मनोबुद्धिस्तथा चित्तमहंकार
स्त्वेन क्वचित् आत्मा वक्तुं न तत्स्वप्रतिभिज्ञाप्रभावतः एकैकशोऽपि नैतेषामात्मताकारण
त्वतः नहीन्द्रियाणामात्मत्वमप्रदीपादेरगम्यापि वा कर्तृत्वेऽपि च नास्ति नियतिः केन चित् क्व
चित् वक्तृत्वकायतः साम्यं वस्तूनामिह विद्यते अपि शब्दस्तथा बाधाः सार्थाऽपि च तत्त्वि
धाः मनसादेस्तथा ह्यानो बोधानामात्मता नहि तथापीष्टततोऽस्य र्थाः शिष्यते नान विवा
दस्य किं तेजआउत्थान्यस्य जंदुःत्वेनात्मता भवेत् परिच्छेदादनित्यत्वात् न घटवद्वात्मदोषतः
कालाकाशादयोऽप्यते जडा नित्या न तत्क्वचित् अपि वृत्तिपरिच्छेदस्तैप्रतिष्ठत्तिवादिनां अनि
त्यत्वतत्यानेस्यात् परिच्छिन्नत्वदेहत्वतः वस्तुनावापि देशेन कालेनाप्यपरिच्छेदने विद्यते न हि
भेदोऽत्र विनास्वमानसम्भ्रमे अथात्यन्तमेकाशात्मदूरानेदात्मासदात्मकाः भेदोऽत्र न भवत्तेषां

श्री·पु· भेदहेतोरभावतः सदानंदप्रकाशानामात्मनश्चात्मनोभिदा नदृश्यते यथा लोके स्वस्य स्वस्माद्वि
२८ वस्वतः नप्रकाशः स्वबोधादन्यः प्रतिकूलो जडो भवेत् नस्वावबोधतोभिन्नमज्ञानमस्वावयतः
28 नसत्तास्वस्वबोधाभ्यांभिन्नास्यादसतः पृथक् असत्त्वाज्ञानरूपत्वेकोभेदः सदसत्त्वयोः स्वावबोधेन
वस्त्वात्मभिन्नोसत्तास्वरूपतः असत्त्वेवतयोर्व्याप्य[illegible]दलिङ्गतोभिदा सदानंदप्रकाशेभ्योना
त्माभिन्नः कथंचन तथात्मसदानंदज्ञानानि स्युरात्मनः नास्तिनप्रतिकूलोननजडः सर्व
देहिनां आत्मा यतोहमस्मीति स्वानुकूलो विदात्मकः आत्माहमित्यनेनस्फुरद्रूपते ज्ञानमात्मनः
सर्वस्मात्प्राणिमात्रस्य सदेहादिविवर्जितं अतएव नभिन्नास्युः सदानंदप्रकाशकाः नस्युरागादि
कृष्णादीनेवधीहेयरूपतयातः नचास्तिकारणं किंचित् हेयरूपत्वस्वात्मनः पृथक् नहिलोकोजडो
नामविद्यते स्वधियं विना स्वयं स्वस्य नहेतुः स्यात् पदार्थः कोपिकुत्रचित् अज्ञानादपिरज्जा
देः सर्पादेरवहेतुता नचात्माकुत्रचिद्देहेशेस्थितोस्तिगविगोत्ववत् आधारोहिप्रकाशेन वि
नात्मैवप्रसिध्यति ततोदेशस्यकालस्यवस्तुयत्नादसद्रूपः अध्यस्तं सर्वमेवतत् प्रकाशेश
वेरीसमाहृश्यतेमोहतोस्माकमानंदात्मप्रकाशानां प्रयानानोयथामोहात्स्वप्नेसद्वदा
त्मक ततोनतत्वमायातसदानंदात्मरूपिणः प्रकाशस्यपतत्स्कोद्विधास्तिनैवविद्यते ९९ २८

देवगुरासर्गेउपदिष्टोमहात्मभिः गुरुभिश्चाधुनास्माभिर्वामदेवेनचरितः यस्माज्जित्वात्मयास्माकं
समाजोयंमहानिह अतःकरणभेदानांविकल्पनात्रलिखितः अयमात्मायदर्थं हि कोयमात्मेति
वेदित अस्माभिः कृतकृत्यास्मावयमवेत्रसंगताः यतोतःकरणोपाधिरस्माभिरिदं इयमात
त्मानंदात्मापरिच्छेदः सम्यकाशावलोकितः तस्मादस्यायनामानिदास्यामः संगतावेयं अथवास्म
नसगाम्यस्य हृदयादीन्यनेकशः एतेनामभिरात्मायमस्य हतगम्यतेयथा सर्वैः संसारस्थूलानै
सर्वद्वःखविवर्जितः उपासनाविचाराच्च हृदयेपलभ्यतेयतः ततोहृदयमित्यस्य संज्ञानंदात्मरू
पिणः मन्यतेसर्वकालविश्वंसम्यकाशाहृदयंततः मन्यतेपिचसर्वैर्हितस्मादेव मनः स्मृतः स्वात्म
न्यध्यस्तमखिलंसर्वकालंसदसद्यतः सम्यक्जानातितस्मात्स्यात्संज्ञानमितिनामवान् आत्मा
येवास्यवर्ततेवागगन्धाद्यास्त्रदेवताः तस्मादगन्धादिनामायमानंदात्माभविष्यति आत्मानंवप
रंवापिजडाजडविभागतः विशेषेणेवजानातिविज्ञानंतेनकथ्यते महत्त्वमात्मनोरूपमहम
स्मीतिसर्वदा आनंदात्मात्रजानातिप्रज्ञानमितितेनसः आत्मानमितरद्वापिवृ[illegible] विस्मरतीह
न तेनमेधेतिनाम्नायमानंदात्मानिगद्यते अनेनचक्षुषासर्वंजेतृः पश्यतिसर्वतः तेनदृष्टि
समाख्यानमानंदात्मासमासवान् दधातिसर्वदेहानसम्प्रविश्यतेतरंहृदयया स्वभसेनधृति

श्री॰
गी॰
२५
२९

नोमस्ताने दात्मनि दृश्यते सेतु वद्विदधात्येष मर्यादा लोकधारिणी वर्णाश्रमादि जातानां तेन चासौ
धृतिः स्मृतः भिन्नोति सकलं विश्वं मर्यादया दृढं यद्वा तिरह स्वरूपयथावापि मर्यादीदीन मति स्तेनायमी
रितः सर्वप्राणिषु स्थितेः स्वायं यमि ओतितिहितो हितं तेन वामति नामायं आनंदात्मा निगद्यते उदेमे
भूटिं दंमावेतेत तस्य मनसोपतः उक्त नियंतु मिन्यस्मात मनो षेत्य यमी रितः देहेंद्रियांतःकरण
तमसा हि प्रकाशनात ज्योतिर्ज्योतिरितिप्रोक्त आनंदात्मा महात्मभिः ज्योतिर्ज्योतिभवद्दापि स
वलोके रिद्रःविधीः साषिवात्मन एव सात्रामयस्मात प्रकाश हत षतिरेषा चज्योतिर्वापरो दे
णास्यसाभिधा यस्मादात्म प्रकाशेन प्रज्यते सकलं जगत आत्मा यस्मात स्मरत्पत तमास्तेन स्यात
कथंतिति अपतानीव जननतीस्यतिस्लेन सईरितः आत्मा जागराणां स्वप्ने सुषुप्ते वेति सत्रिधा मु
कल्पयति तेनायं संकल्प उतिगद्यते कालविक्षा विशेषाय मा त्मा भवतु सर्वदा उद्यपेवास्य जाते
यत जयदेतच्चराचरं ज्ञातवान कतरलव यत आत्मेवणादिकं ज्ञातं तेन कल्पोक्त आनंदा
त्मा मनीषिभिः अहः प्राणः सव्यहृष्टलद्रुपार्थिः क्रियाकरं भवत्यात्मा यतत्स्मादस्वरेषलिंग
यते कामोनाम भवेल्लोक इच्छामात्रेस्यवार्थिनो कामनामा भवत्येष आनंदात्मप्रकाशवान
स्त्रीसंगमाभिलाषाय वर्षाय स्मा दयं पुमान प्रजायतेततो भयात वज्ञानामाप्यसोपरः एवमे २५

तानितामानिहृद्यंतः करणस्थाद्धि तत्रास्माभिरयंहेतुश्चानंदात्मा परःपुमान् ततोंतःकरणानि
नामान्यस्थाद्धितानिवै बुद्धिमद्भिर्यतोत्रायंहेतुरूपतेत्रविचारिते अंतः करणनामानि सर्वात्मानिम
हस्त्वरे उपपन्नानिनैवास्मात्पदार्थोन्योस्तिकश्चन आनंदात्मपरंब्रह्मनामरूपविवर्जिते अव्या
कृतंचजगतःप्रागवस्थास्वरूपभृत् हिरण्यगर्भोप्यथस्मात् विराजोजनकप्रभुः विराडप्यथवा
वस्मात् सर्वलोकशरीरभृत् विराजस्तुहृदस्माकं शरीरंसर्वदेहिनां त्रिलोकव्यासमधिष्ठाताभो
क्तासर्वप्रकाशवान् इंद्रादयोथजगत्त्राणा नास्मादन्यास्तिसंकाचित् मरीच्यादिप्रजानांस्यात्प
तिर्यःकश्चिदत्रहि आनंदात्मैवसर्वःस्यान्नास्मादन्योस्तिकश्चन वागग्न्याद्याश्चयेकेचित् देवादे
हादेसंश्रिताः आनंदात्मैवतेसर्वेस्तुमहद्याद्याश्चये पृथिव्यापस्तथातेजोवायुराकाशमेवच इ
मानिपंचभूतानिनास्मादन्यानिसंतिहि उद्भिज्जानितथास्वेदजातानांडजानिच जरायुजानि
भूतानिस्थावराणिचराणिच नास्मादन्यानिविद्यंतेआनंदात्मस्वरूपिणः सदसद्वस्तुनान्यत्स्यात्
आनंदात्मस्वरूपतः उष्णताचप्रकाशश्चनभिन्नाववनितोयथा तथानभिन्नंसदसत् आनंदात्मस्वरूप
तः स्निग्धताचद्रवत्वंचनान्येनीरात्यथातथा उभेसदसतीनान्येआनंदात्मस्वरूपतः काठिन्यंच
वगंधश्चनभिन्नौवसुधात्मनः यथातथासदसतीआनंदात्मस्वरूपतः यथास्पर्शक्रियेवायोर्भि

आ० उ०
३:
30

त्रैलोक्ये नैव कर्हिचित् । तद्वदेते मदमत्ता आनंदात्मस्वरूपतः । यथा सुषिरतां प्राप्ता वाकाशाद्यपैति न हि
तद्वदेते मदमत्ता आनंदात्मस्वरूपतः । यथा मेघावृते भानोः प्रकाशो दोषवर्जिते तमस्तद्वदिदं विश्व
मानंदात्मन्यलौकिके । अमर्त्येपद्वदाकाशसंततमेघातितिष्ठति । आनंदात्मप्रकाशोऽस्ति तद्वज्जडमि
दं जगत् । कदाचिद्धापि किं विहाकेन विहृष्येत यथा मेघादिकं न भस्युव्र मानंदात्मन्यदो जगत् । मा
यावी दारुको यद्वच्चेष्टते व्यर्थमेव हि । आनंदात्मापि तद्वद्धि चेष्टते व्यर्थमेव हि । मदिरामदमेदुराः
पुरः पश्यति भ्रमितिका भ्रमतीति तद्वदेवेदमानंदात्मापि पश्यति । यथा स्वाङ्गयद्दोषेणापि त्वादोदोष
वर्जिते दोषं विलोकयेत्कस्यचित् तद्वदात्मात्मनात्मनि । यथा शयानः पुरुषो न वेत्त्येकतमात्मनः ।
एवं स्वमत्स्वरूपं पश्यन्नानंदात्मापि वेत्ति तत् । नलिकाभ्रमणाद्यद्वत् नलिकोदतपादकः । स्वकीयभ्र
मत्यवद्देहोपि बंधवानिति बोधतः । एकोनतः सत्प्रकाशस्यानंदोस्मीत्यबोधतः । तस्मात्स्थूलेभ्रम
ति तद्वदेव परः पुमान् । कामलस्य यथा गर्भे भ्रमरोगं यतो भ्रमतः । दुःखं प्राप्नोति नमामोति स्वात्मा विष
यतस्तथा । यथा विभ्रान्तधीः श्रीमान् विसरत्यस्वं हि नाहंसो लोके दारिद्र्यमाप्नोति व्यर्थमेवाति दुःख
दं तद्वदात्मा निजं रूपं स्वाबोधाद्विस्मरेन्महत् । त्यक्त्वा स्वार्थमभ्येति दशां दीनतमां षभः । यद्वत्सर्वगु
णोपेतः कयाचिन्मोहितः पुमान् । स्वैरिण्यादीन् तामेति मायया त्मा तथा कृतः । यथा लोकत्रयीना ३:

षः। कामिनी न नियच्छति तद्वत्सर्वे नियन्तापि मायां नैव नियच्छति ॥ यथा पुत्रा यापि दिव्ये दोषे यद्वत्त्वेव
त्वसौ दोषं तथा पुमानेष मायादोषं न पश्यति ॥ भास्वद्गोमद्गो यद्वत् भास्वद्गोऽस्थितः सदा ॥ दृष्टवद्
ति मायया भोगे तद्वद्यं पुमान् ॥ यथाङ्गजेन संपर्कात्स्याशुभवति दूषितः ॥ एवं मायासमासङ्गात्तथा
त्मा भवति दूषितः ॥ यथाङ्गजेन दृष्ट्यासात् निर्दोषपीहदोषता ॥ एवं मायादर्शात्पुंसि संसारो नैक
दोषभाक् ॥ यथा जननाशस्थितेराजन्दुःखमात्मनि मन्यते ॥ एवं जडस्थितेर्दुःखं आत्मन्येवाभिमन्यते
यथा शयाने पुरुषे एकस्मिन्देहवर्जिते ॥ अकस्मादेव निखिलं जायते भूतभौतिकं ॥ एवं पुराण
पुरुषे माययापि विवर्जिते ॥ जायते सकलं ह्येतत् विश्वं सदसदात्मकं ॥ यथा स्वप्ने दृष्याद्दुःखं स्व
यं स्वस्य प्रयच्छति ॥ एवं ज्ञानगरिण्यात्मा व्यथमेव प्रयच्छति ॥ यथा स्वप्नात् विबुद्धस्य स्वप्नदुःखं न त
था भवेत् ॥ वेत्ति चेतन्न मे दुःखमासीन्नास्ति न भाव्यपि ॥ एवं त्रिस्वप्नसंसारात्प्रबोधे लीयते दुःखं वे
त्ति चात्मा न मे दुःखमासीन्नास्ति न भाव्यपि ॥ अस्मात् त्रिस्वप्नसंसारात् बोधनं ब्रह्मवेदनं ॥ ज्ञानम
स्माकमेतस्मात् अहो पुण्यतमा वयं ॥ अस्माभिर्यानि दृष्टानि ब्रह्मणो विविधानि हि ॥ बुद्धिनामानि
तेष्वप्रमत्तानामात्मशोभनं ॥ यतो ज्ञानप्रकाशः स्यात् प्रकाशे भेदशून्यता ॥ स्वसजातिविजात्यात्मा
भेदोऽयमस्मान्न संविदि ॥ तस्माद्ज्ञानपाहेन प्रकाशात्मायमीरितः ॥ ब्रह्मादिस्थावरान्तानां देहका

या॰ ३ देहिवत्स्थितः स्थावरं जंगमं वापि यत् किंचित् स्थूलभौतिकं प्रज्ञानेत्रं हि तत् सर्वं मांसनेत्रं यथा
२१ चयं प्रतिष्ठितं जगत् सर्वं प्रकाशो ब्रह्मणोऽस्ति अपि प्रकाशोऽयं कश्चित् त्रिलोकीजठरे स्थितः
सूर्यं स्वबुद्धिमाद्यानां लोकदृष्ट्येव मीरितः लोकावभासकः सोऽपि प्रज्ञानेत्रेण दृश्यते नहि प्रज्ञाद
31 ऋते हि तत्प्रकाशस्य प्रकाशने नोऽन्यः परोऽस्ति एतेन स्थानं सर्वानुभवसंश्रितं कदाचित् जडचेत
किंचित् वस्तु सर्वैः पिवेति यत् स्थावराणां हि विज्ञाने स्पृष्टे तत्सुखदुःख[illegible]लिङ्गाः अस्मद्दृष्टविषये
तेषां हि दाहादिके यतः स्थावराणां हि जलान्याप्य यथाकालं स्पर्शोऽभ्यगात् स्वदेहानुविभक्ताह
दाल्ले नेत सुखितः स्थिताः मलयवातादिना तद्वत् गते स्नेहादिदुर्भगाः यत्नात् स्फुरितो दृष्टोऽल्ले
नैतद्दुःखितः स्थिताः अन्नपानादिसंप्राप्त्या यथाकालं सुखं यथा संप्राप्य वृद्धिर्भवति सुस्म
दादेर्मनोरमा तथाऽऽशाश्च प्रहारादेर्दुःखं संप्राप्य वेदना तयोः स्थानस्थावराणां च तत्परं हीत
रोध च पञ्चनाम भयेषां स्यात् अन्यकाले विपर्यये प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तेनैते सचेतनाः समाः
जंगमानां हि सर्वेषां स्थावराः समायतः पिपीलिकादयोऽप्यस्मात् सुखदुःखोपभोगिनः मनी
नामपि देवानां ब्रह्मादीनां हि शास्त्रतः अन्यमानां च गम्यतः सुखदुःखोपभोगिता सुखदुःखोप
भोगोऽयं साम्यं तेन प्रकीर्तितः न च क्रियापाचकाविद्धिः सुखदुःखे च दृश्यते यावद्दृश्यते तेनैव सुखं ३१

६२

वादुःखमेववा तावदेवक्रियाः सर्वाः कुर्वते कारकाण्यपि यथान्तरेणैव जानातां कारकेणैव भुजि
क्रिया क्रियते सत्तया तस्या विमानेनापि स्वयं एवं सुखदुःखे व जाते तत्कारणेनैव क्रियते
हि क्रिया नाम विद्यमाने सत्त्व संवेत्तः सुखदुःखे च जायते सत्ताविरहिते न हि विद्यते गगनाम्बु
जाभेक दावित कापि वा त्वतः यथास्माकं तथान्येषां सर्वेषामिह देहिनां सत्तैव सुखदुःखे
ते सुखदुःखे न हेतुतः सत्तामात्रे यथात्केते सुखदुःखे न तथैव हि सत्तामात्रे सदसती न स्या
सत्याप्रकाशनात् रज्वां सत्यां यथा सर्पो भासमानो पृथक्कृतः न स्यात् सुखादिकं न हृते प्र
त्तातोन पृथग्भवेत् सत्ता बुद्धिप्रकाशाख्या जडास्यापि जडेतरे सुखादिवद् यदेतेन प्रकाशस्य
प्रकाशकं तस्मात् लोकमात्रायां सत्ता व्यपवारतः यथा प्रकाशे भान्वादेः रूपवासान्प्रकाश
नीः तथा सर्वप्रकाशानां प्रकाशो भेदवर्जिते आत्मदात्मनि शश्वद्धो यः स्वत्वेः सत्तातिसंभवेत्
यत एवं ततः सत्तानेत्रा लोकोपि कथ्यते भूतभौतिकजातस्य मायया मोहितस्य च प्रपंचस्या
स्य सर्वस्य सदा सदसदात्मनः सत्ता नेत्रा सप्रकाश प्रकाशेन प्रकाशनात् यतस्ततः प्रतिष्ठा
सा हि लोकार्थे स्थिते यतः अव्यक्तनाम हपा भमामादवं ते च संस्थिते मध्ये चता भाव्यक्ताभ्यांम
त्तायां सकलं जगत् यथा विष्णुदेहनभसि गंधर्वनगरादिकं यथा वात्मनि बालस्य दुःखदेहाल

आ॰ शु॰
३२
32

स्मादिकं प्रज्ञानमनपेवैतत्तत्वरसेनाङ्कमनीषिणः नह्यस्मादधिकं किंचित्सदसदपि विद्यते
देशः कालस्तथा वस्तु भावाभावस्वरूपकं तत्सर्वं प्रज्ञया व्याप्तं पर्णानीव च प्रोक्तं ना पाता
लेभूत् तले वापि दिवि वा बाह्यमेव वा तिष्ठत्येकेन भावाप्यं प्रज्ञैव सकलं जगत् गंधर्वनगरं
मेघोनिर्लिमादिकमेव वा नभएव यथा स्वरूहन्प्रज्ञैवतत्तजडाजडं एवं विचारतः सोपम
धिकाजिनः प्रभुः वामदेववदेतद्धि शरीरे दृढं दीर्घया धिया अभिमानं परित्यज्य शरीरे सप
विहरे आवश्यकर्मनिर्वाणाज्ञवेन भोगानवाप्सः आनंदात्माहमस्मीति प्रज्ञामेव केवलं प
मत् स्वात्मनि स्वर्गीं रूपेभ् तत्र अमृते वामदेववत् यथा रुषैर्यैवं च नेविति द्वामायमोवितः स्त
रायाः स्तेनादाववैरस्वादिवादिना अयं मार्गस्तत्स्यकमेव स्वस्तमत्पवेवदेने असाणोनप्रमा
दोस्मात् करणीयः कथंचन नचातिक्रमणीयं तद्वेदने साधनांतरं असयपतिक्रमवज्रां प
राभूताद्विड्हियः समासमभट्टेनैवतत्सर्वविजिताः दत्ताप्तान् इत्याप्सिनेवच नेन्द्राणांविसा
मायमहासूतिः उदाजहारमतिमानितिहासमिमं शुभं असार्थ्ययेनजानेति मन्त्रज्ञा स्ला
ननेकशः समासमभटोहन्मान यथावद्वर्णशुभ्रंगान पितृमातृदृशं भ पाटवगात्रेन पात
तेः विप्रस्वादि कृतैर्लेपैर्जरायं स्याद्वेधनैः किमस्या आयानागपाशोसुप्तइः सहेदेमेवत्राऽक्रवेः

३२

वाताग्निजनितैस्तापैरुपस्थयन्ति दिवानिशम्ः अनेकजन्मसंसृज्जाविस्मृत्या वात्मनस्तथा अप्रा
क्तिपारतंत्र्याभ्यां विप्रमत्रादेः स्वभतायाः कीटानाममनवाप्याच गुरुमात्रादिभीतितः पंचवा
राहतेच्छिवे विविधे स्वभ्रमेणापि स्विन्नाः संगमात्स्यस्ते दोषैर्नानाविधैस्तथा कालसर्पस्य
सततं स्तेष्ट्य वयमकिंकराः नानाशास्त्रादिसंपातैर्विषमैस्तु धनादिभिः स्वर्गादिपतनैस्तद्वत्स्व
देहाद्यवाप्तितः अन्नपिपासादिदेहेषु समावेशैः सदारुणैः एवं संसारसंभ्रमतो जन्तूनजं
तवकामान्निलानन् अथ ऊर्ध्वं तत्त्वादिस्तविवित्तत्वपिचलितापनं पितृमातृसंवर्गादेश्चदेहैः वि
विधाद्युधैः निपात्यमानानदीनानामनस्तानवि विवर्जितान् संसारसंभ्रमात्मोक्ष्यानंदः महानतः
प्रभावान्सभटायेविज्ञानं तिग्मस्यैस्ततनिश्चितं इतितज्ज्ञानमाख्यातमेत्तरेयस्मीरितं कौ
षीतकवृत्तमप्यखिलमितज्ञोश्रोतमहैसि ॥ ६ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदा
त्मपूज्यपादशिष्येण श्रीशंकरानंदभगवता विरचित उपनिषद्रत्ने आत्मपुराणे तैत्तरेयस्मा
र्थप्रकाशो नाम सप्तमोऽध्यायः । ६ । देहादिलेभंत्यानजन्मकोटिशताप्ततैः प्राप्यते गुरुषव्याघ्र
गुरुशुश्रूषणादिना नातो हि ततमं किंचिन्मनुष्याणां हि साधनं सर्वावाप्य समस्तस्य दुःख
स्य च विनाशने अत्रचोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं मतङ्गस्य च संवादं देवराजस्य वैपुरा

श्रा॰ ३ सीत्प्रतर्द्दनो नाम दिवोदाससुतो महान् काशीश्वरो जितामित्रः तत्र धर्मरतः सदा जित्वाय
३३ शत्रून्निखिलान् धर्मतः स नराधिपः देवान्जेतुं जगामाथ स्वर्गं देवेन्द्रपालितं एकाकी धनुरा
33 दाय स्वर्गद्वारि स्थितो हि सः इन्द्राय प्रेषयामास हेतुं कार्यकोविदः भवान्देवेन्द्र स्वयुद्धे माम
व्रजेद्दास्ये हि तथा इन्द्रा तानोभयोर्युत्कामस्यर्थम्भूत्वा नहेनतः जितः सर्वमपास्य सो राजा ततो दी
नतेजसः भवंतमेकं हित्वा तत्र त्वामिहास्मि समागतः युद्धार्थं सबलः शीघ्रमेकाकी च समा
व्रज पराजितोहमित्येवं वाक्यं वाव दस्मा प्रति यत्र द्वितीयो भवतः श्रियं धाम समागतः स्वन
हन्तोहमेनं त्वं विचार्य चितमाचर एवमुक्तस्ततो हन्तो देवेन्द्रः प्रत्यवचत सः धर्माय स्थित
देवेन्द्रं ततस्ताक्तवानिट लोकानां लोकपालानां सर्वेषामेक एव हि नाथस्तु भगवान् किं वित
त्वाहि विज्ञापयाम्यहं अस्ति भूमौ महादेशः काशी नामाङ्कितः शुभः उत्कंठितं च यया तिस्र
धुनी भवे तां नदी तस्यास्तीरे पुरी रम्या त्रिशूलस्योपरि स्थिता पिनाकपाणेः सततं [illegible] स्वर्गस्यापि य व
तिरस्कारी कृमिकीटपतंगो वा वाऽश्वापि प्राणो वा वृक्षरूपतः स तत्र तनुवियोजनं खिलं च तत्रस्य पैति
हि यस्यां वसति सर्वात्मा भगवान् भूतभावनः भवानीहृदयाब्जे हंसमुख्यः माधवलभ्भः भवादि
रोविलैर्देवमौलिरत्नपदोश्रुभिः नमद्भिः सर्वदाहर्षान्नानीराजितपदांबुजः सतनयोपि च वेदाच ३३

वक्तुंभावर्णोपतिये कृतोपकारानजानेवंदिनश्चारणाश्च यस्यभ्रूभंगमात्रेणब्रह्माद्याः सक
लाः सुराः शतवारंजगत्यस्मिन भवंतिन भवंतिच तपउग्रंचचाराहैमवतेऽयमहेश्वरं हि
मवत्तनयादेवीनारीणांप्रथमावधूः सेनानीस्वर्गिणांयस्यपुत्रो महाबलो मूषयाप्य
स्यासेन्यानिजयकासीतिसवेतः यत्रामयहणाज्जेनं आमयानभवापदं यस्यपादार्चनान्नासि
द्धिः स्वेप्सिताजायतेनृणां निःस्पृहोयः महादेवोब्रह्मांडविषयभ्रमे आत्मबोधोदधिः सर्वो
योगिनांप्रथमोगुरुः यस्मात्एतत्जगत्सर्वंजायतेयत्रलीयते तिष्ठत्यपिचकोनामसर्वाण
येनतद्गुणानपुमान् यस्यार्धभागपमाधिकंपुरीनामिहरूपते समानोमकिदात्रीणांम
वैरपिचजंतुभिः नैतयाहिसमादेवाभवताममरावती भोगवत्यपिनागानांकानामान्या
भवेत्समा गंगायाः सेवनान्नित्यंमहादेवस्यवासतः सौभाग्यस्यचकाशेनकाशीत्येषाभव
त्पुरी तस्याः प्रभुर्जितामित्रो दिवोदासइतिस्मृतः ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्चवदान्यश्चतः सदा
वलंगवलोपेतः स्वयंचातिबलान्वयः भवतीविदितः सोयंयन्नाहस्त्रेवतिष्ठति तस्यउ
योयिमतिमानप्रतर्हंनइतिस्मृतः स्वैर्गुणैः सहपाः सर्वैर्गुणोभूर्तिरतदयापरः ग्रस्यसंतिमहा
नागापर्वताइवकोटिशः अनेकालत्तणोपेतावाजिनोपिरवेरिव रथाश्चापिमहायोधाः७

श्रा॰पु॰
२५
34

गोभिर्विप्रश्च्यतः पादातः स्वसमाः संतिपरार्द्धाधिकसंख्यया अप्रमादोमदा प्राप्तोमायया पविवर्जि
तः अहंप्राणमयोविज्ञानातिमयुक्तेनैवकेनचित् संध्यानेव विसर्गेच स्थितिं तद्वत्संहृतिं अ
प्राणांवेत्तिसर्वेषांमहादेवप्रसादतः अस्त्रेणानिहतोजेतनैमयानिहतोभवेत् अभिचारवधा
त्कस्मान्नविशेषास्त्रेणाघातने इतिसंवित्सततंविप्रमेत्रुर्विहंत्यसौ रिपूणामिक्षयापुंहंददा
त्यवहिसर्वदा नायंप्रथममतोहंतिरिपुंतेनसताडितः ताडितोपिनपंचाशद्वर्षादत्यधिकंक्वचि
त् ऊनषोडशवर्षेचवीरव्रतमपाश्रितः कृतोभीतान्तरादीनिनिहन्याद्धर्मविद्विसः विजित्य
वसुधांकृत्स्नांएकदाप्रपुरेनिजे भवेत्तत्रधर्मेणवर्त्तमानमिहा[illegible] अस्यवाप्यतेय
मृगोत ब्राह्मणाअपिदेवाश्चगावः सहेषभाअपि नावमान्याःसदातेनव्रतमेतन्महात्मनः
अन्यच्चास्यव्रतेराजन्तत्रधर्मेरतान्सदा देवान्विप्रान्पितृंश्चापिजेष्ठानप्यात्मबलोद्धतान् एव
हिव्रतिनस्तस्यमन्वयोनारदादयः समागताः प्रसंगेनकदाचिदिदंमहाविर राजभ्यःतत्रध
र्मेणबलिनःसकलाःसुराः नहितैःसमरेयोद्धुमसुराअपिदानवाः दैत्याअपिनशक्ताःस्युः
किंपुनर्मेनुजाउमे एकमप्यत्रकोनामजेष्यतिइंद्रःशचीपतिः किंपुनःसबलःलोकपालैरपिस
मावृतः कालेनादिवसोस्यघस्रत्वाचव्रतमात्मनः पौरुषेणैववायोद्धुमेकाकीसमुपागतः या

२५

गत्वास्याः पुरोहारि समभूमौ सवर्तते प्राहिणोच्चात्र मां हतं देवराजं प्रतीश्वरः इंद्रं चोवाच वचन
मित्युक्त्वा तदुदीरिता देवराजाय सकलं हतस्तत्रत्यं वेदयत श्रुत्वा हतस्य वचनं देवराजोति
विस्मितः सोहमप्यरुणां स्वास्यपौरुषेणाभ्यपात्मना देवैश्च सहितः सोपि तत्र धर्मे रतः प्रभुः
संक्रुद्धः सहसा पुर्यां त्रिजगाम बलान्वितः तं देवैः सहितं दृष्ट्वा सप्रश्रद्धार्घ्यमपागतं न चैवा
लततः स्थानात्स्मयमानः प्रतर्हनः दृष्ट्वा तं वचनं चैवं स्मेवाच वचसा दीपतिं मां प्राप्तैर्विवि
धैस्त्रीरैर्निर्जितः सकलाः सुराः शक्तस्त्वं च न ततो हं वो हनिष्यामि शरैः शरैः इत्युक्तो सकला
देवाः सशक्राः क्रोधमूर्छिताः कुंडलव्यूहनस्तेहि परिवव्रुः समंततः हतश्च भीतचैवं नैरु
त्युच्चैः परस्परं वादित्राणां हि वित्राणां सिंहनादविमिश्रिताः शब्दाः संग्रावेता तत्र प्रादुरा
३५ सन्नह्यत्स्वगणैः शास्त्रवृष्टिं चैव सर्वे सकामानमतुलदातायदाइवसंक्रुद्धाः पर्वताभप्रतर्हने
प्रतर्हनोपि सर्वेषां शास्त्रैर्भित्वात्मगात्रकः सर्वान् जघान सहसा पंचपंचशरोत्करैः भग्नयोष्ठ
नयोश्च बललाटफलकेन तथा सुरा कश्चिद्विद्धोत्र देवसैन्ये न दृश्यते आयुधानि च सर्वेषां
न्यपतन्भूमिमंडले भग्नबाणाश्च यातीनां सेंद्राणाममरडुड्डां बाणानां छिद्यते विद्धः कश्चि
त्तेवाघातापरः सहस्रात्सहस्रशाणविद्धोतिबलिनानदा सर्वेषां मरान्दृष्ट्वा स्मेनिपात

आ॰ १॰ तांप्रधान मत्तहिनोपनः स्त्रीयं विज्यमत्रचकारह पुरमेतन्महद्दृष्ट्वा साहसं व्यंच पौरुषं वि
३५ स्मयाविष्टहृदयंश्चैव मत्तहिने शतहिं ततवाभीष्टं वरमयदद्दाम्यहं नशेोस्मि भवतोग्रद
35 पौरुषाभ्यामहोयते एकाकीकहस्वर्गे मांजेनेमामरप्रभ। कोवादेवानमयामांर्हंसशा
ल्याक्कृतेतागात इत्युक्तेदेवराजेन तदातत्रमत्तहिनः निपत्यदंडवद्भूमाविदं वचनमब्रवी
त उक्तंयद्भवतावाक्यं मामेवहिजितस्त्वया वरंमेयदिदितेन भवता शक्र सर्वथा अपराधे
त्वमस्त्वत्ते ममवालस्युद्धियः शत्रुवपिनताज्ञायते ष्वावैस्ताडितायतः भवेतः शक्रशक्र्यामे
सर्वेमाधुविवेष्टितः भवेतः सात्विकादेवामानवाराजसाः स्मृताः ततोरजः समुद्रेकातपा
पमेतन्मयाकृते सात्विकात्वनुभवेतावद्दानमिहोद्यता साधूनांसमवितानोविषमाना
स्त्रियोः क्वचित वंद्दशासिपल्लवहि मध्येवमपकारिणि प्रायाभवादृशाः सर्वेलोकेस्मिन्
पुरुषोत्तमाः उपकारंप्रकुर्वंति माहृशोयेपकारिणि अपकारिषुभक्तेषुये भवत्सूपकारि
णः तेःस्तेभविंध्यतासर्वात्रिलोकीयत्तमंडली उपकारकृत्कारान् प्रायः सर्वेपिकुर्वते अथ
कारेष्वपकारंतादृशाः केपिकुर्वते अहंहिरजसाविष्टोवृत्रिसस्मिहिताहिते नैवयस्मात्
भवंतहियोद्धुं मत्रायतोधुना महतागजरूपेण मयाकोपद्रावजेते योद्धुंतदेदहं शक्रभव ३५

द्विपोद्भुमागतः अतएवाहमोऽहं हि किं हृष्णो हितमात्मने त्वमेवत्रिजन्त्राथपस्माहितनमेमदा
महेमात्र यत्‌पापतन्मपक्काति नाशनं एवमुक्तोऽस्यपशुराः मतर्हनमध्याब्रवीत अयावि
तेवरवाश्रितस्त्वधियानैवपश्यति पुरस्मिततएव त्वहृणोष्वेवमतर्हन एवमुक्तः पुनः शक्र
बुद्धिमान मप्रतर्हनः उवाचान्याप्स्मदिहितेवचतेसत्यवादिने सत्यमतततपाशक्रयदतम
पुनावचः किंतुतहिषमेष्वेवत्तेतनभवादृशो त्वाविनाचहिकोनामरिपवेदएवेतस वृ
रयादतोन्नतंभवात्रविषमःक्वचित ततस्त्वयावरोदेयः प्रतिज्ञातोस्मिमेयदि देहिमेह
हितमततमेवुध्याधिषणयास्वया वरःश्रेष्ठ इतिप्रोक्तः श्रेष्ठोहितनमाभवेत तत्रवेद्मिनतो
तानानुपावितोनवरोभवेत इत्युक्तेभगवानिंद्रः पुनस्तोऽघमुपागतः मतर्हनस्प्रस्वीद्वचा
तुरीबुद्धिनामिमां ब्रह्मविद्यातिमविज्ञाब्रह्मिष्ठब्राह्मणायया वरंगतासमानोहिमाकृथाः
सर्वेसेवितो गायायमास्मदेवतंकुलजामिवपोषितो ऽवधिस्त्वत्पस्तेहमिहलोकेपरत्र
च अथैवेद्क्रोतिकर्त्तमहवतेहिज जातोपकारनिरतोवृदान्योतिकृपाहृतः तथापितु
णहीनायनमादृयाः कथंचन स्वहस्ताभिवद्भूपाग्रात्रुरुषविगतस्पृहा एतेगुणामममसदा
ब्रह्मनन्त्वयितद्वः ब्रदाः निदाघुणावतातहतमवेदार्थवस्तूनपता इंद्रियाधीनतानित्यस्त्रीम

आ॰ ३ गोप्यविनीतता कर्मणा मनसा वाचा गुरोर्भक्तिविवर्जनं एवमाद्या हि ये दोषास्तुल्लेभ्यो वर्जयेत्स
३६ दा एवं हि कुर्वतो नित्यं कामधेनुरिवास्मि ते वर्धतां न्यथा भविष्यामि लतेव फलवर्जिता अपि
36 न्यायं वदाम्यत्र नैतायकारवती हि त यो नाश्रयं हि गुरुं भेयमादित्याद्य यो गुरुः तमस्तोऽमहं दि
त्यस्य मत्पादेवात्मबोधनात् ब्रह्मत्वं भवसीत्यादि पापमेत्तृवचोमृतं कर्णाभ्यां दुःखभाजोऽव कु
वेत्तावबोधने सदा सत्यवाद्य पिता तद्वत् माता चात्र न चापरो यतोऽस्य मंतुतोपातात् सर्वदुःख
विनश्यन्ति अन्ययोः संततात्पित्रोर्दुःखं विपत्तस्य जायते यस्य नैव प्रतीकारस्तु कायाः मनते पवः
ततो ब्रह्मात्मबोधस्य दाता पिता समे देवहि न दुर्हेतन्युवेत स्वकर्मणा मनसा गिरा एतन्मयात्र
यं॰ २ कथितं ब्रह्मविद्याप्रदं गुरौ वेदाः सर्वार्थशीलिताः स्तु गुरवे यद्धि मन्यते अध्यापितादिये शिष्या
ते मन्यतेऽगुरुमेवकं ॥१२॥ गुरोर्य एतेन वर्तनेन तया विद्यापिता भिहं गुरुभक्तस्ततो यः स्यात विद्या
याः श्रवणे तथा आहतत्वं प्रमादी च मेधावी स्त्री विवर्जितः ब्रूयात्त्वयादि तवक्तुमिच्छा स्यात
हि जसत्तम ब्रह्मविद्यामिमां तस्मै वक्तव्या यादि मम वेत इति विद्याऽवचः स्वतां समाप्य परमेश
नः सत्यपाशामि वक्तुः मनः ३३ स्त्रात्म रूपधक नायं सर्वे गुणायुक्तो विद्या तो हि यतन्ते हेनः
यद्यप्यस्मिन गुणाः संति तथाप्ये व विशुद्धि नः अथवा पित्रा तानेन परित्यक्ता त्रमहतानतः ३६

सर्वगुणोपेतो विद्यायाः भाजनं भवेत् बहूनां किं विचारेण गुणी वाप्यगुणोस्तु यं विद्यां हि
तमामसमेकयापिच्छामि सर्वथा वरं ददामि ते यस्माद्विदितश्चं मयेप्सितं सत्येन तत्त्वं याकुर्वैच्या
त्वं विद्याप्रदानतः ॥ इति संचिंत्य भगवानुवाच शंकरः प्रतर्दन मामेव सर्वजगतः मात्मानं ब्र
ह्म साक्षिणं नभोवद्धि निरंतं स्वव्याप्य सर्वं सर्वदा स्थितं ॥ १३ ॥ समं दृष्टं समाशेषप्रपंचरहितं
शिवं देशकालस्वरूपाख्यभेदत्रयविवर्जितं सजात्यादिविजात्याख्यभेदवीजविभावहं
अधिष्ठानं समस्तस्य समदाशद्वसदात्मनः प्रपंचस्य यथा वज्जः सर्पोदेरेकमीश्वरं प्रतर्दनैव
जानीहि त्वं भ्रूहि तत्त्वमसि दं सावन स्वर्गं गंतद्रुत ब्रह्मलोकस्थितं परं ममाश्रयेन मनुष्याः
कदाचिद्धिषतेहितं कृतो मनुष्यलोकादौ स्थितं न स्वरमत्यकं हि तं भवेन्मनुष्यभावे
नितादि समुद्भवं कदलीस्तंभवत्सर्वो देहः सारविवर्जितः ॥ जलबुद्बुदवच्चापि विनश्वरात्मष
नत्क्षणात् श्रीमस्तत्प्राथनेः साध्यसाविनतः त्वमेवाहि श्रानंदात्मानमेवैकाभिदं मोपुरिह्रा
मचा ततोहि तत्तु जगत्यस्मिन् नास्ति किंचित्करोचन कुतोहि तत्तं बारस्मादाप्याहि तत्तमेत्प्रतित
थापिन रंदेवादे सर्वहित्ताभितो विंत विरागत्स्य लोकोस्मिन् जयोहि तत्तत्रात्रमः ब्रह्मलो
के तथा स्वर्गे मानुषे वा न विद्यते विशेषः कोहि राजेंद्र सर्वविषयजे सदा ॥ १४ ॥ आहारोस्ति हि

श्रा॰ ७ सर्वज्ञविविधः सर्वदेहिनां देहाद्यभेददृष्ट्यात्मत्वद्ललनाख्यमनोरमाः परंतेऽपच सर्वत्रविध
३० तेसर्वदेहिना ब्रह्मामहेश्वरादीन् त्वयाहं ब्रह्मणोपिच स्वात्मस्पानिजयाहं शंः सर्वलोकाश्च
37 तस्माद्धि परब्रह्मणाग्र्यानंदात्मनोमोक्षानंतभागानः वेतन्माव्युत्सयोनामृत्वानेदाहृत्यधिकाद्युत्ता
वतन्मेवस्पचानंदात्ममन्तत्सततमत्तया अद्युतेशेनवानंदः कोनुंत्वनोभवत्त्वच भवंता
जायतेतत्र तल्ललनालिंगनात्स्वाव स्वांवतद्दुत्ममाध्येतत ब्रह्मणोपीश्वरस्मादि मामदि
दंकदाविहितस्वावद्गुःस्वकोरमम एवंभूतोविरागोयत स्माहिततनोमतः विनश्यतिपतः
सर्वसावंजातेयथाघटः नाशेनेतिविरागोयंजातः सत्यरूपसर्पहि कदितेवाथ्यविष्टाया
दोषधीरेवकारणं विरागोनरदृश्यापिदोषधीरेवकारणं साधनांतरमात्रतोहिपदेषपि
कृस्वोव नविद्यतेततोयोषत्रमोहितततोयतः अयमदः स्वात्माहमेतदं स्वावमाध
न १४ इतिविषमविज्ञानवह्निर्देहतिसर्वदा जेतन्नजातस्पृहानसर्वानजानावेषपिके
स्वावे विरागोनात्पसोपस्मानतस्माद्धितरोहितः अस्माद्धिततमेज्ञेयमज्ञानमेसविशेष
ण उत्पन्नेनविनश्यतेवासनाशतकोटिभिः आनंदात्माहमस्मीति स्वात्मन्यज्ञान
नाशने विराभोडः स्वसंत्यागेहे त्वभवतिनवाहि स्वावबोधउदंतन्नतस्माद्धिततमंस्मृत

मज्ञानादपरं तस्मात मन्ये हि ततमं न हि मज्ञानतो न पापानि स्पृशंतीह कदाचन भूयांया
नि प्रसिद्धानि ब्रह्महत्यादिकानि च अनेकदुःखकार्हणि देहिनां कल्पकोटिषु स्तुतिमा
त्रनवैतेषु मन्ये यद्वा धनस्याहि बोधप्रसादात्पापानि ममकान्यपि नाभवन् स्पृष्टलोक
त्रयी राज्ये स्थितो हं रत्नाण्यपि हि स्वस्पतहत त्रिलोकी च पापान्यकरवं न तथा अभस्तो
हितो मया कंकदाविहृदवित्तमः विश्वरूपस्तितस्यानः त्वष्टुः सतनयो महान् दैत्यानामभि
नीगर्भे उत्पन्नो भवि कुत्रचित श्रीणि शीर्षाणि तस्या सन्तयुण तु पविभांति च सानि केन
पिबत्येष सोमं देवानन्तु शतः नाम सेनन्तथैवायं मनांदेत्यान्नमोपिबत्त राजसेनन्तथैवाति
लम्बयद्धि भगतः कर्हिचिकामं मा कदाचित्सकाशिलिश्चितविततेसति पश्च भागानृहिदेवु
भ्यः स्पष्टमवप्रयच्छति असुरेभ्यः गातेः स्वस्पमात्रपतेभ्यः एवच प्रत्यत्त एव सर्वेषां भाग
नाभागम्यापतेतत ग्रामादौवापकुस्मात्त्रपरोक्षपात्रभागिनः परोक्षं दीयमाने हि यो नैर्वल
स्तुगतः ग्रामाय पूर्हे देनानपतीन् हत्यादभागभाक् इतिसंचिंत्य हृष्ठाद्दंन स्पदानक्रिया
मिमां प्रमत्तं च परोक्षं च देवानां ततद्रुहाम्यपि उग्रां धियमन्नपापोऽसौ विश्वरूपे शरोदितेन
ता मे नाहं पोन्द्रे नैवात्र कर्यात्सरोदितः राक्षसवक्त्राणामपि वधमत्रसमहेति अद्यविश्वा

स्वा॰ ७॰ समापन्नोनिहतोस्यधुनामना विघ्नभोमेदद्दात्यैषयत्तभागान्पतः शनैः योयस्मात्रेसमश्चातिस
३८ तस्मात्माप्रकीर्तितः आत्मनेड्डस्यतिद्वेषपायोस्मात्कतमः स्मृतः तस्मादेनड्डराचावमहातापस
38 मुद्यत १९ अपिवद्दविदंविप्रनिहन्तिस्वगुरोर्हितं इतिबुद्धिमिमांप्राप्तोवज्रेणशतपर्वणाशि
रांस्यच्छिदमेतस्यसर्वाणिसुरसंसदि वर्णाश्रमाचारेतानंतमाश्रमिणस्तथा आत्मास्माकमयं
शाक्र इतिज्ञानविवर्जितान् कदाचिदहमाहूय मिलितान्कोटिशः क्वचित् केभवंतइमेसर्व
इत्युक्ते मामथावदन् वर्णाश्रमाचाररताः सर्वेद्विपतयोवयं इत्युक्त्वामन्वयाप्येते मामूचुर्देव
मोहिताः कस्त्वमत्र्यतोतस्मात्प्रपूर्वान्समागतः इत्यधितेपुनःस्वीयवाक्यं तेषामहंत
दा आत्मापिकृपयाविष्टइदंतानब्रुवंमतीन् अहंहिभवतामात्माविंदध्वंएवविश्रुतः इत्युक्ते
ज्ञहः सर्वेमद्वाक्यंप्रतिमानिनः साधितेयंवमामर्वैकृतवैसर्वमोहिताः तद्धिविग्रह
वानप्रकाश्यमिद्धोभविष्यामि इंद्रोनामेड्डशाहार्थोहितानान्योहिकश्चन इंद्रातिथिसमोनेव
यागेनोहृष्टिमागतः देवतायैहविस्त्यक्तेनातिसात्तिथिवत्क्वचित् तेषामयंकरीवातिमारम
त्रस्यकर्हिचित् १९ सोदकातिगणशापजद्भुदेतानस्मारता एषाप्रमादमभ्येतिकिंकर्मणेप
कृतेपिहि कृतेचदेवतायांस्यात्विशेषः कश्चनाधुना ऐश्वर्यंयददितस्मात्स्यानगर्गाणीमाभव ३८

ततः वैराग्येणैव को नाम संत्यजेत्तामनिंदितः अपि वात्मा च कर्ता स्यात् भोक्ता च इह दम्भजेतकः स
र्वेषां प्राणिनां मेषां भिन्नो दुःखादिभाजनं अन्यत्तत्त्वं कथं स्वस्मात् देवानेकं स्वरूपधृक् इत्या
दिकुत्सितं वाक्यं कुतर्कं वक्तृलं तथा साधितं पंचमं प्रोच्य चक्रुः कोपवर्तमपि तेषां वहिर्व
र्त्तित्ववर्ने द्वेषं वचमापिव कारणेन विना कोपमपि तदस्तु दारुणं विलोक्य पुनरेवाहं ह
पाविष्टोवदेयतीनं देवताविग्रहादीनामभावं चात्मनस्तथा वस्तुभेदमसाध्यं वमनात्मतय
तीश्वराः वेदवाक्यानि मानं वेत्सि तितान्निवदं तु इह एवमुक्ते पुनर्मूढाः कोपाकुलितमानसाः
एकामेषैव मवैते तदन्यार्थामपि नोविवे शष्टानिंदितमदोते भ्रुकुटीकुटिलाननाः अवदन्
गच्छ गच्छेति सर्वैते दुस्तस्ज्जया ८१५ ततो विलोकी दत्तार्थस्य युतो दुःखस्य दैत्येश्वरः क्वचित्तपस
मनसा किमेष चिंतमवद्धि आत्मावलोकनार्थोऽपि शांतिदांत्यादिसंयुतः मन्यसे त्वं वकर्मा
णि ज्ञातिस्वेवमेवावदः मन्यस्य सर्वकर्माणि वेदान्तार्थविचारणा गुरूपदेशतः कार्या तर्के
ण ध्यानतोपिच एवमस्माद्वितीयस्य चिदानंदात्मस्वरूपिणः साक्षात्कृतिर्भवेद्यस्माद्ः त्वं ने
तत्समाश्रयात् क्रमप्रामस्य संन्यासः समस्ताः स्यादनंतरं युवानः सर्वएवैते आत्मज्ञानवि
वर्जिताः अविनीताः क्रोधवशा क्रोधवशात् प्रमादिदुर्धियः स्तात्वंति नाहितं मूढा अपि महाहिंसेति

श्रा॰ ३ च मत्तावतेतिभिषज्ञेयथालोकोमन्मथेवः मदंतोतेनकुर्वंतिकस्यकुर्वंतिमेधमाः सद्गुः सह्या
३५ नथितपात्सोह्यनेषांडुरात्मना बाधयमन्मथाहं प्रमाणानचनेति समेवमाश्रयः एवं
39 मिमेकिंचिहिवेदिकं वाक्यंहिकथ्यायिष्यतितेनैवेतान्विबोधये येतवमपिसंजातकोपाः
करणमूनतः नजानेतिवमानितकृतकाश्चिदेतिरि २ः वक्तव्यंसाधुनायुक्तमेतज्ज्ञेवा
यवैरिणा यातितेतिदुराचारतात्पर्यणाद्दृष्टिति मयाप्याप्यतस्मेसर्वएवंमानेनसमाश्रिताः उभे
तकर्मयोगपाः स्पः मन्यसानाहितुर्पियः विरतिंनैवचापत्राः कोपसतिकृतोहिसा जन्मक
ष्टन्तरणमेतनकामः कृष्टतरस्ततः क्रोधः कष्टतमः तस्मात्तएतेषुसमाश्रितः विपाकेदुः
खकामस्यनाधुनासर्वदेहिनां विपाकेप्यधुनाक्रोधः सर्वदादुःखदःस्मृतः जायतेयत्रसं
क्रोधस्तद्देहदेषसर्वतः विषपंचकवितक्रोधः सफलोनितिदेहदये चतुर्विधानांभूतानां
क्रोधाद्भवतिहिंसनं कर्मणामनसावाचाकस्तक्रोधंसमाश्रयेत नाशायतेषवैकीर्तिः स्फो
तारोगाद्भवत्वे स्वर्गोनिः सावयत्येषसंजातः सफलोनराणां सफलोद्गजेनोपहतफलदेवा
जमेदिवान श्रमवार्पथ्याद्दृष्टेवाजोगनैतियातयेत एवंक्रोधोपिनरकेनरमाशुनियात
येत साधोस्त्रिनस्ततः पुमानास्तिकोपसमोरिपुः ततः कोपोनियंतव्यः कामादप्यतिकष्टदः

यथावह्निर्महान्दीप्तः स्वप्कमार्द्रं वनिर्दहेत एकोप्यत्र संजातो विश्वमेतद्धि निर्दहेत यथा गाढ
लताभावाद्देवं द्रुविलोकनात हरोऽस्थितस्य सहसा पुंसा निश्चितमाव्रजेत किंचिद्धिरक्ता
लेशोपि कोपि लोकेन निश्चितं उच्चाविद्याते नो विनाकोपि देहिषु जायते अनुत्पादेन चकाय
वियातः कोपि हृष्यते नह्येवाति करापेतामात्रकामउदीरतः किंतु कामोभवेदिच्छामात्रमत्र
शरीरिणां तावुभौ यदि विद्येते कामक्रोधौ दुरासदौ अविकित्स्यौ कथं तत्र विरक्तिः सम्भवेदि
ह अप्युपायेन येनैहि च्छायत्नं समर्गः सतामिह सतां मम मे सगौनेमयानेच वदंत्यपि अविक्तेषु
किंनाम न्यासमात्रात्फलमिषु हि मत्तुल्यानेन यतन्‌ भवेद्धि तन्नमानिनो गुरुत्वेते न गच्छेति मूर्खाः
पंडितमानिनः स्वयमेव न विजानेति यथार्थं संन्यासं संभवं कामक्रोधाद्यरिगणांस्तम्यक संछिद्य
सर्वदा सकारणामहं व्रजेतीत्यर्थविज्ञानहेतिना तितरां मासनं स्वस्य पुनरावृत्तिवर्जितं २
यदेतत्सहि संन्यासं सत्संहितैतेषु विद्यते अथवा संधियागम्यफलज्ञानं समाधनं इहामुत्रवस
८३ त्यत्यतितरां मासनं गुरो आत्मविज्ञानसंत्यैतदप्येषु न विद्यते नहि संन्यासतो मुक्तिर्नैदानां सा
कृतो न हि किंतु सर्वाभिलाषस्य कोप्यस्य च विवर्जनात सर्वात्मनाप्य शक्यात्वे साधुगास्वस
मात्रयात कालक्षं हि यथा हन्यान्नीरागाणि हि शरकर्नेः कामक्रोधौ तथा दीमौ साधुगाम्भेदतः

श्रा॰ त्रु॰
५०
50

गतेः उहृतोह्यियथावाजीकालेनदमसाव्रजेत शिक्ष्यमाणोनैवस्वजैत्तंशिक्षाभेदेननेकशः इदंतं
मनएवंहिकामक्रोधवशंगतं गृहस्थाश्रैः शिक्ष्यमाणंदान्तंभवतिकालतः आश्रमान्तेनसुसाध्यलि
तित्संपंडितमानिषु अनाहतवचः स्वात्मबोधस्तृतेषुकर्मिषु कर्मिणोनहिसंन्यासोविहितः सम
तिविना किंतुस्वात्मावबोधार्थंपटित्वापिदिवाभवेत आत्मानात्मविवेकार्थंसंन्यासोविहितःश्रु
तौ नैतत्कुर्वीतितिमंत्रापतितास्तेनदेहिनाः क्रमप्राप्तेनसंन्यासेसंन्यासातब्रह्मलोकगाः अन्येषाम
प्यसंन्यासाःस्वात्मबोधविवर्जनात पदभ्रष्टेतिसदाचारः चतुर्थाश्रमसंश्रयाः विप्रास्तस्यापिइदंताः
शासकाभावतोधुना नैतेषांगुरुरस्तीहतिर्यक्षेपःमानवलात नैतेहिस्वात्मनात्मानंप्रभवि
ष्यन्तिकर्हिचित निर्पतंयन्मयाप्युक्ताविरोधेनधिपेतुः शास्त्राराजातुदुरात्मानोराजाहंजगतो
पिव नचैषांवित्तमस्त्यत्रयदादानातवधोभवेत मंडिताहिस्वयंतस्माद्दमीषांनववधापितत
टशान्तिःसारणाप्रासेदेशायंसकलोमम कथंतिःमारयिष्यामिविनादेहविमोचनं अमीषांवि
घतेनैवत्रिलोकास्त्रवहिर्गताः त्रिलोकीचममग्रामेवधात्रास्तरपरस्ततः इतिसंचिन्त्यतानसर्वा
नगाहस्यान्पाननतानयतीन मालाहकेभ्योविपिनेहत्नादालोकवत्सकः यतीनामग्रमानानाशा
लाहकशतैस्ततः मस्तकान्यपततभूमाववनाय्यान्यस्थिहूपनः शालाहकास्त्वमोमासीनतेषादति

५०

णाभागतः याटव्रतरेवधाम्लेककर्मिणां दर्शनायहि कर्मनैवपरित्याज्यं विरागेणविनाक्वचित् ४·
त्यागेवैषाभवेन्नूनमवस्थाद्दृष्टचेतसां तेषांसोपानिवैराग्यतीनामभवेत्ततः वैराग्याणा
द्धियः सार्वरसऊर्ध्वमपागतः करीवाणभवंस्तानिसाम्यान्याकृतिसाधने यतः संन्यासिनःसौ
म्याः स्वभावात्क्रोधवर्जिताः देहत्यागानन्तरंतेकायऊर्ध्वेतुस्वदेवताः ऊर्ध्वभागाक्षिकोणतू
पाहयामहादाररूपकाः वैराग्यात्त्वसंजातात्तेषुचेतस्थिरेष्वतः सारह्रूपंसमोम्येततः करीराणी
तिकीर्तितः याकृत्यात्वनयाहविग्रीतः सर्वात्मकाःपुमान् दृष्टिंसौम्यतमांसर्वेजन्तूनामनुप
कारिणीं करोमितेवपतयोगतदेहामहाधियः देहान्तरेणमामेवयान्ति क्रोधादिवर्जिताः
यामस्तनारायणादीनांविद्यासेनतिपातितः अहंब्रह्मेतिविज्ञानविध्वस्ताखिलतामसाः नकेव
लंविश्वरूपेणब्राह्मणायनयस्तथा निहताचेदविद्यासः ज्ञानानुग्रहकारिणाः अन्येपिवेदवि
द्वेषोवलिनोमायिनस्तथा निहताःकोटिशोदैत्याःमद्धाटतनयादयः वलेनमत्तमात्तैर्हिम
त्तोवाऽसुरविकारमे ५ नत्कृतास्तुमहामायामायिनामपिमोहिनीः अलौकिकतयावीर्य
तेषामादित्यवर्चसां अतिक्रम्यात्मविज्ञानात्मदत्तेदेत्यरूपणान् ढिक्तिमादृष्टनामाकान्
पौलोमांस्तुविद्रावयामि कालकाख्यांस्तथाभूमौ हतवानहमासुरान् ब्रह्मास्त्रमस्यमानिब्रह्मदे

श्री०३·
५१
५१

त्मानोघातकस्यच लोमापिनविनष्टंमेज्ञायेणापिमोक्षेणवा अपकीर्त्तिर्नमेकापिलोकेभक्तु
रकर्म्मणः मत्युतात्राभवत्कीर्त्तिः कीर्त्तनीयामहात्मभिः आत्मविज्ञानसंपन्नः हुतवाह्मिह
स्वशुः लोकवेदनिषिद्धानिकर्माण्येवमनर्हेनाः गापाद्धिजोत्तमानोयेप्रतीकारविवर्ज्जिताः
ब्रह्महत्यादीनिवाह्मणिताहशानिमहत्त्वशः मायाश्चैतत्प्रभेदानामयस्यापिविमोहिकाः श्रा
ह्याणिदितिजैः स्पृष्टमेनोधिकंवैलक्षण्य मेघिनातिभ्रंशाकुहेरेस्त्ववकुसमानान्यपि मेहमेदक्षे
दानिनानाभेदान्यनेकशः हिंसालोभोपिनावकुः कृतः सान्नेव्याख्यानतः यथाममस्वविज्ञा
नान्नाभूल्लोकहृदयेपिहि हिंसातथैवचान्यस्यमतज्ञानान्नैवजायते ६ लोकवेदनिषिद्धेन
पुष्कलेनापिकर्मणा पितृमातृवधेनापिस्ववर्णस्लेयतोपिवा श्रोत्रियस्यहिजेदस्यगुणोट
धिसमस्यवा शृणीदेहस्यगर्भस्यवान्यायहेस्यधीमतः सकोपस्यचवातस्मात्दुष्करेणावधेन
वा विप्रस्यवाचिवर्णास्यसुरापानोत्थितेनवा निजांवाजननींकामात्ग्राम्यधर्मसमागमान्
संवत्सरंवासंसर्गात्ब्रह्महत्यादिकारिभिः चतुर्भिः कर्मचण्डालैः पतितैः पापहेतुभिः एवमन्यै
र्महाक्रूरैः पातकैश्चोपपातकैः संकरीकरणाद्यैश्चलोकहृदयविनिर्दितैः अपिवाप्यात्मवि
ज्ञानसंपन्नस्यमहात्मनः पापलेशोकापिनायातिभावकानिःकदाचन राजवधादयस्तुहतज्ञा

५१

त्वामेतां विधियं मया पापेक्षां नितरां तद्धत महापापोपयुक्ता विगीति नत्वं जंतिन भिदं तिते वशितां वकुर्वे
ते मत्पुत्तापिकमेवेन माद्रियं तेति विस्मिताः नहि सर्वात्मविज्ञातरन्यः कश्चन विद्यते ज्ञानिष्ठे
त्कृते ह्यस्य स्वात्मा कस्यापि देहिनः राजादीनाममयस्वात्मा तेनास्मि त्वविंतोन्विदं ॥ एवं हि त
त्तमत्तानश्रुत्वा राजा मस्पधीमतः इति तेवपमद्रुशाक्रं सोपमतर्हनः विस्मयाविष्टवदनः सम
गुल्पुल्ललोचनः नोक्तवान्प्रतिवाक्यं तं शक्रं साधुसाधुवा ते स्तव्यं महर्ग हर्षात्सर्वज्ञ ॥ सश
चीपतिः इति तन्नत्तः स्वमनसाप्यचिंतयदिदं प्रभुः प्रत्हेनः स्वमनसा चिंतयतो वमत्र हि इदं
णमात्मविज्ञानमत्रं कोहितं तमेस्फुटं तत्त्वं तिकुर्वेनास्वस्य पापस्पर्शोत्वदर्शितः दृष्टांतायं
यथा मे स्याद विस्मातो स्मि त्रैलोकिके तथापि विषये मेस्य संदेहो वर्तते धुना मां जानीहीति
यत्प्रोक्तं महत्सिद्धेणावाधनं तत्रास्मत्कृतं हवा धाभ्या मर्थः कोविषयीकृतः इन्द्रोपं देवता रूपं
महत्त्वात्ः श्रोमम वज्रपाणिः शचीनाथः स्वर्गविंतपदोद्भजः किमयं वास्य देहोत न्यात्मावाः
सोपि कोहंशः यस्माकं हस्यवक्ता वातत्ते न्योवापिवोधनः इत्यादिचिन्ताकुलितमानसोप्यप
तर्हेनः धीधनत्वेन मोनैव वक्ति किंचिन्नराधिपः इन्द्रोमदर्थी हतवान वर्गहितन्नं मरुद्भं ८
मयोक्तस्त्वेनमनाश्च वक्तव्यं विधयेतक्वचित इति संचिंत्य राजायं नपृष्ठस्तत्तिन भाषते कृतार्थ

आ॰ प्र॰
५२
52

इति संपन्नविज्ञानत्वात्पुनर्देवः ततो मयैव वक्तव्यमष्टेनापि मृगजे यावदस्य न संदेहो बोधे
हि ततमे भवेत् आनंदात्मा मयानापमवास्य न स गोचरः वक्रेशको न चावे न ज्ञानमप्यत्यलौ
किकं ततो ज्ञानक्रियाशक्तिप्राणप्रज्ञे हि लौकिके आश्रित्याहं वस्वात्मानं कथयिष्यामि लौ
किके प्राणप्रज्ञे विहाय तेन देहादौ हि तिष्ठति क्रियाशक्तिस्तथा प्राणेन तिष्ठति धियं विना स्वा
वरेषु यतो ते पदृश्यते बुद्धिवर्जनात् प्राणवि[illegible]नात्तथा बुद्धिर्नेदृश्या हि च दादिषु बुद्धिश्च जडरू
पा हि प्रकाशात्मात्मनः परं अपतत्तेयथा लभः प्राणेन सहगीतनः अतवायुः प्रचलति प्रजाना
ति तथ्यवधीः प्राणप्रज्ञेति वैतस्मात् एतयोर्नाम देहिनां बलात्स्खलनं नैव जडत्वाद्दृश्यते क्व
चित् रथादयो यथा नैव दृश्यते स्वयमेव हि आत्मादौ चेतनानां हि तावचलेतः कर्हिचित्क्वचि
त् प्रकर्षस्तत्र केन स्यात् मूलाभावे जडे ततः तस्मिंश्च न जडे क्वापि दृश्यते हि घटादिके प्रकर्ष
श्च जडे तेमे हेयास्तु सदैव हि तस्माद्यत्संनिधानस्य जडस्यैव विजायते प्रकर्षेण तथा वायोः
स्वप्राणश्चेतनो भवेत् प्रकाशायापतिपः संवेसज्ञनिश्चेतनः स्मृतः आत्मानं च प्रकर्षेण जडजातप्र
काशनात् स्वसजातिविजातीयत्वभेदाभावनहेतुना स्वप्रकाशेन चात्मानमात्मा जानाति ना
परः प्राणप्रज्ञाभिधेयो हमानंदात्मा न चापरः ततएवं जिमसंवित्या पाकाराज्ञानमुक्तवान् प्रा ५२

णाभवाम्यहं राजन् क्रियायाः कारणं परं सत्तावपुः स्वप्रकाशः सर्वभेदविवर्जितः तेनाहं तान
क्रियाहेतुं भेदरूपं त्वं स्वयं प्रभो आयुष्करं स्वयं सत्तारूपं न तदुपदेशकं मत्वा ज्ञानपरान् हित्वा
विचार्यात्र मया मुक्तः मदेकविषये बोधे दृढं च हि हि मानसे आयुस्तथा सत्तेयं तेन द्वयस्य तत्त्वावि
शेषणं न तत्त्वामाणात् विभिन्नं तं जानीयाद् दृढवन्तरात् यथाकाशेन नभः प्रोक्तं न भोप्यकाश
मेव हि तथायुः सत्तेयं प्राणः प्राणश्चायुरनश्वरे न चात्र व्यर्थता शोका पुनः काचिदिह तं तं
यतो जीवति लोकेस्मिन् प्राणो न प्राणभृज्जनः तथा शरीरसंपाते स्वर्गमोक्षावस्तं ब्रजेत् त
तो सत्तावपुः शाश्वत्प्राणश्चात्मा मयेरितः सत्ताविशेषणे चैवं प्राणभेदविवर्जितः यतो हं म
त्तयामाण्येवंस्यां तत्त्वद समदृशुः उपास्येपि च मां योगी प्राणमायुः स जीवति शान्तस्वतत्त्वं रा
जन् श्रमस्तेऽचतथैव हि यदुपास्य समानोहि स्वर्गलोकमविच्युतं उभयोपासनात्तत्तत्फल
द्वयसद्भावो भवेत् किंपुनर्निर्विशेषयत्नस्वबोध्यामस विवर्जितं विज्ञानातिसंपात्यत्र स्वायुरस
तं समान एवं शक्रेणाकथिते प्राणरूपविजेमाति प्रसङ्गकारणं तस्मिन् इति तत्त्वं श्रुत्वा हे
ना भगवन्संशयः कश्चित्मम चेतसि वर्तते स्वर्गीतां वचनं स्मृत्वा वाक्यं श्रुत्वा तत्वापि हि तो
विहितम् मनयः शाकम्भायामागतामम कदाचिदिह चित्रवाक्यं समागात वेदवित्तमाः प्राणशाश्वा

श्री॰३ हिमेवैषामिंद्रियाणांसमः स्मृतः ३ समप्राणानां नैवैतेषां नियतास्ति प्रधानता एकतां प्रति
४३ पद्यंते भिन्नानामाहिकार्यतः ग्रामे महाजना यद्वत् कार्यार्थे त्वेकतामिताः वदंत्येनाम वाच्ये
43 नैव तत्र राघानतं कुर्वते व्यापारे हितथानेत्रे पश्यंत्यन्ये निजं वनं एवं प्राणेषु सर्वेषु परस्पराश्रि
तेष्वहि गुणप्रधानभावोयं नियतोतः समाउमे सर्वसमाश्चनेत्रा श्रुत्याप्य कथितायतः ने
कैतोपि नैवैतेषां वैषम्यं विद्यते क्वचित् वाचावदंत्ययतः कश्चित्वक्तुधानेव पश्यति तथा नेत्रे
ण संपश्यन्नैव वक्ति कथंचन एवं प्राणेषु सर्वेषु ग्रामपद्मालिहि क्रिया किंत्वेकस्मिन्न परे ते
व्यापारं कुरुतेपरः वदे नेत्रेण पश्यामि श्रोत्रेण च शृणोम्यहं जिघ्रामि घ्राणतस्त्वहं त्वस्पर्शेने
न स्पृशामि च रसनात् रसयामो वैपाणिभ्यामाददे तथा पद्भ्यां गच्छामि लिंगेन तत्त्वहं दानंदयो
म्यहं विसृजे पायुनात त्वहं प्राणेन प्राणिमीत्वं च अहंकारेणचैवाहं करोमि मनसा तथा सं
कल्पयामि चित्तेन सामाध्येनैव वेद्म्यहं ३१ सावष्टंभविधियातत्वं विशेषणापि देहके एकका
लमिमे सर्वे व्यापाराः करणेषुहि एककालाभिमानोयं तेषु कालाप्रतीतितः यथा पद्मपला
सानामाधारवधिप्रभावतः स्थितानामप्यनेकानां सूक्ष्मसूच्याभिवेधने दले दले प्रभिन्नोयं का
लो नैव प्रतीयते तथैव व्यापृतौ कालः प्राणानामनेककालता एवं प्राणेषु सर्वेषु समवेषसम ४३

ताकृतः एकस्मिन्नेव एतस्मिन् आत्मबुद्धिस्त्वयेरिता आत्मबुद्धावेवैकस्मिन् वक्तुकामः सकारणां
श्रेणीवृकारतद्धाकृमेवमेवेतिवराट् अस्यैवकारणंराजन् उद्धाम्नत्रयजीवणं निःश्रेयसाख्य
प्राणेस्मिन् वागादिष्वस्ति नैवतत् एतदेव हि वैषम्यंवागादेर्नापरंक्वचित् गौणप्रधानभावोयंनि
यतोनैवविद्यते यदुक्तंतदपिप्राणव्यापारादपरेष्विह व्यापारोपरमेनैवप्राणानांस्यास्तिक्रियाक्वचित्
क्वचित्कदाचिद्वाप्यत्रकथंचिच्चश्रुतंहि न वाक्पाणिपादपायूनामप्युपस्थस्यतथैवच त्वकवत्तः
श्रोत्ररसनाघ्राणानामपिवाविना २३ व्यापारान्मिलितानांवाप्यन्यस्यवास्ति जीवनं मूकान्ध
कुणिपाङ्गुहत्पंगवोरुद्धवायुकाः ब्रह्मचर्यरताल्लहत्तकुष्ठिनोनेत्रवर्जिताः बधिरारसना
घ्राणदोषिणोपीहजंतवः अंतःकरणशून्याश्च जडोन्मत्तादयोपिहि जीवंतिनविनाप्राणव्याप
रंकेपिकर्हिचित् प्राणस्तेनाहमस्मीतिश्रुतंहिनमयेरितं मृतप्रायमिमंदेहंसेंद्रियंछिद्रदे
वंते श्रामनाच्छयनात्स्थानात् उत्थायपतितैवयतः प्राणस्तेनोक्तनामायंज्ञातव्योवेदवादि
भिः उक्थमुत्थानतःश्वेवंश्रेष्ठस्सर्वोत्थितभवेत् श्रेष्ठोहितत्तमः प्राणः सोहंहिनतमात्मधीः
प्रज्ञात्मत्वंनचाप्यस्यकदाचित्योगतोभवेत् प्रज्ञयानेत्रवागादेर्यथास्याडुपचारतः भेदोस्तता
पुष्टोयंहत्प्राणस्यचनविद्यते प्राणप्रज्ञानयोरेवंभेदःक्वापिनविद्यते प्राणप्रज्ञप्रसिद्ध्येलो

प्रा॰ ५५

किं के सर्वे देहिनो खेहागवच्छलभ्यते अपि ते कापि वेद्यकः अस्मिञ्जगममात्रस्य शरीरे सहते स्थि
ते जीवने मरणे न हत सहोत्क्रामत एव ते यतो लौकिकयोः प्राणप्रज्ञयोर्नास्त्येव भिदा ततो
लौकिक एकस्मिन् मयि केन भवेदिह अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणस्येवात्मता भवेत् सन्नोऽस्तु तो
वत्म्ये वेतो कतेशकैर्महात्मभिः इदमेव हि विज्ञानं स्मृतिसिद्धिसमन्वितं दर्शनाय भवेन्नृणां
प्राणात्मत्वस्य वृत्तिनः पञ्चायपुरुषः स्वमः स्वमेवाति न किंचन प्राणात्मनि तदा देव एकधैवावति
ष्ठते कर्मज्ञानेन्द्रियैस्तदृत अतः कारणकेन च एतेषां विषयेनापि भेदो यस्मात्प्रतीयते स्वयं
हि कारणग्रामः प्राणापायोऽमयीश्वरे प्रत्येकमात्मविषयैः सहहस्ते प्रलीयते तत एकत्वमेवा
त्मनः प्राणस्वरूपिणः सर्वप्रकारो भेदोयं विलीनो मयि सर्वथा प्रबोधकाले चैवैते जायते तस्मा
त एव हि मत्तः प्राणात्मनस्तस्मात् प्राणात्माहं मतः हेन जायमानास्तथा प्राणस्तानकर्मेन्द्रिया
त्मकाः मत्तः प्राणात्मनो भिन्नो न स्मरेत कथंचन किंचिन्ममत्वं प्राणाज्जायन्ते मत्त एव हि अभेदोपि
जनिर्दृष्टा यथाग्नेर्ज्वलतः कणाः ज्वलतो महतो वह्नेः प्रजायन्ते कणा यथा प्रवृद्धात्प्राणतो
मत्तः प्राणाश्चापि न थैव हि इंद्रियेभ्यस्तथा देवा अगत्या या अपि जज्ञिरे अग्न्यादिभ्यश्च संजाता वि
षया लोकशालिनः स्वप्नेन हि वागादिनामादिसंहितं क्वचित् दृश्यते तेन चान्येन प्राणास्त्व ५५

न्यो न दृश्यते यद्यस्मिन्सति लभ्यं तत्तत्रैव च न लभ्यते तत्तस्य कार्यं विज्ञेयं यच्छ्रेयद्दत घटादिकं
न सत्ता लभ्यते नयस्मात् यस्मिन्सत्येव लभ्यते तत्तस्य कार्यं विज्ञेयं तन्तूनां हि यथा पटः करणाना
मसद्भावेऽपि प्राणः सति न दृश्यते प्राणसत्येव नान्यस्मात् जायते कार्यमस्य सः सप्तमो करणग्रामो त
भ्यते विषयैः सह नैव तस्मादयं लीनः प्रध्वस्तघटवत्तदा तदभावे कथं तस्मात् तदीयो विषयो हि
यः न प्रदीपं विना तस्य प्रभालोके न दृश्यते यो हि यत्र विलीयेत निर्गच्छति ततो हि सः अग्नेः पथा
कणो लीनोऽप्यग्नेरेव विनिःसरेत् न चाग्नेः कणावस्थापाणि निःसरन्नुपलभ्यते इंद्रियग्राम एतस्मा
त् स एवातो विनिःसरेत् २६ न चानुमानतस्तस्य विलीनादस्य ताभवेत् धूलिपुंजे विलीनस्य
घटादेरन्यतानच न चादर्शनमात्रात्स्यात् अन्यो हि विलयः क्वचित् न हि दृष्टा विलीयंते पुत्राद्याः
स्वस्य कस्यचित् न दातेषां लयो भूयात् दर्शनेस्तत्पुनर्जनिः नैवं मृतानामुत्पत्तिः प्रसज्येत कथं
च न जीवतोऽपि यतः क्वापि पुनर्नैवास्ति दर्शनं देशांतरगतो दृश्यः पुत्रादीनां मृतानां तथा अत्रा
प्येवं हि दृश्यते क्वापि स्वभमृतानामपि न चाहं जानतस्तेषां पुत्रादीनां हि विद्यते बहिरस्मान्न जाय
ते पुत्राद्यास्तिदर्शने यतो घटोऽपि नैवास्ति ज्ञातो ह्यभिमुखीः क्वचित् किं तु नद्धं पुरे वृषा तस्माद्य
थेमिदं वचः चेतनाअपि नैवात्र जातो नाम्नोत्पत्तिमात्र ततः वयं जातास्ततो यद्वाजडाजडविभागधीः अ

ग्रा॰बु॰ पितुश्चापि चैतन्यं जगात्यस्मिन्नगायते देहे जाते प्रथमानं जातः इत्येषां भङ्गान्तिर्धीर्न रागा प्रादुर्भावो जन्ते स्वार्थः
४५ तस्मात् दर्शनमेव हि प्रादुर्भवे भवसवितेत्यादौ दर्शनमीविते नचैवं जातकामादिप्रसज्येत तद्गुणत्व
45 ण बालस्य यौवनेकस्मात् भवतोपि नचापतेत भवतोपि न चैकत्वं बालयौवनदेहयोः देह
भेदे हि न दृष्टं यथा तेन नन्वयान्तरे अभेदो नैव युक्तो यं बालयौवनदेहयोः विभिन्नपरिणामादेव
र्शनात्स्पष्टयोरेव प्रत्यभिज्ञा च देहे स्मिन् न स्यात्स्वात्मनैकतः अपरस्यानभिज्ञासात् तदीयादेव
जायते अयं भकस्य चाभेदात् प्रत्यभिज्ञानसंभवेत् स्तभयोरेकदेहत्वान्न प्रत्यभिज्ञास्ति कर्हिचित्
नचस्तम्भादिविषये नैषा स्याद्व्यक्तहेतुतः विश्वासादात्मनस्तत्र संभवेत् देहवन्न्यदा करणान्तरा
मा प्येष बालयौवनदेहयोः कायतानेव विद्येत तेउभे स्थूलकृशाणिते नैवावयवसंस्थानकारणा
दुर्भणत्वतः न प्रत्यक्षा अवयवाः सूक्ष्मत्वात् हगता एव तत् न चैतेरविन्त किंचित् संस्थानमिह
विद्यते नेषामत्र वक्तृत्वाभ्यां रचनानुपपत्तितः संस्थानमपि नैवैकं बालयौवनदेहयो विद्यते
तस्य चैकत्वेन स्यान्मानादि भेदधीः मापरायोर्हि माघाणा निर्णमेपि समागमे संस्थानस्यैक
तानेव मन्यन्ते स्थूलसूक्ष्मताः एवं देहजनोयहत संस्कृति नैव न भवेत एवमदर्शनाज्ज्ञाने प्रज्ञा
द्यानेव मक्षिकाणा जातापि क्षितिधीस्तत्र यौवने च न विद्यते समसत्त्वापि हृष्टे पुत्रादि प्रसक्तिय ४५

दि अदर्शनेपिमरणेवह्निदाहादिनाप्येतत् यथावालशरीरस्यभवतोयौवनेनहि नदृश्यतेयथावा
लशरीरयौवनेसति तथैवचवह्निष्ठेपुत्रादिनैवदृश्यते अथैकवुद्धिर्जातिपुत्रादौसासमान
व वालयौवनदेहेपिविनामानसमाश्रेह वालदेहेगतेयद्वत्शोकः स्वस्यपरस्यत अदर्शनेन
मरणेपुत्रादेरपिवेतथा नमृतोवयमित्येवंयदिते दर्शनेपुनः वर्तंतेनहिदेहोपिपुनरेवक्षय
यं अन्यथापरिणामादिभेदात् देहस्फुटायदि कालभेदेहिपुत्रादौकेनाभेदोननिवार्यते काल
भेदेनचाभेदोपुववालशरीरयोः भवेत्तद्वद्धिपुत्रादौरवीनरविकाययोः वालदेहगतेयद्वत्स्मृत
धीर्नैवजायते अदर्शनेपिपुत्रादेरतथीस्त्रद्देवत अपिलोकेजानिमृतोमासिद्धयदिदेहिनो
तशिविज्ञानमात्रेणप्रसिद्धनान्यकारणात् जातेवापिमृतेवापियावज्जानातिनैवहि तावद्ध
र्षशतैर्वापिहर्षशोकोनगच्छति स्वयमप्येवमेवायहूवद्दुःखसमाश्रयात् अविज्ञानेतयोर्ने
वस्यातांतेकस्यचित्क्वचित् अप्येतेस्वस्यनस्यातामत्यन्तेप्राणिनःक्वचित् किंतुमात्रादिवचना
त अनुमानात्ययोर्हि धीः कोहियातोविनियातोमृत्छोमामः शरीरभाक् योनिनिर्गमनेस्वस्य
प्रत्यक्षीकर्तुमर्हति एवंविशेषविज्ञानविलोपप्राणनिर्गमे कोनाममरणंस्वस्यप्रत्यक्षेण
वगच्छति अतः शब्दादिविज्ञानात् वुद्ध्येजानिमृतीयथा तद्वत्शास्त्रस्यविज्ञानात् दर्शनादर्श

प्रा·ग्र
५८

नेष्यते प्रत्यभिज्ञा चैनैवास्तिक रणग्रामसंस्थया तदेव चूतोरेतर्हि पश्यामीत माममेकेंद्रियं एवंन
कस्यचिद्बुद्धिरिंद्रियैरुपलभ्यते अपिप्रत्यक्षतानास्ति सदेवेंद्रियसंस्थया प्रत्यभिज्ञाकृतलत्रय
तः प्रत्यक्षजो हिसा इंद्रियाणामधिष्ठात्र्यो वह्न्याद्याश्चापि देवताः प्रत्यक्षानयतस्तन्नतामामिंद्रि
यतत्सता विषयालोकशब्दं न कथितासमस्तात्दृयां दर्शनादर्शनेते षांजन्मनामेयमसमीरितेभौ
तिकपंचदेवेदं जायेतनवितद्गणति भूतपंचकमेष्वेवं जंतुत्वादात्मभेदतः प्रत्यभिज्ञातस्सर्वत्रदे
हवत्यायुदाहृता नमेस्यानेना वपवाश्चस्याः कारणमित्यपि नचनीरविनाशस्यात्तेजसस्ल
त्रवैजतिः पुमावाल्पविनाशोकिं भवावान भवेद्भवान कर्मतत्रनिमित्तंचेत् जटत्रापिसमेमम
महाभूतजनोनैवकर्मकारणमिष्यते भवतोप्यतदप्यात्माज्ञानमाविष्कृतंत्वया यतोहिजंवा
तोयोनिः प्राणात्माकर्मवासिता भूतभौतिकजातंहि रजत्यपिच सर्वदा संसारस्यनकस्यापि
प्रायस्यापिह विद्यते अनादित्वात्तुवाप्यंतो विनामोक्षेणविद्यते कर्मकारणपक्षे हिमायायाव्यर्थ
तानहि कर्मणोपि विनामायानियंतिर्नोपपद्यते ३८ कर्मकृतोप्येवशरीरस्यस्वभावस्यच कारणंन
परस्यतिनास्तिचायप्रतिक्रिया नज्ञानामीतिमायाया वाचकं शब्दबोधकं हित्वातस्मात्तद्वयमाया
मार्थेद्वयंचदकारिणी स्वभावाद्याहि येपक्षास्तानसर्वानतिसर्वदा कृतोरात्मराजोयंविनास्वाज

ननीमिमां दुर्घटत्वमपि हास्यायमे भूतं न लक्षयेत् कुतो गगनसरोजस्य सद्भावो नास्ति हि विद्यते नज्ञा
नामीति वचने कृतः स्याद्धि नैरर्थ्यकं न स्यात्तेषु कृतः कश्चिन्न दूते मां[illegible] समाश्रित्य जन्मादि विषय
त्वाणमज्ञत्वा नैव दूषणं अथ स्याद्धि न दोषोस्ति दूषणानैकथंचन आनंदात्मा प्रकाशैकस्वभा
वो द्वयवर्जितः असंगो निर्गुणो नंतो विक्रियादेरनाश्रया अवाङ्मनसगम्योपि विश्वमेतदजो ज
नत् विचित्रं विविधाकारमचिंत्यानंतशक्तिकं विलक्षणं प्रमाणादिभेदभिन्नमनेकधा इति का
नाम विवर्कं विज्ञातं न प्रभुर्भवेत् यस्मिन्नेकैकमप्यत्र प्रमाणशतकोटिभिः नज्ञापतेस्वर
पणत्याधर्मादिनापि च अखिलं तद्धि को नाम ज्ञातुमीष्टे कथंचन जानीमो वयमित्येव ब्र
ह्मेषां महात्मनां नेदृशाः प्रवदेतत्र घटमेकं महाधियः घटः कोयं कुतो वास्मात् घटोयमघ
टो न हि कस्मादस्य हि संबंधो नेत्राद्यैरपरस्य च अयमित्यपदिष्टेर्थः सर्वस्यास्ति हि वस्तुतः घ
टत्वमपि तेर्हेशो विद्यते हि घटात्तु वै पदार्थश्चेद्घटाभावः पटेप्येवं स विद्यते कुतोपि घटः पटो न
स्यात् पटो वापि घटो न किं नेत्राद्यैर्विद्यते यावत् संबंधश्च घटस्य हि तादृगेव हि संबंधः पटस्या
पि वर्तते सम[illegible] उदकाहरणे शक्तो घटोयमिति चेन्मतं घटात्तराटेरेतन्न स्यात् कुत[illegible]सोयं घटो
न हि उदकाहरणं चापि न परः ज्ञातुं न कृतं पार्थिवत्वं हि सामान्यं विद्यते नभयायतं घटस्य तत्

श्रा ३ पटत्वेवेन घटत्वं च पटस्य न इत्योरन्यतरासत्वे पतत्पातः ऊतो घटे उदकाहरणशक्तो घटस्त्वे हि य
५० यो भवेत् सच्छिद्रो घटेन स्यादाहार्यमिति धीः क्वचित् उदकाहरणाभावतच्छक्तिर्नैव गम्यते
47 आयाकादिस्थिते कुम्भे घटधीस्तत्कथं भवेत् उदकाहरणशक्तमपि भाण्डादिकं बहुः विद्यते तत्क
तो न स्यान् घटधीस्तद्भाक् तदा घटत्वजातिर्योगापि नियतं नैव शप्यते जातेः सर्वगतत्वं स्यात् प
टेनापि बलाद्धि सः आकाशो घटसंबद्धः पटेनासौ न योगभाक् न कदाचित् तत्स्यादेकदेशा
स्थितिर्भवेत् असर्वगा जडा केन घटस्वेव व्रजेद्धि सा अपि सन्तं तत्स्याद्व्यवादिनां गतिमद्भवेत्
अमूर्तो द्रव्यरूपेऽप्युक्तौ जात्याश्रयं विना घटादन्यानतस्याः स्यात् आश्रयो नो घटाः समे
कथमेषा समागच्छेत् अहो व्यसनमागतं घटे उत्पद्यमानेऽपि नैषा नश्येव संभवेत् कारणाभा
वतः कस्मात् न च जातेः घटेऽपि न घटेन सह नैषापि जायते श्यामतादिवत् तथात्वे स्यान्न जातिः
स्यात् श्यामतादिर्यथा गुणः अपि साभावरूपा स्यात् अथवाभावरूपिणी अभावत्वे च को भावः
सद्रूपमिति कथ्यतां अभावो हि द्विविधः प्रोक्तो नित्यो नित्यश्च वादिभिः अनित्यः प्रागभावः स्यात्
सकृत्स्याति न विच्छयः अर्थस्यानितदुत्पत्तौ जातेर्नाशः स्वतिस्थितः नित्यापि जायमानश्चेत्त्रि
त्यासा घटवत्तर्हि अपरस्यापि नित्यस्य उक्तो योगो घटेन किं कस्माच्च न पटेनैव विषमेनास्ति ५०

कारणं भावेप्यभावव त्तस्मात् नित्यत्वं कथंचन नित्यतायां च समानित्या कस्मादिति हि कथ्यतां
विनाशकारणाभावो भवतेवात्र कल्पितः कस्माद्धि घटेन स्यात् तस्याश्रयरूपके आश्रि
तानामनित्यत्वं त्वयैवांगीकृतत्वतः कार्ये भावे घटे दृष्टा तस्याः केन निवार्यते यादृशं तादृ
शं वास्तु घटत्वं किमनेन नः अहो भिन्नं पटत्वादि कुत उत्पद्यते तदृद् पटाश्रयत्वादिति चेन्न अ
मोहो महानयं यत्सिद्धमसिद्धेन साध्यते भवताधुना एवं विषयतानस्यात् घटस्याहृ धियो
ऽपि घटस्य विषयो यस्मात् पटादिश्च घटो यथा विषयः कोयमित्युक्ते सति च घटो यथा
न ज्ञातो विषयोप्येवं भवतानाव धार्यते विषयतिप्यता नेव काचिदर्थे क्रियास्ति हि न ज्ञात्
नेच धीशाहो नैवाशी द्वितोऽधुना उदकाहरणादौ तामपि मन्ये घटेन च अयं घटस्त्वयामह्
कथितोस्ति कथंचन पृथुबुध्नोदराद्यं स्यात् आकारोपि नियामकः न चेद्घटस्यासदृशपट
यतः सर्वेपि तादृशाः देशकालादिकं चैवं न स्याद्घटस्य नियामकं यतस्तादृशाभावाः सन्तिलो
केसदृशाः किंच यो यो घटो नाम कथ्यते केन चित्यया ज्ञायते च मया तत्तत्कुत उच्यते इति मति
न जानामीति वचनात् कोपादौ उष्ट्रेन नाम उत्तरं नात्युदीतं भवतोप्यभिमानिनः एकं
घटं यतो नैव शक्ता वक्तुं कथंचन कुतो विश्वमिदं हन्त भवतो वक्तुमीशते भवतामपिस

श्रा० पु० ५८

48

वैषामज्ञानमभिमानिनां मद्भक्तिसहकाविना स्मृतोभाति सर्वेत्तः स्वदुर्घटमिदं यस्मात्तन्निरूप
यितुं मंजसा विश्वं समग्रं तस्मात्तव्यज्ञानात् दृश्यते भवेत् नहिमायां विना मायां सकार्यां वेत्तिक
श्चन पश्यन्नपि तथा विश्वं न जानाति हि कश्चन स्वमेपश्यतियथारात्रौ सागरं हृदये निजे स्वप्ने
हृणां स्वप्नकेऽमयुरेणपर्वतेस्थितः असंभावितदृश्यादीन्वैकृतस्वगोचरं मायेयानस्वदेवस्य पश्यावा
श्चन सगोचरः याहृशीताहृशी स्वस्याः कार्यमतत्स्वगोचरं सर्वस्यपदिप्यायलो विद्यासान्नभूसिन्धि
तान् श्रेयोवलोकयेन्नद्रुतं स्थान्यपादधिरोपिहि अनेकमूकवचनताहृषिस्वस्य बाधतं अतो
मायाविनस्तस्य महेशस्य विचेष्टितं नकोपि किं विजानाति विनाऽहंकारमात्मनः एवंभूते
तिदुर्बोध्ये ह्यस्मिन्मायाविचेष्टिते जगत्यज्ञानमग्नचित्ते सर्वेषामिह देहिनां अपि पश्चात्मधीजो
ताशरीरस्य शरीरिणः न पश्यति तरस्यैवं कृतान्यमवलोकयेत् येहि द्वियंयंशास्त्रं नव्याप्यारा
नविविधानपि नरकस्वर्गमोक्षादेहेतवर्थं ज्ञानानेकशः कुरुते स्वात्मधीवाधात्ततानप्येषनप
श्यति कृतावलोकयेद्धि स्वं स्वान्यरूपमवस्थितं स्वावद्भुःखममेत्यंवपिपाकुर्वन्प्रवर्तते मम
शुद्धार्थमप्येषनजानातिकृतापरे एवंजन्मनि किंमेभूत् आगामिन्यपि भावि किं इति योव
तिनस्वस्य जानीयात्सकथंपर अनुभूतान्यपि स्वेनकान्तं नैशानस्मरेद्धिपः आगामिचनजा ५८

नीयात्तज्ज्ञानीयात्मकत्वं परं अर्थेष्वतीन्द्रियेष्वस्मात् प्रत्यक्षेणैव कारणं किन्तु पित्रादिवचनेन प्रमा
णं लोके इति चेत् ९ह्यपालं पिबेदन नस्तात्तवेतोऽस्मदादिवत् वेदस्य वेदेनैव स्मात् तू पयस्माद्योह
यं तस्माद्दस्य न वा पदाभवेन्तु ह्यप वत्सदा तस्मादेव यदस्माकं कथयेह्वदईश्वरः राजशास
नवत्तद्धि ग्राह्यमस्माभिरा हेतोः असौवक्तृसमवर्णा प्रमाणमेव ह्योपमं हरति मनसोऽदस्ताजीवात्मना
मथ यस्य सर्वदा प्रवोधेव जनेनात हतत्तस्मादेव शलिर्गेति विलीनमस्यैवतः प्राह पित्रादिभ्यः स
हस्रणां अस्मिन्मायामये कार्यवागृह्योरण्यगोचरे यद्वदत्पयमस्माकं पश्यतात्सर्वेष्वेव हि
असाव्याहृतविज्ञानरूपत्वादज्ञातानोऽहि तदोषः कोऽपि यस्मात्स वेदो वेदनमेव हि वेदनं तज्ज्ञ
ईप्रोक्तं परिच्छिन्नवक्ता हि चेत् आनेदात्मानतः प्राणो वेदएष प्रकीर्त्तितः कस्तत्र पर्येव योऽजे
स्यात्तप्रभवत्वः प्रमातिह यत्स्यात्तेत्सजनकं यथा योहृत्प्रभेदने तस्मात्तदेकविज्ञाने याव
तु हियप्रधावति तावत्तस्यमाहिष्यर्थं यतितत्वं प्रयतत्वतः यमोत्मनो यथा राज्ञः पितृवातिहित
स्यैव वचनेन पवित्याज्यन्तथा वेदस्य शासने श्रोत्रावेदस्य विज्ञानात् नकुमाविद्रियादिकं प्राणे
विलीयते तत्र हत उत्थाने जायते ततः प्रलीयते यथा ह्येषप्राणाक्षित्रिन्द्रियादिकं मरणे पित
याप्राणएतदेव प्रलीयते उत्थाने प्राणतो यद्वतः सर्वमेततत्प्रजायते जन्मतोऽपितथा प्राणा

प्रा॰उ॰
४९
49

दिदं सर्वं प्रजायते तस्य प्राणस्य देवस्य हेयोपादेयहितरूपो दीविता यथा सिद्धिनिधानस्य भूमिष्टस्यां ज
नेनैव अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मरणं प्राण एव हि स्थितिरस्मात वदमाणज्ञानं हि हितितो शितं व्या
धादिना यथाहुः एवं सत्प्राणस्य यात्रमान सम्पूर्वं लग्नस्य नान शोको वक्तेन वेव हि एवं भूता
तदा वीत्य दशादीनतमाभिमा वांधवाः परिहृत्य नष्टं स्वान्तरचेतनः ज्ञानामि मां प्रियपुत्र मां
जानास्य पितेप्रिये एवमादिसत्वतोपि पदाकाष्टसमः पुमान् नजानाति तदा उत्क्रान्त
ज्ञान एव हि यद्युत्क्रान्तविज्ञानः स्याद्यथा व्यवलोकयेत् वदेहा शरीरं वज्रापताहक तस्मादवि
ज्ञकः अस्मिन्नवसरे सर्वे वागाद्याः करणाभिधाः स्वैः स्वैर्विषयैः सार्धं लीयन्ते प्राण एव ते यदा
ये जनिमानस्यात पुमान् सम्यक्प्रबुध्येत तदा प्राणादिमे प्राणा जायन्ते स्वस्वतादयः मरणं वस
रे पुंसः स्वामिनो मृत्यवत् स्थिताः त्यजन्त्येनं यथानायम स्वसमर्थप्रजाद्रमाश्वतश्चा विनकाय हत
भटाः संग्राममूर्द्धनि त्यजन्ति स्वामिनं तद्वत् वागाद्या मरणे ध्रुवं यथा वै स्वपस्य सत्यागोपवत्तने
ना प्राणादिकं एवं वागादिसत्यागात्र हितो वचनादिकं विप्राणाति वलिष्टेन प्रभो विनिहते यथा
संश्रयन्ति भटाः स्वामिभक्ताः श्रन्यप्रभोः प्रभु एवमेते सर्वविषयादेवाः करणसंज्ञिताः शरीरे यत्ति
ने देहनाशं प्राणं समाययुः अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सर्वांशं हरिष्यन्ते प्राणेनानैतस्मात्स्यात् वि
व

४९

ग

भिन्नं किंचिदत्र हि प्राणप्रज्ञानयोरेकत्वमेकदेहे ज्ञातिवासतः प्रदुर्क्तं तन्नास्थितं यस्मान्नप्राणे
नास्ति वेदनं यथा प्राणोऽत्र न स्यात्स मात्रं किं तत्परः प्रमानं तथा प्रज्ञापि नो बुद्धिः किंतु संवित्स
यं प्रभा संविदेकाय यथा भूयात् वक्रुथा यथा कथा तथा प्राणराजन हि वद्यामि तत्त्वमेकाग्रमा
नसः पंच ज्ञानेंद्रियाण्येवं पंच कर्मेंद्रियाणि च देहांतः करणं चेति द्वादशात्र विभेदकाः प्र
ज्ञाया विषये स्वे स्वे व्यापारे विषयीकृतेः नामादीनीत्यागमे वाग्वाण्विषया इह कर्मेंद्रिया
णि कथिताः प्रज्ञाभेदकृता इमे शब्दस्पर्शरूपरसगंधा ज्ञानेंद्रियाहृताः विषया नियतास्ते
हि प्रसिद्धा लोकवेदयोः देहस्य विषया वेत्ते स्वास्वद्वः स्वइह विते तथांतःकरणस्यापि कामा
द्या विषयाः स्मृताः यथा द्वादशगोपालभामेकाम पयस्विनी कामधेनुः समा स वेद्दे हतिमिलित्वा
अपि स्वार्थं मि पार्थमेवैते वागाद्याः ग्रथ्य इह न भिन्नो वहिर्यथा भिन्नो काष्टे द्वादशभिः स्ति
ह भिन्नावदंति मनुजास्त इदं ते विभावयं यथा द्वादशभिर्दीपैः प्रकाश्यं विषयैषिह प्रज्ञाय
ते द्वादशधा तथा भूतेषु वोधनं इदं द्वादशधा सर्वं ज्ञानकर्मेंद्रियात्मकं शरीरं बुद्धिसहितं प्रज्ञा
तादात्म्यमायते स्वं स्वं विषयमाप्नोति प्रज्ञाविरहितेन हि ज्ञानकर्मेंद्रियाणीह शरीरे षिषणा
तथा प्रज्ञाबलेन जानंति स्वबलेन न किंचन यतो भवंति वक्तारो नाज्ञास्विश्वमवयंविदं उक्तंह

स्वप्ने तु दृष्टमासीद्यच्च मनो ननु विषया द्वादशैवैते करणैः संगता अपि प्रज्ञाविरहिता यस्मात् प्रती
यन्ते न कर्हिचित् ततः प्रज्ञैवैकरूपा प्राणतादात्म्यमागता अन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणानां विवे
चिनी प्राणप्रज्ञास्वरूपमात्मानं विद्धि प्रतर्दन मा ते भवतु संदेहो वक्तारं वाग्विवर्जितं एवं द्वा
दशधा ये योग्यकरणग्राममर्दिताः तत्र सर्वेषु कर्तारं करणग्रामवर्जितं करणं द्वादशविधं व्या
पारेणात्मनस्तथा सहितं वेत्ति यः प्राणात्मानं जानीहि तापरं करणं द्वादशविधता वा स्वविषयो विहि
भिन्नेनान्योन्यमप्येतत् प्रज्ञया स्वकृतो भिदा विषयो द्वादशविधो भूतमात्रात्म
को ह्ययं नासौ निर्विषयः सिध्यति करणं नास्ति [illegible] करणं विषयो वापि पृथक् कोनापरो भ
वेत् न स्यात्तत्त्वविहन्येत सत्यापेक्षमिदं द्वयं पुत्रः पितेति निःसन्देहं नाभावे पितृपुत्रयोः यथा
तथैव संज्ञेयं विषयः करणं त्विति विषयः करणापेक्षः करणं विषयं तथा अपेक्षते यतस्त
तत्तान्याभावात्त्वं भवेत् शरीरमेतत् करणं विहाय करणद्वयं स्याद्वङ्कः त्वत्तथाविद्धि कामा
दीं स्व विहाय हि दर्शयेति वचनं तेन यश्रान्ते वोढेन्द्रियार्थयोः सापेक्षाणि न सिध्यन्ति ह्यन्योन्याय
तयैव हि किं तन्निरपेक्षं तमाश्रित्य न मृषा समुत्थः रज्जुसर्पाधिष्ठानवत् न सापेक्षं नैव सिध्यतः
अन्योन्यं रज्जुमेवैकामनपेक्षां विहाय हि विषयः करणं साहं न भिन्नास्ति परस्परं आश्रयावि

तद्यथैवैते मापेवत्स्वे न तदेहत्वेना मापेवत्ते नामिथ्याभिन्नेनाश्रपात्त्वकाथेवन सर्पज्ञानादिकं यद्वत्तस्व
येवार्जतोपिवा विषयाः सर्व एवैते स्वज्ञानात्पृथक् कश्चित् रज्जुसर्पस्य विज्ञानात् यथानान्यो
स्यासौ फणी करणादुत्थितानीह जडानि करणैः सह विषयाश्च यथाभ्रता निविज्ञानानितदे
हिनां विज्ञानदृष्टतः प्राणात्त्वभिन्नानीति कुहचित् सर्वविज्ञानवत् दृष्टा मत्तः प्राणास्ततो
स्तिहि चक्रसारेषु लोकेस्मिन्नामिये हृत्तस्थानिष्ठितः तत्र भावाः स्थिता नैव नाभिः कुत्रापि स
स्थिता विषयाः करणेष्वेवं करणानि मयीश्वरे प्राणे मज्ञास्वरूपे स्मिन् अहं कापि न संस्थि
तः विषयेन्द्रियरूपस्य विश्वकार्यस्य सर्वदा अहं नाभिविनिर्भाको सनन्याश्रय यद्वत्ततः विषया
विषयी चेति द्वयं संसारईरितः अस्य सर्वस्य विज्ञानात् मज्ञात्प्राणोहमीरितः मत्तः प्राणात्मनः
प्राज्ञादिदं सर्वं विनिर्गतं सदसद्रूपकं विश्वं पत्रस्वद्देतिसद्रयः मय्यस्तिवतथोनेपिलयमे
घ्यति मय्यरः यद्वत्कस्मान्निशारेवसद्विस्थितलयाः सदा यतत्समस्य भवत्येवं मत्तो विश्वस्य
सर्वदा एकस्मिन्नेव न भासि सर्वे भेदविवर्जिते यथाभेदाः प्रतीयन्ते मयि भेदास्तथा उमे पटस्मे
यथाचित्रदृष्टो विषयधीर्भवेत् एवमीपसमप्राणो विश्वदृष्टो विभेदधीः चतुर्विधानां भूतानां
जीवतं मत्त एव हि तेन प्राणोप्यहं प्राणशब्दवाद्धि समाश्रयं न प्राणेन न चापानेन मर्त्यो जीवति

श्रा०३ कस्तन प्रज्ञयेवत्वजीवेत्तयस्यामेताव्रपाश्रितो ज्ञानकर्मेंद्रियगणांसोंतःकरणादेहकं मज्ञानामयात्म
५१ रूपः मन प्रज्ञातेनाहमीरितः मत्तत्वमोसकलंविश्वंभातिनान्येनहेतुना तेनप्रज्ञेतिनामाहम
51 दितोवेदवादिभिः देशकालस्वरूपाख्यभेदत्रयविवर्जनात स्वप्रकाशस्वभावाच्चप्रज्ञाहंवाप्य
नहेन यथावाज्ञानतोभिन्नाश्चथ्यासानासमाश्रया रज्वादयस्तथाताहंतेनप्रज्ञेतिकीर्त्तितः स्व
सजातिविजातीयवर्जितात्मस्वरूपया प्रज्ञयानित्ययुक्तत्वात प्राणप्राज्ञोहमीरितः योयंप्राज्ञो
मयात्रभ्यंकथितोस्मिसकृत्प्रमान प्राणःप्राज्ञः सश्चात्मातेस्यावस्थावस्थस्य च असमद्दीशाहम्या
यमस्मद्दीशाहंवर्जितः एकएवजगत्यस्मिन नभवेन्नभेदवर्जितः नभसोनभइत्येवनानाधिक
रणोष्वपि एकंनभःयथानद्वत आत्मत्येकंममात्मनः स्वमेयथाहिवहवःस्वाखडुःखादिभागि
नः आत्मानस्तद्वदेवेहनभिन्नावस्तुतःक्वचित एकएवयथास्वमेनानादेहाभिमतांव्रजेत प्रत
वे हृवतथैकोहंनमन्येपिजनवः अनुकूलस्वभावोहंसर्वप्रियतमस्ततः आत्मार्थसर्वएवायंज
नोहिकांतिमखंदा स्वात्वादिकंतदर्थेनस्वात्मानेकाहिवितक्वचित नेदःस्वात्रसमाख्यातमड्को
क्तिसमाभिहृत आनंदात्मानतोहंहिहिःसीमस्वाखरूपभृत प्रजापतेः शतयस्यरानंदाःश
तवत्सरं आनंदवारिधेलेपिममस्युहिकाणपमाः स्वाखानियमप्रयक्ष्ठेतिशाहस्यभोक्सादयः ५१

तेपि मामेव मत्वात्मप्रकटीकृतमीश्वरं यथा समुद्रजो वायुः शीतरोऽत्र न्यायमस्मरताः एवं मत्तः पृ
नस्तेपि विषयाः स्वात्मवशाः स्मरताः स्वात्मकरूपास्तेषां बुद्धिमतां मीमहेश्वरं मत्तामाणामहमेतस्य
यदाज्ञानेन्द्रियाणाम्भवेत् तदाहन्तामनरूपास्तेजन्तवो विषयार्थिनः अत्रमेव तिमहृदद्रः स्वितं तवेत्ति
मत्तर्हेन विषयग्रामितनोपाद्रः स्वमतहितिमपति विनष्टद्रः स्वविषयाणां तस्याम्भवतितिनिश्चलं या
वन्न जायते जंतोरिछाद्रः स्वकरीपया नाववुद्धिमंयानंदरूपाणामस्वरूपिणाम् व्याप्तामास्वात्मक
पाव भाति बाह्यार्थनिस्पृहा अयःपिंडो यथा वह्निव्याप्तो भाति हितां हृष्टाः मत्तर्हेन न तया बुद्धिम
याव्याप्तात्मा स्वात्मभवेत् समुद्रातः स्थितो गंगाजल सलिलः सर्षपो यथा स्वसमाणेन स्फुरत्यतिनीरेने
वाधिकं क्वचित् एवं विषयता बुद्धिमंप्यनेन स्वात्मबोधो यतितामाहिस्फुरत्यतिस्वसमानेन स्व
प्रदं स्वात्मत्वमादित्येष्व्येवमगमनाद्यादिमोचन तत्रापीच्छा न मानव्याप्तमयेप्पतिसुखदा हि सा
एवं सर्वं शरीरे पुस्वात्मदेहहनवापरः आत्मदात्मानमेवैषमत्तर्हेन न संशयः एवंभूतस्य नेवा
स्तितवदेहः कथंचन तदभावात्कथं तस्य धर्माधर्मौ तौ जरामृतौ नव तेन हि रूपाणि तस्याः सा
दीप्तरूपिणाः तदभावात्कथं स्यातामवतां पुण्यपातके तयोरभावे वानन्त्यमिहाप्यत्र फला
पभाक् अपिकामनतो लाभात्स्वैश्वर्यस्य हि सर्वदा फलाय भोगिनां नित्यं वद्धिद्रासो मत्तर्हेन

श्री प्र
५२
52

अभोक्ता लवकेनैतोसमात्ता राजन्न कारणं सर्वसाक्षी मया यत्त्वं मद्रूप इह कीर्तितः स त्वं कर्मपराधी-
नो नासि कापि कथंचन कारयस्येव त्रध्यादीन् किं त्वं पुण्यपातके अपि तत्कारयस्येव येन संगेन त्व-
मिच्छसि पातकं चाधिकं तत्पनरकं येन त्वमिच्छसि पुण्यपापं च तत्रेह हि कारयस्यपि देहिनं तं यमान्न
प्रलोकं तं येन त्वमिच्छसि सर्वदेहक अतः कर्मपराधीनः कथं भवसि मद्वपुः य एष त्वं मया प्रोक्तः सा-
क्षी सर्वनियामकः एष एव जगत्याक्षिमात्त्वहीनवत्सलः अधिष्ठाय तथा सर्वं स्वकीयत्वेन दे-
वराट् स्वामी च विविधभोगैः पासि सर्वानहर्निशं एष सर्वान् हि विष्ण्वादीन् मर्यादासेतुभेदकान्
राजेव स्वबलेनैव नियच्छसि महेश्वर समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च महाभूतापमादे-
वः आत्मा ते कथितो मया एनं मामात्मरूपेण विजानीहि प्रतर्दन एतद्धि तत्त्वं मम मन्त्रवा
यच्चापरं एवं हि तत्त्वमाहत्यात्मज्ञानेशातकान्तः प्रतर्दनाय सर्वज्ञः सत्यापाशावशंगतः
प्रतर्दनोऽपि तं नत्वा शक्रं तुल्यपराक्रमं स तु ज्ञातोथ शक्रेण जगाम स्वपुरं मति प्रारब्धक-
र्मनिर्वाणं कुर्वन्नानाविधाः श्रियः उपभुज्यास्य देहस्य पाते शक्रमवाप सः एवं हि तत्त्वमस्त्वाने
महद्भिर्मैत्तो वरान् मरुत्वान् प्रासमेतत्तत्त्व यदिदं कथितं तव अस्माज्ज्ञानाद्धि गुरवः शिष्यतां प्रा-
प्नुवन्ति हि गुरुत्वं हि यतो लोके गुरुज्ञानसमाश्रयात् ज्ञानस्य गौरवं नास्मात् परस्यापि हि विद्यते ५२

पृथ्वीपं वस्तथा तस्मात् दक्षिणस्य भवेन्नवा गुरुणा होत्र लोके स्यात् अधिकार्थस्य वाचकः सर्वस्मा
दधिको ह्यात्मा तद्दीपे हि ततो गुरुः ५८८ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदात्मपूज्यपा
दशिष्येण श्रीशंकरानंदभगवता विरचित उपनिषद्रत्ने आरण्यके कौषीतकीसारार्थप्रका
शे इंद्रप्रतर्दनाख्याने नाम द्वितीयोध्यायः २ एवं हि तत्त्वमेज्ज्ञाने श्रुत्वा शिष्यास्ति विस्मितः संया
याविष्टहृदयः पप्रच्छेदं गुरुं प्रति भगवन् भवताज्ञानमेतरेयसमीरितं सेतिहासं हि संसारस्य
लातिक्रमकारणं इंद्रप्रतर्दनाख्यानेन तु देवस्य च्छीक्षितं नातो हि तत्त्वमेयस्मात् उक्तरीत्या
स्ति किंचन मत्तो कथितमेतेन कतकोन्यो स्मि संप्रति किं त्वमतहृदयांभोजे संशयस्य महोमहः
वालयत्वस्थितो यस्मात् भवतो वाक्यमात्रतः भवतः गुरवः शिष्याश्च स्याज्ज्ञानात् भवंति ते
श्रुत्यमीरितमेतद्धि इद्येटं प्रतिभाति मे त्वया हितत्त्वमज्ञानस्वातिरेषा कृतात्थवा वृत्तमेतत्तद्वा
वित्थं वंशरहस्यमधीतानां पाठत्वं हि कथंशीर्षमोलिपाविनिवर्त्तते शिष्याः केन गुरुत्वं हि गुणवा
वा भवत्यसौ श्रुतेनास्ति यदि वेदेषु प्रवृत्तमधीतानां तत्त्वं कथयतान्यो मां भवतो वाधयेत्समान एवम
ते गुरुः शिष्यं मत्वा वा वाति हृष्टधीः तेषामस्ति मे यो ज्ञाते किं तत्त्वमिदं पुरा कौषीतकि
मवाचेदं तत्त्वदेषद्दिवाकरः कौषीतकिस्तपस्तमा ग्रामवान्मे च दर्शने लोनुग्रहकामो यद्विजाती
का

भा० ३
५३
53

नप्रत्तवांचह सवितापितथावाप्यं याज्ञवल्क्येन तोषितः मधुकांडउवाचेदं लोकानुग्रहकारकं
वर्णितः सकलाशिष्याणुरवो ब्राह्मणेस्सृताः ज्ञानार्थं ब्राह्मणैः शिष्यैराज्ञोभू द्वितिविश्रुतः अत्र
वोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ब्राह्मणस्य हि संवादं राज्ञा शौनेन नंतस्थएउ गर्गाणामोत्रजः कश्चि
त् बलाकइतिविश्रुतः ब्राह्मणो विदवेदांगपारगोध्यमे संस्थितः तस्य पुत्रोभवत् ख्यातनाह शोलालि
तोप्युवा अहं विद्याधिकोनान्यो मत्त एवं सदर्पधीः सोदिशां विजयं कुर्वन् चचार विषयानिमान् उशी
नरान्स्यामतस्मात् कुरुपंचालकानपि काशीविदेहानुपरान् हिमवतोप्यमध्यगान् स्फीतकीर्तिः
समीपावतस्वात्मवोपविवर्जितः सर्वज्ञः प्राणमात्मानं मन्यमानस्त्ववाप्यपि तिवसन्नेषु देशेषु
जिगायात्मवलेनसः त्रैवर्णिकाननेकांस्तु ग्रामेषु नगरेषु च काशीनामांकितेदेशे कदाचित्प्राप्य
ग्रामणं इमोविद्याधिको विप्रो जेतं त्रैवर्णिकानुपगात् त्रैवर्णिका जितास्तेन नेते राजवर्जिताः
राजानं जेतुकामः स ततमप्येषजगाम ह काशीश्वरोतिधर्मात्मा योग्यणीर्ब्रह्मवादिनां विनीतः सत्य
संधश्च सतां प्रसुरक्षणे रतः वलाधिक्यात्र तस्याभिजातः शत्रुः पुमान् भवि तेनसज्ञाम सो प्यामोजा
तशत्रुरितीश्वरः शत्रुमित्रे तथापि देहसदेह वहस्मावपि नयस्यविषमाबुद्धिः समेप्यालिमही
भृतः तमेकदासभामस्थं जेतुकामो द्विजोत्तमः कार्ष्यमागात्य सहसा वचनं तिदमुक्तवान् अजा ५३

यशोत्र वेतस्य मज्ञायात्र निमज्जते वदामि ब्रह्म यत्तत्त्वं समावधानमनाः शृणु ॥ इत्थं गार्ग्यवचः श्रुत्वा रा
जा तिमत्सरः स्वयं । उत्पन्नहर्षः सहसा वचनं त्विदमुक्तवान् । गार्ग्य यद्भवता प्रोक्तं वचनं निःप्रसंगकं
तेन मे कर्णविवरे क्षिप्ते दृष्टाव शीतले । निहितं हृदयं मेद्य यथा मे ऽगिरा यथा । नष्टपुत्रस्य दृष्टस्य पुनः
र्धीधनेनाभवि । आयांति सततं विप्राः सभायां मम धीधनाः । दर्शयंत्यपि विज्ञानि वेदपाठान्तथार्थिनः ।
वदंति विविधा विद्यास्सृष्टा जाते: प्रशंसने इष्टा अपि वदंत्येते ब्रह्मविद्यां न कर्हिचित् । प्रसिद्धास्सर्वेवि
दः सर्वे मीलिताश्च सहस्रशः । बालो भवानेक एव न दृष्टः केनचित्तथा । प्रसंगेन विनापि स्मात् इदं व
चनमुक्तवान् । ब्रह्मतत्त्वं वदामीति तेन तुष्टोस्म्यहं तव । भवान्वदतु मे ब्रह्म मा वा किं तत्र यद्दृशा इ
ति तं तस्य वाक्यस्य निश्चयो यं मयाकृतः । यदेतच्छ्रीनां गवां नारीप्रजातानां सौम्यवत्सानां सयोहितीयंप्र
भूतं सामानां शुभलक्षणां । सहस्रं ते ददाम्यद्य ब्रह्मवादीति भाषिणे । इत्युक्त्वा सा च दासाज्ञा सहस्र
मगवां ततः यथा शङ्खस्वर्णादिसहितं हृष्टचेतनः । अभिप्रायेण तन्नासौ गार्ग्यो यादान्नरेश्वरः ।
अज्ञात शास्त्रपर्मज्ञ वदाम्यब्रह्मवादिने । अज्ञात्वेमं प्रयांत्येते जनकं [illegible] मिथिलेश्वरं । यतस्स ब्रह्मवि
द्यायां अपि दातापि ते वृषः । श्रोतातत्सात्र जनक एवं व्यर्थं विमोहिताः । यतोऽहं ब्रह्मविद्यायां वचने
पि ददाम्यदः । गवां सहस्रं जनकस्सूपदेशाद्ददातिमः । इत्यविज्ञाय गार्ग्योपि राज्ञोभिप्रायमल्पधीः

अ॰ पु॰ ५५ आर्त्तमेनं हि मत्वा नो ब्रह्मवक्तुमवक्रमे अध्यात्ममधिदैवं च समष्टिव्यष्टिरूपधृत् ब्रह्माद्याकृतपर्यन्तम्
कवान् निर्गुणं नतु यद्यहं इति बालाकी राजा तं तु निराकरोत् वदनं मां मतितः हस्तो च बालपतन
54 तपोत्तमः आदित्यं चैव विद्युच्च ज्वलनापि नभोमरुत् अग्निरापरं मब्रह्म पुरुषाश्रुधिदैवत अध्या
त्मवतथा दृशा द्विरूपं आत्मं च गच्छन् मनश्च अहं बुद्धाया त्मा पुरुषाकृतिः स्थूलशरीरं तं हं च सूक्ष्म
मप्राज्ञ इतीरितं इत्यसद्व्यादि समष्ट्यो च दृष्टो व्यष्टा तु दीरितः मायोपाधिराजा त्वयापास्याराजा तान क्रमतो
खिलान् प्रतिष्ठादिगुणत्वेन सत्कार्त्तं नुक्ता निराकरोत् आदित्यादिस्थितान् नेवं पुरुषानपि सोऽदृश ब्रह्म
दृष्ट्वा सर्वं सोकानराजा वीतस्पृह निराकृतान् अतः परमज्ञानानो ब्रह्मात्मानं मतिर्गुणं अपप्रतिज्ञो वा
लाकिः परिम्लानमुखो भुजः चोरवृत्तस्सभामध्ये तूष्णीमासीदवाङ्मुखः कुलविद्याधनमदैर्मत्त
ब्राह्मणबालकं नानात्रैवर्णिकजनतिरस्कारागतश्रियं अजातशत्रुर्लब्ध्वा तु शरण्यो या भजेत न मदं
शातपितेराजा तस्सपापकं यथा इदं वचनमाहोच्चैः सभायां तिष्ठ या यथा रेवालाके शिशो विप्रत्ता
न मेतावदेव किं नवत्रैवर्णिकानां पकाविण इष्टवृत्तसः विप्रात्वद्धिकत्वानामत्र संति सहस्रशः
सभायां मम नैको पित्वदन्यद्विमोहितः ततो यद्यपि न किंचित ज्ञानमभ्यधिकं पुनः तहदे सर्वमतः
स बालाकिरिदमुक्तवान् एतावदेव राजेन्द्र मह्यब्रह्मादितपुरा तेनाहं नाधिकं जाने एतस्मात् ब्रह्म ५५

णाः क्वचित् एवमुक्ते न राजा राज्ञा वाक्यमेतदुदीरयत् ब्रह्मन्नेतावता गार्ग्यं विदितं केन चित् भवेत् पुत्रैर्दा
रैर्धनैर्वापि नानाविद्याविभूतिभिः रक्षणीयं हि वचनेनानृतात्पातकं परं स्पर्धावादी जगत्यस्मिन्
कर्मचाण्डाल ईरितः विशेषतो हि गुर्वादिसान्निध्ये स्ववशो हि यः अकारणं हि यो वाक्यं स्पर्धयात्र
यमः तस्य जिह्वां निकृन्तति संदेशोऽयं मकिंकराः अपि प्रसिद्धा लोकेस्मिन् प्रथमाः पुरुषा हि ये अ
धमाः प्रथमेलक्ष्यानृतं वक्ति मानवं अग्न्यादीनां गुरूणां च राज्ञां वा संनिधौ हि यः अनृतं वक्ति तत्पा
पं दत्वा देवा विचारयन् ब्राह्मणत्वात्ततो पापदेहिको न वधः कृतः धर्मज्ञेन मया राज्ञा सभायां च वि
शेषतः मिथ्याप्रतिज्ञस्त्वं जातो ब्रह्मन्वचीति यत्त्वया प्रतिज्ञातं न तन्नास्ति हं जनोपद्रवकारिणः सा
धूनां मम चित्तानां केनैवेव ब्राह्मणानां विशेषतः कर्मणा मनसा वाचा पीडां यः कुरुतेऽधमः सूर्या
दयः सदा तस्य छेत्ति सर्वान्मनोरथान् भूतानां कुरुते योऽत्र स्वावबाहुः त्वमेव वा आत्मनः कुरुते स
र्वमिह लोके परत्र च विद्यादिमदमोहेन भवतात्र तिरस्कृताः बहवः साधवस्तेषां फलमयमागतं
अद्य प्रभृति मा न स्त्वं स्पर्धावादं कुर्याः क्वचित् ब्रह्मन्नेहन्तु वाणीति यथा मामनृतवादिनं गुरुरात्मवता
पात्मना लोके सर्वदेहिनां विशेषतो ब्राह्मणानामविप्रः शासको न हि इत्याराज्ञा गुरुरात्मा नो ब्राह्म
णानैव चेति हि शास्त्रद्वयं समाश्रित्य भस्मनं न तत्कृतं मया उत्तमेभ्योऽधमेभ्यो वा राज्ञा वाच्यं हितं सदा ८

श्रा॰३॰ ततः प्राणान्हं समाश्रित्य हिते तेव ञ्चित कृपण षोडशात्मा तो त्तडुक्ता नो गुरूणां महात्मनां कर्ता विश्वस्य सर्वाप्यस
५५ ज्ञातव्यो भवता सदा गुरूपदेशात तस्मात गुरुं गच्छात्र माचिरं विद्यादिमद एषत्वा मन्यथा न तर्कं नयेत त्र
55 स्तत्राहं धियागम्यः स एव हि न चापरः सृष्टिस्थित्यन्तहेतुर्यो जगतोस्य जगन्मयः इति राजवचः श्रुत्वा गतः
दर्शी महात्मनाः अभिप्रायेणाम्नैतेन गुरुत्वेन जगाम सः गुरुर्गरीयसोर्थस्य दर्शी कोपि भविता सततः यकश्चि
दखिले लोके ख्यातकोपि लघीयसः वेद्याधनकुलाख्यायेम दोमेन तकमदः लघीयान्यस्य सर्वस्मादभ
वल्लघुर्गीहशः असावनेन निहतो लघुडः त्वकोमम अनाहतोपि तेनाहा वह्नराजा गुरुर्मम परित्यज्य
यद्दायामि गुरुमन्यमहं तदा भविष्यामि कृतघ्नो च तत एवं तत्र जाम्यहं अपि चात्र यथा राजा जातशत्रुर्म
हात्मनाः ब्रह्म वेत्ति स्फुटं तद्वत नान्यो जानाति मानवः गुरुर्वो मम ये यावन्त जावन्तो महाधियः प्राणाप्रि
यायतस्सर्वं मस्यामेतस्मादिशान चैवर्गिकानहं वान्यानहिमसेतो मध्यमात स्फीतकीर्तीनविजित्वात्र श्री ५
राजानं जेतुमागतः एतदन्ते ततः सर्वेशिष्यतमात्मेव मम लघ्यते भ्यस्ततः केन ब्रह्मविद्यां स्वडं लभा राजा
यं देवस्मह शास्त्र भावाप्यधिकोयतं ब्रह्मविद्यां विजानाति परेभ्य सप्रयच्छति देवदेव वषवरू मयपान
विमोहितां जानेतोपि न जानेति मयपाइत्थं मिमां अथ वैताहशीलत्वमेवासोपि सनिवनस्थितो हे ५५
हमोकोन वस्ता स्याप्रिया प्रियसमागमे प्रत्याश्चयात्र वस्त्र वन्तं समाश्रम महीभृतः यतो न कुरुते देहे

बिन्यपि महायशाः कामक्रोधविहीनोयं एक एव न चापरः यतो मे ब्रह्म वक्तीति वादिने दात् स्वहस्तकं
गवामेतेन नास्त्यस्मिन्न कामः क्वापि न संशयः कामिनः कामिनीनां वा कामिनी दृष्टगामिनां न दान्तो
चापि दृष्टस्ते सहस्राणि शतानि च ब्रह्मवादरतेभ्यस्तेनापि पंचवर्षकान् दृष्टस्तस्मै वरस्त्वो वा परे
भ्यस्तत्कथं पुनः ततः कामकृतं दोषं जानात्येष महीपतिः दोषज्ञो मदनस्यास्मात् निष्कामो निश्चितं
पुमान् कृतापकारे नृपतौ क्रोधः क्वापि न दृश्यते आगमश्चाकृतं यस्मात् सभायां हेलनेमया श्रुतं
न ब्रह्मविद्गुणो राज्ञोस्य द्युमणेरिव अवज्ञातोप्ययं मह्यं हितमिच्छति भूपतिः क्रोधस्ततोस्य नैवास्ति
लोकद्वयभयंकरः कामक्रोधौ च सर्वस्य हृदि जंतोः प्रतिष्ठितौ हित्वा ब्रह्मविदं तिस्यं गुरुशास्त्रात्
श्रुतं मया अप्रत्यक्ता अपि ब्रह्म तपोभिर्बहुभिर्नराः जन्मन्यस्मिन्न भवत्येते दृष्टाः जन्मान्तरेष्वथ वा
ब्रह्मनिष्ठः पुमान्कश्चित्तस्मात् एकः सोपि द्विराजसः वदेन्मह्यं न वा ब्रूयात् मोहयेद्वा वचांतरात् स्वरे
भ्यस्त्वपरे सर्वे जंतवो ब्रह्मणो दयः मत्तो न्यूनात्मविज्ञानास्तस्मादेनं व्रजाम्यहं इति संचिन्त्य वालाकि
र्गतपापो महामनाः श्रोत्रियो ब्रह्मविद्यार्थं समित्पाणिस्तमभ्यपात् हस्तेगृहीतासमिधो यथा गा
र्भोष्ठमः पुमान् त्रैवर्णिको वदत्यत्य शिष्योहं शाधि मामिति एवं राजानमागत्य वालाकिर्वाक्यमब्र
वीत् दर्शयत्रितिलोकेस्मिन् ब्रह्मविद्याधिको गुरुः यः कश्चिदपरः शिष्यः स्वयंस्तावानतहृदस्पति

ग्रा॰ ३ इत्थं गार्ग्ये निरीक्ष्यासोविनीतं वितथान्वितः उत्थायासनतः प्राह प्रांजलिर्विचूर्णतेविदे गुरवो ब्राह्मणा
५६ नान्ये विधात्रा चैव निर्मिताः स्वभावेनापरे शिष्याः त्वद्विधा यास्ववर्णिनः ततः कंठब्राह्मणो भूत्वा कर्मे
56 दंभनिलामकं आत्मनः शिष्यतामत्र त्वद्विधेयमपि वाक्कसि श्रीमद्धनात्मत्रस्त्रात्मजानकोपरं देव त
हृतवानस्मि भीतो वा बाल्यात् अज्ञानभावकः त्वमसत्वं मयायेतत्कंटकं वाक्यमीरितं राजधर्मसमाश्रि
तवालेनाहुणा बुद्धिना मदत्रयपराधीनो भवानवकुंजनानामयं भ्रातो हृष्टस्वते नेत्तत्सिद्धार्थंम
वतः कृतं ब्राह्मणाश्चापि निर्भर्त्स्य दुराचारा महीभुजा इदं परीत्य विज्ञाना दुष्टिशा स्वमयाश्रुतं ममी
राजस्य विस्मृतेन तं पंडितमानिनः मूमधिष्ठानत्या राज्यधर्मं कृतं मत्वमे भीतिः स्तुतव माविप्रमय्या
न्मतः कथंचन महापराधिने चाह न हन्मि प्राणिनं क्वचित् चौरेभ्योपि च वित्तानि दत्वा चौर्याद्वि व
तेय तावन्नापि च ये पापानि वर्तंते तेन मोहिताः निःसारयामि तान्देशात् स्वकीयान्यायकारिणः अ
थैवमप्यशक्यानवेल लाटेश्व पदेन तान् एकयामस्य चेत्कुंग्रः छेदयाम्यंगमेव हि हस्तयोः पादयोर्व
कुमष्टमेह न्मिता व्रतान् स्वद्धायाभिर्सखोयामां हन्यात् स्वयंप्रवाप्रमान् सावधानः सशास्त्रेण न मे कु ह
न्मिनापरं कुतो हि जानन्महत्याम्बुवध्यं सर्वदेहिभिः इति वित्ताय विप्रेंद्र स्वस्थो भव गतज्वरः प्रति
लोमकृत्या मा त्वं लोकद्वयविनिंदित यथागतमयाहीति व एहन वा व्रजतेन मे एवमुक्तोऽथ बाला ५६

किं प्रोवदनयानव्रः नागमननिः स्वमनजस्योभूमिपादाय यतोलिवेन इतितज्जोजातशत्रुर्बालाकिं
प्रतिकृतवान् प्रतिलोममिदं विप्रब्राह्मणः क्षत्रियं व्रजेत ब्रह्ममेवक्ष्यतीत्येवमभिप्रायेणाध्यापि
कां याजनाध्यायनेनैव विशुद्धस्य प्रतिग्रहः ब्राह्मणस्यैव कर्मैतत् क्षत्रियस्य न कार्यं हि वित् अध्याप
नेधिकारोस्ति यस्य नैव कथंचिदिमः उपनेता भवेल्लोके क्षत्रियो धर्मवर्णभाक् अतं तु मम विश्वं ब्राह्म
णेभ्यः सदैव हि ददामि यावितं प्राणान् किमु दारादिकं परं एवं व्यवसितस्तस्य मम त्वं विज्ञापयामि भोः
यावत्कायात्मनोविद्यामाणेभ्योपि गरीयसी दानयाचकसंबंधो नावयोर्गुरुशिष्यता भूपादतां स्व
एतं तत्तत्वं विज्ञापयामि यत् इत्युक्त्वा जातशत्रुस्तं प्रणम्यात्मन आसने सुख्या ध्यायस्वयं भूमा
वुपविश्य प्रदमुक्तवान् प्राणादिभ्यः समस्तेभ्यो व्यतिरिक्तो महत्स्वयं यानेदात्मा स्वप्रकाशो गार्ग्य
ब्रह्मेति विदितं त्वं इत्युक्ते जातविद्यासंगार्ग्यंवोधयितुं नृपः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां उत्तस्थौ स्वयमा
सनात् तस्य हस्ताकं रक्षस्य राजवत्तराज सत्तमः पवित्रं सभामंतः पुरमेव विवेशाह तत्र कश्चित्
पुमान् सम्मोहादिति तिष्ठतिति स्वपन् गार्ग्येण सहितस्तस्यो राजातस्य समीपतः अजातशत्रुः पुरुष
मानित्र यदते कथा गार्ग्यः प्रसिद्धैः प्राणस्य नामभिर्नोदवुधितैः आदित बृहन्माहूपचहत्पाण्डुरनीरा उप
पंथो विभागेन वासो वस्त्रीरस्तेस्तहत प्रियदर्शन सोमाख्य राजन् दीप्तिमहत्वभाक् एवमामंत्रितप्राणो

श्रा०उ०
५०
51
देवतानामभिस्तदा अभोक्तत्वाज्ज्ञानाग्नेर्कोनात्रुध्यतकथंवन वटवृक्षोदराकारश्च्योजलविधारण
इत्यादिनामभिवीक्ष्य: सनवेत्तियथाचटः अवेतनत्वात्प्राणोपि नैवमात्मानमण्वपि दोषपमानो
पिस्र्सं भवेत् भूपालबोधितः अनात्मतातत्वस्यचटस्यैवविनिश्चिता वाल्मीकिनेत्थं भोक्तारद
र्शयन्नकरोदिदं स्वकीयेनवत्वेणास्यपेषयामासवेकर भक्षातथापरेणानैवपश्यात्पदीश्वरः य
श्चियानात्मानापि घातभोक्तासंज्ञानवेदनः उज्ञस्योत्सनदाटी भेभस्मापाये यथानलः करणग्राममस्पृ
तंभोक्तारंज्ञानवानसो वाल्मीकिनैतनोभिन्नं बुद्धिमादिणामीश्वर भजिक्रियानभक्तिःस्यात्क्रिया
याडुःखदूपतः हस्तास्फोटोवसतेननैषाभोक्ता विनिश्चिता यद्यप्येषाभवेत्स्वभिन्नेपुष्पालेप्यमीरिता
लेपनेनयतः कुण्डपृष्टभवतिनित्यशः सावडुःखतनोन्तेयपुष्पालेपभक्तिराहृते दुःखंनभोगराह
वालं त्येलोकेस्मिन्दृष्ट्वावित स्वविवेकभोगिनंपाकुनेस्मूलस्यंयतोनराः कस्मैचिदर्पितेवात्रेराचतदुःख
मण्वपि तेनदृष्टमिश्रनेवस्यात्तस्यैवौत्तमताकृतः अन्नकूले भज्यमानेआर्द्दितोवसतेवोदये नति
विस्त्यतेलोकेप्रतिकूलेकथंहिसा ततोदुःखस्यभोगात्वमुपचारादिहोच्यते सावावामिय्येयाङ्गम
कुर्हतेतिशायमस्तदा दुःखावामिस्त्यानानाभोक्ताविमुच्यतेजनैः पुंसियातिशायारूहः सावदुःखस
मागमे ज्ञानदात्मनिवासरोकप्रेष्यान्तस्वरूपतः स्वयमकार्यापेत्पकार्यकारणवर्जिते ज्ञाने ५०

दात्मनिनाध्यासात् विनावेनापिकल्प्यते स्वसजातिविजातीयस्वगतभेदत्रयविवर्जिते आनंदात्मनिमायातः क
ल्पितावेदवादिभिः द्विस्वभावाहिसाहृष्टाविद्येयावृत्तिकारिणी आवृत्तिः सर्वदासिद्धाविनानंदात्मबोध
नं विद्ययाद्विविधःप्रोक्तः स्वप्नोजागरणंतिति स्वप्नसिद्धजागरणंभूतानांवुद्धिजीवन् यत्रायंव्यवहारः
स्यात इंद्रियैर्वाह्यवारिभिः स्वप्नः संस्कारजोज्ञेयो मनोमात्रैकहेतुकः स्वावङ्ःखेद्धतोहृष्टः स्वप्नेप्याति
शयोनरेण स्वप्नेयत्रैवहृष्टोयंनतत्रजागरणेपिव अंतःकरणमात्रंहिस्वप्नेतिष्ठतिनापरं इंद्रियाणांवि
लीनत्वात्प्राणस्यावेतनत्वतः स्वावङ्ःखोतिशयवत् स्वप्नेतेनमनोमतं ततोजागरणेपिस्यात् नदेवाति
शयास्पदं अन्यथाशयानोत्थानेप्रत्यभिज्ञानसंभवेत् ययप्यचेतनत्वंस्यात्प्राणदेहादिमध्रुवं तथा
प्यस्यप्रकाशत्वंविद्यतेनापरस्यहि जडतायासमानायाप्रदीपघटयोरिह प्रदीपेनेवहृष्यः स्यात घट
स्तेनतदीपकः नचानपेक्ष्यैवतंत्यंप्रकाशोमानसोपिहि प्रकाशयतितेनायंजडतांवजनहातिन ततो
नानाविधस्तानमेतःकरणमीरितं नचमूःपरमात्मायविज्ञानमपशाहितः दृश्यतेघटहादितस्मान्न
स्यघटत्वपि यद्वत्डःखस्यावनइत जडत्वार्थेहिकारणं नविद्यतेनायमानंश्चानंदात्मनिकिंचन स्वयंप्र
काशमात्मानंनववोधुमिशुरीश्वरः पुरुषविज्ञानमयमितिश्रुत्यास्पष्टवान् पुरुषोविज्ञानमयोभोक्तेत्येव
गतस्त्वया मायातांविलक्षणः कायमकरोत्कमनमयः शयनंचतथाकुर्वन् कृतस्वागादयंप्रमान स्वसि

श्रा० ७ त्वापि परस्मिन्नात्मनि शयनः पुरुषो भवति प्राणानां पञ्चत्वेव शयनं चापरत्वेवा मेव केहि शयानस्य पुरुषस्य तस्मात् रक्तभिः
५८ कथ्यते शयनं तेन शयानानां स्थगीरितं मेव केहि शयानः सन्नागच्छति ततो नहि किं तत तस्मात् समस्त्याय
58 गृहस्थित्वा गृहहिः आगच्छति ततो युक्तं कुतन्द्र त्वादि भावरण प्राणानुं शयनं तस्मात् गातिमा धारका
वयसि तं च बोधयित्वं राजा भार्ग्य मेतद्धि एव वान गार्ग्योपि गहनार्थं तं मन्त्र ज्ञात्मनः स्वयं विद्यावेत्तु
३ धानैर्मन्यपद्यत किंचन ततो राजाजातशत्रु रन्यमुवचनं निजं अहो इत्तर मेतद्धि सर्वं संशयभेदकं वाला
केशायनेहै पुरुष स्याक्ति सर्वदा एष वा सो इन्द्रियाणां हिंसा हादि विषयं यदा स्त्री कामयति विज्ञा
नेमानसेनैव तनमः विज्ञानमय शाहात्मा का भवति चेतदा अथ शेते च नाडी पुरुहृदय वायवी तति
प्राणिनामि हस्तवंधा सच्छिद्र उदर्वा रसां दहाति येन यो मधाव स्निपन्न मधोऽथ हृदयं नाम तस्मात्
हृदस्या पतं तंपुर पीरितो हृदय स्यास्या कि मिश्र ज्ञानि भ्रमहत गोलकाकार मात्रा वार्ध्वानदि तिगीयते
उपरस्यां विभेदेहि दृष्टे शक स्वयहितन सस्माभ्य नने त्रा हृदयं नाम नमस्या केशाः सहस्रधा भिन्नो
यावान् भवति मानतः मानेन तावता नाड्यो हृदये सत्यनेकशः प्रथमं ग्रथितो यद्वत जाले सूत्राण्यनेकशः
निर्गच्छंति तथा नाड्यो हृदयादि हानिर्गताः हृदयं कुमतः शवंशत मेकाधिकं वहिः निर्गतेके दस हस्र
नाडीनां मूलकारण एकैकस्मिन्न हि नाडीनां संस्कं पेस्कं पंच शतंत ञात प्रोठ शाखात्मकं जातं नाडीनां द्विव ५८

वैसंप्रोष्ठशाखात्मके तस्मिन् एकैकस्मिन्लौकिके ह्यासमतिसहस्राणि नाडीशाखाः प्रजन्तिरे पिंगले
नवसेनैव पूर्णाः काश्चिद्धिताडिकाः शुक्लेनकाश्चिद् परागरसेनैव प्रपूरिताः पीतेनकाश्चिदन्यास्तु
लोहितेनरसेनहि रसान्तोसत्सत्ताहस्सोस्त्यतीवमनोमम श्यामामतस्तु रंज्यते तस्मात्तच्छ्राहिकाभ
वेत् हृद्यात्रिगतैताएताव्याप्यतिष्ठतिसर्वतः आपादमस्तकं देह यथापर्णहिराकवः इंद्रियाणि
गृहीतानि तस्तैर्यातियदामनः कर्मपाशनिबद्धसतवासनाकोटिवासितं कर्मकर्तृविभेदेन स्थि
तेपुरुषजीविते तदाशायानः पुरुषः स्वैर्देहस्यस्वरूपकान् मायाबलेन निखिलानिहलोकान्वि
लोकयेत् भिक्षुकोपिमहाभागो भवतीह कदाचन पुल्कसोपिकदाचित्तु महाविप्रो भवेदयं ब्रह्मा
पिस्थावरः क्वापि विहगो वा कृमिर्भवेत् स्थावरो वा कृमिर्वापि क्वचिद्रूपान्पिनामहः एवं स्वाव
वैदेहं स्वमे प्राप्नोति देहभाक् तत्तत्कर्मानुसारेण मायया परिमोहितः यथा स्वप्ने तथा जागरेऽपि विद्धि
जागरणेविदं मायया हश्यते स्वमे प्रतिदेह तथा जागरणेऽपि च श्रुत्वा नेत्रात्मनः स्वमे तथा जागा
रणेऽपि च उच्यते हश्यते स्वमे हस्वजागरणे तथा जडानामक दृश्यते भेदो दीर्घो ह्यकारणं पार्थिवं त
यतो हत्वं धनवस्त्रणोपि ह करोति विस्मयं कार्यकरणेनैव दृश्यते एक एव शायानः मनः स्वमे भे
दान् प्रपश्यति आनंदात्मा तथैवैको भेदान् जागरणेऽपि च प्राणादन्यामयो भोक्ता स्वमे स्मिन्नकोष्ठ

आ॰पु॰
५९
59

तः स्फुटः यतः प्राणाः प्रयोरलोकरुतेरनुभत्वत् तस्मात् योसौ भोक्ता सो महाराजस्स सो महान् यथा
जनपदाध्यक्षो महाराजः कृतस्त्वेन सर्वैर्जनपदैः सार्द्धं स्वदेशं सर्वतो व्रजेत् इंद्रियाणि समादाय स
मनस्केकलेवरे एवमेवात्र भोक्तापि व्रजत्येष यदृच्छया यदा वतन्मनोवपुरूपविज्ञानमयमाहूकृत
विलीयते तदा देवो द्वितीयं शायनं व्रजेत् नाडीभिः कालरूपाभिः प्रीतहृष्टितं महत् हृदयांबुजम
ध्यस्यमात्माकाशं व्रजत्यसौ सैद्रियमनो हि यत्र लीयते सुषुप्ते सदा यथा विलीयते नीरे सामु
द्रे लवणं च तत् चित्तं यथा विलीयेत पटे संकोचमागते एवमेव विलीयंते मनश्चित्तं च यथात्मनि या
थः कामी परिष्वक्तः प्रियया स्वप्नवर्षया मायेसौ यांतरे हमो यथा वेत्ति न किंचन आनंदपरिपूर्णः
मनस्तत्संस्थानकर्माणि आत्मानेव प्रियां वै वपश्यन्नेव न पश्यति एवमानंदभृगादेवआत्मन्याका
शाशाह्निते आगात्य च न वेत्येष मायाम यात्मनि स्थितं कृतः स्वप्नादिकं तस्याः कार्यं नील स्वरूपकं
मृत्यकिं चिद्विजानीयात्परिष्वक्तः स्त्रियाः प्रमान् स्तनं धयो यथा मात्रा पायितः स्तनमागतः एवादिव
हितेतहतशापितस्वप्नदोषचो आसने परमानंदं माप्य वेत्ति न किंचन पश्यन्नपि समीपस्थान् न प
श्यति हस्तनहि सः एवमस्मिन् हि शयने भोक्तान्स्मोगता तिकः मायाभिमाहि सपश्यन्न पश्यति
कदाचन उदयास्त मयो यावत्तावदाम्रउंमाभ्रव विमर्वक्कविधैः प्राणमम सपत्नाहदोषवा नीरोगावल ५९

संपन्नो रूपलावण्यसंयुतः कीर्तिमान् धर्मसंपन्नो वेदवेदांगपारगः मनोनुकूलललनायुग्येन परिसेवितः
नृपवादित्रघोषेण गीतेन मधुरेण च जयाशीर्भिर्हि द्विजेन्द्राणां तथा चारणवंदिनां स्तूयमानगुणैः पुत्रैः पि
तृभक्तिपरैरपि एवं सर्वगुणोपेतो महाराजो यथाह्लादं प्राप्नुयात् भोगसंप्राप्त्या सुखमोपि न तथाप्नुमान्
महाराजो यथा दुःखं न जानातीह किंच सुखमापितथा नेतन्न वेत्ति वित्तप्रभृत्यनः इंद्रियाणि यथा
जित्वा वाह्यान्यभ्यंतराणि च इच्छामात्रं परित्यज्य प्राप्तं प्राप्तं भुंजन् सदा कर्मणा मनसा वाचा परैरप
हृतोपि सन् जानन्नपि वर्तेत्यस्मान्न द्वेष्टि तेषूपकारवत्कृत आत्मनः प्रतिकूलं यः परस्य कुरुते न समान्
कर्मणा मनसा वाचा कर्तव्यं भवेद्धि न तत् इदानीं वापि देहेस्मिन् पतिते वा न संशयः अनुकूलमपि
हेवमिति बुद्धिं समाश्रितः वेदार्थस्य समयस्य वेत्ता न परनिंदकः स्वदोषदृष्टिः सततं दुष्टसंगवि
वर्जितः जडं विनश्वरं तद्वत् अजडं शाश्वतं पुनः एवं विवेकसंपन्न ऊहापोहविशारदः अन्नपा
नानि विचित्राणि ललनाश्च मनोरमाः ग्राह्यादीन् विषयांश्चान्यान् लोकद्वयगतानपि छर्दितान्नसमा
नपश्यन् तेषु नेच्छापरः सदा सुखदुःखविस्मृतिर्यतेस्वशरीरस्य देहिनः इति विज्ञानसंपन्नो मुमुक्षु
र्देहदोषवित् सर्वेषां वपनं कृत्वा परित्यज्य नान्यमाश्रमं सपविस्तरमाद्यामृततुरीयमोक्षसाधनं
याश्रमं ज्ञानसंपन्नो गुरुमेत्य विधानतः वेदवाक्यनिश्चयार्थ गुरुवक्त्राद्विदितः सार्थानि मन

श्रा·श्रु·
६०
60

सोतेषां उपपत्तिं विचार्य च परित्यज्य च पांडित्यं तत्वमस्यादि वाक्ये एकाग्रे मनस्यापाद्य जडबालपिशाचवत्
श्रद्धं श्वेच्छेति वा कार्यमात्मात्मानमेव पश्येति विद्वान् आनंदात्मस्वभावमाप्नोति ब्रह्मलोकमहानयं तथा सत्यमपुरु
षः स एवमस्मीति नित्यशः रागद्वेषादयो दोषाः सर्वानर्थकरा यथा न विद्यन्ते महाविप्र स्वस्मिन्नपि तथात
द्धि शयानस्य तथा स्वप्ने हृदयाकाश एव हि आश्रयो न परः कश्चित् शयनं चैतदेव हि यो ऽकोप्यसौ मया
प्रोक्तो हृदयाकाश एव सः आसमंतात् ययस्मात् काशते देहधारिषु मामनंवच न जानामीत्यज्ञत्वेन महत्त्व
वः स त्वमस्यास्मीति वा काशते सर्वदेहिषु आकाशवद् विभिन्नो ऽतो मतेऽप्य परस्य च विज्ञानमयता
स्वप्ने तद्वज्जागरणेऽपि च हृदयाकाशरूपस्य विद्यते भेदकारणं स्वप्ने तस्य विनाशो हि भेदः केन हि स्वभ
वेत् घटादीनां विनाशे किं भेदो नभसोऽस्ति इष्टं हि स्वप्ने वागादयः सर्वे मनसा सह तात्र स्वप्ने हृदाकाशे विली
यन्ते हृदयाकाशभेदवान् स्वप्नेऽप्यविमायपमात्मज्ञानस्वरूपिणी अस्ति नैषां तथाप्यत्र भवेद् हृदयस्य का
रणं अज्ञानेन हि भेदोऽस्ति सर्वेषामिह देहिनां किंत्वविक्षेपयोर्भेदः मनोऽस्य विलीयते यथा निविड
लेपाद्वैतमसस्योभो हृदा वा दिके वर्षामलीयते तत्त्वतः यथात्मा ज्ञानरूपे जगत् यथा तस्मिन्नुपगते भानुनि रो
मतादिना नष्टप्रायते दैवं तत्त्वतस्मादेव विनितः स्वरेत हृदयाकाशतोऽप्येवं जगदेतत् प्रजायते कर्म
णः सुहृत् एकस्मिन् स्वप्ने जागरणेऽपि वा स्वप्नाज्जागरणं याति स्वप्नमादपि वा प्रभोः एवं जागरणात्स्वप्नम् ६०

षुप्तादपि षुप्तं वापि सव्रजेत् कदाचित्स्वमतः स्वप्नं व्रजेत् जागरणं वा आत्मा ज्ञानादर्शे देवः क्रीडां कंडु
कवत्तदा अस्मिन्देहे तथान्यत्र ह्यवस्थात्रयमाव्रजेत् यथेह लोके यथा गोपैः हि मोन भ्रमि कंडुकः दि
त्व भूमौ तथाकाशे प्रवेत्स्य निरंतरं एवं देवहतो विदेः कर्मभिर्जगदीश्वरः स्वप्नजागरणम सोजीवन्
धावंति नित्यशः वायुनानीयमानस्य तु लस्य तु गतिः स्थिरा यथा तथात्र देहेऽपि नास्थिरा कर्मवायुना भ्रा
मते वायुना यद्दत्तो विसर्वी मेव मंडलो तद्देहादिका सृष्टिर्भ्राम्यते कर्मवायुना यथा जलप्रवाहेण
काष्ठमुच्चावचस्थले यान्ति तेजनरपूर्वे योनिस्थायाति कर्मतः देवो वा मानवो वापि कृमिर्वा स्थावरोऽपि
वा भवत्युच्चावचस्थानेकाष्ठयद्दहिनोरगे सर्वेत्रैवमवस्थालात्तात व्यावृत्तिर्जीवेषु अवस्थात्रयनि
स्वतंत्रं सतं किं चित्र विद्यते अस्वमतापि देवानां त्रेयास्यादुपचारतः देवानां प्रथमो यस्मात ज्ञोते शोषुग
तो हहि यथात् एतत्तोसं स्वमंपप्रपंतिमन्नादयः नैवं देवास्ततस्तेस्वस्वमाना न्यथाख्यावित एवंत
स्य स्वप्नस्य हृदयाकाशरूपिणः उद्भवे कर्मणो ह्यस्य सदा जागरणं भवेत् स्वप्नो विलीयते सर्वं कार्यं
स्वासात्मकं विना प्राणेन तन प्राणशाहो हृदयाकाशं वितः प्राणो स्मिन हृदयाकाशे सर्वे भेदविवर्जि
ते कार्यकारणसंघातएकतायात्यदर्शनात् सुषुप्तो न हि लभ्येत वा ग्राह्या विषयः सह मनोन्तः
स्वतएव ते प्राणे लीनास्तदा भवन् हृदयाकाशे संप्राप्तो विज्ञानमय एव हि नाधाराधेय भेदेन तत्र माम्

श्री॰गु॰ तिकदाचन गृहाकाशोपि घटाकाशो गमनागमनादिघटविभेदतः संबंधं याति हंशंकाके नाहशं पुरुषोत्र हि यावच्छरीर
६१ मरणं पुरुषो हृदये स्थितो हि गृहाकाशस्य मसकस्य गमनागमनेनापि घटाकाशस्य नेत्र यामनस्येवमेव
स्थितः गमनागमनं तस्य भवन्ति निमग्नः कृत्त यथा घटाकाशसह घटो बहिरेव तत्रैव स्थितः देहस्यात्मात
61 त्यास्य च हृदये प्रतिष्ठायो स्थितो हि सर्वदुःखोपभोगार्थं जन्तोर्देहो च जायते उपभोगः प्रकाशः स्यात प्रकाशः
करणैर्भवेत् अतः करणमेव कं करणानां नियामकं अस्ति तेनैव चित्तार्थं यतोव्यापारवत्यपि तदा वि
तेन जानीमः पराधीनानि सर्वेषां यथा काष्ठकृतानां स्वदेशानां वाजिनामपि सूत्राणि एकत्र बद्धानि ना
नास्थानं निवासिनं नलिकायंत्रयादेहे ज्ञानकर्मात्मनामपि सूत्राणि हृदये संततिनिर्मितानि स्वयं भ
वा बालको हि यथा सूत्रैर्व्यापारयति तान् हयान् मनोबालकमप्येवं व्यापारयति तान्यपि आश्रित्य
हृदयं भाजनं चालिङ्गमधोमुखं अनेकनाडीविवरं वा पुष्पत्र समाश्रयं मा वित्तोहि पथानेगः सर्वदेहस्य
बहिः स्थितः एकरूपं तथाप्यस्य भेदो दृष्टो महानिह कुम्भे लेदर्पणे तद्वत्कृपाणे च मणावपि सूर्यकान्ते च
तत्र स्थिता हपाकादिकं भवेत् एवं देहे तथा प्राणकर्मज्ञानात्मके पृथक् बहिर्देहो वसवेत्र तिष्ठत्यात्मे
कस्यपृथक् तथापि मनसि स्थित्वा भोक्ता भवति सप्रभुः सूर्यकान्ते मणौ यद्वत् स्थित्वा दहति भास्करः
स्थित्वान्तःकरणे तद्वत् आत्मा संसरति मामयात् बुद्धिश्च हृदये नित्यं सर्वं हृत्त्वविधारिणी तिष्ठत्येषा न ६१

तस्मात्सुषुप्तौ पुरुषो व्रजेत् पशवो वा मनुष्याः वा देशं यांति यथा निजं नाशानाशौ समौ कृत्वा बुद्धिलय
हृदंबुजे जंतवो हि निजे देशे भवेयुः स्वाविनागताः कदाचित्तु गविनापि स्युरेवं बुद्धिहृदयांबुजे देहः स
कलंयामः पुरीतत्त्वं शिरस्तथा बुद्धेर्विदेशाउत्स्थकोमलात्केकहृदयांबुजे स्वप्नजागरणादूर्ध्वं तत्प्रलीणोकर्म
णीयदा तदा तत्र गता बुद्धिर्मूर्छिता भवति लक्षणात् हृदंबुर्छो यथा ग्रामः पुरुषो मत्त उच्यते मूर्छिता बुद्धि
रप्येवं विलीनत्वमगीयते यथान भोगान्ते तत्र लेभस्त्र लीनामिति रितं एवं हृदयगता बुद्धिर्वै देलीनेति की
र्तिता यथा पटस्य संकोचात्पटचित्रं प्रलीयते एवं हृदयसंकोचात्त बुद्धिर्लीनेति गीयते एवं तत्र हृदया
काशेशयित्वा पुरुषः परः उद्भूतो कर्मणः पश्चात् याति जागरणं तदा तेन नाभो यथा जंतुः स्नात्वा स्वज
तिभूरिणः अनपेत्य परं किंचित् तथा सा बुत्थिता पुमान् यथाज्वलन्महावह्निः कणकानात्मरूपकान्
शा ५ शयनादुत्थितोप्येवं सृजत्यात्मेंद्रियादिकं उत्थितो हृदयाकाशात्प्राणान् बुद्धिं सृजत्ययं ज्ञानकर्मेंद्रियैः
सार्द्धं व्यापारैर्विविधैरपि इंद्रियेभ्यस्ततो देवा वह्न्याद्या अधिदैवतं जायंते तत एवैते लोका विषयसंहृताः
नित्यं जनिमृती एवमिंद्रियाणां महात्मनां देवानां च स लोकानां सर्वेषामिह देहिनां अविश्वासेन क
र्तव्यः शास्त्रार्थे पंडितैः सदा अथेत्यतींद्रियं यस्मात् मानेषा स्यात् दृढे न हि प्रत्यक्षस्य चवाधोत्र हशपतेस्याय
शास्त्रभिः अनुमानं चापि मानं स्वमपेत्य वर्तते जायते अन्यथानानुमानं तु भवेत्तस्य कथंचन अतमतमति

पदार्थत्वं न जायते नरणां सर्ववस्तुषु तत्त्वैकं तदा मानं हि तद्भवेत् अपि सर्वस्य वेदवत्त्वात् तथा योगोपि हि वस्तुनि
तदा परस्य तत्राप्रियत्वान्ममेन्द्रियवस्तुनि अपि दोषकलाशून्यता व्याप्तं केवलं भवेत् यतो लिंगात दोषाणां
मध्ये दोषाणां निदर्शनं अनुमानं न तत्र स्यात् मूलाभावात्कथं च न अनुमानविभेदाय हेत्वाभासत्वात् पांक
के मानमत्र भवेद्धेतोर्भिन्नत्वान स्वयमेव हि अनुमानाद्धि भिन्नत्वमस्तु तेषामथापि ते निदर्शनमथा
श्रित्य तत्तोषयंति कवित्वं निदर्शनं च प्रत्यक्षं प्रमाणत्वं च निराकृतं अतो पि भगवान् वेदः सर्वदोषविव
र्जितः यदुक्तिं तत्परिग्राह्यं राजशासनवत्सदा इंद्रियाणामपि प्राह सर्वेषां महतिमेव च दिनेऽटने तु
तो गार्ग्यपि विश्वासं व्रज सर्वदा आकाशे न्वयमतित्वमाह कथं स्वात्मदेहगे हृदयाकाशगोप्येवमाने
दात्मस्वरूपिणि आकाशरूपश्चात्मा प्रवागादेवं व्यवस्थितं एकैवाव यथाकाशं सर्वगावर्घटादि
षु अकृत्स्नमेनेनमात्मानमागच्छकदाचन न चान्तर्हृदयाम्भोज एकदेशाव्यवस्थितं तथा यथा तापि
तस्मात्परं पात्रे क्वचित् स्थितं किन्तु सर्वत्र जन्तूनां बहिरन्तश्च संस्थितं मन इन्द्रियदेहादौ काष्ठेग्निमिव
विद्धि न अपि हि हृदयाम्भोजे ब्रह्मावात्मा निरूपितं तत्प्रधानादिहष्टोऽतो नैकदेशो महेश्वरः बुद्धिविस्र
हद्रूपत्वात् प्रकाशस्तत्र जायते अभिप्रायेणाप्नेनैव तत्र तावगमाप्यहे वक्ष्यति विधान्यतो देहान्तरा
ध्यायमहेश्वरः चैतन्यव्याप्तिमकरोत् ज्ञानतोऽज्ञात हि सर्वेतां यथा सर्वगतो वह्निः काष्ठस्वस्ति ६२

विशेषतः एवं सर्वेषु देहेषु सोऽस्ति बोधविशेषतः यथा सर्वगतो वह्निः काष्ठेष्वेवोपलभ्यते ततः काष्ठप्र
विष्टोऽयं कथ्यते लौकिकैरिह एवमाकाशआत्मा यद्यैनन्यत्रोपलभ्यते अतनैवायं शरीरेषु प्रविष्टस्ते
न कथ्यते मनइंद्रियदेहादौ संघाते विक्रियावान् हि प्रज्ञा कापि नृतांसुन हि हि तां प्रज्ञां महेश्वरं अत्ता
तां प्रज्ञां ज्ञायां काचिदिह लभ्यते मनइंद्रियदेहादौ जडे सर्वविकारिणी एवं सत्स्वं चनेनेषु किंचिद
स्ति कदाचन हितां प्राणमहे शांतमानंदात्मस्वरूपिणं स्वप्रकाशरूपोऽयमानंदात्मा महेश्वरः मन
इंद्रियदेहादीन् स्वज्ञानविवर्जितान् कुरुते स्वात्मसंपत्त्या स्वज्ञानविभागिनः एवं सर्वेप्रियतमस्य
ज्ञानंदात्मस्वरूपिणं नित्यबोधेन ज्ञानेन मनुज्ञानेंद्रियवत्ताः सम्यग्वा विपरीतं वा ज्ञानं तं यतिनं यथा अत
ज्ञानेन मनज्ञा स्वदीयाः सर्वतः स्थिताः यतिनेनं विहाय येन स्वयं हत्वापि कुर्वते निश्चयं कार्यउत्पत्त्र म
नज्ञानेन यतति म नथैव परमात्मानं ज्ञानेन मन ज्ञानेन कार्याकार्यादिकं सर्वे वागाद्या मिलिता अपि
स्वाधीवेशेण यथा भुक्ते भृत्याद्यैः स्वजनैः सह एव मात्मापि विषयान् भुंक्ते वागादिभिः सह वैरपस्य पुत्रे विषय
न वितायहत्र भुंजते वागाद्या अपि तद्वत्तेयात्मनासह भुंजते एवं हि हृदयाकाशः प्रातः प्राज्ञो महेश्व
रः संघाते नैकतां प्राप्तोऽद्वैतेयाधीयनेऽपि ततो मार्गो स्थितिविभ्रांतो माकृत्याः स्वदसएवापि कोऽपि सिद्धन
सर्वष्टविहायान्यं प्रपद्यते हृदयाकाशआत्मायमाधारो वधिवच्च शयनं स्वशयानं स्वतः दासाक्षात्सोऽपिव

आ० ३
६२

63

शयानः करणग्रामः शयनेत्र हि संश्रयं आगं तापि स एव स्मात् सर्वैर्धिषणयासह स्वमं जागरणं वापि प्रोक्त
मागमनं त्वहेः प्राणश्चेत्ते मयायस्त्वेह स्थाकाश्च इयष्टक उक्तम तर्ह्नायेममाद्राविंद्रो जगाद ह एतद्धित्वा
नतः पूर्वे जिगायेंद्रो हतमहान् ब्राह्मणांश्च यतीस्तु हन्न हतवानत्यायवर्जितः हत्वासुरांस्त्रिलोक
स्यसद्योपद्रवकारिणः देवानामपि सर्वेषां श्रेष्ठस्थानी वदेवराट् निश्चेतः सदाकार्येषु द्वादौ प्रथमो
बली बभूव बलभिः पूर्वे राजमानां स्वतेजसा गुणकीर्त्यादिभिर्युक्तो देवानां प्रथमोभवत् अथेन्द्रादि
द्वितस्त्रैव सलीणाकोयथ्यानया अपरोक्षात्मविज्ञानात भवत्यैव न संशयः इंद्रो यावदिदं ज्ञातं माम
वांस्तावदेवहि अत्र हापविभू येनं त्रिलोक्याः पतयोभवत् कौषीतकिरिंद्रवाक्यउक्ताह स्मीकम्भ
वह सत्यमसत्यमित्येतन्न ब्रह्मनामीति सार्थके नोक्तवान् भगवानस्वर्षेः सर्वमेतदुवाचह अजात
शत्रुणाप्रोक्तं मन्त्रं कं चक्रुपान्वितः मनये याज्ञवल्क्याय स्वशिष्यायात्मबोधनं पर्यंत प्राणविद्याया
एतद्देनाउदीरयत् कौषीतकिस्ततोभीत उद्दालुपरसामह २२ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचा
र्यानंदात्मपूज्यपादशिष्येण श्रीशंकरानंदभगवता विरचितउपनिषद्रत्न आत्मपुराणे कौषी
तकिसासार्थप्रकाशो गार्ग्यजातशत्रुसंवादे नाम तृतीयोध्यायः ३ एवं विचित्रमाख्यानं श्रुत्वा
शिष्यातिविस्मितः आदित्यकाथिनो विद्यामष्टकामा विहायतो इंद्रात कौषीतकिर्भीतस्तिष्ठन्ता ६३

तिबुद्धिमान् संज्ञयाविष्टहृदयः पप्रच्छेदं गुरुं प्रति इदं किमकरोत् ब्रह्मन् यतः कौषीतके भयं इदा
[illegible]भूतं विचित्रं ततः श्रोतुमिच्छामि महे गुरो एवमुक्ते गुरुः शिष्यं ज्ञानवान् मैत्रसमीरितं वक्तुकामोऽथ
वेदोक्तां सम्मास्य च हर्षितः पातिमाषी जगत्यस्मिन् सर्वेषां जननो हितः यस्मात् पुत्रोपि द्विजाप
महान् ज्ञाने द्विजन्मनां एतमारभ्य सर्वांश्च स्नातान् गुरून् ब्रह्मवधीन् हिते कथयामि ततः सर्वं ज्ञातं शृ
णोऽभविष्यसि सहि कात्यायनीपुत्रात् विद्यां गोपवनादगात् भारद्वाजस्तत्तनयः पातिमाष्यापरो
भवत् तस्माद्गोपवनः सर्वां विद्यामेतामवाप्तवान् पाराशरीस्ततः कश्चित् पुनर्गोपवनोऽपरः अ
भूत्तस्मात् समासो सौ भारद्वाजी सुतस्त्विमां औपस्वास्तिस्ततः कश्चित् कौशिको नाम वै द्विजः तस्मा
त् गोपवनाद्विद्यां प्राप्तवानखिलामिमां पराशरीसुतः कश्चित् कौण्डिन्यो नाम तो भवत् कौषिकस्त
२५ तो विद्यां प्राप्तवानखिलामिमां कौषिकीतनयः कश्चित् शाण्डिल्यो नाम तो भवत् कौण्डिन्यस्तत एव
सो विद्यामधिजग्मिवान् शाण्डिल्यस्य गुरुः ख्यातो उभौ कौशिकगौतमौ आलंब्याश्च तथा वैयाघ्रपद्याल
नपौ हितौ आलंब्यायनयोर्यौ सौ कौशिको नाम विश्रुतः ब्रह्मप्रसादतः सोऽयं विद्यामेतामवाप्तवा
न् वैयाघ्रपद्यायनयो गौतमो नाम नामतः कापीपुत्रादाग्निवेश्यात् काण्वीपुत्राच्च लब्धवान् का
ण्वीपुत्रः कौशिकवत् लब्धवान् हि स्वयंभुवः उग्रेण तपसा तस्य परितोष्य महेश्वरं आत्रेयीपुत्रतः

श्रा ३ ६४ 64 प्रामश्चानभिम्लाततल्लिमां शांडिल्याच्चाग्निवेश्यायः क्लेशेनमहताद्विजः शांडिल्याजन्मनः सिद्धः
कौण्वीतनयपवन्महान् अन्यस्मात्प्रामवान् विद्यांमत्काव्रह्मणामीष्वं आनभिम्लातएवायं गार्ग्योगो
त्रतर्इवितः गोतमीतनयात्भिन्नात् आनभिम्लाततल्लिमां गार्ग्याद्विप्रामवान् विद्यामात्रेयीतनयोम
हान् भारद्वाजीसुतात् गार्ग्योगौतमाद्दामवानिमां पाराशर्यात्तनयतः सैतवोगौतमल्लिमां श्रा
वीतनयोप्यतथापिताबुभौच सहोदरौ वात्सीपुत्रादिमां विद्यां लब्धवंतौतनयस्तिनौ पाराशर्यापणा
ल्याद्विपाराशर्यान्महात्मनः पाराशरीतनयतः पाराशर्योमहामनाः भारद्वाजाद्विमांविद्या
प्रामोगार्ग्यायणाख्यतः वार्कारुणीतनयतस्तदुद्दालकायनात् भारद्वाजोगौतमाच्चप्रामो
गार्ग्यायणाल्लिमां भारद्वाजल्लिमांविद्यांब्रह्मणः प्रामवान्मुनिः वार्कारुणापातनयतोजाबाला
यनशास्त्रतात् भारद्वाजोगौतमाख्याविद्यांप्रापमहामुनिः आर्त्तभागीतनयतः प्रामोमाध्यंदिना
यनात् पाराशर्याद्विमांविद्यांभारद्वाजोमहामुनिः माध्यंदिनायनः प्रामः सौंगीतनयतस्त्वि
मां सौकरायणमुन्नताद्धुमुनेः संदीमतेजसः सांकृतीतनयात्प्रामोविद्यांकाणवायणादिमां
सौकरायणोमुन्नातोमुनिर्धर्मविशारदः आलंबायनीतनयात्साकायनशाहिनात् वैजवापाय ६४
नात्प्रामोमुनिः काषायणोमहान् आलंबीतनयात्प्रामोविद्यांतांकौशिकायनेः वैजवापायना

त्वोपंसुनिर्धर्मपरायणः जायंतीतनयान प्राप्तोविद्यांतांहृत्तकौशिकात कौशिकायनिरित्युक्तो
मुनिर्हंसवत्ततः सदा मांडूकायनीतनयान पाराशर्य्यात्पराशमियान हृतकौशिकनाम्नायविद्या
मेतासवाप्सवान मांडूकीपुत्रतः प्राप्तः पाराशर्यात महात्मनेः पाराशर्य्यायणात्प्राप्य विद्यामे
तामनन्यधीः शांडिलीतनयात्प्राप्तोजातूकर्ण्यात महात्मनः पाराशर्य्यः स्मो विद्याऽदलुभामन
जैर्श्वे वि राष्ट्रीतनयो तनयतश्चासुरायणसंज्ञितात यास्काच्चप्रापमवान विद्यां जातूकर्णमहात्म
निः यास्कः कौशिकावद्विद्यां प्राप्तवान् ससत्वयभुवः भालूकीतनयात्प्राप्तस्तैवणेराषुरायणः
क्रौंचिकीतनयाभ्यांहि भालूकीतनयोप्ययं प्राप्तवान तां बुधो विद्यां प्राप्तो वैदभृतीसुतात प्रा
प्तो वैदभृतीपुत्रः कार्शकेयीसुतादिमां कार्शकेयीसुतोप्येतां प्राप्तवाव्रड्ढ्ढः त्वतः प्राचीनयो
७४ गीतनयात्सर्वशास्त्रविशारदात प्राचीनयोगीतनयः सांजीवितनयाद्ग्यात सांजीवीतनयोप्येतां
प्राश्नीपुत्राद्वाप्सवान स्त्रीवंशोप्रथितादेते स्थितादासुरिवासिनः प्राश्नीपुत्रो धर्मात्मा तत्त्वमा
सवानासुरायणात जातूकर्ण्यस्य गुरुन ह्येवमेतः शिष्यपूर्विणः ह्येवणिः प्राप्तवान विद्यामो
पर्वयनितात्मनेः औपवंयनिरप्यासमश्रासवेर्यं नु एव हि मेदोभवतिवंशस्तस्तास माधे पूरूपमाक
पौतमाषीतनयतः स्त्रीवंशोऽयं एगोवहि वणोयतिमहात्मानःके विदेकमेधापरे पुंवंशोपिवि

आ॰शु॰ भिन्नत्वमाशिवेषणाहुहेतिहि कौशिकाय विपर्ययं तेकेवित केविद्विभिन्नतां सर्वथामित्रतेवसात्स्वत्रह्री
६५ श्रमवत्सायोः अत्रः श्रवणामेवममपुनाकथयामिते भारद्वाजोशास्त्रविल्व भारद्वाजोप्यवामभवान अत्रे
65 यादयमात्रेयोमाउर्मीडिल्लगोतमात्त गोतमोगोतमान्मोपि वात्स्यावाछोडिल्यतः सव शांडिल्योपिच
वैशेषांन कायातकायाप्यवामभवान कुमारहारिताख्यात्मगालवात दीप्ततेजसः प्रामोविदर्भीको
डिन्यात गालवोवेदवित्तमः वत्सनयातवात्मवत्सः कौंडिन्योपि समभवान वात्स्ववोपिच सप्यामः य
थाःसोभवसंस्थिताना पंचाश्चपासोगिरसाद्रोभृतेस्त्वाष्ट्रतोपिसः अपास्यत्वविश्वरूपात्वाष्ट्रोशम
तिसंज्ञकः विश्वरूपः त्वनस्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपासवानिमा यथोर्निमित्तभगवाननिद्रःतोभवत्काररह
आथर्वणादिमोपामोदधीचः शक्रदेशीकाग दैवादथर्वणोप्यसदथ्यअथर्वणोपिच दैवाथर्व
णनांप्रामोमरत्सोःप्रथमसनाद्दिमा मरत्सुःप्रथमसनात्प्यामोविधोप्रथमसनोपि एककर्षेस्त्वकार्षिः च ५
प्रामोविप्रवित्तेरिमांमहान प्रामोविष्टेर्विप्रचित्तिःव्यष्टिः प्रामःसनात्ततः सनात्सनातनसनावी
ब्रह्मःसनकात्सनातनः परमेष्ठिनःसनको ब्रह्मणः परमेष्ठ्यपि अतःपरं न वक्तास्ति ब्रह्म
णोहि स्वयंभुवः नमोस्तु ब्रह्मणे तस्मै सर्वदेवस्वयंभुवे मूलभूताय जगतस्त्यावेदद्रुमस्य
च एवं गोत्राणां इति तत्त्वीवर्णामभेदतत्त्वत्त्वीवर्णासर्वेषामभेदः सम्यगितिप्रभातिनः ततोभेदेन ६५

नारीणां वंशमध्ये तु निशामय ब्रह्मा स्वयंभूर्यो येन पूर्वं शांतेः समीरितः तस्मात् प्रजापतिः प्राप्तो वि
द्यामेतां सुदुर्लभां प्रजापतेस्तु संप्राप्तः कावषेयस्ततो मुनिः तस्माद्यज्ञवचा नाम राजास्तंबाय
नो मुनिः ततः कुश्रिस्ततो वत्स्या वात्स्याच्छांडिल्यसंज्ञितः वामकक्षायणस्तस्मात् तस्मात् मा
हित्थिसंज्ञितः माहित्थेः कौत्सनामाभूत् कौत्सात् मांडव्यसंज्ञितः मांडुकायनिर्मांडव्यात् सांजी
वीतनयस्ततः सांजीवीतनयस्याद्वुत्ता शिष्यपरंपरा सोनाम्नासैव विज्ञेया प्रश्नमाख्यां परि
हायहि स्त्रीवंशो पुनरन्यत्तु मस्त्वमाकर्णय मनीषिणः यस्य देवस्य गर्भे स्तु हरणीयं महात्मभिः
ध्यायामेति धियो यो नः प्रचोदयति नित्यशः आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरसोम् तत् ओं
कारवत्तामाभगवानादित्यो मस्तमीरितः आदित्यात् दक्षिणी प्राप्ता तस्मा वाक् सर्ववक्त्रगा कश्य
पो नैध्रुवी वाचो नैध्रुवेः शिल्पकश्यपः कश्यपोऽहरितः शिल्यात्प्राप्तो वार्षगणेः प्रसितः हरि
तात् कश्यपात्प्राप्ता विद्या वाग्योगसंज्ञिता तथा जिह्वावानिति विख्यातस्ततो वाजश्रवा मुनिः वा
जश्रवसस्तु कुश्रिस्तु उपवेशस्तु कुश्रितः उपवेशेस्तु संप्राप्तो मुनिरुद्दालको रुणाः याज्ञवल्क्य
स्ततः प्राप्तो याज्ञवल्क्यात्तु याम्यासुरिः आसुरायणनामापि प्राप्तवानासुरेस्त्वयं आसुरायणतः
प्राप्तः प्राश्नीपुत्रो महामुनिः मांडूकायनितिख्यातः सांजीवीपुत्र ईरितः स एव पुनरप्येतां

श्रा·३ प्राप्नीपुत्राद्वामवान् योतिमाधीयतेतान्नायेस्त्रीनामंताउदीरिताः प्राचीनयोगीपुत्राद्याः सर्वे पुत्रनामव
६६ र्जिताः सांजीवीतनयस्यैषान्तेयाशिष्यपरंपरा द्विधाविनिर्गताविद्याहीवित्याद्यस्य यंभवः सांजीवी
66 तनयेत्वेकांप्राप्तालोकेनदीयथा शृंगहिमाद्विनिर्गम्यपर्वतस्ययथानदी किंपुरुषसमागत्यैकाविदे
केवजायते ब्रह्मसूर्यविनिर्यातात्वन्याविद्यानदीतथा सांजीवीतनयंप्राप्यशिष्यद्वैधंजहाविदंय
योतिमाध्यंसमारभ्ययावत्तत्रस्थाणमोश्वरं समानोमधुनांकांडेयाज्ञवल्क्यस्यवाप्ययं मधुकांडे
तत्वेशास्यस्याग्निवेश्यादिर्यभिदा शांडिल्यायानभिन्नानावाग्निवेश्यस्यैवगुरू यानभिन्नाननान्ना
पिसानभिन्नाननोगुरुः पाराशर्यस्यतत्वमनेभारद्वाजोपितिगुरुः भारद्वाजस्यतत्स्यासभारद्वाजाख्य
गौतमो गुरुः गौतमनाम्नापिभारद्वाजोपरोभवत् भारद्वाजस्यतुगुरुः पाराशर्यायणीतिविनः वैजवापा
यनंतत्स्यतस्यचकौशिकायनिः याज्ञवल्क्यस्यकांडेनभेदोयस्मन्निशामय आग्निवेश्याख्यस्यगुरु
र्गार्ग्यस्तस्यापरोभवत् गार्ग्यस्तस्यापिचगुरुर्गौतमस्तस्यसैतवः पाराशर्यायणस्तस्यसैतवस्यगु
रुर्मतः तस्यगार्ग्यायणस्तस्यगुरुरुद्दालकायनः जाबालायनस्तामाभूत् तद्गुरुस्तस्यमहात्मनः माध्यं
दिनायनस्तस्यतस्याभूत्सौकरायणः सौकरायणनाम्नोपिगुरुः काषायणोभवत् सायकायन
एतस्यतस्याभूत्कौशिकायनिः एषएवविशेषोत्र कांडयोर्नापरोस्ति हि कांडभेदाद्द्वयवंशस्ति ६६

विधः कैश्चिदीरितः अपरैः कल्पभेदेन कथितो मुनिसत्तमैः ॥ अभेदमपरे प्राहुः केचित्तत्त्ववेदार्थदर्शिनः
नामधेयविभेदोयं पुरुषेनास्ति वैभिदा स्त्रीवेशोपि च भेदाय सापि नात्यन्तभेदकृत् कौशिकाय तथात्रि
वेषपमध्ये वशात्रयं यथा पुरुषाश्च यिकाः क्वापि क्वापि च स्त्रीनाउदाहृताः गुरुहृदयकाचित्क्वापि संप्रदा
यहृदयं तथा आदित्योपि नभिन्नोस्ति ब्रह्मणोपि स्वयंभुवः परमेष्ठ्या यानततो भेदो ज्ञेयोपि सोपि च
साजीवी पुत्रता सामंञ्जसतिरादृ स्वयंयता श्वेताम्भिमाषीनतयं भेदो वेशोषु तेनन भेदावायदिवाभे
दः सर्वथा गुरवस्तिमे यजुर्वेदसमाख्याता विप्रायैः नापरैः क्वचित् सर्वथैव गुरुर्ज्ञेयो यास्मा कंन
हि जन्मना स्त्रीपुंसयोः योनिमाष्णावेशयोरुभयोरपि वक्तव्यसमाख्यातस्त्वत्र एव तन्मत्र हि पौ
रुषास्ति नतो वेशो कथा विज्ञा श्रुतामया ऋषिणा केन चिच्यास्ता भिति हासमिमं शृणु अश्वि
नौ मम भूपमश्चिनौ वीतकोपनः ऋषिकाश्चिन भ्रातरौ सोश्विनौ कार्यमोरवात अवतारस्त
तस्माभ्यामश्चिनौ कुपितौ हि सः अश्विनौ पुष्पयोर्जाने कर्मयापत्तमं हात वनाच्चनौ महार्षिप्रक
टीकुरुते यथा मकटेडक्कुतन्कर्मक विप्रामित यावद्दृ कविता यदानेतत् कार्यं मे मां हितौ पुवा
एवमुक्तौ महात्मानावश्चिनौ दीर्घदर्शिनौ आवयोः कौतिर्वेति मतस्य प्रोवतस्तेति आवाभ्या
किं कृतं कर्म डक्कु तन्कुरुवत्कथं केनचापि निमित्तेन तत्रो वर्ण्य यभामने रहस्य मावश्चैतं समम

६७ पु॰ कृतवत्यसि मानद कारिष्यावहन्ननः कार्यं त्वदीयं नान्यत्तेहितौ स्वत्कोस्म निरपायात्मकार्यार्थी सर्वविक्तमः
तदीयं कर्म निखिलं सनिमित्तनयोर्जयो परमेष्ठिनमारभ्यायोति माध्यवधिर्महान् विद्यावंशः प्रह
67 र्त्तायविद्यः शिष्यैरनेकधा ब्रह्मणो महादशोपयन्त्व दध्यङ्ङाथर्वणः स्मृतः पुर्वं शाश्वर्वणः शिष्यो देवस्य
पूर्वयोर्गुरुः ब्रह्मविद्याभिसंयन्त्रो मधुकाण्डार्थविन्मतिः पूर्वो वेदसमभ्यास्य कर्मकाण्डार्थमब्रवी
त् वेदान्तार्थं विहायैव पूर्वयोरविरक्तयोः ऊचतुस्तौ पूर्वोत्तं हि यथाधीतं यथाश्रुतं नाष्टायाविस्म
पूपायसदान्यस्मै मापि सोपि च एवं पूर्वपराम्नायमापोतिमाध्यात्रियंपरा विद्यासापोतिमाध्याभूतगुरुः
६१ सर्वद्विजन्मनां दध्यङ्ङाथर्वणः पूर्वं ब्रह्मज्ञानान्महायशाः सर्वेभ्यः प्रवदन्नेवं काव्यवादीत्कृताश्रमः
देवानामसुराणां च मनुष्याणामपि द्विजः समोऽभूत्तान दानवानिवमन्त्रकरोत्स्थावं यस्मै प्रदोवते
तस्मै फलं सोपायमादिशत् उदर्कानपि तत्रात्यान्तावद्वः खेवकाराननवहन् ब्रह्मविद्यार्थिनः पुमः
एवं वक्ति द्विजोत्तम अधिकारं साधयत पश्चात् वक्ष्यामि वत्सविमां एवं व्यवस्थितेन तस्मिन् त्रगामनी
तिरस्य हि लोकत्रयीहिताश्चैव मदिरोपि महात्मनः तत्रापि पूर्वयोः स्नेहस्तस्य भूयान् धन्मनेः
वाल्यमारभ्य शिष्यौ च पूर्वौ तस्य महात्मनः पूर्वयोर्विषयासक्तिं वीक्ष्य सोऽयाचितोऽपि हि नादात् पूर्णा
त्मनो विद्यामधिकारविवर्जनात् अकाले हि यथा हृष्टिर्यथा दीपो दिवाकरे अत्रे पश्चात् जीर्णास्या

हृतं वापि कानस्य हे अधिकारं विना तद्धतं विफलं ब्रह्मबोधनं एवं वदन्तु निर्दितत्यमिकतामधिकारितां
न पवित्रयाभिस्य पन्नात्तहणोष्ठुरुडुमेद्रो अवतां देवराजस्य वज्रोत्तेवा विदेवाहि यज्ञभागान्स्वेंद्रोपिसु
वयो विनिवारयत अमंत्राभिषजावेतौ मूलपूर्वं नवाधमौ यज्ञभागाः न योग्यौ मंत्र महात्मन्यज्ञात्रय
स्वराणां च मनोर्मावस मतंद्रोवमीरिते शक्रेण यज्ञभागो गाग्रुवयोः सर्वयज्ञानां अश्विनामेवसहुर्द्दे
तौ यज्ञभागाविवर्जितौ संतमौ स्वर्गु कृष्णाय भागार्थं पर्यपृच्छते शक्रेणाद्य समामध्ये यज्ञभागो हृ
तो गुरो आवयोः किं त्वयुक्तं नौ कथयत्वं महामुने आवां योधयतं शक्रो शक्रो सामरमाहवे अतुला
तस्त्व वगुरो संदेहो मा कृथाः कवित अश्विनामावामहो आवाहविं नाकमथापि वा एक एवाक्षो
जेतं शक्रो लोकत्रयीहतं आवयोर्मर्वाणानेव शास्त्रैरस्त्रैश्च दारुणौः व्याध्यादिभिर्यंत्रश्चावां जातीवा
मृतं जीवनी मायाश्चनस्वंशात्यावां महारास्त्ररनैः हृतां विषाणि च विविधानि जंगमास्थिराणि च औ ल ५
षधानि च मंत्राश्च तथा भूतपिशाचकाः अभिचारकृत्यापाप्मानः पुत्राश्च द्विजोत्तमैः आवां सर्वप्रती
कारं जानीवो मुनिसत्तम तन्नसाहाततस्वभावाच्च सिद्धो सर्वाधिकोयतः एकोषधप्रयोगेण स्वधु
नीनीरमथ्यतः सामरं देवराजं तं मारयावः तणेम्नेन उच्चाटयावः स्वर्गाद्वापातयावः चित्तावृपि
मोहयावः तणेहे तं दिगंतरगतं गतं उत्पादयावः कामं वा सामरस्य सवीयतेः मर्त्यलोकवधूनां

श्री गु॰ वासनीनां वाति मोहतः एवमादि वचः श्रुत्वा भवद्यामात्मनो बलं उक्तं दधीचः पुत्रतौ विश्वासकारणं
६८ सविचार्य चिरं पश्चात् पुत्रौ वचनमब्रवीत् क्रोधकामौ वै शत्रु जातौ मातुर्वा शत्रुता पितौ न शक्रोऽपुत्रयोः
68 शत्रुः शत्रुर्वै हे पुत्रा एव हि शक्रेण तेन पुत्रौ कस्मात् पुत्रयोर्नौ भवत्मनः इदानीं केन वा जातमिति कस्मा
न्न चिन्त्यते इन्द्रियाणि पुत्रौ जित्वा कामक्रोधादि किं करोन् पुत्रौ देवत्वमापन्नौ इह लोके सर्वदेहिभिः श्रु
धुतानौ कथं क्रोधशत्रोर्वशमुपागतौ क्रोधराजेन समाश्रित्य नन्न मिद्धिय किं करौ एवं वैरः स्मरति प्रामा
हन्तुं वा समगमत् दिवि इन्द्रजेन कथं स्थातौ पुत्रौ शक्तौ विहायुना क्रोधशत्रुर्हतौ नैव पुत्रयोर्हतयो
हतिः कामशत्रुर्हतो दृष्ट्वा पुत्रौ बलविवर्जितौ वाकसायकैः सभामध्ये शक्रेण तिरस्कृतौ भृशं कस्मा
न शक्रः पुत्रावज्ञानात् करोति पुत्रयोः प्रभुः कस्मादिदानीमकरोन् उत्तिष्ठ हि विवर्जितौ शक्रेण सम
यौ तौ कथं धीमतः पुत्रोऽगमत् कामेनैकेन दुःसाध्य पुत्रयोर्लघुता कृता अधुना क्रोधसहितः सन् किं न क
रिष्यति कामक्रोधौ महाशत्रू देहिनां सहजावुभौ तौ विहाय परं शत्रुं योजयेत्तन्न मे दधीः पुत्रयो
र्यदि सामर्थ्यं जेतुं शत्रून् हि विद्यते जयतां दुर्जयो शत्रू कामक्रोधौ महाबलौ कामेन विजितो ब्रह्मा
कामेन विजितो हरः कामेन विजितो विष्णुः शक्रः कामेन निर्जितः अथ एते न मतः किं न नारी क्रीडामृगा
हि ये पंचबाणास्ततो जयः शत्रुर्यस्मिन् हि देहिनां पुत्राभ्यां च जितो नार्यां किं तु तेन पुत्रौ जितौ जयतिश ६८

नयः केचित पैवबाणांकथं वन नदीयं ततनयं क्रोधं शाक्तजेनं नृनेतपिहि पितृपुत्रो महावीर्यौ कामक्रोधौ
दुरासदौ विजितसकलविश्वं वर्त्तितजयकाशिनौ युवां पदिवलोपेतौ मानि नाशात्रुकर्षिणौ — त्रि
लोकीजयपते शक्रं सामरं बलदर्पित इत्येवमादिवचनैः क्रोधयन्ति कर्वकेतिः उक्तावान्त्वेव समतेतोयु
वां क्रोधाग्निदीपितौ यदा तदा सम्मतिः सामभेदोत्यक्तातिबुद्धिमान् उपप्रदानमात्रे भयुवयोः क्रोधदीप
योः सर्वभूतेषु वा वैवं त्यज यो यथा यदा तदा ब्रह्मविद्याविरं प्रार्थ्या दाम्यामेव न संशयः एवमुक्तो युवां
कोपदीप्तौ तिमाव धुर्गेहं नेव मात्रो शरोकालः समेद स्यास्किंसमाति दानमेव यतः एवमसकृ
त्कथितं त्वया अपि कामे हिंसं पन्ने दाम्यामेव न संशयः आज्ञायपत्तनातशक्रं जेष्यावो नात्र संशयः
एवमुक्तो गुरुर्देत्य रूपवचनमत्तवान युवयोर्हितकामः सन सर्वमेतत्समेमोक्तवानिः पंचात्ममपिया
भक्ताजेतव्भवतिवाञ्छन ईश्वरः स हि विजेयः पंचभूतात्मकपुमान यः स्वदेहतिहन्यात्म्यच स्वादेमे
तं पंचकं यस्मादुपहूतः कश्चिन हन्ति वेत्ति न गाधमः स हत्वा ततोमितं स्वस्यजननीच कालः मह
श्रेयतां शिष्य नामायोनरकोनरकाधिपः प्राणिनो निवसन्ति यस्मिन्स्वामिद्रोहपरायणाः कल्पको
टिसहस्राणि ब्रह्महानरकाग्निवान मत्पनैनेवस्मिन्नेयतस्वामिद्रोहपरोजनः अपि भूमेः खंडमात्रपाल
यघस्त्वदेहभावक सराजानेवबध्यः स्यान्तवषांप्रासाद्यिवैतिणा लोकपालवपुष्टत्वान राजावध्या

श्रा उ. छिदेहि नो लोकपालाः कथं नामवध्याः स्वर्गनिवासिनः भूदेवा ब्राह्मणा नैव वधमर्हन्ति कर्हिचित्
६५ देवा इमे कथं नामवध्याः स्वस्वर्गवासिनः पावका देवताः स्वर्गब्राह्मणस्य वपुष्मन्तः वसन्ति वेदविद्‌द्विषो
69 विप्रा वध्या न तेन नमः देवतानि निखिलाः स्वर्गवधमर्हन्ति केन ताः गावो वा ब्राह्मणा नो वा देवता नानावधोप
मः लोकोपकारिणां तद्वत् रागान्ताथमर्त्यानामपि कर्मणा मनसा वाचा वाक्कृते हिंसने हिंसः नरकान्ने
विमुच्यते कल्पकोटिशतैरपि लोकपालास्तथा देवा न हन्तव्याः शक्रमाहवे हन्ते शक्रो हि को नाम देवो
वा दानवोऽथवा रुद्रमग्निं यमं लोकं वरुणं वा प्रभञ्जनं धनेशमीशं वा शेषं ब्रह्माणं वज्रपाणिकः एतेषां
संप्रसादेन पूर्वपोहि वलेस्मरेत विन्नाल्वे पुत्रस्त्वेषां पूर्वं काष्ट समे मानतो आदित्याच वसवो रुद्रा
मरुतः साध्यसंयुताः विज्ञेयास्ते महात्मानो पूर्वाभ्यां केन हेतुना लोकपाला इमे देवा मनुजाः सिंह
वारणाः अन्यान्यपि हि भूतानि शक्रमेवानुयान्ति हि ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रः शक्रयोर्विविधा अपि
भूतानि पञ्चमो मन्त्रयहा न तत्त्वनारकं अन्यच्च सकलं विश्वं शक्रमेव समाश्रितं संग्रामः सर्वदा का
र्यः समनविषमे न च भवत्याम अधिकः शक्रो बलबुद्धि सहायकैः भवतो यावद्‌दर्शाग्नि वीर्यं तावन्न
सर्वेषामपि एकैकस्यैव सर्वस्य देवमात्रस्य विद्यते एकैकोऽपि समर्थो यो हृष्टि स्थितेन कर्मणि जगतां
स्वर्गवासो यो देवः शक्रसमोपमः कारणात्स्वर्गपातस्य हर्षं स्वर्गे उदीरितः तज्जयो हर्षमनेषु पूर्वो ६५

स्वर्गार्थिनो यदि ॥ ३ ॥ त्वयैव मादिव्यवचनैर्विहायामत्वमपंक्तिकैः नानेनायपतिसहितैर्गणैर्गणान्दण्डितो युवां यज्ञ
भागापगमनात् सभायां मानसन्तापात् ॥ ४ ॥ खिन्नोऽनेन वाक्येन तेऽहं प्रीतिकार्यं प्रयामि । ऊचतुस्त्व युवां भूयो
॥ ५ ॥ खिन्नौ हि गुरुमप्रति मन्त्रणं च कोवाऽनेन भवेत्पुण्यं समादिश । युवयोर्मानसं भावं विज्ञाप्य करुणां हृ
तः यज्ञभागमस्मिन्मध्ये गुरुः उवाच ह । प्राप्य आपिनयोर्हृदयं तीव्रं शास्त्रे स्वाकिं पुनः संदेहो विज
ये श्रेयो प्रधानं प्रहर्षत्वये । श्रुतं तत्त्वापविद्धी एवाधवानजयं प्रजेत । पराजये च तावत्स्यादयशस्त्वयि
कं[illegible]त्वि ह मरणेन च कोऽपत्र जीवनेऽपि यशांस्त्ययं वृत्तं त्रिपक्षस्यापि तस्मात् प्रज्ञातं पलायन
विप्राणां वा धवानां वा देवतानां च संक्षये । परत्र भवेत्तत्र धीमान् कार्यान्तमानसं अस्मिन्नहि स
संदेहः विशुद्धं तं जीविते प्रत्यक्षमप्यचलनं समानं जीवितं पुमान् कुर्वीत सततं तं स्वस्य हितं नापर
मणिवापि नहि तत्युद्धं मनहि हिष्टं दैवे लोकाद्धये पिहि । अयुद्धे मरणं युद्धे जीवनसंशयः । तत्र युद्धं न
वयोः काल एष समागतः । शास्त्रं मन्त्रं कं निहन्यात् कमप्यथवा तच्चैनैव हि तिहन्यात् स्वकालविषं बुद्धिमं
त्वात्र धीमता जनैर्नानाविधानर्थान् साधयेद्यथानुपायतः । पराक्रमाद् हृत्तान् कोऽपि साधयेज्जन्मकोटि
भिः उपायेनैव तत्त्वामि यज्ञभागमतिदुर्लभे । युवयोर्हृदयाभिप्रायं प्राप्स्याव कथं च न साध्या तिर्नाम भ
पालायपुरुषमेव समयतां होतारं च वनस्पत्यं मात्रं च मथाहरणात् । मनसा नेत्रहीनत्वात् संदायपक्षा

आ॰उ॰ ७० स्मिन्सर्वदा एकस्यानाम कन्यास्य बाल्यात्क्वापि वने गता सूर्यपर्वणि स्नानिमित्तं च व ते नापमोत्तमे वल्मी
काद्वनेदेहं तेन वल्मीकप्रकाशितं दृष्ट्वा किमिदमित्येवं धियामुनि विलमस्थितं त्वरेण केन विनेत्रे
70 च्यवनस्य विभेदह निर्गमात्तरुधिरस्रावो राजालाला मतिनतदा सूर्यपर्वणि शर्यातिना स्वस्य कन्या
हि दत्तवान् च्यवनायनेत्रहीनाय समाप्यैवाहितमानसः च्यवनो नेत्रहीनः स्वसुहृद्भ्यां नेत्रदानं प्रवान्
श्विभ्यां क्रियतेनवासौ यज्ञभागप्रदास्यति एवमुक्ते भवद्भ्राचतत्थैव सहस्रनेत्रो मुनिः दत्तस्तेनापि यु
वयोर्यज्ञभागो महात्मना एवंस्थितेकदाचिन्नशक्रश्रमागतः अथर्वणास्तु वयोगुरोः सर्व
हितस्य सः तेनापि सत्कृत्य तिष्ठ उपविष्टो यथासुखं कथानानाविधाकृत्वा हृष्टचित्तः शचीप
तिः एवं भवद्गुरुः प्राह संतुष्टो देवताप्रभुः करोम्यतिप्रियं किंचित्त्रिलोकीपतेः प्रियं एवमुक्त
स्तमाहेन्द्रः कुरुष्व यदि मे प्रियं मद्विद्यां वेदे चान्ते हृष्टेभ्यः सर्वं जनेनरक्षिः एवमुक्तेन शक्रेणाथर्व
णाथर्वणो मुनिः संशयं परमं प्राप्तः कन्या याजनकायथा कस्मैचिन्नददामीति हि सुत्ता कन्या
यथापिता गुणहीनतमालोकसंशयपातितोभवत् एवमेषापि शक्रायप्रोक्तवान्न च तां हर्षाः
गुरुभक्ति विरक्तादि वर्जितत्वेन देववराट् एकतो वचनं मिथ्या भवेद्विद्या न तथैव कलः निष्फला चेति ७०
संदेहं परमं प्राप्तवान्मुनिः विद्या निष्फलतां याति हि येषु नाहं करमेहं भवेत्तु मिथ्या वचसि प्राह क

स्यात इति संवित्समो वदन् शाक्रदस्तो हि मे शिष्यो विदितो नो सदा तव तामर्थ्यां हं प्रार्थ्यमानोपि नादामे
तां कथंचन तामेतां कथयिष्यामि विद्यामत्यन्त दुर्लभां मत्तो विद्येति शाब्दो हि सा नान्यस्मात्कथंचन
विविधवासना जालमूलमज्ञानमत्यर्थं यतिः सर्वात्मना यस्मात् तस्मादिह यत्नि गोपनेन विशेषणाह
मस्मीति चानंदात्मानमव्ययं दृश्याद्दृश्यो नेयहातां विद्येषापरिगोपने दृश्यत्वाविलं विश्वं गुरुर्ष्यात्र
हसत्तिनः स्वात्मनेव ततः सोयं दृश्यं नाम भवत्यमान् पराहते यत्र किंचित्तत्वं तं वा प्रोक्षयेन सं
द्रसरूपधीगम्य दृश्यमेवावधारय दृश्यादुत्पद्यते चेतत दृश्ये संप्रतिवर्तते दृश्ये विलीयते चांते दृश्य
मेवावशिष्यते नभसो जायते यद्वत् मेघोनभसि वर्तते विलीयते तेन भस्येनेनभ एवावशिष्यते आ
काश सदृशं दृश्यं सर्वं हैकस्वभावकं ज्ञानानंदात्मरूपं तन्महाताप्रात्याणा विदुः यमसंगो निर्गुणोद्द
स्थिरः स्थितिः स्थितिन्यूनवर्जितः सद्भावादिकं समाश्रित्य गुरवो वोधयंति तं गम्यते नैवमात्मायं मातेदेः स
वहिस्थरैः करणैर्वाच्यतो वापि स्वयं वोध स्वरूपतः एतादृशं चस्वभावादिकं स्वात्मानं यस्सादृतिवु
धिभिः मायानाम तदज्ञानरूपात्रपरिकल्पते अयं सर्वं विधियासाक्षि स्वप्रकाशो कवोधतः आनंदात्मा
सदा स्वात्मभेदगंधविवर्जितः अनन्यते हि विषये शाब्दो दोयदि कश्चन अनात्मस्वस्वरूपात दृष्टो
तो दृष्टः किंचन यथा तत्र वर्णो चशब्दो विप्रक्रूददीयते यथान भूजानेवात्रवस्क्लेशकं कथंचन यथा

श्रा.उ.
७१
71

स्वार्थविषयजं किमुशरणम लौकिकं श्रेतो मयापि केनापि प्रकारेणोच्यतेधुना तदंतेपक्षात्रुद्धिः सनत्वं
चावगमिष्यसि अनादाविह संसारे नियतो रात्रिवासरौ यथा तथैव जगतः सृष्टिनाशौ हि निश्चितौ रात्रि
वासरयोः संधिः लोके संध्या प्रकीर्तिता तथा स्थितिः समाख्याता संधिः सृष्टिविनाशयोः सर्वमेतत्तजग
त्त्रयात्मकं नामरूपक्रियात्मकं विश्वमित्यादिनामास्य रूपस्माद्भूत भौतिकं सृष्टिस्थितिलयात्मस्य क्रियाः
प्रोक्ता मनीषिभिः घटादिकं घटस्यात्कं नामरूपं च वर्तुलं जलाहरणमाहिष्ठ क्रियैवं सर्ववस्तुषु अव
स्थायाविशेषः स्यात् वस्तुनोत्र क्रियायतः तस्मात्तु रूपतो भिन्ना क्रियानात्र विद्यते नाममात्रेण
रूपं स्यात् विचारेनास्ति तद्युतः तस्मान्नामात्मकं कार्यं नाम्नो नान्यद्धि वस्तु सत् एकमेतत्त्रयं सर्वं ना
मरूपक्रियात्मकं नामादि नैव भिन्नः स्यात् कारणात् स्वात्मनस्तथा कार्यत्वेन यथा सर्पो रज्जोर्भिन्नो
न विद्यते इदं सर्वं जगत् साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपमद्भुतं तथा मेघादिकं यथाकाशे मेघाद्युत्पत्तिनः पुरा
नामरूपात्मकं विश्वं ब्रह्ममात्रमवस्थितं अवगम्यावि[illegible]विद्वांसो मायां तेकल्पयंति हि मायाभिधाय
कैः शाहरवाद्यैनर्तमगोचरं कारणत्वमतिध्यर्थं तत्रव्यवहरंति हि अव्याकृतं तथाकाशमव्यक्तं मा
यापीश्वरः अंतर्यामी तथेशाख्यः कारणं वस्तुष्ठं [illegible] इत्यादिनामभिर्देवं वदंति व्यवहारिणः अय
मोस्य समग्रस्य व्यक्तेनामरूपके भवतः प्रागवस्थायां तेनाव्याकृतमीरितं तस्मिन्नव्याकृतेपुंसि ॥ ७१

ये

सर्वोपाधिविवर्जिते स्थितं जगत्समग्रं तत एतेनैव सञ्जायते नामरूपात्मकं यदहं त्वमसौ मे च मंडले भूता
नि पंच च मन इंद्रियाणि तथैव च प्राणाः पंच च सत्त्वेन तत शरीरमिति गीयते हिरण्यगर्भ एवस्मात्
श्च मानी महेश्वरं अस्य सूत्रं तथा सत्त्वरूपनाया प्रभंजनः स्वयंभूरव्यक्तादि संज्ञास्ता ब्राह्मणाः
कृताः अस्य रूपं मंडलं त्वं नानावर्णं महेश्वरः इंद्रियाणि तथा प्राणा विषयाश्च तथैव धीः अयं सम
यमूर्तानां भाति कारणानां च कारणं अस्य स्वरूपं समग्रं समस्तं विश्वमेतन्महात्मनः आत्मानं सर्ववित्त्रे
षजीवो भवति नित्यशः जानाति तं स देवाय परमात्मेति गीयते अयं मनश्च सज्जं तु विश्वमयं देवाः
सवासवाः दिशा यं प्रदिशश्चायमधऊर्ध्वमयं तथा एतस्य च जगत्सृष्टिर्नापरस्य कदाचन अयं वि
श्वमिदं सर्वं सृजत्यत्ति च पाति च महाभूतैः स मंदेवो मायावी बालको यथा एतस्माद्यधिकोनान्या
जगत्यस्मिन्न हि विद्यते कृतः सम्मोभवेदस्य एवस्य सर्वाधिकस्य हि कारयत्येष एवैतान् जंतून् नाना
नारोरगान् भजंति दुष्टाति च सदा कर्माणि साधुसाधुनी यानयंनरकं नेत्र समिच्छति महेश्वरं
एतान् कारयति स्वामी पापं कर्मैव केवलं स्वर्गं नेतुं हि यानिच्छति कारयेत्पुण्यमेव तान् मनुष्य
जातिनेष्यन्स कारयत्युभयं पातके राजेवायं फलदाता न कर्मणां साध्वसाधुनां उत्क्रान्त्युत्सारतस्ते
षां कारयत्येष कर्माणि विषमस्तेन नैवायं सर्वभूताधिपो महान् जननीजनकौ वापि स्वबद्धः वि

श्रा॰पु॰ ७२ यथैव हि दहाति न हुतभुगावान् भूतानां निर्हरणे न हि विषमेले वीर्येण जगत्सर्वं सृजत्यति च पाति
च गुरुत्वं शयने हि नाम्ना नोहितात्मानं स्वयंभुवं उत्पाद्य स्थूलभूतानि भगवान् भूतभावनः नीरेषु स्वात्म
नो वीर्यं महत्सेवं समात्मपत् हिमेतेनाहितं तद्वीर्यं नीराणामुपरि स्थितं दधिमण्डोपमं कालान्तराद्
घनमभवत् घने कठिना पृथिवी सेयं हृदया साहृदयपतेश्चनाते तस्याः सारः सम्भूता गोलको भूत्वा
हानय कुक्कुटाण्डसमाकारः सप्तलोकस्य संस्थितिः भूत्वा संवत्सरं कालेन नीरे व्याप्तोऽस्मनन्ततः शुष्का
लाभुमसमोऽमितिर्य वायुना न्याहतो भूत्वा शतं संवत्सरे पूर्णे विभिन्नः कुक्कुटाण्डवत् तदन्तः पुरुषो ज
ज्ञे सप्तलोकशरीरभृत् इदं सर्वं पुमानेवं भूतं भावि स्थितं च यत् एष भागोऽस्य मोतस्य सर्वदेहे
महेश्वरः अनेन वर्धयत्येष स्थावराणि चराणि च वक्ष्यमाणोऽस्य महिमा विज्ञेयो सर्ववेदान्तर्भिः
पादः सर्वाणि भूतानि त्रिपादस्यामृतानि तिष्ठन्ति महिमा सर्वभूतोयो महिम्नां साधिका यथा तथे
वास्य महिम्नापि पुमानभ्यधिकोऽमतः मार्गहृषसुकर्तृत्वं यच्चादिकस्य सदा प्रभुः मृत्युं त्यक्त्वा निर्हेतु
स्वर्गमोऽन्तपुरपति अयमभ्यधिको यस्मात् अतोऽयमधिपूरुषः सर्वस्मादधिकः सोयं ब्रह्माण्डो
तः स्थितः पुमान् तस्य कार्यमिदं सर्वं विविदं हि धरादिकं अथ यज्ञः पुमानहेतुर्यक साम यज्ञ
घातस्था छंदांस्यपि च सर्वाणि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे अस्माद्यज्ञाद्यपस्यापि विराजः पुरुषात्तमात् ७२
सर्वस्माद्देवतिकात्मनः तस्माद्विराडिति प्रोक्तो विराडस्माज्जायते यतः अधिष्ठाय पृथक् सर्वं स्थिरजंगमदेहिनां पूर्वयत्तात्मनाथ यस्मात् २

रेतःस्याग्निश्च विप्राश्च सर्वे तो सविनिर्गताः तत्रियाबाहुतस्तद्वतऊर्वोर्वैश्यास्तु जज्ञिरे भूमिश्च शूद्रास्त
थापद्भ्यां जातास्तस्य महात्मनः चंद्रमा मनसो जातो नेत्रात्तद्वत् दिवाकरः प्राणात्प्रभञ्जनो जातः ॥ ना
भेस्तु गगनं महत् मस्तकात्स्वर्गलोकोयं श्रोत्राज्जातास्तथा दिशः एवमस्येपि तु सोस्मात् जातालो
कामहात्मनः इत्याग्नीवत्तथा कालो वसंतो घात्मको महान् देवतायजमानो वाक्रियावान्तः परानाद्
महत्वमस्तको देवः महसेवेईयवानपि भूतभौतिकजातं तस्यावस्थानमापरः स्थितः बुद्धिसाक्षिणामा
त्मानमेनं तस्मात्परतः स्थितं स्वप्रकाशं महादेवं सर्वज्ञानविवर्जितं नामरूपात्मकं सर्वं हत्वाले
योवदत्रिह शाक्तं यथान्नवदनान्न सम्यक् विज्ञातस्सभवान् हिरोपि प्रदिश्य स्तद्वत्तत्रयपुरुषमए
वहि यत्तस्तेनान्वयज्ञेनयत्नेते तत्वेतेद्विजाः धर्मशाहेन तेनैते स्वर्गं यास्यंति तत्क्षिवः पुरोसस्तु
होसरं स्यानवृद्दहर्यो च वत्सरी प्राणंप्रभञ्जनः प्रोक्तो मध्यदेहो नविलकं जलानिविविधान्य
समूत्राण्ययउदीरितः भूर्लोकस्तस्य मध्योयं पादयवस्तमकीर्तितः वक्त्रमाहवनीयस्तु हृदयं च वत
छेवाहि योगार्ह यन्नतामास्याहृत्तिं प्रग्निमेतामतं उतोवेदिस्तथा दर्भा लोमजातस्तुदासिनो ओष
धयो वनस्पतयः घोषाः केशाः शारीरजाः किं बहुक्तेन शक्राय संततमेवधारय यदस्तिपवना
स्पत्रं तत्सर्वं समहेश्वरः एवमुक्तेन तत्तेनवीतस्मरत्तः तस्मीडितो भृशं हिरण्यगर्भो वदन्नमतं व्याजम

श्रा॰ऋ॰ यामकृतेन यद्दोषस्तथापि शास्त्रीयं मतिभ्रंशो न कस्यहि कुरुते पदं पदे देवः सततमत्तेसमुद्यतः श्रीमत्स
७३ मग्रसंसारे दैत्यानां योगेनोतिदुःसहः यस्मान्नास्ति प्रतीकारो विनानात्मस्य हि भक्त्यानां पुत्रस्य मनोवेगदुःखे
73 निर्मीमे जायते सदा नतोऽधिकतमोऽद्धः विद्यते धाजनानामिर्मणायः यस्माद्धि रण्यगर्भोऽयं स्वयंभोः दुःखे
प्रशांतये सततस्य मनसोऽद्रिः विनिवृत्तः प्रवर्तते पितृमातृगुरुभ्रातृपुत्रमित्रकलत्रकं त्वधात
रो हि न स्मरति गुणानान्तर्मोऽयथा सत्यशौचक्षिप्रियधैर्यबलवीर्यपराक्रमं यशोऽथ मार्दिकोऽच्छा
त्यान गुणानह्नि तित्वधानानान् बुध्यन्ति ते निष्करुणामयएव विज्ञायते स्वयं तु भर्तृसंपति स्त्रीया
तत्पुत्रो भार्यादिकानयं अस्याबलमहो चित्रं देहस्पृते सर्वदेहिषु यतएषानिहंस्यतानगुणान्
दोषानुत्कुन्तनशः सदैशुच्चैशयानोऽपियतो निद्रां न गच्छति त्वधितक्रोधमायाति नैव वित्ताय
हाविणीः पीनोन्नतकुचाबस्याः पृथुश्रोणिः सुमध्यमाः वेदानन्दाद्यष्टवर्षा मनोनेत्र सुखप्रदाः
विवोष्ठामृदुभाषिण्यो नीलालकविराजिताः सीमंतिन्यो हस्समेराभिः समानाः कामेनाहिताः
नेऽकुन्तलिंगितो याभिः त्वधितो बालोवत् युवा हिरण्यं च पश्यन्नपि धान्यं भूमिमथापिवा
लोकवाचयीवितप्राणान् त्वधितो नेच्छति वा चित कामः क्रोधस्तथा लोभो जितलोकत्रयाऽरम त्व
धापिशाचो भयतः कामि यातिावभीतवत् कामादयो यदास्पृष्टाः पापिता हि दुष्टाभिमानदोत ७३

विजितायेसर्वेलोकाः पुण्यगणाश्च मे कामादीनां वशस्थात्मेकस्यापि भवंति न गुणाः सत्यादयस्तेहि
कामाद्याः त्वयया जिताः इयं सर्वाधिकारित्वकारित्वया नामातिदुःसहा अनयापरिभूतः सन् अनं
मेकल्पतनेस्वकं एवंप्रवृत्तं जनकं विहाय त्वं विस्मृतः नितरां त्वं भयमापन्नः शोकभाणोपि शोक
रोग अहोपापतमो देहाभिमानं प्राणिनामिह त्वधिकं जनकं हातुं यतो भीतः सतो भवन्
मत्पापिष्ठात्पदं स्यादेवं सर्वथा स्वात्मनि निर्ममे तथापि नाधुना देहं जनकाय प्रयच्छति एतस्यैवा
पाकेन जायते तदपत्यरिति भवत्यत्र विफलः किं भवेदत्र हि देहिनः परोपकारो देहेन भवेद्य
दि मनः परं देहिनः करणीयं यस्मात् जातं देहं यलयतः अन्तायुमन शरीरगतं दत्त्वा गेसमा
नयाति किंस्वित्स्वात्मशरीरस्यदाननेनानफलं व्रजेत् यस्मिन्कस्मैचपार्थिवित् दत्ता स्वेष्टफलं भवेदा
पित्रे सुखसमस्तदेहहि दत्ता किंनामनामयाति विमूढात्मा मत्वा नाहिंसं च यो देहं दत्तवान् अस्मि
न्नहमतिश्चत्सरणा दारोकस्मान्निस्साभवेत् मायामहेश्वरस्येषा मातापिनामपि मोहिनी अनयामो
हितायस्मात्विरागमायास्त्वयं प्रमान् अस्त्वकीयमिदं देहं दुर्गंधमशुचि तत्प्रमान्नसर्वंचैव
न्मात्म रूपमस्थी विवर्जितं नारादि मोहिनः पित्रेत्वधिनायविवादप्रमान् अहो विमोहः
कस्मायं विदुषोपि न कारयेत् किंनाम पित्रे तादायदत्तः स्वत्वाधिताय च भाणितवविग्र

श्रा०उ० छायाविराजावाम्बिभीतितं वर्णाध्वनिस्वरूपामावागासीत सर्वदेहिनां हिरण्यगर्भो भगवानव्ह
७४ यपापीडितस्सदा अहं तोयमनमेवामेनादादिहानयुयतः अहो विद्यानकस्यपमपकारं करो
तिनः स्वतरत्वामहंतोयमनयाविनिवारितं अकार्यं कुरुतां पुमादीनां दीनतमाद ग्रामस्या
पिभवेन्नित्यं विद्याधर्मकरीहिसा विद्ययातु रतिप्रामेडस्नरेस्वापदार्णवे लोकद्वयत्वपकारं स्फी
तकीर्तिविनाशने विद्याहि सर्वजन्तूनां जननीना परास्मृता जातानयापुमानयस्मात गच्छेत
लोकद्वयेस्वायं विद्याहि धनमादिष्टमतयं सर्वदेहिनां हर्हि प्रयाति दानेन स्तेन च विसंवदति
त्वयया कामतो वाय्य कायलोभादिभिः पुमान हन्यमानो जेयतर्हि विद्याशास्त्रगणैविरणः धाता
रत्वयया भिन्नमर्यादहृदि चेत्यसा अहमाहनमस्त्यानस्वतंभोक्तं समर्हासि भवान सर्वगुरुर्लो
कमर्यादायटिभेत्स्यति अतः परंकथं ताहिपालयेपुः परेजन लोके नियामकः कश्चित ताद
शानां महात्मनां नविद्यते विनेकामं हृदयतवसंश्रितां स्वनस्यभक्तायणान्वरत्यानवलोकद्वयेपि
हि युष्णायभस्वरूपंतत स्यावमनतत्त्वविनश्यति साक्रुध्याः पातकं स्वत्वा चण्डालेष्वपि निंदितं त्वया
तोश्रपिचाण्डालाः स्वतेनादेतिकर्हिचित ये पिगत्वातिजन्तोस्वसावं च विमाहिताः कामेन परशावस्त ७५
पिस्वतेनादतिकर्हिचित उत्पादिविद्ययामां हिविचार्यहृदये निजे अत्र कामः स्वधातोयं जातं

जातं त्वयेति न स्मेदं तात मविज्ञानं वेदान् स्थूलादिदेहनुकान् उक्त्वा वत तनयायामोन तैवं तत्वं ये
पिता मत्पुत्रः पूर्णकाकारैर्विवेकौ व स्थितः अहं ह्यापितरं भीतिमपाहाय लोकेन पश्या त्वंणविचार्य
पश्चात्तत्त्सज हो भीतिं पुमान् स्वयं ब्रह्मदृष्ट्या स्वदृष्ट्या च भेददृष्टेर्दृशा मात स्वात्मनप्रीति ह्या लहि
भिन्नमन्यं यदा धिया मपघातेतदा सा भयमेतिनसंशयः पियमेतं यदाजस्त्वान्नतदा भयमा
व्रजेत यथा तथैव भगवान् विराट् निर्भयतामगात् तथापि नैव तत्त्वस्य भूत कामिनः स्वात्वमा वपि
मूलमेवममप्याभूत आकाशोवामभागगः कामिनो ह्यपयालोकपुवतीनाम भावतः वामयं
मर्पमस्तु ह्यो विराडेतदविंतयत् स्वात्मन्यात्ममहद्देहं त्वात्मनः स्वस्य कारणं अयं सर्वात्मको देहा
भोक्तं भोगान्न चक्षमः इति संचिंत्य भगवान् आशिक मप्रचोदनः पंचवाणप्रभिन्नांगो देहम
न्यमथा सृजत विराड् जनयन्नन्यसंकल्पः शक्तिकापुटं याह शंनाह शोटं देहस्त्रीपुंसात्मका मी
श्वरः हिरण्यगर्भो देहो यं विराड्वा सर्वदेहभृत् एतौ स्त्रीपुरुषा च नावेतौ वचनपुंसकं एतौ ना
नाशरीराणि स्थावराणि चराणि च हिरण्यगर्भः सर्वेषां सूक्ष्मं देहमथाहतः विराट् स्थूलं च वि
दुई स्वतीयकारणास्स्वते स्त्रीपुंसवपुषादिष्टं विराजं कामिनो ह्ययत देहमन्यततत्ततः सर्वाः सृष्टि
वेषाव्यजायत अहं नारीशरीरं तं निरीक्ष्य परमेश्वरः द्विधा चकार भगवान् कीटः शक्तिं वेदयथा

श्रा॰ ३ शवालेह समाख्याने स्त्रीपुंसेनकामेन मोहितो स्वयंभुवः पुमानत्रेषः शान्तरूपात्तथावपुः आसांहिमान
७५ वीरष्टिरुत्पन्ना विविधाभुवि भाविकर्मानुसारेणवपुर्वै न दृष्टं विनयत अयंममपितावास्मानुमाता
75 वाधर्मतः पुमान् अनेनाहंकथंयामिस्वरूपिणी वविनिर्दिता पुमानेषनजानाति धर्मकामविमो
हितः अहंकस्मान्नजानामिधर्मस्यार्थमदमदा पुरुषाः प्रायशोदीनाः कामान्तीधर्मभेदकाः नव
धर्मस्तदेह कस्मात् नजानाम्यात्मनोहितं इत्यादिबहुशोनारी चिन्तयित्वामनोगतं उपायं चिन्तया
मासपुरुषस्यनिवारणे पुरुषः कामसंभ्रान्तोमयानैवनिवारितः कचिष्यत एवाहं मन्तव्हा
नेत्रज्ञात्वान्ततः इतिसंचिन्त्यसानारीयोगभक्त्यवृषभः पुमान् नत्त्रणादभवत्सोपिभाविकर्मप्र
वोदितः अवगावः समस्तनात्रालोकत्रयगतादृशाः एवमश्वादिरूपेषुयत्रयत्रगतावपुः तत्त
ज्ञातिमूर्तमानमूर्त्वात्तत्रजगतः पुमान् एवंसर्वमिदंजातं स्त्रीपुंसात्मकमेवहि प्राणीजातंस्थि
रंचैवजंगमंचमहीतले एवमेषपुरुषस्त्रे कोहिपदेपिचतुष्पदः पटहीनामहेशानोलोकत्रय
गतादृशाः सपषजगतः स्रष्टाकाव्याम रस्वरोश्वरः विनाहिवेगमनोस्तुरीयात्मस्वरूपधकम
हाकाशमवाकाशोसोप्यन्तरगहेपुनः घटेसोपिचयदृत्त्मात्प्रविष्टस्तदृदीश्वरः येनतत्त्वरूपतो
नित्यंस्वविग्रहवानयं आपादमस्तकेदेहजन्तूनांसंगवर्जितः यथाकाशोघटाकाशोवनेमा ७५

नोनविद्यते एवमेषप्रमातेष्ववर्तमानोनविद्यते घटेजातेयथाकाशः प्रविष्टोगीयतेजनैः त
थात्मावेसंजातेप्रविष्टइतिगीयते यथासर्वगतोभानोः प्रकाशोलभ्यतेक्वचित दर्पणादिष्वे
वंसहृदयेलभ्यतेप्रमाता नान्यत्रतस्ययथापात्रस्वपादिविद्यते लभ्यतेचलनेः क्वापिदेहद
दितथाप्रमाता यथासर्वगतोवह्निःकाष्ठेष्वेवोपलभ्यते एवंसर्वगतोप्यात्मादेहेष्वेवोपलभ्य
ते नान्यत्रतस्य यथाहेष्टवह्निःकाष्ठगतस्यहि सर्वदेहस्थितस्यापितावत्तस्यतथात्मनः मथनेनय
थाक्वापिकाष्ठेवह्निःप्रजायते श्रवणादिनातथात्मायंदेहेक्वाप्युपलभ्यते यथावह्निर्महानलः
काष्ठभेदैःप्रजायते एवमेषमहानात्माःप्रमातेहविभेदतः यथेन्धनस्यभेदेनप्रकाशोविविधो
भवेत तथाकरणभेदेनभेदोनानाविधोभवेत विद्यमानोयथावादौप्रकाशोनप्रकाशते विद्य
मानस्तथात्मायंयुज्ञानेनप्रकाशते प्रकाशमात्मायंतत्पश्यतिदिवसेनिबिडतमः तद्वदात्मान
माश्रित्यस्वत्त्वानवर्ततेपुनः उद्योतेप्रमाणेवेवप्रकाशनेसमसदा तथापिप्रमाणिःकृत्स्नःप्रका
शोनापरोयथा तथात्मादिकरणप्रकाशोहकृत्स्नईरितः मत्येकंकृत्स्नएवायंतथात्मेहविषया
मतः अकृत्स्नोत्वन्नवागादौतत्रपश्यतिस्वयं वागादीनिवनामानिकर्मणांतत्स्वरूपतः वदन्
वाकश्रोथितोदेवः करणानिकरोतिच कुर्वन्नेवयतः सर्वमादत्तेचवचोदारिकं यादृग्गतिकर्म

श्रा·प्र·
७६
76

तें यस्मात् पादस्ततो भवत् पालनात् पायुरुक्तो हि ष्टो विसर्गोस्य कमो चुनात् विसर्गमात्र हितानहि
जीवंति जंतवः आनंदो हि प्रजासाया हेतुः तो हेतु वियस्मृति अर्थाभिमानं नतो लोके आनंदमेक हेतु
तः उपतिष्ठति वा सर्व शुभाशुभफलं सदा जंतूनां तेन विज्ञेयमुपस्थ इति नाम तत् जिघ्रन्
घ्राणमयं हेतु वस्य षेच तस्य शाभवत् स्रवणेन श्रोत्र हि स्यपनं यमेन पविकीर्तितः स्पर्शनं हि स
र्वान्वेषणं नामा नवा अमृवान् देहस्य चैव यस्मात् प्रवेषणं चलत्यपं उत्तमस्वायमेतस्मात्स्या
णं षोभिधीयते मनुतं सकलं यस्मात् विश्वमात्मानमव्ययं तस्मात् मन इति ख्याति मागात्व
सत्वतृणधक दर्पा तिनि खिलस्य सा वा मनात्मनो यतः धीवि[?]ष तनो देवः कथितो वेदवादि
भिः चितिः सविदितिः ख्याता संविद्घटनकर्मतः वित्तमेषमबुज्ञेयं सर्वज्ञः पुरुषोत्तमः अह
मित्यात्मनो नाम ज्ञेतत्मात्र स्यवक्ष्यते एष मात्रो यतः सर्वं माल बोहं करोत्ययं एवमेतानि नामा
नि तथ्यान्यन्यपि कोटिशः प्रकारेणैव तेयः किंतु हृतो मनीषिभिः ह्यान्त आत्मेति विज्ञेयः
संततोयं न भोगप्या नात्र कश्चिद्धि भेदो हि स्वान्यो न्यः काहि चितो विना आत्मा धीशाद यो यस्मात्
विषयस्ता हि वर्जिताः आत्मैव सा विज्ञेया सा हमस्मीति जंतुभिः एकस्मिन् हि घटे यद्वत् घटे उ
पवर्जितानभिः उच्यते वस्तुभेदेन वस्तुभेदो न संभवेत् अहमित्येवमात्मानं जंतवो चवदंति हि तत ७६

एकः सचित्ते यत्रात्मा यदृच्छभः स्थितं गृहे मठे घटे वा स्यान्नभसो नैव यथा भिदा । नभो यथा हृगाग्यस्यदे
वयाद्यात्मनोभिदा प्राण्यपीयमदेहरूपं यदात्मेति मेघरितं नान्यत्र शब्दादिकं लोके प्रामाहं स्यान्नके
दाचन श्रेहो योगयः सबोद्धकः पदार्थाभीयते त्रयैः विषयानसबोद्धकाः प्रास्यहाः सुः कथंवते वि
षयप्राप्तिहर्षः स्यात् स्थूलसूक्ष्मशरीरकं साक्षात्मनमतएवैतन्नप्राप्स्यहं वाग्यवन अभिन्नेनपदाय
हतयोगीमेतनविदिति अभिन्नेनात्मनात्मानं लभ्यते स्वात्वरूपिणा गोपदं कं भवेद्दृग्योगिनोतात्रपर
त्रन विज्ञाय लभ्यते यदृत्तस्मिन्मार्गेशानेत्रैज्ञेन पदनीयं तथात्मस्थमानंदात्मानमेतसः सर्व
भूतस्थितं लोहवत् रूपं ते लभते स्वेना आत्मना पदरूपेण निजचेतोध्यवारिणा स्याद्वैते जंगमं सर्व
लभते स्वात्मरूपतः आत्मलाभात्परो लाभो लोके नास्तीह कश्चन यशः कीर्त्यादिकं तेन लब्धं फ
लोदजायते आत्मापि प्रियएवहि हृष्टः प्रियं पुत्रादिकं यथा अनयोर्निश्चितेप्रया नात्मानात्मसुतसूना
दिकं पुत्रवित्तकलत्रादेः स्वात्मार्थप्रियतामता अन्यथा वैरिणः कस्मात्पुत्रादेः सानसंभवेत्
आनंदात्मन एवातो लाभो भूयानुदाहृतः इंद्रियाणां तथान्येषां विषयेभ्यो हि देहिनां आनंदम
नएतेभ्यो बुद्धिलक्ष्मादिहांनता बुद्धेरथाततो जीवात्मनो हतामतिस्थितिं अस्मात्परं सदाज्ञेय
मव्यक्तं कारणाद्धियत् आनंदलक्षणं तज्ज्ञेयमानंदात्मा मनीषिभिः नातोन्यत्तमं लोके विषयेतेव

था॰उ॰
१०७

७७ ६७

स्त्वकिंचन विषयानिंद्रियैर्वेत्ति मनसा वेंद्रियाण्यपि मनः संशयरूपेण तन्न धिया निश्चितयापिव प्रियं
धीवृत्तिरूपेण धीवृत्तिकारणात्मना कारणांच स्वरूपेण स्वप्रकाशेन सर्वदा आनंदात्मा तेनाकेस
वीतत्र नमः स्मृतं पुत्रादिभ्यः प्रियश्चैव स्थिरप्राणावृतात्मनां प्रियमस्मात्तथा चैवं रूपानंदस्य चथ
नादियं मनुजस्यास्य सर्वं तद्धीन्स्यात्येव न संशयः आनंदात्मा कदाचित्तु नैवास्मिन् स्वरूपतः तस्मा
द्यन्नवृत्तकं प्रियं हि विदुषः पुत्रा यदि ब्रूयात्तन्नाणादस्य रोत्स्यतीदं न संशयः ईशः प्रियात्मा वित्त
स्मात्तत्सन्निधेस्तस्य नान्यतो वदेत्स्वयं फलदस्य यतः वदीशः पुण्यपापयोः अल्पानामपि देवानां स
निधावन्यं यदि वदेत्तेपि फलदस्युश्व देवतापि भूविशः वदन्न विद्वान्कुतोतावत्फले हि मूढ
स्यति यथा बोधः प्रियस्यास्मादेवो ध्यापितथैव हि सत्यवादफले लोके देवानां सन्निधौ यथा एकेका
पि फलदस्यात्तदेवः स्थावररूपभाक् जंगमो यः वदन्न विद्वान् सर्वदेवा कथ्यते न तेनायं लोक ए
तस्मिन्न मायया ति विमोहितः पुत्रा द्यात्तो धनिकाः मा प्यात्मा नहि प्रियं सदा उपासितापि वेद्याग
पात्तो न मनुजो भवेत् उपासनेहि तन्न्योक्तं गुरुशास्त्रादिवाक्यतः जायते यद्धि विज्ञानं सत्यमस्य
पि वस्तुनि विषयासमात्रेतान्प्रणां मत्ययानामवारुतां उपदिष्ट सजातीनां विजातीनां च वर्जनात् ७०
प्रियानंदात्म वित्तानाना सर्वदेवव पुः पुमान् विद्वान्भवति नैवात्र विचार्यमाकं का हि विना मत्र

तेकथयिष्यामिशृणुराघवतंविचारतः ॥ पुरेतेकेषांसमाजेयत्र ब्राह्मणानांमहात्मनां वाब्राह्मणानांमिलिता
श्रामतवेदवेदांगपारगाः ॥ एकदाकापिकस्मिंश्चित् निमित्तेसमुपस्थिते तत्रनानाकथाःप्रवृत्तालोक
वेदसमाश्रयाः ॥ तत्रयाथिककथाकापिप्रसंगतोसमुपस्थिता तत्रकेचित्महात्मानःएवमाहुर्द्विजोत्तमा
न मानवाःसर्वभावानिवेदांतिब्रह्मविषयया ब्रह्मकिंज्ञातंयेनतत्दृष्टंसर्वमेवहि ॥ विप्रायदिन
ततज्ञाताब्रह्माभूतसर्वमेवहि ॥ अज्ञानात्मवेदेवमुः सर्वमेवनराअपि ब्रह्मान्यस्यपरिज्ञानात्
सर्वमेवाभवत्तदा ॥ संतत्तेज्ञैवनत्तेकिमनयाब्रह्मविषयया ब्रह्मचेत्स्वात्मविज्ञानात् सर्वभावसमा
नात भवेत् न्यूणामप्यात्मविज्ञानंसाध्यंयोस्यात्तथाशिहि ॥ एवंविचारवंतःश्रुत्वाब्राह्मणाःशास्त्रकोविदाः
अज्ञानमप्यविज्ञानेपश्चितन्योत्तरंददुः ॥ नास्तिब्रह्मनचान्यस्यविज्ञानंमहितंचतत् किंत्वस्वात्म
नएवंनतज्ज्ञातातस्यसर्वात्मतांगतः ॥ सर्वात्मनासमास्थोयंविज्ञेयोमानवैरपि स्वात्मानेवहितद्विज्ञा
नेताः कस्यविचारमनः ॥ इदंतब्राह्मणाः ॥ गाहः श्रीहार्थंतात्मनोयचिच साक्षात्तत्तानभिन्नार्थोविमो
पाणिकराकिवत् ॥ इहत्यतीसमात्तार्थोनिश्चितोपदवेदिभिः ॥ इहतिस्त्वधिकंप्राह सततत्वनत्वेव
चं ॥ सर्वाधिकांहिसुबोधार्थोइहतेनापरंक्वचित् ॥ सर्वाभिन्नोभवेत्सार्थोभेदेनशंःप्रसिद्ध्यति श्रु
तिः सर्वेषुदेशेषुकालेषुसदसत्सुच यमिन्नसतमाहात्मानभिन्नार्थेइहत्यती देशोनापिचकाले

श्रा॰ ९॰ न सत्तावाप्यसत्तापि वा भिन्नोऽस्याऽभेवान्नार्थो हानपि कः सर्वोपि वा यथा नभसि भेदोयं न जेगृहादिकैः कृ
५८ तः तथा ब्रह्मणि भेदोपि न ज्ञेः सदसदात्मकैः गंधर्वनगरे ग्रामादौ प्रमादैस्तत्र संस्थितैः न तत्र स्थिते र
78 त्न गृहैः पदार्थैस्तत्र संस्थितैः यथा नभसि भेदोयं मायया वै प्रजापते एवमात्मनि भेदोपि मायया वै
प्रजापते आत्मैवं महाभूतैः स्थूलैः सूक्ष्मैश्च देहकैः प्राणाद्यथादिभिश्चापि चेष्ट्याव न शाहितैः
आत्मनो ब्रह्मणो यस्मात् भेदः कोपि न विद्यते ततः सर्वात्मता प्राप्तिरेकपात्र[illegible]विषयया मन्वस्यापहि
मन्यते नान्तरं तत्कृते च न ब्रह्मज्ञानायनो ब्रह्म सर्वमेतदभूत्सदा महाराजे यथा स्वमो वेत्ति नात्मा
नमीश्वरं एवमायाहतं ब्रह्म वेत्ति नात्मानमंजसा यथा विष्णुद्यु आकाशो निर्भेदमेदकारणं धूमाभ
पवनादिस्यात् एवं मायां न वात्मनि यथा नभो निशाकाले प्रकाशं निहंत्याहि हि एवं संसारकालेपि
मायया स्वात्मप्रकाशकं वाहीकस्य यथा ज्ञानं पूर्वसेनादिवर्तिते न हृष्टीनेन निहंतवत्सुनेनैव प्रज्ञायते
एवं ब्रह्मणापनाद्येव चराज्ञानवर्तिनेसदा ब्रह्मविज्ञानतो नष्ट्वा नैव प्रजायते अज्ञानेन भवेद्वयापा
ज्ञानाभावः कथंचन यतो ज्ञानं प्रकाशः स्यान आत्मनो नापरं जडं जडे प्रकाशनापाये सा प्रकाशक
ता भवेत् दृष्टत्वमायसे पिंडे यथा वह्निः हंतृ भवेत् प्रकाशो नात्मनो भिन्नो भेदं जाड्यं द्वयोरपि जड
योर्नात्मनाहृष्टाय यथा च यू दृष्टत्कयोः नाभिन्नाहि स्वावतामां भेदत्रिष्वपि नात्मता यथात्य देहेणाव ५८

स्वदीपानां हि प्रकीर्त्तिता । अन्यतो बोध्यमाने हि स्यान्न प्रकाशे प्रकाशता । यथा दीपेन्द्र नेत्रेण प्रकाशो
नद्वता स्फुटा ॥ ततः स्वयंप्रकाशायमानेनात्मा सदैव सन् । अमत्येवात्मनानस्मात् न दृश्यो यथा नभः
स्वयंप्रकाशस्य सतश्चानेनात्मस्वरूपिणः । भेदशून्यस्य याविद्या ब्रह्मविद्येति सोच्यते ॥ संतं स्वयंप्रकाश
मानेनात्मानमद्वयं । अनादिमायया ब्रह्मस्वरूपेणाप्रकाशनादिवत् । कारणोपाधिसंस्पृक्त तथात्मस्तु श
रीरगं । वेदान्तार्थपरिज्ञानात् स्वयमेव प्रबुध्यते ॥ यथा मायया निर्मज्जोज्ज्वलद्दत्तविवर्जिते वन विषय
मिमानैर्विहितेवाप्युनापि च । स्वमाने नानाविधान पश्यत । अज्ञानेन समाहृता । सर्वविज्ञानशून्या वा
स्वयमेव विबुध्यते । तथोपाधिद्वयस्थापि ब्रह्मात्मा प्रकृतेः परः । आत्मनेवात्मविज्ञानात आत्मानं प्रति
पद्यते ॥ मायानेवाहं शोकमेनाहं दोषपरमेश्वरे । उपाधिद्वयसंस्थापि विद्यते नात्र संशयः ॥ स्वप्नमेवाथवा
स्वप्ने निर्गुणेशे सकर्मन् । कारणोपाधिवान् स्वे च निर्गुणान्न विद्यते । अन्तःकरणभोगार्थं यद्वच्च प्रबु
ध्यते । तथा जीवात्मभोगार्थं देव एष प्रबुध्यते ॥ प्रबुध्य गुरवोपदिष्टान्प्रवर्तते स्वात्मयत्नः । उपाधिद्वयसंस्थः
सन् ईश्वरोपि तथैव सः ॥ आश्रमान् हि यथा दद्युः नानाक्लेशकरानपि । स्वात्मायैवं तथैवेशोपि दद्यात् दे
हेन्द्रियादिकं । गुरुतां पालयन् शिष्याम्यथा दत्तं स्वालंबजन । ईश्वरोक्तं तथा देही कुर्वन्नात्मसमं वा प्र
याति । एक एव मायाना सन्ब्रह्मात्मा न विदन्नपि । पुरुषः स्व जनैस्तैः समं विश्वमेतच्चराचरं । मायैवय

आ॰ ७
७५
79

स्यात्तद्दोषरोऽप्येक एव हि ज्ञानञ्चात्मानमखिलं सृजते भूतभौतिकं यत्स्वमव्रह्मबोधः सन्नश्यात्मका
मो यथा पुमान् लीलयैव बहुमेवीत्यसृजते शयनेष्वनन् एवमेष जगत्स्रष्टा प्राप्तकामोऽपि किंचिन्नापि ईदि
त्वा सकलं विश्वं सृजते भूतभौतिकं यथा स्वप्नदशायां सविद्वान्स्वप्नं विलोकयन् आत्मानं च तत्र यास्व
मेन भेदेन प्रपश्यति अहं हि सकलं विश्वं पश्यामि स्वप्ने गतः सदात्मकमिति ज्ञाने न च स्वप्नो वि
लीयते तद्वत्तद्ब्रह्मापि संसारे ध्यानेनात्मानमद्वयं तत्स्वरूपत्वात्मनोऽभिन्नं सदः सदसदात्मकं अह
मेवेदमित्यसत्तानेष्येत हि लीयते विदुषोऽत्मभविज्ञाने स्वप्नस्वभाव लौकिकाः केचिज्जीवाः स्वप्नव
ते हस्यमत्किं विनापि हि अन्यवद्वाष्टं मत्यत्र स्वप्ने संस्थितिहेतवः एवमीशो ह्यमत्कोऽपि मन्वते तत्र म
मत्तवः वृद्धाश्च केचिद्वर्तने संसारस्थितिहेतवः यत्स्वमात्मावबोधस्य स्वप्नेऽपि हन्ति विद्यते बंध
मोक्षादिकं किंचित्स्वप्नतोऽत्र जडाजडं नापि तेन प्रहस्यणानां बंधमुक्तिस्त्वर्षामपि विचारे सति जीवा
नामभिन्नाभिन्नापि यामपि विचारे सति नैवस्मात् बंधमोक्षादिकं सदा ईश्वरस्य न जीवानां बंधमुक्तिस्य
थावत् स्वप्ने यथोपदेशास्वैव पर्यं नैव विद्यते बहूदन्यानित्याश्चापि शास्त्रादिष्वन विद्यते स्वप्ने यथो
वविद्वांसः स्वप्नद्रष्टा रमेव हि उपदेशास्यैव पर्यं मत्कानानात्मा चर्दहिनां तथा जागरणेऽपि स्याच्छा
स्त्रादेर्व्यर्थता सदा आत्मज्ञानवतां प्रमादोऽपद्यपच महेश्वरं सर्वाधिकारतावाच्चनैकस्यापि हि विद्यते

७५

यते वैश्यस्तोमोयथा व्यर्थो ~ नान्यथा क्वचित् वित्तयाः सार्थकाद्दैवेहहस्याति सवादयः मोक्ष
शास्त्रं तथैवास्मात् सार्थकं ज्ञानवर्जिते ब्रह्म सर्वात्मता मामे यथैव ब्रह्मविद्यया विराडादितथाप्य
तः प्राप्स्य न प्राप्नोति चापरं क्वाचित्कभावता विद्या भवेद्यद्हत विहायहि पतिर्णा गमने नीरेमतस्या
नावापि जन्मतः पूर्णपुण्यविपाकेन क्वचिदेषा प्रजायते यथाश्वादिस्वंवयह तज्जायते यौवनादिषु
गुरुशास्त्रोपदेशेन सर्वेषामेव जायते नेत्राभ्यां हि यथैवस्मात् रूपज्ञानमनिंदितं स्वयं भातायद्वा
विद्यायदेवाकर्मजा भवेत् तत्रापि प्रथमं शास्त्रं भातियस्याद्विंपततः ब्रह्मविद्यासंपत्त्युपायः
श्रवणं ततः निपतः सर्वपदेषु तस्मायरुद्धिभोजनं ब्रह्मात्मशाहधीरूपमउक्तोयाहदृतेरतः श्रेयो
भवामि नान्योहं शाहधीविषयो जडः ब्रह्मविद्यमाख्याता विप्रः स्वत्वाघटदिभिः अनयाहिय
यावब्रह्म सर्वात्मकमस्मिन्निहिनन सर्वात्मकस्तथान्यापि स्यात्तथैवनसंशयः मानवोवाम्रतिर्वापि
देवोवादानवोयवा धीमानन्योपियः कश्चित् ब्रह्मस्याद्ब्रह्मविद्यया ब्रह्म सर्वात्मकं प्राप्ता वहवोत्र
द्विजोत्तमाः श्रमणाम्नयः सर्वब्रह्माप्तोत्यात्मबोधनात् परोतेनेदमस्माकं सर्वेषां ब्रह्मवदिता
वामदेवः स्थितोगर्भे कश्चित्स्मास्महिजः अनयहोर्यमस्माकं विश्वासंजनपत्निदं अस्मात्स्याप
ब्रवीहाकंयप्रपन्नसर्वात्मतामिमं ब्रास्त्राणाः श्रणुतानेचेवत विश्वासायवदामियत् प्रथमं ब्रह्म

श्रा॰ ३ विद्यायाहं तौ प्रासौ समाप्य तां वामदेवो भवन् हृष्टात्मा मेति ह्यास्मि संप्रति त्यक्तपूर्वशरीरः समभवतो
९० कश्चिद्देवर्षि भवन्तो मम वाप्यासीदुपदेशो महात्मनो विषयो धियः सर्वे हृष्टवन्तो न किंचन हृदय
80 स्थं समात्मानं जानंस्तथा सर्वकर्मे यथा न पश्यन्ति समर्पितं तमादित्यसमभवन् वसे तेन दोषेण मे देहका
राग्दृष्टं मदः परं जानंस्तद्भवतामात्मन्यन्धस्वात्मबोधने वत्सविद्यासमुत्पत्तौ मदा सर्वात्मना भव
न् विश्वासार्थमद्यवत्स्वप्राज्ञा सर्वात्मनो हि जाः अद्यमनुरूपार्थं सूर्यः कदाचिन्न प्रहृष्ट्वानिः प्रती
द्विपार्थिरक्षत्वात प्रसिद्धा ब्रह्मणा हि यः शक्रानां च निभाजां स्पांकुत्स्नेगोप्यमहं सदा अहं संसार
चक्रास्मिन्जातो गच्छामि सदा नित्यं योऽनिसदृशस्त्वंछावचगान् हि यत् ज्ञानं हृष्टि वन्दे हन्तत
उशना भार्गवो हि यः जामदग्न्यावपुर्भूत्वा सर्वज्येष्ठाय वै पुरा कश्यपापादिति सर्वामदा विस्मेनघु
तिता यद्भवतां विद्या यास्मे जन्तवे कर्मकारणे हृष्टि दत्ता मि मयाः मनस्वावृतः स्वप्रदं संद्वा येनावहि
स्वरोनित्यं अहं स्वयंसवरूप पृथक् यन्तर्बहिस्त्रिलोकेस्थानया प्रमितात्मा पं सदा मामेव शरणं प्राप्ताः श
क्रोद्याः सर्वदेवताः दैत्याभिभूता जननीं यथा बालाः तथा हि ता शं वरस्याहं देवदस्मि नवनीत्स्वनवा
चिकाः मायाभयकरी नित्यं देवतानां दुरात्मनः वा धमतावकाय हृतं नमस्तेऽस्मसदः उत्पादिता
हि भावि प्राः स्वात्मनां सर्वभावता वामदेवो वदत्य नाः सत्तो नो वर्त्तते धुना एवमकथयत विप्राः ९०

शाक्तब्रह्मात्मबोधने यथापि ब्रह्मविन्तस्मात् सर्वात्मैव प्रजायते यः कश्चिदपि देवो वा दानवो मन
जो यद्वा तदाद्या अपि शाक्तेन नित्यं तेषु शान्ते सदा भवन्तो न स्वमात्मानं नियन्तुं प्रभवो यतः भवन्तो म
सर्वदेवानामात्मा ब्रह्मविदो विदितः सर्वात्मता न वा कासां कस्यचिद् दर्शनेन हि अस्य सत्यतिकू
लत्वात् भवद्भिः कृतमास्वापि भवन्तो भवन्तः सर्वे भवेन्द्रालय च तस्य तत्त स्मरन्तेन यथा वीतदर्पणे
स्वस्य बालकः तस्मान्निष्टविधास्य स्वस्यात्मनः कृतपूर्वः पश्चात्तस्य न वेत्ते न जायते दुःखमेव
पि दर्पणे दृश्यमानस्य स्वस्य संगदूषिणः कर्तव्यहितं सर्वे भवेत् दुःखं समाधनं असंगदू
षिणस्तद्दृष्टा विदुषो वियते न हि अतिष्ठिकिन भवन्तो भोक्तृत्वात्तस्यात् समाधनं अलंकारात् शरी
रस्य भवत्येव प्रफुल्ल कृतः तिरस्काराच्छरीरस्य प्रतिबिम्बस्य कृतः यथा तथैव भवन्तो विहाय
भवन्तः प सदा हृतः 'प्रतिबिम्बातिनीरयत्तन समभा कृतः भवन्तो प हि कुर्वन्ति शाक्तन विदुषः सदा भवन्तो
भवन्तः सर्वे सार्वदुःखं न संशयः जलेन पंकेन वा पिक्षादये यादिवाकरे तस्य वाच्छादयं भूया
त्तत्त्वद्यानाज्ञसंशयः आत्मनो व्याप्ति विकं सदैव मनतुपासते भवन्तो हि नियन्तारश्चेषां शाक्तनम
शयः श्रुतानन्तामहाब्राह्मणलागवो भेदहृशामिव भवन्तामृत जीवानां निर्मितात्वस्यं भवा काम
क्रोधादयः स्पृशन्ति नक्षत्राणां सहस्रशः तासां कैवनि बद्धयं वा कंति सहठाभ्रंशे तत्रानामा

आ०३ तिष्ठामानिपशूनांवैधतानिव कायेनमममत्वज्ञोभवतांशाक सर्वदा एकएवयतोज्ञोयंसर्वान्तोपाति
८१ नाकभाक् पितृनम्यतीस्वमनुजान्प्राणिनोःव्याप्यमनुगच्छी स्वधास्वाहाहंतकारस्वभावैर्नित्यमे
४१ वसः मनुजानामनेकेस्युःपशवोमनुजस्यत एकैकस्यापिभवतामेकएवपशुस्त्वयं चौरादि
हरणात्दुःखंपशोरेकस्यजायते नरस्यकिंमुवक्तव्यंसर्वेषांहरणात्मति सर्वेषांहरणाद्यावत्तभ
वेत्दुःखंकुटुंबिनः भवतांतावदेवस्मात्रस्यात्ज्ञानुनाशने उपद्रवेयथाक्रर्पेः चौराणांपशुहा
रिणां यदर्निशंनरायत्नाद्रक्षन्तस्वंतस्वयथावतः ब्रह्मविद्यार्थिनांतद्वत्ब्रह्मचर्यादिसेविनां उप
द्रवंभवंत्यपियथाशक्तिः प्रकुर्वते नराणामपिपापायहननंवधाः पशुहारिणः पाटच्चौरास्तथै
वैतेविद्वांसोभवतामपि तस्मादयंसर्वदेवरूपःशक्ततथैवहि देवेभ्योप्यधिकोनास्यहंतियाव
न्तंतंवदेत पुत्रादेः प्रियमात्मानमज्ञात्वायोमरणंव्रजेत् आनंदात्मप्रकाशेनसोर्पितपालये
न्नेव अनधीतोयथावेदः स्वप्रकाशान्नहिजोत्तमे तपात्येनयथावान्यत्रसकृतेनहृतंचनतत्प्र
ज्ञात्वाचैनमात्मानमश्वमेधादिकंयदि कुरुतेतदपितेषांपुनर्दुःखंप्रपद्यते उपास्तेयोपिचात्मा
नमशक्तोज्ञातुमेनसा ज्ञानकर्मप्रसादेनकालान्तविद्यांसमाश्रयात् संसारेपिवसन्सोयंतानेस्वयं
समाहृतः हिरण्यगर्भेणासमः सर्वाभ्यासात्तदाचन यद्यत्कामयतेतत्तत्सृजतेजगदीश्वरः हिरण्य ८१

गर्भो त्र यथा ज्ञानकर्मप्रमादतः ब्रह्मास्मीत्यनया बुध्या माहायः कुरु हन्ते शुभान् तस्य सर्वमिदं हेयं वां
तः शक्र यथा तव ३ तोन्यथो विजानाति नात्मा वात्मा त्वर्हेश्चितः यथाहं मोक्षवाला किं गामोहि विद
ते तस्य च अजाभाद्भिषिष्ठ्या भूत गुरुत्वेन समागतः नावस्यांतव जानीषे का पुण्यादृत्ता महीतले ततः
शक्र न विज्ञेय मन्यते किंचित कदाचन ३ इन्द्रियैरुपलब्धिर्या स्थूलार्थानां प्रकीर्तिता स्थूलदेहवत्त
त्सर्वं भवेदात्मा यथाघटं स्वप्नेपि मानसं यत्स्यात् मायामात्रं तदीरितं देशकालाद्यभावेन गंधर्वन
गरोपमं तद्यथा नात्मा विज्ञेयज्ञनिमग्नतो सुषुप्ते गतं नाडीभिर्हृदयगतावशीनत्तद्गौमध्येतत्र
तो भवति यतः सोतेनात्मात्मा समीक्षितः अत्यंतानद्यदेवान् किंत्वस्य प्रकाशावपुर्हिमः सुषुप्ते हृदय
ये त्र यत्स्वप्नेपि मानसे देहजागरणे यो सौ स आत्मा प्रकाश्यते ज्ञानकर्मेन्द्रियाण्येष संहृतः कर
णमपदं जायते च विलीयन्ते जंतोः स्वप्ने गमागमे प्राणो यद्यपि नैवायं लीयते जायते च न स्वप्ने
ते न भवेत्सत्यस्तथाप्यस्मात्स्मोपरः प्राणोजन्मस्थानात्मा तत एव परः स्मृतः सत्यस्य सत्यमत्रोक्तं
दस्य नाम ततो भवात् स्तत्वेदेसमस्तदिष्ट स प्राणाभूतभौतिकं तस्मात्प्रकारणं यस्मात सत्यस्य सत्यमस्त
तः शुभान् मत्पदप्रयोगं परलोके स्मिन् प्रतिष्ठिं स्थितिमनुष्या स्तेते हेहृदनाशावसदित्यत् हिंसीयते न
सेतस्य समस्ता स्यमतः सा व उदाहृतः मंडलसवितुर्यो यं तारणात्मा पुरुषः परः परोदयणा स्वगामं

श्री ३ यत्र प्रसिद्धं गतिमत्तथा ग्रहह्रनार्कयतत्तज्जेयं तवच्छुहेन समीरितं प्रसत्त्वस्य समस्तक्तस्य समस्तक्विमंडिलेशमात्
८२ मात्रुक्तोत्रविहङ्गिगपि देव समप्राप्यात् अध्यात्मेपि चसार्त्वे विज्ञेयं पूर्ववत् द्वयोः वक्तः सारः सतोजे
योद्दिगीतात्पपपरं प्रमाणस्य चसारं स्यादसारं भूतपंचक पृथिव्यापस्तथा तेजः सदित्येतद्दा
हृते वायुस्तथा तथिवंवत्प्रादित्यतटिहोच्यते मडलं सवितस्यत्तत्पुरुषस्यापि दातिशि एकमेव स
महिंष्ठसूते भूतत्रयात्मक मंडलं सवितर्योपयस्य यटतिणेतानि अमूर्त एक एवायं पुमानात्मे
मुदाहृतः वाय्वाकाशौ सूक्ष्मौ तौ विद्येते भूजलाग्निषु पंचीकरणात्तस्तेन स्थूलं देहमिदं स्मृते
विवाप्येरपि विद्येते सूक्ष्माः सभूजलाग्नयः तेन सूक्ष्ममिदं देहं अमूर्तः पुरुषः स्मृतः सूक्ष्मदेहस्य
रूपाणि वासनाजान्यनेकशः विद्यंते कानिचित्तानि शाक्ष वक्ष्यामितेधुना हरिद्राहरिषितेवक्त्रयाह
शेताहशाः पुमान् क्वापि क्वापि भवत्सोपेयपथ्याश्चेतो चकेवलः इंद्रगोपा यथा रक्तस्तथा क्वापि भ
वेत्पुमान् आग्नेर्यार्चिर्यथादीप्रं पुमानेष तथा कचित् भिन्नाभोजं यथा शुभ्रं मंडलेवत्तथा पुमान्
कचित्क चिच्छ पुरुषो विद्युद्दीप्तिसमोभवत् विद्युद्दीप्तिसमानाश्रीरूपस्य पुंसउपासनात् राशिनोजा
यते शाङ्करागः शास्तेनकहिंचित् एवमादीनि रूपाणि शाङ्करसंति सहस्रशः तानिवक्तुंन श
क्नोहं कृतिस्तिद्वापि महात्मनः अविद्याकार्यमखिलं स्थूलसूक्ष्मात्मकं द्वयं अस्मिन्नेव गतो विद्यांते ८२

नवोऽत्रपदेयथा स्थूलंसूक्ष्मंचसाविद्यमितियत्कथितंमया नतदात्मेतिविज्ञेयंदृश्यत्वेनघटोय
था सर्वस्यास्यनिषेधोयंकार्यकारणवस्तुनः उक्तमायाकृतंसोपिनात्माशाक्तकदाचन एतदादे
शेनमाद्येशाक्तानेदात्मरूपिणः नास्माद्व्यापिकंकिंचित्प्रत्यक्षंवदमानेगुरोः यद्दिश्यतेहिगुरु
भिर्यमात्मासदापरः भावाभाववर्जडाद्दृश्यान्नेतिनेतीतिसर्वदा अवाङ्मनसगम्यायनवकुंभका
लेयतः अतद्व्युदासतस्तस्मात्तत्त्वमायंउपदिश्यते अहंब्रह्मास्मीतिचयोबोधः कथितःशास्त्रेपुरा
अथ्यशास्त्रानुवेधेनजायतेनतुकेवलात् अपिबोधेचदृष्टोयंभेदस्तत्वंपदार्थयोः परोक्षत्वादुवि
ताभ्यामेवाक्येनविनिवार्यते भागत्यागोस्यपरित्यागात्तल्लक्षणयासमाश्रयात् तत्वंपदार्थस
यद्वत्स्यात्अभेदोह्यधिकारिणि अभेदस्तद्द्वैवस्यात्जनमात्रस्थितात्मनि उक्तेनदर्शमान
रूपाख्यतासहकारिता व्युदासस्त्वजडस्यायमेपद्यावस्तुधापुनः नदर्थमनुमानस्यात्अप
दर्शनेदेवहि अनुमानस्यचापेतामवेन्मानांतरस्यच अन्यथानानुमानत्वस्तत्रैवनभवत्सदा
प्रवर्ततेमानमत्वदानुमानेनतुद्दितं स्वात्मनिपुणभवेन्नामनिरर्थकमिदंयथा मत्पतेनभव
न्मूलमस्यकापिकदाचन नहिप्रत्यक्षतोदृष्टमनात्मत्वजडादिषु चेद्दस्यानात्मदृष्टास्यात्त
स्याभवतामदा माभूदन्यस्यसाध्यस्यानवाधकेनात्रदृश्यते देवस्याप्यत्रशास्त्राचरकुद्या

आ॰ प्र॰ ८३ 83 दृष्टेन स्वं भक्ता हृष्टा न स्मात्स्वभावान्निवर्त्तते तद्वत्तु घटादिगामाभूत आत्मनात्मास्त्वात्मनि जाग्रद्दृश्यादयो
नैव स्वभावं वस्तुतः क्वचि एते निष्ठ्यापितं गङ्गा घटकुड्यादिरूपिणः सर्वं यथा समग्रे प्रवर्त्तन्ते वादि
नो मन्ते तथापि नैव तत्स्वरूपान्त वस्तुनोऽत्र विपर्यये जाग्रद्दृश्यादयस्तद्वत् आत्मानात्मस्वरूपगाः स
त्वकिंवादिनः छिन्नयेन स्वनोऽत्मगा हि ते अपि नात्मनिवर्त्तन्ते वदन्तवादीति सर्वथा तेनायमनस्मात्रा
ह्माविज्ञेयो वादिभिः प्रमातृ गृह्णाति वमनस्त्वकमहमित्येवं नापरे तत्र केन निवर्त्तते जाग्रमस्यात्म
नो युवाज्ञानामीति पयो बाधः सः स्याद्दन्यस्य योगतः यथा तो हलयोगे नमृत्तिकास्याऽऽर्द्रकिमान्यत्वं
आत्मनश्चेतनत्वेन प्रत्यत्वं नैव विद्यते कुतः सर्वगतत्वादेयस्य नित्यं परोक्षता अत एवमानेकथ्यं तच्च
मूलाभावान्निवर्त्तते आगमस्तत एवास्य स्वरूपोपलम्भं मनीषिभिः संप्रत्तानेन तथा नेत्त ब्रह्मत्वादि
हिंसः स्मृतः तस्माद्विचारसद्ज्ञानपरिच्छेदस्फुटासतः यानेटइतिवास्यापिडुः खिस्यैव स्फुटासतः
दृष्टाग्रह्वृत्तिर्विदुषां न भिन्नार्थेकथंचन एकमेवाद्वयं ब्रह्म स्वसजातिविजातिजान् भेदांस्फुटस्य
सत्तं स्वं मह्हित्वप्रतिष्ठितं शास्त्रेणावगन्तुं यस्मात् दृष्टपादिवद्दलौकिक ततः शास्त्रस्य विश्वासा
त्ब्रह्म ज्ञेयं मनीषिभिः शास्त्रं चात्र प्रवृत्त सन् प्रवृत्तिं कुरुते हि द्विधा विधानेन निषेधेन लोकस्ह
श्रिसमाश्रयात् स्वर्गादिहितयायद्धि बाधयेत्तं न विधायकं यथा लोके करोतेस्ति फलमित्यादिभाव ८३

तं नैवमभिगम्योयमवाङ्मनसगोचरः आत्मा न लक्ष्यविषयमिन्नवाहृत्येव प्रवर्तिते निषेधकेन
यत्काम्त्व महत्तानाततममपेत्यानन प्रवर्ततेनिषेधेनानपरिशेषात प्रबोधये तस्मात्राजं यथा कश्चि
त आग्रामस्थंडिलस्थिते स्वसमानेद्दे ते प्रभिक्षुचवामरशोभिते अत्रात्वा मन्दधीर्वालः शक्रेन्द्र
त्यपिनतरे सर्वार्थपिण्डरे पापि मन्दे तेनवालकं प्रमान् अयमिनेपवन प्राहवासुवद्धि विशारदः अय
मिनेव वेदेनं वक्तामेषात्रमन्दधीः गहनो यानप्रकृपवायेन न दतेच्छत्रादिकं चवा इत्येवं विचार्य तमा
हनैतेहत्वा महीपतिः नास्यानकरिणास्तदत्र न रथ्यान पदातयः नानाश्चय यत्पत्रं स्थंडिलस्य
समीपगाः नत्प्रणप पविचित्राणि न छत्राणि न चामराः न च चन्द्रपादिहस्तोय पुरुषास्त्र वसुगणाः
न नीलकंचुको राजा न चायं पीतकंचुकः न रक्तकचुकस्तद्वत न च चित्रावरोपिहि नस्वर्णकरवा
लाये न हेमपन्नगाश्रितः इत्येवमादिवचनैर्महाराजा नृपवान्नरान् तिरस्कारोति वालोपिय
विशिष्टप्रपद्यते महाराजं सर्वांगाश्रितच्छत्र विभूषितं पतद्भिरत्पनाड्ग्यचामरैर्हेमसत्रि
भैः पुरवारवधूहस्तपंकजे प्रसचारिभिः सवितं वित्तसंछं न तु हृत्तलस्थित्वा वर्वसे यथैतंनाव
जानाति वालः सर्वविलक्षणं एवंनानाविधानभावान्ध्यात्मनो त्रविलक्षणान् निषेधयतिन
त्काम्त्वमात्मनः परिशेषक्रतन शास्त्राणि च निषेधेषु सर्वेष्वेत एव नात्मनः परिशिष्टं तमात्मानमात्म

श्रा॰ ३॰ ८५ नैवप्रपद्यते अयमेवहिसम्यक्स्मादुपायः स्वात्मबोधेन भावाभावविनिर्मुक्तमात्मानं कोहिबोधयेत्
अवाङ्मनसगम्यं कोमनसासंप्रतिपद्यते वाक्यार्थभूतमात्मानमवाक्यार्थैकरूपिणं यदासर्वं निषे
ध्येतयत्स्यात्स्फटसदात्मकं प्रकाशात्मतदात्मैव आत्मास्वयंप्रभः यथादीपः स्वभासगमतमोने
वृतिरोधकं निःसार्यततोनैवं वस्तुजातं प्रपद्यते भावाभावात्मकं नहतत्कार्यकारणरूपधृ
क् नात्मेतिबोधयेच्छात्मानं उत्पत्तेस्स्वयं निषेधएव तस्मात्सादादेशः परमः सदा आत्म
बोधेयतस्स च तापेदाकस्यचिद्रूपेण इयं देवजनं प्रोक्तं मन्त्रोपसूक्तं सकारणं यद्भावे विभावस्य
स्वात्मनोऽयं नचापरं नकारणको भावाभावौस्थिर यत्कार्यकारणं नैनिषेधति वान्योपि द्वयाभाव
मतात्मकः [illegible] भावाभावोपदास्वस्मान्निर्गतो जडरूपिणं नतदेतदात्मकोबोधः स्वप्रकाशोव
तिष्ठते इयं नेपगते वह्निर्यथा तिष्ठति रूपतः तथात्मापिगते तस्मिन्भावाभावात्मके जडे अहं
त्वं हृष्णमेतच्च तथान्योपिचजन्तवः मन्त्रोपसूक्तं विभेदोयं शाक्तनात्मनिविद्यते एकस्मिन्नपिपथा
काशोधूमविद्युद्धनाद्यन्ताः भेदं नानाविधं कुर्युस्तद्वदात्मनि जन्तवः मन्त्रोपसूक्तमिदं विहि मायाका
र्येण वस्तुतः माया चन हि सत्यासा लोकमायाविनिर्मिता मन्त्रोपसूक्तं यथा लोके इन्द्रजालं प्रती
यते इन्द्रजालं तथैवेदं दृश्यं वा विनिर्मितं इन्द्रियोदृष्टसर्वमिदमेव प्रतीयते नतेन शोकयतोज्ञा ८५

84

तोमत्तोमर्त्तेव पुस्ततः । इन्द्रत्वं नापि पद्मलोकाद्यं देपत्तदपेत्तया यस्मद्दोदर्पत स्कोलिलिषे स्वर्पमहत्त्वं हि
ऐश्वर्यं च गरीम्वा त्रिलोक्यावावधृजते गगोमहान् यथा ते श्लिनयाश्लीहस्मृ नोपिच श्रुनोपिमहद
स्वर्पमस्तिकीटाद्यपेत्तया यस्लिटस्तोपिक टलां हकवाद्देश्येत्तया वधूनां यास्हशी प्रीतिः नवधा
के हविद्यते श्रुनोपितादृशी प्रीतिः स्त्रीनां नाविद्यतेभवि यथाश्मस्त्रे प्रियत्वं भ तथा वा ते श्रुनोपि
च उपकारिणि मं तेषां यथाशाकप्रयासमि एवं स्वामिनि मं तेषां स्वापिनाञ्छतिनित्यशः । अपका
रिणि कोपं न यथा मित्राक यथा न तथा स्वापि याति स्म वहेतत्वा वि हन्तं देन दर्शकः । उपकारमहत्कुर्वे
त्रैलोक्याः प्रतिपालनात् सर्वेषां चेतथामामस्यारत्य भावपि शुध्यापस्तथावह्निर्वायुः
स्वयंस्तथादिशः चेष्टाविधु तथा मेघा नमो धर्मस्तथैव च सत्यवाक्यमनुष्यादि जातिर्देहमेव च
देहहृदयमनोबुद्धिं प्राणादिकमिदं तथा उपकारं करोत्यस्य सर्वं सर्वस्य सर्वदा स्वापि सर्वस्य
भूम्यादेरुपकारं करोति हि पुनः सर्वे पि चैवेति विशेषः केनेन भवेत् माक्कुशास्त्रतो नावेमप
कारहानस्मदा उपकारं न कस्यापि कोपि किं वितनोति हि किन्तु योयं मयादिष्टो नेति नमीति तेषु
मान एष एव हि शुचि व्यादौ स्थावरजंगमेपि च तिष्ठन् विनाशरहितः स्वयं भानुः परः पुमान् पृथि
व्यां वर्तमानः सन् शरीरं कुरुते हि सः पारीवस्थस्थभूमेः सकरोत्युपचयं पुमान् जलेतिष्ठे हि जन्तु

ग्रा॰ ७॰
८५
85

नोचेत्सोहमिमीश्वरः येनस्यपमयो वृद्धिं कुरुते देहरूपतः वह्नौ वायौ अहंतिसतिष्ठन् पाकादिकं तथा
मेत्राद्युच्चारणाद्दावितिष्ठन् वह्निरूपस्क्रिया वायौतिष्ठन् क्रियांप्राणानां स्ववाप्रवर्तने स्वयंतिष्ठन् हि
नेत्राणां उपकारकरः प्रमान् नेत्रेसूर्यवजानन्नास्यमप्युपकरोतिसह दित्वास्थित्वा चकर्णानांश्च
तयूहकरो भवत् कर्णयोगपिसंस्थित्वादिशां जानात्युपलक्रिया विद्युत्स्य प्रमानस्थित्वा नमस्ताम
निहंतिहि तेजसेच प्रमानस्थित्वा विद्युतः प्रतिपद्यते चनाचनेप्यपंस्थित्वा मशाहे रूपादकेरणा
नेत्रनामपिशाहमेस्थित्वातं वकुमन्यते नभस्येपवावसायहं हिक्षिद्रेमपकरोति हार्दे क्षितिदेस्थित्वा
देवोनभोजानातिसर्वदा धर्मेस्थित्वानराणां सत्यंवयकुहतिसर्वदा धार्मिकेप्वनरेषु वाच्यस्थित्वाथ
मैकलोतिच सत्यवाके प्रमानस्थित्वा समग्रंयं निवेदयत् सत्यवाकं तत्रैवस्थित्वा सत्यवाकवदेत
या मानुषेपिचजात्यादौ स्थित्वा दयानांचरणां मामेवपदप्रापितस्थित्वा मैत्रेयं सत्यंवगच्छति
देहेन्द्रियमनः प्राणस्यापि वृद्धिपालिते स्थित्वा न निर्मनोतस्य कुरुते सर्वदेश्वरः बुद्धेः सर्वप्रवा
हेषुस्थित्वाचा विषयैः सह अवगच्छति जीवतना आत्माने पिस्वनोपिच मानसिकस्यवेसायहदन्ममति
कोपकृतः प्रत्य उपकारं मतिकाणां कुरुते सर्वदेवहि एवमेवजगच्चक्र शशिव्यादिकमत्रहि य
स्यापकृत्ते नाहि तस्यापकृत्तेपुनः उपकारात्स्वमस्मादि हिमात्रणासमीवितां एतेद्वाकेकर्षां ८५

संतिलन्नगाः कोटिशस्तथा भूम्यादिकमिदं सर्वं सर्वस्यान्नस्य चात्मनः उपकारं करोत्येव देहे कस्मान्यत
याविलं उपकारकरस्तत्र सर्वत्रात्मा समीरितः तेजसा स्वप्रकाशेन भ्राजमानो महातपः जरा
मरणं वापि विद्यते यस्य न कर्हिचित् अयमेव महात्मा यो हृदये सर्वदेहिनां नानाबुद्धिप्रचारा
णां साक्षी संगविवर्जितः स एवायं सर्वदेवेषु स्थावरेषु चरेषु च शरीरेनापि तत्रात्मेति तिष्ठन्नापि परमेश्व
रः यथा नभसि नैवास्ति भेदो घटमठादिगः तथा नात्मनि भेदोस्ति शरीरे नानाशरीरगो निर्भेदोयं
पुमान्नज्ञो हृदये सर्वदेहिनां जरामरणशून्योयं ब्रह्म सर्वात्मकं परं अयमेवात्मविज्ञानात्सर्व
मेवाभवत्पुमान् ब्रह्मात्मा यः प्रोक्तस्तत्त्वज्ञानां विचारतः स एव सर्वभूतानामधिष्ठाय च पाल
कः नतं शक्नुवन्त्यपि यस्याधिष्ठामात्रपालकः एष एव हि सर्वेषां भूतानां मध्यमः पुमान् दीप्यतेव
विवत्रात्व किं तेनेनैव राजसे रथचक्रस्य च हि नेमिनाभ्योस्तु मध्यमः आरा नेतः स्वतंत्रास्तु
मध्य प्रतिष्ठिता एवं विश्वं समस्तं यस्मान्मध्ये ध्यात्माधिदैवयोः उपकाराय सर्वत्र स्थितयोरात्मह
पयोः एकमेव यथा काष्ठं नेमिनाभ्यारूपभृत् उपकार्योपकारादिभेदं गच्छति भूतके एक एव
तथात्मायं अधिदैवाधिभेदभाक् तत्र स्थितश्च सर्वेषामुपकारं करोति हि न नं शक्नुन भूम्यादि
ह्युपकारं करस्तते उपकारं करोत्येष यथा तेहृदये स्थितः पुनोपि भगवान्नन्तः दृतकुरुते हृदये

श्रा॰ ३॰
८९

88

स्थितः किंबहूक्तेन देवेंद्र संक्षेपेणावधारय: समः संसारस्थात्मा च ममत्तेपि स्थितोपि च निंदयामोक्षं
यदुत कथं ज्ञातव्यं ...मोपुना अस्माकं च न तथैवेति निंदंति बुद्धवादिनः उत्कृष्टता यथास्माकं स्वदेहा
कविद्यते अन्योपि च स्वदेहे मातापितृपुत्रवह्निवर्मिते ततो देहतथास्वर्गमपवर्गमिति अभिमानं च
हित्वा ज्ञविद्यात्मानं स्वमात्मना स्वविद्यामहत्योदेहः शक्रसर्वशरीरिणां हेयोपिपापविदितृत्केन स्मि
न्नात्मा मकामाते पारीदेहाधियस्याभावस्तत्र ममताधियां दुःखं सतमूलं देवेंद्र नाशमाप्नोति देहि
नः पुत्रादिवत्कुतः शक्रे दृष्टज्ञानार्थवेणावबीत अविवक्तं प्रजानानां सत्यपाशवशं गतः आश्रवे
णादिमोवाणी आनंदामृतपूर्विता शक्रः श्रुत्वा तिरागांधः कोपमेव जगाम ह दयालुना यथा च
स्तुतत्वार्थितोति भुजंगामः पापित पपपतास्मिन क्रोधं प्राणहरं व्रजेत श्रीमद्दापरस्यापि शक्रो म
नेमेवमविनयान अयं हि ज्ञानमोत्तमस्य वैरिवदचोदितः राज्यत्यागपरेयस्मात् ब्रह्मिमत्तः प्र
यच्छति अहो निष्ठुरभाषितं विचित्रमस्य आत्मनः अनामममूलमाना सर्वथा यतः ब्रह्म
हत्याकरः क्वापि निंदितः स्वाविद्यामानः अश्वमेधसहस्राणां कारी क्वाहं सुरेश्वरः क्व च देवव
भूताव यज्ञेर्वापि सुदुर्लभं अनीतो क्व च येना य सममूलाभिः करोतिततः अहं वज्रधरो विष्णुत
पतेऽ एकएव हि समर्थस्त्वसमकेन नास्मात्महमावपुः नमास्येषा हरः कश्चिदत्र स्वर्गजित्व ८९

तयो तापयंमवश्वरास्यायवृद्धिं शार्थमागतः ममापिदेवयानेनचयास्तिकानांचवर्णिनो वाग्मीवाकविरे
घःस्नातस्य सरागांगुरुकर्मनिः घत्रयोः कश्चिद्देषस्मात्तस्मात्तोपीयनेोक्तैः किमनेनाधुनेवाहमथमं
तापसस्त्रवं हन्मिवास्थानतोवास्मात्तस्ययोनिः मात्रयाम्यहं अथैवंवहतेकीर्तिमनसांगमिष्या
ति उपायतस्तनत्वंनेचातयामिहिजाथमं अनेनममदेवोतावस्त्रेनोपीयनाद्भुभो मोहितोकंट
कस्तस्मात्तत्क्षेपण्यमस्याःधुमः श्रान्तामस्यत्नतोदास्यब्रह्मविद्यासमीरेण अतिक्रमेहतेपश्चात्
यातेयिष्यामस्मंहिजे इतिसंचिंत्यदेवेन्द्रागांधर्विघाणस्तदा कोपादात्तापयामासतेनासोउवयो न
गुरुं अयप्रभृतितेवहिस्मविद्यामनयस्यवत्स्यसि आहरिष्यामहंस्वयं निरस्तब्रह्मवादिनां अथेकं
समनतिस्वस्यकार्यमेनेकृतंमहान् नकोपप्राप्तवानत्रकेरष्टवेलामहामनाः ममतिष्ठवताना
स्मिन्लोकेक्वापिभविष्यति अपावेवचनस्यादानेविद्यायानभविष्यति अहोशकेनगोशिषेणादत्ता
मेगुरुदत्तिणा इतः परंनवक्ष्यामिपदहदुर्धियामिमां कामंकोपाभिभूतेनस्मादत्तापिविफलाभव
त विद्याद्दत्तापृथापेनश्चांडालायफलायन स्वभ्यनानूपसंपन्नायोवनाभिम्नावापृथा दत्ताखंडा
यविफलातथैवदुर्धियेमसा अगांतायाद्दियादमातविद्यास्तदाहिमोहितं आत्मानंचतथाविद्या
तंचहत्यात्सपापधीः इतःपरंहितत्पापंगोतनशोकपसादद्नां लोकायाचापरस्माघतापसस्सुजनेमं

प्रा॰ श॰
८०
87

म किंचेममन्तजैर्वापि हानैर्वा वहिस्थैः ममात्मा विदुषो नैक भेदबीजं इमदैः अयं नात्मा वियोजं त
योयो न भवतीहयत स्वमेमत्तो चतत्सर्वं वा मूनानं प्रपद्यते अयमेव च ममात्मा ममयत त्वहं देशान् दू
हमत्यं संप्राप्स्यामि तन्नैवास तयानया अहंगुरुवयं पाशिष्य उतिमभ्यर्थी: कुतः चिन्तामायामत्ता हस्मा
माहतः प्राणिभिः समः अहं ममेति यावत्स्यात्तावदहं ज्ञानाख्य बंधनं कृतानि: स्मरणं तावत्त देहका
ण्गरहादृढं वेत् देवाद्यर्वा ममगुरुस्तनाथ्य शिष्य मतः स कोयस्मात विश्वंतमानि हृत्वमिहाद्यतः
इत्यादि वहुशो दध्याउ विचार्यहृदये निजे संतोषं परमं प्राप्तस्मिन्नशोकः अपकारिणि सर्वाणा
वस्तुनो वा को वियो विदुषो भवेत् अपकारिणि चेत्कोपं कुर्वन्ति ज्ञानिनो पि च अपकारिणि कोका
पं न कुर्वंति महाधियः उपकारं च कुर्वंति विद्वांसस्तेन चेतरे अपि कोपं कृतं कार्यो विदु
पकारिणि अपकारो जडे चेत्स्यात्किमायातमिहात्मनः स्वहस्तेन यथाह संपादेवानाउर्येन्नमात
एक एव तथा देहात् देहमन्यं विताप्यते अत्र कोपं कथं नाम विदुषः सर्वदेहिनः आत्मभूत
स्तज्ञो पतस्य माहस्तातरयथा भूतं रयहतो यत्कथतीह न बाधमः आत्महा स च विज्ञेयो नात्मि
कोभ्यं ज्ञातकः प्राणापाणपनिमित्तं तत्त्वदृः स्वसाधनं जानाति चेत्कुतः कृपणत आत्मनस्वय
कारिणि एतादृशः कथं नाम विद्वान्स्यात भारवाहकः सत्वभारवहत्वाध रज्ञावंगहभायया अ ८०

सेवाभृत्ययाच्चास्वंनवाकिंचित्त्वेरोतमः इत्युक्त्वैवचम्भूतेभ्योयः समर्थंविदीरितः कर्मणामतस्मा
वाचामतद्रोहपरोनरः नयातिस्वविमेतेः सइहलोकेपरत्रच इत्यादिमनसाधीमान्विचार्यान
दनिर्भरः समर्थोपिनयाञ्चायपापदातुमनाद्ये उवाचचपुनःशाक्रंकरवाण्येवमेवतुश्रुति
क्रमेहन्तेतिकिंधिधिरोमेयाकशासन श्रुतियिस्तुमहात्मजोममदेवाधिपोमहान् तस्मात्प्रियं
किमद्याहंकरोमिस्वर्गवासिने वित्तेनवपुषावापियनकेनापितत्प्रियं तदहं सापुपिष्यामिमा
कृत्याःसंशयंक्वापितत् एवमुक्तेश्यशाक्रोपिभीतोयमितिचिंतयन् मातलिंशक्रतिप्रामावाक्य
मेतदुवाचह उपद्रवेनकुर्वेहमीपाविमर्षभस्मभोः साधोत्वंभवतःकेनकविद्यामिहिजोत्तमवि
श्वरूपादयोविप्रानिहतायतयस्त्वया दुरात्मानोविचार्यैवनतुकोपवशात्मया चातिक्रमेममा
ज्ञापामाकृत्याब्राह्मणोत्तम विश्वरूपादिमार्गेनमेवंनैवमयासमि अपेतिंतंतयाविप्रहंत
महवनात्वरा करणीयततोनास्मिस्वस्मितेस्वर्वजाम्यहं इत्युक्त्वाययगतः शाक्रोमुनिस्त्वेवंवहं
स्थितः गृहवाहिपथ्याकृवंहृद्दोगाध्वजलेपथा ब्रह्मविद्यामिमांसर्वांप्रवर्ग्याख्यानपथैवच कर्मा
एणुपासनाज्ञानमस्मादृविविधांतया हृदिवप्रोक्तवानदहीशाक्रायपुवर्गगुरुः शाक्रोपिगु
रुणादिष्टपूर्वयोरग्रहीत्तदा ब्रह्मविद्याविहायैवमवंमेवमहामनाः एवंस्थितेपूर्वकाला

पा॰ तविपक्वात्ममानसो विरक्तो ब्रह्मविद्यार्थं प्राप्नोति स निर्गुणं वै आगात्यचतमहत्तामावो विषयर्षिनो ग
८८ ते अधिकारे हिंसपापं प्राप्नोति चरणांबुजं अधिकारे हिंसां प्राप्नोति पुत्रयोर्ब्रह्मवेदनं वक्ष्यामीति त
88 या हं वै प्रतिज्ञातं गुरो सदा सत्यं तत्कुरु भो विप्र मा नरके नः पितिष्यत्व पुत्राभ्यामेवमुक्तः स सत्या
यं परमं गतः मरणं लोकतः स्वसुहृन्यतो नरकं नभाषणं गोवक्रमध्यगो यह्तत विहानसंशयं मा
व्रजेत सत्यायं परमं प्राप्य मृत्युमेतनिश्चयं गतः वरमेमरणं मा भूत अन्तेवचने कचित निश्चि
तं जन्ममात्रस्य जातस्य मरणं सदा अवश्यंभावि नतदुःखं नर्णां केनापि हन्तुना व्याधिर्वाप्यथ
वा सर्पश्चोरो वा व्याघ्र एव वा विषमग्निर्जलं वापि शत्रुर्वाः जीर्णमेव वा निमित्तं मरणे किंचित
एतादृक देहिनो भवेत् तेषां मध्यतमे ह्येतत प्राप्नोमि मरणं प्रति असत्यवादतो मे स्यात नरको
भूरिदुःखदः कल्पकोटिसहस्रांते यस्य नास्ति प्रतिक्रिया जीवन्नरतां प्रमानजे यान्तं वाक्ये यो
मोहितः अवनिंदेति मत्वाजाम्यन्त स्वनरकं व्रजेत इत्यादि बहुधा विप्र श्चिंतयित्वा मनोगतं पुत्रौ
प्रतिबभाषे स पुत्रयोर्गुरुकात्मवान् व्याहृतेनान्तेनैवं आश्विनौ बाल्यतोपिवा मयाकथ्यमिद
नीततस्याविरव्याहरिष्यते चिंतितं पमया किंचितवक्ष्याम्यज्ञापि कारणं अहं वां विदितं शास्त्र
तउपाकारकतो मतिः देवासुरमनुष्याणां मन्येषामपि देहिनो तयपतउणपापेस्वप्रियाप्रिय ८८

समागमान् हर्षं चैव विषादं च विहाय समतां गतः शत्रुमित्रोदासीनो बंधुद्वेष्यापि मध्यमः न कश्चित्
विद्यते मेत्र सर्वत्र समदर्शिनः स्वदेहस्याथवैवं जगमेवाखिलं पि हि स्वदेहब्रह्माण्डदेहे सर्वत्राहं समः
स्थितः श्मशानेह तथा तीर्थे चनपुष्कके महत्तया महाभूतानि चापि भौतिकं सकलं ह्यहं ग्रहं मनवु
हस्यं चंद्रोहं वह्निर्वायुरहं ज्योतींषि च समस्तानि भूर्भुवः स्वर्महर्जनः तपः सत्यं सुपातालमहमेव नस
श्रयः सप्तसमुद्रास्वजातं यत्तु मत्तो नान्यद्वितद्भवेत् स्वमहं ष्टं यथा सर्वं स्वमहं दृष्टं तथा परं ब्रह्मांडो
व[illegible]वस्थानां चतुर्विधशरीरिणां उच्चावचानामात्माहं अहंकारविवर्जितः न मे कामस्तथा क्रोधो
लोभो याश्च कुतो मम न च माया प्रियेनाहं सर्वभेदविवर्जितः उत्पादयाम्यहं सर्वं जगज्ज्ञाने मनेककुथा
स्थापयामि च नाशं वे संहरामि च लीलया कर्णनाभिर्यथा तंतून् सृजत्यत्ति च पाति च स्वात्मैव
तथैवाहं समर्थः संगवर्जितः भिन्नो नैव च विभिन्नं संहारस्थितिसंश्रयः मत्तः स्वमहं यो यद्वत्
स्वमेहस्वरूपसंबंधनः एवं स्थितस्य कस्मिंश्चित्कालेनाकं उपागतः श्रावसंजगादी शोम मनुग्रहक
तो मम समयापूजितः पुज्यो यथा शक्ति महेश्वरः अतिथिः प्रार्थितः किं ते करवाणि प्रियं वद एव
मुक्तो मे सं मां प्राह विद्यायां स्वपतद्भलेभा महाभूपकतो विप्रप्रियं चनमेक विश्वसि एवमुक्ते मया तस्मै
मधुकोश्लोकसंयुतां ब्रह्मविद्यैव दत्ता सा द्विलेभानाप्यपरापतः स लब्धो विषयं स्वर्गो नरकोपि वेदहिनः

श्रा॰त्रु॰ ८५ ब्रह्मलोके च विहायां जातातो किं मितामिह आत्मनो व्यतिरिक्तं हि प्राप्यते येन केनचित विषयाकर्मणा वा
पि तु लेभे नैव तन्मन्यते वदन्तो ब्रह्मणा हत्वे जानाति ज्ञानकर्मणी ब्रह्मलोकादिसंप्राप्तौ हेतुभूते न दुर्ल
89 भे ब्रह्मलोके च विहायां शरीरे प्राणिनामध्रुवं शरीरिणां सर्वं यत्साधात्मज्ञानविवर्जितं विषयेंद्रिय
संयोगस्मात तत्सर्वं असमं स्मृतं श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राणानि च वत्तथेन्द्रियं वाक् पाणिपादपायूपस्थानि
ज्ञानानीन्द्रियाणि च एतानि करणान्युक्ताः प्राणाः पंच विशेषतः अपरोक्षजगमानो मुक्तः समानावि
षमाः क्वचित स्थावरेष्वपि विषये तस्मिन् व्यक्ति विवर्जिताः एतत् एव तत्त्वेऽपि जंगमेः महेशाः स्मृताः
गृहमध्ये स्थितो यद्वत् उमानवाहस्थवेदने मनसा श्रोत्रयुक्तेन कृकलेनेन्द्रियैः परैः एवमन्येन्द्रिया
णां स्यात् ज्ञानेन्द्रियवर्जनात् आहत्तामेव वर्तते तेषामन्येंद्रियाणि च एकस्यानस्थितान्येव बहूनि वि
कार्याणि कुर्वते यत्र गम्यपथा च त्वगेलकेश्रोत्रचक्षुषी एकानेकेन्द्रियाणां स्यान्मसावंबिबाद्धुः स्वमे
व च जंगमानां स्थिराणां च मनसैव नमस्तायः एकेन्द्रियात् अज्ञानेस्मिन् तद्यानेकेन्द्रियादपि नमस्तेव
नापिहुः त्वितिभेदः कोपीह मानमे यत्र यस्य भवेद्रागो द्वेषो वा विषयेषु हि इन्द्रियार्थेषु तत्रामो सव
हुः त्वहमस्मते ज्ञा यतेव्यसनं यस्य जीवानां हि स्वनं प्रति गीतस्यवातदा सो हि स्वा वेयाह कप्र जायते ल
लनालिंगनेपि स्यात ज्ञाह यो व हि कामिनः कामिनो यह गोवस्यान वधूनां प्रातितः स्वादं प्रत्याप्यते ८९

तादृगेव पुत्रप्रसंगेन जायते पुत्रिणो याहृगेव स्यात पुत्रप्रसंगेन सांवदृदि यत्नलाभात् दृष्टान्ते स तादृगेव प्र
जायते श्रुतिष्ठलाभतोप्येवं दुःखितेऽपि समस्मह एकानेके द्विपैदस्तोमानमोजायते हिपत विशेषोयाह
शोदुःखमस्मदुजायते किमेः तादृशोब्रह्मलोकेपि मरणादोप्रजायते उत्पद्यते स्वोत्पाहकब्रह्मणः
परमेष्टिनः विष्टाकिमस्तादृगेव स्यात् योगादिदृष्टियोः विष्टकिमर्पिमत्येवस्यन्नेदाताः सन्तानस्तया ब्र
ह्मणोपि विशेषः स्यात् अनयोः केन हेतुना जायते प्रियते ब्रह्मा विष्टक्रिमिश्चतथैव हि स्वदुःखक
रं तदहत स्वदेहत्वसमं हयोः उत्पादिमनमास्वेन विचिंत्यनामयाध्रुवं स्वडलेभो ब्रह्मविद्याशक्तायाति
श्येयश्विनो श्रुत्वाहात दृष्टचितः स तु सोपि मे गुरुदर्शितोण उतः पदं ब्रह्मविद्यां कस्मै विन्मा वदद्दिज
स्नेहादिना यदाचक्षानदाक्षेप्यो हेतरोविः ध्येमीहत्वेत मयाप्यतत तथैति वचनानदा अतश्विनाम हे
प्रामः कार्येस्मिन्नदृष्टचैतदुना पुत्रयाववनदत्ते ब्रह्मविद्यासमीविणे मयातथैव शाकायतदभावसमी
चिते वक्ष्यामीति निपतेनप्राकायप्रसमीचिते किंच वक्ष्यामि वन्नेमायिनरद्धिधिमहावलाः वक्ष्यामेवतिमत
नेपुत्राभ्यामीरितंमया तत्तो वक्ष्यामि वो विद्यामवर्णनीति वर्णितः केन विदिति निमित्ते नजातस्य नियतास्थितिः
दुर्लभकारणस्यदेवराज्ञो मममाप्ययत सर्वस्यस्वर्गाणश्रेयोदाता पुत्रसमर्पणं मरणं च नतंश्रेयो मिथ्यावाक्य
स्य भाषणम् अत्रैव महती चिंता मिथ्यावाक्यभाषणे ब्रह्मविद्योपवाभ्यां वचनैर्देवतक्षमश्विनो यातकस्तैर्दवशि

स्य

१

आ० उ०
५०
90

रक्षःखेदं कुर्वीत्रसंशयः केनवत्पामिनं विग्रांबिबोर्हीनोप्रवोप्रति एतन्मिथ्यैवमेवाकं भविष्यतिसदाहणं श्र
पश्यतिज्ञानात्केयाम्यामप्यज्ञानकारणं उक्तवसम्मवित्ताघवर्तते क्कापिनायता बुद्धिमंतोप्यवानस्माद्दर्जनंविक
रोमदं उत्तकेस्वार्थलाभानद्दोऊबवलप्रवागुर्ह मास्वच्छकादियंभीतिरावोर्दुरंनवेवतमः अग्रामध्यानव
रांगीज्ञानोवानतजीवनी विफलंवक्त्रमेवस्मात्ताकेणापिनिपातितं वैफल्यंतस्यवैत्रषभवतोग्राह्रस्योणात
मः श्रावाप्तपायमपरंकविद्यावाचतेस्पृणा अस्यायहस्यतेतमस्यांरावल्लद्दतवापिव छिन्नाविपर्ययेणातेस्याप
यावोत्रमल्लके आवामस्वस्यापिरसात्रहल्लवियांसमीरय पात्रेणतस्मिन्नसंछिन्नेत्रहल्लवक्त्रविमस्तके स्या
पयावोयथापूर्वमांवोहितिरस्मीरमे एवमस्यापिमवणानगाक्छेभवानपि आवयोर्गुरुहिंसावभक्ता
भक्तहिंसने मिथ्यावादस्यमवणानभवेत्तवहल्लणानम अंगीवकारहृष्टः सन् एवमुक्तेगुरु
लया सर्वभूतसमोविप्रोप्युवयोः स्वार्थल्व्ययोः अंगीकृतेयवावयोस्मिन्नग्रहणाहित
कारिणा निर्दयोक्रूरकर्माणोप्युवोवृत्रधरावुभौ एतौविवनुगेल्लस्यापिवछिन्नामहा
त्मनः ॥ ॥ अस्यस्यापिरसांत्संबद्धकार्थविपर्यये अथर्वणोदध्यग्रीवल्लदेव
प्रवृयोः गुरुं ॥ प्रवर्ग्यादीनिकर्माणीतद्दस्याप्यपासनं ॥ ॥ हेयंदिव
रुद्धोत्त्वाससहस्रविद्यांसमरयत्त ॥ ॥ शाक्रापपापमवादादावाश्रमतिययपश्चितं ५०

का

उवाच चेदमेतन्निमान् ब्रह्मविद्याप्रवर्तिने इतः प्रभृति ब्रह्मविद्यां वेदोपानुवयोः स्थिता नयात्री पुनया
लक्ष्मन् बहु चानेकमहात्मानो कौषीतकादिनो स्यात् प्रोक्ते चकुलेषु तो इन्द्रो ब्रह्मचारिणः
न सनत्सो हं ते भाति स्थितः उक्ता या ब्रह्मविद्या या समग्रया समस्तद्विजा वातपामीति सकल्यानस
वाक्यपरिपालयन् सर्वे ब्रह्मविद्यालमन्यसमकपार्श्वपालि समुद्यानन एवाहंहशिष्या
मिथिलेश्वर इति वाक्यान्निजभाग्यः पालयन्तयेनाभिपानमः स्थितो धुनानां सर्वान्पि
प्यातिदेवराट् हैतमपि त्रिलोकेश्याश्वासतां भयमागताः ब्रह्मविद्यां न वेत्ति पुत्रापापि
विद्यापद सामि वल्यति वाके चित्त कौषीतकिमुखा द्विजाः एकैकस्य वाके वित्यवल्यति
द्विजोत्तमाः इन्द्रद्युम्नमाम कुलदेवप्रसादतः पात्रवक्त्रा विहायैकद्विमेवाजनमनेयकं
ल५ सर्वे शिष्यमहात्मानं सर्वे बहीसन्तेजस पञ्चविंशतन्तु पालितेनेमानि महीतले पात्रवल्लस्य
स्यनामैकधारविष्णुति सर्वतः इति ब्रुवाणस्य मुनेर्हयग्रीवस्य देवराट् शिरोत्स्पानपद्मो
वक्त्रेण शातपर्वणा तच्छिरः पतितेन हृष्टावाजिनस्तगोः शिरः समाहृत्य पपात पूर्वं चक्रात्तेन
हवाजिनोः ब्रह्मविद्या च गरुहणा दत्तामेतावदाभिवा अश्विनोस्मृति मिथ्ये ध्रुवयोः हिंसा
हंसौ जगत्कारणभूतायमात्मा सर्वशरीरिणा महाराजोपमस्थुक्केशरीरे हि परो गामे च

श्रा० ३
५८
91

तत्परः पुरस्तूक्तोऽदिष्टोऽपि महेश्वरः त्रिपदाश्चैव चरणाः स्यपदाश्च पिकाश्चन स्थूलास्मात्सूक्ष्मपथापदी सूक्ष्मा।
त्सूक्ष्मशरीरभाक् एवमेवायमात्मापि विश्वेशात्मकरो हिमः पुरि यस्मात् पुंसीति एनां चैव सम्मूर्च्छन् सत्वा
ख्यातन एवायं पुरुषः परः स्मृतः अतेन पुरुषः सैतत्तत्सर्वमेव समाहृतं अतो बहिः स्युनमथायद्दृष्टिश्चैम
मावृतं ओतप्रोतो यथा तन्तौ पटस्थितिः सर्वदा एवमेव जगत्सर्वमात्मन्येव प्रतिष्ठितं स एवायं पुरा
णोऽत्र पुंश्वात्मकरा हृदि पुरयो ममवान्यस्य यथा पटुन घटेषु हि एकरूपं यथा स्थूले घटे स्थूल प्रकी
र्तितं सूक्ष्मे सूक्ष्मं च संत्यमेसेन मतं च कीर्त्यते शीतले शीतलं तद्वत् रजोयुक्ते रजस्वले सुगंधे च सुगं
धं तत् दुर्गंधे च परत्र हि वायुयुक्ते चले तद्वत् निश्चले वायुवर्जिते सूर्ययुक्ते प्रभाभ्रान्तं तामसेऽत्र तामसं पु
नः एवं आत्मापि यादृक् स्यात् शरीरं तादृशो भवेत् स्थूलः सूक्ष्मो जडो धीमान् श्रीमान् निर्धन एव च
उत्कृष्टश्च निकृष्टश्च बलवान् दुर्बलस्तथैव च इत्यादीन् बहुधा यमानुपाधीन् एव मन्यते आत्माऽविषवि
मूढः सन् कामी च चव पृथग्जनान् विषयाविनाशमा विषयाभवेच्चैव कामिनोऽपि हि विना विषयास्त्रं तदवि
नैव लतीव सकामुकः एवं बुद्धिप्रारीरादिधर्माधर्मे विवर्जितः अनादिमायया मूढ आत्मा स्वात्मनि
मन्यते भौतिकानि भूतानि सृष्ट्वा तत्रैकतां गतः सृष्ट्वा शरीरप्रपंचं च नामानि विविधे प्रभु वाचा वचः ५८
प्रतिक्रियाश्चैव समाप्य सः विद्यते न महेश्वरः यतोऽप्यमहेश्वरः यः स एव तत्स्वरूपेणाभेदतोऽय

विवर्जिताः ऐंद्रस्य स्वस्वरूपस्य दर्शनाभावात् स्वतन्त्रमिह द्रो हष्टान्तयात्मम ग्रेसद्दमात्मदृष्टा पुमान् दृष्ट॰
वान्येन तेनान् दिदृक्षनाभावः पुमान् मायया वद्धरूपो भूत्वा आत्मनो वद्धरूपया मायावीवेक॰
रूपः सन् दृश्यत्विव्याप्त्यादिरूपभाक् अतएव स्वात्मनोनेवसमधामाविनष्टा कुर्यात् किं तु तस्मि॰
न् विशेषे हि ऊरूतेयोधनोद्गः हेमीकृतेन शक्नोति सत्त्वपाचपानेतदा काष्ठमेव स्वतन्त्रदत्त
कुम्भकारसहस्त्रके यातनाहेन पयतोकारयस्याशु यातनो कारयति न तेषु नामसती॰
चक्रं हि वित् किं तु नस्यैव स्ववेस्य रूपादेः सदृशा त्वयं त्वयादिना पतेत्त्वतेषामस्याः हिनिभ्रमः
ततो येयादृशं रूपं ना दृश्यते तत्तच्चान्यथा कालान्तरे पि भवति विषुभवं कितु गच्छति विषुवः व॰
स्तुनो नापूर्वस्वभावः क्वापि कस्यचित् अस्य तस्य स्वभावत्वेन दर्शयेन तद्भवेत् प्रकाशात्मस्वरू॰
क्तस्या रूपायेते जनेः सदा अपायस्त्वरूदवस्थान् अपायो वस्तुनः सदा अपायेहि विशेषस्यैव
एवमेषा वदश्यते यदीतायतः दृष्टश्चस्वतंत्रेनजलहातिसा नतो विशेषो विज्ञेयो आगन्तासर्वव॰
स्तुषु आगन्तोन स्वभावः स्यात् क्वापि कस्यापि वस्तुनः दृश्यत्वेन स्वभावः स्यात् यथा मायाविनोपुनात्
विशेषो वस्तुसंस्थेत्स्यान्नापेयात् सत्स्वभववत् अयं निचतनोमः स्यात् असंश्चैव प्रतीयते इदं॰
यात्मा हि संयोगेन वियोगेन दृश्यते न तथा पतनो मायात्सस्य हेतुः प्रद स्थितः अयंसता सत्त्व

आ॰ १॰ वास्यपत्नीतिर्योनेसेभवेत् रुद्रियैः मुनिभिनस्यसंज्ञामायेतिकीर्तिता अस्तिदुःस्त्ववेद्याभेदेनरंगगवि।
५२ प्रेषयोः कल्पान्तेमायेयैवेषमायाप्येषासत्वोपुनः महापावक्षान्त्रवन्मात्रमायानामास्तिकाचन शु
९२ शृंगसमाप्येषाकल्पितनामामायैवहि अमृतोस्त्रत्वतोभेदरत्वनुकेयाच धीर्भवेत् सैवमायेति
विद्वद्भिः कीर्तिताइ[illegible] येटाहृदा नविद्यतेतस्यचैषाभवेत् भेदविकारणं आहूेणातिचेतो
त्रातेमायायागमनतातेतः आतेदात्मातरूपोसगः स्वप्रकाशाकरूपभृत् स्वमजानातिविज्ञानि
विनात्वस्यभेदोपविवर्जितः एवंस्वभावोजगतः कारणंजगदम्भृत् यतस्तनोबुद्धिमद्भि
र्मायातत्रापिकल्पिता जगज्जतोस्थितोवापिसंहृतोवाजगत्यपि उक्तातेनितथायोगस्याः
यातिनमायतं अज्ञानेनततएवेनत आत्मनो ब्रह्मरूपिणः विशेषभावोमायेतिकथ्यतेव
दवादिभिः माहशोबुद्धिमानदृशोपचकरोतिसो नचतत्वेनजानातिमायेत्येषाततोभवेत् सा
नामातेनरूपवान् एकामावहरूपिणी वसुवतेनमायाभिर्देशोभावेषतेसदा एकरूपो
देवोसौनानारूपोयथानटः विद्वद्भिः कथ्यतेसर्वेप्रमायैर्महात्मभिः विद्याविनहिवदत्त
तेकार्यकारणास्पदयात् प्रमाणैर्विविधैर्विद्याः षट्वाक्यविशारदाः कारणंउक्ततोर्हदाश
मालानांमहाविपः कल्पयेत्तत्रतेमायाव्यवहारप्रसिद्धये हेतुमेकेविधायेन प्रमाणंऊ। ५२

गलादिजाः सर्वमेवं वदन्त्यनन्तविज्ञात्रहि विद्वद्वये देहभेदोऽपि बातोऽप्युवयोर्वर्णितः ॥ ७१ ॥ आत्मनोभि
भिन्नता देहत्वलक्ष्यतोऽपि महात्मनः नचेन्द्रियकृतो भेद एवं तेन समीरितः यथा स्वर्गगतेऽस्मा
याभिर्वेरूपिणः रथ्यश्च वाजिनोऽश्वकाः विद्यन्ते वा प्रवेगिनः एवं मर्त्यतिर्यग्दस्यतानां देहध्येष्व
पि इन्द्रियाण्याश्च विद्यन्तेऽश्वकाश्चतिवलाद्भुस देह एकत्र संख्याता तादृशाने हि गौकेशाता सातेमहस्रा
न ह त्याततसहस्रणायुतं ततथा एवमेते समाख्याता इन्द्रियाख्याः प्रकीर्तिताः अतः कवणसंबधान
आत्मनो भेद इह न वः भेदैर्यैर्भिद्यते देव आत्मा तेन सकलाश्रयः सर्वभेदविनिर्मुक्तो नेति नेत्यवधारि
तः भेदैर्नाभिद्यते वस्तु ननु ब्रह्मेत्यवधारितं पूर्वापरादिदेशेन कालेन च विवर्जितं अतएवहि
स्वभावेन च वस्तुना च विवर्जितं एकमेवाद्वितीयं यत् सोऽयमात्माभिधीयते अहं ब्रह्मेति वाक्येन
विज्ञेयो ब्रह्मरूपभृत् एषोऽनुभवति श्रीमान् सर्वमेव महेश्वरः सर्वात्मा सर्वधीसाक्षी स्वप्रकाश
स्वात्मकः एवं मयुवयोर्द्ध्यद्र कृतवाननुशासनं आत्मनात्मस्वरूपस्य ब्रह्मणाम्बोधरूपिणः ८
वस्तुकेति मिह इद्यवश्विनो जातकौतुकौ प्रणम्यतं महात्मानं महर्षिं सर्वार्थदर्शिनं चक्रतुस्तस्य त
त्कार्यं यदर्थमयमागतः एवमाथर्वणो दृष्टा निहतसोपकाविता इन्द्रेणभीतिमगामन द्विजः
कोपीनतविलनः विचित्रमिदमाख्यानं कथ्यते तव सत्वत मैत्रेयि तेऽनघ किंतच्छ्रोतुमिच्छसि

आ॰पु॰ ८३ ३८८ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदात्मस्वरूपपादशिष्येण शंकरानंदभगवता विर-
चिते उपनिषद्रत्ने आत्मपुराणे बृहदारण्यकमधुकाण्डसारार्थप्रकाशक ऋष्यश्चितैवादो नाम
चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥०॥ इत्थमाख्यानमाकर्ण्य शिष्यः परमविस्मितः प्रष्टुकामः पुनः किंचिद्गु-
रुं प्राह कृताञ्जलिः भगवन्नैतरेयस्य तथा कौषीतकेर्मुनेः नानाख्यानसमायुक्तमात्मज्ञानं त्वये-
रितं कौषीतकिश्च तत्राजयज्ञालानेतदर्पितया कथ्यतं बकालेनैव समस्यमस्यमुदाहृतं वंशाख्याय
महानाख्यान उपक्रम्य स्वयंभुवे आदित्यं च त्रयी रूपं पौतिमाष्यतमीहशे हिम्नलच्चत्रिपर्वावत्रिया
पुमांश्च यमहान् त्रिपर्वाण्यत्र वंशोऽस्मिन् हिम्नलेव हुवस्त्वया एकषा कथितानाभिन्नान्यभिन्नान्यपि के-
चन तेषु शिष्यस्तु देवस्य दीनस्याथर्वणो मुनेः दध्यङ्ङाथर्वणाख्यातो मधुकाण्डोपदेशकः देवेंद्र-
स्य देवानां सम्मतोऽश्विनोरर्थितापि च तत्र दध्यङ् हयग्रीवस्तेन मानेस्व समस्तके याज्ञवल्क्यस्य शिष्य-
स्य चैव वाजसनेयके बत्तां ब्रह्मविद्याया अभीनशाकलोऽपि च अज्ञानतशोत्रोः संवादे गार्ग्यपाणक-
स्तथापि च प्राणविद्योपमादित्यान् याज्ञवल्क्यो महामुनिः तेन कस्मै कथं वापि ब्रह्मविद्या सम-
पिता कीदृशी चेति वा ब्रूहि तन् श्रोतुमिच्छामि हे गुरो एवमुक्ते तिमहदशो गुरुः शिष्यमथाब्रवीत्
शृणु विद्यामहं वच्मि कथां च दरमीविता याज्ञवल्क्यातिचोद्येन तपसा परमेष्ठिने आदित्यमंडलावा- ८३

सेनामरूपक्रियात्मकं सर्वाणि सहस्रांशे देवं केयो भुवनानि एव एकरूपं हि सर्वं च हितानेते विलोहि
ते अस्मध्याये परे लोकास्त्रयो विष्णवश्च तस्मात् ईशे तेषां सकामानां अध्यात्मभेदवर्जितः योऽज्ञोवध
नउत्पत्त्युपयाते वेदवादिभिः यस्मात् विनिःसृता वेदाः सामाश्च महात्मनां अग्निरूपतिम्रूर्वाह्वय
जर्भिस्तुपिमध्यतः सायाह्ने सामभिः प्राप्तत्र्यथर्वाङ्गिरसा सम वेदहिवे फरचितेव क्रमश्च क्रोसिताल्म
भिः विश्वरूपे मधुन्यास्ते फलदा सर्वकर्मणां कर्मप्रध्यस्रोयस्मिन्नित्यमेव प्रधावति विभवति
चयो देवो हरिः सर्वस्य कारणं वहिस्त्रवोदियः प्राणः सर्वेषामिह देहिनां स्थिराणां जगमानाव
वस्त्रादीनां हृदि स्थितः यत्तमाव्य मंडलस्थानदेवान्वेदानवासवान् आदित्यमंडलस्थानात् अस्मान्म
वेगतीयसः प्राप्य वेदान् मुनिः सर्वान् रहस्यान् समधर्मवान् वत्त्ववेदार्थिनः शिष्यान् तु प्रतिन्यमहामहा
वत्व धाहूयप्तेतसमनेः शिष्योथमंडली अध्यायनवेत्तस्य याज्ञवल्क्यसुधीमतः वत्तमंडलमध्य
स्थोराजतेम निभास्करः दिशां मंडलमध्यस्थो यथायं भगवान् रविः कीर्तिवाराणानात सर्ववानुवि
दनुमुजगमान् लोकत्रयी स्थितामामाते षां हृदयतापदा एतां बुभुजिरे केचित् प्रणामान्नाम महाधियं
जनकाया याचार्यमाणाः सुदा त्रैवर्णिकेनवैः अस्यतां मण्डलं वीक्ष्य हाम्यलमभृता गताः निंदां वथवा
शिष्यांता जज्ञिरे कीर्तिहर्षिकाः आदित्याद्रामवान् विद्यां याज्ञवल्क्यः परां मतिः वज्रेणानविनाकस्मा

आ॰श्रु॰
५८
९५

तएतामन्त्रवदत्यये आदित्यस्यरथ्येस्थित्वाविद्याधीतामनापदि अधीतेकेननैवायंस्थित्वासौऽठविभाव
सो ज्योतिर्मात्रेयस्मादित्यउक्तवान्वेदमंडली ज्योतिर्मात्रवपुर्वेद्भिर्नाधुनाकेनवक्तासो तपसातो २
षमायातामस्यतायदिदेवता गार्गीशिणीकथंनित्याभवेदेषायथावधूः ततोयमस्यकृपाकिंवितस्व
र्णान्नुकारतः वेदइत्यवहात्वानोमोहयत्यल्पमानमान् वर्णानामानुपूर्वीयासमुदायानसारतः
सवेदइतिविज्ञेयाद्यपरेनरभाषणं किंपितानितिसदाश्रेनयजुर्षेषष्घनदोयथा पदार्णवक्रमेसलहत
विहीनान्यतिसाहसी यजुर्वेदंचयोनेववेत्त्यधीतंस्वयंपुरा वेदविक्षावकःसोयंजानीयादपरानक
थं इत्यादिनिदावचनैर्ब्रह्मसमब्रह्मचारिणः कीर्तिवागंगनागेहंप्रहत्तानेशातेपिते याज्ञवल्क्या
पिमतिमानसर्वज्ञहिमवाग्विन स्वयंमानेनस्वयास्थएन ज्ञानादास्त्रेहसत्रिव प्रारहालेपयामवो
र्षत्येवनगर्जति वेदानसर्वास्त्वयेवाहसार्थान्त्रेवचनाक्वचित जनकोपिमहीपालोविदेहेषुव
सन्सदा मिथिलाधिपतिर्नित्यंयाज्ञवल्क्यादिहत्पते पुरोहितादयस्तेनमाघ्वलप्रमुखाद्विजाः
तिह्ंधतिसदोपापैर्विविधैर्निदेयापिच राजापिबुद्धिमांस्तेषांमतविज्ञायधार्मिकः आमंत्रवर्णि
कान्सर्वान्ब्राह्मणान्यनेदिशत तेपिभूत्वास्त्वयाचक्रुर्गेलादेशाननेकशः समानयन्सर्षिणंया
स्मान्विप्रावेदार्थकोविदान याज्ञवल्क्येनसहितान् ऊरुपाचालिकानपि वेदध्वनिमहानासीत ५८

तस्यराज्ञोनिवेशने त्रैवर्णिकजनोवस्य कार्यादावग्निहोत्रकः आश्वलस्तत्रहोतासीत् जनकस्यास्यभू
भृतः आर्तभागस्तथाविप्रो जरत्कारुस्ततोमहान् भुज्युर्लाह्यायनिस्तद्वत् उषस्तोब्राह्मणोत्तमः चाक्रा
यणश्चसर्वज्ञः कहोलोविप्रसत्तमः कौषीतकेयश्चतथास्त्रीगार्गीब्रह्मवादिनी उद्दालकश्चारुणि
योगार्ग्युक्तोऽप्यतोवदत् शाकल्यश्चविदग्धाख्योवावदूकोऽतिमानभाक् याज्ञवल्क्यःपुरोहितःसर्व
दापापमाहितः याज्ञवल्क्यश्चमतिमान् वस्तवेदविशारदः वहुभिःसंवृतःशिष्यैर्भास्करोभगवानि
व आश्वलायनश्चमनयःशिष्याःसर्वेसमाहृताः अन्येचशिष्याःसहितामिलिताःकोऽभवत् तत्र रिज्ञो
तेषुप्रविष्टेषुब्राह्मणेषुमहात्मसु सर्वेतेपृथुभुक्त्वाऽभवन्ननूचानतमःप्रति सर्वएतेमहात्मानोवे
दवेदाङ्गपारगाः सदाचाराःसशिष्याश्चतेषुकोऽभ्यधिकोद्विजः एतत्कथंहिविज्ञेयमापिवेदब्रा
ह्मणोत्तम कस्मैविचिद्वदहंप्रश्नमस्ययान्त्समतोगतं यस्ययत्रभवेत्तद्वेषःसन्ततिदेहिसर्वथाऽपि
देवंगुरुंचैवब्रह्मणांवास्वयंभवेत् यस्ययत्रभवेत्स्नेहस्तत्स्वीतमसर्वथा अप्यतैवकवित्तानराह
तंहालिकोपमं उदासीनंनजानातिगुणादोषांश्चकस्यचित् सहृज्जनःस्वयंज्ञातेनिर्णयोमेभविष्य
ति रक्षामिचेत्तत्स्वस्तनविमानंप्रत्येकमहमेवहि तथापिनिर्णयोनस्यात् स्वस्यकोत्रनतोवदेत्
अथनानाविधैश्चार्थैःस्तर्नज्ञास्याम्यहंयदि तथापिकृपितादेशुः शापंमेब्राह्मणोत्तमाः याज्ञवल्क्य

श्री॰उ॰ ग्रमोपायं कृतवांस्तैरलक्षितः अथैको कुत्रचिद्विप्रास्त्रिदमाहकृतांजलिः प्रोद्दितम्भवान्सर्वान्नमभार्या
५५ संस्थितान्नृपः यष्टुमिच्छाम्यहं विप्रा युष्मैरैम्भ विहितेः अनुज्ञातेन मां सर्वे योषापिष्याम्यहं द्विजाः उक्त
95 केतेनुज्ञातो राजा यत्र मधार्मिकः विवादं तत्र तावेषां कारयित्वा च संसदि करोमि निश्चयं तेषां अधिका
स्यविलोकयन् कुरुध्वं ब्राह्मणाश्चैव विवादमिति चेदम्मन् वदामि कुपितः कुर्युर्भस्मतां मम सुधियः
ततएतन्मयावृत्तं स्वयमेवयथा द्विजाः विवेदेन लक्ष्या कुर्वं उपायं ब्राह्मणानम्प्रति विषयो बहुलः
कस्येतां संतोषमहो नहि अपि ब्रह्मविदां चित्तं तोभयेत किं कुर्वं विना द्रव्येण जायते कामः क्रोधो
द्रव्येण जायते द्रव्येण जायते लोभो मोहो द्रव्येण जायते निष्किंचनस्य कः कामो लिप्सा तृष्णा पीडितस्य
हि अन्नमात्रमपि यादृक्धातः लेन्यावदहं स्वयं दरिद्र इति संचिन्त्य स्त्रीमुखं न विलोकयेत् दरिद्रं पुरु
षं दृष्ट्वा नार्यः कामातुरा अपि स्पृष्टं नेच्छन्ति कृपणं यद्वत्तत्कामि विद्विषन्ति ब्रह्मादिभ्यो विवाहे भ्यः
प्राप्ता नारी पतिव्रता भर्तुर्दरिद्रस्य सा तैर्वांछतित्वधृष्टा हिंता दारिद्र्यमज्ञानं प्रोक्तं नराणां धर्मदर्शने
दरिद्रः कामचित्कामेन कुर्यात्तु ननीच्छिव अन्नमेकं विहाया यत्किंचिन्नेच्छति कर्हिचित् विवेकी
वदरिद्रोऽयं कोपं न कुरुते क्वचित् राजादिभयतो नित्यं धर्मराजभयात्तथा पुराकृतानां पापानां
फलमेतत्समासवान् दारिद्र्येनामकिना भ्ययुक्तः स्यात् परं भवेत् जनन्याश्चापि जायायाः पुत्रा ५५

दीनांतथैवच दरिद्रोलंघनीयःस्यात् महापापीवसर्वदा उक्तःपरंदरिद्रत्वे लोभ तोहिपातकं प
पुण्यफलंकथंकुर्यात्सर्वमेवात्रलंघनं विचार्यैवंदरिद्रोपकुरुतेपातकंनहि दरिद्रोधर्मविज्ञा
नगर्धेनरहितोपियः नसोपिकुरुतेपापंधर्मज्ञः किंपुनःपुमान् परदारापरद्रव्यंभीतस्तस्मान्न
चेच्छति वधपापीडितस्त्वायंतत्परत्वेनसर्वदा समर्थःश्रीमदोधोययज्ञानंदेवतानांगुरुं अवज्ञा
नातिमहत्त्वात्स्वात्मनोबलमाश्रितः असहंदुःखमाप्नोतिलोकद्वयभयंकरं कीर्त्तिहानिंचाधिगवा
देसाधोगच्छतिमोहितः लोभश्चास्मिन्समर्थेस्यात् सहस्रोजातवेदसा यावद्यावदवाप्नोति ततोभ्य
यःसमिच्छति पृथिवींधनरत्नानिचदिंमांसागरमेखला प्राप्नोतिपुनरप्येषस्वर्गमिच्छतिनिःस्पृशः स
मर्थःस्वात्मलोभेनपरधारधनादिकं हरत्यपहरत्यात् सर्वशोच्योनराधमः समर्थोमोहमा
पन्नोनजानातिहिताहितं स्वात्मानंद्विष्टिवेवायस्मान्मोहितकारिणा मातरंपितरंपुत्रान्भ्रात्
ॄणांश्चवंधून्स्वकान् कर्मणामनसावाचासमर्थोहंतिमोहितः दरिद्रस्यनलोभोस्तिनमोहश्चमहा
त्मनः इत्यमेषविचार्यैवस्वात्वंतिष्ठतिनिश्चलं महाकोपिकदाचिद्वापाचमानापनिःस्पृहः नद
द्यात्स्वमात्रंचकिमर्थंकाद्यपाम्यहं इयंमातापितावाथचाथवाहितकृतंतथा एतेसर्वेवदस्युपे
तकाग्रणीमयाहितंन ततोधनेतसर्वेभ्यः कामक्रोधादयोप्यरि अपिचस्वात्वंदांकिंचनराणां

श्रा॰ त्वद्विद्वेषं ततो धनमपर्यं येन मयाधिकाय प्रणीकृतं सभार्यायास्यापयिष्यामि ब्राह्मणाय महात्मने अधि
९९ केन गृहीतं तस्मिन्नृपो क्रोधसमन्वितः सर्वमेव करिष्यति विवादं स्वयमेव हि नचैवं मम पापं स्यात्तथा
९६ त्वाधर्मे कृतं मया उपायेन तु विज्ञेयो राजा सर्वाधिको द्विजः नचैवं धनतः पापं तस्य विप्रस्य संभवेत्
सर्वाधिकाय तं प्राप्य पापं कुर्यात्कथं नृपः अपि सर्वाधिकान्नूनं मेघवाहनसेनयकः सर्वे शिष्यामहा
भोगा याज्ञवल्क्यो मुनीश्वरः नास्य कामो न च क्रोधो लोभो मोहो न चास्य वै अस्य गर्वोपि नैवास्ति पतील
स्त्री हृतिमेनान्तः धनेनानेन स्वकीयाय कं चिन्तयिष्यति कर्हिचित् अन्वयहं मेधाविप्रः पापेनानेन ह्रियेष्यति
यद्यप्येतद्धनं जातं तस्मात्स्वहस्तेन महात्मने भूतानामुपकाराय शरीरेण समं सदा अस्य स्नेहो मपि
महान् विद्यते यं गुरुनां पुनः निरीहत्वे यथा कश्चित् पामरो भूभृतं जनः मनस्येन निधायेते ब्राह्म
णाय सम्पातः उक्तवानि भाषितेह सेन उत्तरेणतं अत्तवचेष विप्रेन्द्रः शृणोति वचनानि तु श्रणव
नृपि वचः किंचिन्न भाषते तेन जडो यथा इत्यादि बहुधा राजा चिन्तयित्वा मनोगतं कामयेन समानी
तो महत्स्वनिदध्यो गवां चत्वारिंशत्सहस्राणि निष्काणां मणिमत्पतिः शृङ्गारगवां राजा निष्काणां
विंशतिर्हिमः प्रत्येकं हि सहस्रं च शृङ्गे गोमूर्धि पि तनवां सत्वा ग्रामेवा कोटिका श्च मंत्र्याय ब्राह्मणानिदमब्र
वीत् भवतां ब्रह्मविच्छ्रेष्ठो यः स एतानप विविति एवमुक्तेषु विप्रेन्द्राः सर्वे तूष्णीमवस्थिताः अथो मैला ९९

ततो गोष्ठ्यां विनीतास्ते श्रीष्टेन द्विजन्मना ४

इति श्रुत्वा तेषां कृत्वैतान् द्विजोत्तमान् तूष्णीभूतेषु तेष्वेव याज्ञवल्क्योऽभ्यभाषत श्रीमान्मध्यमये प्रवेकोशि
ष्यस्त्वाज्ञाकार्यकारिणि सामाध्यायिन गृहे नो गानय शीघ्रं विधिश्चापि च वसिष्ठो याज्ञवल्क्यो गानुय
तीति द्विजन्मनां सामाध्यायी प्रोक्तवान् शिष्यस्तस्मै नेतल्लं तथैव कृतवान् यद्दत्तं गुरुणा के
महात्मना ब्रह्मपुः सकला विप्रा नानादेशसमागताः अतुलं प्राप्य संतोषं जनको मिथिलेश्वरः
प्रायतत याज्ञवल्क्योऽभूत् स्वाविरुः खेकास्मदा दर्शयन्सर्वभूतानां स्वाविरुः खेनवस्तूनि किंतु स
सेवमनतिशिलितान्द्विष्टेषु सर्वदा कल्पतया प्रजायते स्वाविरुः खेयवार्वाणा महाव्रतेषु याजितोः
प्राणिसृत्येस्वमातस्मात् चलितान्यासनान्येषां श्रमस्थानि च चर्वकिंचिरे भूधराधनयोः प्रकोपाविष्टा
स्ते द्विजन्मनां केचिद्दृष्टाणि स्वमनुचुः नैवैलो द्विजस्थितिः जडस्तु कोऽपि देवा मीउन्मत्तसदृशा
द्विजाः प्राह स्वाभूमहात्मा तत्र विप्राणां यज्ञमंडपे तो भाषया समभूद्स्य पर्वकाले उपागते धिक्
कुलानि महाशालाश्च स्मा कांधिक च जीवितं गुरुशुश्रूषणाधिकाधिक वेदाध्ययनं तथा विद्याविद
स्त्या शिक्षाण कीर्तिनोधिकाधिगोवहि एक एव यतो विप्रो ह्यवजानाति नो खिलान् इत्यादिवादिनो
विप्रानालोच्य चाविचार्य च हृष्टमनाप्यायो को यान्स्वलांत्रिवदसत्रिव यागान्यचमानिशान्त भक्त
यत्रिदमब्रवीत् याज्ञवल्क्य उवाचार्वेवाजसनेयक अप्रश्नीष्णितविप्रेंद्र गुरुपादांबुजद्वयं श्रमा

को

श्रा·पु·
१८०
97

कंब्रह्मकल्पानां ब्राह्मणानां महात्मनां गर्वलोभादिदोषैश्च वर्जितानां शमात्मनां चतुर्दशादिविद्यानां
वेद्याणां तर्कसहिये तमेवैको धिजातो गर्वलोभादिको धमः निर्लज्जः पंडितोम्मन्य याचको नाम ममहो
तले अस्मिन्नेव यत्त्वमस्माकं मनीनां सर्ववादिनां कुलजातानां महावीर्यानां त्वत्रगतं कोपदाख्यातं
कालकूटविषको वाभक्ष्ये येषां पवर्जितः मया पितान्न लितं वह्निर्वध्याकः स्वगृहं नयत कः कोपयं
दिमांल्लिप्रान नानादेशागमसमागतान मन्त्रकालांगवलोभाघं श्रविनीतं द्विजाधम एकेकोपि द्विहे द्विष
कुपितो ब्राह्मणोत्तमः नानादेशागतैमसर्वैं किं पुनस्त्वां द्विजाधम इत्यादिभिस्तवावाक्शल्यैः कारण
चैव प्रताडितः श्रम्खले नतदा विप्रा या त्वल्कोपमहाद्युजाः गिरिर्जलधरैर्यद्वत्न वुक्रुपाषाणादिभि
भिः जगामालयं च न तो भहस्सन्निद्रस्त्ववाचह अस्मिन्नेव भवशापाद्याधिको ब्राह्मणोत्तमः तस्मै
तस्मैन मस्करमोवयमास्खलम वेदा हेस्त्वात्रमहिताभावोरुष्टो स्तास्वाभिलाषतः इत्यासयाकुतो
विप्राः कोपं कुर्वन्त्य कारणं राजा सतताद्य हहतो गर्वाकेन द्विजन्मना कोपातिःकारणात्ताव
दाख्वलमहात्मने एतेष्वेषप्रगच्छत्तु राज्ञस्त्वक्कुलेधनं मद्गृहनार्थितेनश्चान्त्यस्त्वचास्खलमथा
हावं एवमुक्तस्ततः सर्वः पुनर्गच्छाम्खलोमुनिः चत्ता कृत्वा यथावह्निर्वीदाया वावतं मुनि या १८०
त्वल्कोतिसंबोध्य स्वादावष्टा वध्या कानात मध्ये स्तत्रापि चत्वारोऽतिमोत्ताः संपदोयवे व्यात्मंद्रिमं

त्युनासर्वमहोरात्राभ्यामाप्तंतथैवच पक्षाभ्यांशुक्लकृष्णाभ्यामद्भुतस्यत्वाकथंभवेत यजमानस्तथाप्या
यातकेनाविवेनिराश्रये इत्यकेकमतः प्राहवत्तणोमस्तरत्मतिः वाकचक्षुःप्राणमनमामधिदै
वात्मनाऋत्विज होत्रावाग्ध्रुवेनात्तहतउद्गात्राब्रह्मणापिच चतुर्णामपिकर्माणांप्रत्येकंसफलापुनि
व संपदूपाणवाचासोतिदृभिर्लंवमादिता श्रेष्ठंप्रश्नानविधायैवसहोतोपरराम ह अथार्त्तो
लज्जितःपप्रच्छार्त्तभागमस्तवेमन्तुः आर्त्तभागोह्यथाहैनंसजरत्कारवोमुनिः याज्ञवल्क्यतिमेवा
यमप्रश्नंउर्भैंदमल्पवैः ग्रहाश्चातिग्रहाःसन्तहत्नकतिसंख्यायोउदीरिताः उक्तःअत्यसवाचाष्टौहये
वाजसनेयकः आर्त्तभागोह्यथाहैनंसजरत्कारवोमुनिः प्रनःकतमउतीमंसग्रहान्ह्यष्टवान
मुनिः प्राणोवाक्चक्षुरसनाचक्षुः श्रोत्रंपंचमंमीविजा मनोहस्तौत्वगित्यष्टौग्रहाउक्तामनीषिभिः
गंधोनामरसोरूपंशब्दःकामोपिकर्मच आतिग्रहाश्चमेसर्वेसहिताविषयामताः सम्बद्धंपतितौ
यहनगरहृतेबगरहैनेदं तेचाप्यन्येयतिप्राहेगंसतेभ्योधिकेयया नयामसमाग्योजेनबिंद्रिय
भेद्यातेग्रहेः इंद्रियाणिस्वविषयैर्भंदन्तेतानतिग्रहैः गृहन्तिपुरुषंदातेमानोनोमहृषवंपथा
इंद्रियाणिचतथाप्यानमन्मोहेबलाषणान ग्रहाविष्टोयथाजन्तुर्नपश्यतिहिताहितं इंद्रिया
ग्रयवानेवंनपश्यतिहिताहितं मकवाहियथावद्धोनरसाभिमावंब्रजेत यतिकृत्रापिहन्तुःस

श्री शु. ५८

98

ग्रहोतिग्रहमागतः घ्राणादीनीन्द्रियाण्येवं गंधाद्यैर्विषयैः सह ग्रहातिग्रहैर्गृहीतायांति सर्वतः प
कादशग्रहाख्यस्तत्रावेतः सु ग्रहातिग्रहा यद्यप्येते तथाप्यष्टौ प्रधाना इह कीर्तिताः त्वक्कूहस्तयोर्वेन
रेवान्तर्भावो मतो मुने सर्वदेहस्थितत्वेन त्वचो व्याप्तिस्समागमात् जायते यत्स्पर्शविशिष्टः स्पर्शो न तथा
तत्त्ववाहितत्त्व पस्थाच पायुना चैव कर्मजातं प्रजायते पायुपादावप्युत्तो हस्तवाक्योपडक्रमे सोमतो
पायुपादकराणां वा नाडीनां च बंधनं समं विसर्गमोदे च गतौ करयोश्चलनं यतः एवमुक्ते पुनः प्र
श्नमार्तभागश्चकार ह याज्ञवल्क्येति संबोध्य सर्वज्ञ मुनिसत्तम जडाजडमिदं विश्वं मन्नंमृत्योः
सम्मीयते मृत्युरन्नं यस्मात्स्यात्तु भवेत्सा देवता च का याज्ञवल्क्य इदं प्राह सा पः सा देवता मृता
यतः सर्वादनो वह्निर्यत्ते यजलैः सदा इत्युक्ते पुनरप्येतमार्तभागो स पृच्छत याज्ञवल्क्येति स
बोध्य गुह्यमर्थं महामुनिः ब्रह्मवादी यदा देहं जहाति किंतस्य ते तदा प्राणा यद्या स्वतो जंतो
रुत्क्रामंति शरीरतः उत्क्रामंति नथैवास्य तस्याचेत्स्यशरीरभाक् स्यादज्ञवन्नचेत्केन म्रियते
प्राणसंस्थितौ एवमुक्ते मुनिः प्राह प्राणाना तत्र वेद्धि नाशांतस्मात्पुनर्देही नस्यात्तेनाप्यस्व
तः पुमान् प्राणानां विलये हेतु स्ववाचा व्याख्यानकारणं उच्छूनत्वं हि देहस्य जीवनां दृश्यते न तु
तः स्वतः पोतेरष्युर्ध्वं त्वा देहो भवी समायतः लीनाः प्राणास्ततो यस्मादेषावस्था तज्जीवनतः उत्क्रा ५८

तच्चेन्नतस्येमे प्राणाः गतास्त्वप्रमाणतः उत्क्रान्तेषु ध्रुवं देही भवेन्मोक्षो न देहिनः यदायं म्रियते विद्वा
न्न जहात्येनं न तदा न किं याज्ञवल्क्येति संबोध्य प्रश्नं चक्रेऽरमण्डनः एवमुक्तो मुनिः प्राह लोकं बुध्य
नु सारतः नामैकं न जहात्येनं वामदेवादिनामवत् मुक्ताः पुण्यसंवादा नाम रूपा विशात्मभिः
मुक्तिभाजो न तथाप्येते नाम गृह्णन्ति लौकिकाः अनन्तं नाम विज्ञेयं यतो मुक्तं च न त्यजेत् विश्वेदेव
समनन्तस्य ज्ञानाज्जाहकफलं भवेत् ज्ञानिनं परिपृष्ट्वैवं प्रसङ्गादज्ञानिनं पुनः याज्ञवल्क्येति संबोध्य
स जगादार्त्तभागो मुनिः मृतस्याग्नि मृतस्यास्य यदा वागग्निमाव्रजेत् प्राणो वातं तथादित्यं नेत्रं श्रोत्रं
दिशस्तथा मनश्चन्द्रं शरीरं च पृथिवीमन्तरस्थितः आकाशमात्मा गाहात्वा वाह्यमाकाशमेति
च ओषधीर्लोममात्रं च केशाश्च द्रुवनस्पतीन् लोहितं च तथा रेतो व्रजत्यप्सु रेतसीति तदा क्वासौ
भवेत्पुरुषो ज्ञानविवर्जितः याज्ञवल्क्यार्त्तभागाख्यं प्रश्नमेतामसंसदि उक्तवान् किं तु हस्त
ते गृहीत्वैकान्तगोऽब्रवीत् जानात्या वालगोपालं सर्वं एवं पुनर्जननं सत्कर्मा तु स्वाराज्यं प्रयाति
नितं पुमान् प्रश्नस्यास्य कृतामाभूदुत्तरस्यार्थे वचः इति सञ्चिन्त्य मतिमानेकान्ते वाक्यमब्रवीत्
अनुनाय त्वकृते शरीरं देहिनाऽपुण्यपापतः के तयोरेवेच्छया मर्त्ये जीवनं यथाधुना पापी नरकमभ्ये
ति पुण्यात्मा पुण्यमेव च पापपापकरो जन्तुः स्थावरः स्वर्कारवभुः नाधिकोऽत्र समो वापि न न्यूनोऽपि

प्रा॰प्र॰ ९५ चविद्यते जंतूंकिंतु भवेदेवं स्वकर्मवशमागतः प्राणात्माधिकर्ता याति पापोत्सृष्टस्त्वमेव च पापपुण्ये
९५ वर्तस्वदृष्टेन स्वावद्धः स्वनिर्वर्तते कर्मणा मनसा वाचा स्वावद्धः स्वमेव च करोति यत्स्वस्याये लभ्यते तत्
९९ तेस्वयंयः यस्मिन्देशे यदा काले निमित्ते नु च येन वा यावद्धियाहृदयेन वपुषा यद्वयः पुमान् करो
ति तत्तत्तो भूयः स्वयमत्ताविशेषणा स्वावद्धःतं निमित्ते वा न योगमाति वेसदा समं सर्वं च विज्ञेयं
स्वांविवाद्धः स्वमेव वा निमित्तेन समं कर्त्रा विहदेहान्तरेपि वा देशाकालादियोगेन कोटिकोटि
गुणं भवेत् वर्षासु बीजसंपन्नाः क्षेत्रे शालयो यथा वर्द्धयेद्धिमभ्येति धनधान्यादिसंचयः
दिने दिने यथा तद्वत्पुण्यपापं च देहिनः वटधाना यथा लोके वटस्य महतो भवेत् हेतुस्तद्वत्पुण्य
पापे महतोः स्वावद्धः स्वयोः अत्रापि वचनस्यान्तर्याति भगवान्महामुनिः याज्ञवल्क्य बृशांसा याज्ञया
ज्ञवल्क्योयितं स्मृति मध्याजन्तराभ्यां विप्रेंद्रा ब्रुवतः कर्मकेवलं सांशं सत्वतत्त्वस्य यान्यान्यमतयोरर्थ
माहतो श्रीभगवान्मुनिस्तत्र मध्याद्धपरतो महः भूमंडलो ह्यायनिहत्य स्वयमानोवा वसिष्ठतः या
ज्ञवल्क्यतिसंवोध्यमध्ये तु वेनमस्कृत्य भगवद्दृष्टाभिसंधिः सनत्प्रश्नेनमलौकिकं मद्देशाश्रित्य
ताः एवं वेदाध्यनतत्पराः यत्र जलस्य काप्यस्य हृष्टवृतो गृहे हृत्तनुस्यकत्यागृहीताभूतगंधर्वं
णाग्निनेवादा तमस्यच्छाम लोकानामतानगंधर्वशृणवं पारीक्षितास्थिताय चलोकांतस्तत्रमस्थि

ताः ऋतुके लोकमाने स्मिन्नृषिश्रेष्ठा मयपुनर्भवं ये पारीतितिताः स्थिताः कुत्रेत्युक्ते स्थानं समनोवदत् तस्या
नं किं प्रमाणं किं लोकान्तां कथयतु वद ऋतुक्ते याज्ञवल्क्योपि सर्वमेतदुदेरयत् गंधर्वैणावितष्ट
वैत्तभूमतत्पुनः कथय देवयहासमाजेऽस्मिन्नजाननं सन विप्रश्रेष्ठास्मि विश्वासाय वदामितत्
त्वभूसतैःपत्ताधुना अश्वमेधहुतोयत्रभुंजतिनृपपुंगवाः आगच्छन् भवताऽदृष्टास्तत्र पारिति
ताश्रपि एवमुक्तोप्यविश्वासात् तासायनिरभाषत अश्वमेधहृतं कुत्रयातीति वद भो मुने
ऋतुके याज्ञवल्क्योपि विस्मृष्ट जनसंसदि उक्तवान् देवतागुरुंसंभुजोपापपलितायमः वितष्ट
णितितितिर्ययेषामस्तिसागरमेखला पारीतिताप्यऋत्वेतेउक्ताः पारितिताश्रपि सहोउलिनता
नृचेलोकमानंतमोऽब्रवीत् जंबूद्वीपः समग्राय मीरितो लक्षयोजनैः तावांस्तत्र मेखला भूता
वर्त्तितलवणोदधिः जंबूद्वीपः समुद्रेणवृत्तो यद्वद्द्विवतेते सप्तसागरस्तथा द्वीपैर्वृतः षड्भिः
सप्तसागरैः द्वीपानां सप्तसमुद्राणां स्थितानां परितस्त्वहि अन्योन्यमावृत्तानां तस्माद्द्विगुणोद्वि
गुणोवहिः परिमाणममीषां यत् किलितानां प्रकीर्तितं तावदेव न विज्ञेयं भूमिः शुद्धोदका
हहिः अत्रवर्त्ततिधालेड्रोडगेवत्सर्वेतोभवां नदत्नभास्करोगच्छेत् अहोरात्रेण सर्वदा अ
होरात्रेण यावंतं देशं गच्छति भास्करः द्विस्त्रिप्राकृणितः सोयं भूर्लोकः कथितो बुधैः भूर्लो

या॰ मु॰
१८८
100

कश्चिंडित्वाहायोहिरण्यगर्भोक्ष्मीशस्सभः हिरण्यगर्भमितस्तस्याः समुद्रस्तस्यापविष्टितः तस्यथा
रसमसंधिः तृणहेमकटाहयोः मक्षिकापत्रवदायस्तस्मात्तिष्ठतित्तरसः देवैर्नानाविधै
रेतेनीयंत्तस्ववलेनच अश्वमेधक्रतौयत्तेश्टाः पारीक्षितात्तथा अश्वमेधफलंचैतेप्राप्ताःपा
रिक्षितामताः अश्वायुपासनात्तानात्मविज्ञाः सर्वेपिसत्तमाः अतिसूक्ष्मेतदामार्गेतत्रगोको
पिनप्रभः किंतद्देवाःपरेपेस्युःयेनोटातपरतःस्थिताः इंद्रःपक्षिवधर्भूत्वायनोटेतान्विहायसि
संतर्पवायवेदत्वास्वयंतस्मायवर्तित वायुस्तानस्तस्मात्तानीत्वादिस्वादेहेनिजेततः संध्योकदाहयो
देवान्ययातत्रसंसाउतोवहिः अश्वमेधक्रतोयज्ञगात्ताःपूर्वेमहाधिपः भग्नुलोकायनिःप्रस्नादवापो
पवन्तिततः उभलस्यकहोलस्यप्रश्नोविस्मयाकुलः भजोनृपरतिरह्लानतत्राकायणोमुनिःउष
स्तोपाज्ञवल्क्यंतिसंवोध्येनेसप्रष्टवान् उपचोवणयहितंप्रत्यक्षंस्वप्रकाशनात् ब्रह्मत्वात्मेतिपास्त्री
णिसर्वस्माटंतरजगुः सर्वोतरंतंब्रह्मत्वेहृद्यमात्मामिहात्मनः आत्मानतरधीरादिसंघातात्स्मात्
विलक्षणः मतंब्याचक्षतेनादेत्तासमेतेबुद्धिकैशलं इत्युक्तेयाज्ञवल्क्यलमेवप्रात्मेन्द्रवाचह
कतमोयाचवल्क्यातिपुनः पृष्टउवाचतं तवप्राणतथापानमुदानंव्यानमेवच व्यापारयतिदेहस्य
मध्यगः स्वत्वपारवत सर्वोत्तरः सदेहादिसंघातात्स्मात् विलक्षणः मर्कटानोयथापाश्वैश्चालको

वालकोमतः स्वत्वधारः पृथक् दृश्योमर्कटेभ्योमहाजनैः तथासर्वोत्तरोप्यात्मा देहादिभ्यः पृथक् सदा एव
मत्तउषस्तोपि तूनः पप्रच्छ तं मुनिं याज्ञवल्क्य त्वया नायं विस्पष्टः कथितो मम यथा मे गोगोवत्सावस्व एव
स्पष्टं समीक्ष्य आत्मा विलक्षणः पृष्टः सद्यात्ताद्विमयाधुना व्यापारकारकः कश्चित्त्वयामेत्र समीक्षितः
व्यापारकारकस्तावत् संख्यातोत्र प्रतीयते विरुद्धमतत्वं तेन गोमध्ये अश्वस्य याद्दृशी ततउक्तस्वरूपं तं
करामलकवद्द्द इत्युक्तो याज्ञवल्क्योपि स्मयमानस्तमब्रवीत् यत्त्वं रुक्वहिं संख्यातानवदात्मानेवि
लक्षणः एषआत्मानवमुगुद्दुष्टवुध्यागतत्त्वया इत्युक्तो कत्तमः सोयं तु ध्यादिषितितं वद उषस्तए
वं पप्रच्छ याज्ञवल्क्यमहामुनिं उषस्तं याज्ञवल्क्योपि वाक्यमेवदभाषत उक्तोपि नमया वाक्यस्त्वयाद्द
ष्टुकथं वचेन बुध्यासर्वं विजानाति यतोयं भूतभौतिकं बुद्धिं च तस्माद्द्रष्टारं केन पश्यति तत्वद यत्रोपले
भ्यते नेत्रे न घटे नोपलभ्यते यथा तथात्र बुद्धीं तो द्रष्टा नाभिनेलभ्यते वाद्यात्तरविभेदानां इन्द्रिया
णां हि यथा धियः तासां द्रष्टा च ताभिर्यो न दृश्यस्त्वेष आन्तरः आत्मातत्त्वविनाशेन वर्जितो तो विलक्षणः
एतस्मात् व्यतिरिक्तं यत् देहबुद्धीन्द्रियादिकं विनाशि तज्जडत्वेन तस्मायाशिपृष्टाचटः बुद्धिमानपि
त्वं विज्ञायोषस्त्वात्मवान् कहोलस्ससमीपस्थः प्रष्टुमुपचक्राम ह कौषीतकेयो मतिमान् कहो
लस्तमभाषत उपस्तोक्तमनूद्येत्य मात्मात्र सत्कथं भवेत् आत्मा संसारधर्मा यत्संधितस्त्वापिपासितः

श्रा·पु· शोकमोहसमाविष्टो जायते म्रियते तथा षडूर्मिभिर्युतं ब्रह्म तादात्म्यं ह्यनयोः कथं इत्युक्ते याज्ञवल्क्यो
१·१ पितामहमुवाच निपुङ्गवं षडूर्मयो न सन्त्यत्र प्राणबुद्धिशरीरगाः आत्मा तस्मात् न सद्ब्रह्म कथ्यते वेदवादिभिः
107 आत्मज्ञानवतां पुंसां संसारो नैव बाधकः कृतघ्नात्मन एषस्मात् सर्वदा ब्रह्मरूपिणः अनुस्मारविरागमा
त्मानं ब्रह्माभिन्नेति रंजते बुद्धिमान्त्रिणमेतत्तु विज्ञाय ब्रह्मविज्जोत्तमाः वामदेवसमाः पूर्वे प्रव्रजन्ति
गतेषणाः सन्तो भवन्त्येतदहं वित्तं देवमानुषं सर्वलोकमदर्पे चेतन्न एषणात्रयमीरितं पितृपुत्रो
भवद्धिंतं यथास्वैत्र यथापशुः वित्तं च सर्ववेदं तदहं तु इहलोके परत्र च ततस्त्वसावस्मादहं स्याद्धेतोर्दे
षणाद्वयं एषणाद्वयमेवात्र वक्तव्यनतः सर्वदेहिनां ऊर्ध्वं त्यापियतः सर्वं सर्वमस्त्विति नापरे सर्वं
चात्मनि संसारे सर्वानेदान्तिस्थापिनि स्वप्रकाशोऽस्ति प्रत्यक्सर्वभेदविवर्जितं नापरत्रयतः सर्वं मदृके
दुःखदं स्मृतं जननी सर्वजन्तूनां प्रसिद्धा सर्वकामिनी सत्यदानानि यथा शास्त्रं शरणात्तु भूरिपा
पतः मलापापनयनं तद्धि चित्रात्मा मोहादलौकिकान् कोपितो मरणाद्धोऽसाहयान दुःखसंदुःसह जन
न्यामवर्णो बाल्यदारुणाणां यौवनेन तथा वार्द्धके तनयात्तां च वक्त्रपानसंमस्थितं नागतं मवृषाने दुःखछे
दनेव पुंषां न च जीवनः स्थूलसंदेहभ्रमगोवीपतनेन तद्धि ताहङ्गोऽदुःसहं दुःखनान्यस्मादपि कारणात्
जनन्यादिसक्तो दुःखं वाल्यादौ जायते यथा प्रियाणि सर्वभूतानि पित्रादीनि जनस्य हि वियोगे दुःखम १·१

तस्यैवं जनयंति स्वदुःखदं वियोगः सर्वथा भावी संयोगे सति देहिनां अविकित्सनिमित्तेन कालयोगकृते
नहि अप्रियाणि च भूतानि संयोगेन दहेत्सुमं अप्रियैर्यास्त्वसंयुक्तं सर्वमेव दहत्ययं चेतनानि यथा
तद्वत् जडान्यपि च सर्वदा जंतून योगवियोगाभ्यां प्रीत्यप्रीतिकराणि च देहत्यविरतं सहतं बालभानु
पावको यथा पुत्रा वित्तानि लोकाश्च शरीरं च सबांधवं एते दुःखकराः सर्वे हृदयं पते सर्वजंतुभिः यद्यतक
तेभ्य हृत्तः सन न पापवाद्धि निवर्तते दुःखायासहितस्तत्तत् दुःखं मत्तमनीषिभिः प्रवृत्तिं कुरुतेशस्य
त उपकारापकारयोः शत्रुमित्रार्थमत्रायमथवापि निवर्तते शरीरेंद्रियजा सर्वयं कुवित्कापि
स्वतो हिजा यथा नैच्छाविघातःस्यात् दुःखमिच्छावधेमहत् शरीरेंद्रियपुत्राद्याश्चस्वाप्याप्यत्रसत्यवा
भवंति सर्वथा सर्वे स्वाधीना नैव सर्वदा नताडुःखमसमुद्दिष्टा दुःख सर्वशश्वीरिता हावत्तविषुतेन
ववस्तनः कस्यचित्क्वचित् व्यभिचारायतो हृष्टा हेतुनात्मस्व दुःखयोः पर्यायेणाचवस्तूनां सर्वेषां
सर्वदेहिभिः यत्रापि स्याद्भवहेतुर्हि हृष्टं तत्रापि नास्तितत् आत्मरूपं सुखं यस्मात्तद्देहेभ्यो न जनितं व्रजेत्
जायमानं भवेत् दुःखं स्वात्मनोभिन्नरूपतः प्रसादेवेदिखं सुखयहेतुजातमप्यसाखंभवेत् ततो भिव्यक्ते
वास्मत्सुखस्यात्मस्वरूपिणः कारणोस्त्यतो यदुत सुखयोतेनभक्तानिषिद्धि यच्चेंद्रियताड्वेनदुःखह
स्वहिजैः स्मृता अप्रहृतेंद्रियो यस्मात् बालादुःखं न गच्छति अप्रहृतेंद्रियस्तस्मात् बालवत्रिवशो

श्रा॰३॰ न्मतिः सर्वैषणां विहायायं स्वप्रकाशस्वबोदधिः ब्राह्मणो ज्ञातविज्ञानः पदवाक्यार्थकोविदः ज्ञानन्
१०२ ड्रैवैकहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकतः सर्वैषणासमेतस्य पापीयस्यात्मनाशनं गुरूपदेशात्संजातविज्ञा
नो ध्यानतत्परः अप्रकृष्टेन्द्रियत्वेन तु रागद्वेषविवर्जितं स्वात्मविज्ञानपाण्डित्यसहितं प्राप्य निर्भयः
102 सर्वात्मनः स्वरूपोहमात्मेत्यात्मा स्वयंप्रभः समस्तज्ञातिविज्ञातृत्वभेदत्रयविवर्जितः एवं मननतिष्ठः
सन्मुनिकर्मसमाश्रितः बाल्यपाण्डित्यमौनानामभितो ब्राह्मणो मतः बाल्यपाण्डित्यमौनानि विज्ञा
योक्तानि केन मे वद ब्रह्मात्मा ब्राह्मणो भूयादुपायेनापूर्वेण हि रागद्वेषादिराहित्यं गुरुशास्त्रोपदेशने
स्वयं चावगमस्तस्मात्तत्केनोऽध्यानतस्तथा बाल्यपाण्डित्यमौनानि कथितानि मनीषिभिः साधना
तिफलं तत्स्तु ब्राह्मणो ब्रह्मबोधधृक् स्वप्रकाशस्वभावं ब्रह्म नामरूपविवर्जितं बोधबोध्यादिरा
२ हित्यात् ज्ञाता ब्राह्मण ईरितः उपायान्तरतः सोयं भवेत्किं वा कदाचन अस्तु वा येन केनायं मोहशोकाद्य
होमम पारं नावापि गन्तव्यं न यः सेत्वादिनापि तत् गम्यते चेत्किमर्थं स्यात् आदानं नाव एव हि म
हावेगागाधजलाविलोर्मिणि चेद्भवेन्नदी नौरेवोपायभूता हि सेत्वादिस्तु न तत्परः यथा तथात्र बाल्या
दिरुपायो नापरो भवेत् ब्राह्मणत्वं यतो नेह कैर्ब्राह्मणैः प्राप्यते न वैः कामक्रोधादिसहितैरुपदेश
विवर्जितैः गुर्वादेर्मननध्यानभ्रष्टैर्विषयलंपटैः ईदृशो ब्राह्मणः कस्मात् लोके तेऽदर्शयाधुना श्री

न्वेदानेयथाप्तमो उपायो नि[illegible]यता स्विद्ब्राह्मणेनेतथैव स्यात वाल्पापैव हिंसाधनं एव
मन्केकहेलोपिप्रश्नाद् परतामह निर्दिश्य गार्गी धर्मानुस्वात्मनः पुरतः स्थिता गार्गीवाचक्नवी
साप्यपप्रक्रमनिष्ठाव याज्ञवल्क्येतिसंबोध्य नर्वाककर्मधोधना श्रवमाने समाश्रित्यपंवाव
यवयापिया कार्यं हि कारणव्याप्तं भूतं चैव सहाभवत् कार्यत्वाद्धि यथा ततो ओतप्रोतः पटः स
हा ब्रह्माण्डं सकलं तन्तु न्यायपकार्यमद्दीविंते ओतप्रोत मतो प्येवं स्याद्वैः जेगामैः सह आप
ओतानस्याप्रोतानः कुत्रेत्येतत्समीक्ष्य गार्गीवायाविति प्राह याज्ञवल्क्यापि तांस्थिवं यद्यपिस्या
दपामन्वेहेतु स्तेनस्थापि हि तेन मास्विधने लाधिनान्यत्रास्तीह कीदृह वितं धनेनु विनावाह्
नेला धारोनलभ्यते मात्वमेकविह्यायानस्पन्नवायुमथाब्रवीत वायुनस्थानविनाख्येलोकेन
हतपरानापि लोकानन्तर्गधर्वजातीनां स्वयं चेइमसोपि नन्तच्चेदेव देवेइ प्राजापत्यात्मनापिच प
प्रकृष्टेवत गार्गीस्यान्नेप्रत्यकमेवसा उत्तरोत्तरमेतेषां तावयंचाब्रवीन्मानिः स्वलोका ग्रामदे
लोकेवततबिनाख्येडिति तः गन्धर्वाघानस्यालोकाद्इलोकोनगाश्राप्य वस्थापत्रविद्येयाः स्व
ल्पान्नतप्रकाश्यने यपेतयाहि एवं स्पष्टतात्र्यप्युत्तरस्य च यपेतयाभवत्स्थूलाइ ह्मतापड
म्नः सहा उडाविराडपूर्त्तेय ढंयाहख्वात्प्रत्यं सर्वमेतयतोविश्वविराट्व ऊषितिष्ठति ब्रह्माउगा

आ॰ ३॰ लकान्तवाद्यः प्रजापतिरिति विलः पारोक्षितामत्यं प्रमाणाः स्वात्मानं महेश्वरं अस्याव्याकृतमेव यस्मात
१-३ प्रतिष्ठा सर्वकारणं ब्रह्मलोकवचोगम्यमेकालेकात्मकं हि तत आत्मा तमसदाकार्यकारणनेव
कारणं मायाख्यमात्मरूपमितिव अनुमानेन गम्यते ब्राह्मिलिङ्गाद्यभावेन नेतततगार्गीव्यवायपन
103 अविचार्यैव पप्रच्छ मनिमात्रस्तोहि सा कात्स्न्येनातत्थ्यामतावब्रह्मलोका इतीदृशं याज्ञवल्क्य
लया एष एवं समतिशुनः अयं शास्त्रैकसंगम्यमनुमानेन माख्येतः उवाच ततस्तदा गार्गी मति
प्रश्नं इयाहत्या आत्रयेणानुमानेन गम्यते केनचित्कचित अनुमानादिर्यैनेव प्रष्टव्या देवताम
या यदि त्वमसि मूर्द्धा ते निपतिष्यति मूर्ध्न तले मानसादात्रहतो गार्गि विचारवहिताः सती अस्त्र
पाशुपतमहन कवस्यफालउनस्यादि अनुमानात्करेदव्ये समीकतेनपाकते आग्रहादनुमा
नेन समताकुरुते यदा तदा तस्या शिरः समयसमनिकृत्य निपातयेत यथा भिवाकसञ्चारण मद्य
वीभिरुसामहे को पितावाह इम्याना अनुमानसमाश्रयात गार्गिः समानता नेत्रमृहोभ्रूमोवि
वीर्यते एवं तवापि गार्गि स्यात देवतातिक्रमात ध्रुवं एवमुक्ता निभीता साकृतं व्यनवप्यावय
त आगमनुसह मा विमृमेषाहालकमाहणं उद्दालको भ्रूम्यां व्यायाज्ञवल्क्यस्यइच्छति या
ज्ञवल्क्ये तिसवा यज्ञोपार्थ्ये देवतादि मद्देशावयमर्थंपतञ्जलं गृहेऽस्थिमाः याज्ञवल्क्यान्यथी १-२

पात्राः बहवो ब्रह्मचारिणः पतंजलस्य भार्यासीत् गंधर्ववशमागता अपृच्छाम तमागम्य कोसीति
गृहाणामिह सोब्रवीत् ब्राह्मणानस्मान् सगुरून् स्त्रीवपुः स्थितः अथर्वणः कबंधोहं गंधर्वो लोकवि
श्रुतः उपकाराय संप्राप्तो गुरोश्च ब्रह्मचारिणां एवमुक्तः पुनर्वाक्यमेतत् गंधर्व उक्तवान् गुरुं
पतंजलं काप्यमस्माभिः परिवारितं काप्य जानासि सूत्रं त्वं येन बद्धमिदं जगत् लोकद्वयं च भू
तानां भूतानि निखिलानि च नाहं जानामि तत्सूत्रमिति तं प्राह नो गुरुः नत्वं पृच्छाह गंधर्वो ह्य
स्माभिः सहितं गुरुं अन्तर्यामिणमीशानं काप्य जानासि किं भवान् इत्युक्तेन नेति तं प्राह गंध
र्वं श्रेष्ठं वचः गुरुः एवमुक्तः पुनः प्राह गंधर्वः ह्यपथ्यावितः काप्य सूत्रं तमपाशेष्टमेनं तर्यामिणमेव
च यो वेत्ति सकलं विश्वं वेत्ति सोत्र न संशयः सब्रह्माणं तथा लोकान् देवान् वेदान् तथा परा
न् प्राणिनः पंचभूतानि स्वात्मानं सर्वमेव च जानाति नात्र संदेह इत्युक्तो भयमब्रवीत् जाना
मि तत् द्वयं चाहं तत् जानन् भवान् यदि ब्राह्मणानाहिमाः सर्वा अजानेन गृहीतवान् नदास
यः शिरः पातो भवतोद्य भविष्यति इत्युक्ते याज्ञवल्क्योपि तमाह हालकं मुनिं वेदाहं तत् द्वयं वक्त
गंधर्वस्त्वयदुक्तवान् इत्युक्ते कोपसहितं गौतमो वाक्यमब्रवीत् वेद वेदेति वचनं भाषसे यथा
महो यथा नत्वतत्कथयस्व जानन्नेव न संवदेत् यदि जानासि तद् ब्रूहि किं मर्थं गर्जने रथा ३

श्रा०३ १०४ 104

पृष्टो याज्ञवल्क्योऽपि गौतमं वाक्यमब्रवीत् वायुरेव हितन्सूत्रं सर्वबंधनकारणं अयं लोकस्तथात्मा
सुभूतानि निखिलान्यपि वायुनैव निबध्नानि तेन भिन्नपटो यथा यतः सूत्रमयं वायुस्तन्त एवास्य
निर्गमे अंगानां शीर्णानां प्राकुर्वंति हृष्टा मनीषिणः अंगीचकार तद्गौतमः एवमेवेति वाक्यतः अं
तर्यामिणमात्मानं याज्ञवल्क्यवदाधुना पृथिव्यामप्सु वैवाग्नावंतरिक्षेऽनिले दिवि आदित्ये च यथा दि
क्षु देवापश्चंद्रतारके आकाशे तमसि प्राज्ञस्तेजस्याध्यात्माधिदैवतं अधिभूते हि सर्वेषु स्थाश्रेषु
वरेषु च अध्यात्मं च तथा प्राणो वाचि चक्षुषि सर्वदा श्रोत्रे मनसि सर्वांगत्वचि विज्ञाने च तमोः
एकविंशतिसंख्येषु तिष्ठन्स्थानेषु यः पुमान् एतेभ्योभिन्न एवायं गृह्णाय ह तत्र गृहीप्रमात
एतानि न विदुस्तस्ह तत्र एनं स्वहृदयेस्थितं शरीरं यस्य चैतानि पृथिव्यादीनि सर्वदा पृथिव्याद्यभि
मानानि चेतनानि समंततः यथास्माकं वपुः प्रोक्तं शुक्रशोणितसंभवं सर्वाण्येवमेतानि नियं
छति महेश्वरः व्यापारेषु निजेष्वेको राजाभृत्यानिवप्रभुः अंतर्याम्येष आत्मा ते यं ते गौतम मष्ट
कासि विवर्जितं सदा त्रयमरणादिषड्र्मिभिः एकविंशतिवारं स उक्तवान्मुनिसत्तमः पृथि
व्यादिषु देवेशं प्रत्येकं तन्नियामकं एवमुक्त्वा यतस्तान्तान् सर्वधर्मान् निषेधकान् धर्मानुवाच
धर्मज्ञो नेति नेत्येवमाश्रितः नेत्रेणैतान्विधेरेष न हृष्टो ज्ञानिनामपि अश्रेत्र न श्रुतस्तेन हृतमतो १०४

भिर्भमनः पुमान् बुद्धिभिश्चाविमुह्याभिर्न विज्ञातः कथंचन द्रष्टा श्रोता तथा मन्ता विज्ञाता जगदी
श्वरः दृष्टे श्रोते मतेत्मन्वहदिज्ञाते विपि सर्वदा सर्वेंद्रियाणां व्यापारमेषपश्येति महेश्वरः वाह्यमभ्यं
मि तरं वापि नैंद्रियवेत्त्यासंसदा अतर्यामिण एतस्मात् पृथिव्यादिषु संस्थितान् द्रष्टा श्रोता तथा मंता
विज्ञाता चाखिलापरः आत्मा त एष एवातो नान्यो तो स्ति हि एतस्माद्पश्येपतन्नहि नाशिज
उक्तः उद्दालकस्तेन विप्रः सन्नाडुपरराम ह गार्गी वाचक्नवी विप्रांस्ततः प्रष्टाइ वाचसा हंत वि
प्रा वचो मे श्रूयतां भगवंतो न संगताः श्वएतावृह मिमं विप्र वक्ष्यामि ह्यवनिंदितो तो चेद्वक्ष्यति विप्रा ए
याज्ञवल्क्यो महायशाः कदाचित् को पि नैवास्य जेतेमम्षामन्न संभवेत् ब्रह्मोद्यं ब्राह्मणं को पि व
ग्रं ६ दो ते स्वयमार्हीं मन्यन्ते जानन्तमात्तस्मात् सर्व एव हि जोनमाः शापादीनां नद्भगार्गी ब्राह्मणान
मतिमङ्कुः प्रार्थयामास सत्क्षेतिलब्धानुज्ञातिधीधना पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं तामिदमाभाष्य संस
दि सर्वलिहा सर्वलोकेषु गार्गी वाचक्नवी ह्यहं मायो व्याधिका लोके पुरुषेभ्यो पियोषितः सा
हसेन च धैर्येणागतः क्रोधतो पि च तासां मां प्रथमां विद्धि सूरस्वतां समाधियां शृह्णपृष्प्रामिव
मेड्जगदेनद्पारुषं नपुंसकमहंतद्गन्नथहस्त्रीव पुमानहं नपुंसकः पुमान्नत्वयायोनवेत्ति
हृदिस्थितं पुरुषं स्वप्रकाशानमानंदात्मानमव्ययं अयमेव पुमान् योषित्नाह पीन पयोधरा

श्या॰ १०५ 105

पतेः स्वस्मात्परत्वस्य पतिर्विलक्षितापायथा कामक्रोधादिभिर्लहतम्भजतोगर्भस्थितेपुमान् यत्तोवा
गंगनात्तस्मान्नाहमेवं कश्चन शक्तोगर्भद्यात्तत्रयात्तसः समममान्तरं कालेनपुरुषेणांसोमपु
त्काललनायथा नाहमस्मिन्नपस्यघडः सेहयौवनेवे वर्त्तमानास्थितापूर्नामध्यएमीह वि
त्रियां नचाहं भवतांमध्येस्थितास्यैकान्तगायथया निशितेनेनमां विमाविक्रियाभीरवः स्वयं प
पापाप्यहममहन्नवानस्त्रणाम्यात्मकरादिभिः ततस्त्रोणमम सा ज्ञेया स्यायतेवध्यधारिणी या
लोकेनाहमेवमस्यां कथंतेनवधूरहं स्यायतेः शहमेवात्तः स्वतोयोत्रमनीषिभिः सहवधूः
समीचीनापुवतिः स्वपयोयथा कामिनीमत्तमानाकाविधनेत्रनितंविनी अयंममपतिः पुत्र
स्तद्देषाहतातथा यूनं धान्यगृहेमेस्तिवंध्यावाहंकुटुंविनी इत्यादिशाहमेवात्तस्यापत्यर्थ
उदाहृतः मायापिशाचीसर्यकांत आत्मनोबोधशून्यताः स्वेषुवर्तितेतेषुः स्त्रियोत्रसुनिम
त्तम आत्मबोधेनचेत्स्रष्टुः पुरुषस्तुइदाहृतः याद्दशास्ताद्दशाः संतशरीरेणाहिजोत्तमाः प
यानरः पुमान्भूयान योषितांहृदयांगमः तेनेनललनावास्यात नस्थैर्यविनाशिनी एवमेष
पुमानेकआनंदात्मामहेश्वरः पुंस्त्वापि योषितोवापि गृह्णातिवपुरिच्छया पुमानस्त्रीअजनो
वाजीत्यादिभेदोत्रमायया स्वमेयदृतभवेत्समस्तद्देषहृदाहृतः ततः सर्वज्ञरूपातांललना १०५

हमास्थिता ब्राह्मणानां विजेतारं विप्रं सर्वज्ञमानिनं उभाभ्यां प्रश्नवाणाभ्यां वाह्योदंडे निधाय तौ ह
तमभ्यागता स्थैर्ये भजन्वाग्यनतिव्रज हिंदोदामसंतोपहतं उग्रश्च वंजनधर्मवान् तत्त्वधर्मरतं
शान्तं पोढुकामः मतं हितं जनको वा विदेहो वा सशास्त्रं न मतिं संगरे सर्वाणि मणिवत्तादिभुषं
कोदंडमात्मनः न्याहीनसहसाविज्यहत्वा यथा कर्णोऽथवितं तौ तालो हेशरो हि हस्तेन गृहीत्वाथवा
तिकोपतः सपत्नानां व्यथाहे तरुपति ष्ठति वीर्यवान् उपस्थितास्मि तं हत्वा प्रश्नाभ्यां धैर्यमा
स्थिता तौ प्रश्नौ ब्रूहि मे सत्वं यदि ज्ञानासि तौ हि ज इत्युक्तो हि गार्गीति याज्ञवल्क्यो वचो ब्रवी
त् एवमुक्त्वा मुनिं प्राह गार्गी वाचकवी वचः दिवो यदूर्ध्वं गदितं मर्वाग्यद्वा भुवस्तथा द्यावा
पृथिव्योर्यन्मध्ये भूतं भावि भवच्च यत् कस्मिंस्तेद्भवेदोतं प्रोतं च सर्वमिमत्तम ब्रह्मलोकात्तु नः
प्राह भेदादागमसंश्रयात् एषच्छेदस्तमलग्नात्मनःस्वविवर्जितान् एवं पृष्टो मुनिर्वाक्यम
मृष्यास्यावचोब्रवीत् कार्यकारणविस्तेपप्रमेतत्तन्वयेवितं कारणस्य सदैवेतत्तिष्ठत्यावरण
मिति याकाशे कारणं गार्गि सदा व्याहृतं तुर्याणि एवमुक्ता यथा गार्गी तं नमस्कृत्य वचोब्रवीत् या
वयस्त्वमनो विप्रपथप्रश्नोत्तराय मे एकं गार्गीति तामाह पुनर्वाक्यं द्विजोत्तमः एवमुक्तो ततो गा
र्गीप्रपच्छौ तं पुनर्द्विजं उत्तरं च पुनः प्राह सर्वोक्तमावधारणं यदहस्तंभे पुष्करोऽप यथा तिष्ठति

श्रा०उ०
१९
106

किंतथा तथाकाशेपश्चापि याज्ञवल्क्याव्रतिष्ठति एतन्निशम्य मनसा गार्गी प्रपच्छतं श्रुतः याज्ञवल्क्योपि
नैवं तद्भपत्रव्यवस्थितं किंतमेघो यथाकाशे केवलेऽप्रतिष्ठितः केवलेन हृदाकाशे काशेणेन व्यवस्थि
ता एवमनसि संध्याय पुनरुत्तरमभ्यधात याज्ञवल्क्येन कथितं उत्तरं सावधानेन याज्ञवल्क्यं पुन
गार्गी प्रपच्छ मुनिपुंगवं याज्ञवल्क्य यमाकाशश्चोतप्रोतश्च कुत्र सः एवमुक्त उवाचैतामक्षरेस्मिन्व्यव
स्थितः अत्यन्तं सर्वलोकानां बुद्धिसाक्षिणि चात्मनि यत्र स्थितो यमाकाश एतदेव तदक्षरं आत्मरूपं
सर्वव्यापि विनाशरहितं तथा न स्थूलं न तु तन्न ह्रस्वं कटवत्तद्धि सर्वदा न ह्रस्वं न च दीर्घं न तत्र दृश्यते
रक्ततालवत् न लोहितं यथा वह्निः स्नेहं न च जलोपमं नच्छायासदृशं यद्वत्तमोभिः कृत्स्नामतीयते
तमालश्यामलं नैव तमोवत्रेत्ररोधकं न वायुकाशरूपं तत्र गतिच्छिद्रविवर्जितं न च तेजः स्वरूपं त
त् असक्तं संगवर्जितं न जलं न च भूमिश्च रूपगंधविवर्जितं न च ज्ञानेन्द्रियाण्यस्य न च कर्मेन्द्रि
याण्यपि न मनो नापि तेजोवत् बुद्धिः सर्वप्रकाशिका न वाहंकारविज्ञप्तेः सन्ततः कारणं रूपके न प्रा
णो न स्पर्शो व्यंच शरीरं स्थूलसूक्ष्मसंज्ञितं मात्रा नैव च तस्यास्ति या विद्येति प्रकीर्तिता नैतारमेकसायस्मा
तस्मात्तिमात्रातः ततः स्मृता अंतर्बाह्यविहीनं तत् सर्वसाक्षिस्वरूपकं अभोक्तृ च तत् दभोग्यं च परमक्षर
पभूतं यथा नभसि मेघो घोषविप्राकाशात्तसोपथा स्वजिसर्पो यथाध्यस्तः सर्वमेतत्तथात्र अक्षरस्या १९

सगार्ग्यैतस्य वै तिते काशाने सूर्याचंद्रमसौ दीसौ जगतोस्य नियामकौ द्यावापृथिव्यौ च तथा सर्वस्मृ
तविधायकौ विधृतौ तिष्ठतो गार्गी बालकेनैव वृास सी कालएवं तथा तद्ग्राति निमेषादि महान्यभः
संवत्सरांतो भूतानां हितानां हितकर्तासिहि श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यो याजाताः सर्वदिशो गताः नद्योनाना
विधा गार्गि स्रदतेस्यावदान्यण्या ददतो ब्रह्म न स्तुततस्त्वधाकारं चकुर्वतः मनुष्या अमरा स्तद्व्रत
पितरश्च समाश्रिताः एवमेतज्जगत्सर्वमेतदक्षरस्य प्रशा विज्ञानात अनेनैव शरीरेणानज्ञात्वा यो रति
सने गार्गि तिष्ठति यत्राप्यमाकास्थित ईश्वितः वर्षसहस्राण्यहं नेन मत्वा तावत्पदिकुर्वेते यागहोमत
पोमुख्यं कर्म तत्तस्य पतेत्क्षणात अनेनैव शरीरेणानज्ञात्वायोमरतिप्रजेत सर्वोच्चः सर्वभूतानां
कोलेयः क्रिमियवयथा विज्ञायाक्षरमेतत्तयो व्रजेदस्मात्कलेवरतः कृतकृत्यश्च लोकेस्मिन्ब्राह्म
णो ब्रह्मवित्तमः विज्ञानोपाय एतस्य बालस्य कामादिवर्जनं पांडित्यं श्रवणं ध्यानं मौनं मननमीरितं
न कहोलेयपतिमत्वेस्य एवन्स्त्रेचोक्तवान साक्षात्कारसमाक्षिनव्यास्त्रेणान फलेनतत् अविनाभाव
संबंधात गार्गी तामुक्तवान्तुतिं ब्राह्मणान्याकहोलायप्रदादात्युक्तवान्स्वयं यदुक्तो भगवनमाया
दौहितो यमप्रश्ननिर्णये अंतर्यामी तदेवेति तत्र अत्र तं तत्परं ततः एतदर्थं मयैष्टव्या इत्युक्तवान्कृतिस
नमः सर्वस्मात्सहितत मातो सर्वेहेश्वरेनगम्यते जीवोपि न परस्मात अहितज्ञात्वट्टोयथा

या॰ ऋ॰
१२
107

एतस्मिन्नन्तरे गार्गि सदाकाशः प्रतिष्ठितः आत्मा वर्णरूपोयं विदेयस्मात्सकारणं श्रुत्वेदमद्भुतं गार्गी
याज्ञवल्क्यात्तपोधनात् वाक्यामृतं तदाकर्ण्य दावाग्निपरिदाहकं ज्ञानदर्शनेन युनाम सन्न्यितं ततः
दृष्ट्वा सम्यक्त्वमात्मानं स्वाविमान ऊर्ध्वमाह कृपान्विता ब्रह्मण्यसूत्रयुक्ते देमे यत्र पात्र विवर्जिते वर्चन
यत्सभामध्ये वर्णमात्मन नामगतं ब्रह्मा वृद्धो वाऽदृष्टाः प्रासादाद्यचलाद्वेव धुर्धरसमाः केचित्कवि
तस्तुकनिभाननाः केचित्त्वपलाशमालाश्रेथ्यदिमहशालस्था नेत्राभिरामाश्चपरे विचित्रपुत्तलिविता
यथा दृष्टाः केचिन्महाभागाः सहस्राब्दाटकाकिणः उदर्कैर्डुःखबीजानि कृपया स्मृनसन्निभाः
व्याघ्रेण सदृशाः केचित्केचिन्मर्कटसन्निभाः अज्ञानमदिरापानाविमूढधिषणास्तथा कामक्रो
धादिशारणाः केचित्त्रवर्णागताः त्रैवर्णिकाः सर्वास्तहृत वेदवेदांगपारगाः स्वमेजागरणेव
षोवैषम्यं नावलोकितं आदावन्ते सदा नेतत्रज्ञानेन समाहृताः मध्ये त्रैवर्णिकानां स्यात् देवाना
मपि बोधनं विदुषां पदवाक्यादि संप्रमाणानयात्क्वचित् क्वचिद्बुद्धिर्विहृदेवदेवात्मविषयेक्वचि
त् आत्मनो विषयेयेषां ज्ञानमक्लिमहात्मनां अहमयं सममयं च नतत्कार्यं तमक्वचित् यथाम्ब
ष्ठः स्थितावानानफलाय कथंचन एवं कामादि चित्तानां ज्ञानेन न फलं दक्वचित् अहंकारो
त्रसंसारकारणग्रह विधारणे स्वलस्तभस्तलतः कामक्रोधाद्यास्त्वपरेस्मृताः मूलस्तंभस्थितमाला १०

न नश्यति यथा तथा अहंकारोऽस्थिते नाशं संसारोऽपि न गच्छति न पश्यामि किं चित्तं तमहंकारसंभव
र्जितं कामाद्यन्यतमेनैते द्वाभ्यां वा वक्तुं भिक्षवा इमं पश्यते बहिर्हता विप्रा नाहंकारविवर्जिताः कामाद्याः
शत्रवः सर्वे भवंति विदितात्मनी शास्त्रात्स्वानुभवाद्धि मा अहंकारविवर्जिताः अहंकारात्तु स्वानास्मि
न् लोके प्राप्नोति काहिंचित् अहंदोषसमाश्रित ध्वांतो भवति तत्क्षणान् अवजानाति पितरं मातरं देव
तान्यपि बांधवानपि मित्राणि ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् कालसर्पसमानाज्ञः मत्समानि वयमन्यमात्
अनेकशोऽहंसंपन्नान्सलहं तत्रे वर्णिकानपि अवजानात्मदेवं सत्रिविलानस्थिरजंगमान् सयपर्वप
लेप्यवडःखप्राणानमासुयात् अन्यदापातनपरत्रापि नरकं घोरं व्रजेत् ततोहंकारदोषोपि यात्नव
लोके न हृष्यते कुतः कामादयोन्युस्मिन् स्वस्मिन्नसत्येवमतिये पुरुषो यात्नवल्कचायं त्रिलोकपाना
लिकापरः अनेन सर्वाणि मलिलं विश्वं सदसदात्मक एक एव पुमान् लोके विद्यते नापरः क्वचित् इ
दः शास्त्रान्मया विप्राश्रांतरात्म्नुभवादपि मामजनाभ्यां नने ज्ञाभ्यां पावकोपासोहमजसा इति वाकं
श्रुतेर्यनतत मत्सत्यमिव स्थितं आभ्यामेव च नेत्राभ्यां पश्यामि पुवतं स्थिता पुरुषोत्तवल्कचावि
मेवावान् सत्येयकं धन्यास्य जननकस्त्वहं तज्जननी च वसुंधरा राजाहं वत्स्याविप्राः सभाचानेनम
डिता नानेन सह शकाश्चित् आसीदन्निभविष्यति पुमान् जगति विप्रेन्द्रा जन्मरत्नं कथं भवेत् माहृ

स्का॰पु॰ धमयनेविप्राः शीतलेवंदनोपमे तीव्रदग्धोयाज्ञवल्क्योस्मिन्नवाज्ञसतेयके कालकूटं विषं माभ्
१०८ तु वह्निर्वो विप्रदाहकः तीव्रादपिसमादस्मात मनोयाद्द विवेकज्ञात अहंकारं ततो विप्रा लोकद्वय
108 विनाशनं पवित्रं परमं धाम ध्येनमस्कुर्वेतमेगुरुं उपक्रान्तो विवादोयं यद्यास्माभिर्वोधृतः याज्ञव
ल्क्येन विज्ञाना वादिनां तेमडुः खदं उल्लंघनार्थमस्माभिः पदास्पृष्टमनीषिणं ज्ञानवाग्निपिलस्य
मुक्तिः पापस्य भो द्विजाः एतस्य याज्ञवल्क्यायसतं तंयानमस्क्रिया विघुतेनपराकावितउहामन्त्रस्य
खप्रदा ब्रह्मायं ब्राह्मणैर्नैनकदाचित्कोपि जेष्यति किमप्यस्मात् विप्रदाटैवं वंदेमषंडुर्जयं उत्सृज्ञा
वनतां मत्वा गार्गी वाचकवी तदा याज्ञवल्क्याय मनयनयेषञ्चाडुपरमामह गार्गी वाक्यपयं पीतं
सर्वेस्मर्वोब्राह्मणास्तमेः मौनमाथिस्मा के वित मनसान्पयवेगिरा याज्ञवल्क्याय मनयेब्रह्मोपायम
हात्मने विहायेकं विदग्धाख्यं शाकल्यं कालमोहितं विविधाभिरसह्याभिर्याज्ञवल्क्यस्य कालकं
दग्धो भविष्यतीत्येवं ज्ञात्वानत्वं चमत्क्रु चकाः विदग्धरतिनस्येन्त्वामं चक्रुर्महाधियः। त्रयाय्याः डित्स
कथयनेपिद्विजाः सावकवं तदा पयायथा भुञ्जगानां विषहाहिं मयं क्षति हात्तवद्दचनेगार्ग्यः विदग्धस्य
तथैव हि आदित्यात्मान विद्योयं यत्याज्ञवल्क्याय प्रद्धाक्नुजः अस्य पयात तदाब्धद्गघोविविधपा हि जः
आदित्याद्याज्ञवल्क्योयं शुक्लं यजुरवाप्तवान् एवं प्रसंगतो वा वपविदग्धस्त्रेत शृणोनयं नदातभाष १०८

तेविप्रोवचनंकर्णकर्कशं रक्तमाथर्वणोसोमात्कांडमेषसमासवान् अथैवमुक्तिकठिनंभाषतेहान
ज्ञेज्ञनात् अवक्तव्यानवयातिविवादायापिकुत्रचित् याज्ञवल्क्येनमनिनाहृद्यशिष्याणांधीमता अ
ज्ञेनायथपथ्याकर्णःशाकायनस्त्विर्यथा विदग्धोयाज्ञवल्क्यायतथासस्पर्द्धतेसदा याज्ञवल्क्येनदि
यदाहृत्तागावः समागताः विदग्धःस्मयमानःसन्नददात्तत्रव्यवस्थितः अन्यविचार्यमतिमान्नहोमा
हमसमस्पर्धि ब्राह्मणानांपरोतेयतएषएवविडंबन कुरुतेपाप्मनस्तस्यफलमेतत्समागतं लो
केयज्जीवन्नेषर्वेमस्यासीत्तन्न ज्ञातावल्ल अस्माभिरप्यवज्ञातोजीवंतोमेंडवद्द्विजः नदप्ययंनजानाति
नूनंपापविमोहितः एकस्यापिपुरः शक्तः स्यान्तेनाथंकथ्यचन बालस्यापिचविप्रस्यकथमेषांमहा
त्मनां इत्यादिवक्तुधाविप्रःशाकल्योमनसास्वयं विचार्यासीत्तुवात्स्लीगर्वपर्वतमाश्रितः ब्रह्मक
ल्पानस्मनीनहस्ताजितानगार्ग्यांश्चमेनति कोपिकुलितनेत्रः सनपादाहतउवोरगः भ्रकुटीकुटि
लंकृत्वाललाटेनिश्वसन्मुहुः सतमागर्हयामास देवरात्तसुतोयथा अधीतस्यबलंकेवनकुलस्य
बलंतथा मंत्रादेनेबलंज्ञेयमहोदेवबलंबलं न नूनसत्यवचोजातंलोकानामतिहासिका निमे
षादिःसर्वहरः कालएषदुरत्ययः ब्राह्मणास्सहस्राविप्रागुर्वीयाकेनचिक्रीताः पाषडिनाययथावि
प्राबालकागुरुवर्जिताः भवतीहसदानूनमवश्यंभवतव्यता उपायानांसहस्राणांयस्यनास्ति

श्री·पु
१·५
109

प्रतिक्रियाः कपोलो याज्ञवल्क्यो यमेष वाजसनेयकः कचक्रे मेरु सर्वज्ञाग्रसंकल्या मनीषिणः ममैवप
शुमेवाद्यकालएवसमागतः स्वर्णान्निर्जितवानेषज्ञेषुण्यमेनमहं द्विजाः इत्यादि मनसाभ्यूय स्थितापि
त्वा द्विजोत्तमाः विदग्धः प्रष्टुमारेभे याज्ञवल्क्यं मनीश्वरं गार्गी भार्यार्थे विज्ञानवत्या वाचक्नवीति महिन्नु
तिरस्कृत्य प्रवृत्तस्तदनपास्व हितं धिया इयं कुमारी ववृते ब्राह्मणानां गृहाद्बहिः निर्गता स्वैरिणी
नित्यं स्वपक्षे पृथग्जना स्पृहा सदाचारानुमे सर्वे सभाध्यायेद्विजोत्तमाः इमां न गंतान चेदं तेनेतस्या कुर्युः
स्पृहांकुतः स्नानगोचरतानित्यं जटा उभयाविद्याविदिताः तपस्माधमनीव्याप्तदेहास्ते समाद्विजा
विदेवषोपुवास्तिग्ध्यामपुष्करादेह यो षकः वेदविद्यावको भेडो याज्ञवल्क्यातिकामकः योतिव
कैस्तनैयुस्मान्नवीत्तने पापचक्षुषा आगतस्य स्वपदपामद्भुभयचवावस्थितं इत्यं राजनिवामो
द्रोवाचवक्र्याचसंगातं गुरुपादार्चनपराः शिक्षिताब्राह्मणाः परे वर्तंते शतशः सर्वे नासाग्रन्यस्त
लोचनाः हेमयोषित्कृते ते न सभायामागतोधमः याज्ञवल्क्यो न विद्यायाः प्रकाशार्थं समागतः
स्वैरिणी स्वैरिणीं वेत्ति नास्वैरी स्वैरिणीं पुनः अतः भूते विजानाति सर्वः सर्वं न चेतरत जलेयद्यद्धि
जानाति मत्स्यो मीनं गतागतं वाल्पादारभ्य गार्गीयं स्वैरिणी कामचारिणी भर्तारं मनसापि यं वापि भ्रा
तं वासहेदं मातलेभ्यशरेवा स्वस्वसाध्वी बाललनापरा हित्वा नातिक्रमं कुर्युः देहस्यावेषमनः सदा १०५

कुलस्त्रियः स्त्रीयते कामातिलोकत्रयेऽवधूः स्वैरिणः पुरुषाः लोके वीक्ष्यमाणास्ततस्ततः आस्मद्यु
ताब्दुगेनैव वर्त्तन्ते यथा कलौ अनाश्रमी न वर्णी स्यात् कोपि कुत्रापि भूतले गृहिणः पुत्रका
मास्ते क्रतो दारान्द्विजानपि व्रजन्ति तेऽपुनर्वा गमने परयोषितः ऊर्ध्वरेतस्तया नैव व्रजन्ति साध्व
मिणापरे अत्यजाश्रुपि दापतं स्थानं हित्वा तेऽकैतिपोषितं नृताब्दुगेन्यलल्लनामिच्छेयुः किं पुरेज
नां देवायामानवीमतान स्पृशन्ति कथंचन यथा वा नैव गच्छन्ति विजातीयां वधूं क्वचित् इयं का
मातुरा नित्यं नग्ना भूत्वा पुरः स्थिता पुरुषाणामिमे सर्वे रेतोतेता न कर्हिचित् पापमेकमसं
हित्वा कलिजातसमेननं मत्प्रेरे याज्ञवल्क्यान्निपुवानेन नटवास्थितं निरीक्ष्यनेडुरात्मानं स्वै
रिणीं स्वैरिणीस्वयं ब्रह्मविधानतिस्येनमेकान्तेगंतुमयता स्वैरिणीमत्तमाभ्याप कुरुत्वेपाद
वेदेन ब्राह्मणानां तथावरतः परयुपेतां सर्ववेदहितां अहं व्यभिचारिण्यामिमंछाद्ययेति व्यवस्थिता
स्वतिमस्त्यकरोत्येषा भूयो भूयाहि जन्मना पुरुनलोपि संभ्रान्ताः स्वैरिण्या वाक्यमोहिताः धर्मात्म
नोऽपुराणां ताबराजाप्येषविमोहितः स्वैरिणा स्वैरिणी वाक्याय नमस्कुरुते स्वयं इत्यादिकालपाप्म
नमोहितः साहि ज्ञोतमः अवज्ञायहितायागार्गी सर्वदा ब्रह्मचारिणी ज्ञानेनाटीप याज्ञवल्क्यस्य महा
पितमास्थितः महावह्निं यथा दीप्तमशलभो नाशमागते याज्ञवल्क्योति सबोधमतां मदेवगतो

भा० ३० हिमः पमक्षवङ्कुभिः पश्चैर्गृहं समवपाश्रितः तावद्धि हत्तवैरेषप्रत्युत्तरमभाषत विस्मितो हे पदेव
११० स्मानि विदः पदं मत्स्यया सदेपातमाणएवकमृतिमेनेपविस्मरात यष्टोमृष्णात्संगास्थमानशाक
110 लेनाग्रहातकृत्तान् यनेतरमवावदं शाकलस्यदेवतून कालमर्पमत्वयासमेङ्कसहस्रा
तदा शाकलेति संबोधकलनान्माद्धिजोत्तम नेवंतश्वजाश्वकुहेषकुचाप्यकारणं नब्रास्न
णाः परेनेव वीणिनामतजानच किमर्थव्यर्थमत्पर्येहेषमापिकरोषिभोः माभूत्तेमरणंविप्रहे
षिणो मम सर्वदा पितृमातृसुतादीनां मदीयानां यथामपि तदीयानां त्वपितथा तेषांमाभूदिहा
प्रियं सर्पोल्ब्धामयाविषातेजसाऽः सहायतः मावजानीहितां विप्रध्यत्पतित्वाद्गणादियं ग्रादि
त्यात्प्राप्तविषोऽहं यदभांशश्वीतलं नदामांसविताप्राहहृष्टवित्तः स्वरोजमः प्रावृत्तास्पतियो वि
षा मयादत्ता स्थितात्वपि भस्मसात्तमहं सद्यः करिष्यामि न संशयः एवमुक्ते मयादितः प्रार्थितो
वद्धृथाप्रभुः वैरैर्नानाविधैः पश्चात्स्वाधिसाकरोति मां सम्मुदेन त्वयोविप्रयदाविपातिसंस्थाया
प्रवृत्तास्पतित स्माहदुर्धियः पापकारिणः स्थितात्वदीयजिह्वायां याशापेशस्पामि दारुणं यनभ
स्मीभवेत्तस्मोवत्तानातमाद्धिरोपत्तः उतः परमहं भीतः प्रार्थनातनरूपारमम् मात्वमाहवशापोसा
मदाहेष्वाद्धतिषिराः सङ्कुरुमसविताश्चपापात्रैवावगच्छामि जामहचभवतंमहेषिणाकाल ११०

मोदितं वत्कृते जायते विताममांदितस्समोवणात नाहं द्वेष्मि कदाचित्त्वभवते पापकारिण म
पियदत्तपितृत्वा यतोन्यत्रापि संस्थितः अहमेवव सामन्त्रस्थावरेषु चरेषु च अहं सर्वमिदं विश्व
रूपेश्च स्थितस्तत्र संस्थितः मत्त एव च हस्त्याद्या जगतोः स्वयरूपिणः स्वस्वदुःखादिकं दुःखं मम ते
वास्मि कर्हिचित् शरीरस्य विनाशो मे स्थितो नातिशयो मम घटादीनां यथा नाशे स्थितो वा न मम
नमः नाहं हन्मि न मा हन्युः सर्वदा सर्वजन्तवः अज्ञानेनाहं तज्ज्ञानेनैव यद्दत्तः किमेविद तेन
मामव जैस्तत्वं मन्यसे पापकारिभिः पापाग्निनाप्रदग्धं त्वां मा शोचं तज जनाद्भमे मा शोदीनभ
वतो जायां सर्वा भवणा वर्जिता निर्लज्जा न बांधवान इष्टादीनाश्याविधवा मतो मित्राणां बांधवा
मातेपुत्राद्याः शोकसागरे पतंत्वैव विणमाते संतोषावगमं त्विह धर्मराजपुरं मा त्वं विलोक
यमदुःखितः त्वत्पापमायुरिच्यान्तः प्रेतो भूत्वातिदुःखितः काकवत्त बलिभक् मा त्वं मूपात्रा
स्नाणासतम तस्मगाचोभ्रशोदीमं पिबमात्वं तिलोदकं अयंचक्रम दुर्गेदेहो माभूदयेस्तुनो पिबा
नवशिष्यानविहायैतान एकाकी मा व्रजायुना अनेककालसंजातो ब्रह्मवित्तद्वेषपादपं मम पक्व
त्वफलं मातेकारस्करफलायमे मानवास्यो निर्विशेद्रहान्यजाः मस्मशोत्विह मानवादिस्पजिहु
स्मिन्नपतत्वं शालभाय यथा भोजाय यथा मदोवायामदं तं जातवेदसं अमत्ताः स्वकैः स्वक्लुज्वलत

या॰ ३ सञ्जातमदो दर्वी लोहमयी ज्ञात्वा प्रौढां मंगाररथधारिणी दीर्घदंडां स्वगात्रेण तथा नैव तिजैः कैः प्रसो
।।। भयंति ये केचित् ब्राह्मणास्त्वां सभासदः कुर्वंति उद्दिष्टकास्त्वां ते तथा गावधारिणं अहं काष्ठ
।।। निर्मितं यं गृहं मेन्नलितानलः उत्ताः सभासन्नाहि दृष्टा भोजनाय ते सभासदः त्वं च काष्ठमयं पात्रमा
दिता मे विधारणं कृतासि ब्राह्मणानेवमात्मानमवगच्छसि एवमुक्तो विदग्धोऽथ याज्ञवल्क्य
न धीमता कालपाशाहतो हे षंव केसोप्यधिकं पुनः मम शृंहि यथा हे हृष्टसहृदे भिषजे दृष्टा
गतश्रीकोप यथा राजा मात्याय हितकारिणं भागहीनो यथा राज्ञे गुरवे पालकी यथा विदग्धो
याज्ञवल्क्याय तथा हे दृष्टि पुनः पुनः जनयापेषमे भीति ति प्रिष्ठ नामिव मदर्थीः सर्वज्ञं मानजात
ति सर्वतोमयपवर्जितं ग्रामेषु नगरेष्वेषु वटावर्वटकेष्वपि काष्ठादिषु यथा वालगोपाल लल
नादिषु मध्यगो भाषते तहनयज्ञायेषप्रभाषते अस्य चेङ्कुरुणादित्यो हे षेणां मा हि ध्यात्पति
उत्तः एवं ब्रुवतो नायं दग्धवान् किमयं जडः साहाय्येन विहायापात्रदेवतानामविघ्न विधमा
नापि स्मा कर्म हित्वा किंचित्करोति न कोपविदग्धः कवेषः स्यात् आदित्यो न भविष्यत्तः उत्पादि वि
तपित्वा सावधज्ञामकरोत् पुनः याज्ञवल्क्यो ति सबोध्य कोपपरस्पागतः इदं वचनमाहेन याज्ञ
वल्क्यमुनीश्वरः कुरुपांचालदेशस्थान् ब्राह्मणान् जितवानयं भवान् भाग्यनेकशरीरेषु भविता ।।।

ब्रह्मवादतमः अग्रणोपनिर्जले देशे ब्रह्मस्वरूपणोद्धृतः सोयं संसाहसी किंवित्त ब्रह्म जानासित.
द्रद याज्ञवल्क्योपि सर्वात्मा ब्रह्मवित्तं प्रदर्शयन् दिशो वेदेति तं प्राह विदग्धपापमोहितं यमकं
प्रजनस्पष्टदेवितादि दिशां तथा देवतानां प्रतिष्ठानामिन्द्रियाणां तथैव च विषयाणां समं सर्वेषां
याज्ञवल्क्योप्युवाच तत आदित्याद्यमसन्नहनव हणाः सोम एव च अग्निश्चेति हि पंचानां दिशां
देवोस्मत नेत्रं यज्ञवचोग्राहि श्रोत्रं वासहकारिणि रसनेन्द्रियभावे च तीर्णदोष मनस्यपि
वागिन्द्रियेकमाहेवा आदित्याद्याः प्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठा चक्षुषोज्ञेया रूपेष्वित्थं विथोद्वेह यज्ञ
गाहस्पवेदस्य दक्षिणात्र हि विधः स्मृतः वाक्कायमनसां एवं लोकानां कर्मात्मिको हि यः अत्रप्रति
ष्ठितो ज्ञेयो यज्ञो वेदः उदीरितः आस्तिक्यं हि दितीयस्मात् तस्मिन् कर्म प्रतिष्ठितं रसं रूपं यतो रे
तस्तत्राप्यो रसनात्मिकाः मनसां तीर्णदोषस्य यथार्थं स्थितिरीरिता सत्ये वाचापितत्रैवतेन
वागिन्द्रियस्थाना उक्तं हृदयतोभिन्नं प्रतिष्ठाकारणं तदा हृदयं स्थितिहेतुः स्थानं सर्वेषामकमे
वहि समुद्र उवनीराणाम्पान्नानां स्थानिनामपि भित्तौ यथा भवेच्चित्रं चित्रवर्णाः स्थितादयः वर्णा
पुरुषजातं स्यात् उंयाजनगृाब्रमदा प्रतिष्ठितं भवेत् सर्वे भित्तावेव च संश्रितं एवं सात्वात्तदृष्टाः
ज्ञेयस्मात्परंपरयापिच दिगादिकमिदं विश्वमादित्यादिस्वरूपष्टक भित्तये यथा सर्वदा लेमात विं

श्रीगु. ११२

नाशं प्रयाति हि यस्याज्ञानमहो लेपात् हार्दे चित्रं चलत्यपि । समायामेव भिन्नो यस्मात् चित्रं विषमरूपधृ
क् समहृदि तथैव तन्न विषमं विश्वचित्रकं वर्णैर्नानाविधैर्यद्वत् भिन्नो चित्रं विरच्यते अज्ञानलेप
मायावायैर्हृदि चित्रं विरच्यते चित्रकारो यथा चित्रे भिन्नो लिखति सर्वदा हृदि बुद्धिस्तथा विश्वचि
त्रं लिखति नित्यशः काष्ठादिरचितं यद्वत् विविधचित्राणामाधारकं सहसा च यद्भिन्नो चित्रं शस्त्रधिया मा
त्रतः चित्तरूपं तथा भित्तिर्विश्वमात्रधियामात्रतः एवं यत्नतो निर्माणं हृदि चित्रं जगन्मयं पुनः पुन
र्हितो लेपे यथा नैव प्रतीयते चित्रं सत्यं च भिन्नो नन्त विद्यमानेऽप्यदेवाहि एवं पुनः पुनर्मोहे विज्ञाने
न विलेपनात् विश्वचित्रं स्वहृदये विद्यमानं न दृश्यते यथा मायाविना काशे चित्रं सैन्यं प्रदृश्यते
एवं बुध्या स्वहृदये विश्वमेतत् प्रदृश्यते मायाविविनिर्मितं यद्वत् सत्सेनावा यतागते नभस्थितं न तद्दृश्य
चित्रमेतत्तु जगत् एवं बुद्धौ विनष्टायां स्वमायया वा निजात्मनि स्थितं यच्चित्रमेतद्वि हृदिस्थं नोपलभ्य
ते नभःस्थितं यथा चित्रं मायाव्येव ततो परं कालत्रयेऽपि नैवेतत् यदासीदस्ति भविष्यति हृदिस्थि
तं तथा विश्वचित्रं बुद्धिकेवापरम् कालत्रयेऽपि नैवेतद्यदासीदस्ति भविष्यति नभो यथा नभस्येतत् न
दृश्यते तन्मयमेवहि हृद्यात्मनि तथा बुद्धिर्द्वैवेषा प्रतीयते यथा विशुद्धश्चाकाशो भासमानो न दृश्य
ते निरीमायाचनतमानेतैर्दोषविवर्जितः हृद्यात्मनि तथा शुद्धे बुद्धिर्वेषा सकाशणा आत्मविज्ञानतो ११२

हृष्यानर्भवेद्विकद्यवन गोगीश्चंगं यथा गृहात् स्वविज्ञानकं भवेत् कार्यकारणसंयुक्तो बुद्धिः ... यथा
थकृत सर्पः सति यथा केचित प्राणान्मुंचति जंतवः गोकाविषात् सर्पशाद् श्ववणोन भयात्तराः अस
त्येव तथा ज्ञाने बुद्धिदेहादिकारणं स्वावेडः खकंरचोरं संसारयातिमानवः एक एव यथा स्वप्नो वक्तु
धाजायते पुमान् एक एव तथा विद्याबंधात्मापि जायते अंधो यथा निधिं स्पृष्ट्वा करेणापि न विंद
ति विदायता हृत्याएवं न विंदहे देपिस्थितं अज्ञानात् स्वरूपं संसारविभ्रमात् अथ एवेरितः हृदयं किंवि
दयान्यन प्रकृति मिश्रितं हृद एवमुकेप्यसौ मनुः प्रश्नान्नोपवनिगतः मंडूकसदृशः काल
सर्पं हृहानकरी गिरे विससर्जत तो याज्ञवल्क्यो न वदति दुःखितः अहो अस्मरति गामा समीपे दुर्धि
याधुना मे तु लाहरत्व तत्येष पुमान् लोहितलोचनः सविता मम जिह्वायां तस्मात्ते वेदत्रयात्मकः अ
तः परवशा जिह्वा गापमेषा प्रदास्यति ममयेन भवेदेव भस्मीभूतः तणा हिजः [illegible] उ इति संचिंत्य म
नसा कृपया परयान्वितः प्रश्नेस्मिन्मरणं मा भूदित्येवं व्यवस्थितः विदग्धोपि महर्षिः स न तु
नः पप्रच्छ मूढधीः हृदयं कुत्र तत्रेहे स्वविज्ञः एक समवस्थितं अहल्लिकेति संबोध्य याज्ञवल्क्योप्य
भाषत नामात्तेरणाय स्मात्ते लीयसे हार्निशं सदा अथवा हृदयेनापरहितो हल्लिकः स्मृतः उ
तः पंच हल्लिको नाम शिक्षेडी मान प्रमातिह अत्रापि पदं प्रश्ने कृतं ते हृदयमतः अथवा पतिते

ग्रा॰ ३॰ देहे हृदयं पृथिवी स्थितं ग्रामसिंहाः समयुर्यं ततो हृदयमीरितः अङ्गुष्ठावाकारको देवो लयं तत्र क-
११२ रिष्यति अहलिकेति नाम्नायतमिदमाह मनीश्वरः मध्ये व स्थितमेतद्धि हृदयं विश्वधारकं सञ्छरी-
113 रविनानैव स्थूलस्य त्वं स्थितिं व्रजेत् सत्वाच्छरीरतो यद्धि स्थूलं देहं पृथक् भवेत् हृदये नमसे-
तद्धि स्थानं पण्तहं दृतिहि पृच्छिताः ख्विउशाः कृत्वा नृपपूर्वीसमागतः अतोऽस्मच्छहृत्संयुक्तस्य त्वं मदे-
हस्थीरितं स्थानं स्थूलस्य देहस्य हृदयेन सहैव हि हृदयं परमात्माख्यमविज्ञाय यथा पुरा
पृष्टवांस्त्वं हृदेवाये पुनः पप्रच्छ मंदधीः स्थूलं स्वत्वं च देहं तदा अपाश्रयिकी कीर्तितं प्रतिष्ठितं
हि कुत्रेति पप्रच्छ देहं पुनर्द्विजः प्राणायत्वाहतं सोपि प्राणः कुत्रेति पृष्टवान् अपानइति तं प्रा-
ह प्राणकल्पं बुद्धि वर्जितं अपानः क्वेति सोऽपृच्छत् व्याने सोप्याह यो धनः व्यानः क्वेति स पृष्टउदा-
नइति सोऽब्रवीत् उदानः क्वेति संप्राह समाने सोप्यभाषत हृदयं याज्ञवल्क्येन परमात्मा समी-
रितः जंतूनामखिलानां यदास्य हृदयमीश्वरः तस्याधारो मांसखंडो ज्ञातस्तेन हि जन्मना
अस्मच्छरीराप्यहंकारविषयः शाहबोधये: अनाश्रयः सआत्मा क्वो याज्ञवल्क्येन धीमता सूक्तो
देहो विदग्ध्येन ज्ञातो बुद्धिविवर्जनात् प्राणः प्राप्तः समहिहि याज्ञवल्क्येन धीमता अपानाद्यस्त ११२
था प्राहुः सएव परमेश्वरः अनितिः कथितो लोकचलनार्थं मनीषिभिः चलनं सर्वजंतूनां प्राणस्येव

प्रजापते प्रकर्षस्याप्रकर्षस्य विशेषस्योर्ध्वतापि वा समन्ततश्चेतिभेदास्थूलनस्यास्य सर्वतः शाकल्या
वायुभेदास्तान् प्राणादीन् निपद्यहि एषप्रक्रकुत्रकुत्रेति मम षड्वृद्धिवर्जितः समानसर्वभूतानां
मास्थयो वायुरेवाहि शाकल्यावगतो नाम याज्ञवल्क्यसमीरितः किंतसर्वात्मको देवश्चानंदात्मा
महेश्वरः नेतिनेतिवचोगम्यः स्थूलसूक्ष्मविवर्जितः भावाभाववधियायुक्तो भावाभावविवर्जितः
स्वसजातिविजात्युत्स्यपविच्छेदविवर्जितः आत्मागरहोत्रबुध्याद्यैः करणैर्न कथंचन अतो नग
ह्यते सर्वैः प्राणिभिः समहेश्वरः कालेनापिनशीर्यंयमत एव नशीर्यते यथा वस्तुहि कालेन पुरा
णंशीर्यते ध्रुवं आकाशो हि यथासयोजलादिषुनसक्तस्तथैव हि आत्माबुध्यादिभिस्तन संगं नो यति क्वहि
चित् अबद्धः सर्वदा यस्मात् तस्मात् न बध्यते पि च विनाशरहितत्वेन हिंस्यते नैव केनचित् एष एव
न जानाति शाकल्यो ज्ञानसंयुतः एवंप्रक्रान्तिहृद्यायां स्थितानादित्यलदामने याज्ञवल्क्यस्य मि
थ्यसमसमये प्रतिपालयन् पृथिवी च तथा कामो रूपाण्याकाश एव च तमो रूपाणि चाप्स्वरेतस्था
पतनानि हि अग्निश्च हृदयं चक्षुः श्रोत्रं हृदयं चक्षुषी हृदयं हृदये चेति लोका अष्टावुदाहृताः
अस्ते च हि ये सर्वेविश्वोमृत्युरसस्तथा वरुणः समसमो देवो ह्यष्टमस्तु प्रजापतिः शरीरोपका
ममयश्चादित्ये पुरुषस्तथा मातिश्रुत्को हि यः श्रोत्र स्तथा छायामयोपरः आदर्शश्च तथा यो सु

श्रा·उ·
११८
115

ज्ञात्वाः पुरुषोत्तमः एतान्यापतितान्यष्टौ लोकान् देवीश्च पुरुषान् संप्राप्यैनांस्तत्क्षणात्स्थितान्निर्विह
तीश्वरः तेनतोद्दियथाप्राप्य पटेतन्निर्वहन्निति पुनः स्वात्मतया सर्वान् टिगादिकमतः पुमान् समा
नोतनिमित्तनीता प्रतिकूलं वहत्ययं पटेऽयथास्वरूपादिप्रत्याख्येनेत्र ततेवः कारणात्मतया स्थिता
प्रतिकूलं वहतीति एवमेतानि त्रिषु पुमान् महेश्वरः अन्याञ्चामरान् मानुषान् सर्वान् नभोयहद्
टादिकान् अन्तर्बहिः स्थितो विश्वव्याप्य सर्वात्मकः पुमान् केवलाय निषण्मानगम्येन पवमान
तः तत्वांश्कामि पुरुषमेकवारमहं वदे वडूवारेत्वया दृष्टन भ्रमक्रममपायतः न वेट्टत्र जनाकी
र्णे पुरे तीर्थविवर्जिते हस्तपदेश्ववीगजावश्यातेदाक्षिणायके पतिष्यति विप्रो वृभ्रमेणागतप्राणस्य
दुर्धियः अस्थीन्यपि न तेगेहज्ञापयंत्यत्तेन विक्षिपः मम दोरात्मचण्डालाद्दविष्णुस्पृहेमा गीतः या
ज्ञवल्क्यवचसेवं स्थितोसौ सवितापुमान् अभाषत भरशाकुन्दः हास्ति स्थित्यनतकारणं एवम्
केषणाकल्पात्मज्ञानविवर्जितः नरस्नो स्थितो मनलस्य वा गहतिः सहमागता पुरेराजगृहेन
कजनकोटिनिषेविते समभायीन्निशिन् द्वौ चन्यपतनमृतलेननदा मयोवन्नहृतोयहृतत्नम्बेचःस्वगु
वासितः हाहेति विह्वलः समहाम् विदार्य पतितेह्यभूत् जगाम तो भ्रमीविलतानि खिलाराजमंडली
दृष्ट्वा तस्य शिष्याये वा ध वा स्वाहि जो तमाः विदार्य पतिते भूमौ हाहाधिक्धिकवदीति हि सभा ११८

स्थिताजनाः सर्वैर्हिंसावालास्त्रियोपिहि प्राद्रवाभीतस्तेषांवाक सम्भावज्ञ समीरिता अहोफलमनन्तन
त्यागमघद्रुः त्वमद्य ब्रह्मविद्वेषद्दृष्टस्यकारस्कारसमस्यत अयंसर्वगुणोपेतो दोषेणैकेनचातिगः
ब्रह्मविद्वेषसञ्जेनदुःसहेनाहतेनवै एकएवयथावह्निर्दहेद्विषंचराचरं ब्रह्मविज्ञानिनः ३ स
द्वेषएवात्संवहि गुणराशिंदेहस्यसर्वेसंप्राप्यनात्र विद्यते विद्वत्तमोविदग्धोयंगुणानामाकरस्त
था तृणमात्रेणनिर्दग्धोब्रह्मविद्वेषवह्निना संभाव्यतेयथानैवसागरस्यहृताषणं संभाव्यतेतथा
नास्यमरणंब्रह्मश्रापतः दृष्टामेनामयंप्राप्तो यदाब्राह्मणसत्तमः ब्रह्मविद्वेषपापेनतदाकः
कान्त्रचामुयात ब्रह्मवित्परमाप्नोतिसत्येयशाश्वतीःस्थितिः विदग्धंहिनिहन्यातकोविनाब्रह्मपरं
सदा सर्वात्माब्रह्मविन्नूनंपरात्मनोननचान्तितम विदग्धेनिहितेयस्मात्स्वावमौक्तिमार्गीविराणा
शाङ्गे स्वस्य हन्तेयहन्तस्वात्ममाप्नोतिदेहिभाक विदग्धेनिहतेतत्र हन्तन्नलपषसावगतः विदग्धमे
वतिर्दैतिज्ञनाः सर्वेनचान्तरं हताचसाजत्वल्कात्स्वसर्वात्मायेननतोमुनिः ब्रह्महत्याकृतापुंसा
दद्यात जन्मान्तरेफल ब्रह्मविद्वेषएतस्मिन्नफलंजन्मनियच्छति जन्मान्तरेपिशाकल्यहदृष्टमेतद्यतो
शे२ धुना वरेणायासमनाहीयदेशोदहोत्रभूतले पांशुनाभुवियद्धत्पिमाचान्तदेहकः कुलप
तेशर्वेराचैनिर्गतेदतिणायन प्राकल्यः प्रापतोन्तनरकंहिप्रयास्यति अहोअस्यविमृष्टतंशा

श्रा॰ ७ कल्पस्यातिदुर्धियः याज्ञवल्क्यं महर्षियस्मात् द्विषवान् व्यर्थमेव हि अनेन पातिताः सर्वे ब्राह्मणाः शोक
११५ सागरे घात्मापि नरके जायाविषवानां गणोपि च भस्मीदेहोपि पापाग्नौ सहकृतं च पुराकृतं अहो लोक
115 हृदयभ्रंशं कस्य तापं करोति हि ब्रह्मविद्वेषतो जातो दुःसहो वडवानलः इत्यादि वादिनः सर्वे याज्ञ
वल्क्यं महाधियं शाकल्यं सर्वाणि नक्षत्र गार्ग्या राज्ञा च समुद्यताः अमेत्रा तावत् समुद्दध्यात् तस्यास्थीनि सुह
प्रति शिष्यानेतं पदा मार्गे प्रस्थिताः प्रवृत्तो वहिः उद्दालकस्यापि तावत् तस्य सहास्थीनादत्र समुत्तैः चौरा
लज्जातिभिश्चौरैस्तदा तानि हृतानि वै सर्वाणि मन्यमानैस्तै राजभीतैः समन्ततः हृताभिषाध्यानम्
ल्कांश्चित् दसि च हारान हृतानि हि ताः शाकल्ये निहते तस्मिन् नमो हे चोपरते सति उवाच ब्राह्मणान् सर्वान्
याज्ञवल्क्यो महायशाः ब्राह्मणाः भगवन्तो ये नानादेशात् समागताः मदीयवचनेन सर्वे शृणुताय महा
धियः यो वः कामयते सोऽहं समाश्रकृत्व मे सदा यस्तु कामयते तं वा एतत्कामि ब्राह्मणो जनम् एकं तात हि
ये केचित् ब्राह्मणाः सर्व एव वा अहं एतत् कामि वान् प्रच्छामि ते समागतान् एव मनुक्ते तदा विप्रा न शेके
ब्रह्मवादिनं अहं वक्तुं च न तत्र ह्येष सर्वेण सहरणाश्चापि तूष्णीं भूतानि तिष्ठन्ति ते शाकल्यं नष्टचेतसं दृष्ट्वा
न याज्ञवल्क्याय ब्रह्मणश्चायमेव हि सर्वेषां च विदः सर्वानमंत्रवित्तमो मुनिः वनस्पतिर्यथा
वृक्षो सर्वा लोके प्रतीयते अस्थन्यादि स्थैवेष रचाद्देहः प्रतीयते यथा वृक्षस्य पत्राणि लोमान्येव यथा ११५

दीर्घिणः कठिनावाह्यत्वक्पर्णाहवृक्षस्योत्पाटिका बहिः ॥ यथा तथा त्वक् पुंसोपि त्वग्उत्का वाह्यतोस्य
ता पुरुषस्यापधारक्तं त्वच एव विनिःसवेत् उत्पटः स्वेन वमनस्य वृक्षास्त्वातनत्वचः एवं कुठारेण
हते वृक्षे रक्तोपमो रसः उत्पटस्य विनिर्याति त्वच उत्पाटिकात्मनः एवं पुंसस्त्वचः छेदे रक्तवा
त्पाटिकापि च निर्गच्छति बहिर्लीनं तत्समाहतदेहयोः कुठारच्छेदतो याति शाकलानि वनस्पतेः
विनिर्गच्छन्ति तान्यस्य पुंसो मांसोपमानि हि वृक्षस्य तः शिरास्था ये सहितास्तु ग्रंथिकारिकाः यथा
तथैव पुंसः स्नावः कीनाटं ग्रंथिसन्निभं शिरयादि पुरुषस्याणां नाडीनां मलनं भवेत् अस्थीनि पुं
सि यद्वत्स्युर्दारुणां तद्वत् तत्तथा वृक्षे मज्जानभेदोह्नि मज्जा पुंसस्तयोरपि पुरुषस्यापि वृक्षस्य तुल्य
मेतद्द्वयोरिति विशेषोयं कुतो विप्राः कथयंतु महाधियः प्ररोहति तत्संछिन्नो मूलान्नवतरः पुनः
देहः छिन्नः पुनः मूलात् जायते सपुनर्नवः जीवतो जायते रेतो यस्मात्तस्मात्प्ररेतसः ततो मूलं कि
मस्यास्ति पुंसो वृक्षसधर्मिणः अथ मूलं न चाचास्ति तथाप्येष प्रजायते नवो भूत्वा यथा यस्त्वथाधा
नाभ्यो मूलवर्जितः मूलवीजसमं किंचिन्नमत्येस्यास्य हि कारणं मृत्युनागतदेहस्य नवोदेहो
यतो भवेत् जातेनजायते यस्मात् तेनाह श्रेनकारणं जातस्यैव यतस्तस्मात् अजातं दृश्यते नहि
न वृक्षे गतनतत दृष्टं सदा जन्मानिवर्जिते शरीरेण विनाते तत्र अदृष्टं जायते क्वचित् अदृष्टेन वि

आ० ३ नानेव तत्रशरीरं च द्विजोत्तमाः बीजांकुरादिवन्नेयाकार्यकारणसंगतिः अनादिर्यत एतस्माद्दृष्टि
११६ वान्नगतास्ति हि अदृष्टदेहयोः किंचिन्न वर्तेतेन्नगतौ द्विजाः कारणं मूलभूतं तन्न तत्र एकमस्य प्रसमा
गतात् अदृष्टदेहयोर्हेतुः कोन्वेवं जनयेत्पुनः परित्यक्ता पुरादृष्टशरीरं हृत्तवन्नरं एवं दृष्टाप्त
116 दाविप्राः कारणं न प्रपेदिरे विज्ञानं जडवर्गस्य सदा सदसदात्मनः आनंदं दुःखितोभिन्नं हेतुत्वा
दाद्यैः परायणं वृक्षस्य मूलतोनाशो भवेद्यद्धि कारणं बीजानि तद्वदस्यापि जन्मसंस्कारशा
रीरकं बीजानां हि यथानाशो निःशेषस्मिः सदा तथा सुमोक्षत्वमस्य देहस्य नाशोत्तानेव व्यवस्थि
ते अदृष्टकारणाय द्वन्द्व तस्य संभवते सदा बीजानां सत्त्वदेहस्य तद्धस्य लजनो हि न त्त दृष्टिर्वा
बीजलाभे हि कारणं बीजसंस्कृतैः अज्ञानस्यापि सत्त्वेन कारणाह सत्त्वसंस्कृतेः दृष्टिर्वीयद्वद
वेषामव्यपि न भाति स्थिता अज्ञानं तद्वदेवेनन्न विज्ञानात्मत्य वस्थितं अमूर्तेयद्वदाकाशे
दृष्टेनेमूर्तसंश्रयः विज्ञानेन तद्वदेवस्यात् अज्ञानस्य समाश्रयः लोकेयोनिर्हेतोर्दृष्ट आश्रयेद्व
त्तिकेहि सः दुःखात्मकं तथाज्ञानमानं देज्ञानमाश्रयेत आनंदेन च विज्ञानादन्यो लोकोपि ह
श्यते अंटस्य स्वभिति ज्ञानं विज्ञानानन्दसंभवं नैवं दुःखं यतो नाम्यसत्वमानं हि दृश्यते आनंद
स्य तस्मत्ते स्मिमानं स्मृति विहायुना २ः अथप्यनेन सदा त्वल्पयोगत्ते मे दृष्टी विन स्वादुःखेन तस्मा ११६

तथाप्येषविशेषोऽस्ति भेदकोऽस्त्यपि स्वात्मनिष्ठतिसर्वोऽपि भूयादेतत्सदा मम इत्यंशः स्वतथाहार
णाम्भेदेतत्कदापि मे इत्यंशास्ति भवेदेतत् अनुकूलत्वभाक् प्रतिकूलपरं त्वस्य लोके वि
विक्षत्वन्तथा वैविध्यः स्वेच्छयापि सदास्यात्तत्संबंधग्राह्यते तथापि नात्मसंबंधस्तयोर्विकृतिकर्हि
चित् कारकाणामभावेन ग्राह्यसंबंधयोर्भ्रमः संबंधे विद्यमानेऽपि यथा स्वस्य स्वयं तथा स्वशोभा
यः स्वात्मेष्टोनाशो मे स्वीयं भविष्यति तथाचसति संबंधो भवेन्नित्यस्वात्मनोः अनित्यसति संब
धआत्मनः प्रतिकूलता भवेन्नेष्टपुत्रेचेष्टप्राणिनः कर्हिचित्कोऽपि तत् नित्येचसतिसंबंधा
त्तादात्म्यान्नापरो भवेत् संबंधानेतिनेतीति श्रुतिरन्यमपाकरोत् आत्मनस्तत एवं तत्तविज्ञा
नेनात्मनः पृथक् पृथक्त्वे बहिर्विज्ञानसहशांतत्वं भवेत् जडत्वान्नहि परापेक्षात्वपितान्त्रघटा
दिवत् परात्मविज्ञाने घटादिवद्देहो भवेत् विज्ञानानंदरूपोयं आत्माब्रह्मागिरोच्यते अप
लत्वप्रसिध्यर्थं जडज्ञानस्य सर्वेनां यथैकस्मिन्नभस्येषाकाशानांस्यादिकसत्ता ब्रह्मण्येवमिह
कल्पितस्य ज्ञानानामिकल्पना अभेदेन यथा भेदामायाबद्धविभागिनः तद्वान्नभसोपहत ब्रह्मण्येप
वहितस्वरूपत्वं इदं चक्षुद्वचेतन्यस्वात्मब्रह्मणाकारणं किन्तु मायासमेतं तत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिवत्
हेतोपि निर्वेदोवदान्ना तापरायणं कर्मणाफलदातेव देहकारणमब्रवीत् तत्राप्यहंत्वमतास्त

आ॰ उ॰
११०
117

इत्यवगमात्मनः परायणं परं ब्रह्म प्रोक्तवान् केवलं हि यत् अनेन चात्र संवदतिष्ठमानस्य महीदः
आत्मानमपः प्रकाशयते ब्रह्मचर्यादिसाधनैः ब्रह्माहमिति तत्प्राप्तिस्तानन्त ब्रह्मपरायणं ब्रह्मविज्ञानमा
नंद कर्मणां फलदात्र ब्रह्मवित्स्वात्मरूपं च न विदुः कारणं हि जाः याज्ञवल्क्येन दृष्टा ह्यत्र कोऽत्र वेज
नयेदिति अस्माभिस्त्वं महाभागा श्रुतं वेदस्य वाक्यतः एवं महानुभावः स एव वाजसनेयकः याज्ञव
ल्क्यो ऋषयो मुनयोऽधीमतां हि ब्राह्मिणः गवां कुलं तज्जित्वैव ब्राह्मणान् पृथिवीगतान् किं ग्रंथम १
स्मसात्कृत्वा ब्रह्मविद्वेषकारिणं मिथिलापतये राज्ञे जनकायात्म्य कापदि स्वयं कृष्टवान् ज्ञानं
यत्स्वयं दृष्टवान् द्विजान् इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदाश्रमपादशिष्येण शंकरा
नंदभगवता विरचित उपनिषद्रत्नयामसुधाणु बृहदारण्यके याज्ञवल्क्यकांडमात्मार्थप्रकाशकर
षि याज्ञवल्क्यसंवादो नाम पंचमोऽध्यायः ५ एवं गुरुभ्यः श्रोतात्मकाशिकाशिष्यानानाविधाः कथाः आ
त्मविज्ञानसंबद्धाः पप्रच्छ स्वगुरुं पुनः भगवन् भवताख्यातं मैत्रेयमम मोऽविते ज्ञानं कौषीतकी
प्रोक्तं तथादित्यसमीरिते इतिहासैस्तथाख्यानैः संहितं विविधैरपि अधिकारिजनाख्यानं तद्
दृष्ट्वा प्रतर्दनं अजातशत्रुगार्ग्यादिस्वदध्याऊ श्रवेणं तथा आख्यानं याज्ञवल्क्यस्य विप्रसंवादरूपम्
त विविधं चात्मविज्ञानमत्र सर्वत्र कीर्तितं पङ्क्तं याज्ञवल्क्येन जनकाय महीभुजे ज्ञानं तत श्री

तमिच्छामि भगवंस्त्वत्प्रसादतः एवमुक्तो गुरुः प्राह शिष्यं स्नेहसमन्वितः जनकाय यथा ज्ञातं....
ल्क्योऽयमुक्तवान् स्मराम्यहं वक्ष्यामि तत्सर्वं उक्तवान् यन्मुनीश्वरः जनकाय स्वशिष्याय याज्ञवल्क्यो महा
गाधधीः शाकल्ये निधने प्राप्ते ब्राह्मणैः पूजितस्तथा कुष्ठायामपि शर्वर्यामुदिते रविमण्डले वाटिके
विविधैस्तरुतवाटिभिर्मधुरस्वनैः अप्सरैः सहस्राख्येभिर्नानानाम्नो राजजनैरपि मन्त्रनिष्ठैर्महाराजैः कृ
तपौर्वाह्णिकक्रियैः ब्राह्मणानां च वृद्धानां परिवारद्यजपाशिषैः वादित्राणां विचित्राणां नाषगांधर्व
मिश्रितैः सर्वालंकारसंपन्नो ह्यागाद्देहसभां प्रति सर्वाल मणिरत्नौघहेमराजतनिर्मितां स्वधर्मा
सहस्रधिभिर्भासमंपतिदिशोदिशा चित्रैर्वितानैर्हासनैस्तथा मासां चक्रे जनेश्वरः विदेहो जनको धीमा
नत्रैवर्णिकजनैर्वृतः कालेऽस्मिन्नागतस्तत्र याज्ञवल्क्यो महायशाः यावाण्यस्वगुरुं देवं सावित्र्या
शिष्यैः सह पौर्वाह्णिकीः क्रियाः कृत्वा शिष्यैः सर्वैः समावृतः चतुर्वेदार्थविद्याज्ञवल्क्यो वाजस
नेयकः तमागतं तदा राजा त्रैवर्णिकजनैर्वृतः अभ्युत्थायार्घ्यपाद्याद्यैरर्चयामास धर्मवित् प्रवाल
मणिरत्नौघमण्डिते कनकोज्ज्वले आसने मृदुले चारौ मुक्तादामविभूषिते उपविष्टस्तदा तस्मि
न् आसने मुनिसत्तमः अनुज्ञातास्ततो राज्ञा ते सर्वे ब्रह्मवर्णिकानपि वर्णिभिश्च तथा राज्ञा स्वास
नेषूपविष्टास्ता उक्तो राजसहितो वर्णिनो हृष्टचेतसः स्वासनेषूपविष्टास्ते नमस्कृत्य मुनीश्वर

अतिथिमाननीयैस्तं राजा विनयसंयुतः उवाचेदं नमस्कृत्य धर्मयुक्तं ततो नृपः ब्राह्मणा एव लोकेऽस्मि
न्देवताः परमीरिताः प्रभावं तिपतन्स्वतेऽहं स्थित्यंतकर्माणि देवानामपि किंचान्यत जंतूनां देह
धारिणां परमात्मा यथा ... कस्तथैव नहि द्विजोत्तमाः सर्वभूतसमाः शांता दांता विगतमत्सराः
आत्मकामा महात्मानो भूतानुग्रहचेष्टिताः विचरंति महीमेतां व्याजं किंचित्तु विधाय हि पश्यथा
न्यादिलाभाय व्याजं संपाद्य केचन तत्वनिर्णयमेतं च केचिज्जगदुर्महाधियः भूपतीन्मज्जतो
गाधसंसारजलधौ स्थितान् उद्धर्तुमेव आयांति याज्ञवल्क्य भवादृशाः त्वयं शिष्यो भवान् किंतेका
र्यं लोकत्रयेऽस्तिहि ज्ञानानंदात्मविज्ञानः एषणात्रयवर्जितः एवं कार्यमहं मन्ये भवतो दीनव
त्सलः अस्मिन्संसारपंके मा सीदंतं त्रातुमागतः यस्यास्तु नामिमं देहं देहेऽहं गेऽपि संज्ञगृह्णि
ते अहंधिया गृहीत्वाहं स्वव्यवस्थितः जराग्रसितशरीरस्य क्रिमिकीटसमाहृतः कासश्वासा
दिविकलो व्याधिभिः परिवेष्टितः विण्मूत्रादिमयं यथा ... मस्थिं किंचिन्निधाय हि दंतपंक्तौ पर्वर्दं
वलिभिः ज्ञरुतेऽस्वाभिः ततोऽदुःखमवाप्नोति प्राणांते सा च वर्जितं अहमेवमतो देहं गृहीत्वा गज
कामुकः स्थितोऽस्मि सर्वक्लेशानां वर्जितोऽदुःखभाजनः तपसा पीडितानित्यमाविभूतान्महमुने
स्थावराणि चराण्यत्र पुरुषादीयथा नरान कामग्रहसमाविष्टानारीकुणपमाश्रयो ...तयत्त ११८

ध्यानेष्वपि घ्राणे चोदाहृतवर्जितं स्थावराणामहं गात्रं तृणं यं गंधलोभतः पूर्वं पित्रात्र दुर्गंधे स्थापथा
मिक लेवरे निहृतात्र यथा कश्चिन्नरणतस्मान्नरणाचके गृहहत्मि हृष्टा जन्तन्नमस्तायायो विमोहि
तः तृणपर्णाशिनः शालानमनोन पठनहिरालसः तैलकारो यथा तैलं तिलात्रिष्पीड्य यत्नतः
गृह्णाति तद्वदेवाहं प्रजानां द्रव्यमाददे नराणां वणिजानां च करभाराण्यवाजिनं स्कन्धपृष्ठीनिवाय
हेरोगा पठहि दुःसहः यथा स्थितेषु वीणेषु सर्वेषु चा सन्नभजं प्रासादशिखरे यद्वत्काकः कार्णि
पतापनः तृणयामहं मत्रसंस्थ हर्व्यं नानाविधं सवन महानिधिं यथा सर्पः कोपसंरक्तलोचनः
पुत्रभार्यादिसंसक्तो यथायं यामसंकुरः तथाहमवनिपाह लोभात्म्यः शोच्यतमोधुना दुःखत्रयाग्नि
ज्ञारवेऽस्मिन् स्वात्मज्ञानसमन्विते संसारवृक्षे पतितं मां पातु त्वमिहाद्य हे मुने कथयाद्य मुने त्वाजे
किं तत्त्रागमने भवेत् राज्ञः पश्चेन वापस्थामि वहन्नेव मदीयं किं इहागतोसि सर्वं श्रोतुं तेऽहि जस
नमः अथवात्मानं पृच्छाम्यर्थिता राजं तोयाम्यामहं सुभो एवमुक्तो मामागोस्तेव्याज्ञवल्क्यो मुनीश्वर
एवमुक्ते स राजानमुभयं प्रतिविवोक्तवान् स तस्माद्भिन्न हि संबोध्य ज्ञानकामोऽयं लेश्वर एवमुक्ता
वतसाह पुनरेव मुनीश्वरः नमः ब्रूहि मते विशेषेण ज्ञानं काश्चिदब्रवीत् तदहं श्रोतुमिच्छामि
वेतगाध्ये महीपते एवमुक्तो मुनिः प्राह याज्ञवल्क्यो महीपतिः स्वात्मनो मुनिराहात्मविज्ञानपद

श्री: नैकधा जिज्ञासितानि नामान्यस्य हन्त शौल्बायनः पुनः उदंकाख्यस्तथा वर्कुर्वार्ष्णोऽलिल्लहन्त पचो हनिः गर्द
उ: भीविपीतस्तथा भारद्वाजः कीर्तितः जाबालः सत्यकामश्च विदग्धोपोमस्तोऽधुना एते वेमनियोविप्र
११६ षड्ब्रह्माण्यवदन् हि मे वाक्प्राणचक्षुः श्रोत्राणि मनो हृदयमेव च उक्तं केनानप्रणीस्यासावेक
११९ पादेन षट्स्वपि सन्ततामभिधायापादत्रयमथाब्रवीत् प्रत्येकमायपंतन्हन्त सर्वोत्रयमथाप
रं षट्स्वपि तेषु दं प्राह याज्ञवल्क्यः फलेन सम एकैकस्मिन्नभिहितेन वदर्थादिमहात्मना ब्रह्म
एषु वाचमजानामहं दाने सगुरुदक्षिणा यस्मिन्नहस्ति समानो त्रिहृषभसन्तमहस्रवंक तस्मान्ना
गवानेहहास्मामिगुरुदक्षिणां षडङ्गमेवमुक्तोऽपि प्रश्नवाच मनीषया षडङ्गेनाकृतार्थस्य शि
ष्यस्य गुरुदक्षिणा स्वीकार्या भवतीत्येवं पितामामन्वादिष्टवान् एवं तेलाभरहितो याज्ञवल्क्य
मुनीश्वरे निरीक्षाणचरहकंश्च सम्पराजातिविस्मितः स्निग्धासनं परित्यज्य भूमौ स्थित्वाकृताञ्ज
लिः इदं वचनमेतस्माना मनिमतदभाषत याज्ञवल्क्यमुनेनितं नमस्तेऽस्तु महामुने मामे
वमसंसारव्याधिमग्नं माहतिवर्जिते इच्छेनमहत्तपाविते योऽसंसारकानने कुंटकौरभरवीते
नारीगतसमाकुले अनेककरुणायामहकको टिनिषेविते अहंकारमहासिंहनादश्रितोद्गते
नरेकामाश्वबह्निवंदंष्ट्रसर्वंग्राहलपाटेय मनकोलपकहस्लगरहोतस्मस्लब्धकां काल ११५

पञ्चषिंसयापज्ञरावाध्याटिकानगातन् सत्कात्रवाधतेसर्वोनजेनन्तनकाननवासिनः ...॥
णहरावाणामसमनायानितावता शाधिशीघ्रविलंबस्मनायकालोमनीश्वर एवमुक्तेहरणाविष्टा
टष्याल्लः सविस्मितः याज्ञवल्क्यस्समाहेहं राज्ञानमधिकारिणं मार्गोत्रभवतामिहः शाक्याव
क्तमयानहि अविज्ञायहिगतवांपस्मादभिमतेनव राजनजनोयथागच्छनहंमार्गस्थलजले
श्राद्दीनवंध्यनावंतथ्यापनिषदोभवान् सत्ताश्रियेतयामत्वमनंनतानेदकोस्थितिः रथनोसह
णाश्वेनाः सर्वोपनिषदस्तव अपणनागर्हीनानंवलोकसात्दर्शितः अधीतवेदाविज्ञानरहस्या
धीषुतोमहान् इतगाढीवतोमत्काशभीरजत्रयास्मसि नत्वंकथयगतवांपश्चान्मार्गंवदास्मह
एषपथाविदेहानांकोशलानामयेनपथा आनर्तानामयेनहस्तिगतानामयंपथः इत्यादिकथयेन
यहतोटमात्रमिहकथ्यते गंतव्याज्ञानतत्त्वस्माइकेनोक्तमेतत्तथा तथास्माभवताराजन्नत
तोगंतव्यमीरय इत्युक्तेयाज्ञवल्क्येनराज्ञातेनप्राहयस्मात्वित्त नाहंज्ञानामिगंतव्यस्वात्मनापिपवे
णव भगवन्नत्रपद्धतसत्त्वपाथदेशकाववे दिक्स्थः त्वत्सेपाश्रितोहृद्वोविस्मृतिमागतः एव
त्वमेषगंतव्यमार्गज्ञानविवर्जिताः द्यापरंहिदेशानामसंज्ञकंवनागरं भवतामिहगंतव्यस्थान
रत्नामितंमनीश्वर आगतोस्मिकुतोब्रह्मन्ज्ञानामृततपोहन अत्रभवेनस्वयंकेनज्ञानेना

श्री॰ त्रि॰ १२०
120

गतमात्मनः गंतव्यमपि कोहं स्यां ज्ञाने नेदमपि प्रभो सावदुःखेन ध्याहेतुं लप्येव ध्यात्मवत्स
दा दुःखमेकं सदाज्ञानेवात्यादृग्भ्यसर्वेतः कस्यतत केनवा कोहं कज्ञानामीत्यपि मेव भो महा
गैापतितो यद्वत् पतंगोस्मृतिवर्जितः वायुना भ्राम्यमाणः सन् दुःखमेवावगच्छति नात्मानं न
परं वापि न दुःखस्यापि कारणं प्रकारेणापि जानाति दुःखमग्निरिव स्थितः एवमेवात्र संसा
रे नाहं जानामि किंचन क्लेशमेकं विजानामि प्रकाररहितं सदा अहमत्राहं ग्रामदेगंतव्यं के
नेवापि भो अपि गंतव्याविज्ञानेमार्गोपि सुदुराको भवेत् ज्ञानं यथैव पाथ्यानापथिकेभ्यः सम
न्ततः शरीरान्निर्गतः को वा कथं वात्र गमिष्यति किं वा नरत्रकोवेद पुमानर्थमंतीद्रिय अत
एवत्वत्कामि सर्यर्षिश्रेष्ठमहाधियं भगवंतं महात्मानं रहस्यसत्रार्थकोविदं जनकेनेव सुक
केनेयाज्ञवल्क्योप्युवाच ह अहं वदामि गंतव्यं तव सामग्र तम भवेन्नृप गंतव्यं यन्मया पृष्टं ।
तत्र वदामि कारणं भवते धर्मयुक्ताय वदान्याय महीभृते लोके स्याद्विविधं सम्यग्ज्ञान
तोज्ञानतोपि वा गंतव्यस्य तदाज्ञानात् तदापि द्विविधो भवेत् संवादार्थं भवत्कापि सदेहाद्धा
विपर्ययात् समवादार्थं पदार्थज्ञानं यथाप्यदृष्टं द्विधा भवेत् आत्मनो बुद्धिवैशारद्यं ज्ञाना यथैव परस्य वा
पदेष्वेन त्यधीमद्भिः गंतव्यस्याविनिश्चये वक्तव्येवात्र भवेन्मार्गो नान्यथा राजसत्तम ॥ ज्ञा

तानन्तगंतव्यं मार्गेऽद्भुतायान्त्वराधिप इयाल्लेन्द्रियमात्रैवेमार्गमात्रं कथं वन माकृष्यान्नृपसंदेह
धानमनाश्रम इत्युक्ते प्राह विप्रेंद्र राजा महद्दृष्टमानसः ब्रवीतो भगवानित्यमावथानसंयोग्य
तां इत्युक्ते याज्ञवल्क्यस्तेज्ञानमादित्यकीर्तितं अब्रवीदात्मविद्याप्तं ज्ञानोपायमिति प्रभुः इंद्रि
यैर्विषयानेषकोपि गृह्णाति देहभाक् यत्स्वजागरणावस्थां हि यादेहवयावय मायया सक
लं विश्वं स्वप्नायंभुनमौलिकं दृष्टवानिदमात्मायमिंद्रमिति पश्य सस्वतः अस्य भासा हि सर्वमिदं
विभातीदं चराचरं नायुस्सूर्येण भातीशाने वंचं इरणैवं च वा तारकाभिः समग्राभिः कुतोग्नि
स्वप्रकाशयेन नेंद्रियज्ञानसंग्राहैः कुतः कर्मेंद्रियैरयं मनसापि न गम्यायं कथं शास्त्रेन गम्य
ते सर्वप्रकाशकोदेवो नात्र मन्ये प्रकाशते स्वप्रकाशात्मनः स्वात्मविद्भिः प्रतिपद्यते स्व
प्रकाशात्मको यातापात्प्रमाविशदपाप्तुतः इंद्र इत्युच्यते देवै विषएषमहेश्वरः स्वप्रकाशात्म
नो नाम मत्तद्देहे धर्महिते परोक्षे चेद्रस्य ततत्रुच्यते सात्विके जनैः सात्विकानपि तन्नोमि
मानमेवग्रहोपि स्वाम्यादेरपि नेवनेन नाम गृह्णति कर्हिचित् मत्प्रत्यनाम सायद्धन्त्यो प्रमवपु
राश्रिताः मत्प्रत्यगृह्यमानेन ततः सहतेनपरोक्षपि परोक्षं हि प्रियते षांपिताईनाम सर्वदा ततोव्य
वहारत्येतेनाम्ना केनापि नाह्मणाः सात्विकानामिमांलिभजनादेवा उदाहृताः अस्मादयस्ततो

श्री:
३:
१२१
121

ह्रीं च मंदिरनाम्ना वदंतीति सोयं नागरगणावस्थं इत्यन्यत्रापरः श्मान् अधिष्ठायं ह्रियमाणमास्ते
ऽस्मिन् त्रिलोकी तिलिन् प्रासादे वैजयन्ताख्ये ऽष्टयोगहृदि व्यवस्थितः भोगान्नानाविधान्गृह्णन्
देवैः सर्वैः समर्पितान् आत्मादिभिस्तथा देवैरर्पितान्नानाविधान्शुभान् विषयान्वक्ष्यमाद
नेप्रासादे दत्तिणे त्रिलिन् यद्वत् इदं सवेदार्णी स्वभास्य स्वपरत्र सा प्रासादेक्ष्व वर्त्तिष्टता हृदभो
गसमुल्लिता एवमस्यामनोज्ञायावामेवत्लषितिष्ठति महानागरगणावस्थागतस्य जगदीश्व
रः विविधराजन्तेरोषामस्थ्ल भोगभुजामह भर्त्रानेन विराड्डकाविहृद्भिः संदवल्लभा देवा
ह्रियमाणं वासानां अधिष्ठाता यथा श्मान् तथास्यापि तेजोवामाहृग्नाडिरस्य वल्लभा एवमिदः
महेन्द्राणां चल्लषामवस्थितः चलच्यतां हि सर्वेषामभिन्नोपि विभिन्नवत् इयं नागरगणा
वस्था यस्मात्त्वर्तसे धुना भोगान्नानाविधान् राजन् भुंजानः पृथिवीपतिः अग्नीषोमात्म
का लोकव्यवहारस्य कारकः स्त्रीपुंसवपुरेकस्मिन् द्विधा राजन्न सेवितः तयोः स्त्रीपुंस
योरेष हृदयाकाशं ऽस्वरः एकान्तगेहनिलयः सान्तं भोगायतनं वरं स्वर्णुमिस्थानमेतद्धि
कथितं वेदवादिभिः सोयं हृदयपद्मस्य कर्णिकाकारसंस्थितः राजन्हि लोहितः पिंड
स्तयोरन्तरिदं स्फुटं स्वस्वस्थानाग्नि ताडीनां प्रोषितानां परस्परं राजन् हृदयपद्मस्य १२१

मर्गाणां समंततः वालोपमं किमप्याल्लेनतस्यात्मावरणं तथाः हृदयाद्विनिर्गता येयं सुषुम्नाख्या ...त्र
सुषुम्नेति एतयावाजमार्गेयं गमनागमने हृदि अस्या निर्गता देहान्तवाह्यपात्यविवरं ... अन्त
गेऽक्षान्निनिर्याति नाडीभिर्नेयनादिकान् अन्याश्च सन्ति या न शो यस्याः गोवालोपमाः शिराः केशाः
सहस्रधा भिन्नो भवेच्च तस्मभवेदिह उपमानं हि नाडीनां सहस्रमातास्तनवाधिप सुषुम्नायाः अथवा
नाभियातिगस्त्वंसततं हृदयं वा निःसृत्यानंताः सहस्रमथापि वा सुषुम्नो हृदयाकाशनाडी
भिर्यनयात्मयं प्रविविक्ततराहारस्तेन सभोग्य कीर्तितः प्रविविक्तं हि सूक्ष्मस्याद्याङ्गपततत्त्व
मदर्शिनः सम्यस्त्यो...लयोमध्ये शारीरात्मसमदर्शिनः सम्यः सूक्ष्मतराहारोऽस्य भोक्तृ भोगवा
निच स्थूलभुक्तेतदोद्वोदतिणतएवस्थितः नाड्यादिभिर्गतश्चितेसूक्ष्मभुक् परिकीर्ति
तः हृदयाकाशगतादात्मप्रासुरुद्रः त्रमाप्रियः आनंदात्माभवेत्सौदेव आनंदभुक् तथा
अस्यात्नकर्णिकाकारः पिंडो लोहितरूपधृक् कथितस्तस्य भोग्यत्वाऽभिप्रायवचनं न हि
म किंतद्रूपकतूपेणस्थैर्यस्मिन्न्यथा भवेत् अत्यंतवंचलस्यास्य मनसो वाह्यवाधनः सुषुम्नः
सर्वविज्ञानरहितो भोगवान् कथ्यः स्वस्यो परमात्मा हरवेदानंदभुक् प्रमान् तदन्तस्तत्स्त्व
तराहारसुषुम्नकाथितो हि सैः सभोक्तिः शेषविषयविज्ञानविषयो भवेत् आत्मानमप्यय

श्रीयु.
१२२
122

नैवविजानातिविमोहितः अनेनात्मा ततः स्वभावभोक्ता भोक्तृत्वस्थितः नस्यस्त्रीपुंसद्रूपस्य
हृदयाकाशवासिनः रक्तपिंडशिराजालहृदयाब्जवसनस्य न प्राचार्याकथितः सर्वप्राणा इति
दशोद्देशा पृथग्दश्यादिविष्टस्तनेष्टदश्यमहर्षिन्तः अत्रायन्नविशेषः स्नानादिभिः प्राणैरभिन्न
ता ३ इदस्य सर्वजगतः कारणस्यतस्य न चतुर्विधानां भूतानां पंचानां महतामपि भौतिका
नां च सर्वेषां सदा सद्रूपात्मनो दिक्कालसहितानां स्थानं हृदयाकाशस्थितः पुमान् कारणा
यहरेतस्य नभोभ्रादेर्विलक्षणं स एष भवता राजन्वीनवाः सर्वदा शुभान् ईर्ष्यायाहृदयाकाशे
स्थितो दिकसाणमूर्तिमान् अयमेव भवान् राजन् अहमन्ये च ये जनवाः देहादभेदतो भिन्नो
नभोयद्वत्तच्चयादिना राजन्नेवं सदाज्ञेयो वोर संसारभीरुणा अस्य ज्ञाने हि विज्ञेय राजमार्गे
वगच्छता अवाप्य नसगमस्योयं नया केवा वक्तुमंजसा यथा त्वयानबोद्धुं च तेन हृदकथितं मया
नैव त्वया त्वविज्ञेयो भावरूपो न चापि सः भावस्य प्रतिषेधो वा भावाभावविवर्जितः नभोयथा
नमेवादिप्रतिषेधोपि नैव तत् एवमात्मा नविध्वंस्यात् विध्वाभावोऽपि नैव सः सकारणाय
थासपोरज्वामेव प्रलीयते रज्जुज्ञानात्तथा विश्वं भावाभावं सकारणं आत्मबोधात्यथा राजन्
न्नात्मन्येव विलीयते अयाहोऽयं सदैवात्मा वादेहोऽरामंतनैस्तत्था कर्माणीरतरणवाये गरदानेनकंष १२२

वत् प्रमाणानां भवेल्लोके विषयः कथं हि यः गृह्यते न तत्र गृह्यः स्यात्प्रमाणविषयः ह्य...
यातीन्द्रियानित्यत्वोपमाः सोमन्तसा भवेत् अन्यथातीन्द्रियार्थोपमितिज्ञानं कथं भवेत् प्रमाण
मप्रमाणं वा प्रमातारमपेक्षते प्रमाप्रमापयोर्विषयः फलं चाप्यप्रमातृतया अप्रमायाश्च विषयः
फलं वा न समाश्रयेत् मानामानेन तथाभङ्गे विषयो न तत्फलेऽपि विषयौ हि यदा स्यातां न तथाभि
न्नेऽपेक्षते यथा कथंचिद्रूपावर्णयतीह साहि स्यात् अमानं मानतो भग्नपक्षा स्यान्न हि किं तदा
भवेन्मानं न तथात्वे स्यान्मानामानकथा हि या अपेक्षयाप्यथामानमप्रमाणं तदेव हि अपेक्षये
ग वमानं स्यात् अमानं वादिनो बलात् मानमप्रमाणं यत्न मानस्यापि न मानता रज्जुसर्पादिका
नां स्यात् ज्ञाने प्रवृत्तमानता एवं मायामयी विज्ञेया मतकपालकरणेऽपि हि फलेनैव विभेदोऽस्ति किं वि
दर्पमकाशने सत्तो विभेदका हि त्वाकिं चिन्मानादिकारणं विषये पुनर्भेदोऽस्ति भेदहेतुरभा
वतः सत्ताज्ञानेन गतत्वाज्ज्ञाने चेदप्रमा भवेत् नैवं विषयासिद्धिर्यातिक्रमश्चापि कर्हिचित्
अन्यथा रज्जुसर्पादेः सिद्धिः स्यादप्रमा ततः मानं हि विषयमगृह्णन्न मानं स्यादथवा स्वतः
मप्यमेनैव सिद्धिः स्यात्तदा विषयमानयोः अन्योन्याश्रयतापि स्यात् दोषः परे परोदिते स्व
तश्चेन्मानतानस्स्यादमानस्य सा न किं परतोऽप्यमानं त्वप्रमाणेषु न तथापि हि मानेनैव भवे

ते

श्री प्र
१२२
123

ततद्धि तस्यापि परतो न तु किं भवेत् मानतानन्तु काचार्णां नैव दृश्यते इत्यत्रोपि भवेत्तत्त्वस्ति मानानायासे
न कर्हिचित् अदर्शनं पदार्थाभानं तद्दोषं प्रसजति भवेत् मानतां या स्यात् विषयस्यापि मानता
ततो विषयसत्तायां मानं नैव लभामहे मामानयोः कथं नाम सत्तायां मानमस्ति न अपि सं
वेद्यमेव तत्तेकथमेतच्चेतन एवं चेतनस्य स्वभावं कथं मानादिसंस्थितिः ततो मानादिभेदो
ऽयं गन्धर्वनगरोपमः अभिमानेन संसिद्धो वादिनां न तु वस्तुतः अपेक्षया हि यद्यत्र भवेत्तत्र न
तद्भवेत् एकस्यैव यथा स्त्रीणामपेक्षा जनविद्यते अपेक्षा बुद्धिर्हि दृष्टा बुद्धिर्नार्थस्य तद्धर्ममा
बुद्धित्वात् यदृच्छया स्यात् व्यक्तसर्वगततामहता अर्थग्रहं विनाप्येष व्यवहारो यथा भवेत् लोकि
कस्तद्वदेवायं व्यवहारो प्रमाणतः अत एवापि न कोप्यस्ति विषयः किन्तु सापि हि भावाभावा
हता सत्ताप्यस्य समवर्तते स्वयंप्रकाश आत्मा नः सिद्ध्यति स्वत एव हि तस्मान्मानतस्य
तत्सिद्धिः कापोहः संभवेत् अपि मानादिभेदोयं प्रमातुः संश्रयाद्भवेत् प्रमिणोमीति विज्ञा
न कर्त्तारं न विहायमि प्रमाणादिविभेदोयं दृष्टः केनापि जत्रवित् प्रमाता तत्पदार्थो यो भवे
द्धादिमतेतता केनासौ चेतनेन स्यात् स्वात्स्वेन परेण वा परविज्ञानपत्नस्यात् ज्ञानाभेन नि
तीवथोः आत्मानं मिमि नैव स्यात् न ह्यात्मान्यात्मनाग्रजेत आत्मनैवात्मनो ज्ञानं दृष्क्वं ८२

सज्यते अपिचेदात्मनात्मानंआत्मावेत्तिसचेतनः ज्ञानाद्भेदोनदृष्टोथ्यैवंस्वयंस्वंकेन...
डूपोभवेदात्माचटस्यकथमेतयोः विशेषोनचमन्तेत्वंनभसोज्ञानिनोन्तथा नचदेहेनस
म्बन्धोज्ञानित्वस्यनियामकः नभआदेरसौनैवनास्तिकेनन्नभसस्तदा एवंस्वस्वामिभावा
दिसर्वंयोदुर्भणोभवेत् भोक्तृताकर्तृताचैवंसर्वत्रैवप्रसज्यते यद्यत्रदृश्यते तत्र तत्स्यादि
त्यप्ययेशूलं हस्तिनोमात्रकात्तस्यापसमर्थ्याहृतीभवान् अस्याप्तसिद्धोयतोनैवज्ञानमात्रं
प्रसिध्यति अस्याप्तसिद्धोनथानार्थः सर्वदाफलशून्यया अपिहस्तिभवेद्भूनमानेमानेनच
नैवहि सिद्धमद्यापिकेनत्वमात्मानंसाध्यापिपृच्छसि अपिमानंभवेन्मायाहेतवोसप्रमाभ
वेत् भाहेतोर्मानतानेस्यात्प्रदीपस्येसर्वथा तथाचसर्वमानानां मानंनानवमप्येतितं एवं
स्यादनवस्थादिदूषणंदुर्भणंतव नापिमानंभवेद्यद्धि तदस्यापिकथंभवेत् मातासतीस्वयं
किंसाप्यथवामानवर्जिता मानशून्याभवेन्नैषामानंचघटसंभवतः मातापिनपरेणस्यात्
उक्तदोषप्रसंगतः नचस्वेनस्वयंस्वस्यमानंलोकेनदृश्यते अपिस्वयंयदाभातातदाप्यषा
हिकीदृशी स्वयोनसदृशीवास्यादादित्यसदृशीहिवा आद्येत्वघातवत्तस्याद्विषयस्यप्र
काशिका द्वितीयेसर्वविज्ञानमेकत्रहोभवेत्तव अपितुर्हियदाज्ञाताविषयेननतदाप्ययं

श्या॰ ५॰ उत्पत्तेर्विना तत्र संयोगादीन् कदाचन । कर्त्ता भोक्ता य आत्मा स्यादिति तेऽवगन्तं कथं न तत्र सं-
१२५ योगतो नैव गम्यते तत्र कथंचन । न च संयोगतश्चेतनत्वं ज्ञानं देहे विजायते । तथा च मूर्त्तमायातं
125 बलादेव गुणोऽपि च । नात्ममानादिकं किंचित्तद्रूपेण मलहीनतः । इष्टत्वादिस्फातिर्यदुद-
ष्टत्वादिका तथा । तस्मादात्मगतेनैव मानमेयादि लभ्यते । अपि सर्वस्यैव तत उत्कर्षो न्या-
च लभ्यते । आत्मनस्तु कथं नाम भवेदेतत्सुदुर्लभम् । अथ स्यात्तदपवायमुक्तो मात्रासमान-
या कृत्वा सर्वात्मनस्तस्य पीर्णतापि न विद्यते । भेदवत्सर्वीर्णतां गच्छेल्लोके यद्वत्स्तनादि-
कं । मूर्त्तिमत्त्वं तथानायं शीर्यते तत्कथं प्रमाणं । आपाद्यो तत्तथोक्तोऽयं श्रुत्यायस्मान्न शी-
र्यते । अपि संगवतां संगाद्दोषश्चायाति कालतः । यथा जलस्य शीतस्य स्यात्तु सतापवह्निसंगतः ।
अस्मगास्तु तथा दोषो दृष्टो नैव कथंचन । नभसा च विशुद्धस्य यथाभ्रादिकृतो नहि । सत्तैर्हि सं-
गवत् दृष्टपरिच्छिन्नं च वादिभिः । तस्माद्विलक्षणस्यास्य संगः स्यात्केन हेतुना । अन्यासक्ति-
र्भवेत्संगः संयोगादिरथापि वा । फलं तस्य भवेल्लोके कालिक्कालं तदात्मना । स्वसजातिविजा-
तीयभेदगंधविवर्जितः । कथं स ताह्यशः केन तत्फलोऽपि भवेत्तु मान् । अपि संगवतां संगात्-
वयादिफलभाजिनां । आरंभकादिहेतूनां वियोगादिसमुद्भवात् । विनाशः सहसा क्वा[illegible]

शनैर्वा यत्क्वचिद्भवेत् अयमात्मा यतो संगो बाध्यते न न तैः क्वचित् विनश्यति:
भावेन देहेनना विशेषैर्योविलैः श्रूय्मा स्ववाग्भिन स गोचरः गतवो भवता राजन् भवान्त्सर्वात्म
कः प्रमात्मा मा ते भवतु राजेन्द्र भयं संसारसंभूलतः अभयं सर्वजन्तूनां आनन्दात्मानमीश्वरं आत्मा
न मात्मस्वरूपेण मामोस्यैकोऽन सर्वदा सर्वप्राणभृतां राजन् हितो यो ह्यभयमाव्रजेत नाहितो ये
भवत्ज्ञाने आत्मानः सर्वतोपि हि नात्मनः प्रतिकूलत्वाद्विद्यते सर्वदेहिनः प्रतिकूलस्य ना
ज्ञानेन राजन् भीतिः प्रजायते तत एवाभयं ब्रह्माविज्ञानानंदरूपभृत् त्वमेवासि महाराज
सर्वभेदविवर्जितः अहं त्वं सर्वभूतानि यद्वासदसदात्मकं विश्वं ब्रह्माभयं राजन् एकमेवा
नवापरं गंधर्वनगरं यद्वत् नभसोऽन्यान विद्यते तथा विश्वमिदं राजन् आत्मनोऽन्यन्न विद्यते
मायया वै यथाकाशे गंधर्वनगरस्थितिः स्थितिर्विश्वस्य तद्वत्स्यात् आत्मन्यपि च मायया ग
धर्वनगरं यद्वत् नासीदस्ति भविष्यति गगने तद्वदेवेदं विश्वमात्मनि सर्वदा गंधर्वनगरं यद्वत्
राजन् सदसदात्मकं न ज्ञानं देवगगने दृश्यते भ्रान्तिबुद्धिभिः तद्वत् विश्वमिदं सर्वं आत्मा ना
त्मादिभेदभृत्क आत्मन्येव महाराजन् भ्रान्तिबुध्या प्रतीयते यथाद्यपानः पुरुष एक एव वि
साधनः देशकालादिरहितो भूयान् नानाविधः स्वयं एवमात्मा महाराज सर्वसाधनवर्जितः

श्रीः यु॰ १२५ देशकालादिकं विश्वमेक एव भवान्स्वयं । ध्यायनादृश्यते तो यदन्न स्वात्मं विश्वं न पश्यति । एवमात्मानमवि
125 ज्ञानादिदं विश्वं न पश्यति । एवमुक्तस्तदा याज्ञवल्क्येन धीमता । मनसा चिन्तयित्वान्यं नापश्यद्गु
रुदक्षिणां । दातुं तत्र स मेने तं मौनं राज्यं मनोदितं ॥ हन्त याज्ञवल्क्याय वेदवेदार्थस्वामि गुरुदक्षिणां ने
ष्यामि तस्यापि स्वामभूपादेन देवयतोऽधिक वस्तुभिः सकलैः शरणं मे सागरमेखला गुरवे दक्षि
णा नैनं तां मन्यते वेदवादिनः । आत्मा दत्तो वयेनायं दुर्लभः सर्वदेहिभिः । अनेककोटिजन्मो
त्थब्रह्मचर्यादिसाधनैः । आत्मलाभात्परो लाभो नास्ति लोकत्रये यतः । स दत्तो येन तस्मै का
दक्षिणा नान्यसंस्थिता । लोकत्रयीं पदार्थानां शिरसा देवानस्य वा भवान् । तदात्मप्राभवेत्रे वदक्षि
णा गुरवे मम । इति संचिन्त्य राजासौ ज्ञानतदहर्षो व चाब्रवीत् । याज्ञवल्क्य मुनीशान्त प्रपश्य न गु
रुदक्षिणां । याज्ञवल्क्य यथार्थधी गुरुस्ते त्रव हि श्रुताः । प्राणो नेत्र निरोधात्त्वं नमो हन्त्यति दुः
सहं देहिनां देह नन्तस्मै ते जन्मानि पथे सदा । अपकृत्य च तद्दीपमपश्यत्तात्र निष्कृतिं । उपका
रस्तेनैव त्वक्ष्य तेष प्रभाकरः । तथा भवानप्रभाकरेः शिष्येलन समीपतः । अभयं ब्रह्म विज्ञा
नदाता कामविवर्जितः । भवते गुरवे तात्मानं च पश्यामि दक्षिणा । अभयं त्वेकमेवोक्तं हि त्वाद्य
स्तं जगत्त्रये । ततस्त्वाग्धतात् ब्रह्मन्नभयं भयवर्जितं । मदेहादात्मस्मियत्तं ततः भवते म

सदा अज्ञानसत्त्वसंज्ञाताः कामादिग्रन्थिशालिनः कालेन रचिताः पाशानेन
तेभ्यो हं मोचितो घोरैः दुःखमग्नोऽतिदीनयोः दयालना त्वया ब्रह्मन् कातेऽस्मात् गुरुदक्षिणा
इमे विदेहनामानो देशाः स्फीततमा मते महात्मावशगाः सर्वे पुर्या मिथिलया सह सदाव
स्ततभूत्याहमेते देशास्सपुत्रः नवास्मि किं करो ब्रह्मन् गुरो ब्रह्मात्मरूपिणः दत्तमेतन्म
यासर्वं तव भूमिस्त्वप्यहं न च वक्तुं शक्तोऽस्मि येनैव तन्नतद्वै वस्याहि थमेतः अधुनाऽपि न मे
ब्रह्मन् स्वान्तं प्रविद्यते निजं भवदाज्ञां विना ब्रह्मन् कथं ते दातुमुत्सहे नमस्ते याज्ञवल्क्या
य गुरवे ब्रह्मवादिने मन्त्राद्याय सदादित्यशिष्याय परमात्मने एवमुक्तस्तदा राज्ञा याज्ञव
ल्क्यो मुनीश्वरः अंगीचकारानिखिलं समयमानसस्तोऽव्रजः सर्वमेतन्महाराज ममैवाज्ञनस
शयः सदेशो भवेहहादिज्ञानभूपतिसत्तमः मयोपदिष्टमात्मानमुपासनपरो भवान् रा
ज्यं व्यस्त्वमाकालान्नूपविसमर्थेतातथाचिन् एषैव परमा राजन् दक्षिणा ममनापरा अत्रा
नेयन्मद्दत्तं त्वं नविस्मरसि कर्हिचित् इदं सर्वं ममैवेतन्न त्वापि निष्ठति किंकरे गत्वेदानी
पुनः राजन् आगमिष्यामि कालतः इत्युक्त्वा याज्ञवल्क्यः मनगाम स्वगृहं तदा राज्ञः वै
वर्णिकैः सार्धं मार्थितोऽपि महात्मकः गतेऽथ मुनीश्वरे राजा राज्यव्यवसाय कालतः वैश्वानरा

श्री
पु
१२६ त्मविद्यायांकुशलस्तस्यरोपि च याज्ञवल्क्यो मुनिना सोपदिष्टं सविस्तरं: याज्ञवल्क्योपि वि
ज्ञायलोकान्दिव्यान्स्वतेजसा: आजगाम पुरेनैव सभास्थं राजसत्तमं एवं संकल्पमतिमान् व
126 दिष्याम्यनेनन्नाहिं वक्तुमिच्छामि नान्नहिं ब्रह्मवेत्ता केन चापरं एवं स्थिते स्वयं गत्वा राजानम
तिधार्मिके त्रैवर्णिके हृत्तं सद्धि हृहायोह विशारदैः न च वित्राक्षक्षया स्तेषां मदृत्वा राजस
न्निधौ तस्य वैश्वानरी विद्या प्रस्तुता कासाविन हि जैः राजा तं स्याहि विद्यायां प्रवीणा नि जरो
ततः इदमाह सभासंस्थान सर्वानेव हि जेत्तमान् एकां जानाम्यहं विद्यां कृत्वा माकृतिथा
विर्णी फलैर्वकुविधैर्युक्तां ब्रह्मलोकफलप्रदां अत्र त्रैवर्णिकोपस्तु जानाति सत्तरछुन्त मा
मेतामथ्यवाहं ते रक्षामिवद तान्हि मे इत्युक्ते सर्व एव ते सभास्था वर्णिनस्तदा वक्तुमशं
व राजानं समर्थाना भवन्नृमे ते पुत्र्यसी स्थिते पुत्र को याज्ञवल्क्यो मुनीश्वरः प्रसंगमागतं
वीक्ष्य संकल्पं त्यक्त्वा त्रिजं पप्रच्छ तं महाराजं विद्यां वैश्वानरीं प्रति प्रश्नैर्नानाविधैः सोपि
तस्मै सर्वमवाचतत् याज्ञवल्क्योपि राजस्तं तुष्टिं कौशलमीत्पाहि दत्तावान् हृष्टचित्तः
सन् राज्ञे भीष्टतमं वरं राजापि कृतकृत्यः सन्नथी मत्ता पुरतः स्थितः इत्यं विचार्य मनसा
काममप्रत्नमयाचत अनेन सर्वमादिष्टमात्मज्ञानं महात्मना मत्तो मया ति म दत्वा न वि १२६

पापवेत्तसा अपराधो मयपि महान् विद्यते इष्यातिक्रियः तेषामसंप्रामा भ...

या विद्यते विविधं वित्तं विद्या नानाविधास्तथा ममैनेवात्मा वित्ताने विसृजं तयन्मयाधुना काम

मन्नवरेणानः पुनः संपादयामि तत् गुरोरस्मान् महाभागात् संतुष्टात् भाग्ययोगतः काम

प्रश्नं कृतेनेन निजाशिष्येण भक्तितः दत्तवान् याज्ञवल्क्योपि तेवरे स्वविकीर्षितं याज्ञवल्क्योपि

राज्ञोस्यैवार्थं स्मारयितुं स्वयं उक्तमन्नागतोनैव कार्याणि तरमपेक्षसः याज्ञवल्क्यो नदत्तो स्मित

वदीराज्ञा निह इधीः एवं विचार्य पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं महामनो यद्यप्येषो स्वभावेन शीनलो

मुनिसत्तमः तथापि ममड प्रश्न मथनोत्थितवह्निमान् दर्शयेत्वमपेयाने शाकल्यस्य कदा

वन अधुनानैव साभीतिर्विद्यते मम दुर्धियः महेनोनाविधंप्रश्नं पुनरुक्तं समेगतं मनेजा

गरणावस्थागतोयं दिवसेसति किंज्योतिः पुरुषो भयात् इदमेवदद्यामिक विशेषणाति

रोद्यायं प्रश्नं न दुर्विनिहितः ज्योतिरादित्यरत्या ह्याज्ञवल्क्यो नत्पो चम आदित्ये जगतां

प्राणेष्वस्मिन् स्तमयं गते किंज्योतिरितिपप्रच्छ राजानं तमनि पुंगवं चंद्रमा इति तं प्राह

याज्ञवल्क्योन्नपोत्तमं चंद्रमस्यस्तमायाते किंज्योतिरित्यसौ प्रभः पप्रच्छ पुनरप्याह नम

ग्निरितिविप्रराट् अग्नावस्तंगते किंस्यात् ज्योतिरित्येवं तं पुनः पप्रच्छ मनिषां हेल राजावि

आ॰
१॰
१२०
127

आच्यमानसः वागित्येव वमोप्याह याज्ञवल्क्यो मनीश्वरः रविसोमाग्निवागाख्यैस्तज्ज्योतिःसा
वथारुगा याज्ञवल्क्येन मुनिना राज्ञउक्तं सकारणं आदित्यचंद्रमोग्नीनां लोकएकतमेनवै
हस्ताद्देशाद्विसर्पणादि रहितेन सकारणं आलेन तत्रविपर्ययेति गृहदेशादिभूतले लोकद
यफलं नहत्तरुह्यनेकर्म सर्वदा देशादिभ्यो विपर्ययेति पुनरेवगृहादिकं गोष्ठनमसिय
त्रयंज्ञायतेन निर्जाकरः आसनादिकमत्रापि वाचा सर्वःकरोहिति स्वबोदेशायमत्रा
स्तीत्युक्तेन त्वसाविषमान् आमनेकस्ते नष्टत्सर्वं पर्यटनादिकं ततोवागपिसंप्रोक्ताम
निनाज्योतिषांगणे कार्यतः प्राप्स्तत्तस्यैषाज्योतिरग्न्यादिवद्द्विवत् मंत्रंनानाविधंज्योति
रादित्यादिकमीरितं श्रेणीवकारं सर्वोप्ययाज्ञवल्क्येन भूपतिः एवंजागरणे राजा पृष्ट्वा
ज्योतीष्यनेकशः स्वप्नेष्वथ तत्वेनज्योतिः पुरुषस्यास्यधीमतः वाचोप्युपरमो यत्र भवेत्स्वप्
मुनीश्वर तत्रकिंज्योतिरित्युक्तेहि पृष्टः शुभमानस्वमस्तु पार्थिवः यथानेत्रं भवेच्चैतत्ज्योतिर्जागरणे
सदा विद्यमानेन तथानस्यात् मनोज्योतिः समाहितं स्वप्नेवज्ञानतया पश्यतत् अन्तर्ग्रहकराः
स्मृताः नेत्रस्यार्थग्रह नष्टत् इंद्रियाण्यपि चेतसः अपि स्वप्नगं तच्चैतोपरत्तासमं विद्यते अहि
स्वामात्मा सर्वभावानामुपादानमिदं यतः तेननेत्रसमं चैतत्तस्मात् स्वप्नेहि वा विद्य[illegible]म १२

नोहितात्सम्भं सर्वबोधकृत आत्मानं तस्मान्मनःसंबंधमात्तिणमकृवान् याज्ञवल्क्यस्य
ज्ञानं स्वप्ने ज्योतिःस्वरूपिणं आत्मेत्यमात्मनात्मस्वप्ने पर्येति चरस्थादिकं कुरुते वै च कर्माणि
लोकद्वयफलानि सः देवादितो विपर्येति यद्वज्जागरणश्रमान् तत आत्मा स्वयंज्योतिः
प्रपणत्रानाविधाधिये स्वप्नेऽथ पुरोक्तोयं कथितो मुनिना पुनः रविसोमाग्निवाचाद्यं स्वप्ने
सृजति सर्वतः प्रकाशकान् प्रकाश्यांश्च रथादीनी स्वप्ने यथा अन्यान्यांश्च नेत्रादीन् सर्वे
पोकरणानि च महाभूतानि कालांश्च देशांश्चापि दिशस्तथा स्थावरान् जंगमांस्तद्वत् जं
तून्न्राववानपि समुद्रान् सरितो द्वीपान् गिरीन् मेर्वादिकानपि नगान्नपि च पातालान् लो
कान् सप्तापि चापरान् लोकपालांस्त्रिमानवानाविभूतिभिरधिष्ठितान् इन्द्रमग्निं यमं रक्षो वरु
णं पवनं तथा धनदं च महेशानं ब्रह्माणं शेषमेव च पतगानपि वृश्चिकाहीन् नानाजातींश्च म
त्स्यान् यदस्ति यच्च नास्त्यत्र जगत्यनेन यन्त्रगम्यते सृष्टाऽऽदि समग्रतदेकः स्वप्ने सृजत्यय वह्ना
हमिति तद्वाक्यश्रुतेस्तद्धि प्रमाणतां स्वप्ने गच्छति यस्मात् न तत्र शोच्या श्चेतवां वृत्स्नवद्धि
विधं विश्वमात्मायव सृजेत्तिहि आत्मनास्यापर्ययेत्वे तत्स्वात्मन्येव महेश्वरः संहरति यथाम्
तानं जंतून् नानाविधानिह महतोऽग्नेर्लतोवहूः सन्तु पाविस्फुलिंगकाः निःसरंति यथा स

श्री: यो: १२८ 128

मेतयाजंतदुत्पन्नं तत्त्वं: यद्देवजगत्सृष्ट्या ब्रह्मसर्वस्यकारणं भूतभौतिकगर्भोयं यस्मात्संजाते
मनः तस्मिन्सृष्टे विज्ञानाति नामरूपात्मकं जगत् अव्यक्तनामरूपेस्मिन् स्थितमात्मनि सर्वदा
एवं प्राणानः पुरुषो मनोमात्रैकसाधनः मनसा सृजते विश्वमात्मनाभासितेन हि जंतूनां ब्र
ह्मणोभेदस्थूलादेहाउदाहृताः सूक्ष्मा यद्वत्तदृष्टिस्थाः रविस्मितसंचरा गृहाः वहिर्वापि गृहे
वै तत्र घटेवाविषमेन हि आकाशाविषमं तत्र गृहकुंभादिसंस्थितं स्थूलसूक्ष्मशरीरेषु वै
षम्यसमपृस्थितं ब्रह्मणो न स्वरूपेण कुत्रापि तत्तथैव हि सूक्ष्मशरीरं जंतूनां मनो
मात्रं उदाहृतं यथा हिरण्यगर्भोयं ब्रह्मणो व्यक्तरूपिणः निर्मिमीते यथा तेन सृष्टं रोव
जगत्स्थं तथाशयानः पुरुषो मनः सृष्टं जगत्पदं यथैव ज्वलतो वह्नेः कणास्तद्वत्समना
स्यपि जंतूनां ब्रह्मणः सूक्ष्मात् विनिर्गच्छत्यनेकशः यथा वह्निर्महादीप्तोदह्यापि प्रकाश
येत् कणाश्चापि तथा दाहप्रकाशवसमं कुर्वते एवं सृष्ट्वा यथा विश्वं स्रजत्यात्मनि च पाति च न
था मनोसि सर्वाणि शयने सर्वदेहि नास्वकारणसमानं वह्नेः प्रज्वलतोपि हि कणानां
वृत्त यैव स्यात् सूक्ष्मस्य मनसामपि अव्याहतेन यथैव स्यात् भेदो रूपेन कश्चन कणानां च महा
वह्नेः कार्यभेदविहायहि सूक्ष्मस्य मनसा चैवं रूपभेदो न विद्यते विराट्स्थूलशरीराणां भे १२८

दृमेकं विद्यायद्वि तच्च यथा जगच्चित्रभित्तिभूतं मन्दारहते मनोसर्वं जगच्चित्रभित्ति
देहिनां सर्वात्मत्वं यथा सर्वं प्रकाशं प्रकाशकं तच्च स्यापि विराजत्वमूर्त्तं भवति कदापि
णः तथा ज्ञानात्मप्रयोजने तत्र प्रकाश्यं प्रकाशकः तत्त्वानामपि देहानां तस्य ज्ञानामपि
सर्वदा इंधनाभावतो वह्निर्महावह्नौ यथैव हि लीयते तत्र मनो सर्वं तत्र तेषु तत्तत्पादिगच्छन्ता
मेव च यथा वह्निर्भस्मच्छन्नो न कार्यकृत् पुनस्तु भस्मनो पापदेहस्वं च प्रकाशयेत् स
मोहतो च जन्मनां कर्माभावविभूतिभिः अभिभूतानि तान्येव रूपादिवनकृवत्ते उद्भाथे
कर्मणस्तानि पुनः कुर्वन्ति सर्वदा रूपादिकं न चान्यानि स्वप्ने जागरणोपि च भस्मीकृ
तं यथा काष्ठजातं वह्निः स्वयं गतः मथनेन पुनर्जातः स एव च न जायते ममज्ञानाग्निना
दग्धेष्वात्मज्ञानेन तथैव हि जायमानेषु भूतेषु मुक्तो नैव प्रजायते निदाघशर्वरीकाले
तेजस्यंधनवर्जिते न प्रकाशो हि संतापकृत्तेन सर्वदेहिनां स्वमस्थितस्तथैवात्मा सर्वक
रणवर्जितः आत्मनैव स्वतन्त्रत्वेन विश्वसदसदात्मकं शिशिरे च यथा वह्निरिंधनानि समा
श्रितः शीतहृत्तीव्रत्वनां श्वत्यन्तनिकटः स्थितः तथा जागरणे प्यात्मा स्थूलं देहं समाश्रि
तः देशकालादिसापेक्षः स्वतन्त्रश्च चान्यथा स्वप्ने मनो यथा भूयात् विश्वं सदसदात्म

श्री
पुं
१२५
129

कं तथाजागरणेप्येतत मन एव न संशयानः निरोधे मनसः यद्वत् स्वप्ने देहं न लभ्यते तथा
जागरणे यस्य निरोधे लभ्यते नहि धातुमिश्रात्मभावेन रागद्वेषादयो यथा संकल्पेनैव जाय
न्ते स्वप्ने सर्वे शरीरिणा तथा जागरणेप्येते जायन्ते विषयैर्विना इष्टानिष्टादिविषयाः संकल्प
द्देवमानसात् यावान् जागरणे दृष्टः प्रपंचो देहधारिणः स्थावरः खचरः सर्वस्तावन्न स्वप्ने
पि विद्यते यथास्त्वव्यभिचारित्वं स्वप्ने दृष्टस्य वस्तुनः दृष्टं जागरणे स्वप्ने स्थावरः खचरस्त ८
व तथा जागरणे वस्त्वागतस्याखिलवस्तुनः स्थावरः खचरस्यापि स्वप्ने सव्यभिचारिता स
खेऽहं त्वर्थदृष्टः कदाचिन्न दुःखदोत्रसः सर्वो जागरणे स्वप्नेप्येवं सव्यभिचारिता शुक्ल
शोणितसंभूतं यथा जागरणे वपुः एवं स्वप्नेपि जन्तूनां जायते शुक्लशोणितात् यस्य
स्वप्ने दृष्टे यथा ते शुक्लशोणिते तथा जागरणेप्येते असत्ये अपि कारणे पितामातास्व
तो भ्रान्तेत्यादि स्वप्नेपि विद्यते यथा जागरणे केन विषमत्वं भवेत्तयोः मन एव ततो ज्ञेयं स्व
प्ने जागरणेपि वा सदसद्रूपरूपस्य प्रपंचस्यास्य कारणं तेनैव मनसा सर्वो भेदो विरचितो
ऽहि ईशानीशात्मकोयं न भ्रंशमानस्तु ते प्रमान् मन एव ततो ज्ञेयं बन्धमोक्षैककारणं
आत्मनोः ज्ञानमायान्तं भवेदुभयस्य कारणं त्रिविधस्यापि दुःखस्य भेददर्शनमार्गतः प्रकृतेः १२५

स्वात्मनो रूपं स्वप्रकाशं सुखात्मकं ज्ञानन्मनो भवेत्तत्तो मोक्षकेऽपि च का[illegible]
चैवमुक्तिर्न च भेदस्य दर्शनं आनंदात्मस्वरूपस्य साक्षिणो मनसोऽपि च विद्यते किं तु मन
सः सर्वमेतन्मनःकृतं क्रीडापरो यथा लोके मर्कटोऽत्यन्तचंचलः आत्मनैवात्मनो हन्त
कर्मणा मरणादिकं तथातिचंचलं सर्वं जगत्तन्मनो मनस्त्विदं आत्मनैवात्मनो दुःखं संसारं
कुरुते सदा मत्स्यो गाधे जले यद्वत् स्थितो भयविवर्जितः वडिशार्थं बहिर्गच्छन् दुःखं
प्राणान्तमाव्रजेत् आनंदजलधौ तद्वत् स्वप्रकाशेऽभये स्थितं मनो विषयलाभार्थं बहि
र्गच्छन् व्रजेद्भयं मर्कटश्चंचलो यद्वत् बद्धः स्वैर्दृष्टिपातवशात् यावन् दुःखं समाप्नोति सर्वदा
दुःसहं सदा इन्द्रियैर्दृश्यभिस्तद्वत् मनो बद्धमभीतवान् मनो बंधमवाप्नोति दुःसहं दुःखम
ज्ञः यथा वत्सो यथा काशीवर्त्तेतेन यमनातिगः वीतपापाग्रवर्त्ती मंदस्तत्क्षणाद्ध्रुवमाव्रजेत्
एवं शाहादिपशांचीनि निरीत्यात्मन्यवस्थितं तन्तत्क्षणाद्बहिर्यायाति मनो दुःखकरस्थले
पाशावद्धो यथा कश्चित् पशुर्यात्यनीश्वरः देशाद्देशान्तरं नित्यं दुःखात् दुःखकरं भ्रमन्
कर्मपाशैस्तथा बद्धं मनो विषयभूमिकां आयाति विवशं नित्यं दुःखात् दुःखकरीं भ्रमन्
अकारणं यथा धावन् क्षिप्तः सर्वत्र भूतले अकारणं तथैवैतन्मनो याति बहिः सदा प्रमत्ते

श्रा॰
प्र॰
१३॰
130

वाजिभिर्यत्रक्रोर्वद्धः शिथिलबंधनैः यथाभ्रमेण हस्ती मार्गे वं धनाद्यैश्च संयुतः इंद्रियैर्निविद्धि
यत्तद्दृढमनोबंधनसंयुतैः मनःस्थितः प्रमाणेन संसारं प्रतिपद्यते बालो यथा गृहे स्व
स्वविक्रियाः कुरुते यतः एवं स्थिते निसंग्रहं विलोकयति दर्पणे एवं मनोऽपि संसारवि
क्रियाकारणं सदा आत्मनि स्वप्रकाशोऽस्मिन् विलोकयति विक्रियाः अन्योऽरं सोऽयं यथा स्वस्य
सन्निधौ मृत्तपंकजे नीरमुत्पादयत्र शोभं त्वाभयेद्वापि मानसं एव मात्मा सदानंद स्वप्रकाश
शरीरवान् आत्मसंनिधिमात्रेण तत्राभपत्ये प्रमानसं स्वप्ने यथा सृजत्येव मनोऽहि विविधा
न्यपि सृजत्येव मनोऽप्यनंतं स्वप्रदर्शनकारणं नष्टवीजे यथा लोके वीजे हेतुर्वं संयता नि
धीसैव भवेदेवं समानामनसोऽपि हि कारणं भगवानीशः स्वात्मज्ञानविवर्जितः यथा मेघा
दिरहितस्त्वाकाशोऽनंततनिर्मलः उत्पत्तिस्थितिनाशानां मेघादेः कारणं भवेत् मनस्त्वादिस्व
पंचेन रहितोऽव्याकृते तथा मनस्त्वादिप्रपंचस्य कारणं परमेश्वरः आत्माज्ञानादहं वेद्मि
त्वं पश्याराजाज्ञनस्थ्रुन राज्ञा वापि भवदिति देवया गायकं प्रवचन तथ्युवाचं ब्रह्मेव पश्यान
हात्माहयः प्रमान आत्मज्ञानादइवत्पनादिस्थूसदसदात्मकं जायते म्रियते यत्ह दृढज्ञानात्प्य
मृतः पुनः स्वप्ने जागरणेऽप्येवं जायते म्रियतेऽपि सः इत्येषद्वैतादिभिर्यद्दृत इत्याज्ञा... १३०

नहि दृष्टा स्वमेत तथैवायं मनसा नैव दृश्यते मनोज्योतिर्यदृष्टं कं व्यापिनैवात्मवा ...
नात्मव्यतिरेकस्य वस्तुनस्तत्प्रकाशनात् यथालोके भवेज्ज्योति नेयनं च घटं वा प्रकृतं स्वतो
न्यते धिया हन्त मनो ज्योतिस्तथैव हि यथेन्द्रियैर्विजानाति सर्वं सदसदात्मकं इन्द्रियाणि
दृश्याद्दृश्यमनसा यद्घटं वा तथा मनः सविषयं प्रमानेष प्रकाशयेत् अपि यन्मनसः प्राक
कारणरहितेसद्यो नामरूपादिभिः स्वात्मा ज्ञानं स्वात्मनि संस्थितं प्रकाशयेत्तद्यथैव विल
तदेतत्कं मनः इन्द्रियाणि मनस्तद्वत्तत्प्रकाश मनयोपि हि तैजसानि तथान्यानि रत्नादी
नि महस्वतः रविसोमाग्नियोग्यते बोधाः सदसदात्मकाः अविदूपास्ततः सर्वं प्रकाशप्रास
चैत्रादिवत् वायेभ्यो व्यतिरिक्तानां कारणानां मनकषां बोध्यानां ज्ञ उक्ता सर्ववादिसिद्धा स्व
संशय विनासमग्रवेः शिष्यान् वा येषां वा विचार्यतो बोधाः स्वयं प्रकाशास्य यदि तेन तद्दिष्टात्
नः स्वप्रकाशे भेदोयं गृह्यते वा न वा त्वया गृह्यते यदि सोप्येवं भेदस्तेव गृह्यते प्रमोषा
मितिवाष्टं वै बोधानां किं भवेत्तव न हि भेदो गृहीतः स्विन भ्रमो न भ्रमो मिदा आसीषामिति
वेत्तभेदो गृह्यते भवता धिया तथा च स्वप्रकाशत्वं न भवेद्धि चैत्रादिवत् भेदो यद्दि मया
ग्राह्यो घटस्य च पटस्य च एवं प्रतीयमानानां तेषां न स्वप्रकाशता अग्रहे नास्ति भेदोयं

स्वा॰ पु॰ १३।

131

ग्रहणाभावहेतुना अगृहीतेषु सर्वेषु न विश्लेषं गृह्णतो न सन् अपि पद्रूपाणां नैव न स्वप्रकाशं
भवेत् एव तादृश्या ह्यहंकृतेन स्यात् सवित्तस्य स्वमायया स्वप्रकाशोऽपि भेदस्य न तत्तानेत्तानेव व्यवस्थि
तः न स्वप्रकाशता तेषां तस्मात् घटादिवत् समानेन न भवेत् कापि ग्राह्यग्राहकताभावि
त्वे घातानां च दीपानां यस्मादेषा न दृश्यते ततो भेदेन शून्यास्तत्र वा यास्ते स्वभावरूपिणः नहि
भेदविनाशः स्वस्य स्यादो लभ्यते न्न भिः स्वप्रकाशानवैन्ते सस्ले षालाभो न संभवेत् दुःखस्येव
स्वात्मस्यापि स्वप्रकाशता नेतो ह्यसौ दुःखाभावोऽपि नैव स्यात् अप्रकाशः कथं च न भेदशून्योऽकः
थं स्यात्तैर्भेदवान् स्वप्रकाशते अथाभावो न भावेभ्यो विभिन्नो विद्यते भावे यतो घटादावविज्ञेयः
स्वात्माभावो मनीषिभिः अभावात्मकता चैवं यदि स्यात्स्वप्रकाशने जायते किं विनष्टो न ह्यद्वि
तीयात्मवादिनां न चाभावो द्वितीयस्य सर्वोऽभावोऽपि हेतुतः सर्वाभावस्वरूपत्वं च पश्यतस्त्वोऽद्वय
स्य ते अपि चात्र पदार्थोऽस्ति पटत्वेन सतोऽपि हि पटस्य हेतुरूपाद्देशाभावार्थं उद्दीरितः कथं
न भोग्यभावं स्यात् पटत्वे सति कारणे वस्तुतः स्वभावो नो न तु भावविवर्जितः अथास्त्येव
पेक्ष्यथाभावः स्वजीविनः आत्मा वैवम् अभावः स्यात् अथास्त स्व जडात्मनः दुःखाभावस्तोता
ह्येयो यानंदात्मा महेश्वरः स्वप्रकाशः स्वाबोधोऽयं सर्वभेदविवर्जितः आनंदात्मायमस्त्वमान्या ॥१३।

ध्यानेनात्मा समीरितः बोधेषु व्यवधानं स्यात् भेदः केन भवेद्धिया बोधेषु नहि बो
सकर्हि वित चटदत्वादिरूपस्य विषयो भेदक ईरितः चटो हि श्वेतयास्मल्लोवेदच्छेदो गछ्छति
देशी मनुजजातीयः सतोऽमित्रस्य रूपवान् इत्याद्या वर्णितैर्वाक्यैर्भेदो भिन्नो न बोधेन विशेष
णमविज्ञाय न विशेष्यमितीरितः विशेषणविशेष्यत्वं संबन्धश्च न योस्तथा ज्ञानत्रयेण विज्ञा
यपश्चादेकेन गच्छति अतो बोधगतं भेदं अपेक्षेत्य वयं सिध्यति बोध्यभेदो न बोधे सकथं बो
ध्ये भवेदयं अस्वप्रकाशरूपात्स्वभेदं बोधात्सतोऽस्य मी प्रकाशयाच घटवत्तस्मात्स्वबोधेन कात्मरूपि
णा स्वप्रकाशो न सर्वेषां बोधानां साक्षिणामदः इत्यभिप्रायवान् याज्ञवल्क्यः स्वमेव परात्मनः
आत्मज्योतिषमाह तत सर्वज्योतिः प्रकाशनात् रविसोमाग्निवागादिज्योतिष्षु परमंगते
आत्मैव ज्योतिरेषा तत्र आत्मेन परं जनकतदा अन्वेषं जनको राजा प्रश्नमनिपुणो वे आत्मात्र
कतमो ब्रह्मन् एषु देहेन्द्रियादिषु एवं पृष्टो याज्ञवल्क्य आहेनं प्रतिप्रति प्रसिद्धः सर्व
जनैर्नात्मा न ग्राह्यबोधयोः विषयः ग्राह्यबोधाभ्यां बहिः तस्य चेतनः इमान् देहेन्द्रियादि
षु नैव भवेदात्मा यथा घटः प्रश्नविज्ञानमेतस्मिन् यस्यात्मसाक्षिवत्स्वरूप अयमात्मात्म
दामाक्षी स्वरूपः सर्वदेहिनां नानातः कारणेष्वविषयित्वेऽभेदेन चेतनः वह्निर्यथात्मलादेषु

श्री॰
पु॰
१३२
132

भेदस्तेनाव्यवस्थितः यथा लोहमयो वह्निर्लोहस्यैवाव्यपदिश्यते विज्ञानमयो एवं सस्थि
तोतः कारणेष्वपि विज्ञानात्मे सदा वायवहितानि स्वरूपतः आत्मसंनिधिमात्रेणैवोधवत
भवतीह लोहपिण्डं यथा दाहप्रकाशाभ्यां विवर्जितः वह्निना तादात्म्यमापन्नः प्रकाशन
दहति च तथा तः कारणेभ्यो नाह तयोर्विविधा इमाः मात्रामानादिभेदतो भेदस्थितास्स
कारणाः आत्मना तादात्म्यमापन्नाः प्रकाशन्ते च सर्वतः प्रकाशयन्ति वै वृन्तं विश्वसदसदा
त्मकं विज्ञानमय एवातः पुरुषश्चेतनः स्मृतः यथा लोहमयो वह्निर्दाहभानककोज्ज्वलः
प्राणानां वायुभेदानां इन्द्रियाणां सर्वेषां व्यापारेषु भवेद्देवे लेपुतादात्म्यमागतः तेन मा
णे च ययं देवः कथ्यते वेदवादिभिः यथा नमोघवेश तन्तुवर्तिते तद्दाहिः स्थितं चालपत्र
विलानहदानयद्धेदपभंजनः उच्यते न च नह तस्मात् प्राणोह्यात्मा परः पुमान् आत्मा
सर्वगतोऽप्येष विशेषान्न हदि तिष्ठति यतो समग्रं जन्तूनां विज्ञानं हदि लभ्यते आपाद
मस्तके देहे यद्यप्येष व्यापकः तिस्वावड़ः खेतस्याप्यनेदाहो हि ज्ञानतः सदा यथा सर्वग
तं तेजो भानोरर्कं तथापि हि घटे मणौ सूर्यकान्ते वा पश्यन्ते व वर्तते यथा घटे प्रकाशाय
विद्यमानो न लभ्यते देहादहि स्वल्पैवात्मा विद्यमानो न लभ्यते यथा मणौ प्रकाशोऽयं लभ्य

नेदाहवर्जितः स्यात्वहुः स्वित्तयादेहे लभ्येतेज्ञानवर्जिते प्रकाशश्चयथादेहो लभ्यते ह
त्वहुः स्विस्वविज्ञानेन लभ्येतेहृदितेनतथा अपिसर्वेन्द्रियाणां स्यान्मतिश्चाहृदयाम्बुजे तथान्तःकरणस्या
पिविश्वविज्ञविधारिणः अपिसासिसंचयानि विविचेहृदयाम्बुजे सर्वविद्वेषपञ्चन्याः सत्त्वानदात्मा
महेश्वरः अपिविज्ञापनेनस्याद्गुरुशास्त्रोपदेशतः अष्टाङ्गयोगनिरतैर्ब्रह्मचर्यादिसाधनैः अ
पिमार्गप्रकाशः स्यात्हृदयाग्रसदीपनात् मुमुक्षोः सर्वदाभ्यासात्ध्यानचर्यापिपासतः हृदैते
नसदादेवः सर्वगोपिचकथ्यते मंडलेसविलयेहन प्रकाशः सर्वगोपिच अनयोतिरयंदेवश्चा
नेदात्मापरः पुमान् ज्योतिप्रकाशकेहृष्टेयदादेरिहवस्तुनः आदित्यादिकमन्यत्स्यात्ज्योति
र्यदैतेनसः आत्माप्रकाशकस्तद्वत्ज्योतिषांज्योतिषोपिच विलक्षणात्सर्वस्मात् आत्माज्योति
रितीरितः ज्योतिःप्रकाशकंयद्वत्स्वस्मादन्यस्यवस्तुनः देहादहिनेहीन्धनेन ज्योतिस्तत्तःस्व
त आत्मानंचपरंचात्मज्योतिः सर्वंप्रकाशयेत् अनेनज्योतिस्तत्तस्मात्स्वप्रकाशंनचेतनंयत् अने
नज्योतिषाविश्वंहृष्टाणिभेनचराचरं ज्योतीरूपस्तनः सोयंपुरुषः परिकीर्तितः पुरीयाविविधाः
कृत्वापुमान्स्थावरजंगमाः शेतेतासुयथाप्रतीनतायंपुरुषः स्मृतः एकएवपुमान्स्मायस्वमता
गरणेस्मृतः आश्रवनस्वावहुः खातिलोकमेनंपरंतथा जातोमृतोमृतोजातोयदीयंचममःसत्त

श्री॰ ग्राहं ग्राहं शरीराणि त्यक्त्वा त्यक्त्वा च भूरिशः कर्मपाशनिबद्धः सन्नत्र संचरतीश्वरः यथा प्लवंगो द्रुमान्
७ वृक्षेभ्यो न चायाति न गच्छति न कर्ता न च भोक्ता वा विक्रियामात्रवर्जितः एवं कारणतादात्म्यसंश्र
१३३ यात्मा न व्याप्यते हि कर्माणि न तत्फलैः सार्धं ग्रामान्यात्मा विवेधतः उक्तेऽपि यस्मिंस्तत्त्वस्य यशोऽस्य जायते
133 नभः स्वच्छं स्वच्छं न लिप्यते धूमाद्यैः परमेश्वरः भूत्वापि यामसमानः सन् कर्माणि च फलानि च पा
प्रोक्तिविपत्तिं तस्या ध्यायतो ध्यायतीव सः चलतश्चलतीवैष कामिनः कामुको यथा सहसमानोधि
यो देवः स्वयं भूत्वा स्वयंप्रभः यथानुनानाविधस्वप्नमोहं जालं स्वनिर्मितं इमं जागरणं च स्थूलो
के स्थूलशरीरेक विषयेन्द्रियसंघसंकुलस्थूलरूपमनेकधा जलबुद्बुदवच्छून्यं स्वरूपं दुःखकारण
व्याध्यादिभिः समाविष्टमतिक्रामत्यसंशयात् महाराजो यथा नानावासमहाप्रासादजंगलान्दी स्वमद
ह्यात्मपवा यद्रुमानस्वामस्य संत्ययात् कर्मणः स्थूलदेहेऽस्मिन्नजायमानो यथोदरात् अहं मानं
करोत्यात्मा गुणपापातकबोधितः पापाभिर्विविधैर्दुःखैर्देही सरज्यते सदा अत्र जागरणे दुःखैव
णीतीय किमस्ति हि स्वमात्मानमागतस्तस्य दुःखः सत्यदर्शनात् यावत्स्थूलस्य देहस्य नाभिमानं
जहात्ययं तावत् दुःखान्यनेकानि प्राप्नोत्यात्मा परः द्रुमान् सदुःक्रामन्निनो देहान् स्वमोहमरणाय
वा पापानो भूरिशो दुःखकारणानि बहून्यपि मृत्युः तानि च मानेष विजहाति त्वगेनाहि सोऽप १३३

देवयथादेशेमोहात्तत्रैवसन्भ्रमात् सकारणानिदुःखानिप्राप्नोत्यनिशमेवस... [illegible]
सन्नेषपरमात्माविमोहितः नानादुःखमवाप्नोतिबद्धदेहेनसम्भ्रान्तिस्थितं सोपदेवायथादेशात
गच्छन्नन्यत्रयीयतः दुःखंनहेशजेनैवप्राप्नोतिन्यत्रसंस्थितः एवंदेहादितोदेवोतिगच्छ
नदेहसम्भवं नकदाचिदवाप्नोतिबद्धदुःखंतलकारणं यादृश्यादृशभीरागात्यजतोनित्य
मेवोह त्याज्यत्याज्यतयैवासङ्गदृशाणस्यात्मतृष्णिणः अयंलोकपरश्चैवस्थानद्वयमस्त्वह
ते लोकयोरुभयोः संयोजातंस्वभमहाधियः स्यान्तत्तयोर्यमिकं निरानंजसैवसर्वदा
नायलोकोभवेत्स्वमः गच्छमाणानसम्भवान् नाहमानःशरीरेस्मियतोमरतसमवपुः स्व
मेभूमोनियतितंदेहीजानातिनैवतत् लोकःपरोपितत्स्वमस्थूलंदेहनसर्वथा त्यक्त्वामेत
नहेरुदुःखीभवतिनिः स्वसन् शरीरस्यापरित्यागात् सहमानविवर्जनात् लोकयोरुभयोः
संयोजातस्वमलतोभवेत् अदर्शनातयथोद्भूतांसविन्नमण्डलस्यच निर्मलेगगनेसंधिर
हेराजेस्वमःस्मृतः तत्रजातः पदार्थोयः संस्थाप्यः कीर्त्यतेयथा नष्टास्वमोपिसंस्थाप्यःस्यात
सधिजत्वेनहेतुना तस्मिन्स्यान्नस्थितः संस्थाप्यस्थानयोरुभयोरपि मध्येस्थितंसदेवात्मापश्य
तिद्वयमेवतत् अस्मिन्देहेमनायस्मान्यत्रनभ तच्छरीरिणा त्रिलोकपतितत्त्वमयश्चदेहान्तरे

श्रीः
३
१३४
134

पिता अपि भाविशरीरे यदन्नभाव्यं भविष्यति वि[illegible]लोकयेत्तद्यत्र स्वमेकश्चित्कदाचन
देहत्यागमप्रविष्टः सन् यथा कश्चित् गृहाद्गतोऽन्यत् विलोकयेत्तथा सुप्तोत्थितस्तत्त्वेनैव देहेन तेन इमं
लोकं परं चैवं विलोकयति संयोगः आत्मा च सर्वं जगन्नाम मनुतेऽपि च भ्रमते याहृग्भावप्रवृत्तस्य
भविष्यत्यत्र देहिनः स्थूलस्य वपुषस्त्यागे शुभं वाशुभमेव वा सगृहीत्वप्राणमायंतश्शरीरं स
दाप्नुमान् शुभेन सुखमाप्नोति दुःखं तद्वत् परेण च पापकारी सुखान्येयात दुःखान्यवच्च
पातकी एवं लोकद्वयं पश्यन् आत्मायं परमेश्वरः स पश्चाद्वपुषः स्थूलात् अयं लोकद्वयीरितान्
स्वामी स्वप्नाभिधस्थानं पश्यं लोकद्वयेव्रजेत् तदा स्थूलस्य देहस्य विषयानिन्द्रियैः सह आदा
य सर्वतो गत्वेन महाराजो यथा जनान् क्रीडति इह यथा बालः क्रीडया साधनं वस्तु क्रीडत्य
विरतं सर्वं निर्माय च निहन्ति च तथा च स्वप्नगतो देवो निर्माय निहन्ति च स्वप्रकाशात्मविज्ञाना
त्स्वमान्यदुपन्यनेकशः स्वप्रकाशात्मविज्ञानात् पश्यन् स्वप्नमानं स पुमान् क्रीडत्यविरतं देवो
ह्यात्मज्योतिर्यदीरितः स्वप्रकाशात्मविज्ञानमात्मानं परिहापयन् विद्यते ज्योतिरन्यत्स्वयं ज्यो
तिस्ततः पुमान् बालकस्य यथैव स्यात् क्रीडासाधनकारणं स्वप्नद्रष्टुस्तथैव स्यात् मनः स्वप्न
स्य कारणं बालकेन यथा दृष्टा विविधा मृत्स्वरूपिता स्वप्रकाशात्मना तद्वत् दृष्टं स्वामेः स्वप्न १३४

नः अविद्यानभवत्वापिकस्यचिद्धिप्रकाशिका मनस्त्ववदेवतत्तद्रूपंपतितस्य
णेनसंत्यक्तस्तस्मेजागरणेयथा अविसोमाग्निवाचाषितेजोद्रूपाद्देकोपिन अगमन्तमेमनोन्य
चेत्यादिनागमस्तेमनः सर्वेजागरणायेननेतद्रूपमिदंस्मृत चेतनत्वनवास्यान्तिवादिनः क
स्यचिन्मते यस्याप्याप्तिसवक्तव्यः किमात्मेनउक्तापरं अनात्मतेज्ञतोनस्यात्सर्वमेतद्धिचेतनं
भूतानांभौतिकानांचमनसेवापिबोधने सतिकिमनसाकार्यंचेतनेनसमेनतेः प्रमाणं
सर्वचेतन्यनात्मदादेस्तत्किंचन आगमोन्नवस्येतन सर्वात्मात्मेतुपंपनाहि सर्वतामात्मतातद
तबोधंचविटथातिसः अन्याहिवचनव्याकिंजेगत्सर्वंभवदिदं अन्याचसर्वमेतत्स्यात्तचेतनं
सचरावरं आत्मेतिश्रुपदेवस्यात्अन्यास्यात्तचेतनोहिसः परश्चेतननतादात्म्यात्सर्वंचेतनंहि
चेतनं अप्यचेतनतादात्म्यात्तात्मानः चेतनोनकिं विधानस्मभयोस्त्वत्समाधिका किन्नचेतने
अपिद्रष्टविरोधेनक्कचित्तवाक्यसमानता मामयूपेनतादात्म्यवित्स्थितस्यप्रभाभृतः भाव
भयजमानस्यमस्तरेणभूतात्मना अपिवाक्येनयत्किंविहितकेनविधीयते पुरुषार्थायतत्सर्वं
चे विनिर्वैदिकसंस्थितिः आत्मनोचेतनत्वेवातेन्यनात्मनोपिवा पुरुषार्थोनकोप्यस्तिविटथा
तिकयद्धितत पुरुषार्थविहीनेयतप्रमाणंवेदईश्वरः वेदशास्त्रोपिनेवाचक्कविद्रूपादनर्थकं

पुरुषार्थविहीनेनयत्नेनतदनर्थकमीरितं पुमर्थंवेदयेयस्मात्तस्माद्धेतोर्यदीरितः ज्ञानकर्मो
विरिंचिप्रोक्तोज्ञानेनैवप्रयोजकः प्रयोजकोभवेल्लोकेप्रयोज्यापेक्षयैवहि मोक्षोपयोजनवन्यः स्या
न्नानार्थोपुंसोलयेयथा अपेक्ष्यत्वंभवेत्पुंसः पुरुषार्थपरत्वत मोक्षःस्यात्पुमर्थःस्यात्तेनैतस्या
पिसाधनं आत्मनोचेतनत्वंवाचेतनत्वंवपरस्यवा नसंभावेनोपिनस्यात्साध्यनकस्यचित्कवित्
अप्रमेयस्ततस्तस्मिन्कथंस्याद्धिप्रयोजकः प्रमाणंहिभवेद्दृष्टःपितृर्वचनसंमितः स्वप्रकाशे
यतात्मात्मरूपसिद्धनतोहयं कृतकंमतिभिःपुंभिःप्रपंचहृदयहृष्टिभिः नप्राकृतस्तात्मनागतेप्र
पिजन्मशतैननैः नचायथाप्रपंचस्यविलयोबुद्धिमात्रजेत नतदर्थमिदमाहेपार्थातिर्मोनेवनोहि
ताइदंसर्वंभवेदात्माययोयंवाहृदयेस्थितः सर्पधारादिकेहेतेरज्जोरेवयथाहृय अतमानेवचेतन्ये
जगतोनास्तिकिंचन मत्ततास्तिभजाद्वैतव्यत्वपरिपालनं मत्पदत्वमस्वेनेवास्तिस्वाशास्त्रास्व
त्रकर्हिचित मत्तत्वमस्वत्वादेनैवेतन्यजगतोस्तिहि यतसंजगतोवाधेनास्तदादिविलक्षणा
कृतोस्माभिरिदंगमंतज्ज्ञात्कृतंचविद्यते यदितस्मिन्प्रमाणानिसंतितेषांविषयकथ विद्यतेतानि
नेवात्रविविचादेवंमगतिः विषयोनास्तियत्तस्मात्विषयस्यानजेनरे विषयविषयीभावंनपाप्या
त्मातरेस्वतः ततोव्यसनमायांनवेतन्यमनस्तस्तव अनात्माभिःकृतस्तैःप्रतिपेत्तेस्तनः [illegible]तैःसा १३५

त्ततामनसश्चेत्याचेतनत्वस्यात्रवादिनः तत्किंतस्यपरिच्छिन्नत्वंसर्वगं वामनोभवेत् [illegible]
त्वेनतस्यापिनेभ्रमतभौतिकं वस्तुतः कालतस्त्वास्यदेशतोपिनकुत्रचित् वर्ततेतनहित्थाच्छेद
शून्यंचेन्नमनोभवेत् स्वयंज्योतिरयंह्यात्मा विज्ञानानंदरूपभृत् मनोनामात्रलोकेस्मिन्स
कल्पशानकारणं तेजसंभवत्तानैततदुक्तं नामविनाधुना नाहिनास्तिविवादोपिकस्यावि
तर्कहिंविन्ताविन् आत्मेतियएवंप्रभुमामनइत्याह तेभवान् आत्मादीनन्यनामानिनविद्यते
परात्मनि अवाग्मनसगम्येस्मिन्स्वप्रकाशात्मबोधने अप्यंसतेयथान्यानिनामान्यात्मवि
शाम्बदैः मनइत्येवचात्रैकमप्यस्यास्तितथाभवान् परिशेषात्ततोज्ञेयः स्वयंज्योतिरयंप्रभुमा
न् प्रतीतेरात्मनस्त्वहन्तात्मनोव्यतिरेकिणः प्रत्यायकस्याभावात्स्वयंज्योतिरयंप्रमान्
नज्ञानमात्मनोभिन्नंस्वप्रकाशकथंचन परिच्छेदोभवेद्देहे परिच्छेदादनात्मता ज्ञानात्म
नोर्घटस्येवतत्त्वोभेदोनयोर्नहि विभेदाभावतस्त्वायंस्वयंज्योतिर्मरंप्रमान् यद्यपिस्यात्त
थाप्येषज्ञान्वयव्यतिरेकतः गम्यतेस्वप्रकालेनस्वयंज्योतिस्ततोपिच सदादाहकएवाग्निः
स्वयंज्योतिः प्रभोस्तथा अत्राहतेजगद्योनिर्नामरूपविवर्जितं यदायमस्मद्देहेप्रुतेदेवा
त्मास्वयंप्रभः यथाततरज्जतेसर्वमेतत्सदसदात्मकं आत्मासर्वशरीरेषुस्वयंज्योतिस्तथैवसः

श्री यो १३६ 136

नहिस्वप्नेत्रविद्यंतेरथ्याःकनकभूषिताः अभ्रंलिहाध्वजामालाहंसमालाकाहतकौतुकाः मेघघोष
विविधैर्मलैः परिघर्णिः परिच्छदैः वयस्यवृंदहयानेववितिविचित्रगतिकर्णिकाः वायुवेगाः प्रबोध
मिंस्वप्नालजामुपागताः इत्यनंतरवाकाशेद्वारयंतरवातंग भूमिभिःयवविष्टयोऽश्वैनगय
दृढयात पंथानोनैवविद्यंतेतत्रविश्रामनोरमाः सरद्गुलाबीनलालसदृशमितकापृष्ठदनवारि
भिः वृक्षापण्यादिमध्यस्थाचटटीभेः प्रकाशिताः विचित्रस्थानस्थितानेकविचित्रवतनसरस्तिभिः
षष्पदैः सहयानैर्नलदत्नाभिर्विराजिताः स्वर्णमाणिक्यरत्नौघमंडिताभिः समंततः दीर्घिका
जालैर्दिव्यमुक्तास्वर्णपात्रायपाणिभिः संतिवैवाचवानेदाक्षैन्नतावेतनैः कृताः पथ्याजागर
णेभीष्टयुवतीनांसमागमात् इष्टादृष्टान्तथापन्नान्तवस्तनाभरणादितः संतिनैवम्हदस्तत्र
पथ्याप्रियसमागमात् अप्रियस्यवियोगाच्च दृष्टाजागरणेन्नरणं नचत्र जननादयाश्चविद्यन्तेम
हादीपिहि यथाजागरणेलोकेपुत्रादिशहिनस्यतु पललानिनकोराणिनचजागरणेय
था निर्गच्छद्दूदकानैवपुष्करिण्यपिसंतिहि प्रासादायागगृहानैवश्रृंगगौरूपशोभिताः न
पर्वतावनैःसाकंनसरित्सागरादयः नचलोकालोकपालैः सहितानापिवादिशाः नभूता
निमहान्त्यत्रपंचचत्वारिनैवच नभयादीनितद्वत्स्वेदजादीन्यनेकशः नचसांडननदाहाय

दस्मादन्यत्किंचन विद्यते तस्मिन्काले स्मिन्नमन एकं विहायनन्त स्वयंज्योतिस्तदा[illegible]यकाव्या
हृतवद्भवेन मनोभिन्नाविदिदं विश्वं विचित्रं सृजतिमायया कर्तान्मा[illegible]यत्र स्वमेनेतिसमी
चिते यत एव भवेद्देशकर्ता विश्वस्य देहगः मायां विना कथं नाम सृजेद्देतच्चराचरं देशका
लनिमित्तादिरहितो निर्गुणः पुमान् देशकालनिमित्तादीन् सृष्ट्वा यद्बहिः सृजेत् ईश्व
रत्नहृदेवायं स्वमे देहगतः पुमान् ब्राह्मणो यो दृशः स्वमेकर्त्तोक्तः परमेश्वरः आत्मा सर्वश
रीरेषु ताहृश्येचेरपीरितः विषयेंद्रियजातयत्र स्थूलदेहस्य नत्पुमान् स्वभावलौकितस्य
का स्वमिस्थूलः स्वयंप्रभः जडान्सर्वानिमान्भावान् मानमानं हि सकारणान् प्रकाशय
तितैः सर्वैः अप्रकाशः शरीरभाक् स्वयंज्योतिः स्वरूपं यत शुक्लमादायनत्स्वयं यातिपुनेरवा
यं गत्वा जागरं एण सहा स्थानं स्वमाभिधं यत्र संध्यमित्यभिधीयते हिरण्मयः सदा स्वस्वभासा
यं मास्वरोयतः एकश्चायं समयाह्यायात्यवस्थास्वहर्निशं हित्वावस्थां एवं जातो विक्रीडन्
वालकोयथा चराणां चस्थिराणां च शरीराण्यखिलान्यपि अत्रपानरसाये[illegible]ध्येतेहर्नि
शं यतः ततस्तानि प्रकृष्टानि रुध्यन्ते वेदवादिभिः सोनप्रवरीश्य यस्मान्न स्मात्स प्रकृष्टस्ततः
एक एव सदावस्थामादयो नानृत्यथा एक हंसः पुमांस्तेन प्रकृष्टेतिगीयते स्थूलात दे

श्री
पु॰
१३६
137

हानु यदा स्वं स्वप्रयाति पुरुषस्तदा देहं स्थूलाकं प्राणं मनः कायाति स्फूर्तिं विना देहाभिमानतो
वा देहो गत्वा स्वमात्मप्र पश्यति देहं यथैव स्वयं सर्वैर्विभक्तो मरणादिभिः स्वेच्छया विचरत्यत्र देह
यंत्रे स्वयंप्रभः स्वेच्छया पर्यटन्देवो यथा मायाविबालकः ब्रह्मादिस्तंबपर्यंते स्वमेतच्चावेद
वपुः आदत्ते च जहात्येष तत्तद्भोगानवाप्नुवन् भोगोपकरणानत्र यत्तत्सृजति तादृशान् स्वयं
पिता तथा माता भ्राता तद्गुरुः स्वयं जायसुताद्यिकं तत्तु तत्स्वयमेव भवत्ययं एकं कल्पयते रूप
दृश्यं वा बहुमेव वा भोक्तृत्वकरणं स्वस्य भोगसंगविवर्जितः भोग्यरूपाणि वान्यानि कल्प
यत्यात्मनः पुमान् तत्तज्ज्ञात्वा न कारीणि मथानसदृशानि सः कदाचित्कांतया साकं कामांक
लयतीश्वरः आत्मन स्तत एवायं कामुकः स्वयमागतः अप्सरः सहस्रोत्कृष्टवर्षाभिर्नेत्रपंकजैः
आलिंगितोऽत्र नारीभिः सोत्कंठाभिश्च सर्वतः पीनोन्नतकुचद्वंद्वजघनोत्थितभारतः अस्व
लिद्गतिभिर्ध्वस्तस्वकल्पमरणादिभिः सीमंतलग्नसिंदूरपातलोहितमस्तिभिः नेदनादि
वनप्राप्यवनगाभिरितस्ततः पतितस्वयं वादित्रध्वनिध्वनितमस्तिभिः विद्याधरीसमानाभि
र्गांधर्वैकंठसौष्ठवे रममाणस्ताभिरेवापैति स्वस्वभेदं स्वमद्भुतं पश्यन्नद्वैतमद्वंद्वशांतिवस्तु तिलतिलं
सदा मनोदारागृहीतायं यथा जागरणे गृहे तथात्रैव कावित्य पश्यन्नानाहेतुस्थितानपि १३२

ग्रंतं ततः खमाम्रोमिप्रतीकाशविवर्जितं चोरव्याघ्रादिनो यस्तु न पापी जागरूको सदा अथ नृणां
मयावाजनन्मात्मापलस्यजंततः आरामेस्याधनं वस्मात् क्रीडायामन्यथादिकं आत्मनो व्यतिरि
क्तं ततः पर्यंपन्तेन केचन यद्दा पुंगाद् निद्रायां वर्तते नायन स्थितः तद्वानबोधयेदनेन्द्रा
एणलिंगिनहदि स्त्रीपुंसयोर्विहे कोन यथा स्याद्रममाणयोः वहिर्निर्गमने ताभः सर्वका
र्येसमर्थयोः इंद्रेन्द्राणेणोः तथैव स्मात बोधयेतो भो महानिह ख्षणमेसमकाले च तस्मान्न
नप्रबोधयेत् अपिदेहस्यनाडीषु पवनोनियमानवर्तते आत्मनः सहसा बोधे सहसा बो
धयेत्ततं अन्तः पुरगयथायाति महाराजोनिशादिषु सहसांभ्रमातस्य संभ्रान्ताः सैनिकाः
क्रमात् मार्गादमार्गतश्चैव पतन्त्यस्य भजं तिहि समागतः समापाताः पुरःद्वालादिभेदन
पद्यतः ऊर्ध्वं तितत्तद्वत्प्राणादात्मसमागमे निद्रायां सहसा मार्गे हित्वापि पुः कदाचन अंग
भंगादिकस्तत्र रोगोगदयानेरपि असाध्यो जायते तस्मात् शायानं न प्रबोधयेत् प्राणाति
केपि संजाते कार्यं तस्मान् मनोपिवा शायानं पुरुषं विद्वान् सहसा न प्रबोधयेत् यदि का
र्ये महत् किंचित आत्मनस्तस्यवा भवेत् मृदुस्पर्शादिभिस्तद्दिशाते स्म प्रतिबोधयेत् अन्य
था सहसा बोधे ह्यचिकित्स्यो गदो भवेत् दंपत्योश्च वियोगे यदुभयोर्द्वैः स्वेदोभवेत् प्रबोधयेत्तु

आ॰
मु॰
१३८
-138

मानयोयं पश्चाद्यं प्रतिबुध्यते उभयोर्न्नो यत्नेपापं हृष्टाहस्मात्तापहं योयंस्वप्ने प्रयात्यात्माया
त्तिजागरणेचसः आत्मनो नैव भेदोस्ति स्वप्नेजागरणेपिवा अपिकेचिन्महात्मानएवमाहुर्म
हाधियः हप्यनांदेशयुक्तानां नास्ति भेदः कथंचन स्वप्नेजागरणेचैवसः स्यात्केत्मनोधुना
देशकालोयथापृथ्वात्मनोवचसंस्थितो भ्रांतिभौतिकहप्येनसहजागरणेसदा आत्म
नोवमिमौस्वप्नेकथंभेदस्तयोर्भवेत् देशोदेशांतथाकाले कालंनेछंतिकेचन नस्मिन्नेवहि
तद्वत्स्वप्नेपिसत्यत्वंदृश्यते देशोदेशांतथाकालः कालेनहन्तघटोघटे व्यवहारोयथाव्यर्थो
देशाद्देशांतहद्देवसः वास्तवंत्वनतोनास्यदेशादेर्विद्यतेक्वचित् व्यवहारान्भवेन्सत्यत्वनैव
क्वचापिकर्हिचित् नचनोसर्वंसत्यत्वान्नवादिनोवलतोभवेत् देशोदेशांतरंतद्वत्काले
कालांतरंतथा चघटेघटांतरंस्वस्मिन्एकस्मिन्भेदवर्जिते अंगीकरोतियस्त्वेवंतस्यके
षांव्यवस्थितिः अव्यवस्थितकल्पितेस्वव्यवस्थास्यसंपतेत् देशकालादिभेदस्यव्यवस्था
जीवहन्तनः व्यवस्थायांचतेषांस्यात्प्रामाण्यंनकर्हिचित्क्वचित् ततोदेशस्तथाकालस्त
त्रुपत्त्वदसद्वपुः वस्तुज्ञात्ततदध्यस्तमात्मनिद्वयवर्जिते सर्पादिकंयथाध्यस्तंरज्ज्वांतद्व
दिदंजगत् देशकालादिसहितमध्यस्तंसर्वसाक्षिणि ततोजागरणेयत्स्यात्तत्स्वप्ने

गत् देशकालादिसहितमात्मन्येव प्रलीयते आत्मनस्तु न भेदोऽस्ति देशादेरपि नैव सः स्वप्नभेदाव
नानस्थान सर्पादेर्हि यथा भिदा एकविज्ञानगम्यानां तथैकात्म्यवर्तिनां एकस्य विषयाणां स्या
न्न भेदः केनचिद्धेतुना ततो जागरणे देशाय: सत्त्वमेपि नापरः स्वप्नान्ते स्वप्नेनैव भेदो देश
स्य भेदकृत् घटः स्वावयवेष्वेको दृश्यो यो बहिरङ्गाणि गृहमध्येऽपि सवे दृष्टः स्वाश्रयेषु भिदा न हि
स्वप्ने नाभेदता हि त्यात् न स्वप्ने जागरणेऽपि च देशो भेदो भवेन्नास्य भेदो देशकृतो यतः अतस्त्वात्मा
स्वयंज्योतिः सर्वभेदविवर्जितः स्वप्ने राजन् मयोक्तस्ते किमन्यत् प्रष्टुमर्हसि एवमुक्ते ततो
रीम २ राजा याज्ञवल्क्यमभाषत कामप्रश्नवरैस्त्वान्यत्तज्ञानोऽति बुद्धिमान् विद्यामात्रं वदेन्म ह्ययं क
श्चिद्ब्राह्मणोत्तमः एकैकस्मात् महत्तस्मात्तस्मै दास्यामि सर्वदा न क्षीणो नागवां शास्त्र लक्षणानां
सहस्रकं राजेन सह गोयत्र वृषभोऽस्ति महावपुः इति मम सर्वे लोका यच्चान्यन्नात्मनोऽधुना
मन्ये गोसहस्रं न विद्यामात्रप्रदायिने याज्ञवल्क्याय दास्यामीत्युक्तो राजा मनीश्वरः मया
राज्ञे ब्रह्मविद्यासूक्ता सर्वान्तर्यापिता नत्वा न वा न यस्मात् कममपोषामहो पतिः किन्तु का वि
द्यैं विद्येन्न त्वावत्याति बहवान् इति संवित्तवचनं प्रोवाच नृपतिं तदा गोसहस्रं ददास्यथवि
द्यायाऽनिष्क्रयं यतस्ति यो यमित्यादितो कोऽयं ज्योतिरात्मस्वरूपकं मया तेऽप्राक्कथं सा विलतत्

श्रा॰
पु॰
१३९

139

ज्ञातं तेन वायुना इत्युक्ते सति तं प्राह मतिनामा सुहितो जनं तथा पुनर्द्वितीयं समतिं प्रत्यभा
षत भवतायोयमात्मोक्तः प्रथमं सत्यमंगः पुमान् दोषं पश्याम्यहं तत्र भोगसंगास्मृतिस्थितं
स्वप्नेपस्मादयं स्त्रीभिर्मोदते बहुसत्यपि अन्नेनानाविधं तद्धन्ति याति तथान्य सः इत्युक्ते
मतिवर्योपि स्वप्नेसंगत्वसिद्धये उत्तरं प्रथमं प्राह जनकं मिथिलेश्वरं राजापुनर्याज्ञवल्क्य
अभिप्रायममंस्थितः द्वितीयं पूर्ववत्स्वप्नं हतवान् बुद्धिमत्तमः स्वप्ने भवत्वसंगत्वं तत्स्वदे
हस्तमाश्रयात् स्थूलदेहगतः केनासंगो जायते भवेत् याज्ञवल्क्योपि राजानं उत्तरं प्राह
पूर्ववत् अभिप्रायममं प्राप्य द्वितीयं मतिपुंगवः यादृशः सूक्ष्मदेहस्य संगः स्थूलेपि
तादृशः न भोवन्निविलेभावैः सक्तोप्यत्र न सज्यते तृतीयं प्रश्नमाह ते राज्ञाभिप्राय
मास्थितः यथा सूर्वं मतिर्विप्रं वं प्राप्याकुतो भयः स्वप्ने जागरणे नित्यं गच्छतो देहिनः क
थं पक्षेस्वेवो भयस्थानं न भवेत् इत्थं स्मृते माह्यमत्या भवेयायमस्तु पतिर्न भवेद्धि सः
काम्यमानकस्यतो चापि भेदस्याना तवो भवेत् तृतीयमुत्तरं विप्रः पुनरेव समभाषत अभि
प्रायाणां मनेनेजनकं मिथिलेश्वरः अयाप यदि गच्छेत्स उभास्थानद्वयं तथा स्थानभेदाद्
वैदेहो नैव मेष प्रयाति हि साभिप्रायममीमप्रश्ना उत्तरैः सहितास्तिथा जातास्तत्र तापवम १३९

हृतानिःशेषकर्मान् स एवात्मा मया यो ऽसौ स्वयंज्योतिरुदाहृतः स्वस्मिन्स्थितः कदापि न तु स्वस्व
रूपेऽवस्थितः सुषुप्तिः सम्प्रसादाख्यो कथितो वेदवादिभिः सम्यक् प्रसीदति ह्यस्यां यस्माद्देवन
लभमान् विक्षेपमखिलं हित्वा स मनस्कः सुषुप्तितः सम्यगात्मस्वरूपेण प्रसीदत्यात्मनात्मनास्व
ये सम्प्रसादस्ततो ज्ञेया सुषुप्तिरिह मानवैः यद्यप्यत्र न काप्यस्ति रतिर्वा गतिरेव वा तथाप्यसौः
प्राप्नेः ९२ः पश्चात्तस्यां तावत्तिगतौ सदा सम्प्रसादेन तो भूत्वा चरित्वा वपरः पुमान् पुण्यपाप
वनस्पतौ यद्यप्यत्र न तथापि न सुषुप्तावपि सर्वेषां विघ्नेनकारणात्मना स्पन्दते विलोकेव
स्वप्नकाशात्मना पुमान् अनाद्याविद्यहं समारे सम्प्रसादस्यनेकधा यथा समागतः पूर्वं पुनरे
वं तथा व्रजेत यथागतं तस्थावाय समायाति सदा पुमान् यो गच्छति स भूत्वा य समायाति न
वेतरः व्याघ्रदेही यदा स्वप्ने व्रजेद्व्याघ्रो भवेत्तदा सुषुप्त्यादागता नापि तज्ज्ञानाद्वपरं वपुः सिं
हो वृको वराहो वा कीटादिमनुजोऽपि वा यज्जातिर्यद्वपुः सुप्तिं गच्छेदायात्यसौ तथा विदे
पदर्शनायैव जन्तुः सर्वः समाव्रजेत स्वभावैव चेतिनेदं उच्यते सावधारणं सुषुप्त्यादागतः
सोऽयं न च स्वस्मिन्नवस्थितः नारीभोगादिकं यत्तत् पश्यत्यात्मा स्वयंप्रभः नेतेन सज्जते यस्मा
तद्दृष्टाऽयं हतत्त्वरादिना स्वयं वह्नि न कोऽप्यत्र दृश्यमर्हति किंचन तथात्वेऽस्य पतन्तास्वस्वलो

श्रा॰
वृ॰
१४०
140

देवसमापनेन विशिष्टग्रहणं नस्यात् तथा गुणमग्रहे कश्चित् योन जानाति संबंधविशेषं वावि
शेषणं प्रपद्येत विशिष्टमनकदाचिदनुमानिह योगदृष्टं न गुणागुणस्यादः अग्रहेन ग्रहः कश्चित् दृ
ष्टीतितनएवात्मा विशिष्टत्वात्मनोगतं नैवात्मनात्मनः शक्यो ग्रहः केनापि वस्तुना गृह्यो मा
दृक्को नाम स्पृष्टिर्नेनैव स्पृष्टिना अपि स्वस्य ग्रहे स्वस्य सर्वथा स्यादनात्मता गृह्यमाणे जडेह
ष्टश्चात्मता न जडे भवेत् आत्मता चेन्न जडस्य स्यात् चटस्य पान किं भवेत् स्वादी नैवाप्यमूर्ता
नाजडको नात्मता नहि ततः स्वस्य च यह श्रपनारी भागादनादिकं सर्वं यत्नेन तद्दृष्टं दृष्टत्वादेव ह
ततः यद्येन दृश्यते दृष्टाने नासौ वध्यते नहि यथा पुमान् घटं दृष्ट्वा वध्यते न च वेदनं सः अत
स्त्वागत एवात्मत्वेन दृश्येन ततश्च सः स्वमदृष्टाभवत्स्वमदृश्येनासंगात् पद्यक यत एव पुमान्स्वमे
संगलेशविवर्जितः स्वप्रकाशात्मना तस्मान्मोक्ता पैषने स्वरः एवमेवाति जनको याज्ञव
ल्क्यमभाषत याज्ञवल्क्यइति संबोध्य मन्तिते हि जनस्तमं याज्ञवल्क्योपि तं प्राह जनकरूपति
ष्ठतः पुमान् जागरणावस्थाम अवस्थानितथैव च न च मार्गानेनकास्तु दृष्ट्वा भयमण्वदः पुण्यं
पापं तथात्मानं नयाति जागरणायसः केवलायवहिष्ठायसमायाति यथागते यथा स्वप्ने पुमा
नेष भवत्संगविवर्जितः दृष्ट्वा हश्चेननिःसंगः स्वमवत्संगवर्जितः स्वमदृश्येयथा स्वमे स्वमेवन

स्वप्यते तथा जागरणे दृश्यै परस्य द्रष्टा न स्वप्यते ततो जागरणे ख्यात्मा तेनात न
गायत एवायं पुरुषः स्वप्नदृक् स्वप्नः श्रेष्ठो चकार राज्ञा तदेवमेवोति श्रवेवत् याज्ञवल्क्योपि त
माह यथा श्रवे पुनर्मे निः अवस्थाद्वयमेकस्य दृष्टांते नातिवृद्धिवान् अत्र जागरणे रत्नाबुध्या
धैः स्वात्मनः प्रियैः गत्वा च विविधान् मार्गान् क्षयामासादिमध्यगान् स्वावड्ः स्वकैरेव हि
पुण्यपापसमुद्भवा दृष्टैव स्वप्नवद्भोगान् पुनः स्वप्ने स्वयंप्रभः तत्र जागरणान्स्वप्ने स्वप्नान्तजा
गरणे पुनः एकस्य गच्छतः पुंसो दृष्टांते विहितं भूपते महान्मत्स्यो यथा कूलमुभे गच्छति सर्व
दा एक एव महामीनो ह्यपरं वामं च दक्षिणं एवमात्मा स देवायं एक एव स्वयंप्रभः स्थान
द्वयं प्रयात्यत्र स्वप्ने जागरणे च सः स्वप्नावपि महाराज दृष्टान्तः श्रूयतामधुना नाडेस्थितो यथा
कश्चिच्छ्येनो गरुड एव वा पक्षी भूमिसमीपस्थे देशे क्रान्त्वा व्रजेत् पुनः अस्मिन्नह गृस्थिते भूमे
राकाशे दृष्टिगोचरे श्रियो भवतस्य वा लोल स्वप्नहिश्रेयं प्राणाहृतः कोपात्यत्वं नेरहन्ते अथ
वा स्वकुलाय एव हि गच्छत्येवं भवेन आत्मा पक्षी स्वस्थानं गतिप्रदे संकोच्यात्मशरीरं मीनोऽयमेवाभि
धावति एवमात्मा स्वयंज्योतिः स्वप्नजागरणावरे कर्मफलो व्रजनात्मा तो हृदयाकाशमा
व्रजेत् संप्रसादः स्वप्नहीनो यत्र सुप्तो न किंचन कामं कामयते नापि स्वप्नं कंचन पश्यति

कं

श्री पं० १४५ मार्गो योऽयं मया त्वं प्रति त्वाय मितीरितः अवस्थास्विह सर्वासु गमनागमने सतः मार्गा म
नास्थिता एव हेतो हृदयान्निर्गताः नाड्य एकाधिकाः स्यामाः प्रधानेशतमीरितं शाखा अन्याः कोटिशः
सन्ति ताः शाखाशाखा समाः शिरा स्तथा भवन्ते या यदि भिन्नस्तु होपमा कथं वितत्य सिमाएा
सा भवेद्वापि न वा भवेत् आसां हिताः इति प्रोक्तं नामधेयं मनीषिभिः मानस्तन्नास्थिता यह
त्वन्नन्दयहिताः शिराः वपुर्हिताः स्तथा राजन्ननाङ्गो वपुषि संश्रिताः अन्नपानरसश्च स्वन्स
वेञ्जन्तिहितं यतः नं यत्वविरन्तेन हिता एताः शिरा स्मृताः अन्नपानरसैः सर्वाणि चित्रवर्णा
यमांसदा नीरैर्नानाविधैर्वहन्ति नो भूनलस्थिताः अन्नपानरसास्ताश्च शुक्ला नीलाश्च
पिंगलाः हरितालोहिता सन्ति चित्रकारगृहे यथा नीलमञ्जनसंकाशामीरितं हरितं
पुनः दूर्वादलनिभं तेन नैव योः पुनः कन्कता पिंगलं स्वर्णवर्णं स्यात् तेन सर्वं तु दाहृताः
वर्णा ये शुक्लरक्तादेस्तथा भाद्रयाः स्मृताः नाडीमार्गैरयं गत्वा स्वप्नवास्यामिमे निवा स्वप्न
याः सम्भवेद्दोषः दुःखदः सुखदोऽपि च यथा जागरणे पुंसो दुःखदं सुखदं तथा दुःखदा या
दृशाभावास्ताः दृशाः सुखदा अपि पुंसो जागरणे दृष्टाः स्वप्ने तादृशाः स्मृताः अतः स्वप्ने
दुःखकाले दुःखदे कर्माणि स्थिते पं स्वप्नदृष्टादीन् वोर व्याघ्र कादयः निष्ठुराः क्रूरकर्मा १४५

णः शास्त्रैर्देनैर्नैवैः स्वैरैः आकाशसदृशं शास्त्रैरखेवयवर्जितं ब्रतीवद्व्यमासादलाभा
श्चेस्वार्थसाधकाः यथाजरावशी कुर्यात् प्रमोसवयसः त्वपि अवंशसर्वगं देवजिनेतीवेदृ
हियः यथाकुनृपतेर्मृत्या अर्थार्थेयतिनोविलान् वशीकुर्वंतिवलतो देनात्राष्यविव
र्जितान् तथास्वमेष्यमंकोचिद्वशीकुर्वंतिदेहिने यथाकाष्ठमयोद्दस्तीहस्तीवन्नपवेश्म
नि स्वत्वेवंद्रावयेद्वालानभयसंज्ञानवयेप्तन् स्वमेहस्तीनथाहृष्टोविद्रावयतिदेहिनं स
भयं विचित्ररूपाद्योस्मभार्यांसर्वतो यथा मत्तागतंमिवाप्रात्तोतियवेत्स्रठवेननः एवंगतंमि
वस्वमेयनत्यात्मातिमूढधीः भयंजागरतोपयुपयन्स्वमेपिनदेवसः मन्यतेविद्ययात्मायं
सर्पवत्सभयं सदा विशिष्टमात्मनो रूपं सर्वगं सर्वसंनिभं स्वप्रकाशं तदानंदं दृष्ट्वाह्याग
मयेचुस्सा नेतैवसंभवेद्विद्यासर्वोत्मा विहृष्टः पुमान् ततोन्यमदसद्रूपं तद्विद्येतिगीय
ते अज्ञानं च भवेत्तद्धि नातोन्याद्धियते पर स्वसमानि विजातंस्य भेदत्रयविवर्जितः आनं
दात्मा स्वप्रकाशश्च वाञ्छितः कथं भवेत् चित्ररूपं कथं वास्य स्पृहयादिकामितो भवेत् इत्याद
यमदज्ञानं तदाविद्येतिगीयते अनयामन्यते स्वमेव यं पशुं पलायते पातश्च भयजातं तत
स्टेव सहेतुके वध्यादिजानितं मोदमेवमेव विपर्ययं स्वमेगतः पुमान् तव्यर्थं मन्यते ऽवि

श्री॰ यो॰ १५२

152

यद्येवं तत् उक्तं स्वमेन सत्यत्वं चरथ्याघास्तात् विना कथं अवकाशो कथं स्यात् तासु खेटः खेरथ्यादि जे
सा खेटः खकराभावान् मंतिहृदये मदा हृदयस्याल्पदेशत्वात् इत्यादेश्च महत्त्वतः सृष्टिरप्य
त्रेतनैषां समेनैवोपपद्यते वास्तवी हृदये केन वस्तुतः सृज्यते जगत् देशकालनियतानां मि
अभावो जायते हि यत् मायाकार्यं भवेत् तत्र खे गंधर्वनगरं यथा स्वप्नगास्य मवेच्छक्तिः सर्वसृष्टा
यल्लौकिकी येयं सा कथिता विद्यामुखैः शास्त्रविशारदैः यद्यन्यत्र भवेच्छक्तिर्विद्यातस्तत
लौका किं तया सर्वमेवाननेयद्धिस्वं नजाजडं अथवा सर्वदेशेषु स्वयं गत्वावलोकयेत्
यन्हृदये पि मायैव सैषा शक्तिः प्रसज्यते अंगुष्ठमात्रे हार्दे स्मिन् अवकाशो कथं जगत् ज
डाजडमिदं सर्वमानपेत्सत्यतः प्रमाण स्थूलाणुस्थूलशान पटे भजं गंकार्णेत्र्यो: स्यापये
त्र विना माया यथा हृदि तथा जगत् बहिरप्यस्य गमने ताणात द्वीपांतरादिषु न मायया पि
हाय स्यात्प्राणोप्यत्र वसत्यपि अत्रस्थितः ताणात सूर्य्यलोकं गत्वा न चाव्रजेत् विना माया
यथा तत्र स मद्दृष्टिस्वरादिक विश्वस्यानयनेनमिते वहिर्गत्वा वलोकने न विद्यतेऽक्तिः स
हैसा वकर्णेति विद्यते अपनीत्वा जगत्सर्वं मनः पश्यति वा बहिः गताभपत्रनात्मत्र सर्वा
दृश्वनतैः समः वेतनावयमानीतास्तथा स्वप्ने हृदं त्र्येन स्वगृहे वा स्थिता दृष्टा नैवं हृष्टः कदाच १५२

न उत्थानेन च तेनोत्तमानं तेनापि कथंचन अतस्तेषां प्रकल्प्यं स्यात् अज्ञानं यद्यस्त्ययं वा तत् अपि
तेऽपि यदा स्वप्ने समकालं हि वृत्ताः विलोकयेयुर्निद्राणास्तदा संभावितं भवेत् हृदयेन तेषां
हि वापि प्रपन्नेतान् बहिःस्थितान् दिवसप्रत्यक्षान् स्वप्ने दृष्टान् तेन न च तादृशाः एवं तेषामपि स्व
प्ने विसंवादो महान् भवेत् स्वप्नदेशान्तरे स्वमानं हृदये वापि प्रपन्नः ततो मायामयाः सर्वे बहि
र्वा हृदि वा स्थिताः स्वप्नदृष्टाश्चेतनाये वादिनो निश्चेतनोऽपि ते मायामया यथा जाताश्चेतनाश्च
प्रवेतनाः मायामया नवैव स्वर्वादिनो निश्चेतनोऽपि च स्वगृहे राजभवने स्वप्नदृष्टा विलो
कयेत् देशान्तरस्थितं पश्यन् गृहदेशे कदाचन समुद्रं स्वगृहे हारिकाविटपं वा विलोकयेत्
स्थितं योजनमात्रं स्वं वक्रकल्लोलभूषितं अगाधं सरितां नाथं मयस्त्यालं तत्र योजनं अनेन व
पुषा क्वापि स्वल्पमात्रं विलंघयेत् विलंघ्य च कदाचित् नीलपर्वतमयानः प्रपन्नोऽटित्वा दि
के सर्वं तच्च सः स्वप्नगः प्रमाणं तेन मायामयं सर्वं स्वप्ने दृष्टं जडाजडं स्वात्मनो देहसहितं
कारणं स्वप्नदृष्टयोः मायामयत्वं संजातो विश्वास्मिन् हि जडाजडे स्वप्ने दृष्टं एवं मायावी वर्तते तत्
हि वस्तु स्थितं तथा च सति केन स्यात् बहिर्गत्वा विलोकनं स्वप्नस्य केन वा स्थानं नयनं जगतो
पि च अतो नयेद्वेन्नस्य स्वप्नस्य कारणादिषु संग्रमाययत्यविद्येति कथ्यते वेदवादिभिः अविद्य

श्रा॰ पु॰ १४३ 143

यथयथास्वप्ने पश्यत्येष जन्तुरजस्रं तथा जागरणे ह्यात्मा विश्वं पश्यत्यविद्यया स्वप्ने जागरणे ने
व भेदः कोप्यहं दृश्यते इहत्वेपि विदेहप्रसमात्मनो नात्मनस्तथा अतो जागरणे जंतो र्यस्मात्
स्वप्नेपि तद्वयं मन्यते विषयैर्वायं निर्भयो द्वयवर्जितः एष स्वप्नमात्र नाडीभिर्गत्वा देहे विलोक्य
ते नाभिर्गत्वा घ्राणसलिलेवपते मन्त्रिणामय सम्प्रसादः निःप्रकाश्यावस्था भवते यथा नाडी
भिर्हृदयाकाशं प्रवेशनेन हृदि स्थितिर्गतः देवराजोयमादेवं द्वाराणां भेदवर्जितः इद्धः स्वयं स्वबोध
न स्वप्रकाशेन बोधितः स्वयंज्योतिः परापदां हित्वा देदीप्यते महद्धः सर्वस्मिन्नेव विदेप्यस
मनस्केलयं गते। अप्रतीतं च सत्ये च स्वात्मा ज्ञानेन तमोनिभे पदागत्वा प्रयात्येन ततादात्म्य
नतदा भवेत् मकेन सहस्रः सर्वेशः सर्वे महमेवेति मन्यते ऽ। एवं सर्वैर्विहीनः सनस्थाने
दवपुषि स्थितः सोयमस्य परो लोको अप्रामोप्राप्यते हियः हृदये यदि हाकाशं स्वप्रकाश
हावस्थितं तस्मात्परं न चानेनालोकं पश्यात्स्वशांतेरपि गुरुशास्त्रोपदेशेन लोक्यते यह्हृद
जे ब्रह्मलोकादिलोकेषु तदाकाशमिदं परं एतदेव भवेन्नित्यमतिच्छिद्रा उत्तीरितं क्वेदा
शिवदगान्येषां सत्यमात्मा महेश्वरः मनसैव च भ्रायस्मात् गोचरे वर्तते नमः पापविस
पिनेवास्याशीदस्मिभविष्यति ततोपहतपाप्मायं हृदयाकाशशरीरतः नास्य सर्वात्मनो १४३

भेदं गं यस्यान्यस्य किंचन विद्यते भयमेतस्मात् अभयं भवतीश्वरः॥ भयभेदस्य विज्ञानान्नाम
वेद्वैदोत्र कोपि न कारणाभावतस्तेन नात्मनो हि भयं भवेत्॥ अपि द्वितीयस्य हन्तृत्वात् स्याद्
येनेतरत्स्यापि न च द्वितीयं किमप्यस्ति स्वप्रकाशोस्ति तेजसा हि अपि द्वितीये भवेत् ज्ञाने जाते स
वे शरीरिणा न चास्य विद्यते ज्ञाने एकाहृदयमागतः॥ विशेषज्ञानशून्योयं यथा भव
ति कामुकः॥ गाढमालिंगितो भीष्टयोषिता कण्ठलग्नया बाह्यं किमपि नैवायं पुत्रवित्त
धनादिकं वेत्ति नैवान्तरं तद्वत् आत्मानं प्रवर्तती तथा एवमेव प्रमाने प्राज्ञेनात्मना शरीरि
णा स्वप्रकाशेन तादात्म्यात् परिष्वक्तः सदात्मना भूतभौतिकसंघातं वाह्यं वेत्ति न किं
चन नैवान्तरं मिमं मायामात्मानं च स्वात्मकं॥ इदं एतस्य हि रूपं यस्मात् इदं यत्कामाप्ति
यात् आप्तकाममन्तदेवस्यात् रूपं नान्यस्य किंचन॥ यत्रायां सकलाः कामाः आप्तं तत् एव य
त्॥ नैतादृशं परमिदं ज्ञेयं आप्तकाममनीषिभिः॥ नैस्य कश्चन कामोस्ति पुत्रादि विषयो यतः॥
आनन्दात्मानमेवैकं स्वयंज्योतिर्विदाय हि आप्तकाम मनस्त्वेतदात्मकाम मन्दा हृत् न बाह्यपु
त्रादिके नास्य कामो यस्मा हि विद्यते॥ तेनात्मकाममेतत्स्यात् कामाभावदनात्मनि॥ या का
मवस्तु तस्मात् कामो नात्मनि विद्यते अप्राप्तविषये कामो नित्यप्राप्तके कथं हि सः॥ आत्म

श्री:
पु:
१५४
144

नात्मानं एतस्मात्यात्मकाममकामकं विद्यते यत्र कामोयं सर्वदुःखकरः सदा सदैवं येन त्वयो
कामाज्जायते तेन नत्वहि अकामरूपं केनेन नशोकहिहिर्भविष्यति अशोकत्वन एवेन नशोकाद्
स्यादितीविते अस्मिन्नात्मपरे लोकेहातिक्षेदः स्वरूपिणि विध्वस्तपापसंघानेसर्वदाभयवर्जिते
महिमावाप्तपरिष्वंगसमानानंदभाजिनि अंतर्बहिःस्थिताशेषविशेषज्ञानवर्जिते आत्मान्न
कामेति निष्कामशोकादिपरिवर्जिते स्थूलदेहस्य जनको यजनको भवदयं जननी नेवज
ननीकृतेवधादयोहिने विषयाः सेंद्रियानेव भवेयुः स्वात्मरूपिणः देवाश्च गंधादयोनैव वाग
याश्चापि देवताः वेदाङ्गरागादयोनैव सम्मोवेदाभवंतिने मयाध्यात्मके यत्र विद्यते जनकादि
षु यथात्रयाहमोध्यासात्मसंभवंति केचन स्तेनः सर्वाणि सर्पमानच्छ्रवाणपस्य वस्तुनः नस्ते
नस्त्रिकालेप्यात्मकामो स्वात्मकः भ्रूणाय स्त्ररति प्रोक्तस्तस्य हन्ता भ्रूणहत्युच्यते द्विजोत्त.
मोप्यवागभेस्तस्योगेनो भ्रूणहर्हैवितः नतस्य भ्रूणहत्यास्यात् भ्रूणहत्याविवर्जितः श्वास्वाणप
मूढ [illegible] नोजातस्य चांडालइतिकथ्यते चंडालएवं चांडालः सा
वांडालभवेदिह तद्विपाया हियोजातः शूद्रात्तं पुल्कसं विदुः कश्चिज्जातिविशेषो वा पुल्कसः
पौल्कसो भवेत पुल्कपुलकमोजयोनापरः कश्चिदेवसः श्रमणो यतिरिह हिस्रो भवेदश्रमणो

हिंसः तापसोऽत्र वनीप्रोक्तः ६ स्वैरो मस्यादत्तापसः वहुनाकिमिहोक्तेन स्वैरोकश्चन नास्ति
सैः अथ्यासो ममतायास्या नयोवासाद्दहमोपिच अहं ममायियाहीनो हृदाकाशान्मतागतः
असंगः पुण्यपापाभ्यां हाहाहा न शोकान्तरत्वंच स्वैरं जागरणे नित्यं शोकान हृदयसंश्रिता
न पुत्रादीष्टवियोगेन संजातान्वहुभेदनां अनिष्टस्यापियोगेनजातानान कोटिसहस्र
कान जानन् कोनाम लोकेस्मिन्स्वैरं जागरणेपिवा हाहाक्षोकां तरे देषांड्डः स हान्ग्रिसं
भवान् अतो विशेषविज्ञानरहितः स्वस्मिमागतः तोषणी भवति शोकान्धीन हाहा नानाविधा
त नपि स्वैरो विशेषविज्ञानराहित्यहेतुः पुमान् हेत्वाभावादिदं सर्वं नावगच्छतिनान्यथा ह
र्षोत्थानो वस्तेनवापि वस्त्रवणोपिच मनसापिनगावेव बुद्धौ वि च्छक्रि वलिवा इंद्रिय
स्य वेष्टेषा सर्वदाप्यनपायिनी नभावनवर्तते यस्मान्न तस्मात्त्वाज्ञानवाप्यसन् पश्यन्वजि
घ्रं स्पृशंस्यपन्वदन्प्रणालन्स्तैवमः मत्वानोपिस्पृशानज्ञानन व्यापारानिंद्रियान्तरैः अप
रानपि कुर्वाणो न करोति महेश्वरः विषयेंद्रियसंघातराहित्यात् स्वस्मिगः पुमान् हेत्वाभा
वान्नवहूपरहित्यादत्मनां स्वतः विद्यमानो यथा वह्निर्दाहपाकप्रकाशकृत् भस्मच्छ
न्नो न तत्कुर्यान्न आत्मैवं स्वस्मिगः सदा यथा वह्नेः प्रकाशस्य विनाशो नैव विद्यते ३८९८४

श्री: पु: १८५

त्वथैव स्यात् विनाशो न कदाचन भावानां यत्स्वरूपं स्यात् न नश्येत् न भावसंस्थितौ तत्कदापि
ध्यावहेतुनाशो नास्ति किंचित् उत्पत्तिकारणाद्रूपस्य नाशो हेत्वन्तरैरपि तथादृष्टेन नाशेन
दृष्टेनोऽशोऽप्यविद्यते नच दृष्टविनाशोऽस्ति स्वविनाशित्वहेतुतः भवतु दृष्टविनाशश्चेत्तस्य किं
कारणतो भवेत् कारणाभावतो वापि हेत्वोरुभयोर्न संभवेत् आत्मनो व्यतिरिक्तस्य सतो नाश
स्यकेन स्यात् नाशहेतोः कथं नाम मनेषा स्यादतिदुर्भणा स्वसजातिविजातीयस्य सर्वभेदविवर्जि
तः अयमात्मा कथं तस्मात् अन्यो नाशः प्रसिध्यति कथं तत्तद्विनाशस्य कारणं च पतदुर्भणं
कथं तत्संभवेन्नाम नमेतयोरात्मभेदिनोः अपि नाशो ह्यवेद्यो वा यथैषां संघटोऽपमः स्वयं नाशी
कथं वास्य नाशं कुर्यात्समस्तः स्वयं आत्मनाशाहतो नाशो भवेच्चेन्न भवेद्धिमः चेतनत्वेन साहस्येण
न नात्मायं नाशमेयुदं वै परीत्यप्रसंगोऽयं कोवा तन्त्रं निवारयेत् आत्मनो नाशनाशाश्च चेतनत्वे
नहेतुना अभावत्वं च कस्यास्यात् असत्येन न विविच्यते आत्मनो व्यतिरिक्तस्य घटपटात्म
नोऽत्र किं च घटाभावेन नैव स्यात् विशेषः कोऽपि वै घटे आत्मनश्चेत्तदर्थं स्यात् नाशोऽनवगवेषणं
तात्मनीह न दृष्टो यत् च घटाभावोऽघटेमति प्रागभावादयो भावाना यन्नाशः कथं चन नेत्नेनेवा
त्मनो नाशः संभवेद्धत्ययोगतः प्रागभावो यदा नाशस्तदात्मा वर्तते न वा वर्तमाने स्वरूपे स्यात् १८५

नाशनाशो बलादिह आत्मा न वर्तते चेत्तन्नाशस्तस्य भवेत्तच्च प्रागभावो न कस्यापि भावस्यात्र वि
नाशकः किं त्वभावेन नाशो यं स्वं वदोत्पत्तिकारणं अपि जन्मवतो दृष्टः प्रागभावो मनीषिभिः
आत्मनो जन्म नास्त्यस्य कथमेवं भविष्यति न च नाशोस्ति संसिद्धो जन्माद्येन प्रकल्प्यते अन्योन्या
भावरूपश्च न नाशः स्यात्तत्रात्मनो हि मः आश्रयः सति नैवायं स्वरूपं तिष्ठति कर्हिचित् अत्यन्ताभाव
रूपत्वे नाशस्यात्मा भवेत्सदा नरशृङ्गोपमानायं शशमन्नेन नाहशोन्तरमिः प्रध्वंसत्वे च शङ्कैव को दोष
आयाति सर्वथा अपि कालगतस्मिन्नु भावाद्यत्यानविघने अभावो हि घटाभावः कपालानी
ति संस्थितिः भावत्वे च शर्वमक्तं हृषणं तत्त्वतेऽहलात् अकारणान जन्याःपि दृष्टो नाशः कथं च
न कारणोऽपि यथा नाशो विकल्पस्तादृशो भवेत् दोषाश्चापि त एव स्युस्तेन हेतुर्न सिध्यति का
रणाकारणं चेत्स्यात् हेतोर्हेतुपरंपरा अहेतौ नित्यतैव स्यात्तन्न तदात्मस्वरूपता आत्मनो स्वा
त्मनाशादि भवेन्नैव कदाचन अपि मानं हि यन्नाम नाशहेतोः प्रकीर्तितं तस्मात्तत्तेन सिद्धिः
स्यात् नाशहेतोः कदाचन सत्वसत्त्वापि तन्मानं मेयसत्त्वापि संभवेत् विद्यमाने च वा न वा मेय
हानिप्रसंगतः सति चेत्स्वबलात्सत्ता मानबलेन वा स्वबलेन यदा सा स्यान्मानं तत्र निरर्थ
कं बलान्मानस्य चेद्भूयात्सत्ता सा भावबाधिता मिथिलायां महाराज इवं ध्याप्रश्नं करिष्यति

आ॰ पु॰ १५६ ननुकानयसंज्ञातस्त्रीत्वतत्त्वापयथापरः प्रतिज्ञायां न केप्यत्र दोषाः संति कथंचन वेधापुत्रश्च नास्य
वंशाह्वेतोगम्यतेयतः सत्तामात्रवलेनैवयस्मात्सर्वस्यवस्तुनः वेधापुत्रवचोमात्रं बोधकत्वेनहेतु
ना अतएव न हेत्वादिदोषः कोप्यत्र संभवेत् नतो मेयवलात्सत्तानमानवलतः क्वचित् अन्यथा
146 मानमेयादि सर्वं स्यादथ योत्तरं नच मेयस्य नाशस्य तद्धेतोर्वा कथंचन सत्ता दृष्टा ततो मानेनिष्क
लेनाशहेत्वं अपि मानं भवेन्नात्र प्रत्यक्षत्वं तथापरं तथा आत्मनोतींद्रियत्वेन प्रत्यक्षत्वाभावहेतुतः
आगमः कोपि नैवात्र दृश्यते स्वात्मनाशने प्रत्यभिज्ञादिमानानि संत्यत्र च विपर्यये अशक्तेंद्रस्थि
तेस्त्वमेयः स जागरणोधुना पश्यामि पंकजं नीलं स्वप्नोमि चय वचस्तव पश्य जागरणे दृष्टं तं मा
ह्यात्स्मरण एवं तथा गाढं मृतः सुषुप्सेयो नाविदं तत्र किंचन दृष्टवानस्मि यः स्वप्ने नवालेनाना
विधानपि सोधुना जरयाग्रस्तः स्थितोस्मीत्येकरूपभृत् इत्यादिप्रत्यभिज्ञानैर्वर्तते स्वात्मसंश्रयं
सद्योजातस्य बालस्य स्तनपानादिकाः क्रियाः लिंगानि नाशशून्यत्वे पूर्वदेहेपि चात्मनः पु
ण्यपापक्रियासक्तेः कारणाकारणा अपि विद्युताभाविदेहेपिनाशाभावे भवंतिहि अन्यथानुपप
त्यादिरूपलिंगान्यनेकशः आत्मनस्तत एवायं विनाशविरहितः प्रमान् दृष्टाविनाशविरहितोऽय
तो हृष्टिस्ततो न सः विनश्यत्यात्मस्वरूपं वहन्नाशो यथोस्तता ततः स्वैः प्रमानेष्ठैहेतजालत १५६

पश्यति हेत्वाभावात्पराधीनत्वाद्धेत्वभावतः यत्र द्वैतमिव भाति स्वप्ने स्वप्निरूपात्मनि माया
विनिर्मितत्वाद्धततन्त्स्वप्ने जागरेऽपि च न चान्यः कर्मणां कर्ता कर्मान्यदेव गच्छति सर्वैराभाषितैर्वा
हेः करणैर्भद्रमोहतां स्वभावतस्तद्विभावनकर्षभिन्नं प्रपद्यते स्वस्मादेकरसाद्धिस्वगायथवेन
गरोपमं यतिः किंचित्सकलेऽविश्वभूतभौतिकरूपभ्रमन् विभक्तनात्मनः स्वभावात्मायदेवगच्छ
ति स्वतज्ज्ञातिविज्ञानात्त्यभेदत्रयविवर्जनात् एकोनिरंतरोऽद्वैतस्वभावो भवति भूपते ब्रह्म
शाह्वाभिधेयोऽयं स्वयंज्योतिः परः पुमान् अन्तर्यामिनमेवं स च कामयतीति स तत्त्वमः जनकाय वि
देहाय याज्ञवल्क्योऽतिबुद्धिमान् याज्ञवल्क्येन पारमार्थिकैषा परमा गतिः नातः परं हि गन्तव्य
मस्ति लोकत्रयेऽपि हि यज्ञादिभिर्मेधापूर्णैर्ब्रह्मचर्यादिसाधनैः श्रवणादिभिस्तत्रोपायै
र्नैतव्येषात्मरूपिणी ऊर्ध्वरेतसपथ्यासप्तपरमात्मानाहिर्नाणां स्वप्नैः परमार्थयत्सपायं
नात्मनः परं स्वप्नैः प्राप्यते सर्वैर्वेयत्नात्स्वदेहिनः परो लोको यतो नान्यलोकनीयप
रं स्मृतं नत्राणोरूपसंपन्ना पुत्रोवा गुणसंयुतं देहो वामरस्तलोऽरूपलावण्यसाहितोनिजः
गजैः पर्वतसंकाशैः हयैश्चकामगामिभिः मयूरपोषैरथैरलंकृतपादातैरर्जतोभयैः कोशप
मणिविभ्राजैः कोशैश्च वेपवर्जितैः कोष्ठागारैस्तथानैतैर्नानाधान्यसमृद्धितैः अप्सरास

आ॰ पु॰ १५० इत्यानंदैस्तनानावारांगनागणैः वैजयंतोपमैश्चप्रासादैः सुमनोहरैः इंद्राणीसहयासात्मना
यां सह विराजितैः दृष्टपुष्टप्रजाभिश्च देशैश्चव्याहृताज्ञकैः इंद्रस्यैवभवेद्राज्यमथवास्वात्मनः
सदा लोकनीयं यतो न नस्तावं संजायते नृणां परमो लोकनीयोयमस्यात्मा त्वशरीरिणां पर
147 मानंदरूपोयं स्वप्नेपि प्राप्यते मनाः परमत्वं न वास्मिन्हि गतिः संप्रत्यस्वरूपिणः लोकस्यानंदरूप
स्य सर्वोपि कोनहेतुना एतः सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च एतस्यैवोपजीवंति मा
त्रामानंदरूपिणः समुद्रस्य यथा मात्रामुपजीवंति वै स्थिताः मेघानीरं च वा भूमौ वर्षाकाल
उपागते मात्रालेशः समुद्रहि शेषस्यास्ति गमस्य वस्तुनः इस्त्रास्थितस्य संस्पर्शे गेहस्थोतिष्ठतिकिं
वत ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं जंतवो लेशभागिनः आनंदस्यास्य ते नायमानंदः परमः स्मृतः आ
त्मनः परमानंदं जानीयादेवमेव हि आनंदः सर्वनामायं अस्ति कश्चिज्जनेष्विह विषयप्रा
प्तितो जातो मनुजानामहर्निशं अभीष्टमन्नपानं तद्वत् ललनाश्च मनोरमाः पुत्रमित्रादिकं वै
व कारणं तस्य कीर्तितं यद्यप्येते स सो नैव जायते स्वात्मरूपकः तथापि दुःखहानिं ते कुर्वंति
विषयाः सदा आत्माज्ञातेन जंतूनां तथा बाह्यस्पर्शनात् विषये जायते कामः कामात् दुःख
च जायते विषयावासितः कामाविनश्यति तत्तदा हि सः यावदन्यो न जायेत तस्मिन्नपि परत्र १५०

वा कामस्य तस्य नाशो न तावद्दुःखं विनश्यति यावत्तद्दुःखविनाशोऽयमात्मन्यस्मिन् स्थितो भ
वेत् अज्ञानाहन्तमेतावत् विक्षेपरहितं स्फुरेत् आत्मरूपं ततस्तस्मात्सोऽहं तेष्वेषणा हभाक्
अत एव सत्त्वविनोऽहमिति बोधो न श्रेणं भवेत् आत्मनस्त्वाहंतत्यस्मात् समारोपितस्तेन वपुः तेना
त्मा सत्यरूपोऽहमिति बोधो न जायते तमोवृत्ते यथाकाशो व्यवधानेनामणिरेव वा. यावत्तमोऽतिह
न्येषन्नावेदैवतं नतस्फुरेत् एवमेवात्र संप्राप्तिर्योवनीविषयस्पृहि यावत्कामफलं दुःखं विनिहत्या
दात्मनि स्थितं सत्त्वं न जायते तावत्सर्वेषामिह देहिनां तावत्तमं भवेत्तेन सद्भावस्यात्मस्वरूपिणः
केनचिद्धि निमित्तेन तावद्योतादेरपायतः आकाशो न स्फुरेत्सोऽयं प्रतीतोऽपीह देहिनां नहतका
मांतरमात्मा पूर्वजातं सत्त्वं न हि प्रतीयते सदैवात्मस्वरूपं सर्वदेहिनां तत्प्रादिजेऽपि लोकेऽस्मिन्
सत्त्वं कामसमुद्भवः अथेत्थं पतनं तस्य रोधादोह पतनं स्फुटं ततो विषयजन्यानां तारतम्या
द्यवस्थितं प्रसिद्धं सत्त्वमेतस्मिन् लोके बुद्धिमतां सदा सत्त्वमेव सदा हि प्रमाणं होता परस्त
सः मनुष्याणां च सर्वेषां प्रसिद्धो योऽधिकः प्रमान् शुद्धा ह टवप्लहतभीमार्जन समोवली
सर्वत्र व्याप्तवत्तत्र तथा पार्वतीपतिना स्वयं अथेह नानाविधमोहनयानादिसमन्वितैः अग्निना
विवर्तीरोगः सिद्धप्रकीर्तितः समस्तः पाण्डवो यद्वत् बलानजस्यमवस्थितातत् सहायात्म

आ॰
३॰
१४८
148

दृढोऽस्तेयः सहायेन समन्वितः सर्वेषां द्विपदां नृणां सप्तद्वीपनिवासिनां भवेदधिपती राजा चक्र-
वर्ती महायशाः मनुष्याणां हि ये भोगा अन्नपानांगनादयः तैः संपन्नतमः सर्वैर्ग्राम्यकामैरुपस्थि-
तः तस्य यो जायते पुंस आनंदश्चक्रवर्तिनः यस्मात् कोऽपि द्विपदां मध्ये आनंदः परमः स्मृतः एतद्
स्मान्न ज्येष्ठत्वलोकेऽपि न विद्यते यतोऽतः परमस्माच्च आनंदो द्विपदामिह आनंदो यः परः प्रोक्तो
द्विपदां न चलतादपि अधिकोऽजितलोकानां पितॄणां स्वर्गवासिनां पितृलोकास्थितानानंदशत-
तोऽप्यधिकः स्मृतः गंधर्वलोकआनंदो गंधर्वाणां महात्मनां गंधर्वलोकआनंदशततोऽप्य-
धिकः स्मृतः आनंदः कर्मदेवानां ये देवाः कर्मणाभवन् कर्मदेवास्थितानंदशततोऽप्यधिकः
स्मृतः आजानजानां देवानामानंदो हि महात्मनां आजानदेवजानंदशततोऽप्यधिकः स्मृतः
यस्मात् प्रजायते लोकआनंदः परमेष्ठिनः विराडानंदशततो ब्रह्मलोकेऽधिकः स्मृतः रु-
द्रात्मनो महेशस्य जगत्कारणरूपिणः स्मृतः पंचस्वदेहेषु स्थूलसूक्ष्मविभेदिषु वर्ततेऽधिक-
आनंदः कोऽपि कुत्रापि कर्हिचित् अत्रैव तारतम्यस्थिर्येषु स्थूलसूक्ष्मशरीरिणां आनंदस्तारतम्ये-
न कथ्यते वेदवादिभिः सार्वभौमे जितेनद्व न पितृलोके मनोरमे गंधर्वाणां तथा लोके क-
र्मदेववपुष्यपि आजानदेवदेहेऽपि विराज्यपि तथेश्वरे योऽयमानंद उक्तोऽत्र तत्तमाप्नोत्ययमसदा १४८

योधीतवेदो विज्ञातवेदार्थः पापवर्जितः यस्मिन्नस्मिन्नहि तिष्ठामश्चानंदः श्रोत्रियस्यापि
ति यदास्त्वपि नवायमानंदो वर्धिष्णुपि काम वानयं न गच्छेत आनंदयस्मोपि हि स्वा
नंदो भवेत्तस्मात्स्वामृतोपः परमः स्मृतः तत्तमोप्यमश्चानंदः परमात्मेति कीर्तितः अवाप्तन
सकामत्वाद्यतारतम्यविवर्जितः परमानन्तस्तु ज्ञानंदानं परमं परमात्मनः आनंदो व्याहृतस्यास्य
मानिसो व्याहृतस्य च स्वत्वनः परमानंदः परत्रिष्टत्रिदहिनः इतिश्रुत्यार्थमात्रापि श्रो
त्रियः कीर्त्यते यतो आनंदमेतमादिश्य परमानंदरूपिणं याज्ञवल्क्य इदं वाक्यमुक्तवान्
जनकं प्रति ब्रह्मलोको महाराज न संशयस्तत्र संगीतिनः स एष परमानंदः सर्वज्ञादधिको
हि यः एवमुक्ते तदा राजा याज्ञवल्क्यमभाष विवांहि यथाहं वै निजायोप्यायदर्शकः सो
हं त्वयोपदिष्टोस्मि वियानेन अवेयतो गोसहस्रं ददाम्यत्र विद्यायाः दक्षिणामिमां अतऊर्ध्व
वि[illegible]मोक्षाय ब्रूहि मे नात्र संशयः अभिप्रायोस्य राज्ञोयं अवस्थाभवतेरितः स्वप्नजागरयो
रुहिरेकत्वात्समानपि स्वप्नकामो निर्ज्ञविद्याविमुक्तः संत्सुदुःखभाक् वस्तुतः संप्रस्फू
र्णाधिकमेणायान्यहर्निशं स्वप्नजागरणं चैव हानि कर्मदयतस्य आनः सत्वोस्त्वस्मि
न परमानंद आत्मनि नैतावत्यत्र विज्ञाते मोक्षो भवति कर्हिचित् स्मृतिजन्मादयो यस्मात्

श्री॰ पु॰ १४९

149

संतिज्ञानगम्योस्मदा कामाश्च विविधाः पुंसो नानात्मत्वेन निराकृताः नानोपपत्तिभिर्यस्मात् भव
त्तानः कथं भवेत् संसारोपशमानेशाविषयोनात्मवेधनः यावन्न जायते ज्ञानेन संदेहादिविवर्जि
तं तावन्न जायते पुंसो मोक्षो जन्मशतैरपि विज्ञाय समभिप्रायं याज्ञवल्क्यो महामतिः राज्ञो
बुद्धिमिमां हृष्ट्वा भीताभूश्चिंतयन्निदं संतिमेयाश्च विद्या बुद्धिमतो न कापि हि जनकेना
मुनाराज्ञा सहर्षो विद्यते मम वरव्याजेन योविद्यां निखिलामकहलया गृहीतवान्घृतायाते
वर्षपूगेनेलभ्यते निरुद्धोस्मि ततोनेन मत्प्रयाससाविवेधनैः वदाम्यस्मादिमां विद्यामिदानीमेव
भूभुजे लब्धा यावद्बहुकालेन गुरुशुश्रूषणात्मया इति संचिंत्य तं प्राह वाक्यमेतन्मुनीश्वरः
स्वयंज्योतिः प्रमाणं त्वमयोक्तो राजसत्तम स एवैष प्रमाता बुद्धिसाक्षी देहपंजरे स्थिते
गत्वा यथा गत्वा वा स्वप्ने स्वेनैव तेजसा दत्वा वध्वादिभिः सार्द्धं गत्वा नाडीरनेकशः पुण्यपापफ
लावस्थास्वात्त्वदुःखस्वरूपकं दृष्ट्वैवं संगरहितः स्वप्रकाशो हि आत्मकः यथागतं तथा देह
मेति जाग्रदवस्थां पुनः सर्वभोगोपभोगाय केवलेनान्यकारणं आगतोत्र यथा स्थूलदेहक
मेव प्रपद्यमानः तत्रेनेदेहमोहोस्मिन् दृष्टान्तं विभ्रमपते भवत्यत्र यथा लोके याकटमपरि
क्षुद्र पिपासितः पुत्रोद्ध्यानेम महांतं यनिकस्पाहि विनैनं नानाविधैः श्रीवालकैश्च ववधप्रजेः सा

१४९

हा नानाविधानर्मवचनैर्गानकैः गानकैर्वेनेन एतस्मात्स्थूलतो देहात् पुंसो निर्गच्छतस
या स्तत्मोदेहो भवेत्पुण्यपापपशर्णां परिच्छदः निर्गच्छन्नेतण्वायुर्यथा हा नर्मवचत्यवेकशः हा
सतां वयसंपन्ना हा हा जायेन वयो वने हा वित्त वहु संक्लेशालब्धं नानाविधंमया हा मित्रा
णि समित्राणि हा बंधुजनसंगम ऍिध्यामेतान्विहाया घगर्कृतं पापकारिणा हूरमध्यान
मतेतन्मितपकाकिनेनिह मयावाल्यनिवालिना वालकाभक्षिता भक्ष्या ताडिता स्त्राापदे
वानामलके निहितं पदं जननी क्लेशिता तेढत् मंद्याहितकारिणी गर्भेयथा एनः पू
वैपाषाणैः वद्गुः सह योनियंत्रे विदार्योहं यथा क्रकचसन्निभः निर्गतोनन्तदुःखानाका
रणकीटकोपमः यथामन्त्रेनतथा मेध्यमदीपेहत्सपकजातं स्वाकीयाडम्हृतम्भिरमत्म
लतालनापहि अन्नपानरसस्वात्मभक्षितस्तनसंस्थितः दत्तोमहास्यपपापं वैजीवनाय
दिवानिशं वंचपित्रापिचात्मानं अन्नपानमनेकधा महदत्तंयथा स्नेहसंरणानय
नाज्ञया सामयावालभावेनरात्तसीवावधारिता ताडिताचकठोरैःस्त्रैः कर्णौवाणौः
सहुः सहैः नकृतं वचनं तस्याः यथा नाम जननैरितं पित्राद्यस्तन्याद्दत्ताव्रासगणाश्च
वहुश्रुताः महद्दोवहवस्त्रात्रेहता निष्ठुरवाकनैः भक्तिनानप्यमहत्ताणिनिंदिता

निवहन्त्यपि कर्माणि च कृतान्येवं बाल्यतो लोकशास्त्रयोः ॥ न चैतेन मतं तं विनेसंस्थाप्य प्रवर्तितोऽस्मि
यो ध्यातवानहं देवबन्धः ॥ स्वस्य वापि परस्य च इप्स्येणापि लोभेन वर्द्धमानेन नितरां ॥
हृतानि साधुलोकानां मया वित्तानि भूरिशः ॥ हिरण्यमपशून्दारान्गृहक्षेत्रधनादिकं
हृतवानस्मि लोभेन विशाटेर्न्यो प्रवर्तितः ॥ शून्ये ममसदा याता दिवसा लिप्सयैव हि ॥ वपूज
नसमाश्लेषानतत्रयोपि गतास्तथा ॥ ब्रह्महत्यादिकं पापं यच्च तत्र मया कृतं नानाविधम
नेनेतेन दुःखदापिफलप्रदं ॥ यदाहं जरया ग्रस्तः सांगसंचालनाक्षमः ॥ कामः क्रोधस्त
था लोभस्तदा मेऽभ्यधिकोऽभवत् ॥ कामान्तरस्य चालितं शक्त्या विरहितस्य मे ॥ प्रवर्तितो नामस
शस्याद्दुःखप्रायोऽप्यभूत्महत् ॥ क्रोधाग्निदीपनगात्रस्य हृद्दस्य शोकभाजिनः ॥ यदासीत्मम दुः
खं तत्र चेतनाकः सहेत तत् ॥ लोभाकुलितचित्तस्य ह्यसमर्थस्य यन्मम ॥ दुःखमासीत्तदैवैकं
ब्रह्महत्यापापलोपमं ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभो हृदये यो भवन्मम ॥ बहुस्यतेन न तच्चित्रं च
द्वौ हि हृदा वृजन ॥ यत्र ज्ञाया यास्तथा पुत्रा वाह्हं के समव पश्यिते ॥ कृतं च तो ममसा वर्जं किमिह
ह्यस्मृतो यथा कामः क्रोधस्तथा लोभश्रुतयो मोहएवच ॥ बाल्यादारभ्य वर्तन्ते सर्वदा नाश
वर्जिताः ॥ दिवसे दिवसे ह हि वेहूः मन्नत्नो यथा ॥ कामादीनां तथा चाद्धि दिवसे दिवसे मम ॥ १५०

एवंदीनतमावस्थांगतेपापार्जनेरतं स्वल्पधीवरणपोत्रंमांमीनंनेतुमागतः गृहेतेनवाल
चाटिहृजैनेपल्वलस्थितं दुःखेनपार्केसन्तसंकामादिजमाहतं हाकंष्टमममगाञ्चाणाकं
तत्स्वसुनिहेणाः स्वनागृहेविनोदनक्रकचेनपशोपथ्या स्वत्वेभिरिवमर्वांगाभिन्नमपत्र
हिकेणापिमे हस्ताःपादौचवर्ततुममकाष्टसमाविमौ नेत्रमेवलूनप्राप्तेनाहंपत्रणामिकव
न मनसामसाहितात्पत्रमममवैद्वियाण्यपि स्वरुपानिनवर्त्ततेनेडहोतापपावोपथ्या कं
टेमेकंपित्ताभृ विश्लेषणाडुःसहेनाहि जाठरः पावकस्त्वेषामुपपुपोरमर्पंति पवने
नममेदेहपोषपसुटहस्तथा इयांतिपरिगात्रपुहस्थिकाविषकंटकाः सर्वेषुकोटि
सख्यातीभृयाम पञ्चकोपिता नेक्योपायाहगीनूणांनाहर्षीममजापते इत्यादीनवृक्षाः
तोपिमाहान जूंधेन अमोदितः श्रापिवावानिरोधपिकंदेभुरखुरादिकान श्राप्यणांतिर्गं
मेघाहान मममूष्ठिक्लिहमेवति स्वनोवर्ततेनएवायमनसष्ठयांतिदेहनः सहस्रोमोयहनदेवा
यपरमानेदमाममयान प्राक्तहदिस्थितेनहठनमरणेष्वगच्छति यथाविशेषविज्ञानशहि
तःस्वशिमोभवेत तथाविशेषविज्ञानशहितोमरणेष्वमान ततएवमस्तोजन्तोभवेन्याज्ञ
नसंगमः तामात्मेतेनसंप्राप्य महानमेवतत्र अजन्तपदः हृतनकर्मानमारेणस्थानेसाध्यात्म

श्रा॰ नोपनं ऊर्ध्वंसासीपद्माभयातमसमर्थं दीनयोः प्रमान सर्वदेहेभ्यो भ्रतामायां पश्चाद्यमेव
पु॰ त यदाप्यस्यभेवहेहे दोर्वलमपगमात्रकं तदातत्तृष्णावासानव्याधिभिर्वापिदेहिनां न
१५। त्रदेहस्यमोतासिनहष्टांतसृणामपते श्रात्मात्रेवेवसत्तानापिप्पलानांयथाफलं पक्केह
नातपतेदेवमतीकाराविवर्जिते एवमस्यशरीरस्यहेतावारंभकस्याहि कर्मणःप्रतपदेहो
151 देहमंतंप्रपंचति फलानानरुभिर्युद्हततादात्म्यपतनान्तरा मरणान्तरतलहतस्थूलदेहेपि
हात्मनां नादात्मोपि यथाहहोवियोगस्तरुभिःसदा फलानामात्मनोप्येवं वियोगं स्यात
शरीरकैः निराधारंयथानेवफलंनभसितिष्ठति हंतातविनिर्गतेस्वस्थानसवेहत्तसम
रूवं एवमात्माविनिर्गम्यपश्वं स्मानवपुषःसदा यथागतेयथादेहंवपुरतरमाव्रजेन
यथागतेनयथादेहंप्रापिकंपरिकीर्तिते देहाद्धिनिर्गतोदेहंयावत्तेनियतेस्यतं अवसत्ता
नेविनानैवसूक्ष्मदेहंविनश्यति स्थूलदेहविनानैवसूक्ष्मोदेहोवतिष्ठते संस्कारदे
त॰ षभावौस्यात्स्थूलेवाथवपोषस्थितिः सूक्ष्मदेहस्यसमावेहयोगतिरुदाहृता यातनाहत्तथा
स्वर्गेब्रह्मलोकेयथापिच भोगः सूक्ष्मशरीरस्यस्थूलदेहविनानहि सूक्ष्मेणवपुषाना
मभवत्ताक्रमंनवाहिः स्थूलदेहस्थितिनैवसूक्ष्मदेहांतरंविना ग्रसनामगातिर्योयमो १५।

गोदुःखफलोत्तमः सूक्ष्मदेहेन वान्यः स्यादन्नपानादिनाहृतः गच्छन् गृहेऽपिनैवातिष्ठ
पिंडांसमावेश्यितं कथं गच्छेदिदं भोगं कुर्यात् स्त्र्यादिसंभवं एतस्मात्तत एवापस्य लोहे हाद्धि
निर्गतः सूक्ष्मोदेहोव्रजेद्देहस्थूलमन्यसंभोगदं ततोदेहाद्विनिष्क्रांतो देही देहांतरं
व्रजेत् नियतं नैवानियतं यथादेहं तथागतं नारकाः प्राणिनः कश्चित् भवंति मनुजाश्च
वि कदाचित्सुकृतात्स्वर्गे देवा अपि भवंति ते कृतात्पापतो भूमौ देवा अपि भवंति व ग
कोपभूगतास्तेऽपि कदाचित् नरकानवहूत अनेन भवसंजाता पुण्यपापसमन्विताः सू
त्रैर्निबद्धाः संसारकाष्ठकीटनमर्कटाः सर्वलोकस्थिताः सर्वे प्राणिनः स्थिरजंगमाः को
ऽर्धं जगतीशेन शिष्टेनाविश्वकर्मणा आकर्षयेद्धियत्स्वं जगदीशोपदात्तया प्राणि
नः पुण्यपापाख्यतत्फलपात्यनीश्वराः सर्वे प्राणिनः ततः केन गच्छेदेष यथागते यथादेहं
च सर्वोयमीश्वरस्यवशोयतः अतः ईश्वर एवात्र पुण्यपापप्रवर्तकः तयोः फलसंदा
ता च गातोदेहे च कारणं जंतुरेष पराधीनः कर्मपाशवशंगतः यथागतं यथादेहं
कथं नोपादत्तेश्वरः ब्रह्मा भवति यत्रापि तत्राद्देहस्थितः प्रमात् ब्रह्मदेहः स्थितस्त
हतत्वं भवति तत्वाणात् ततोयं नरके स्वर्गे भूमौ न भमिवाव्रजेत् नियमेन विनाशस्य

श्री॰
३
१५२
152

नचायंभ्रान्तोपमः प्रमाता यथागतं तथा यादेहं न व्रजेत्त्रिपतः सदा आपेणापूर्वसंस्कारबली
यस्त्वेन हेतुना यथागतं यथा देहं देही देहान्तरं व्रजेत् यथागतं यथा देहं नियमाद्वेदयंव
नेत् प्रणाप्रणप्रवाव्यथ्यपदेशास्यात् वादिकी सदा अनादावित्य संसारे प्राग्भावभावहेतुतः
कस्मात्किं वपुरित्येतन्न नियतं नैव लभ्यते उद्भवस्थितिनाशेभ्यो सादितासंस्तते भवेत् सादिता
चेत्कस्यापि सुभोक्तावादिनो च हि उत्पत्तावपि वैवाच प्राप्य जगतो लिहि यथा जाग्र
णैव प्रायस्यां विद्यते क्वचित् चरीप्रसमाप्ते विरहस्थितिसंप्रमा उत्पत्त्येस्थितिमा
यातिस्थितमत्प्यते तथा उत्पत्त्येवस्थितं तत इत विनाशमपगच्छति विनष्टं जायते तत इत
विनष्टमवतिष्ठते सादितायोवेदेदस्य सवक्तव्यः कदेति च एवमत्रोपदाकालेनैवाप
प्रतिपद्यते तदा कथं भवेत्सादिः संसारो वादिनो पुनः स्वदेहस्य यदोत्पत्तिं स्वदेन्स्वं वदे
यदि तदापि नैव संसारः सादिरस्य प्रसज्यते न हि हृज्जनकादीनां पूर्वसत्त्वेन हेतुना स्वस्य
सादिरूपं भयादिति चेत्तं वदेदिदं संसारो भवतः कोपस्य अभिप्रेतस्तमोरप श्रेष्ठदेह इति
प्राग्रूपं तं वदेदितं नास्माभिः स्वदेहस्य सादितानिवार्यते किन्तु देहमिदं संवेदहि भ्रमः
प्रथमं नहि ममैतन्मध्यं मदेह भिन्नवेद्यक्तिं तं वदेत् कल्पयसम्भवात्तस्मादिदं हि प्रथम १५२

वपुः वपुषोन्य इति प्रोक्तो वेदांतेऽत्र संस्थितः ॥ त्वमस्मात् पूर्वपुषः पूर्वं कृतो वात्र समागतः । आत्म
न्येवस्थितः पूर्वमागतोस्मि यथेच्छया ॥ एवं च दक्षितं त्वया दितः पूर्वं कृतो भवान् । देहान्तरेण सं
प्राप्तो परहत्यावाकृतोऽनन्ते ॥ एवमुक्तेन वाप्यात्मिन्याप्यं किं विदितहान्तर । अथ चैवं वदेत्वादहस
त्वामिस्वात्मनो वपुः । अतीतमिति तद्ब्रूयाद नैकांतत्वेपरिते । अनुभूतस्य सर्वस्य स्मृतिः क
स्मात्र विद्यते ॥ अथ देहोपमितेवं ब्रूयाद्धि स्मृतिमागतः । सा हि चेत्तत्प्रतिब्रूयान्त पूर्वो वांकेहपूर्ण
पुनः ॥ अनादिमानतः सर्वैः अयाणीपात्रमस्तो ॥ अनादाविह संसारे पुण्यपापव्यवस्थि
तिः ॥ पापपुण्यव्यवस्थायां यथा देहे यथागतः । तियंत्तन्न भवेत्तस्मात् साप्यकं वच नयुक्तितः ।
प्रतिन्यायमिदं तत्र स्त्वति योन्यापिपत्पदं । तत्र दृष्यस्य क्रांतिर्हि हेन्यमभिप्राय वनी हि सा । अना
द्वाविहि संसारे योनिमनेकाव्युपागतः । यत्र देहः कदाचित्तु पुनस्तं प्रतिपद्यते । नरके वास्वलो
के वा स्वर्गे वा येन कर्मणा गतवान्याह संभोगं तेषु तावहेन्वजेन्त्सनः । कर्मणा नाह योनेकः
स्थूलदेहग्रहे तत्र कार्मिणामरणात्ययं वस्याभिप्रायमहं तत्भयं हृष्टांतेन निशामय । तावियोप
हिविषेण जाता उग्राः प्रकीर्तिताः । अथवा कृतकर्माणः उग्रा लोके उदाहृताः । अनुलोमा
विलोमाश्च सर्वएवात्र मानवाः । ब्राह्मणेन तु क्षत्रियाज्जाताः स्मृताः सकीर्तिता जनैः । येषां स

स्थूलदेह
ग्रहाग्रहि ॥

श्री
यो
१५३
153

पथिनः केचिन्नगाणां त्वास्थकेचन अथवा सर्वएवैते वर्णिनोऽपि पिवेतथा अनुलोमविलोमाभ्यां
जाताः सन्ताउदाहृताः स्वताः प्रसूताः उत्पन्नाः सर्वेते देहधारिणः नहि देहधराः केचिदत्र
जाताः संतिजंतवः एनः पापमिति प्रोक्तं तत्र संविनियोजिताः भृत्याः सामंतसहिताः प्रत्ये
नसहतोरिताः ग्रामाणां मध्ये नेतारो ग्रामण्यः परिकीर्तिताः उग्राः प्रोत्यनसाः सन्ता ग्रामण्यो
ग्रामस्थाजनाः देशस्वामिनमायांतं राजानं ऊचुर्विनगतं अयांति संभ्रमं वियदन्तं कोमल
मंगलाः महद्भिस्तूर्यनिर्घोषैर्गीतैः कर्णसुखावहैः नानावाद्यैर्नानाहस्त्यश्वनीराज
नैः सह अन्नपानानि विविधानि तत्र तत्र निधाय हि मनो नयत देहान्तं भावकार्याणि भू
षिताः स्कंधावारनिवेशार्थं सामंता नोच भूपतेः प्रासादान विविधान् दृष्टाः कल्पितान्
तोरणान् तत्र तत्रातिहृष्टेन दृतिकस्यापि भूतले वार्त्तान स्पेवक्रुर्वेत्ता राजा ऊचसमागते
अयमायात्ययं तत्र हन उत्साहेन परस्परं एवं सर्वाणि भूतानि देहान्तरसमागमे कृतकर्मानु
सारेण भोगस्थानि शरीरिणां अस्यापत्यमिदं त्वस्य हायानीदमिहतिच कर्मिणां जायमानंतं
मन्वक्रुद्धेति सर्वतः कर्मानुसारिभिर्भोगैरजनिजंतवोनिच मरणाप्यकदृश्यंते विज्ञानीहि
महीपते धियास्वंतंहि राजानं ऊचुर्विनसदेशगाः उग्रादयोयथायांति तमन्वेवत्वगानिताः १५३

तथा वागादयः प्राणा मुख्यप्राणेन संयुक्ताः आत्मानमिममेवाभियंति राजानमिव शरीरगाः ऊर्ध्व
स्वासी यदा देही मुमूर्षुर्जायते तदा बलहीनो यथा जंतुर्न जानाति स तादृकं वागादि
भिः समंतात् सतेजोमात्रस्वरूपिणः गृहीत्वा मरणे सर्वान् हृदयाकाशमाव्रजेत् नेत्रघ्राणे
पि च सते वाचि श्रोत्रे मनस्यपि त्वचि बुद्धौ तथान्येषु करणेषु स्थितः पुमान् हृदयाकाशमाग
च्छेत् तेनायं हि समं यदा तदा मुमूर्षुः पुरुषो न पश्यति न जिघ्रति रूपस्यापि नैवायं वक्ति ना
यं शृणोति न मनुते न स्पृशत्ययं नैव जानाति न कश्चन इंद्रियाण्यपराण्येवं व्यापाररहितानि
प्रभुः एकत्वाद्धृदयाकाशगतः सन् परमेश्वरः नातिप्रसिद्धमिदं सर्वं प्राज्ञतादात्म्यमागते आत्म
नीह यतो भूमौ गतिमंतः समीपगाः इदं वदंति नैवायं पश्यत्यस्मात्समीपगान् न शृणोति व
चनं तथास्माभिः समुदीरितं न जिघ्रति यथा गंधमालायाः कंठ आत्मनः रूपस्यापि नैवा
यं दधि पत्रिहितं मुखे अस्मात्समीपगान्नेयं न च वक्ति यदाभियान् न स्पृशत्यपि नो गात्रे
पुत्रादीनां प्रियं सदा अतो न मनुते नैव विजानाति मुमूर्षुः स्थितः करणे परमात्मसौ च यं यद
द्व स्थिताः अभावदर्शनादीनां एकीभावं वदंति च हेतुं सर्वत्र विद्वांसः सुहृदः परितः
स्थिताः यदायं हृदयाकाशतादात्म्यं प्रतिपद्यते तमस्य हृदस्याग्रं ज्योमार्गसंदर्शनाय हि

ग्री॰
पु॰
१५८
158

हृदयस्याग्रभागोत्रप्रज्वलत्यतिभृशिता: यथाग्निपात्ततो नाडी दीपिका ताजमार्गगा: प्रज्वलति
शेषास्य परलोकोपि पासतः तेनैवैषप्रकाशेन प्रकाशितमहापथ: पुराटेकाटमहाद्वारादेहो
निष्क्रामतीश्वर: चक्षुःश्रोत्रनसाहृदेपाश्चग्रस्थादेरपि मार्गेमूर्द्धेतिपंचरंध्रद्वाराण्यस्यवि
निर्गमे नारकीपापगतोगच्छेत्कामीगिग्राध्रनाश्वन: नाभिमार्गेण नियांतिप्रापपुंप्रेत्यनश्रम:
पुष्मात् यत्रासक्तस्तु निर्याति मार्गतो वक्तुलोज्जन: गंधर्षिर्योविनिर्याति नासाविवरत: पु
मान् गीनतच्छ्रोत्रदेशेन गंधर्वान् प्राप्नुयाद्वजेत् चक्षुषो निर्गतो गच्छेत् सविनारं प्रभाति
यं अनंवान्तेजस्किंचिद्दग्निर्वायुरेवहमेवचा मूर्द्धतो निर्गतो गच्छेत् ब्रह्मलोकमनिंदितं अ
यमेव परा सीमा यापुद्धारम्महाहते उत्तमेव तथा नान्यत् मूर्द्धद्वारात् किंचन एतेषु तार
तम्येन स्फुटमायमत्तास्थिता अपि पदवि निर्याति तु ध्युपाधिमेहेश्वर: प्राणस्तदा क्रिया
शक्तिस्तमन्वेतिव्रजेत्स च प्राणेगच्छति सर्वाणि वागादीन्यनुयांति च एवमात्मा सविज्ञा
नो ह्युपाधिमेहेश्वर: प्राज्ञेनादान्यमायात: पुनर्वीनेप्रपद्यते तेषां रीतन विनिष्क्रांते
सोवहु: लोपभोगिनं पूर्वमेसंस्कारसहितेनगच्छतोज्ञानकर्माणि शुभाशुभेसमनुद्वेहस्ताह
कदेहप्रपच्छन: स्थूलदेहादिनिष्क्रम्यस्थूलदेहविवर्जित: नतिष्ठतिपमानत्रदृष्टान्तस्त १५८

णपः क्रिमिः यथा न्तृणजलौकाख्यः कृमिस्तृणान्तं व्रजेन एकं तृणं गृहीत्वैव जहात्यू
र्वं तृणं तद्वत् एवमात्मा वपुष्यस्मिन् स्थूले स्थित्वा परं वपुः स्थूलं संप्राप्य निर्गच्छेद् यथा सौ नैव
तस्य सः यथा निर्गच्छन्नो राजा त्वेथा निवसस्यापवरस्य वा जीर्णं गृहं परित्यज्य गृहान्तरं गच्छति प्राप्ति
पूर्वस्य तत्परित्यागो निष्पन्ने भिन्नवेगृहं भवेदेवं परित्यागो नवदेहत्वे देहिनः निष्पन्ने पूर्व
देहस्य नान्यथा क्वापि कर्हिचित् आत्मनः सर्वगत्वेन भेदस्यापि विवर्जनात् गत्यादयो न सं
त्येव सर्वकर्मफलैः समं यथा यस्य तथाप्युच्च बहितादात्म्यहेतवः उपपन्नमिदं सर्वं गति
कर्मफलादिकं अस्मिन् देहे स्थिता बाह्यिनो नयात्परं वपुः यथा यथा गत्याप्यासमि देह
ह्रयो भवेत् इति भिन्ने यनेयद् हतं गच्छेत् पनमंडलात् बहिर्ध्रुवादिकं देशं वक्रलतादि
योजनं धर्माधर्माख्यसंस्कारैरेवं बहिश्च हेतिभिः पूर्वदेहस्थितादेहमन्यं यानोष्परच्छया
नेत्रमंडलमध्यस्थं नेत्रं गच्छन् ध्रुवादिकं नच्चामस्यापि नवत्वेततत्प्रासमेतत्नमया यथा पूर्व
देहस्थिता बहिः प्राप्य देहान्तरं तथा प्रासमेतत्नमया देहं नवं व्रजति न कर्हिचित् अभिप्राय
यथा ज्ञात्वा राज्ञा स्तस्यात्र किंकराः प्रासादमपरं कुर्युस्तत्र स्थोपि व राजनि नयंति च विया
यान्यप्रासादं राजकिंकराः हस्त्यश्वादौन स्थितेयस्मिन् प्रासादे पूर्वनिर्मिते वदन्ति वज्र

आ· पृ· १५५

155

नास्त्वद्देहस्य स्वादिसमागमात् गन्तासमागतः सोयं यदि मार्गेपि तिष्ठति समर्पो देहिनोप्ये
वं कर्माणि विविधानिह आरभंते वपुस्त्वन्यत यत्र यास्यत्यसौ सतः आत्मनः सर्वगत्वेन ह्या
भिमुख्येन कर्मणां फलाय बुद्धिसंयोगान्न हृतिर्होरणाद्देहत्वेन ना देहद्वयेपि संप्राप्तो न तत्र स
नात्र कथ्यते उपभोक्तृत्वादिदेहेन फलमेकेन देहभाक् उपभुक्तं परेणापि तन्न देहद्वयस्थि
तः यथा कंठस्थितां मालां अन्यहावसनादिकं तत्स्वरूपं जनन्वीक्ष्यते हृत्समास्थितः एवं
देहे तथा जनन्न लिप्यते तु रूपं च निर्गुणः कर्मभिर्बुद्धिसंस्थानैः प्राप्तो नारंभकेनैवं महावह्नि
ना चलनं पहुत लोहपिंडे स्वसंनिभं गमयत् सत्यं जननं लोहदाहदोषमपहारतः अविद्यागमेय
देवं जडं देहं त्यजन् समानं चैतन्यस्यापहारेणास्वाभिमानस्थितस्य हि स्वात्मनस्वपरिवता
गात हेतिलोहं यथा जलनं अनयात्मापि चेतनथा गाढं तिष्ठति लोहपिंड तिहत्याग्नि
रत्येन चेतनेन स्वाचमद्लोहपिंडे मनसोन्यपन स्मच एवं देहे तथात्मापहितान न चेतरंगुनः
कल्याणमहरं देहं यानि कर्म तत्परस्य हि यथास्वर्णकुलोकस्तोमकमनेकथा पर्यायतः
करोत्येवमात्माविद्यामनेकधा पर्यायतः करोत्येषनानादेहसहस्रपाणी अविद्यागमपिनापरं एवं
देहपरंपुनः अविद्यातः समादत्ते पापपापकर्मागतः समीचीनतमसर्वे देहं कर्मत्तयपुमान

मत्वेन ह्यसमीचीनं भाविकर्मप्रचोदितः आगामप्यसमीचीनं समीचीनधियाऽस्मान्
गृह्णाति सर्वं ज्ञानं तन्वरो ऽस्वस्वरूपो ऽस्थितः मंत्रौषधिबलैर्यद्वत्तद्वद्धीः कश्चिन्नीमपि रजसा
हृतगात्रांचकर्णानासादिवर्जितं इंद्राणीसदृशीमेनां मन्यते परयोषितं इंद्राणीसदृशीं
स्वस्य गुणयुक्तां पतिव्रतां कुलप्रसूतां युवतीं हित्वा स्वस्य समीपगां स्वादिदेहानवं पत
हतपापुण्येन विमोहितः आत्मानं वर्तमानं स्वस्य स्वाविद्यानभिमन्यते राजदेवादिकान्
त्यक्त्वाश्वान्देहान्मनोरमान् अनेकशस्त्वे संपन्नान् अपुण्यजपरित्तेय यदि पुण्येन स्वस्य
स्वभवेहेहस्य संस्तवे न दानवतमे देहं कल्याणं चैव वाञ्छति पितृगंधर्वदेवानां विराट्
स्वज्ञानमेनारापि यान्ति देहं शुभैः एवं संस्कारज्ञानकर्मभिः व्याप्ति श्रेमनुजादीनां स्था
दीनामपि मेरपि एवं संसारसूत्रे लिनवर्तते सर्वदेहिनः ब्रह्मा यावत्सवपर्यंता आत्मस्व
नविवर्जिताः आनंदेतावतं स्वयत्नवर्णितं तत्त्विज्ञात्मनः तावत्सर्वात्मकाशास्यतेन हुड
रूपलक्षणात् तावत्स्वयपद्याहदृमाकाशस्य घटादिषु आनंदस्य तथात्वं तावत्स्वयमेव
स्थिते स्वं वाचेत्गृहे तद्वत् यमादेतगोपिवा स्वरूपं नहि वैषम्यं भौतिकघटरूपिणि
ब्रह्मलोकस्थिते ब्रह्मदेहे देहशुनोवा वा न विद्यते हि वैषम्यं स्वावरुंस्वेतनोव कटे

यो॰
वृ॰
१५८

156

नदरिद्रोयंयथातोषंव्रजेत्तस्य लेशादिभिस्तथैव वा न्नैराज्ञा वा धनिकोऽथवा ल्वयादिभिर्यथा
दः स्वंदरिद्रो याति मानवः राज्ञादिकस्तथैवायं धनिकोपि प्रयाति हि वैषम्योपि नैवैषम्यं दरि
द्रस्य तस्य वा विद्यते ह्यवद्रः लोय मत्र लोके मनोगत वृत्तिपाशाभयं निद्राप्रियेणात्वस्यापि
प हृष्टो माद्यो निजेच पश्यानेदात्मन्यपीश्वरे मलम्र वविमोलोव विषयावासि रेव च तत्रत्र
त्विन्याद्रः स्वसममेत हिदेहि मा दरिद्रादेस्तथा राज्ञः धनिनः कीटादिकस्य वा जन्तोः कस्यापि
नैवात्रवैषम्यं विद्यते भुवि श्रुवंतितेनवैषम्यं सति नितरास्मिन्नमहत्यपि एवं हि हिरण्यगर्भस्य क्रिमिद
ष्टस्य वा पुनः वैषम्यं सति वैषम्ये नैव किं विशिष्टं विद्यते कामक्रोधादयो भावा यथा संति पुत्रे
भुवि तथैव जगदीशस्य संति तेस्य च सर्वाणि पुत्रोपि च निकृष्टो यं भगवान् जगदीश्वरः स्वया
दि विषये यस्मात् नायात्स्व सुतान् क्वचित् अपितं पापनिरतं निंदंति सकला जनाः तत
श्चांतनतः सुदृढेहं कष्टतमं सदर्ते स्वामिने हि त एवास्मात् व्यापारः प्राप्यताः पुनः कस्मै विद
हित स्तस्य व्यापाराः सर्वशोपिणः ततो विधेय वह त्र संमात् आधिवेत जगदीशितुः निकृष्टतेस्तुत
स्तेहृत वैषम्याण विनापि हि आत्मा हिरण्यगर्भवाश्च नैवान्यत्र जंतव एक एव यथाकाशः सर्व
स्वपि च घटादिषु स एवायं महाराज ममतेपि हृदि स्थितः ब्रह्मरूपो जंगमानां स्थावराणां च सर्व

१५८

णः विज्ञानमयस्त्वेवं यः प्रज्ञानेमयोदितः विज्ञानोपाधिकोयस्तेन विज्ञानमय ईश्वरः मनःप्राणाद्यु
पाधिः सन् तन्मयः परिकीर्तितः तथास्मिन्व्यपदेशोयं मनताहक परिकीर्तितः मनोमयस्तथा प्रा
णमयश्चक्षुर्मयस्तथा देवः श्रोत्रमयस्तद्वत् श्रवेन्द्रियमयोपि च पञ्चभूतमयश्चाय आत्मा तद्वत्
तेजोमयः कामक्रोधमयस्तद्वत् अभूदेममयस्तथा नाहंभावमयश्चापि तद्वन्नामयएव च तद्धि
रोधिमयोप्येष स्वयं ज्योतिः परः पुमान् किं बहूक्तेन सर्वज्ञेनेदशालिनाम्नीति यज्जगत् तत्सर्वमय
एवायं यतः सर्वत्र संस्थितः अतएव वापरो देवानन्तः सर्वमयः पुमान् यादृशं कुरुते कर्म तथा
कारी भवेदयं आचारं यादृशं कुर्यात् तथाचारो परः स्मृतः आचारोपि भवेत्कर्म यद्यप्येष तथापि
च देशादेः प्रविभागेन कर्मणोन्यत्र लभ्यते कर्म च स्याद्विधा शास्त्रे विहितं च परं तथा आचारो
लौकिकस्तद्वत् विहितो निन्दितोपि वा लौकिकं वैदिकं कर्म साधु त्वेवं कुरुते पुमान् साधुकारी
ति संप्रोक्तः साधुकारी ततोन्यथा साधुकारी भवेत्साधुरसाधुरपरस्तथा पुण्यः पुण्येन भवति
पापः पापेन कर्मणा पुरुषस्ततो नात्र कर्माचाराद्विधा स्थितौ साध्वसाधुतथा पुण्यपापे लौकि
कवैदिके कामक्रोधस्तथा धर्मस्तदन्या द्विविधाक्ष्वन अज्ञानेन तथा वासतमसा सहितेन हि
महाभूतानि पञ्चापि नेन्द्रियाणि दशापि च क्रियाशक्तिश्च प्राणेनानाभेदो वपुः स्थितः ज्ञान

अ॰ ५
१५८
157

शक्तिस्तथा नानानानन्तबुद्धिमनसोऽपि शब्दादिविषयाः सर्वे स्वभावतः स्वसमन्विताः नैवात्मनो महात्म-
नः सर्वे दुःखकरा सदा आनन्दात्मा स्वयंज्योतिर्निर्वाणेन सनातनः स सजातिविजातीयस्वगतभेदत्रय-
विवर्जितः मम तेऽपि तथा त्वेषां स्थिरजंगमदेहिनां सर्वेषां सर्वस्य हृदये विशेषेण व्यवस्थितः
आविर्भावोऽन्तःशरीरस्य स्फुरत्यविरतं शुभान् सकारणोऽसमग्रस्य जगतोऽस्य महीपते गेयवेनगगस्य
वगगनेस्मगवर्जितं न जानाति पदार्थं स्वमानं तदात्मानमव्ययं नदाना नानाविधं दुःखमेति राजन्त्र
कारणं विज्ञानमयं तं प्राप्य घोरसंसारकारणं शुष्कलावसमानं त्वा प्राप्नोत्येव परमेश्वरं दे
हस्थे यथा बालः कौतुकः सर्वेन्द्रियैः स्वगात्रे सर्वतेन नद्धं न विविधैः कर्मभिः शुभान् उच्चाव-
चानि देहानि गृह्णाति गृहीत्वा त्यजत्यपि त्यागात्यागं च गृह्णाति निवर्तीयत्रास्थितो यथा ग्राह्यग्राह्यं जले
यानि त्यागं त्यागं तथा परं प्राप्नोति प्राप्नोत्यलभं यथैव नभसः स्थले एवमेव शुभानुगं केन का-
दाचिद्धस्तथानलं पातालं नरकं वापि नभो वा दिवमेव वा यत्र कीदृशमावर्तं तेन ब्रह्मणा वा शुभेना-
पि वा तत्तदात्मा तथा याति विज्ञानमयईश्वरः यत्तत्तनुनिर्देहं स ब्रह्मणा वा शुभेनापि वा तत्तद्धि
ष्टा समं मन्यते न पश्यन्त्यस्माद्धि निष्कलः यदा परं हृदयेऽहं हृत्स्नान्यपरं शुभान् तदेवाभ्यधिकं
नान्यदिति तत्रावगच्छति शस्त्रदाहादिना सर्वं दाह्यात्मा तिमन्यते वेदनाय जलेपादीनस्तत १५८

इदं यत्नेन मरणं गर्भवासं च जननं चैव तथा भुक्तं उच्चावचेषु देहेषु विज्ञानमयपरात्मयं दुःखा
त्मकमिदं सर्वं भवता वर्गतेस्वयं राजन्स्याद्यापि किं चित्तवन्धेतत्स्मृतये पुना विज्ञानमयआत्मा
य मनादिः कर्मयोगतः देहत्पन्नेन महादुःखं प्राप्नोत्यनंतं पुरादितं त्यक्त्वा देहं पुनर्यातिदे
हांतरं भयं सदा नरके तत्त्वमे भीतिः स्मरणाद्धि जायते स्वप्नकाले यथा देहः सर्वनाशाविव
र्जितः नरके यातनादेहो नन्यपतिनैथैव सः कर्मणा मनसा वाचा दुःखं यथा हृसंकृते
यस्मानेन पुरा देहेन नाहं कदाहमा पुनः कोटिकोट्याधिकं सोपिक्रुरु नेतसं देहिनां अह
न्यश्च पिपथानः कोटियोजनविस्तृताः मार्गा विश्राव कानाष्टनरके क्रूरकर्मणां अयस्मा
लावृताः सर्वतो विषकंटकाः कुर्वंति पादवधं तेपादत्राणापहारिणां मरुणां तसमाग्नि
पात्तु यथा च पिपासया नरके गच्छतामन्ननीरपाय्यपहारिणां वासोपहारिणां नग्नानव
स्ताति हवेल्लमी घनो मानः पुरस्कृत तन्मात्राददष्कलमुरं स्वर्णाहारिणां तदूत स्वर्णा
कारान्तवं वल्ला हृवंतिल्लद्यैर्देहान्त सप्तसापि सहस्रशः अस्त्रग्रानाशिवंस्येत मडूवैवं च स
न्निभैः श्रान्ता इयंति वालेन स्त्रमल्लाहृ पथा जनाः स्वरापाणां स्वरातमा अयं स्रो यथि भृशं
वलात्त क्षिपंति वदने रुदंतो दीनवक्त्राणां सर्वणिमित स्वर्णं ब्राह्मणस्यापहारिणा तिलशः

श्री
पु॰
१५८
158

स्त्रीणामहं यदेहं छिंदंति मार्गगाः जननीमपि गंतॄणां ग्राम्यधर्मेण दुर्धियां छित्वा शिश्नं महेशानि
मांसखादनमेवं विधा पूर्व कृकवाकीगीतमतत्त्वे मानवेतामसयोमयो नाश्य पतिपश्चात् पूर्वं ग्राम्यधर्मे
णमागता परदारगतो वै तत्र किंचिन्नरकं महीविन दुःखं स्तनशीतगणानरके पापकारिणां
यथा शुभो भवेन्नरः एवं स्वैरिणीग्राम्यधर्मतः सेवनान्धस्तनश्चैव स्यात् नरके दुःखसंकटे नश्यत्
कं वत्स वापि शमान्धापापकृद्यदि पाप्मनः फलमागच्छेत् तस्मान्निर्दिष्टपात्रेपर पश्वादीनामपी
क्वेति दुष्टापातापफलं हि जानां किं विलक्षणं भवेत्तेन तस्त्रीणां धर्मार्थकामतः अपि चेध्यापफलाभा
वं वाच्यः साहि करग्रहः धर्मे चार्थे च कामे च मम सख्यः सहायिनी इत्युच्चार्य एकदानेन पापा
त्मनः फलमाप्नुजेत तृष्णानकोपितृलोकास्मिन् जनेवर्थः पाप्मनः फलं हित्वा धर्मफलं गाहेत
ममत्यो विविधेष्वपि प्रवर्तते कोऽत्र यः पापे जनतानारी नरोपि वा तस्य सादधिकं दुःखं एवं प्रवर्तनस्य
तथा नन्तनं दुर्भयोगागतः संगमर्मदः एवं महादाहतं अज्ञानाद्बलान् प्रायः कन्ये एव परस्य
न — नारी वापि नरो वापि ग्राम्यधर्मं बलाद्यदि मामयाचं भवेन्नापं द्वे स्पर्द्धया विना एवं बला त १
त्कृते पापप्रतीकारविवर्जितो । कन्येः पापफलं नैव किंतु कारयितुर्भवेत् सर्वाणि नग्नेतोका
रोपयन्ध्यत्र भवेन्नरः निकृष्टोऽपि दातृत्वपरः कन्येस्तदा न च अपरं किंचिद्दकृतिमर्गांभ्याम १५८

नः सदा आत्महत्याधिकं पापं महापातककोटितः पापस्याकरणे पुत्र मत्तुः स्यादात्मनो ध्रुवं
कर्त्तव्यं पातकं तत्त्वेन कर्त्तव्यं कथंचन हेत्वेवमेव दैत्येन बुद्धिमत्ता द्विजोत्तमाः पापेन वल
तः कर्त्तः किन्तु कार्यं पितृ भवेत् मरणं कर्त्तव्यं स्यात् न तु मो कार्यं यदिदं अकर्त्तव्यं न कर्त्त
व्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि कर्त्तव्यमेव कर्त्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि इत्यादि वचनं स्वस्य स्वाधीन
करणस्य तत्त्व नैनं तत्त्वलक्षणो यस्मात् स्मृतो दोषाश्च विद्यते असूर्या नाम ते लोकाश्च येन
तमसावृता स्मृता तांस्ते भिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ततः पापं न कर्त्तव्यं कारणीय
च कर्हिचित् प्रपो जनक प्रयोजन स्वनादिका सहितो यदि अन्तमंतात दस्यो यः सामर्थ्यात् स
तिमानवः त्रयाणामपि यत्नेन यतः स्तेन पापफलं सदा अत्र रोगादि वैषम्यात् विषम
त्वं जायते अज्ञानादिकृते पापे प्रायश्चित्तं उदाहृतः पाप्मनो विनिवृत्त्यर्थं न प्रवृत्त
स्य कर्हिचित् पापं कुर्वन् प्रयोजनः प्रायश्चित्तं करोति च प्रायश्चित्तं तदा न स्याद् भवेत् कुञ्जरशौ
चवत् ततो नारी नरो वापि प्रायश्चित्तविवर्जितः नरके दुःखमाप्नोति पापी जन्तुः सदा सह मह
मन्वन्तरसंग महापापिष्ठकेनचित् कृपीत्स्थोपि तत्र्यवेयात दुःखेन नरकुम्भिनः वि
वादात्पाणिनो हन्यात् करुणारहितः स्वयं ते मार्गे तु ह यान्ति जीवाः बहुयोनि भ्रमन्ति हि ये पापिनो

श्रा॰
पु॰
१५९
159

पैशल्यथासा स्वयातैर्दंतैश्च निष्ठुरैः त्वचैश्च नखैर्वल्कहतपादपातैः महामणैः लोहकीलैः
लयाश्च गमप्रहारैर्वज्रसन्निभैः मांसाशिनो ऽप्यसानि जीवतो ऽटतिसर्वतः स्वपरयमप्रणालः स
र्वे जंतवः पिशिताशनाः एवमेव कूटवेन सहितस्मालमेयमः पर्युक्तमापहृतो वेगाकूटंवृभव
णास्महि पग्रणतसत्यंसोदंतिमतान यागणाद्विपिपासान दारानवंधुजनानवान्याञ्जीवतः
पिशिताशिनः कश्चिद्रूयालमाकाशाद्वज्रलेशावंपतिव कूटवसाहितं तहतवहूविनंदपत्य
पि कश्चित्क्वचिद्वमहद्भिमृष्टकादिसमाकुले जलाशयेक्वचितभ्रमोकादिनोयानभः स्थ
लान स्वाटपत्तक्वचितपापगरहीताटषानैर्निजैः कंठमुखंयतिमकुर्दीनं सममपिविषमपिच क
चिद्द्वेनाकचिद्दापोक्ष्णाधेपिजलेक्वचित मलमूत्रामसृग्वापरपीडाकरः पतेत श्रीधिधि
मपिधिभिस्त्रायं परिशुण्णकलेवरः त्वाप्तिपासापरिश्रांतः स्ववन्स्वैर्नित्राकुलः तादृशोवंधु
भिर्वीतः एकाकीवाश्रजेतमान् यमराजपुरस्थेनमार्गेचोरतमेमरुतः कश्चिन्मार्गेनपत्य
न. पमसवितामहाटषामभिः तामाभिर्याताभिर्वहूर्वह्निज्वालासमाहते ननीरेवनतस्तत्र
ताअपम्चापानेजनः कर्मणामनसावाचाभूतानांतापहृत्नमान मार्गमेतसमायातिहि
न्यमानश्च किंकरैः यथाराजभराश्चारवध्यापाशैः महाहणे महार्वैर्विविधैस्तहतानिम्न १५९

ततो निर्दयं यमदूतैः भर्त्सयंतस्तु तं तमेकाग्रयंतः पुरा मया कृतं यद्दूत यामीषां मया राज्ञा विधि
यमदूतः एवं व्याहरंतः पापाः निघ्नतो विविधैरपि महाघोरैरतिक्रूरा यमस्यै भर्त्सयंतस्तु किंकराः
नयंति नरकग्राममार्गे पापकृतं नरं ग्राः पापभवतो कस्माल्लब्ध्वा देहं मनुष्यं लेभे मानुषं भा
रते वर्षे स्वर्गमोक्षप्रदे सदा वात न कृतं सुकृतं किं विख्यातकं च कृतं तम्दूतः रेमंद नरके प्र
स्मिन भविष्यंति तवाधुना दाराः सुताः लक्ष्याचान्ये बांधवाः स्वास्ते वर्जिताः न भविष्यंति
किं ते वै स्वार्थं पश्चात् त्वमिच्छसि दारादीनां कृते पापं भवता पातकं कृतं परित्यज्य गताः सर्वे
श्मशाने त्वां नरेश्वरं कृतं चेन्न कृतं सर्वं भवता नरत्वया महत् समागच्छ यथा पापमागतं दुः
खं ददाति ते व्याघ्रादिवा विभीतानि भूतानि भवतोऽधम सर्वदा बलतो लप्स्यसि व्याधेर पक्षा
रकांत यथायथस्य समीचीनं गोयं नेत्रे धनादिकं तत्त तस्य हृतं सर्वं त्वया दुष्कृतकारि
णा अनेनैव च हृदयं गृधास्तु पाटयंतु मी वाक्येन निष्ठुरेण च कर्मणा वव धारिता यः कृ
तोऽद्य सहस्व पापः सोपेन समुपस्थितः धिक्कायो भारते जातो नरके पुनरागतः श्रुणु ही
नो यथा लोके प्राप्य राज्यं विनश्यति मानुषाद् दुर्लभं मे धर्माद्यादितता पि च कृत्स्नं ततो
मासान् षड्हस्वर्दक्षिणायने ततो रम्यतरं लोकं पितृणां प्रतिपद्यते पितृलोकाद्यं गच्छे

श्री॰
पु॰
१६०
160

नरवेनरिदंसदीप्त्वलं आकाशाद्वैद्रुमभ्येति सहधामेश्वलमत्रसः सावीभोगानवाप्नोतिदेवै
र्दत्तान्मनोरमान् वस्त्रदानादिपुण्यस्य कर्त्तानंतं तथाप्नुतः कृतस्तत्रापि भवेदाशाब्रह्मलोक
गतिंप्रति मानुष्यंव पुनराख्याय महात्मा नेगमिते द्विपाः अष्टांगयोगसंपन्ना नानोपासनवेदिनः
उपासनेनकेनापि सम्यगुपास्य महेश्वरं पंचाग्निविद्ययावैतब्रह्मलोकं व्रजंतिहि दशामद्वार
तोयेप्रवहिर्नाडी विनिर्गता तयागत्वार्चिषं यांतितस्मायांत्यपि वासरं शुक्लपक्षं व्रजंत्यद्रु
स्तस्मादप्युत्तरायणं उत्तरायणाद्धि षण्मासाय पुः संवत्सरं त्विमं देवलोकं प्रयात्यद्धाद्देवलो
कात्प्रभंजनं रथचक्रसमच्छिद्रं वायोरादित्यमीश्वरं व्रजेयुः छिद्रसहितोद्रेवरस्पवमथ
तः आदित्याच्चंद्रमायांति इंदुर्भिच्छिद्रदीपिन वैद्युतं विरुत्तमायांति ततो मानवमप्यतान्
वरुणोद्गमनानाह्यलोकानापरतस्थितं ब्रह्मलोकं नयेयत्रानिष्टन्यात्सह्लादादिकं ब्रह्म
णाप्याहितायत्र ह्यायांत्यप्सरसः सदा द्विव्याः पंचशतं पूर्णं नानोपायनपाणयः शतंस्त्र
यपुष्पाणां मालाहस्ता समाव्रजेत् सुगंधीनि च दिव्यानि गृहीत्वा शतमाव्रजेत् फलानिपंच
दिव्यानि गृहीत्वा शतमाव्रजेत् चूर्णानि च विचित्राणि सुगंधीनि समंततः गृहीत्वा शतमायां
ति वासोहस्ता शतं परे नानालंकारहस्ताश्च व्रजेत पंचशतं मशतं ब्रह्माप्रयाब्रह्मलोके देवांत १६०

क्रियते सदा अलंकुर्वन्त्यमं ततः तत्र तास्तु समागताः अलंकृतं ततस्तस्माभिरताणनताणन
हि मनसा भ्रमत्यानि यानि मङ्गलानि दृष्ट्वा नमन् ततः कुण्डं दर्शनं सर्वं विदुर्जनो स्पृष्टिमात्रं दृष्ट्वा पा
पातिके विषिणां दत्वा सह दानं कृतानि च पुत्राणां च धनानां निष्ठेन गणमरणा वर्जिताः मनसा
विजरा नाम नदी सम्भवति तत्क्षणात् इत्युक्त्वा तत्र ह्यगां धरा संप्रविशेदिह ततः स लक्ष्म
संस्थानवरं सोऽपि च स्नानेन विशति अथापतनमस्याति प्रसन्नाः सोपवासिनं अहं ते नो विधा
ददनेन च यथा नाम नामकं इह प्रजापती देवो द्वारगोपा च वसिष्ठितौ दत्वा मार्गं सिमा न सन्ध्यास
तमीत च वत्सवं विभु प्रमितं मायाति प्रसन्नाः समभास्यल विशत्यमुं च तत्प्रणाय यथास्तीत त्र
तेन सः प्रज्ञां मिथं सदा संदीवोदिकां परमेष्ठिनः प्राप्य प्रज्ञा समायुक्तो ब्रजेत पर्यंकमीशा
नः आसंदीसंस्थितं चित्रं प्राणाख्यममितौजसं पूर्वौ पादौ जगत्सर्वं कालत्रयवशीकृतं
अपरौ द्वौ परौ पादौ पर्यंकस्य महात्मनः दक्षपर्यंतरे जेयपावकौ तथा वामदक्षिणे दक्षपाद
स्थितेन भद्रयज्ञौ मस्तीयसंज्ञिते ऋग्यजुःसामसहिताः पूर्वपश्चिमसंस्थिताः पट्टिकासु
यज्ञ षड्गुणा वामदक्षिणे संस्थिताः सोमांशिव संज्ञविज्ञेयाः सदृशास्तरणं महत् नीलगौर
तथा वस्त्रं उष्णीषस्य चोपरि उपबर्हणमाख्यातं श्रीरत्नाख्यिविषं कमहत् आस्तृतास्मिन् च

अ॰ ३॰
१६२
161

स्वनामा सर्वज्ञो जगदीश्वरः हिरण्यगर्भो यस्मात्तस्मात् आनंदः परमो न हि अस्यान्यः सोमवस
वः यस्य नित्यं प्रियो मतः आरण्यवासिनो हंडत ब्रह्मलोकनिवासिनो मतसोजननीपपमांव
यासर्वकारणं यस्य प्रिया हि देवी ब्रह्मणः स्वबुद्धिरूपिणः चतुष्पः प्रकृतिर्यस्य तेजोरूपा व्यवस्थि
ता तेजोमयो मटेशस्य रक्षायस्य महात्मनः श्रवाशाह्वालिजननीकृत्तपस्तज्ञता धियः व
सन्यस्यग्रेसापस्यपरितोत्रसात्वमहाः यस्य राष्ट्रवर्द्धत्येतानयः सर्वसत्त्वमहाः ब्रह्मज्ञानाभि
धनीरं नद्दीनाम सर्वतोदिशं नगं निवसंख्याणिवासमीवमहात्मनः एवंरूपमुपासीनं ब्रह्मा
णं तस्य वासने स्तनवत्पालितः सोपि समारोहत्पर्वशांकितः संवायवब्रह्मणापित्राशास्त्रहस्तेन
वर्तिना भवतातोवसेतेनतत्रनदनस्त्रोवनरः चतुर्वाक्श्रोत्रमनसां वायोश्चापि समततः
प्राणापानौ तथा व्यानसमानौ चापरौ स्मृतौ उदानश्चेति विज्ञेयाः आश्रयाः पंचवृत्तिभिः प्र
ज्ञामतीचांबलनष्याद्विणानवयोरपि ऊर्ध्वं वादृदिपिस्यासिनं पंचक्षिड्याणि तस्मताः पंचाक्षि
डडं भोजे भवताविंतितेन हि वृंहनद्दणमयुक्तनिर्गुणोहवतः स्थितः यस्य वित्तानंतानंत
नदुःखमणोवपिरागकाति गार्गीवहयमतज्ञानमविद्यावीजभञ्जन भवतास्तंकांतपूर्वं च अग्निहोत्रा
दिकं कृतं यत्पर्जन्यवारेवतः श्रियाधिहह्रि पंचके आदित्यवत्सगोत दनद पृथिवी या तं सपुना १६१

उपस्थः इति पंचैतत् कर्मेन्द्रियपंचकमीरितं वक्त्रं त्वक् स्निग्धाणां लोमतः पंचकमीरितं अहवि
भुक्तिभिः जिह्वा च ज्ञानेन्द्रियपंचकं ज्ञेयं श्रोत्राणां तथैव च दिशश्चापानप
भृत्यवत्सोमेषु नकर्मणां समासेः एवं आनंदः आरभ्य तत्र सूर्यः विस्फुलिंगात् सेयत्रकु
थिता वेदवादिभिः अवान्तरदिशाः सर्वास्तथा ह्यानन्तयोः परः नत्वाणानि तथा श्रोतं श्रोत्रन
दोमसुनोत्थिताः यस्मिन्नग्नौ भवेदेतन्न पंचकं विस्फुलिंगकं यद्धामोमोन तथाह हरिज्ञाने
तस्य पंचमे होमे द्रव्यं च यत्रैते देवा होतारः ईरिताः आगम्य स्वर्गतस्तत्र कृत कर्मपरिक्षयपु
तद्रूपं यन्त्रंशांसमानं च पामवान् भवान् कालिलादिक्रमेणैव पदम्भस्तद्वत्सः पश्य गर्भे
दुःखेन तस्य यो लेशो पि न रको नाहि जननीजठरे वामकः सहेतात्र चेतनः मलमूत्रा
दिसंश्लिष्टो घोक्रिमिसंहते जरायुपटसंवीतो नैतज्जठरगः सदा नोच्छ्वासेन च निश्वास
कर्तुं शक्नोति कर्हिचित् जाठराग्निजातवेदः सजनन्याभ्यञ्ज्वलन्मुहुः गात्रे तेहन्तवोस्त्य
पंपन तस्यापनकोपिहि भ्रमणाय दम्भनगर्भेन तत्र गर्भे प्रभञ्जनात् संसत्तेनात्र दुःखेनैनैक
नापिहि विद्यते निर्गच्छतो योनिपत्रात् पदासी विरिमोपि च न वदुःखं वयनस्यजातकशक्ताः
कथंचन कहन्तलवणाम्लैस्सहतन्मातभीजनैः दद्दमानदेहः सन्नेकमास्थितः
दशमासान् ।

श्री॰
पु॰
१६२
162

क्रिमिभिर्भक्ष्यमाणश्च महासर्पोपमैर्मुहुः कृपणस्त्वं कथं गर्भे स्थितोसि प्रियात्मज मे जननी
जठरे मंदयाते भूत तदुद्देशः स्थमतः त्वं दैतो वयावित्र गात्राभयमपागताः नरकुत्राममासा
पद्यः स्वकल्पशानैरपि भवतेनोपमीयेत जननीजठरस्थितिः नारीणां हरं तंत्रं साडरतं गर्भ
धारणात् भवेत् गर्भस्थितस्यापि परोतं तन्त्र गीयते अपरं भद्रमित्युक्तं पादूनमितिस्थि
तिः उपर्तेस्त्ररं तेतन कथयंति महाधियः अहो याम्ममणाय मेण नारीपुंसो धिगाकृतः रेतसि
वाभवेद् त्वद्वयाए स्त्रीबालयोः सदा गर्भधारणस्या नार्याः संगाम्भ पुरुषस्यादि आत्मनश्च भवे
हृत्वा गर्भस्यापि न संशयः अस्मिन् संसारचक्रे त्वं स्त्यान्यया तकरे मुहुः पतितोडुः त्वमप्या
मोडुः सहदेहधारिभिः तत्सर्वं विस्मृतं तत्त्व कृतवान पातकं पुनः विष्णुसमं समाश्रित्य भू
तानां स्वविनश्वरं निःदितं कृतवानभूयः कर्मफलोकशास्त्रयोः नसेदं फलमप्याप्तं किमर्थं
मनुतप्यते नते द्वः त्वस्य कर्त्तारो वयं नाद्यं विभावसः भूतान्यपि तथान्यानि भवानेवात्र का
रणं आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां माचरेन्नुमान कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्त्वं नहि तत्त्ववेत्
भवतां सर्वजंतूनां सर्वदोपद्रवः कृतः साधूनां समवित्तानां विशेषेण च धीयाः आरण्यादि
स्थितानां तद्ज्ञानं नैष्ठिकानां ब्रह्मचारिणां मन्मथोस्त्रपतीसकाम केनैव तत्त्वया वत्र पा १६२

नोपभोगं वेत्ति कुर्वंत्येते हि ज्ञानमाः अस्मद्दत्तं तयातेषां ब्रह्मचर्यादिकं तपः तृणपर्णरस
सर्वाशाहाराश्चान्नपानादिभिः गृह्णंति मूनसा न दत्तं साविडः विमहाधिपः कर्मेंद्रियैश्च कर्मा
णि कुर्वंति यदि केन नेत्ते मैथुनं नैव कुर्वंति विजनाश्रमवासिनः आहारं च न यान्ति निद्रा
त्तीयं च वा न मैथुने जीवनं जंतुस्त्रजंत्रायमिंद्रियैर्विकलो न च न अपि व्यापारसूत्येन
किं विदत्रेंद्रियं भवि कथमेषां भजनं नैव व्यापारविवर्जितं अपि कामेन बाध्यं नेत्यणा
हारा मृगा वने जले मीना जलाहाराः सर्पाश्च पवनाशिनः अन्नादा वृद्धिमंतो मी कंथ
कामविवर्जिताः एवानः परवित्तानां हारिणो लोकवंचकाः मार्जारव्रतमास्थाय दांभि
का निवसंत्यमी वित्तस्त्रीहारिणां नृणां साधूनां क्रूरचेतसः नासाग्रनयना ग्नेध्यायंति
एवं तिसदा मध्यापवस्वावित्तानि हार्जितान्यतिदुःखतः एवं धर्मरताः सर्वे दूषिता भवता
नराः साध्वीनार्यश्च दुर्हीनवेन सा पापकारिणा साध्वी नारी विलोकयाह भवान् पापवि
मोहितः कावयुः एकरूपे नकेन एवती रूपशालिने पितरं मातरं वापि भ्रातरं वापि न पानि
ते नारीणां संदत्ते योनिर्हि दृष्ट्वा रूपान्वितं नरं नन्दने हृष्टनिमित्तेन केन वित्ताधिगच्छति स
स्याः सा बहुमानेन लोकानां लज्जयापि च भीत्या पत्यादिकानां वा स्थानकाभावतोपि वा

श्री पुं
१६३
163

अथ स्नात उत्कर्षं हृष्ट्वा विलोकयन्ति पावकः त्रैलोक्यं लोकयन्देषा मनसा कामसमोहिता विवेका
क्रान्तचित्ता नो उत्कर्षाणां महात्मनां हरेर्हैयं स्मरः केनैव ध्यानायपहरिष्यति साध्वीभूत्वास्थि
ता नारी वित्तयाव्यभिचारिणी गणिकायां हृदयं यस्मात् स्वजनानपि वंचयेत् इत्यादि वादिनास
र्वं भवता कलुषीकृतं जगत्तच्च यथावस्त्रं तैलस्नेहेन सर्वदा भवतानिन्दिता देवागुरव
श्च तपोधनाः पितृमात्रादिकाः सर्वे त्वया धिक्कृता स्वबान्धवाः लोभमाश्रित्य दुःखं कामेवा
धमसर्वेदा पेयपानाविविधं वित्तं सागरस्थापहृता मुक्तः मनसा चिंतितं भूरि जंतूनां तापका
रणं इदं कृत्वा कविष्यदे दुःखमसमस्त्रं वैरिणः अनेन स्वेहमनलं कृत्वा पश्चात्त्व नैरह एवं
दुःखोदयो राज्ञेऽपात ति ध्यामि कालतः इत्यादि भवता भूरि विकर्मणा मनसा गिरा कृतमित्या
दिवचनाः किंकराः पापकारिणां नरकेषु च सर्वेषु मार्गस्थानादिभेदिषु जवेतिदुःखम
तुलं दुःखिनो दीनचेतसां नानाविधमिदं दुःखं नरके देहधारिणां यथात्र नरके दुःखं न
था सर्वत्र जन्मनि शरीरस्य स्थितो नृ हत सर्वाणि च दुःसह स्वर्गलोके तथा स्वर्गे भूमौ वा
वासकेः ऊर्ध्वः चतुर्विधानां देहानां देहमेकं प्रजापते सात्विका निरायतत्र सर्वे तेवशवर्ति
णः पराधीनं तथा केन साधनं जायते तोपि च समानेभ्यो भयतदृत अधिकेभ्यश्च नित्यशः क्केषा १६३

सुखमहानत्रजायतेनात्रसंशयः ब्रह्मलोकेतथास्वर्गेभोगवत्यांतथैवच मरणादि
यतभीतिर्भोगेछाचैववदारुणा भूमौमरणतोयावत्भोगेछाचैवदुःसहा बाध्यवादिवि
नाशेनदुःखंसंजायतेन्दारुणा ततोप्यभ्यधिकंदुःखंकोटिकोटिगुणंभवेत् भोगवत्यां
तथास्वर्गेब्रह्मलोकेचदेहिनां सर्वत्रजनकः कश्चित्तननीचापिविद्यते इतःसता
त्तथायंवपुर्जनेनांनानाविधोहियः भिन्नाणिमत्रवस्तुहद्रसमीनारमेजनाः देहिनोत्र
यथासंतितथादेहांतरेपिवा ब्रह्मलोकेतथास्वर्गेपातालेपत्रगापिये हिरण्यगर्भोभ
गवानस्माकंपूर्वजोहियः सर्वाधिकमहाबोदेवः शरीरवतामीश्वराः अनेककल्पको
टीनांकर्त्तास्थितिविधायकः हर्त्तातथैककालायंदेहतेयंयविवर्जितः यादृपायतगाता
निब्रह्मांडेडबराणिहि पातनः कोटिशश्चैवभवंतिनभवंतिच विभ्रमपरस्तयस्म
ताब्रह्मलोकादिसंश्रयाः मानस्थानाययासार्द्धपर्यंकेपरमेश्वराः ब्रह्मलोकेचसत्येष
वेदात्माचतुराननः यस्मिन्हृत्पद्मरावत्पोशावीत्र्दयनेटनः देवानांप्रथमोदेवस्त्रिलो
क्याःपतिरीश्वरः लोकपालाष्टकंतहतत्र्यष्टकजलजेषुच सर्वेषामधिकमसंतवास्य
क्यादिकमहुते एवंमनुजपतादिप्रभवोविविधास्त्रपि देहभाजःसर्वत्रेषावनकिंचि

आ॰
पु॰
१६४
164

दिहविघाते जननेमरणेनहृष्टेषमोविषयोस्थिते स्यादुःखकोरेतहन्नुभूतावासेवृनस्थरे रमेः
तद्यात्मनस्त्वाम्यैवषमंनैववियते मयारीरोहिलोकानां स्यादुःखविवर्जितः विज्ञानमय
आत्माकः शरीरेणाविवर्जितः विज्ञानमयतामाप्यतंतपक्षनिरंजनः उच्चावचानिदेहानिश
मोत्पविरतंप्रमान् मनोमयोपरूपस्यात् तदास्येतत्प्रजायते उच्चानानाविधास्तिष्ठन् स
कल्पोपिशुभाशुभे शुभाशुभत्वहेतव्यः संपायोविविधस्तथा आत्मिकंचतथाजंतोनास्ति
कंचस्तदारुणं येषांयेयैतथाल्लात्रुहिचित्ताशरीरिणां भोत्पादिकंचदेवस्यमनोरूपस्यमे
भवेत् देवःप्राणमयोभूत्वापंचधाहृहमास्थितः दशधापाणतयातद्वन्नाडीभेदादनेकधा
उच्छ्वासादंभवेद्धन्तजीवनस्यचसर्वदा यन्त्रादनेकधानेककर्मणापरमेश्वरः नीलपीता
दिरूपाणांशाहानांचमहेश्वरः चक्षुश्रोत्रमयोभूत्वाग्राहकः परिकीर्तितः परिशिष्टेंद्रिया
त्मत्वमाप्यात्मासर्वगःप्रमान् करुतेविविधेलोकेसर्वदाज्ञानकर्मणी पंचभूतमयोभू
त्वादेहानेषचतुर्विधान् दशधा[illegible]विषयांस्तद्वन्मयच्छतिशरीरिणां अविद्यामयआत्माय
भेवदावरणंसदा आनंदात्मस्वरूपस्यविलोपस्यचकारणं भूत्वातमोमयोदेवोनिद्रादेःका
रणंस्मृते तथाकाममयोभूत्वाप्रजोत्पत्तेस्तुकारणं दुःखोदर्कस्यवहुधाःसुखस्यविवि

यस्य च गच्छेत् काममयो भूत्वा दीनां दीनतमां दशां वध्यजनस्य च सत्राक्रीडामर्कटको भवेत्
पुण्यपापकरस्तद्वत् शुभाशुभकरोपि च यदा क्रोधमयो भूयात् प्राणः पापकरस्तदा दुःख
वानलमाप्नोति वह्निमध्ये स्थितो यथा ब्रह्महत्यादिपापानि याति क्रोधमयः पुमान् कुं
भीपाकादिकांस्तद्वत् नरकानतिदारुणान् कामक्रोधावुभौ ज्ञेयौ संसारस्य च कारणं शत
त्रमयो यदा भूयात् जीवन्मुक्तस्तदा भवेत् धर्माधर्ममयो भूत्वा कारणं सुखदुःखयोः उच्चनी
चत्वभेदास्तु निर्भेदं पांचभौतिके एवं सर्वमयो भूत्वा सर्वमेवाधिगच्छति मत्पुंत्वपरोत्तव
ताहृषो जगदीश्वरः यद्यद्धि कुरुते जंतुः कर्माचारादिकं च तत् तेन तेनोच्यते सर्वैरभिधानैर्वि
जितः नायं साधुरसाधुर्नेनयामः पुण्यपापयोः सर्वसंगविनिर्मुक्तो न भावन्सर्वगः पुमान् सा
धुवादं तथा कीर्तिं तथैव बहुलं सदा प्राप्नोति पुण्यकृत् तद्वत् विपरीतं परः पुमान् अयं कोपि
महात्मानरा वमाङ्क्षु विचक्षणाः पुरुषो निर्गुणः संगः सर्वभेदविवर्जितः स्वयं न कुरुते किं
चित्कार्यकारणमसौ एवापि अविद्यासंगमासाद्य ह्यविद्याजन्तदुर्भेणा प्रथमं कुरुते कामं ततः
सर्वमयो भवेत् संकल्प एव एवायं बहुस्यामिति वै पुरा स्वसर्जे सकलं विश्वं देवः सहसा तदा
त्मकं अन्योपि जन्तुरज्ञोयं चेतनो ज्ञानमात्रकः इदं भवत्विमं भूयात् इदमित्येव चिंतयन् प्रथ

अ॰
३॰
१८५
165

मंतनएवामंसंसारंवङ्कडः॥ख्वंद प्राप्नोतिविप्रोभूत्वाकालपाशात्समाहतः अनर्थानरवंकं
हिकामेच्छादमेनीषिभिः कामोपिपयोषितासंगसंगेच्छापरिकीर्तितः ३कामाचतनतःकामा
वीतमत्रप्रकीर्तितं संसारपादपस्यास्यकारणस्मसमस्यहि प्रमाणफलमयोनित्यंसंसा
रेपरिकीर्तितः वित्तानमयपरत्यादिभेदानैवापरः प्रमान हन्तेकाममयमलेसर्वदंत्येनमहा
प्रियः देहधारीप्रगेकामैरकांक्षाकृतेयमः ३८प्रियंसमाप्यामिहाप्याम्यप्रियमप्यदः
इतियाहकभेवत्कामस्याहकनिश्चयवानप्रमान याहंशंकुरुतेकर्मपापपुण्यसमाश्रयं
शुभाशुभंततस्तस्यफलमेतिप्रमान्सदा अस्मिन्लोकेपरस्मिन्वाम्रावदेडः॥ख्वहानिदं
प्रासयपरिहारायसर्वदासुखंडः॥खधाः कर्मयघप्यकुर्यात्तथाप्यत्रनतद्भवेत साधना
देस्यवेगुणात्तस्याप्यस्मिन्नदेवहि स्थावसडः॥खबाकल्पातडः॥खमेवप्रजन्मप्रमान ततःकामे
नसंसारंडः॥खरूपसमाप्नुयात मानसेनसदादेहीडः॥सहबङ्कदेहजं पश्चासक्तोभवेत्तत्रभो
विकर्मप्रचोदितः ब्रह्मलोकेतथास्वर्गेभूमौवानरकेथवा तत्रैवकर्मणातेनसाहिताल्लिं
गदेहभाक प्राप्नोतिमरणाद्ध्वं स्थूलदेहंनसंशयः स्वर्गादौपरिसक्तोयस्तुकृतीदेहंदेहभा १८५
क उपभुज्यफलंस्वर्गेयातिभूमौपरत्रवा भूमौचेतभारतेवर्षेस्वर्गीचेद्वर्णिकोभवेत स्वर्गं

कर्मत्वेयेभ्योयश्चैवंवन्कृतेहितत्र स्वर्गेतत्र भूमितत्र: स्वर्गोस्वर्गाच्चपुनरेवता प्राप्यशोपानि
मनुजः क्वचिन्नरकादिषु पाताले नरके तत्र तत्र ब्रह्मलोके तथा दिवि भूमौ च विविधान्
देहान् पातिकाममयः पुमान् दिवसयाहृषीयमस्यवासनावर्त्ततेयथा ताहृशं शपनेया मो
देहमाप्नोति सर्वदा एवं जन्मान्तरेयस्ययाहृशीवासनाभवेत् ताहृशं वपुराप्नोति देहपातान्
परं पुमान् कर्मभिः पुण्यपापाख्यैः प्रेरितस्तन्मना: पुमान् देहान्तेविन्तयेयद्यत्तत्तत्प्राप्नुयात्स
मनन्तरं पूर्वकर्मत्वयमस्य स्मरणमतिजायते अनादिं भस्तथाभावि कर्मणा मरणान्तरा
अस्मिन्नेवसरेदेवः कर्मकारा हि निर्णीतः सत्यसंकल्पमात्मापं चिन्तयेयस्तु देवहितत्र गृह्णी
यात्तवक्त्वा थादेहान्नतेपहृयहृत्वया आत्मानं तथैव संसारी कामदेहान्नवाप्नुयात् कामिना
निश्चयोभूयात् निश्चितन्तस्यापिकर्मिणा कर्मिणः कामिताचेवं चक्रमेतत्र प्रवर्त्तते कर्मान्त
सारतोभूयात् रुक्षाजन्तोः शुभाशुभा रुक्षानुसारतोजन्तेया संस्कारा द्विहितवः भाविपु
नरनुसारेण कुर्यात्कर्म शुभाशुभं भूयान्त शुभाशुभेभिक्षान्तस्य कर्मानुसारतः कामए
वततोजन्तयोजातेदेहप्रकारणं कृतोः कर्मकरस्यास्यनिश्चयापरमस्थितः एतस्मिंस्तत्र
एवापि संसारेकारणं स्मृतं कामरुक्षाभियोपसत्वस्मिक्ष्वनैवकिंचन यत्स्यचित्प्राज्ञोहियत्

श्रीं
दुं
१९९
166 पु

पश्चात्तिवद्धकंबन एकस्यापिनपर्याप्तंशेषः कामाग्निधारिणः दृविड्ढेभगवानिंद्रः यस्मात्
नस्मृतः ‥ ब्रह्मलोकः समयाणामाने दानोहियोवधिः कामाग्नेस्ततएतस्यनिंद्यनोविद्य
तेभुवि स्वर्गेवाब्रह्मलोकेवादरतोजगतांत्रयं कामकतृकएवमानमभेद्यसर्वैवस्त्रभिः श्रा
श्रित्यत्रिलोकेषुसंचरत्येषुसर्वदा कामोहिमानसोवृत्तिः प्रथमापरिकीर्तिता जगतए
टस्यनिर्माणस्तुत्रभूतामनीषिभिः अविद्यामनआश्रित्यवर्त्ततेजनपकाशिनी मनः काम
समाश्रित्यजयेहिसंबरावरे इच्छाहीनेषुकिंकुर्यान्नमनोहृतिसहस्रकं अविद्यावापिजन
नीविश्वस्यात्मविमोहिनी इच्छाहीनेनविज्ञानेनखावद्धःखप्रदंभवेत् मनोपिनभवेत्ततद
त्तनिस्वयस्यापिकारणं संतोप्यसन्तएवस्युः प्राणाश्वासादिहेतवः दशेंद्रियाणिभक्ता
निपंचापिवपुषासह तथाप्रवर्त्तयोन्नेयोवनाग्निप्रदीपिताः यत्रैवः क्रूरकर्माणः
कर्माणामनसाणिर धर्मः स्वावप्रदस्तदत्त अधर्मोदुःखदस्तदा सर्वसर्वकरंशेसारक्षा
मत्वेनहेतुना यानिच्छतोहिकेदाराः पुत्रालोकाश्चदेहिनः तस्मादिच्छैवसंसारोनान्यः
कश्चनविद्यते इच्छाविरहितोजंतुर्जीवन्मुक्तसमोभवेत् इच्छयाविविधंदुःखंउच्चावचंप्रकार
तं असाभिरीप्सतेयादृक्तादृक्कामीसमाप्नुयात् देवयोगाद्यदाकामरहितोजायतेश्रमात्

सदुःखेनेदमाप्नोति कथं चेत्काहावित्का वित्कामस्पृह्याभवयो ययस्मात्कामविनिर्गमात्
वैराग्येणाथ यथा सुखमोनिष्कामो जायते पुमान् निष्कामेन सदा ३ सेप्साप्ताः कामाः सुतादयः सा
कलेन सदा नैव प्राप्यते कामिनाहिते यात्मा कामोपतापस्मात् निष्कामः पुरुषोत्तमः प्राप्ताः
सदात्मना सर्वे यतः कामाः सुतादयः आत्मकामस्ततो ज्ञेय यथाप्ताकामः पुमानिह यास्मकाम
स्त्वनिष्कामो निष्कामो कामसंरितः कदाचित्तु किंचिदेवात्र कामिनो न नृपादिकं प्राप्यते न स्व
ऽभ्भूयः कामा नैहीमिकारणं आत्मकामस्तदा नैव प्राप्नोत्येतत्न्नृपादिकं किन्तु विश्वमहं
कान्तं प्राप्नोत्येव सदेवमः श्रीपदुःखे सा वंन्हूणाय निनो नो पिपणां स्तथा विषमे सर्वदा नदन
दुःखं दुःखं महत् अतस्यैतस्य यथा वक्ष्ये: धनीनां जातिकाङ्क्षनात् दुःखं बहुविधं प्राप्य
स्वप्नमाप्नोति मानवः दरिद्रस्तु इहदया दुःखं किंचिन्न गच्छति यथाप्राप्ताज्ञालोके लोकेमा
दते देवराजवत् न तस्यास्ति भयं किंचित् राजतस्करतोपि वा यथात्र धनिनो नित्यं विद्य
ते सततं भयं अर्थोत्पाद्यायासे न संतोषः सुखं यच्छति देहिनां यायासान्महतो माप्यः का
मोपक्रिविनवा यथापादस्थितेच्चर्मसर्वदा सुखकारणं यथा नामेवमेव स्यात् संतोषा
देहधारिणां वसुधा सकलं लोकास्थितं यथा ऊर्ध्वामकंटकं मसृणं लावेति सकल्पपाषः लो

ग्रं॰ वृ॰ १६२ 167

शोमवाप्नुयात् तथाकामानवाप्स्यामीत्येवं संकल्पकामुकः यहं तोऽहं स्वमाप्नोमि स्वर्गमाप्नोमीति वा
नवा नस्वर्गं स्वर्गं वैभोमम्प्युवियते न विन्देज्जनसः यस्मान्नस्वर्गेपत्स्यात्तेभ्यः कामविवृक्तेनात
अकामस्यात्मविज्ञानमहं ब्रह्मेतिजायते जाते तस्मिन्न निर्यान्ति तस्य लिंगमनो बहिः अत्रैव
शरीरत्वैवेत प्राणाः लिंगशरीरगाः तेन सार्द्धं विलीयन्ते शांतदीपो यथा ग्रहे ब्रह्मरूपः पुरैवायं ग्रह
ब्रह्मेतिबोधतः ब्रह्मैव भवतीशः स प्राणनाशादनंतरं महाकाशं यथा पूर्वं घटनाशात्तथेदन
मः घटनाशे महाकाशं भवत्येवंप्रमाणेह यथाविशुद्धआकाशे गंधर्वनगरादिकं आकाशा
ज्ज्ञानतो भूयात्तथात्मा ज्ञानात्तथा जगत् निष्काम आत्मनीत्यास्मि कामबीजो जगत्तरुः जायते
स्वात्मविज्ञानेबीजनाशाद्धिनश्यति आत्मज्ञानोदयं जातकामः कामाज्जगद्भय आत्मज्ञानाद्धिन
श्यतं तत्सर्वमज्ञानमात्मकं अज्ञाननाशतः कामोमूलाभावाद्धिनश्यति कामनाशाज्जगद्धेतोः ति
बीजोनभविष्यति यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा ये स्य हृदिश्रिताः तदा मर्त्योऽमृतो भूयात् ब्रह्माप्या
स्मिन् कलेवरे अहंमानस्य मृत्यागो देहदेहादिनिर्गतः सतिदेहेऽपि वृत्तस्मात् देहस्यापि न
देहगः कामानां हृदयं वासः समारमृतिकीर्तितः तेषां सर्वात्मना नाशो मोक्षउक्तो मनीषिभिः
ब्रह्मज्ञानाद्धि नानाय कामान् प्राप्तिसर्वथा जीवतत्वविदिं ज्ञाते सतिदेहेऽपि मुक्तिभाक् यानेदा १६२

त्मनं ईशस्य स्वयंज्योतिः स्वरूपिणः साक्षात्कृतिर्भवेन्मुक्तिः सतिदेहेगतेपिहि का
मानां हृदयस्थानेबंधउकोमनीभिः स्वस्मनायेतथातेनजीवन्मुक्तः प्रकीर्त्तितः आत्म
नोवरणमायाविदेशः कामएववा बंधउकोहयाभावात ब्रह्मविन्मुक्तईरितः संबंधेना
त्मनोहृदयपद्मेचेत बंधईरितः विनातेनैवसंपश्यन्मुक्तोजीवन्भवेत्समान कर्मणा
यद्देवस्यात्प्रमत्तादेः शुभाशुभ आहारादिकमेवस्यात्जीवन्मुक्तस्यदेहिनः गर्भवासेस्थि
तोजेत्नेवमासात्मनः शुरा रसानानाविधानयद्दत भुंजानोपिनवेत्समृत बालोन्म
त्तजडादिर्वानानाभोगानस्समाचरन नवेत्तितद्देवायंजीवन्मुक्तः प्रमानपि यथाक
श्चित्प्रमत्तोत्र किंचिद्दिव्यप्रपद्यते आत्मानमेवमेवैषजीवन्मुक्तः प्रपद्यते सर्वलोकेचयथा
कश्चित्देहीदेवादियोगतः विस्मृतात्मस्वरूपः सन्कृतंनोवेत्तिनहि यांतोदांतस्स
त्त्वैषावायं सर्वकामविवर्जितः निर्दिष्टः कृतेनैवजीवन्मुक्तः कदाचन वासनाभिर्यथा
मत्तः शास्त्रार्थान्प्रतिपद्यते वासनाभिस्तथाचायंजीवन्मुक्तोपिनोगुरुः मायावीविस्म
तिंप्राप्तः सर्वशास्त्रविशारदः एकाकिलेस्वरूपस्यसहकृतेबहुरूपकैः सयथागुरुशि
ष्यादिभेदोतिर्भेदएवहि आनंदात्मानथावैगुरुशिष्यादिभेदवान यथायामानपुरुषः

श्रा॰ ३॰ १६८ स्थूलंदेहंनवेत्यसौ स्वमानापमानंहिसम्यमेस्वमात्मत्येवमन्यते कदाचिद्देहवियोगेनस्वयं
मात्मार्थंतन्नवित्त वासनावासितस्तत्रहर्षोपदेशंकरोतिच जीवन्मुक्तस्तथादेहद्वयेन
वावगच्छति साक्षान्नहिज्ञाननम्रःकुरुतेकोपदेषाने अभिमानस्यसंत्यागोदेहस्यापि
168 देहिनः तामसस्यापिसर्पोदेदुःखंनजायते विद्रुषःकिमुतेनत्स्मानधीमतोतिविवे
किनः दुःखंदेहोत्थितंयस्मात्देहेहंकारभाजनमः कंचुकंहियथासर्पस्त्यक्त्वाचावि
विलस्यव उत्थायंव्यसृतकेस्वस्यदेहेपश्यपन्नसज्जते एवंविद्वान्निमंदेहअभिमानविवर्जि
तः पश्यपन्नापिततेनायंसज्जतेसंगवर्जितः भुक्तावित्थंयथादेहस्यसुखदुःखंचगच्छति
नसुखंनापिदुःखंवाभूतंनचाधिगच्छति एवंमुक्तस्यदेहोपिसुखदुःखेसमाश्रयात्
कर्मतानेवमुक्तोयंपुण्यपापविवर्जितः शिशोर्यथाभवेल्लोकेविज्ञानंसुखदुःखयोः
रागद्वेषविहीनस्यतद्वन्मुक्तस्यसर्वदा यथाचस्यविदेरोगीद्यपाकोमतिमावतः सुख
दुःखपरेच्छायाप्रामप्यात्मवित्तथा असंगात्तदेवमायातोयथाकश्चिद्वनीयमान अला
भेनविषादीस्यात्लाभेहृष्टोनचाचमः लाभालाभेनथैवासजीवन्मुक्तःस्यसर्वदा हर्षवि १६८
वविषादंचनस्पृजनयतः कश्चित् भृत्यकोभृत्तिमेवकन्नात्यल्पबहुधाकश्चित्स्वामी

वाकृहतकर्मकालावधिर्विलोकने जीवन्मुक्तस्तथैवाथ व्यापारे पुण्यवास्यतः आत्मान
मवलोक्यैव तिष्ठत्यात्मकर्मणा सदा दारुयंत्रं यथा सूत्रे गच्छत्ततः सर्वतो दिशं कर्मसूत्रैस्त
थाद्देहो जीवन्मुक्तस्य गच्छति यथाकर्मं मयोहस्तीवदत्वबुद्धः स्वकरो भवेत् कर्मानुसारतः
पुंसो जीवन्मुक्तवपुस्तथा आनिपातं यथा गच्छेत् बाणो मुक्तो धनुष्मता प्रारब्धकर्मभि
स्तद्वत् देहो याति मवागोचरे जते भूताविष्टो यथा कर्तुं कृत्वैव वेत्ति न किंचन व्यवहारं तथा
कुर्वन् जीवन्मुक्तो न वेत्त्यसौ एताहशीप दावस्थापामो भवति मानवः तदा विनाशमा
याते सति वास्मिन् शरीरके शरीरत्रयहीनः स्याद् मृतो जन्मभावतः प्राणस्यापि भवत्यस्मा
णः प्राणापानविवर्जितः स्वसजातिविजातीयस्वगतभेदत्रयविवर्जितः ब्रह्मैवात्मप्रकाशमा
त्रेजगए वनचापर एवमात्मानमाज्ञाय राजा समयमुखोऽसृजत कारणं ब्रह्मविज्ञाने ज्ञा
तवात्र महीपतिः न हि शाह श्रुतो श्रुद्धमनसः प्रमितिमिषः अतुभिप्रायएवात भूयो राजा रु
देवदेवर्षिन् मातविषोस्मि सोहं तेषासवल्का ददाम्यहं गवा सह स्वविधाया निष्क्रम
[illegible]तिसततमं रुत्पकेयास वल्कलेऽपि मे च ब्राह्मणाभावतः साधनं विविधं तस्मात्कवान्य
निसत्तमः पंथा सत्यो निविततः पुराणं स्वावेदान्तगणं विधयी कृतसमा जाता बाधच्छ्रम

भा॰ जन्मनि ज्ञातो मयैव यो नित्यं सर्वदा सर्ववेदिना मदन्यः को मम स्थानं ज्ञानीयादिति ज्ञेयं मे गुरु
३ र्वेदात्मकस्तस्मात् ज्ञानाभ्येन महं मुनिः तेन मार्गेण विद्वांसो ब्रह्मचर्यादिसाधनाः श्रयिया
१६५ ख्यात्वा निर्मलाः स्वर्गलोकं स्वयं प्रभं विलीना ऽरवा तिष्ठन्ति गत्वा नेदात्मरूपकं दुःखेनोनावि
169 धेर्मक्तानि स्थलाः स्वात्मनि स्थिताः रागद्वेषादिनिर्मुक्ता अज्ञानेन नाविवर्जिताः देहाभिमान
संत्यागात् ऊर्ध्वं निबंधनीजनाः ह्रादित्यं तथा वाह्ये सलग्नो यो वर्त्तते ब्रह्मज्ञानात्यमा
र्गेण सोनत एकीभवेदपि सगुणब्रह्मलोकस्य मार्गः स्यैर्यं तथा हृदि यस्मिन्नाडी समयो नित्यं
वर्त्तते राजमार्गवत् तस्मिन् शुक्लं तथा नीलं पिंगलं हरितं तथा लोहितं वेत्येवमादिरूप
मारुमनीषिणः चित्रवर्णान्वयं पंथा ब्रह्मणा सातिरूपिणा ज्ञातस्तेन व्रजेत् क्षिप्रं सगुण
ब्रह्मवित्तकः पंचाग्निवित् तथान्योपि गृहस्थान् वयाश्रमी स्वाश्रमोचितमत्यंतं शुभकर्म
विधाय हि संयतमो विशांत्यते यत्र दावादिमाहृद भूमादिमार्गेतो गता स्वर्गे केवलकर्मिणा
द्वी ब्रह्मदीनस्त्वात्मानं हतता नोपासनया हि ये अशाध्यं यांतिकर्मिभ्यस्तेधिको संस्कृतिपशुः देव
ता विषयाः गत्वा परमेश्वर्यमश्नते कर्मिभ्योभ्यधिका सक्ता दारादिषु भवंति हि विषयाकर्म
णोवापि सक्ता दारसुतादिषु कंचित्कालं स्वर्गं प्राप्य पश्चात् दुःखमिदं पशुः अस्थावानामय १६५

लोका अथ तत्तमसावृता स्वज्ञातानाभिगच्छन्ति ये स्वज्ञानविवर्जिताः एवमेते त्रयो मार्गाः
कथिता सर्वदेहिनां श्रेयेन मार्गो स्वज्ञानपथं हि सः न परं परमाप्नोति पा
र्थ पुरंगतः विद्याकर्मवतां मार्गो उक्तोऽयं कर्हिचित्कोविते ब्रह्मज्ञानपथं याति सर्वमा
र्गोदयं सति ब्रह्मज्ञानमार्गेऽस्मिन् स्वात्वेऽखिलं विवर्जिते याति यत्स्वसरहस्यादूर्ममार्गोऽत्र
योऽपि हि पुण्यविद्याफले ब्रह्मलोके पुण्यफलेऽपि च स्वर्गभूम्यादिकेन तदनन्तरं के पापफले क
ले स्वाबद्धःखे शरीरस्य नात्मनः लेकश्चैव न शरीरस्य स्वनन्तः स्वाभ्यां अस्मिन्संबद्धं उपमानं ये दे
हे हि स्वाबद्धः स्वाभ्यां ज्वलन्तमनसं ज्वलन्तं देहतादात्म्यमापन्नो मूढः सर्वोऽप्युपमानं स्वात्वं
भूयादितीच्छायां स्वात्वकामाय सर्वदा आनन्दात्मा स्वयंज्योतिर्निःप्रपञ्च स्वात्मसागरः एवंभूतं
सदासन्तं हृदयस्थमहेश्वरं आत्मानं बहिर्ज्ञानीयादयं मत्सीतपहन्तरः किमिच्छन्कस्य का
माय शरीरमनुसंज्वलेत् विज्ञातात्मस्वरूपस्य मोहो यस्मान्निवर्तते तन्निहेतोर्निवर्तते देह
तादात्म्यधीरपि तादात्म्यबुद्ध्यभावे यदेहहताय कथं भवेत् सदानन्दस्वरूपस्य पुंसो देहात्मप
रस्मात् हि तादात्म्यमग्निनायावदपसो विद्यते च हि वह्निर्ज्वलनं ज्वलति तावदेव तत् लोहकं
तादात्म्येऽपगते कस्मात् ज्वलन्तमनुसंज्वलेत् एवं संज्वलतो ह्यात्मा देहाद्यन्यानसंज्वलेत्

श्री यो १२०

120

लोकेपि पुत्रमित्रादिष्वात्मतयाभिमान् यः गृह्णाति तावद्दुःखमेति निःसुखं तस्य केनचाप्यथा यदाभि
मानसंत्यागं पुत्रादौ कुरुते पुमान् न तत् दुःखं तदाप्नोति यथा मार्गे स्थितो परः एवं देहाभिमा
नेन दुःखी भवति निर्गुणः अभिमानस्य संत्यागात् न दुःखं समवाप्नुयात् गुरुशास्त्रोपदेशान्
येन ज्ञातः परः पुमान् आनंदात्मा त्रिसंघातेऽप्रविष्टोऽविवर्तेन स्वयंज्योतिः स्वरूपोपहाहेयपेय
व्यवस्थितः सर्वगः सर्वसंघातातीतः सर्वथा बोधविलक्षणः साक्षिस्वरूप इव दृश्यकर्ता विश्वरूपेण
हि तस्य सर्वोभवेल्लोकः सावदुःखमहोदधिः यथा रज्जौ भवेत्सर्पः सर्पधारादिकोपरः ब्रह्म
लोकादिको लोको नरकान्तो प्रकल्पितः मार्गत्रयेण संप्राप्यो नास्मादन्योस्ति कश्चन किंतु स
र्वमिदं विश्वं अपि देवादिभेदभाक् सदसद्रूप आत्मायं रज्जुः सर्पादिके यथा नतो मार्गत्रयं
हित्वा संसारवनमध्यगं ब्रह्मबोधेन सद्ब्रह्मणो मार्गेण वित्ततेन च गच्छेत् कदाचिद्राजेंद्र स्व
रूपावच्चवाव्रजेत् त्रैवर्णिकशरीरेषु स्थित्वैवात्मानमव्ययं जानीयात् यः सविज्ञानात्
भवाब्धेः सर्वमेव भो अधिकारिशरीरेषु आत्मनो निश्चयो न चेत् भविता भविता हानिरस्मा
कमहती नृप दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं विषयासंपातनं चलं तथा कुर्वीत न यथा पुनर्दुःखसमा
व्रजेत् आददीत कथं राजन्नहसनः प्रभूतं चेत् सेकतेव हि संतसेयो पि स्यादिति बुद्धिमान् १२०

सुलभाः सर्वे देहा नानायोनिषु भूयते उच्चावचा जन्तवो नामावर्षपरिहाय हि तत्रापि
भारते वर्षे सुधिकाविवदुर्वादि लभते नरपशाहे लभ्यते नाधिक तमं कावित् विषयासत्तिस
ज्ञेइ दिवि वा नरके पि वा प्राणिनां ते नैनेनैव देहेन सहप्राः सदा कर्मणैते नतेनेवमा
प्यते स्वयमेव हि कर्मार्थं भारते वर्षे सन्ज्ञानां विनिर्मितं कृत्वात्र विविधं कर्म विविधं दे
हमाश्रयात् उच्चावचेषु लोकेषु दारापुत्रादिसंयुतं भारताद्गुरुपोगकेन पातालस्वर्गनोगयी
कं सम्भेदं विभिन्नेयत् नानाभोगैः प्रवरैत्त स्वल्पं तत्र वपुर्वेना नागकन्यामनोरमाः
पीनोन्नतकुचद्वन्द्वप्रस्फुरद्धारचेटनाः मणिमुक्तावलीकान्तिकाञ्चनसत्थाकराः वि
ह्वस्थिता यथा स्वर्णे यं सर्वस्वहारिकाः स्वर्गेन तारुण्यो कावित विघ्ने नललना भुवि ऊ
नः सान्द्रदीर्घाजणताहृष्टीस्यादेहावना नानीभ तमिदं प्रायः स्वकृतं तलवासिनो पाता
लमिति यत्तोकं नानाभरविचित्रकं अत्र स्वर्गेण सहप्रामणायः सन्ति कोटिशः नागानां
नागकन्यानां मस्तकेषु महामणी चेद्र विम्बसमप्रख्या मस्तके विलसन्त्यनेकाः प्रकोपिन
षु गात्रेषु हाराः सन्ति महस्वराः अस्वर्ये पपण्ड्र त्पतन स्वर्णं सार्थ्यकमुनेः पातालेन हि
कोप्यत्र सर्व्वंयपषणाति देहभाक् पूर्वं देवाय सत्यत्र पन्नगाश्च महाश्रियः भोगिनो नामपद्येनत्त

ध्या·
पं·
१२१
121

सार्थकं जायते सदा वासुकिश्चात्र संतिकं देयः श्वालिन स्थितः शेषश्चात्र महानागः सायनं
योऽस्त्ररविषः तक्षकश्च महानागो रत्नेयः सवितस्थितः नास्ति यस्य मतो कालो विषस्यात्र
कथंचन कर्कोटकस्तथा नागो महानलसमो हि यः पद्मश्चैव महापद्मस्तथा वैकुलिकस्त
था एलापत्रकरत्नाख्याः कुलजा विषधारिणः अनेककोटिसंख्याते वैयुक्त्यादिभिर्हताः क
उल्लादिविभूषास्तदेवादीनां पर्यंविताः विश्वकर्मसमो दैत्यो मयो मायाविशारदः विप्रचित्ति
स्तथान्येऽपि संतिशक्रस्य वैरिणः बल्याद्याः यानमोऽपि येभ्यो भीता देवाः सदा हसन्ते वर्णयंति सदा
स्वर्गे पातालानि मुनीश्वराः नारदाद्याः समागत्य पातालेभ्यो दिवं प्रति अस्मात्स्वर्गे तथा भ्र
ष्टलोके राजन् भवानपि वर्णितं प्राप्यते शुभिः सुकृतैः सर्वमङ्ग तत्तत्सर्वं भारते वर्षे मा
नुषाहहताव्रजेत् दुःखियत नरकेषु कगके तदपि भारतान् तथा विदेहकेवलभारता
द्दैव संव्रजेत तेनैषु जायते यान्तं भज्यते नरूहेषु च यथा तथा भारते कर्मलोकान्तरे फ
ले यद्यप्यत्र भवेत् ब्रह्मविद्या लोकांतरेऽपि च तथापि पातिकी तत्र राजचक्रसनिश्चिता
ह स्वास्थितं महापिंड दधियुक्तोदनस्य ते पवित्रस्य करे लेढि त्रिकामो यथान्नार्थी तथै
व मानुषे देहे हित्वा ब्रह्मात्मबोधनं लोकांतरेषु परब्रह्म विज्ञेया बालिशाः प्रमानन्दतानिर्गे १२१

मनेकस्यं किं वित्तमेभविष्यति इति कोवेद योनायं हस्थितोपि पुमान् भोग्यः संतिस्समानि
शतशः मतिबुद्धानिकर्मभिः कोटिजन्मार्जितान्यस्य पुण्यपापात्मकानिहि ततः शरीरसंत्या
गादूर्ध्वं पापमनापि च किं करिष्यति वैदेहो नष्टष्ट महालहे टीकाः पुनः पुनर्नैव तं लहे
लभतेकाचित् तथा संसारदुःखे तेन नरक लहे संसारी कितवः केन प्राप्यमानुत्तरेण दः
पाताले देवलोके वा ब्रह्मलोके यथा पुनः नरके भूमिभागे वा शरीराणि समान्मवत ततस्त्र
वैदेह पापात्मादिहर्षित सुखाभिवंसमात्मा मोत्तिरः स्वमेव शरीरं त्यक्त येयं मानुषो देहः
कितवाभिर्जितापुमान् विषयानि जितं भूतेस्वयंतमवेतात्मने अभिधावति लोके कितवा
जितभूमिकाः पराजयाय सन्ततं तत्र नदृश्यता यमाः विषयैः कितवैः सोपि सदा दुःखितः देवि
भिः हतपुण्ययतः पापकोपीनो शावपिष्यते नतादेहस्पपत नानतऊर्ध्वमज्ञानिनामिह
महती नष्टिरायाता राजन्या यादि विषोभिणी मा भूदियं महाराज हस्माकमपि कापि णा
अत्र वृद्धा विज्ञानकरिष्यामो धुवं वयं शास्त्र माहिक मस्माभिरारब्धं प्रत मत्रते: इत्युक्त
देवीभिर्दूतैः कितवैर्विषयैः सह जेष्यामः कितवानतान् नित्यं दुष्टान् देविनः विषयानां
क्लिनः सादिशा सहृदा जन स्थिरो भव विषयाः कितवा राजन जेतारः सादिवर्जिताः इत्युक्त

श्रीः
वृ
१२८
172

देवनैः केन जेयं तस्मान् शक्राद्यैः मे ब्रह्मचर्यादिभिर्ग्लहैः शास्त्रमाति निरूपितैः दुर्दान्तदेविनः
शक्र न जेष्यामः त्वणाते युक्ता वाग्यमित्वादिभिस्त्वापि निहन्ता न्मार्गवर्जितः वर्णाश्रमादिभिः
पाशैर्विषयाणीनत्वयापराण् स्वल्पशेषाद्द्विजेष्यामो ब्रह्मचर्यादिभिः ग्लहैः एतेषां जनकस्तद्
न जननी च वयं त्वम् बंधुभिः सहिता सत्तो धत्तामो ब्रह्मवह्निना अन्यानि त्वस्य बुद्धियो जननी
मामकी निता आत्मावरणासंयुक्ता कितवानां दुरात्मना मनः पिता न त्यावं पुत्रेनो यं वामला
णाः वयं ब्रह्मस्वरूपेत्येवं महता ज्ञानवह्निना दग्ध्वा कूटं स्वसहिता न विषयान् विजयेम हि
एतैः पराजिता राजन् बहुकालं पुरा वयं यथेमे सकला लोका लोकपाला तथेश्वरः अथप्र
भृति ते सर्वे स्वप्रमत्ता वयं स्थिताः यत्ते बाणाः स्वधेष्यामो विषयान् कितवान् अमून् शास्त्रमाति
बलेनैव माते भवतु माध्वसं हास्त्रमातिबलेनैव यथा पंचापि पांडवाः अथमान्यत्ते रागशाला
न् कितवान् कलहप्रियान् असमर्थ के चतुर्दत कितवैर्विषयैः सह महती वृष्टिकाहितानास्मा
कमिदमीदृशं वामदेवादयो यद्वत् विषयान् कितवान् अमून् जितामरणानि मुक्ताव भूवुः स्वात्म
रूपिणः वयं तथैव राजेन्द्र जित्वैनान् कितवान् इह ब्रह्मामृतं भविष्यामो नात्र कार्या विचारणा
शास्त्रमातिपरित्यागात् विषयैः कितवैः समं दुर्दान्तदेव भिन्नेते प्रारब्धवैर ब्रुहिभिः हृतश्रण १२८

धनाम्न[illegible]नः तत्र तत्र महाराजद्रुःखात द्रुःखमपगतः पातिएस्माव

रास्तदहते आम्यावापविभेदिनः यशतस्त्रापि सर्वा ग्राहर्षपतेत सर्वेतः स्थिताः विषयां किन्

वाराजनपतेडर्षं तदेविनः अनतोहृदयानप्रमोजयत्याहेः हन्ताभिधेः अथातहृदयब्रह्म

ज्ञानमस्याभिरज्जस्रा विज्ञाय सम्यक्तत्प्रमानदेनेजीयते यत्कृशातत्रायदेशानपदेतमनु

पश्यति हृदयेत हृदयब्रह्म स्वात्मानं देवमञ्जसा ईशानं भूतभव्यस्य नततोतिदति स्वयं

अथ तत् हृदयं ज्ञात्वा विषयैः किं नवैरलं इदं तदेवाभिर्नित्यमर्वप्राणापायवंचकैः ज्ञातापि

भारतेव वर्षेह्यधिकारिशरीरभाक् प्र एवं विधाग्लहं सर्वं निर्जितो स्मितलोत नहि पापकं

पीनघोषस्वकृतो स्मीतिकदाचन तास्यनाप्राः कथं विस्यात आत्मनः सर्वदाहितो क

तोभोक्ता तथा माता ता तात्मा किन्न ततः परः यस्मादर्वाग्गर्धकालेनानाभेदः प्रवर्तते संव

त्सर महाहोभिर्वर्षादीनां महात्मनो आत्मज्योतिस्तवात्मेनज्योतिषा नप्रकाश्यते

तदेव ज्योतिषां ज्योतिः सूर्यादीनां विराजते नप्राणोनाप्ययानोवाभवदा प्रः शरीरिणां ज्योति

षां ज्योतिरेवायमायुर्देवाः स्तति श्विते यस्मिन् पंचजना पंचप्राणाद्याः सन्तिसर्वदा भूतेश्वत

भिरुपेदेराकाशोपि च सर्वतः तमेव ज्योतिषां ज्योतिर्ज्ञानात्मानमीश्वरं मरणादिवि

श्री॰ पु॰ १२३ तिमेतत्क्रममहं विद्वांश्चनाहश्च । प्राणश्चक्षुस्तथा श्रोत्रं मनो ज्योतिः परे स्थिते वागादिकाधि
तं लोक एतज्ज्योतिर्विपश्चितं आत्मेति ज्ञानवंतो ये निश्चिन्वंति तेस्य सर्वदा ब्रह्मानन्दं परं
पुराणं नाशवर्जितं उत्पत्तेः जगतां सर्वमेकमेव व्यवस्थितं परतो नाशतो मध्ये नैकधैव
123 व्यवस्थितं नैवाहं हि विदिये तत्त्वं सर्वभेदविवर्जितं अन्यत् क्रमात्म मननसंस्कारस्य विवेक
व हि मनसैवाव्यं गन्तव्यं ब्रह्मरूपं निरंजनं मनः सर्वार्थविषयं निर्मितं परमेष्टिना त्रिका
लं कालतोऽभीतं मनसा तेन गच्छति यद्यप्येतत्सर्वतत्त्वेनाव्यवस्था वर्जितं मनः तथापि
तस्यैनैव स्यात् अपराधः कश्चन न मनः श्रोत्रसहितः प्रमानुरूपं प्रपद्यते यद्वत्पश्या
नि वलोकेऽस्मिन् नेत्राभावेन हेतुना नीलपीते तथा गरहूत श्वेतो नैव भवेत्क्वचित् अपराधी
यथालोके निष्प्रमाणं मनस्तथा रक्षोयात् भेदमेवायं करणेनेयनादिभिः भेदाभेद
च मनसा सर्वार्थत्वेन हेतुना मनसैव ततो ब्रह्म सर्वभेदविवर्जितं आत्मरूपं महाभाग
स्थिरं जंगमदेहिनां ज्ञानेति कथ्यते लोके भेदवन्न च ब्रह्म सर्वथा इह ब्रह्मणि किं चित्र भे
दवहल्व विद्यते ब्रह्मणो ह्यभवत् त्रित्वं इहतोऽथ सुवाचकः इह हृत्तनभवल्लोके भेदवत्स्यात्र व
त्वानि मालो[illegible] तथा जपः । ग्राह्यार्थं ग्राहकः सदा ग्राह्यं सति नैगोणस्यादेषाप्यत्र १२३

सर्वस्मिं[illegible] द्दोकविनश्वल्लोकप्रणीयते गौणमात्मैकं न हि न म
त्यं ब्रह्मणा विना परिच्छिन्नं भवेद्यद्धि दृष्टं तत्केन कथ्यते परितश्छेदवत्तत्त्वेयपरि
च्छिन्नं मनीषिभिः परिच्छेदवत्स्वल्पमात्रं यद्दृष्टामलकं करे बृहद्यमाधिकं तेय
परिच्छिन्नं तथात्मकं इदं विरुद्धमेकस्मिन्न केन यथभेद्वयं भवेत् अधिकं चेत्र तत्स्वल्पम्
ल्पं चेदधिकं न हि स्वल्पत्वमधिकत्वं तत् एकस्मिन्नोपपद्यते परिच्छेदो भवेद्यत्र सर्व
भावेषु सर्वदा देशतः कालतस्तद्वत्केषु चित्तत्त्वरूपतः स्वरूपान्तरं भावानां परि
च्छेदो मनीषिभिः इष्टो ब्रह्म विहायैकं सर्वभेदविवर्जितं नाहि स्वरूपतो भेदो ब्रह्मणए
स्ति यथा तरो शाखास्कंधादिरूपो यं एकस्मिन्नुपलभ्यते ब्रह्मणो न सजातीयैः हेतो
भेदोस्ति कश्चन खेचरं गदिभिर्यद्वत् गोभिर्गोश्वक्रूरूपिणः विजातीयैश्च तस्माद्या
भेदाकोपि न दृश्यते ब्रह्मणोवटकुम्भाद्यैर्यद्वन्नभुजदेहिनः सदसच्छृद्धीगम्यं य
किंचिद्दृश्यं विद्यते जगत्यस्मिन् न हि तत्सर्वं ब्रह्मभेदविवर्जितं भावाभावात्मकं य
दृश्यं गन्धर्वनगरमहत् कालत्रयेपि गगनात् भिन्नं नैवास्ति किंचन तथा विश्वमिदं स
र्वं प्रतीतं ब्रह्मणोश्वरे कालत्रयेपि नैवास्ति भिन्नं तत ब्रह्मणः क्वचित् देशकालैय

श्रा॰ पु॰ १७४ 174

यास्त्वमेज्ञापितेहृदयांबुजे संस्थितोऽनहदेवैतौ ज्ञापितेब्रह्मणीश्वरे परमानंदरूपंत
तज्ज्योतिषांज्योतिरव्ययं भेदश्चन्यस्वरूपेणाम्बवैवव्यवस्थिते गगनस्ययथानास्तिभे
दः स्वात्मनिकर्हिचित ब्रह्मणोपितथानास्तिभेदश्चैतन्यरूपिणि अंतर्बहिः समंयद्व
नपतिकानागदेहयोः आकाशमात्मनोरूपंतद्वत्समंततंस्मृतं देशकालस्वरूपंचस
र्वंसर्वस्यसर्वदा अद्वैतवनतोन्यत्स्याकिंचिद्वस्त्वंतरंहिमत संपादयोपयाभावा
द्वात्मेवव्यवस्थितौः आदौमध्येतथाचांतेतेजोवन्येनकेचन देशकालाद्योभावात्स
हृतंब्रह्मएवव्यवस्थितौः आदौमध्येतथाचांतेब्रह्मणोन्येनकेचन अयमात्मापरंब्रह्म
भेदश्चन्यः शरीरिणः अद्वैतब्रह्मशास्त्रोयंमायानानात्रकर्हिचित एतस्मादधिकंयस्मा
त्किंचिद्वस्तुनविद्यते सर्वाधिकत्वतोवेदैः कथ्यतेसमहेश्वरः सर्वाधिकत्वान्नभेदोऽस्ति
नुकोपिनास्तिकथंचन यदिभेदोभवेत्तस्मात ब्रह्मतात्रकदाचन ब्रह्मताचेद्भवेत्तेष
भेदः कोपिकथंचन अंतरंगगनस्यादेयाब्रह्मणोब्रह्मतानन्तुबहिरंगः समोज्ञेयोभेद
स्तस्याविचारतःकृत आत्मताब्रह्मताज्ञेयातन्नाशोस्वात्मनोभवेत नाशात्स्मात्तवंह्यमे
हनाशोभवत्तमवया कामसकाश्यथैलव्याघ्रऊदमा[illegible]महाधियः आत्मतासोमसमस्तत्र १७४

त्यजेत्सर्वं [illegible] ल्ल सर्वं पि नाशेऽपि भेदिनोऽपि वहिर्दृशः सर्वं त्य[illegible] केनेदं त्यक्ता
मोनवपुर्जडं आत्महाने भवेन्नाशो हा त्यक्तस्यापि सर्वथा न जडस्य तत एवेदमस्याभिन्नत्वाज्ज्य
मेव हि विनाशो स्वात्मनो नाशो जगतः सर्वं त्यजामी शिष्यस्य गुरोर्येव नाहं शाक्या मरा जनाः
शामाशिकाः कथं तस्य नाशो नाशो वदंतिन अजडेन विनाशो हि जडं स्यात्तिन कर्हिचित् अ
त्र उज्ज्योतिषां ज्योतिरात्मान्यज्जडमीरितं संतानस्य यथा नाशो स्वात्मनो न तथैव हि जडं ना
शोऽननाशोऽस्ति ब्रह्मणो द्वयरूपिणः ततो जडस्य संत्यागं कुर्मो न ब्रह्मणः क्वचित् अपि ब्रह्म
णो भेदोऽयं गृहीतो नैव शाकिते अगृहीतः कथं भेद स्थिर्यदन्यात्मरूपिणि ब्रह्मेति भेदशून्य
स्यात् तत्र भेदग्रहः कुतः ब्रह्मोऽसर्वस्य स्थितिर्यद्देवस्थाने भवेन्न हि ब्रह्मण एवमवस्थानेन
भेदस्योपपद्यते प्रकाशेन महसा यद्वन्मायया स्यादवस्थितिः ब्रह्मण एपि तथा भेदो माययैवा
वतिष्ठते वस्तुतो नैव भेदोऽयं कोपि ब्रह्मस्वरूपिणः ततो भेद ३ स्वरूपेण देशकालादिभिः
कृतः वंध्यासुतसमो देयो शाहधी व पुरवसः ब्रह्मणो यदि किंचित्स्यात् अत्यन्तं भवेदयं
पदार्थत्वकल्प ब्रह्मतटायक भविष्यति शाहधीवलनलोवनानेवायमवस्थितः शशशृ
गनिभो भेदो वंध्यापुत्रसमस्तथा शाहबुध्यास्य भेदस्य मध्यतः पतने न हि नानेवापि न भेदो

श्रा॰ श्रु॰ १२५

175

स्थितब्रह्मण्यात्मस्वरूपिणि अवाङ्मनसगम्येऽस्मिन् स्वप्रभे निर्द्वयात्मनि नानेवापि च यः
पश्यन् मन्येतात्मरूपं स गच्छति भेदबुद्धिः हि संसारे दुःखहं संप्रपद्यते स्वरूपेणापि हृद्येन
भेदस्य परमात्मनि दुःखात् दुःखतमेन नरकादिशरीरजं दुःखमाप्नोति सततं भेददृ
कब्रह्मणीश्वरे यत एवं ततो ब्रह्मज्योतिषां ज्योतिरव्ययं अवाङ्मनसगम्यं ततः अप्रमेयं
सुनिश्चलं दृष्ट्वा ऐकध्येनात्मरूपं सर्वशरीरिणां स्वसजातिविजातीयस्वगतभेदत्रयविवर्जि
तं अविद्याविश्वरूपेयं जननी सर्वतोऽस्य सा भेदस्यैवं तेन ह्यवीक्ष्य नीरजो ब्रह्मरूपिणः
ततो जन्मादिरहितस्यात्मायं निश्चलः परः देशतः कालतस्तद्वत् स्वरूपाच्च महात्मनः यथा
तमेवभेदरहितं विज्ञाय गुरुशासनात् धीमान् बालसमो भूत्वा रागद्वेषविवर्जितः अव
णाद्धृतितात्पर्यं मननं ध्यानसंयुतं मनसोऽन्तरवस्थानं सर्वदा दुःखवर्जितं प्रज्ञाभियं
प्रकुर्वीत तत्पत्कामात्सुमनात्मगं आत्मनो व्यतिरिक्तं यत् लोकशास्त्राद्यनिदितं अभि
ध्यानं तद्यच्च वागादेर्दुःखकृद्धेन भावं वहन्त्याजेन्नदुःखी भवति सर्वदा विषयं च
तेमात्रेणैवसेव्यमानस्तथाप्यमात् यावत्तो हृदयाभ्यां तेन विषयान् मनसः प्रियान् अभिध्या
येद्यं यत्र तर्हि तावद्यात्मानं महद्यं इन्द्रियाणां हितावतो भावस्यस्मकत्वाद्धि ते ऐतद्योगारयः १२५

त्विदंशास्त्रं[illegible]तिते संत्यजेद्दृन्नरावा मेमज्ञामात्मस्वरूपगं ऊर्द्ध[illegible] मनोभूयो
यथायाति विवेदतां एवंयेज्ञानवंतस्तेसहता: स्वात्मबोधने श्रवणादिभिर्वैरेवामापैनो
परत्नाममभि: द्वारै: पंचावयववैकै: बुद्धिस्थहिकरैश्चाप ब्रह्मचर्यादिसंपत्त्रा ऊहापोह
विशारदा: संसारसागरंतीर्त्वा महत्वात्मावलोकनात् हृष्टोमन: परेणैषहृष्यतेनेवक
हिंचित् इयंचशुद्धिरंपयोगो गुणोयं लक्षणं तथा हानाहानकरीत् ठड्भयोर्यहिलक्ष
णा स्वार्थस्यलक्षितेतेनेयंलक्षणानोपचारत: प्रकृतेर्बलमेतद्दिप्रत्ययस्यवलेति
दं कारकमिदम्हि हेत्र टस्माटप्यकारकं क्रियेयंयस्मात् तथाकर्मक्रियाकर्मैदमेवव
यात्वं: सकर्मकस्याप्ययंघनिष्कर्मकोपर: अयंप्रयोजकस्यहिव्यापारमपरोयहि प्र
योज्यस्यतच्चाजेनविशिष्टभावनेऽथैव प्रत्ययोयंसमाहृष्टलिङ्डोपिनवापर: प्रत्य
ये प्रत्ययाभ्यादक्षिप्तभयहापिण तद्धितोयंकृदेष: स्यात् एषकृत्यादिकपर: समासा
यतथैवायसमासांतपरोपिच सनादिनोमयात्वादेएषस्त्रीप्रत्ययोपर: अपत्यादिषु
चैवायंचतुर्थोसमीरित: भावादिषुतथावायंअपवचनभेदकृत् इत्यादिपदवि
ज्ञानात भरणोमोमहाते प्रमात्र वाक्येष्वेवमहाराजोविद्वान्मोहमपैतिस: एतत्पदमिदं

व्या॰ वृ॰
१२६
176

वाक्यमप्याहुः पदेभ्योतिरिक्तं तेषां पक्षे त्वत्यन्तमीषां पदानां हि विभागतः उद्वाक्यान्तरेष्य स्मान्न वि
भागो विद्यते नहि आकाशान्ता पदे से च यथा पूर्ववाक्यस्थित स्मादि एकमर्थं घटेदेकं वाक्यं वा पर
मेव वा द्वितीयवचनेन तस्य भेदो भवति सर्वे यथा वर्णाः सर्वगताः नित्या विवर्ता ब्रह्मणोपि ते
स्थानयत्नैर्व्यङ्ग्य न्ते इति वा संहता नाहित श्रुतिवक्त्रास्य ताल्वादिसंयोगाः कारणमंडली क
मात्स्यागताः सत्ताः क्रमवृद्धि स्वपागताः संस्कारस्य विवेकाय अन्त्यवर्णः पदादिषु पद
वाक्यादिबुद्धीनां कारणं संप्रकीर्त्तितं नित्यः सर्वार्थयोस्य हन्त संबंधः पदवाक्ययोः अ
र्थस्याकृति रूपस्य ग्राहः स्यात् बोधकः सदा स्मारयन्नात्मनो ह्यर्थं वाक्यगानि पदानि हि
ते नाभिधायकान्याहुः पदानि पदकोविदाः वाक्यार्थं प्रत्ययायैव प्रयुज्येषां प्रवर्त्तनं नान
रीयकसंबन्धान्न बोधयन्ति हितानपि तेनाभिहित एवार्थो वाक्ये यात्यन्वयं सदा सन्निस
तेद्रूपोपमानेमात्यादिस्वरूपके येषां साकांक्ष नानां तेषां संबंधः सूत्रकीर्त्तितः कारकाख्ये
यद्वाक्यं नियतं न भवेत् क्वचित् अनेकं वा भवेदेकं तथाशेषपदवाचकः क्रियापदं स
देवैकं वाक्यं स्यान्नाधिकं क्वचित् वाक्यं वाक्यान्तरेणैकं तन्न यत्र हि आकांक्षीति तं च प्रकर
णैकवित् दं दत्वाविमर्शितः क्रियावाक्येषु विशेषा लिङ्लोटो हि विधायको कृत्याश्च १२६

वेद[illegible]ाहृदयं अपूर्वोर्थोविधित्तेयोलोकेवेदेचसर्वदा प्रमाणान
रतोमामेविधिर्वेदे नचान्यथा मंत्रब्राह्मणभागेनवेदोद्वेधाप्रकीर्त्तितः अंगादेरुक्त
णपुक्तोविधायार्थसमाहृतः विधेरर्थोपरस्त्वर्थोह्यर्थवाद इतीरितः यत्रकृत्यादिभे
देनभिद्यतेसमहत्स्वया अपूर्वमपिवेदार्थोविहितंभाषतेक्वचित् प्रमाणाग्रेणवादाख्यः
सोर्थवाद इतीरितः क्रियायदहियद्वाक्येहृष्यतेनैवकर्हिचित् कार्यस्तत्रान्वयोगो
स्ववाक्यात्स्वीयपरस्थितात् कारकाणांपदेष्वेवकेचिदाहुर्मनीषिणः सन्निधाने
नपूर्वाक्तिवाक्येवाक्यस्यकस्यचित् अध्याहारस्तत्रैवकार्योनान्यत्रकर्हिचित् आको
ताद्विशानहृद्वनव्यत्यादिके एवंलोकेचसर्वत्रसमाधारणमुदीरितं संगतिग्रहसा
पेक्षः शाब्दस्यार्थस्यबोधकः यएवलौकिकाः शब्दावैदिकास्तएवहि मिथ्या[illegible]पर्म
उद्दिष्टोब्रह्मवाश्वंरूपकं अर्थवादादिकंसर्वमानंमिथ्यार्थ इरितं स्तुतिर्निन्दादिकंह
ताप्रहत्तिजननेपराः विनियोगःप्रयोगश्चस्तुत्याप्तिश्चाप्यधिक्रिया चतुर्विधाहिवि
ज्ञेयंवेदवाक्यमनीषिभिः केनकिंकथमित्येतदर्थत्रयमुदीरितं भावनायाश्चवाक्यार्थ
अर्थवेचयस्मायनं कर्माणिप्रकृतान्यत्रकानिचिद्विकृतान्यपि इदमेवंप्रकुर्वीतेत्यादिस

श्री॰ पु॰ १२२ 177

हृतमीरितं एतदुदितमप्यत्रप्रकरणे वैकल्पं नहि ननु पाशुपतादिभिर्विभिन्नानि कर्माण्येकेनानि सर्व
शः अंगांगिभेदभिन्नानि नानारूपाणि भाषितानि च कृत्यादिभिस्तु नियतानि तेषामंगांगिताम
ता पाशुपतादिकमतं तेषामनुमानं तस्मीरितं शैवागमिकैः सपत्नीकैरेकानेकैर्वावस्थितं
इत्यादिदर्शनेनैव दर्शकस्याविशेषतः असंख्यं विकृतिर्नैव यथान्यथा सामनीषिभिः
विकृतैः सर्वदेवाहः पशादीनां मनीषिभिः बाधव्याप्तिपक्षे च ततश्च सर्वं पुकर्मस्य अन्या
र्थं हि कृतेन स्यादुपकारः परस्परः सम्बन्धः परं तत्रमेकेनानार्थमिह च यस्तादि
पुमान्व क्रिया न्यस्यापि सदा वदेत वस्तुत्वानेयतः संति यत्नादीनि सहस्रशः साध
नान्यहमेवैनं तत्सर्वं बुध्येन चापरः इदं त्ववयवं वाक्यं एतद्ध्यवयवं तथा पंचावयव
मेतत्स्यात्तस्माद्यत्नं चेतरं न हि अयमात्माश्रयः कोऽप्यमन्योन्यसंश्रयः चक्रकाह
तपणोपि स्यान्न वस्थाहतोपरः प्रसंगहतपक्षस्यात्मानितर्कं हतोपरः इष्टापत्यात्वय
यस्तपणोनिष्ठाकृतो तथा व्याप्याहीनत्वयुतको विपरीतोप्ययं तथा अनुग्राहक
भूत्वायश्चर्येस्यादप्रयोजकः आपादकोत्र विज्ञेयो हेत्वाभासोपि दुर्लभः आपाद्यं च तत
थैवैतत्त [illegible]पादि विवर्जितं दृष्टान्तो नालिकेरस्यात्र सप्राचीनो हि यो भवेत उदाहरण १२२

मस्याकर… …निइायया नस्यान्निगमनस्यास्यहृत्पयोगोत्रकश्चन इत्यादि… …मसक्तविन्त
स्वबलधीरं एतत्सर्वमहं वेदनान्यो वेत्तीति मन्यते एवं मत्वा न आत्मानं गर्वपरस्य पातितं द
तदर्शीभिः स्वेदव्यर्थं क्रोधयुक्तपापजेन तथानिद्रापि पासावावहुकस्सन जायते अहनि
शं मस्मायां सक्रोधं वैषात्रवर्त्तते अकारणमिमान सर्वान् विद्वेषात्रज्ञानिनकान् अधिक्षिप
त्ययं तदहं तत्र अथ कर्तुं न हस्त्यपि पिशुनो दुर्जनो यहत धारोप्यापि वदेवंय दोषान्साधुजनेन
स्यायं दुर्वादी हि घनित्यशः पापाणि निस्त्वचविभ्रांतो भ्रमविज्ञात्रजेभिः अविचार्येदमाह
अभगवान्वादरायणः वेदवाक्यमिदं मत्तवाक्येन सह द्वेषोत्विह तिमिं वाकेन चित्रे व्यर्थमे
तद्भविष्यति स्वरवर्णाक्रमादौ च पाठकाले घानि दति अहो रागतेऽयं वेदः सर्वो यत्राविनाशि
तः वदत्रीह शागर्वो योग हम यव मन्यते यो हर्षी वर्त्तते बुद्धिर्ममती दृष्णानताहर्षी मद्भ
रार्बुद्धगणा वैषाद्यासीद खिलभविष्यति समुद्रस्येव कल्लोला मम वाचा मनोरमाः निर्यान्तिप
विरत विज्ञापद्वाक्योत्कलताणः इत्यादि बहु प्राय्यस्य विहुत्ताभारमातरः क्रोधात्पतेत्तोः
त्तिनियोगयुक्तो ना रास भोपधा रहते कलत्रादि डस्यने सर्वजनै तभिः त्यक्तापि नूत्पत्र
सेषः गर्व पर्वत मद्भुत दध्यादन यथा कश्चित् भारवहन्नम स्तकास्थिते यदिस्त जवहेय्ययं या

श्री
पुं
१८
178

धाणांहृत्स्थितमन्त्रिभं तथाप्तावेककं सर्वं तत्काष्ठाद्यादिकं प्रमान् दुःखं देगर्वमलं यन्नवहन्तेषसद्ध
वेह नानध्यायात्वकृत्तुवाहाय स्वात्मनेहितकृन्मतः शहान्तां वक्तृत्वोध्यानं वाचो विम्लापने
हितत चतः स्तनीकामधीनेत्तौ विणीजननीसमा वाचं स्वातिनपन्कावा चेतनः पुरुषो भवि
तस्मात्तत्त्वविधायैव ब्रह्मणो स्वात्मज्ञापिणी व्यापारभिद्धिया णाहि जसादेवा विचारयन अ
यचेन्मनसोत्पन्तं चञ्चलस्य समाधितः अभ्यासान्निग्रहः कर्त्तुं तदा वत्वाभितेनरूप सएवैष म
हानात्मा सज्जोपः परिकीर्त्तितः प्राणोज्ञानमयो योयमाकाशो योहृदि स्थितः अस्मिन्ज्ञान
मयः शेते स्वप्नेसति सर्वदा अयं तज्ज्ञानमयोयस्मात्सदा भावाप्येयमेदवान् अभिन्नः सति समये
मयोक्तः समहानजः सर्वमेतज्जगाद्राजन् वशोपस्मात्र वर्तते मंत्रवादिवशोयद्वत् सकलं
भूतभौतिकं अयं वा सकले जीवे हृदिस्थस्य वशीकृतः अयमेवैजननीयद्वत्स्वपुत्तिर्यथा
वशीकृता सर्वमी हि जगत्सोयं स्वगृहं हि गृहीयथा अधिष्ठाय जगत्सर्वं पाति चैव यथा
यवै कर्मणा सुकृतेनैष नाधिकस्मात् कथं चन स्वकृती हि यथालोकेभयान स्वाप्य माप्या
दिना कर्मणा पातकेनायं कनीयाद्भवेत्क्वचित् लक्भवति पापेन यथापापप्रयोजनः प
घसर्वस्य रोदेवः पुण्यपापविवर्जितः राजादिवत्त जगत्सर्वं इहैव सप्रवर्त्तितः भूतापिप १९

निरपेक्ष [illegible] कर: भक्तपालोप्ययत्नतः तिरोपस्तुनाजननो यथा [illegible] स्वयंज्यो
तिःपरमानंदरूपभाक् वर्णाश्रमादिमर्यादाधारकः सेतुरीरितः पारावारान्तरे यद्वत्तु तौ
रंगरसधारकः नद्याः काष्ठादिनोद्दिष्टः सेतुः सकलजन्तुभिः पक्षाभ्यामादिलोकानां
तद्वदेषविधारकः अस्माकं यो यः सर्वेषामसौ सेवनात्मना सदा यद्यपं न भवेल्लोके मर्यादानां
विधारकः महाभूतान्यमून्यत्र को नाम विनिवारयेत् बलवीर्यादिसंपन्नानत्रिया
न याव को प्रमान् शास्त्राद्यः कोपि दारोहत्स भूवानकृतोभयात् धर्मप्रवर्तेपेदेतान्
हीनानेभ्योऽधिकान्भुवि ब्राह्मणानको यसंदीमामायानुग्रहकारिणः निवारयेच्च को
नाम दहन्तो निखिलं जगत् आशीविषनिभाल्लद्धत्तताम सानतिकोपिनः निवारयति
को नाम सर्वदा प्राणिहिंसने अंभोनिधीन गाधोदान् कल्लोलपानमालिनः निवारयेच्च
को नाम जगदाचमनेक्षणात् नदीनामपि नीरणाणिकोनये त्रिम्न भूमिकान् वसधानीर
संस्थानो को महान्ती निवारयेत् सूर्यादीनपि वादस्मात्पततः को निवारयेत् उत्पादि
कं समयस्य लोकस्यास्य विधारणं क्रियते येन सत्त्वेयः सेतुनाम्नामहेश्वरः बहिर्मुखे
नमनस्कायदिज्ञातं न शक्यते तद्रूपायं समर्को निवासलेनैर्वेदवादिभिः बहिर्मुखे

अ॰ पु॰ १२९ 179 समायाति मनोत्र विषयेक्षया यथा तथैव तद्दुःखेन अंतरात्मेक्षया स्वयं समीचीनं यदा यदि
विजानाति मनः स्वयं तदा तद्यानि सह साम्प्रतिबंधविवर्जितं विषयस्यात्र सौंदर्यं ज्ञातं तदा
स्वयं भवेत् ततः सौंदर्यविज्ञानम् आत्मनोपत्तवान् भवेत् अदृष्टाज्ज्ञायते ज्ञानं यथा निष्टे
ष्ववस्तुषु अदृष्टादेव तद्धेतुस्यात् अभिष्टेष्वपि सर्वदा अशुभज्ञानहेतुः स्यात् पापपहृत्
णामिह शुभज्ञानस्य तद्धेतुस्यात् देवाः शुभं महात्मनो यज्ञदानादिकं पुण्यं उक्तं शास्त्रेषु नि
सर्वदा तेन विज्ञानम् उत्पन्नरक्षा तस्मिन् स्वयं भवेत् यज्ञाद्यापि प्रोक्ताः स्वर्गादिफलहेत
वः आत्मनोपि च विज्ञाने तथाप्येते भवन्ति हि तएवास्माकम् आकांता वशाः हर्षादिकं य
था नित्यकाम्यं तदेवस्यात् एवं यज्ञादयोपि तु स्वर्गप्रदास्य विज्ञाने भविष्यत्यत्र हेतवः
यज्ञो दानं तपस्तद्वत् नाणकमथापरं वर्णाश्रमादिभेदेन कर्त्तव्यं शास्त्रकीर्त्तितं ज्योति
ष्टोमादिकाः यज्ञाः गृहीणां परिकीर्त्तिताः स्वाध्याययोगयज्ञास्तु तथा नाश्रमिणामपि ज्ञान
यज्ञा विशेषेण यतीनां परिकीर्त्तिताः दानं नानाविधं तद्वत् धान्यादिकं महत् यत्तेषां
अमम्पस्य सर्वस्याप्यत्र कीर्त्तितं वृत्तार्थं यत्प्रभूतेभ्यः कर्मणाम् अनसागिदा आत्मवत्सांत
कुलानाम [illegible] प्रमदीरितं दानमेतत्परं नास्मादधिकं किंचिदस्ति हि सर्ववर्णाश्रमादि १२५

स्यः कर्त्तव[illegible] स्मृत पातमस्त्वाचयणोकतव्यामहत्समवाह अ[illegible] समभाषस्यात
सर्वभूताभयप्रदः अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेत्युदीरयन् निर्गच्छन्नत्र परमो हंसोऽत्र
न्यायतिल्लब्धा ततस्तस्य देवाक्षं दानं परममाप्नुयापि यथा नैव भवत्पीडा देहे हरिषमन
स्विह चतुर्विधानां भूतानां तथाजवीन सर्वदा विद्यादेतेन सकर्मायेदानेनैवान्यथाक
विन विनैर्नानाविधैः प्राणी त्रिलोकीत्रसाणे यदि न्यायलब्धा कुरुते चेत्सर्वं यदृ
पागते स्वदेहस्मार्हितं ददाति अहं पापस्यात्निकं ततोऽप्यभ्यधिकं दानेऽभयं परिकीर्ति
ते स्थिरजंगमभूतानां मध्येकस्यापि देहिनः स्थिरजंगमभूतानां सर्वेषामभयं सदा द
दाति सर्वेषां सर्वदेशीयः कोऽपि मानवः तस्मात्दानात्परं दानं सह यो च न विद्यते अभयं
सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा पाव चरेद्यतिः अस्मिन्देहे तथान्यस्मिन्न भयं तस्य न विद्यते चतुर्विधा
नां भूतानां कर्मणा मनसा गिरा अहिंसायां सदा धर्मश्चतुष्पाद्धिव्यवस्थितः कर्मणा भूत
हिंसाया प्रसिद्धा मरणप्रदा चतुर्विधानां भूतानां प्राणवृत्तादिकारया शरीरे रोगजेन
नहिंसामंत्रौषधादिना पापस्या जभत्पादेः कथं न हिंसन गिरा अपकीर्त्या स्वकरण
दोषकीर्तिगुणात्ववपि विनदारादिहरणे न ताणामधिकं सदा हिंसनं तत्र च वित्तेयत्र्याधि

श्री॰ पु॰ १८० 180

द्वारेण कर्मजं गणानां परिकीर्त्यतां मनसा सहं नेव यत् विद्याकीर्त्यादिजानानाम न्यदारादि
चिंतनं प्रार्थ्यावस्थाविज्ञेयं तथा द्रोहस्य चिंतनं वन्नविधार्त्तिभूतानां मानसं हिंसनं स्मृतं प
रुषं वचो दिव्यमादिदानमेतद्दूराहृतं उपायहिंसनं तत्र लोके नानाविधं भवेत् अमत्यवच
नेतद्दत भूतानां दुःखकारणं आत्मनो वा लोके वा परलोके च हिंसनं यज्ञादिधर्मकरणे
प्रवृत्तस्य निवारणं स्वयं वा कारणं पुंसः कृतकीर्त्यस्य हिंसनं शौचादीनां तु संत्यागः
कर्त्तव्यानां महात्मनः अकर्त्तव्यस्य करणं कुलात्मादेस्तु हिंसनं एतस्मात् विपरीतं स्यात् ध
र्मस्यास्योक्तलक्षणं अहिंसा यो न तः सर्वो धर्मो न भवति सर्वदा अहिंसा परमो धर्मस्तत एवात्र
कीर्त्यते अहिंसा सर्वथा सर्वैः कर्त्तव्या तु द्विजोत्तमैः तथा धर्मस्तथा मोक्षो भवेत्तेषां करे
स्थितः अर्थकामौ च किं नाम वक्तव्यौ मम लब्भो हि यो ब्रह्मचर्यमहिंसा या मतं भवति सर्वदा
उदके महती हिंसा जंतूनां भोगतृष्णया स्त्रियः ग्रामधर्मेण गमनात् योषितां यौवने सति भव
त्य गर्भो यत्नो नारी गर्भयोमे रणाय मे मरणो वा भवेत् दुःखं दुःसहं देहयातिभिः नारीसंयोग
तो वीर्यं देहकारायहम्मदं जंतूनां यत एतस्मात् त्रिविधं दुःखमश्नुते वेतः सिंचस्तनः पापभ
वेदंस्तत दुःखं [illegible] चैवं कृतेनैनतत भेषकिंविहि हिंसनं अहिंसकोत्र भूतानां कर्मणा मन १८०

सागरा [illegible] यानानन्त महात्मानः परद्रव्यापहारश्च ऊहते केन हेतुना
परिग्रहं कथं कुर्यान् भूतपीडाविवर्जितः अहिंसा नाम एवं य प्रमाणं जननी मता अहिंस
कोत्रयः कश्चित् संक्लेशः प्रकृष्टोत्तमः अहिंसैव ततो दाने यतीनां परमस्मृते अन्येषामपि
किं त्वन्यः कर्त्तव्ये नाहिंसा प्राक्तने सर्ववर्णाश्रमस्थानां स्वधर्मे परिवर्त्तिना शास्त्रोक्तेन विधा
नेन तत्पदमाप्नुवन्ति शास्त्राणां निषिद्धानां विषयाणां महेश्वर सर्ववर्णाश्रमाणां यत्न
सादृशो न स्थाने परं यथाशक्त्या प्रतिहिता यतेरन् नरो नान्यथा १ॐ कामाचरस्य संन्यासगृहस्था
श्रमसंश्रयः यद्योपपन्नभैक्षेणवासमासिपत्रवत्ताद्दृशा विधारणान्नदेहस्य यतेरङ्केनचापर
एवं यज्ञे तथा दाने तपः स्थानमेव च वनस्थस्य भवत्यणेश्वरञ्च विज्ञानकारणं ज्ञानेश्वरस्
णि विज्ञाने हृष्टा हृष्ट महायत १ॐ विषयसौदर्यान् तस्य यमेवप्रजायते अहृष्टात् जायते
हृष्टे हृष्टात् ज्ञाने प्रजायते १ॐ ज्ञानात् भवेत्तविक्तमिद्धतोनवहिंसेत यदा विदितं बहि
र्नैति स्वात्मनोदेवयोगतः तदात्मानं हि विज्ञाते हृदस्य प्रजायते ततो मतिर्भवेदेषा
मज्ञो ब्राह्मण्ययतः आत्मानमेव विज्ञाय प्रतिभवति नान्यथा यदा यज्ञादिभिः प्राणिरिक्ता
भवति देहिनः आत्मनि ब्रह्मरूपस्मिन्स्वयंज्योतिः स्वाविहथ १ॐ वं ततो महात्मानमेवमेवा

भा॰ त्मरूपिणं संन्यासिभिः सदाहृष्यमवाङ्मनसगोचरं ॥ रुद्धं तामर्वं कर्माणि सन्यस्येति महापि
३॰ यः कर्मासक्तस्यैव स्यात् कर्हि वित्त्वात्मनिस्थितिः ॥ निषिद्धकाम्ययोस्त्यागो नश्रावेयोदह
१८। धारिभिः कर्तुमस्तवशक्यते यस्मिन्देहो महानयं नित्यनैमित्तिकं कर्म देशकालाद्यपेक्षया
|81| योदितं कर्मिभिः कार्यमत्यंताश्रमिभिः सदा ॥ अकृतौ तत्र स्यात्तेषां स्यात् प्रत्यवायोतिदुःखदः
शास्त्रोक्तेनैव मार्गेण त्यक्तं कर्मसुखायहि ॥ अन्यथा दुःखदं तस्मात् इति वेदव्यवस्थितिः
ह्यगादिविषयेनैव वर्जितेपस्थमानसं व्यग्रस्वविषयासक्तः कथमात्मनियाक्रति ॥ अपि निर्वि
षयं वित्तं जातं यदि हि कर्मिणः ॥ किमर्थं कर्मजं भावं वहति स्वसद्दुःखदे ॥ कर्तव्यानीति कर्मा
णि शास्त्रवक्त्राधिकारिणां विषयप्राप्तिताहीनोत्राधिकारी कथं त्वयं ॥ ततो निर्विषयं वित्तम
सुजातं महात्मनः ॥ नस्यात्संभवदस्येन तत्कर्मणां शास्त्रमागतं ॥ यथा च विषयाः जुष्टुः वहिर्हृ
हिंसाघीरिणा कर्माण्यपि तथा कृत्स्नेनित्यादीनि हृदेहिनः ॥ भिक्षाटनादिभिर्नैव क्रियतेत्र वहि
र्हृष्टिः ॥ नियताध्याहृश्चीन्हाणां अग्निहोत्रादिकर्मभिः ॥ अकृतो प्रत्यवायोपि नास्ति भिक्षाटना
दिषु ॥ यो हशाविद्यते लोके स अग्निहोत्रादिकर्मणा ॥ ततः कर्माणि संत्यज्य नैष्कर्म्याश्रममागताः
आत्मानं इ[illegible]माले सर्वे तेन विवर्जिताः ॥ विहीना सोप भवत्सर्वे श्राद्धानां तत्र कारिनः ॥ वि १८।

हेयप्रकारकत्वेन [illegible]नःकर्मनोपायः किमर्थयत्नवाबाद्धन आत्मात्मीयभावोदयप्रमान् मत्य
दतोनहृष्टोयैः करामलकवत्प्रमान् स्वयंज्योतिस्स्वतोनेदोभेदगंधविवर्जितः वित्तेषका
रणंकर्माणितस्यविषयवद्धेवत् इतिवित्वायंसंन्यस्यकर्मचक्रंतेकामंनो विश्रामभवद्भिःके
नायंनहन्तोहारसंग्रहः सावधानाः रक्ष्यतएवमाहुर्महाधियः सर्वंनैवाधिकंकिंवित्त
आत्मनोविद्यतेचभोः नचास्तिसर्वेदास्माकंसाधनादिविवर्जितं प्रजापिस्वाविमिथ्यैव
इहचापिपरत्रवा हारहेतनयामास्मात् स्वावेत्रपास्तेनैवंये प्रजयाकिंकरिष्यामःस्वात्मै
नोविद्यतेहिया अस्माकंविद्यतेऽस्यधामानंदोपनिषेः सम्मः स्वल्पः स्वात्मनोभिन्नः स्वधर्मे
तिःसदद्वयः इत्येवंवादिनः सर्वेहन्तदारालतोपरे अग्रहीनवदाराप्राणपाणिपरमानिहे
नाः पुत्राणामपिवित्तानांलोकानांचोभयात्मनां इहामत्रसर्वार्थानां परित्यज्यएषणात्रय
भिक्षाचर्यंचरंतिस्मसंन्यासाश्रममागताः पुत्रैषणायाश्चयायाःकामैववित्तैषणास्मृता पुत्रा
णामपिवित्तत्वापितः साधनसाधनादिवत् वित्तैषणातथाप्रोक्तासाध्यान्लोकैषणास्मृता
वित्तंहिस्वावहेतुःसाध्यन्तलोकानाकादिकोपथा उभेएवैतेएषणेएवेद्वावादिभिः स्व
लवैकाहितीयस्मात्साधनेनस्यसर्वदा असाध्यंस्वावेयेषांसर्वेतिपायवर्जितं वर्तंतेके

भा॰ ७॰ १८२ 182

नतेकृष्टैरैश्वर्यगुणैरभयीमपि स्वयंज्योतिः शुद्धोकोऽयमानंदात्मा महेश्वरः सएवात्मतयागृजनावि
ह्वद्भिरधिगम्यते एषह्येतामयापूर्वं शाकल्याय महात्मने मूर्तामूर्तं जगद्भावाभावस्वरूपविवर्जि
तः स्वयंज्योतिरेवात्मा परस्मात्परतरो न गृह्यते ग्राहकं त्विह सापेक्षं सर्वलोके मनीषिभिः ग्राह
कग्रहणग्राह्यफलसंबंधभेदभाक् ग्रहणं जायते यस्मात् तत्तद्भेदविवर्जितं स्वसजातीयवि
जातीयस्वगतभेदत्रयविवर्जितः आनंदात्मा ततो ग्राह्यः स्वयंज्योतिः परः पुमान् अशीर्षस्तत एवायं
भेदाभावेन देहेऽनेन अशीर्षेणेयतः स्वात्मा पृथ्वावस्थादिकेशानैः अतएवाभिन्नः स्वात्मा सर्वसं
गविवर्जितः संगावृत्तभेदवत् तदेहं भेदवत्त्व प्रवर्धते विनश्यति च तत्तात्मानः सत्येनेन विनश्य
ति न दुःखं समाप्नोति किंचित् दुःखविवर्जितः एषणात्रयनिर्मुक्ताः भित्त्वा वर्ष्म परायणाः
यं जानंति महात्मानं लक्षवित्तिप्रमानस्यधीः एतमेवात्मविज्ञानं संप्रपन्नपुरुषोत्तमे स्वात्मदुःख
करे नित्यं पुण्यपापसहदुःसहे अकर्तृत्वस्तथाकर्तुः सदा संतापकारके ततः पश्यन्तदुःखेन ते
नापदेसर्वदेहिनां करणानतापयेत्यापं कर्तारं फलतोपि च स्वकृतं करणान दहन स्वफलस्य
तयादिना गर्वेणतापयत्यहंतत्र अकर्तारं हि पाप्मनः लोकदुःखं सहित्वात्तापयेच्चापर
हितत स्वकृतं दुःखमस्य पापात्सकर्तारं प्रतापयेत लोकद्वयेपि लोकानामवृत्तावीतरणेन व १८२

अस्माद्दृष्टजननान्मरणान्महत्मसा यायान्यकवनहन ब्रह्मणानिचतथापर नरसुष
अभयाते कृतले ब्रह्मपातके आत्मविज्ञानसंपन्नोऽहं तस्मान्निर्भयमानसे विदुषोनानिसंक
ल्पः कोपि कुत्रापि कर्हिचित् अनेनकर्मणास्वर्गः सुकृतेनभविष्यति अनेननरककल्हत
महत्पापातकेनमे पुत्रपश्वादिकंतद्वत् नमानेनभविष्यति आसीत्तेनवशादेवो निन्दष
फलप्रदं तथानेन महारोगालोके कीर्तिश्च दारुणा भविष्यन्त्यचिरादेव स्वार्थसिद्धिं
प्रकुर्वतः इत्यादि बाधते यस्मात् नास्यतायं मदेहमे ब्रह्मवित्तत एवायं ब्रह्मपापेन तेरस्मदा
मत्तोप्यहमहाराजविद्वांसमिति सर्वदा आत्मज्ञानात्मविदुषो महिमायं महानहो नित्यं
कालत्रयेप्यस्ति नाविपर्यंति कर्हिचित् वर्द्धते कर्मणा वायं स्वकृतेनैष्यापरः कनीयान्नपि ५८
पापीवनभवत्पातकेन च तस्यैवब्रह्मणास्यायं महिमाब्राह्मणो भवेत् पदनीयात्मवि
ज्ञानात्तपोहयात्मवपुः स्थितः कोनभयान्यस्त्वेवं टेते इत्येवं ब्रह्मपातके यस्मात्तद्वैवापि वि
द्वांसः ब्रह्मपापविवर्जिताः एषणात्रयनिर्मुक्ता ज्ञानाभिन्नाटनेरताः आत्मलोकेनसंपन्नाः
परिव्राजोजितेन्द्रियाः तस्माद्यज्ञादिभिः हीणपातकः शुद्धमानसः आत्मकुंभजन्मदेवेगु
णोभवन्नामदान्तिः मनसा विषयान्सर्वान् पविततज्ज्ञाभकोपमः दर्शेन्द्रियाणि संयम्य

श्री॰ शु॰ १८३ ईर्ष्येनाभिवद्धानितः यथोपपन्नलाभेन वर्तेयं सकलेष्वहं हर्षं न लाभतो गच्छेन्न विषादं
नाप्यलाभतः कर्मणा मनसा वाचापीडां भूतैः कृतामपि देहेन्द्रियमनस्स्वज्ञानेन कोपवन
व्रजेत विचारयेदिदं स्वस्य चित्ते स्वच्छतमे सदा तिरस्कारादिषु कुर्वन्ति मम मेवाथ वा स्वतः
मयास्तमार्जितं पापं सर्वमेव नयन्त्यमी इतः परं मममीभिः कार्यो कोपः कुतस्त्विह यतो
दुःखकरं पापं मम सर्वं नयन्त्यमी परोपकाररता ह्येते महाधियः मनसा वचसा
स्वस्य दुःखदत्वादि दुःखदं मम पापं हरत्येते स्वस्य दुःखकरं सदा महद्दुःखं ति मनसा वचत
कस्मात्क्रोधो हि मया मा भूदेतज्ज्ञेयो नित्यमेतेषां मम चिंतनात् हस्तयोः पादयोः कस्माद्यथा मे
तेषु कुर्वते स्वस्यैनेनाप्युत्पादितं मा भून्न दुःखं यथा मम तेन कुर्वन्ति मे किंचित् दुःखमत्र म
मानतः पुराकृतं मया पापं तत्तदेवाद्य करोति मे एतेन मम पापौघराशिणा गुरुणा स्वोपदेशतः
मा भूदेतेषु तत्तद्दुःखं मद्दत्तमपि संप्रति सर्वे च सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः मम या
अस्मान्जीवा मा कश्चित्पापमाप्नुयात् इत्यादि चिंतयित्वा यं निर्विकारो भवेत्सदा दुःखं भूतकृ
तेष्वस्य देहेन्द्रियमनस्स्वपि सावधानः सदा भूयात् आत्मनो दर्पनाशाय हि गुरुणा स्वोपदेशो
न परमास्तिकमानतः तर्कैर्नानाविधैः सम्यक्वेदमार्गानुसारिभिः यथोपदिष्टं तत्तस्मिन् १८३

प्रत्ययातीत[illegible] स्फुरद्ब्रह्मादि मललानि पूर्वाह्नकरणानन्च मनस्यैवास्थितदेवमत
मेवावलोकयेत् यदुक्तं ज्योतिषां ज्योतिरानन्दात्मानमद्वयं तेनज्ञानेन विश्वस्यास्यात्मा
वरणाद्यरूपिणी विक्षेपजननी माया पुनर्नैव भविष्यति अस्याः सर्वात्मतानाशो सर्वमात्मे
ति सर्वदा यथार्थ्यात्मात्मनोभासाद्वा ब्रह्मनसंगोचरः एवं यथात्मविलोके उभस्य कतद्ः
ते कृते अलेव महतीराजन्ननर्थं संपतापिवा किंतु न एव विद्वांसः तेर्वैव्रतो वर्णिवं यथा तय
दृगगहादि स्वलरासीं यथा तत्राणन अनेनापि दुष्प्राप्योपयत्नैः तायनैः सदा पुण्या
पविवितिमुक्तोह्मविद्यागंधवर्जितः अयं यायत्नतः प्रोक्तो आद्यात्मा ब्रह्मभूतकृत सुष
मसर्वैः सप्राप्यो ब्रह्मलोकः पुरोदितः एषबुद्धिप्रचाराणां साक्षी सर्वशरीरिणां अयं ही
स्थितो राजन मम तेषां स्वदेहिनां अयं हि ज्योतिषां ज्योतिरानन्दो परः स्मृतः मरणे जन
नेवायन तथावस्थाद्वये पिवा अविद्यायां महाराज गच्छत्यपि न गच्छति अभं यं ब्रह्म तत्
वै मयानेक कथितं नृप तदेवाय मितो नान्यः सत्र सत्रावविद्यते इति तेक कथितं समस्त
न्तानेन सायुनं संपुनं सन्ताह प्रमत्र वितत्तत्वं यति ब्रह्मासि धीयन इत्युक्ते याज्ञवल्क्ये न प्रीति
बुहामाना यमः अनयो तथा निजबोधं उक्तवान् मनन येन तदा इमे विदेहापत्यं वे न मं दत्ता

श्री॰
उ॰
१८५
185

मपि स्थिता सत्तादि महितोहं च प्रवृत्तोयं स्थितस्तव सदाम्यापचमांत्रस्तन गृहीत्वेनात्वजापरं
स्थानकं तिष्ठवात्रत्वमास्येनाहं त्वया विना इत्युक्तो याज्ञवल्क्योपि राजस्तेह समाहृतं मिथि
लापवनेतत्स्योकृत्वासनमनिदितं पश्चात्तसंन्यस्य जायापेत्रस्य विधामसमप्यैव राज्ञोनम ते
मेयामाः स्थानमाहृत्य विसर्जितं सत्वायं महानामा जनमार्गावर्जितः अत्रा देवस्व हान
स्यपनेदीतः परायण सेमहानवभृत्वा दत्तमत्रादिकं वस्त्र अतिदानाभवोक्तायं भवेज्ज
नानेत्रवा वस्त्रनानाविधं तदृत्त दानत्रपः प्रयच्छति विज्ञानानंदरूपोयं जनकायम
हात्मने याज्ञवल्क्येन मन्त्रिनाकीर्तितोभयवर्जितः दुःखजनितस्तेप्राक्तनाम याज्ञ
वल्क्यास्मृतः अजरोमरआत्मातोजायतेम्रियतेनच देहद्वयविनिर्मुक्तो मायया वविव
र्जितः सर्वगोब्रह्मरूपोयं नभावन्मुक्तिनेविताः इति लोकस्थितं पूर्वं जनकायुपदेशय
त् याज्ञवल्क्यो महाप्राज्ञः किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरि
व्राजकाचार्यानंदात्मस्त्र्यपादशिष्यणशंकरानंदभगवताविरचितांउपनिषद्रत्न
आत्मपुराणेबृहदारण्यके याज्ञवल्क्यकांडसारार्थप्रकाशो याज्ञवल्क्यजनकसंवादो
नामषष्ठो[illegible]ः ६ ॥ ॐ ब्रह्मविद्यामिमां श्रुत्वा जनकाय समीरितां याज्ञवल्क्येनमि १८५

ख्यामाग्रहं[illegible]नः पप्रच्छाविगुहमूर्धा ब्रह्मविद्याख्या कथा भगवन्नेभवताख्या
तमेतवेयससमीरितं ज्ञानं नानाविधाख्यानपूर्वकं वैराग्यसंयुतं यच्च कौषीतकिप्रोक्तं स्व
यं केचविभागशः इंद्रप्रतर्दनाख्यानमस्तु तेरोमहर्षिणा अजातशत्रोः संवादो दृप्तबाला
किनातथा मधुनोयाज्ञवल्क्यस्य तन्तीयस्याखिलस्यच कांडत्रयस्यस्ययावंशो भित्त्राभिन्न
श्वकस्वन श्राश्वेतोः सहसंवादक्रपिणा सर्वदर्शिना दध्यङ्ङाथर्वणेनानाभासामा विद्यावि
ञ्ञलेभा श्लोकस्यब्रह्मणस्तदनशाकेणचरिवोकस्मा परोपकारनिरतो दध्यङ्ङाथर्वणो
मुनिः याज्ञवान् यमनंतशाकान् अश्विभ्यांचमधुःसह याज्ञवल्क्यस्य संवादो मुनिभिश्च
स्थलादिभिः विजयस्तस्यविप्रस्य र्यीकल्पसम्पस्यनिलषा जनकस्योपदेशोपोयाज्ञवल्क्य
कृतोमहान् पुनश्चकामवरतोयतोराभवत्कृतो तत्रांते भवताप्रोक्तं याज्ञवल्क्यमह
हामुनिः जायायैब्रह्मविज्ञानंदत्वाम्स्न्यासमागतः तदहं श्रोतुमिच्छामि जायायायाज्ञ
ह्यपत्तहितः कोहंशांतहिविज्ञानेयदुक्तं प्रव्राजिष्यता उक्तंकेयुगृहस्थेन संन्यस्तहृदयस्त
दा मधुनोयाज्ञवल्क्यस्य कांडद्वयसमीरितं वैदिकीं शिष्यमाहेतां कथांकर्णांसावपरे
धर्मात्मा याज्ञवल्क्यायमासीद्राजसनेयकः बाल्यादारभ्यतेजस्वी विषयेष्वगतस्पृहः

श्रा पुं १८५ 185

विकारीव बहिर्भांति चित्तदोषविवर्जितः लोकोपकारनिरतो बालेनवउपाश्रितः नारी
रुकसमाकीर्णे प्रविष्टोयावनेवने नवचालमनिर्येर्यातधीवराणांमध्यमास्थितः वर्षासुस्थ
डिलेष्वनभस्यावरणंविना हूतप्रवंतनवतिष्ठन्नूरहून धारामयोमयी उष्णकालेचमध्या
ह्नेवह्निमशिलादिषु वसत्यावरणांहित्वावह्नीनांमध्यतः स्थितः शीतकालेस्थितेतोयस्य
लेहिमवर्याहते चित्तविकारशून्यः सन् निमग्नएवतिष्ठति आराधयन्नमं देवंज्योतिर्स्व
त्रयीमयं मंडलस्थितमादित्यंतदेकनयनः सदा पर्णमूलफलाहाराशोषयन्नात्मनोव
पुः तृतीयेदिवसेभुंक्तेकाश्यपश्चमहामुनिः द्वादशोदिवसेकापिश्रमनिद्राविवर्जितः
मनसाचस्वपरममादित्यंचिंतयन्प्रभुः पित्राटत्तंचसावित्रींसर्वदाप्रजपतगिरा एवंतप
संतस्यतस्यविघ्नरोपाश्चविभ्रमाः अप्रमत्तस्यविप्रस्यकालेमहतिभास्करः वरदोमांसनय
नगोचरोभूत्तुराकृतिः एताभ्यामेवपाणिभ्यामभ्यांनेत्रोरसानया पद्माभाभ्यांचसहस्रपवि
तोदेवभूवि उदितोजगतांप्राणंदृष्ट्वांस्तपसःफलं याज्ञवल्क्योपिसहृष्टस्तुष्टावचयथा
मति देवोपिचजगत्प्राणआनंदाश्रुविलोचनः रोमांचकंचुकोभूत्वामस्पर्शोमनिपुंगवं
पाणिभ्यांवचनेनस्मादृमभक्तप्रियोरविः वात्सल्यवक्तुधातेशाप्रथमेयदनंगतः वेदंवरय १८५

मद्गतदार भवत उत्सुकयाज्ञवल्क्यापि प्राह देवप्रभो मत्त वध्वाञ्जलिपुटा मूर्ध्न
ति यद्दृष्टिश्रेयो मया कृ भगवन्जगतः प्राणिकर्मसाक्षिन्महेश्वर नतेस्त्यविदितं किंचित्तथा
प्येतद्ददाम्यहं वैशंपायननामानं व्यासशिष्यमहं सदा देववत्सज्ञपत्नं मनसा कर्मणा मन
सा गिरा तस्य संकेतभेदेन ब्रह्महत्याहृष्याभवत् ब्रह्मघ्नं विकृतवदनं संवदन् गुरुमप्य
हं गुरुभक्त्येव वचत्याबहूनामनवकंपया भवानुद्दिष्टो महाभागप्रायश्चित्तं दमानहि
श्रमात्मा स्वतथा सर्वे शिष्यास्ते ब्रह्मचारिणः बाला दुर्मेहिकदिनदेहोहं यौवनोन्मुखः
प्रायश्चित्तं करिष्यामि ब्रह्महत्याकृते तव इत्युक्ते देवयोगेन गुरुः कोपसमुपागतः माम
भाषत कोपेन वक्रग्रीवो निरीक्षयन् यथा संवसं चेति विप्रांस्त्वमहत्त्वा विप्रनिंदक एवमुक्तोऽह
मप्येवं प्रणिपातादिनाबुधः प्रसादयितुमारब्धः कर्मणा मनसा गिरा ब्रह्महत्या निवृत्तः
सन्निर्हितोणो भूत्वा जीवसः कोपसंरक्तनयनो मामेतद्वचनमुक्तवान् प्रसादयसि मां वित्त
मधिकं विप्रनिंदक इतो दास्यामि ते शापं देहप्राणादिहारकं मुंच तस्मादिमां विद्यां मह
तां तत्क्षणात्ता यदि लोकद्वयसाविज्ञातेहां त्वया धाविनत्यसि इत्युक्ते भीतिसापत्रस्तस्माद
हमपापं मम तन्मात्रगणादंतं वामेविद्यां वातेन कर्मणा सोऽहं विद्याविहीनोऽस्मि भवंतं शरणं

श्री॰ पु॰ १८६ गतः मानुषात्सार्धं येनैनां शूद्रः त्वमनुस्मरन् इत्युक्ते भगवान्सूर्यो याज्ञवल्क्यं महामुनिं वे
दान्षडंगसहितान्रहस्यादिसमन्वितान् चतुर्णामप्युपासास्थापयित्वा वेश्मनि ज श्रुतिनो
यद्वेदनस्य शिष्याभ्यस्तविदः परा तेषु च याज्ञवल्क्योऽपि शिष्येभ्यस्तानिति वदतः सतं संज्ञात
186 विज्ञानः संन्यासाय समुद्यतः ब्रह्मचर्याश्रमादेव निःस्पृहो दारसंग्रहे विरक्तं वीक्ष्य शिष्यं भ
गवान्रविरब्रवीत् याज्ञवल्क्यात्र विद्यायाः संप्रदायगुरुदक्षिणा संप्रदायमहत्त्वाख्यान्वेदा
नध्यायमाविलान् त्रिवर्णिकान्गृहस्थः सन् पश्चात्संन्यासमाश्रित ब्रह्मविद्यां च संन्यासव
टवान्पूर्वमेव वा इत्युक्ते याज्ञवल्क्योऽपि तथेति गुरुशासनं गृहीत्वा शिरसाभ्यर्थ्य सममागत
भास्करो यथा पितृयज्ञफलं प्राप्य जनकाद्वृयं नवरू स्नातो दारसंग्रहं चक्रे याज्ञवल्क्यः समा
गतः कात्यायनस्य तनयां मित्रयोग्यां महाधियः ऋषीणां ब्रह्मचर्येण ऋणं दत्ते प्रयासुना
देवानां च पितृणां च दत्तवान्स्वतथैव तत् अग्निष्टोमादिकान्यज्ञान्कृतवान्बहुदक्षिणान्
स्वात्मनः सदृशान्पुत्रान् कन्यकां चोत्पाद्य तत् ऋणत्रयापि नैवास्ति विरक्तस्यास्य किंचन
तथाप्याश्रमसंबंधात् ऋणमस्ति त्रयागते ब्रह्मचर्याश्रमीयद्वत् ऋषीणां हि भवेदृणी
ऋणी गृहस्था[illegible]यज्ञाद्देवपित्रोः सदा भवेत् संन्यासेन कृतेन स्यात् यस्मात्सर्वाश्रमेऽपि ण लो १

किव [illegible] ानदाडि... सन्यासिनामतः पूर्वावस्थापि भवाद्दत्तत् नाम
त्तिके निमित्ते स्यात् नियते लोकवेदयोः करणं च यन्निमित्तं स्यात्तद्वैवोक्तं ह्याश्रमद्वय हि
ज्ञानामाश्रमाभावो न प्रशास्तः कदाचन वनवासस्स नियतकालस्तु कोमनीषिभिः प्र
हस्थस्तु यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः अपत्यस्यैतथापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ब्रह्म
चर्यात् गृहाद्वापि वनाद्वा प्रव्रजेद्यथा न तथा ब्रह्मचर्यात् वै वनवासः प्रकीर्तितः आनि
यताक्वरोगस्य सेकमाश्रममाश्रितः तिष्ठेदित्यादिवचनं न क्रमं विनिवारयेत् किं त्वे
ज्ञापयाम्यमीति ब्रह्मचर्ये गृहे वने वा गतनालत्रनस्यैयंसंकल्पेवव सेदिह तथाप्यत्र परिसं
सक्रमाश्रमपरिग्रहं विना न प्रत्यवेयान्न यथा रागी जनोपरः ब्रह्मचारी वने तिष्ठन् वन
स्थो न भवेत्क्वचित् गृही यथारण्यवासी न स्थेयोपि यतिस्तथा नैष्ठिको ब्रह्मचारी यद्यपि ण
मृणभागतः देवानां च पितॄणां च गृहीय ठनभवेत् करणी अपाकृत्य करणानि स्यात्तु वनप
स्थात्समाव्रजेत् करणत्रयविनिर्मुक्तो नान्यथा तेक्रमाश्रमं ब्रह्मचर्याश्रमं यद्वद् गत्वा न गृ
ही भवेत् गृहाश्रममगत्वैवं वनी नैव भवेत्क्वचित् त्रयाणामेव निर्दिष्टः क्रमः श्रौतादिना
सदा चतुर्थाश्रमे सोयं बाधितो स्ति नदादिना चतुर्थमाश्रमं हित्वा न भावो स्ति हि कस्यचित्

श्रा॰
पु॰
१८०
187

द्विजस्याश्रमिणोनस्यात् द्विजस्याश्रमवर्जितः ऋणाद्धनीवनस्थोयं शुद्धोभवति सर्वदा आश्रमाभ्यां
द्विश्वर्वाभ्यां ऋणांदत्वा यतोगतः ऋषीणामनृणायद्वत् गृहस्थोत्रवनी तथा सर्वेषामनृणीन्या
सीसंन्यासादेवकेवलात् ऋणीगृहाश्रमाज्ञातो विद्वानपि ततोमुनिः देवानांचपितृणांचऋ
षयादत्तवानिदं विचार्येवंहि मतिमान्सूर्यपिप्पलपोयनः ऋषीणामृणमत्यर्थमनापास
न्मयार्पिते समर्थेवततः शेषमाणिनांतहयाडयं संन्यासामि तेमोक्षोपक्रिभेदेनसंभवेत्
एवंचमुनिवाक्यंयत् गुरोस्तच्चकृतंमया भविष्यति महत्तस्यतिहन्तस्याश्वपालनात् चित्रो
भूदाश्रमस्तस्य गृहस्थस्य महात्मनेः द्विवारात्रेवसतेते सर्वभूतोपकारकः द्विभार्यापुत्रसं
पत्राय निकेमुनिसत्तमः यत्तेहोमेस्तु देवानां आश्रयोभूद्गृहनिर्भरं नित्यैः स्वाध्यायप्रवचने
ऋषीणांमहात्मनां श्राद्धाभिः पिंडदानाद्यैः पितृणांस्वर्गवासिनां सायंवासादिभिस्तद्व
दन्नपानैर्मनोरमैः धनादिभिश्चदानेन मनुष्याणांतथार्थिनां तृणोदकादिदानेन पशूनां
विविधात्मनां एवंभांडादिलोपेन यात्यादियतनेरपि श्ववायसादिजन्तूनां कीटादीनांसमा
श्रयः स्वाहावषट्स्वधाहंतकारैश्चवसतेसदा देवाः सपितरस्तद्वत् मनुष्याः सर्वजन्तवः स्थिताः
कुटुम्बि[illegible]नैराकाङ्क्षेनगृहेस्यहि याज्ञवल्क्यः प्रसिद्धोयमद्यवैवंपुरागृही क[illegible]याय

नीतिपात्र[illegible]याभूत्स्मावर्वत्तिणा गृहकर्माणिनारीणांप्रवृत्तायानीतिमास्थिता ॥ गृह
कृत्यादिसर्वत्र संमार्जयति सर्वदा भूमिंवटेहलीनंदत्वेदिकामंकरोतिच तथासर्वत्रयथ
ले गृहंरगंचकृत्वावितन् करोतिवित्रितं क्वापिहस्तकौशलमास्थिता भांडानिचयथास्थलंह
तमस्तालयति सर्वदा करकांस्यविविधैस्तन्तुत्रपात्रैस्तत्संस्कृतान् भीमसेननलादीनाम
तमास्थायनित्यशः लेह्यंपेयंतथाचोष्यंभोज्यंचेतिचतुर्विधं अन्नंपचतिसानित्यंसूपशा
कादिनासह स्वश्रूस्वशुरभर्तॄणांनित्यंशुश्रूषणोरता देवरांश्चतथान्येषांनबांध
वानतिथीनपि नन्दयामास्त्रियस्तद्धृज्जयेन्मायथावित्तं रत्नं एवमायानारीणांप्रवृत्तयासह
योगेनया ललनानपराकाचित् आसीदस्तिभविष्यति द्वितीयाप्यस्यभार्याभूत्मैत्रेयीति
चविश्रुता ममत्वसहपीनित्यं उद्विग्नादुःखदर्शनात् काहंकिमात्मिकाकस्मादेनंलोकमुपा
गता कुत्रस्थितामयाकिंचगन्तव्यंमरणोमतिं कोपपतिःकिंतिप्रोक्तःकेसुताःकाश्चकन्यकाः
किंदुःखंकिंवमेनेतत्सुखंकेबन्धवादयः कोपंजनोमयाहष्टएवमादिसदैवसा चिन्तयन्तीभ
शक्तिश्चास्तनवत्सैववर्त्तते याज्ञवल्क्योपितत्सर्वंज्ञानात्यस्यामनोगतं गृहस्थाश्रमास्थि
र्यैस्यादिदेशागवतां स्वयमेकांतमासीनः कदाचिन्मनसिस्तत्मः उद्दंविचारयामासकाले

श्रा॰ पु॰ १८८ 188

वहुतिर्यग्गते अहो दुःखं महत् स्यात् प्राणिनां प्राणधारिणां यत्र कामाग्रहं देहः समस्यात्तु वि
दोषभाक् स्थावरत्वं शीतोष्णे दुर्गे याति भयप्रदः शिरोविरोगार्तिः सार लौहगुल्मादिकं त
था भगंदरगुदावर्त्तगंडमालाद्यनेकधा दुःखं व्याधिसमुत्पन्नं सर्वावस्थासु यच्च तत् सर्व
हृच्छिकत्रादिजातं दुःखं तत्र यथा परं शीतातपादिसंजातं दुःखमन्यच्च दुःसहं शत्रुभिर्दुर्जनैर्वा
हतः क्रियते दुर्जनैरिह कर्मणा मनसा वाचा दुःखं नानाविधं सदा बाल्ये मोहाद्दवाप्नोति दुःख
मत्राति दुःसहं रागद्वेषान्तथा शोकान् अशान्तो बहुरूपधा सर्वावस्थासु सततं दुःखमत्र
नियच्छति प्राणिनामागमं तद्धि निर्गमं च महद्भयं गर्भवासे च मरणे न हि दुःखं ततोऽधिकं
एवमादीनि दुःखानि विविधानि वहूनि च देहमाश्रित्य जायन्ते लोकेऽस्मिन् हि परत्र वा स
क्तस्यापि भवेद् दुःखं देहमेकान्तवासिनः मोहपाशसक्तेन स्यात् संसारासक्तचेतसः अहो
संयोगस्य देहस्यैकस्यास्त्यति दुःखदः आत्मैको नगरहीनस्य किं सदा यादृशं पिणः संयोगो वि
नाशहेतुः स्यात् सर्वेषामिह देहिनां निःसंगोऽति गुणाय स्मात् संगात् दुःखमुपागतः स्वभावा
त् शीतलं तोयं दुःसंभवति संगतः वह्निना तोऽत्र संयोगस्य श्रुति दुःखमतः स्मृतः संगात्कुटारस्य
निनादः खलः छेदनं समाश्रयात् शाखं संगात्तथा कायं प्राणिना गुणतया व्रजेत् संगान्तं हेमं

त्वयानि मतानितेषांसर्वकाले इंद्रियाणांप्राणिनां संगात् पापीडः त्वसमाश्रयात् निर्दुःखे
रिवेनां संगात् नदः खोसंजायते जनः एवं कामादिसंगात् कामादिपरिवर्जितः कामादि
जोयते जंतुः मन्यतामिदमत्र नः अपिहं निधिमात्रेण भावाः कुर्वंति विक्रिया अस्माकेसा
यथाकुर्यात् दंतेषु दकनिर्गमं जडेष्वपि च हृष्टेयं विक्रिया भावसन्निधेः लोहमाकर्षये
त् दृष्टान् पाषाणाश्चुंबकोयतः अयस्कांत उपलैश्चैव तन् नामयेहा रूपं चैवत् चेतनस्यत
स्मानिध्यात् चेतनस्य हृ किंपुनः वक्तव्या विक्रियायस्मात् नानेकं यमदृश्यते एवमेव वु
पुर्दुःखं सर्वेषामिह देहिनां तथादिसंगतोर्जातं ममानेकमिदं वपुः यहनेहमहोधैर्य
माप्यवैराग्यमाश्रितः विष्टावान सम पश्यन् देहं तपउपाश्रितः नाकुर्वन्ममथैर्यस्य
विलोलपद्मलोचनाः स्वर्णांदभ्राणाता पासन् तवेंदु मन्मथमंथराः केतकीचंपकादीनां
गंधान्देहोपि तेमुक्तः गंधैर्वधितिपित्वस्नाः कांचनोत्पलसंनिभाः पीनोन्नतकुचद्वंद्व
भारानामद् तांतराः शरच्चंद्राननास्तद्वत् वसनाभरणोज्ज्वलाः उद्दाममीवीपिस्तैः कटाक्षै
र्धैर्यहारिभिः मदलैर्लम्मिते स्मृतामिहेर्गुर्वेयेसंयुतैः वचनैःकामदावाग्निदीपकैर्हृ
रिकीर्तितैः प्रस्खलत्पदविन्यासैर्मंजुमंजीरमंजुलैः ड्कूलवलयैः कांचीताररवादि
भूषाः

श्रा॰
पु॰
१८९
189

भिः सहितैः विचित्रसर्वांगसंख्यारोमांचकंचुकैः भ्रूस्सीमंतसिंदूरनयनांजनसंयुतैः ल
लाटैर्वस्त्रलग्नानवकुंकुमचंदनैः संमंसमेतकुसुमधम्मिलयंत्रेनेनच कंदर्पदर्प
विलसद्धामवादित्रगीतकैः कोकिलादिस्वरासक्तवसंतमलयानिलैः मंदाकिनीज
लस्नानमंडलैर्वालुकान्वितैः नंदनादिवनेषु तैर्दैवादैर्वैर्निषेविते ममधैर्यहृतं होनया
नाथवार्धकेनद्य तेहथ्या मांसास्रकश्यविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतिः देहो मम तथामी
ष्टोदराणां भावकारणं मज्जलेर्वकृष्टोदेहो मया प्रत्यालोचने निजः सोपि नष्टो जातो लि
ङ्गः स्वदोऽस्मद्धः परः दारामहविना देहं नैव प्राप्तालयं गमी नेषु मोहं विना केन स्वावम
भविष्यति पीनोन्नतौ स्तनौ स्यातां वध्वाः प्रथमयौवने पीडितस्य मया यौ ग्रथ्यौ रागाद्व
सिनि गीतौ स्तनयोस्त्वस्थि जातौ नैव वस्तुतौ विद्यते नरं शेषो देहः मम ह्रीणां संस्वस
रति गीमे पापोऽयं नेस्त्व व घर्मं छिद्रयोर्नैव विद्यते नारी देहो हि पायुः स्यान्न देहे यापुस्त्वं
वपुः एकमालिनवपुर्देहो अंडदेहसहशोसदा ममयावुद्धिरुत्पन्ना स्वावोपमितिस्सा हथा
अपि ग्रामेणायमेणा नारीहृदयसंस्थिते पुरुषं गच्छतः कस्मात् ममलज्जा न ज्ञानयते देहयोर्यो
गतो भयात् स्वाव प्राणिषु नैवतत आलिंगलनस्तन स्वेहा तजन्नो युवती सुखा स्वतव १८९

वतिः स्वस्य पुत्रा नो पितरं मुदः आलिंगयंती मं स्नेहात् कस्माद्देनेन गच्छति भगिनीभ्र
तरहत पुत्रा नो स्नेहनो मिथ्यः आलिंगयंतौ केनेमौ स्नावमेतेन गच्छतः परस्परं हि विहिष्टा
दंपती दैवयोगतः आलिंगयंतौ केनेमौ स्नावं नैवात्र गच्छतः ततो मानसमेव वायं भावः
स्त्रीपुंसयोर्मिथः स्नावसंदोभवदत्रातिः स्नावेस्मिन् कलेवरे अहो भूतेरिवाविष्टः पत्नी
त्यजनादिकं कृतवानस्मि संमोहात्तेनारौरवनरकमभ्रमिषु अहो महद्दयेशस्य सन् न्यातिषाजो
तिरहंय परमानंदरूपो यमात्मातिष्ठति सर्वदा आनंदात्मानु मेनेन स्वस्य प्रियतमं सदा
सुहृदं सर्वजंतूनां पितृमात्रादिरूपकं परित्यज्य मात्सर्यभ्रमः नारौरवनरकमागतः मत्तः पाप
तमः को वा पितृमात्रादिघातकः सर्वात्मानमसद्रूपमस्मात् हतवानस्म्यवृत्तया पामरेभ्यो
प्यहं तत् को जानन्नात्मानं महद्रूपं अहं बहिर्मे खाजातो नैनं जानंति तिंन मभ्र अहो तपिवने
कृतिहहाहाहावयोषित अहं हहोत्रे संजातो जरसाश्च वशीकृतः दारांश्चापि नयथैव तेन शु
ष्ककाष्ठसमामम भेरीसमोदराल्लहत नापिस्पष्टपयोधराः अपत्यमीत सर्वं स्नेहन
हाष्टपयोधराः किंचिदृष्ट्वापि मे चित्तं मनस्लेशुमवर्त्तते अहो भावतत्त्वसग्रहो मेस्खलव
त्तिवः ममाज्ञाभूदपत्यार्थं संप्रदायप्रवर्त्तिन संप्रदायामहात्मा तोजातोव दचात्र ष्ट्य शि

श्रा॰
पु॰
१५०
190

ष्याः प्रशिष्यास्तु शिष्याः यतो मे सन्ति कोटिशः तेषु जातेष्वपि मया नत्यक्तं गृहबंधनं इति म
चिंतयमे जायेवर्त्तते यद्द्वेनः पुना शिष्येमपि तयोर्मोहात दाहो महर्जनेनास्मवेन ततो हमनयोः
कंचित् कालं दत्वाद्यवितनंः स्वकार्यं साधयिष्यामि स्वप्रकारे कृते सति कालः कश्चिन्मया
नीतः एवमेव तस्यापरः एतयोर्यदि नापत्यमत्याधाहमितो गतः मद्वियोगात्तदानूनं
मप्रजेने भविष्यतः ततस्तयोरपत्यानि शीघ्रमुत्पादयाम्यहं उत्पन्नेषु च पुत्रेषु नयामि
कालमात्मनः जातकर्मादिसंस्कारान् करिष्ये तनयेष्वहं कृतेषु तेषु चैवाहं कृत्वा ना
शुभोद्यमं एवंविद्याप्रदास्यामि तनयेभ्यो मयापि स्थितं जातविद्येषु दाराणां संयोगी भव
तात्मनः ततो यानां सुतास्तु हतपतिभिर्यावत्संगमा देही भावे प्रजायास्तु तत्सजेनाहमसु
घतः अहमेवं स्थितो चित्तं मम यावत् तिष्ठर्धियः अहो पापतमा संगस्य बद्धो भ्रमतामितो
माहृष्यो पि यतः संगात्प्रापितोत्र वक्ष्यामि सा करामलकवद्यस्य सम्पदं बद्धवर्त्तते संग
स्त्वे नापि कर्त्तव्यो न केनापीह कर्हिचित् विशेषतस्तु नारीणां युवतीनां ततो पि च स्मृतिमा
ने ष नरकः हि पापघोषिदितीरितः बलिष्ठो नरकस्तद्वयुवतिः पतितो वयः उद्वर्त्तेस्वनप्र
कस्माद्धि हानपि सम्माहितः निदर्शनमहं तेषां भाविनां विद्धयामिह एवत्यानरकयस्मात्तु ॥ १५

स्वर्नाहेतवः अज्ञानिष्टत्रयागायसमागतानितान्ताश्चित अहमनाहसाविहायानुत्तरकच्चयपतं ... तः
नरकद्वारममार्गीयं नारीदेहः प्रकीर्तितः सर्वथापरिवर्ज्योऽतो मोक्षमार्गपिपासता चतुर्थाश्रम
मार्गेण गच्छता मिष्टमेव हि महदर्थं समाहितेन नारीदेहसमुद्भवं न संपत्स्यते तेन वनवासे
भोजनं जनैः नलजलान्नविषाग्नेनोयथ्याप्यविद्यते दिवं भोजनं च भक्ते भोगं भयं किंचिदुपार्ज
जेत चतुर्थाश्रममार्गेण गच्छतामधिकारिणां विहाय योषितसंतद्युवत्तेजु विशेषतः स्मरणा
ज्जायते कामो वर्धनीयो येन नाशनः दर्शनाद्वचनात्स्पर्शनात् कस्माद्देहः न संभवेत् आत्मनः तेमम
त्रिज्ञन चतुर्थाश्रममागतः न कुर्यात् योषितासंगमनसा वपुषेन्द्रियैः विलीयते हृतं तत्तत्य
ग्नेः संसर्गतस्तथा नारीसंसर्गतः पुंसो धैर्यं नश्यति सर्वथा एक एव प्रतीकारो नारीसंपर्कविष
भुवि । आसामस्मरणं तद्दर्शनादेश्च वर्जनं न च संगवता ग्राक्यमया निवसता च हि ततः
सर्वात्मना नारीसंगं त्यक्तव्यं सहसा विनष्टाः अन्यथा सर्वाद्देहान्तरसमाश्रितः वासनाप्रचयस्य
स्यात् सततं हि मेधूपधूपनि समवं मरणान्ते पं वासनात्तवपुर्न्हेणा कामिनां कामिनीनां च संगा
त्कामो भवेत्तस्मात् देहान्तरे ततः क्रोधो लोभो मोहश्च जायते कामक्रोधादिसंसर्गाद्दुःखं जायते
तेमनः अशुहेमनानिविष्टज्ञानं तत्त्व विनश्यति दुरापालो भवेत्तत्र तस्मात्पादाजड लभः का

मङ्कोधादिसंसक्तो ब्रह्मज्ञानविवर्जितः मार्गेहस्य परिभ्रष्टस्ततोयं मार्गमाव्रजेत् ततोयश्च निःसंश
मः श्रवणविद्याविवर्जितः कीटादिदेहभाजीमननरकाश्चननिः सेवेत् कामिनं कामिनीनांवसंसर्गात्स्वे
समाव्रजेत् कल्पकोट्यादिकं कालं दुःखं सावविवर्जितः कामिनीनां पश्यासंगात् दुःखं द कामिना
मपि नश्यैव वर्णाप्येतेनयतः कामंच कामिनी वर्णानात् शाहमामय्योन ज्ञानेनारीषु जायते ज्ञाने
नपित्तगहणायोषिदग्निर्देहे हदिदं श्रयस्कामसल्लनोनिस्पवर्ण्या श्राममागतः कामिना कामि
नीनांच संगं सर्वात्मना त्यजेत् महावातेन ज्वलनदीपो यथा कार्यं करोनहि संगोमतिनश्यावस्त्वज्ञा
नेकार्यं करोतिन विद्यमानेकथंतहितत्रोत्पन्नं समर्हति इत्यादिवहुधा विवेतविंतयित्वा नतदा
मुनिः इदं विचिंतयामास पुनश्च करुणान्वितः यावत्कालमयं गोकर्णतस्माननसमपदंभविता
वत्कालंस्थितो जन्तस्सहसामित्रस्तदाहनः सांप्रिवेदुःखितिप्यकाले भार्याभ्यांनास्थितोहं ब्रह्मवि
द्याधिकारश्च कान्याचिन्यानविद्यते ह्योप्रत्येव यतः सेयंनजानाति हिताहितं मपिसब्रजितवि
ताशोषमेयागमिष्यति वित्तेननैवसंतोषमेत्रोपीतुगमिष्यति एषाममसावसंतमामोदमेवस
मिक्षति अस्मानविद्यते कामामायोवनेपिकदाचन होहस्वननितेप्पाल्लितदेहकेनपरत्वसः प
त्नारिपुभवेटम्याः सर्वदाहिमनचेतमः अन्तरतीतिकरोत्येषाममापिधर्मविभ्रांतितः नतकाम्[illegible]नील

191

लतापत्यापकृतपराभाव अथ वदत्यामितनादृष्ट्रब्रह्मज्ञानमानादित श्रुतिसर्ववित्तसंन्यास
करिष्यन्निदमुक्तवान् मैत्रेयीति च संबोध्य मैत्रेयीमुनिसत्तमः अरे ज्ञापयिष्ये त्वां सव नंथ
योगमाश्रमे कारिष्याम्यहमत्र त्वं गृहस्थ्यानं विहापि हि हेतुनायेन ततः कुर्वे वित्तभागौ
तवाधुना कात्यायिन्यानयासाहं पश्चात्स्वकरैर्द्वयोः एवमुक्ता निःसंवित्त्रासं सा भ
र्तं स्वयम् अमामावसराष्ट्रं वै सा दीनावाचपतिं प्रति भगवन् वित्तमिच्छामि मरणेन विव
र्जितं त्वयादत्तेन वान्यत्र लोके यन्मरणप्रदं पृथिवीं सकलां चेत्स्यात् पूर्णां वित्तेन मे
मुने त्वयादत्तात्रेतेनाहं ममरत्नास्यां न वेति न तत् वद पश्चाद् अहं त्वत्तो वित्तमिच्छामि यामि
क उत्तुकेयाज्ञवल्क्यस्तां नेत्याह मुनिसत्तमः पारीभीको त्रवित्तेन नश्वरेण विनश्वरं
भवेत्स्य नवित्तेन मरणं प्राप्स्यान्यहं वित्तवान् राजनन्तस्तदन्तचौरेभ्योपि वर्जनात्
राज्ञादिभ्योपि सततं संत्रासमाप्नोति दुःखदं वित्तवान् को हि लोकेस्मिन्निश्चिन्तः पुत्रवित्त
हेतुं अपि स्वमेपि न सस्यान्निभयं राजादितं महत् निर्द्वन्द्वानां सदा देवमनुष्कूलं हि जाय
ते धनिनां प्रतिकूलं च ततोऽभविहिपते धनात्रिधनिनो लोके रोगी... दरिद्रवर्जिताः
अमलाश्च पश्यन्ते तन्मात्र धनराशीमहत्यपि विरोधिनश्च सततं स्वेनेतः पुत्रादिभिर्जनैः के

श्रा॰
पु॰
॥१९२

विद्धि हिंस्रहस्तं तेभ्यश्च भीः स्वनो यथा भुवि वित्तेथाकुलतातेषां कर्त्तव्यासक्तचेतसां वर्त्तते नैव
गंच्छति यथा तेषां बुभुक्षापि नैतेः कुर्वंति सततं माथवः दम्भमहंतं धनहीनैः यथा शोच्यैः नि
त्यक्तातताम देहिभिः धनमत्ताप्रकुर्वंति मायानि विविधानि हि दरिद्राः सर्वतो भीतानैव कुर्वं
ति किंचन अवजानंति धनिनो देवान् राज्ञो गुरूनपि अतिथीन्ब्राह्मणांस्तद्वत् वेदवेदां
गपारगान् मनुष्यान्बुद्धिसंपन्नान् गणयंति जलनिधीनिच दुःखान्यपि बहूनेते गच्छंत्यवि
वेकिनो जनाः यतद्भयेपि मैत्रेपि भ्रंतायट्टवका वका अत्यादिकं धनीडः खिप्रापस्वयात्रिहेतो
ननत्र शान्तभावेन मैत्रेपि धनिनो निहेनो ववः धनिनां जीवनं नेयाहक नाहशेवत्तवापिनः
धनलाभाद्धि मैत्रेपि भविष्यति न संशयः वित्तासक्तेषु पतिषु वलवित्तेषु सर्वदा अस
न्तत्वस्यैनेवाशापश्यातेपि नश्येवसा असत्त्वं हि मोहस्यात् सोतोदेहाद्यभावनः अज्ञान
स्य विनाशः स्यात् ज्ञानं दात्मावबोधतः धनिनां वलवित्तानां भवेदायं कथं हि सः बोधा
भावे कथं नाशमज्ञानं संगमिष्यति अज्ञाना नाशमाप्नोति केन सस्तंम देहे विनश्यति स्तूलदे
हस्य मुत्स्थानेन नश्येत्सूक्ष्मपातकं भाषपातकसंस्थाने स्थूलो देहो विजायते सति स्थूल
शरीरेस्मिन्नसावदुःखोपभोगवान् नमविष्यति को नाम शरीरे याप्यि सर्वजः असत्तनस्य ॥१९२

नैतस्माद्दायाद्वित्तेन विद्यते उत्सकायात्त्वल्लोकान्मैत्रेयीत सभोषत अस्त्येतत्समेनैव
शायद्दिवित्तेन विद्यते किमहं तेन वित्तेन कुर्यां मरणेहेतुना भगवंस्त्वमेव तन्मा भ्रू
न्मम कटाक्षेन कात्यायन्यै भवत्वेतत् वित्तेन सकलं पुत्रे भिक्षाहारेणा देहस्य समानिपाता
द्यथा भवान् धारयिष्यसि हे तद्वत् धारयिष्यामि स्वत्वन जीवनेपि तेनामा भूत्वम देहस्य
चिंतनं भवतेश्मन निद्या हेलया छतो हाश्रमांतरं दशमासान हं गर्भे रचितायेन केनापि
देवः स एव मे चिंतामद्यनापि करिष्यति अपि विस्मयदा देहो गमिष्यति तदा मम दुर्गंधयो
स्वेरोभारः आधिव्याधिसमाकुलः अनेकदुःखजनकोयामस्तेष महाभवे यापात वि
ग्रह्यविवेताहंनैवास्थ्यामकलेवरे भूरिभारकंनित्यं दोषदुःखशताकरं आहारग्रहणे
नित्यं प्रवृत्तास्य नितुःखिनाः यथा राजभटैर्नित्यं बाध्यमानाः प्रवर्तते आहारग्रहणेका
मः क्रोधश्चापि जायते लोभमोहादयस्तस्मात् द्वन्द्वं निद्रान्तरादयोपि च मलमूत्रविसर्गोपि
ह्याहारादेव जायते कर्मज्ञानेंद्रियाण्यत्र मनो देहवृत्तानि च व्यापारान् विविधान् कुर्वं
त्याहारादेव नान्यथा त्वयैकाबाधतेनस्वेन स्ताहाराग्रहणम्मदा ग्रहणेन तस्य वापनेका
मायाकोटिमात्रवः कामे तममयाग्रस्तेन कृतादीन नमादशा नांतरं वेश्यनेव कुव्यध्वनका

श्रा॰ तं॰ ॥८३

193

मकृतेनैव कामदुःखफलं ब्रह्मन्सद्यो नारीषु जायते गर्भस्त्रावनतदुःखं यथा रागो भावने पि
च नरकादपि तद्दुःखं यो मरणाच्चापि कोटिशः कामकारस्य करोति तो नारीणामिह जन्मनि द
दाति कटुकं यत्तत्फलं दुःखोदधिप्रदं मन्ये तेन नराणां न तु नारीणामिव सर्वदा तेन दुःख
मे देहो मया तो यत्तदञ्जन वक्त्रमाख्यं प्रायो नारी धात्रा विनिर्मिता कोथादीनां न्यतदुःखवित
नानासि स्वयं मन्ये नवक्तव्यं मया तत्त्वमेवं त्वत्सप्तत्त्व कामादिरुपाणां श्रेयः त्वया म
रणं मन्ये एकाकेन शक्नोति यो दुःखेनमेनैव अग्नेरेवेदं भिक्षु कोभटः स्वतमामिव
सीदेतं ग्राममागत्य शास्त्राख्यकुशलोपि च एकथा लब्धया कर्ते ब्रह्मन प्रबलयापि वै भा
रणे षनदा विप्रममया सत्त्वपेसतं: मार्गेणानेवदेहं स्वं त्यक्तास्मि मनिसत्तम भवानिव प्रा
मलाभं स्तरश्वा जितमानसः ततो यदि भवान्किं विदस्मत्तस्य कारणं वक्ति महं न्व वदेत्तत
कृपा च हृदये ममापि उत्पत्तौ यात्तव त्वयापि वक्तव्यं ब्रह्मन् महामुनिः श्रेणीचकारसकलं वि
नेष्वतितये रितं भवे यथापि वित्तेन धर्मं कामश्च सर्वदा अस्तनतं तथाप्यस्या तन विज्ञेन
कदाचन अपि विज्ञेन कामो यं जायते ते वकिंस्वतं नारी संभोगाजेत न्यादिति च त्रा च किंच
न स्वावं मोहं विहाय स्यात महारोग इव दुर्धियः अन्यथैरहितानां न नस्त्रीदीनाममपि हस्यते
राक्ष्मिकलहं दृष्ट्वा [illegible] ॥८२

पुरुषस्य यथा नारी स्तनं लभते तत्पुत्रो ममता अन्नपानपुष्पादिभोगजं तत्सुखं भवेत् अपि
तविहीनाये भ्रमराः कोकिला अपि गंधान् जिघ्रन्ति च रसान् रस्यानास्वादयन्ति च शृण्वन्ति
च तस्याशाखान् गीतवादित्रजातान्मृदुः देवालयादिसंस्थानाः पश्यन्त्यपि जंतवः पशुपति
लालितं रूपं निर्द्धनाः पुरुषा अपि लोके वरांगनाहीनो भवति नामशक्तितो तथैव मण्डलास्य
र्थानमतिकायाश्च जंतवः दुर्लभानपि गांकं निरर्थिता न राजयोषितः सर्वं सर्वधनीनामपि सा
क्ष्याद्विषयोत्थितं धनेन निर्धनोप्यत्र किं वित्तापि समाप्नुयात् धर्मोपि परलोकस्य साधव
दः केवलाद्धनात् भवेदेनचानियंत्रे नैव लोके नैहपणेन निर्द्धनाव हुवः स्वर्गप्राप्तालोगर्हिणा
पिरि सम्यग्लाभं महात्मानो नित्यपरित्यागमवर्द्धमः धनिनो बहुव लभते गजा यास्यन्ति यांति
व नरकं तेन न स्वर्गो धनेनैवात्र लभ्यते अग्निष्टोमादयो यज्ञा यद्दिनस्त्र चनेन विना माखेव
न कामये तेषां फलं स्वर्गो भविष्यति उपायाविविधा यस्मात् इहपणे स्वर्गसाधने अप्यमीनास्व
नत्वस्य कारणास्तुः कथं च न स्वर्गस्य कारणत्वं स्यात् समस्तनयाआदिभिः अग्निष्टोमादयो येन
भंवबंधनकारणा अमृतत्वस्यैव साहाशातेनाकहेतवः इत्यभिप्रायवान् विप्रायाच
वल्क्यावचोब्रवीत् मैत्रेयी ममृतत्वस्य प्राप्तिमिदं मन्यति सत्तमः मैत्रेयि नववाक्येन प्रियप्रीतिर्मे

श्रा॰ उ॰ १५८ माभवत् प्रियासतीयतः प्राह भवति प्रीतिदं वचः प्रियं हन्त वतीनहंतममनेपितथान्तर्गणं न
मेवममजायेतित्वत्तोजातो ममहं पुत्रः प्रीतिमान् वक्तुं शाने न वचसाभ्रशामेवच जायतित्वाह
प्रीप्रोक्ताल ललनात्व पराभाव भार्येतिप्रोच्यते यस्मात्भरणीयाशनादिभिः यहिजायेसमी
194 पेमेनिष्कामस्यात्मवेदिनः निष्कामाप्रियमात्मानं नेच्छती प्रीतिकारिणी स्वाश्रमेपुरतः समभ
यथाच्छेवमशंकिता भवमः माभवेल्लज्जा स्त्रीणां या लिनिमगीतः देतज्जायप्रियेतभंग्व्याख्या
स्यामस्तेहितत् तयाच्छंममत्वंहिवीत्समाणामभ्राबोधजे सावधानमना स्त्वंहन्तकार्णि
वयावय इत्युक्त्वा याज्ञवल्क्यः सपरमात्मेदत्र पत्युः आत्मनोन्वयत्तल्लहद्यानिरेकाउवावता
अरेभवतिमैत्रेयि पतिः स्नेहात् प्रियः स[illegible] जायाममतथान्तंवप्रियास्यामि तत्तोवक्तुं आवृत्तः
प्रीतिरन्यथैवउक्तेनरदेहयोः उक्तेन कामायनकश्चनभामिनि किंतत्स्वस्यप्रियार्थेनप्रिया
स्मिपतिरात्मनः ममापित्वंतथाजायाप्रियास्मिस्वात्मनः कृते आत्मनः सावामिसंत्यानार्याः
कामाग्निदीपनात् अत्रवस्त्रादिलोभाच्च जायतेऽपतिः प्रियः आत्मनः प्रतिकूलेनपत्यो
प्रीतिर्नजायते अन्यनार्यादिसंसक्तिनारीणांकर्हिचित्प्रिये जायायांप्रीतिमान्स्तद्वत्पतिर्भ
वतिकामुकः पाकादिकृतिलोभाच्च नान्यथा कर्हिचित्प्रिया आत्मनः प्रतिकूलाया भवेन्न १५

जायारत्नादिषु ततस्तत्प्रीतिमान्नहष्टः पतिरत्र कश्चन आत्मैव प्रियएवात्मजायायाम्
ततोमततः स्वयंज्योतिःसदानंदः स्त्रियः श्रेयस्तु सर्वदा जायापत्नी यथा तद्वत् पुत्रवित्तगवा
दिकाः ब्रह्मक्षत्राभिधे जाते लोकाः भूरादिकाश्चापि देवावेदाश्च भूतानि स्थावराणि च
राणि च किं बहूक्तेन मे त्रैपि जगत्सर्वमिदं जगत् स्वात्मनः स्वावेदं सर्वं प्रियं स्यात्तेन तत्र केवि
त पुत्रादयः प्रियाये स्युः प्रतिकूलानते प्रियाः ततएव स्वकामाय प्रियास्तेषां प्रियाः पुन
यद्यपीदं जगत्सर्वं पतिजायादिकीर्तितं प्रतिकूलं भवेदेनस्यात् अनुकूलमपि स्थितं त
थापि प्रातिकूल्येन गृह्णीतेन स्वार्थाय च आनुकूल्यं गृह्णात्येव जनेतु नात्मस्वार्थकरं भवेत् विना
भेदः स्वेदं सर्वं पतिजायादिकं जगत् अनुकूलमपि स्थित्वा ततो नैवानुकूलता जडत्वतो
स्येकस्यापि विनात्मानं न हि चेतनं तथापि सहणेन स्वयं स्वादिस्वादनुकूलतः तदा प्रियं भवेत्त
तेनात्मत्वादेहिनः क्वचित् पतिजायादिकं तेन न प्रियं स्यात्स्वरूपतः किन्तु स्वस्य प्रियत्वे
न स्वार्थदत्वेन हेतुना आनंदात्मा प्रियतमस्ततः सर्वस्य देहिनः दुःखं न स्यात्तेनैव पि
मेकस्यापि देहिनः पतिजायादिकं यत्तत्प्रियं तत्स्वार्थसाधनं स्वार्थं न स्यात् प्रियं तेन तु
कं प्रियत्वं सदा स्यात् मध्यात्मकामाय प्रियं न स्वार्थकामतः सदाविज्ञायमाने षा स्वार्थं वि

आ॰ प्र॰ १९५

195

ऽत्रोर्नेदृशि प्रिये आत्मा श्रेष्ठो हि प्रियं तस्मात् सर्वं प्रियतरं यतः ततः प्रियतमः प्राप्य स्वानेदात्मा तदेहि

ना स्वयंज्योतिः सदानंदः परः सोऽब्रह्मणोऽपि च आनंदस्योपजीवंति मात्रां ब्रह्मादयोऽस्य हि परमं

वंधरहितं भासमानं सदा स्वात्म स्वर्गानंदाधिकं सात्मा मैत्रेय्यै प्रोक्तो देहिनां अरे नायं प्रियेत तस्मा

त् मैत्रेय्यै ज्ञापिका श्रुतिभिः करामलकवत् स्वात्मप्रत्यक्तज्ञानं निर्दिश्य आत्मा ब्रह्माहमस्मीति हे

तुमात् दृश्यते वचः आत्मा ब्रह्म इति ष्ठात्वा तत्र एव ज्ञात्वा विदितः श्रोतव्यः सत् हृच्छांतदा म

दिगुणयोगिभिः वेदवाक्यात् विरुद्धेन तर्केण च विचारयेत् व्यासादिभिः समनुन्यायेन प्रत्यक्तत्त्वस्य

यं कारिणा मनसो योगयुक्तात्मा सम्यक् ब्राह्मणं ज्ञानसंततेः एकस्मिन् विषये वैकं जानीयात् स

वेदेहिनां तामसात्मनि कुर्वीत बहिस्सारतिवारिणी एवं तर्केण तथा व्याख्यानेः संदेहादिविवर्जि

ते आगतं तत्र मननं कुर्यात् यत्तद्वाक्य मानतः वचनादीनियतं तस्मिन्नाम मानसमानि हि

मनोऽपि तद्दृढं च तस्मात् मानान् मनसमं हि तत्र वल्लयो गोयथा हेतुः प्रत्यते च वदता दिजे मनो

योगात् तथा हेतुः प्रत्यते मानसोऽपि च मनन ध्यान संयुक्तं मनो व्रजति मानतः प्रत्यते जन

ये तत्त्वानेन आनंदात्मनि निर्दिश्य प्रत्यक्तज्ञान उत्पन्ने आत्मा विद्या विनश्यति तत्र शास्त्रा शमाया

तिद्धः त्वं सर्वं विदं जगत् स्वयंज्योतिः स्वतः स्वप्रभासाहेतवि विवर्जितः आनंदात्मा प्रियतमश्चा १९५

भवतिसर्वतः भ्रमादिनायथानीलंयद्वद्गगनंभातिकेवलं अविद्ययानानात्माभातिद्यावेद
स्तैवमद्वयः स्वप्नान्तर्बुद्धोयथास्वप्नदुःखंमिथ्येतिमन्यते आत्मज्ञानात्तथाविद्वान्दुःखं
मिथ्येतिमन्यते महाराजोयथास्वप्नेतिभयाभयमागतः यथाप्रबोधकालेनसमेतिबुद्धो पद्या २
नपश्यति आत्मज्ञानात्तथादुःखंसंसारेदात्मात्रमन्यते आत्मज्ञानात्स्वनःस्वस्मिन्दुःखंमि
थ्येतिमन्यते गंधर्वनगरंयद्वत्तजायतेखेविद्यया अविद्ययाजगत्सर्वमात्मन्येवप्रजायते गंधर्व
नगरंयद्वन्नासीन्नास्तिनभाव्यपि गगनेनगरंयद्वत्भ्रमोत्रैवपिनाकिनः आत्मन्येवंजगत्स
र्वंनासीन्नास्तिनभाव्यपि दुःखरूपंहिमेत्रैपिनिर्दुःखनिर्दयेसति दोषान्नमिरिकोयद्वत्चंद्र
भिन्नंप्रपश्यति आत्मानंचतथाभिन्नंदोषात्पश्यावलोकयेत् अंगुल्योनयनेयद्वत्विष्टभ्यस्व
स्यवालका केशोडुकमसत्यंपश्यतगगनेविचक्षणके जगदेतदसद्दुःखंआत्मनिकेवले
असत्याविद्ययावालःतत्स्वरूपंप्रपश्यति दिग्मोहोयथालोकेविदुषामपिजायते आत्मा
त्मनिसंमोहोविदुषामेवमस्त्यपि निश्चितोपियथाशंखोधवलोभातिपित्ततः पीतोगुडस्त
थातिक्तोमधुरोपिविभातिहि स्वयंज्योतिस्तथैवायमात्मास्तिनिश्चितः दुःखरूपेणमेवै
पिभातिमेदहयाधुना मृगोतरंगतरलंजलंभातिपयोधरे त्वषान्तस्यसदोषेणमध्याह्ना

आ.पु.
१९६

196

दिग्भागकृतः एवंविषयसंज्ञानमगतस्तस्य स्फुरति या आनंदात्मनि निर्भेदे भेदाय प्रतीयते शुक्तिका
यां यथा रूप्यं भाति लब्धस्य सर्वदा आनंदात्मन्येवमेतत् भाति भेददृशो जगत् मंदांधकारे पुरुषो
रज्ज्वां यः पश्यति शेषकं अथवा स्थाणुगे चौरं पश्यते यस्य भीतितः आनंदात्मनि निर्दुःखे स्वसंप्रकाशित
यो जडं दुःखरूपमनात्मेतत्तमस्थः पश्यति सर्वदा पतिजायादिकं विश्वं आत्मनोन्यन्न विद्यते ।
यथा स्वप्ने तत्र्ये वैतत् नास्ति जागरणेपि च आत्मैवैतत् जगत्सर्वं पतिजायादिभेदवत् मैत्रेयि तत्सवि ।
ज्ञाने प्रत्यक्षतत्त्वप्रसाधय अभयेन च संयुक्तमनसा स्फुरितं विजानतः ततो दुःखमिदं जायेत नैनं वगमि
ष्यसि आत्मा सर्वमिदं यस्मात् गंधर्वनगरादिकं यथा खं तत्तरावात्मा स्फुरत्यायं जगतोपि त अ
वेक्षमननं ध्यानं दर्शनं चात्मनो हि यत् सर्वं तत् जगतोपि स्यात् सर्वमात्मनि तद्यतः अपि सर्वस्य विज्ञा
प नउपयोगो न विद्यते अर्थज्ञातेःपि नैवास्य सदा खंमादिवर्जितं उपयोगोपि सर्वस्य न शक्यः श्रवणादिकं ।
कर्तुं ततो न तत् ज्ञेयं दुःखदं स्वात्मनः सदा अथ चेत्त्वमिदं ज्ञातुं स्त्रीस्वभावात्तत्त्वमिच्छसि तथापि तं ।
सर्वविज्ञानउपायोयं न चापरः आत्मनः श्रवणादीनां कारणं तस्य तद्भवेत् मृत्तिकायां तु विज्ञातात्
यथा विज्ञायते त्वभिः घटादि सकलं तस्याः कार्यमव्यवहितं च यत् देशकालस्वभावैर्हि यस्मात्
व्यवहितं सदा ज्ञायते मृन्मयं सर्वं मृत्कार्यं न मृदः परं आत्मकार्यं जगत्सर्वमात्मना नापरं तथा । १९६

ज्ञायतेस्वात्मनोज्ञानात्स्वप्नादेः सदाप्रिये आपद्दुःखशोकसोऽहलोकपरत्र वा नसस्वावयतज्ञाय
तेमोक्षोभविष्यति आत्माविद्यादिजायेयपत्यादिषुनवर्तते पतिर्वापिचजायादौतेनस्वतन्त्रजेतिते प...
पुत्रस्तथावित्तंपशवोविविधाअपि नारीजहातिविज्ञायस्वात्मनोभेदकारिणी पुत्रादिस्तहितात
हेतत्पतिंनारीत्यजेत्प्रिये स्वस्मिन्भेददृशंज्ञात्वानिःस्पृहातत्रसर्वदा चेतनाचेतनेवस्तुयावदात्म
सम्भजनः स्त्रीपुंसवपुरेषात्ररक्तयेनावदेवतत् सर्वदंतस्यचेन्नेदं भपश्यति भेदधीः नसदुःखम
वि९ वाप्नोतियोगादिसमन्विते ततआत्मैवलोकस्मिन्पतिजायादिकंस्थिते अन्वयव्यतिरेकाभ्यान
वक्तव्यमयात्रतत् पतिजायादिकंयदत्रभेददृष्टेर्हिदुःखदंब्रह्मस्त्रेयाभिधेजातीआत्मनोन्यविलो
किते तस्मादयपादितस्तेजन्मन्यस्मिन्परत्रच पातित्यादिसमुद्भूतदोषादस्मिन्द्विजन्मनि परा
ङ्मुखत्वात्तेनमात्मनोभेददर्शिनः जन्मान्तरेत्वसंभाव्यास्वस्यदीनतंभजेत पराङ्मुखत्वादेवतेभेदतोदुः
देवाये खकारणं यथाज्ञातीतयालोकेद्वाश्वसर्वदा लोकद्वयेपिपुरुषम्पाऽऽर्वतिभद्रिके लोकापाक
रणादेषुनरकान्प्रतिपद्यते देवापाकरणात्दुःखंयातितत्रापिदारुणं लोकापाकरणादस्मिन्लो
केभ्रमतिसर्वदा स्ववत्दुःखमवाप्नोतिवेदापाकरणात्तथा वेदापाकरणंज्ञेयंअस्मिन्वापरजन्म
नि स्वरद्वादिजातिसंस्यहृत्त्वात्यादिर्वात्रिवर्णभाक् पदवाक्यस्वरादेर्वास्मन्तोच्चारणेसति स्वाधीनो
च्चारणेनैतेनभवेयुर्वाकदाचन अर्थज्ञानादिसम्पन्नत्वेतेषुवासर्वदाभवेत् विस्मृतिर्वापितेषांस्यात्तथार्थतः

आ॰पु॰ १५७ पाठतोपि वा तडागाकरणं वापिकारणेन वर्द्धते वतत् एवं भूतानि सर्वाणि स्थावराणि चराणि च पराकु
र्वन्ति सततं स्वात्मनो भेददर्शिनं भूतैः पराकृतिर्ज्ञेया तज्ज्ञातिसमुद्भवे कर्मभिर्मानसैर्वाग्भिः प्राणि॰
भिः स्थिरजंगमैः अपकारस्य करणमुपकारस्य चाकृतिः लोकद्वयेपि सर्वत्र सर्वथा सर्वदैव हि॰
एवं सर्वं जगत्यं च महाभूतसमन्विते पराकरोति सततमात्मनो भेददर्शिनं यथात् भेदेन संपश्येद्
षस्व स्मादिह मोहितः न ततः दुःखं करोत्यस्य जडं वा जडमेव वा अप्रास्याद्दुःखदं ज्ञेयं प्रियं सर्वं श॰
रीरिणां लोकद्वये तथा प्रायाद्दुःखमेतत् करोति तत् केन विद्धि निमित्तेन भोगाभावात्तथागतो॰
अन्यत्राप्यथवा स्वस्मादिह क्लेदात्राशतोपि वा एवं सर्वमयाकृयात् भेददृष्टजडाजडैः द्रष्टव्यं परमेने
तद्दृष्टव्यं कर्हिचित्कुचित् एष भेददृशां दोषो लोकद्वयउदाहृतः एतद्दोषात्तथा ज्ञायेत द्रष्टव्यस्त्व
या हि सः विपरीतदृशां यस्माद्दुःखं भवति दारुणं विपरीतमिदं ज्ञानं त्यक्त्वा सर्वथा ततः स्वस
जातिविजात्युत्थभेदत्रयविवर्जितः आनंदात्मा स्वयंज्योतिः सम्यग्ज्ञानमितीरितः एतस्मादात्म
नो भिन्नं पश्यत्यस्यति किंचन विपरीतं भवेदेतत् ज्ञाने भेदावलोकनात् ब्रह्मत्वं च मतो लोकादे॰
वा वेदाः सभूतकाः सर्वं जडाजडं चैतत् ब्रह्मैवेत्यवधारय आनंदात्मा ततो ब्रह्मा निर्द्वयोयं महेश्वरः
ब्रह्मत्वत्रादिकं यस्मात् ततोन्यत्रैव विद्यते जडाजडमिदं विश्वं अस्मिन्नत्यात्मनस्तथा जायते लीयते
चात्रसदैतन्निखिलं प्रिये अविद्याप्यत्र संज्ञाने आत्मज्ञाने विलीयते दृष्टांतो नत्वत्रेनस्योमनसः से १५८

197

यहेतुकान् नामसाराजसाभावास्सात्विकास्त्रिधास्थिताः आत्मनो भेदरहिताः स्थितिकालय
तः प्रिये नघैवामान्हज्ञाननतत्वहज्ञांतानवञ्मिभामिनी मातेभवतसेमोहः स्थितो मे विडषोगि
रा भेरीशंखस्तयावीणाक्रूरमध्यमसंज्ञुलान् शब्दाकुर्वंतिसततंनिमित्तसतिभामिनी भेरी
शब्दस्तथाशंखशब्दोयमपरस्तथा वीणाशब्दइतित्रेधाविशेषग्रहणेसति भेर्यादिशब्दसामा
न्यग्रहेनैवास्तिकिंचन भेर्यादिशब्दसामान्यग्रहणेसतिनेनरे भेरःशंखस्तयावेणाः शब्दोयम
सतेन्नभिः सदानेदात्मरूपस्यज्योतिषोभासकस्यच एवमग्रहणेनैवग्रहणंकस्यचिद्भवे
त् अयंवाप्येषवाभावः सदाहंचात्रगृह्यते प्रथमादिकएवायममममममनादिभिः युष्मदो
र्थः समस्तदिग्दृष्टमादिरनेकधा अहंममादिभिः भाविरस्मदोप्यर्थईरितः युष्मच्छब्दोत्रयंप्रो
क्तोस्मच्छब्दोपितेपुनः अर्थमाहयतोनेमोभिन्नार्थोस्तोविचारतः वागादियोगतः शंखस्वेत्मनो
देहसंगतः अस्मदर्थविजानातिमनसाभिन्नमेवसः युष्मदर्थान्तरोप्येवमवगच्छतिदेहभाक्
अधिष्ठितंजडंसर्वंकेनचिच्चेतनेनहि नपरात्मतयाजेतोर्गृह्यीयादस्तिनात्रतत अविद्यामी
श्वरस्वात्मत्वेनागृह्णातिनिर्द्वयं अविद्याकार्यमखिलंसूक्ष्मंस्वात्मतयाप्रभुः हिरण्यगर्भो
गृह्णातिविराजोजनकःप्रमान् अविद्याकार्यमखिलंस्थूलंस्वात्मतयाविराट् महाभूतादि

आ·पु·
१६८
198

सरितेब्रह्मांडंप्रतिपद्यते जडजातेपरंसर्वंकस्मिन्किंचित्प्रपद्यते: जगद्रात्मनयातस्मात सर्वचेतनया
लिते एवैकापेक्षयासर्वंयुष्मदर्थोभवेत्सदा गृहीतास्वतयान्यत्रस्वगृहेवास्मदर्थता अवाग्जनसग
म्यायेआत्माकस्यापिनैवस: अर्थ:शब्दस्यकिंत्वत्रस्फुरणंपरिकीर्तितं शब्दार्थज्ञानरूपस्यप्रपं
चस्यान्वयापितत् एकार्थानतरावेमोशब्दायोयुष्मदस्मदो इदमाद्यास्ततःशब्दास्तयोरर्थस्यवा
चका एकार्थास्तेपिविज्ञेयास्तम:सत्वरजोभिधाः सर्वत्रैकरावायज्योतिषांज्योतिरव्ययः आनंदा
त्मास्फुरतितस्मिन्विशेषोध्यस्यतेत्रभि: यथाभेर्यादिसामान्यस्फुरतिविरतेसति भेर्यादिकुत्ततोन्ये
योविशेषोभेदबुद्धिभि: अहंत्वमयमित्यादिव्यवहारोनसंभवेत् असतिस्फुरणेतच्चज्योतिरीरि षांज्यो
ते स्थितास्सर्वंजगत्तस्मात आनंदात्मास्वयंप्रभु: उत्तप्रियतमोयस्तोप्रियेतस्मान्नचापरः उत्प
त्तौस्वरुहस्यातमात्मनोभेदवर्जने महतोज्वलतोवह्नेःस्फुलिंगाधूमसंयुता: जायंतेसदृशाः
केचित्यथाविसदृशाअपि आनंदात्मनएवंहिचेतनाचेतनंजगत् सर्वमुत्पद्यतेनित्यंप्रियेभे
दविवर्जनात् जडाजडमिदंजातंजानीषित्वंस्वयंप्रिये वेदशब्देभ्यएवादौनिर्ममेसमहेश्वरः सू
र्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत् इत्यादिवचनाद्धितावेदराशेस्तुसंभवं वेदानांशब्दसंदर्भ
रूपाणामनरावते वक्ष्याम्युत्पत्तिमखिलामानंदात्मस्वरूपत: अग्रेर्पठद्विजातीयोयमोमेते

पिजायते अभ्रंलिहो महानलोकेष्वकोऽईं धनसंचयात एवंनानाविधज्ञानसपत्रात्परमात्म [illegible] द
राशिरयंवेदोविजातीयः प्रजायते शाब्देमानांतरापेक्षाजायतेयत्रनत्रसः उत्पद्यतेविचार्यैवयथा
लोकरवोधना नायंतथासमस्त्यत्रः किंतुनिश्वाससत्रिभः स्वप्रभादात्मनोजातोयथाभूतार्थवादि
नः विचार्यपुरुषोसम्यकरचयेतवचनंहिपत्त योहषयेहितज्ञेयंवेदगाकोनचेदृशो अविचार्यैत
यत्तद्व्याहृचोलोकोऽस्तीश्वरः स्वार्थंव्यभिचरेत्तत्रनैवमीश्वरभाषिते ततोमानांतरापेक्षावे
दवाक्येनविद्यते नस्वार्थव्यभिचारश्चमानेनेनायमीरितं अपितन्मेनडक्तस्यव्यभिचारोनविद्य
ते शाब्दस्यार्थेनकुत्रापिकथंवेदस्यसम्मतः संमतोरेफलान्यस्यानयाइतिवचोयतः अर्थबोधं
करोत्येवपरमार्थेनदृश्यते अबोधकत्वात्प्रत्यक्षंनप्रमाणंननुद्भवेत शाब्दस्तुबोधकत्वेनमानं
तत्रभविष्यति मानामानव्यवस्थेयंबोधाबोधकृतायतः बोधकेचनचेन्मानंयेषांकेषांकृतोहितत्
मानस्यमानतानैवसमर्थापाःप्रवृत्तितः प्रवृत्तेरपिबोधेनविनानैवबोधयोयतः कृतःसमार्थ्य
मेतस्याबोधस्यत्येभविष्यति समर्थनाचविज्ञेयात्सुखदुःखकरीबलात् नह्यनाप्तस्यवाक्येनप्रवृ
त्तस्यात्रवादिनः सुखदुःखेनजायेतनदीतीरस्यदर्शनात प्रवृत्तिर्नैवकाचित्स्यादुभयोर्लोक
वेदयोः कुर्याद्यःसुखमेवैकंदुःखंगाधविवर्जितं अपिकुत्रापिनैवास्तिसुखंदुःखविवर्जितम्

आ·पु· इतिनार्किकसंकेतोमहानस्तियतोहितः भीतामोह्तेपिनेकंतिपरमानंदरूपिणि आनंदंमनसावै
१९१ तत यत्किंचित्वीरितंभवेत् बोधकत्वंततोमानेमानतायाहिकारणं बोधकोविद्यतेशब्दःसत्येह
199 नैवताहृशः ततोनामस्यवाक्यस्याच्छब्दोमानमनिंदितं कामंतस्यापिबोधोस्तुनकारसहितेनच
वाक्यांतरेणबलवाननकारोवर्णसंततौ स्मृणांहियथासिंहोवर्णानांताहृशःस्मृतः नकारस्त
नबलवानात्मशब्दार्थहारकः नकारयोर्विरोधेस्यादुभयोरप्रमाणता तृतीयेनत्रविज्ञेयमा
नमन्याप्रपीडितं नकारयोर्विरोधेतद्दुर्बलोलोकवेदयोः लौकिकःशंकितोदोषोलौकिकेस्ति
नवैदिके अन्ययोःशब्दयोर्यद्वत्विरोधेलोकवेदयोः लौकिकोदुर्बलोनैववैदिकोदोषवर्जि
तः कखगादिस्तुयःशब्दःसोपिचेत्वर्णगोचरं बोधस्तस्मादयेनबोधंकामंसोमानमस्तुनः
नचात्रक्रियतेकिंचित्बोधमानत्ववादिनां अपिसर्वाणिमानानिविरुद्धानिपरस्परं नकारा
नुग्रहाज्ञेतंप्रभवंतिपराणिहि तस्माद्वर्णगणेज्ञेयोनकारोबलवानिह बलवत्वात्सचेद्वा
धकरोत्यस्तुसर्वदा ततःशब्दोनकोप्यस्तिबोधकोयेनमानतां गच्छेदतःकृतोवेदोमान
तोनगमिष्यति एवमानविरोरत्नभूतोवेदोमहानयं मंत्रब्राह्मणभागेनद्विधाभूतस्त्वृग् भावतः
यजुः सामभिस्तद्वत्अथर्वांगिरसासह चात्रविंध्येसमापन्नइतिश्लासादिभेदवान ... हा

मइतिप्रोक्तोहमिति यावेदमितिवभूवयत् जनकोहमित्यादिरूपोवेदेनैकत्रसंस्थितः सृष्ट
स्थितिलयोयत्रकीर्त्यतेमूलकारणात् आकाशाद्वायुरित्यादिवेशोपिचमहानयं विरा
जस्तनयस्यास्यमनोःस्वायंभुवस्यच सृष्टिज्ञानोहिसर्वेषांकर्माणिविविधानिच १६७
राणांविज्ञेयंपंचलक्षणसंयुतं सर्गश्चप्रतिसर्गश्चवंशोमन्वंतरस्थितं वंशानुचरितं।
यच्चतत्पुराणमितिस्थितं उपदेत्वादिकाप्रोक्ता विद्यात्रोपासनासदा सत्यस्यसत्यमि।
त्यादिकथितोपनिषद्द्विजैः श्लोकामंत्रास्तथासूत्रमात्मेत्यादिसमीरितं मंत्रा
णामर्थकथनेव्याख्यानमितिकीर्तितं अनुव्याख्यानमित्येतत् उक्तसूत्रार्थकीर्तने
अर्थवादादिभिःसार्द्धंग्रंथेनमहतापियत् अनरावान्नशब्दोयंव्याख्यानेसूत्रगोभवे।
त् पुनःपुनर्यतःसूत्रेव्याकरोत्यर्थगौरवात् अनेकार्थत्वमस्यस्यान्नभेषांसूत्रक
पिणः वाक्यस्यनपदस्येवरूपाणांकर्हिचिद्भवेत् पिंडीभूतानवहूनर्थान्सूत्रपत्या
त्मनापियत् व्यापारैर्विविधैर्नित्यंतत्सूत्रंपरिकीर्तितं अष्टभेदासमुद्दिष्टावेदकल्प
द्रुमोमहान् ऋगादिभिश्चतुस्कंधंशाखाभिःशतधागतः एवमेषसमुत्पन्नोब्रह्म
णोब्रह्मजन्मना शाब्दात्मकोवेदराशिरर्थस्यापियंतथा योगोमहोस्तयारांनवहि

आ॰ पु॰ वैदितहस्तवधा सर्वेड्ः खेतयेवास्मिन जन्मन्यपि परत्रच तत्साधनानि सर्वाणि स्थावराणि चरा॰
२०॰ णिच महान्त्यपि च भूतानि स्वदेहसहितान्यपि एकादशेन्द्रियगणप्राणादिसहितानि च निष्प्रा
१०० सवदनायामासन्विर्गतानि महेश्वरात जरायुजाण्डजानि मैत्रेयि हृष्यन्तमवधारय यथा सर्वाणि सरि नीराणि
तां सभ्रगाणि च सात्ताराया यान्ति वेगेन तं परं परयापि वा समुद्रं सरितानाथं सर्वातिशयवर्जित
एवं सर्वाणि भूतानि संहारे समुपस्थिते आनन्दात्मानमायान्ति मैत्रेयि परमेश्वरे विषया
इन्द्रियाण्येव स्वकीयानि प्रयान्ति हि इन्द्रियाण्यपि भूतानि कारणान्यात्मनोऽपि च भूतानि च
प्रयान्त्येनमानन्दात्मानमीश्वरं मैत्रेयि सदसच्छब्दाभ्यां जायं प्रलयेपि च स्पर्शस्त्वं च रसो जि
ह्वां गन्धो घ्राणं व्रजन्त्यपि चक्षुश्चैव च रूपाणि श्रोत्रं शब्दाश्च लौकिकान अभिलाषाश्च शे
षाये मनो बुद्धिं च व्रजन्ति यः हस्तौ सर्वाणि कर्माणि यान्त्युपस्थं च सर्वतः आनन्दस्वावे सर्ग
स्तु पायोपादौ गतागतं निखिलो वेदराशिश्च वाचमेव प्रयात्यये गत्वैवं कारणं सर्वका
रणैः सार्द्धं सदा प्रयाति परमात्मानं मैत्रेयि प्रलये सति ब्रह्मविज्ञानतन्त्र यथामा
यालयं व्रजेत् तथा मैत्रेयि हृष्टान्तं शृणु वक्ष्यामि तेऽधुना इव रूपाणि नीराणि प्रयो॰
न्ति चनन्तां यथा सैंधवादेस्तथैवात्मा विषयाच्च नन्तागतः दृष्टान्तं तथा मध्ये वहिं
१०९

तस्य कस्यचन यथाघनेन भेदोस्ति तथात्मन्यपि नान्यसौ इव रूपं घनीभावं नीरं याति निमित्ततः यथा
तथैव संसारी भवत्यात्मा विचक्षणः नीरभेदोत्थमात्रेण घनो यद्वल्लयं व्रजेत् ब्रह्मविद्याजलेनैव
नाशं माया घनो व्रजेत् समुद्रजलभेदेस्मात् घनता लवणं यथा आनंदात्मविभेदेपि मायायास्मा
केन तथैवस्या आदावंतेन यामध्ये सामुद्रं न समुद्रतः भेदं यथा समायाति तद्वज्जीवाः परात्मनः घन
तानश्वरी यद्वत् सामुद्रस्य न नीरता जीवता नश्वरी तद्वदात्मनो नात्मतागतिः घनतायां यथा
नाशे सामुद्रनाशमाप्नुयात् संसारित्वं तथा विद्यानाशान्नाशं प्रयाति न तत् सैंधवो लवणो यद्
तद्वासरमेतन्न चापरं घनता मोक्षमायामं सर्वं पश्चाच्च सर्वदा असमैत्रयतद्वत्स्यादात्मा सर्वत्र सर्व
दा स्वयंज्योतिः स्वभावो यन्न कदाचिदपि तापरः विद्यमानः प्रकाशोयं सविताद्दृश्यथान्धभिः न
मस्याहं गनेत्रैर्न लभ्यते कस्यचित्क्वचित् एवं मायातमश्छन्नानयनैः पुरुषैः सदा न लभ्यते
स्वयंज्योतिरात्मा सर्वगतः पुमान् अन्यास्मकोयं थालोकेन पश्यति पुरःस्थितं तद्वत्संसारस
मासक्तो नानेदात्मानमीक्षते विशेषज्ञानजनके स्थूलदेहमदीरिते जीवत्नो भातिके न स्पना
शाद्दोषविनश्यति स्वयंज्योतिरनंतात्मा परिच्छेदविवर्जितः लोहसंज्वलितो नाशाद्वह्निना
शं व्रजेद्यथा वह्निरात्मा तथा देहनाशाद्दोषविनश्यति मरणे देहतो भिन्नो देहनाशात्स्वमात्र

आ॰पु॰
४॰१
201

तः अभिप्रायेणामुनैवं याज्ञवल्क्य उदीरयत् आत्मनाशब्दवाच्यो विज्ञानधीमतां पुरतस्थितः मरणोमृ
मिवत्सर्वजंतूनां विलयो भवत् विशेषज्ञानमात्रस्य भेददृष्टिकरस्य हि भेददृष्टौ विलीनायां दुःखं कि
चिन्नपश्यति मरणेनानेन देहेन कदाचिन्मनुजो भवि यद्यप्यत्रीह विलयः सूमो भेदस्य सर्वतः विशे
षज्ञानमात्रस्य हेतोर्दुःखप्रदस्य हि तथाप्येष पुनर्गत्वा देहेस्मिन् जागरे पुमान् दुःखमाप्नो
ति मरणेनैनेन देहि पुनर्व्रजेत् ततः सृतिं परित्यज्य मतिमान् मनीश्वरः भूतावासस्य भूतानां ज्ञा
णाय हृदये पुमान् अनेन जनितदुःखं भूतावासेन नाप्नुयात् विशेषज्ञानशून्यस्सन् स्वप्रकाश ए
कबोधवान् अविद्यानाशनस्तद्वत् विशेषज्ञानसंक्षये आनंदात्मा स्वयंज्योतिः पुनर्दुःखं न गच्छ
ति अविद्यायाश्च सद्भावात् मृतो देहांतरात् पुनः दुःखमेति न संक्षोयं मायानाशात् कदाचन
अभिप्रायमिमं तस्य मुनेर्गंभीरचेतसः अज्ञानीनावधत्तेव पप्रच्छाकुलमानसा एवं सर्वप्र
यत्नमः पुरात्मायत्त्वयेरितः अधुना तस्य नाशोपि भूतावासविनाशात् ततस्त्वं वाक्यवचनो मम
न तत्फलमिदं मम धूतस्तेन यत्त्वत्र व्यवस्थानविवर्जितं मोमहाते मनामेव भगवन्वचनात्तव
अभिप्रायमजानंत्या राज्ञोयं संवकोपया तृणालब्ध्वा यथाधनं इहैरयात्यविवेकतः तृणाच्छन्नेति
महत्यैकमज्ञानितदीनधीः तथा तेवाक्यपंके स्मिन्नमग्नास्मि मुनिसत्तम आत्मविज्ञानलाभे

नभवेत्तेप्रष्टुमर्थता आत्मनोनविनाशोस्तिमयैतद्दृढशः कृते प्राप्तोऽस्म्यभ्योमहाभागः
तस्यप्रसंगतः इदानीं तत्त्वराहं जानिस्थिते सकलेमम देहनाशमनुस्वात्मानश्यतीतिमत
वोक्तितः इत्युक्तोयाज्ञवल्क्योपिमैत्रेयींप्रत्यभाषत कृपयापरयाविष्टः स्वाभिप्रायंमहामु
निः मातेभवतुसंमोहोमैत्रेय्यपिवचनान्मम माचखेदंप्रजायतांत्वस्यस्यविज्ञामभवप्रिये नाहं
मोहंब्रवीमित्वमतिपन्नास्तियेप्रिये अरेमैत्रेय्यभिप्रायंमदीयंनैवबुध्यसे सर्वोक्तिवचनेचैवयं
नमोहमिमेगता विज्ञानघनश्चायंआत्मामायापरिक्लृप्य घनतांतापविन्द्यन्ज्यस्वप्रकाशो
वतिष्ठते विशेषज्ञानविलयमस्यप्राप्तिनदुःखिना अस्मिन्नर्थेहिदृष्टान्तंमन्येमरणमात्मनः
नः देहनाशमनुस्वात्मनाशोनैवस्वभावतः इत्यभिप्रायतोजायेस्वात्मनोनाशईरितः घट
नाशमनुप्रामागृनाणंयहुतघटस्थिते भवेत्नभस्तयात्मापिदेहनाशाद्धिनश्यति अरेमैत्रे
यिनित्योस्यावानेदात्मास्वयंप्रभः विज्ञानैकस्वभावश्चमरणोसर्वदेहगः देहाद्यभावतोल
णामरणंमतिसर्वदा ज्ञानानिजनिमन्त्यत्रनजायतेकदाचन जनिमत्ज्ञानरहित आन
दात्मास्वयंप्रभः द्वैतावगतिशून्यत्वादिदंदुःखंनगच्छति संसारेपिगकुतोगच्छेत्तमः
क्रौवाविषयंकंहितत अविचाररहितोयत्रद्वैतानाशापिनविद्यते अविनाशीततःस्वात्माविशे

आ॰ ९॰
२॰२
202

षज्ञानसंसये स्वप्रभोपिनजानातिद्वैतभावेनहेतुना यथासुप्तोमत्तोचैवमज्ञावपितथैवसः सु
प्तोमत्तोनयामज्ञावानंदात्मास्वयंप्रभः अविनाशीस्वस्वभावेनगच्छतिकदाचन सताहीन्वि
षयान्सुप्तोस्वप्रभोपिनगच्छति अभावाद्वैतजालस्यकरणादिस्वरूपिणः ज्ञानकर्मेंद्रिय
गणोदेहोनाकरणोपिच वर्त्ततेसर्वदाप्यात्मायतः सर्वगतप्रभुमान् सुप्तोमत्तोनयामज्ञाव
विनाशीस्वयंप्रभः मैत्रेपितनरावायंचिच्छक्तिभेदवर्जितः अग्न्यात्मिवस्वभावोस्यनवि
पर्यतिकर्हिचित स्वयंज्योतिः स्वभावेस्मिनआनंदात्मनिनिर्द्वये वस्तुतोविद्यतेनैवद्वैत
किंचित्नकर्हिचित ततोमायामयंद्वैतंद्वैतवतवर्त्ततेजगत संसारित्वदशाकालेनिःसंसा
रस्वरूपिणः यदाद्वैतमिवेतर्हिस्वरूपस्यात्मनोभवेत अन्योदेवान्यमात्मानेनानाभेद
समन्वित विषयत्वसमापन्नंजगद्रूपमनेकधा सर्वदुःखकरंब्रह्मज्ञानादेवोकुशरीरि
णः एकादशेंद्रियैरत्नवृहिस्त्वेवाधिगच्छति अविद्यायाविलीनायांआनंदात्मस्वरूपिणि
स्वप्रभेब्रह्मविज्ञानातभेदगंधविवर्जिते कर्त्तृकर्मादिरहितेकः किंकेनाधिगच्छति स
र्वेब्रह्मेतिविज्ञातेनदेहास्थिरजंगमाः ज्ञानकर्मेंद्रियाणपत्रेनवसुविषयैः सह सुख
दुःखादिभिसार्द्धनैवांतःकरणंकचित कारणभावतोयस्मातअविद्यानाशमागता अ २

याभावतोयस्मात्विनाशःसर्ववस्तुनः जातस्तेनस्वयंज्योतिरानंदात्मावर्तितोऽस्ति अस्मिन्नात्मानंको
पश्यन्तिकेनवाकथं अत्रकालेपिकस्मिन्नवाकिंचतस्यफलंभवेत् अपिहितमिवेदंस्यादपदात्माथ
स्वयंप्रभः तदापिस्वात्मनाभिन्नंजानीतेसकलोजनाः आत्मानेकर्हिचित्कापिविज्ञातारंस्वयंप्र
भं सर्वमात्मेतिनित्यंयदाज्ञातमात्मावबोधतः तदातन्निर्द्वयंदेवंस्वप्रभंकोधिगच्छति विज्ञातारमहंज्ञा
नंस्थितियोनिस्थितोभवेत् यथामस्तवयंमेदंकेनतेधिगतंस्थिति सदाजानातिमनुजस्तंकेनापिन
चान्यथा ततस्त्वात्मविज्ञानेकेनेत्येतत्समीरय मर्जीमर्जिद्वयंसर्वंतदभावश्चनात्मनि अविचार
हितः सोयंगृह्यतेकेनहेतुना अग्राह्यःसर्वकरणैर्वाहिसःस्वाभ्यंतरैरपि अपिग्राह्यंविशीर्यतेकालत
स्तच्छनैःशनैः यथावस्त्रादिकंशीर्यमशीर्योगृह्यतेकथं अपिनशीर्यतेलोकेपंकेस्वावयवैर्हिपन्न
नशीर्यतेततःस्वात्मासंयोगरहितःसदा अपिसङ्गस्यभीतिःस्यात्शरीरस्ययथात्रहि इंद्रियैर्योग
तस्मादात्मानिर्भयःकेनसज्यते अस्तिभीतोव्यथाहृष्टाविनाशस्यापिकारणं अविनाशीव्यथास्य
न्यआत्माकेनभयंव्रजेत् निर्भीतंसज्यतेकेननिःसंगःशीर्यतेकथं अशीर्योगृह्यतेकेनह्यगृह्योके
रणात्किं भावाभावविनिर्मुक्तेनिर्मायेस्वप्रकाशके करणादेश्चवार्तापिस्तुप्रपन्नाकथंभवेत त
तोनात्मविज्ञानेकरणस्यात्जातिर्मार्गतः लभ्यतेनापियोगस्यदर्शनेनचकेनचित् आत्मास्वरगुरोः

शिष्ट्येरक्तोरूपादिमानयं इंद्रियस्तर्हि तस्यापिकरणग्रहणेनहि सर्वस्यकरणस्यास्यसंघातोनिर्णयात
नात ततःकैर्नैवसर्वःस्यातकरणेनैवकिंचन इंद्रियाणिपदात्मत्वंमदाप्युक्तव्यवस्थिते देहेंद्रियादि
संघातातव्यतिरिक्तोयदापुमान रूपादिमांस्तदातस्यचक्षुरादैरदर्शनात ततान्यकरणानिस्युर्मनोप्ये
तैर्विनानच नीरूपोपिपदार्थस्यानदापिमनसानहि गृह्यतेकरणंयस्मातकर्त्तारंसमपेक्षते आत्मायंक
कर्मतांप्राप्तःकर्त्तातस्यभवेद्धिकः अकर्मत्वेपिकैर्नैवकर्मकिंतुभविष्यति एकस्यापिसदानस्यात्स्व
पापेकर्तृकर्मणोः करणंयत्तरानस्यातसापेक्षंकर्तृकर्मणोः करोत्यनेनसततंकर्त्ताकर्मणिकिं
चन यस्मात्ततोत्रकरणंऽक्रमेतंमनीषिभिः राकदैवचनैकस्यव्यापारेभेदवर्जिते कर्तृताकर्मता
दृष्टाह्युपपन्नायथाभवेत अदृष्टमपपन्यापिहीनमंगीकरोषिचेत करणादिविभागेनविनाप्यस्य
प्रकाशने अंगीकरोषिकस्मात्त्वमदृष्टतादिप्रवेदिने श्रुतिरप्यात्मनोज्ञानेवस्तुतः अस्माकंकिंतुव करणेनै
वनात श्रुतेर्हीतिःप्रजायते हत्यातघातमोनाशंयातिस्वात्मावबोधने आनंदात्मास्वयंज्योतिततो
भातिस्वयंहिनः एवमंदमतेप्यात्मज्ञानेलोसमाश्रयात करणंनास्तिकेनेदंभवेद्देहसमाश्रये देहा
देर्नात्मताहृष्टाजडत्वात्करकादिवत ततोऽजडःस्वयंज्योतिरानंदात्मैवनिर्द्वयः विज्ञातासर्वबुद्धीनां
साक्षीवात्मानचापरः विज्ञातारमरेकेनज्ञानीयातत्तदेवहि मैत्रेयिकरणंजायमानेदात्मानमत ।

ततस्त्वमपि मैत्रेयि सर्वप्रियतमं त्विमं स्वयंज्योतिःस्वाभावं स्वप्रकाशं सदा हृदय आनंदात्मानमात्मस्थ
मात्मनैवावधारय पतिपुत्रादिकं हित्वा दुःखजातमिदं प्रिये एवमनेकमयात्तभ्यं प्रिये स्वात्मानं शास
ने एतावदेव विज्ञेयममृतत्वं न संशयः अरे मैत्रेयि नैवान्यदमृतत्वं हि विद्यते मन्नात्म हृदये संत
मानंदात्मानमद्वयं आत्मनस्त्वस्य विज्ञानान्मरणं ते पुनर्न हि भविष्यति वपुस्त्यागात स्मान्मैत्रेयि नेतरं
एवं स्वहृदये संतं स्वयंज्योतिःस्वरूपिणं आनंदात्मानमद्वैतं अनंतमविनाशिनं परित्यज्य बहिः स्थितं
माक्व यास्त्वं कदाचन तया च मरणं भयो न भविष्यति ते प्रिये एवमुक्त्वा मुनिवरो याज्ञवल्क्यः प्रियां
निजां मैत्रेयीं ज्ञातवैराग्यः प्रवव्राज गृहाश्रमात आत्मशक्तिगुणैर्गूढमात्मनोन्यं विलोकयन्
विचारात्कारणानां यो हेतुर्वभौ मुनीश्वरः आत्मैव जगतो हेतुः मापयेत्येव दर्शनात यस्माद्विनिश्च
यो जातो मुनीनां भावितात्मनां शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः मित्रे शत्रौ स्वदेहे च साधौ
पापे हृद्यात्मनि ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतसमो भूत्वा महामुनिः प्रवृत्तमिंद्रियगणानां यं द्वेष्टि कदाचन स
व्यापारे निवृत्ते च तस्मात्कांक्षति नैव सः गुणा गुणेषु वर्तंत इति मत्वा मुनीश्वरः देहेंद्रियैर्मनोयुक्तै
र्भूतानामभयप्रदः चचार यस्तथा क्लांतोर विचिंद्र विदेशितः याज्ञवल्क्यो ययातह मैत्रेय्यपि च चारुह
संन्यासलिंगरहिता भुवमात्मस्वरूपिणी द्विजोत्तमस्य लिंगस्थान चतुर्थाश्रमवासिनः वर्णानामपि

नान्येषांकृतरातनस्त्रियोभवत् ब्रह्मचर्यादिकेधर्मेचतुराश्रमवासिनो योषिदायाश्चकुर्वन्तुआश्रम
स्यविधारणे विद्यादिवेषयुक्तोपिचेरद्धर्ममनिंदितं आश्रमेन्नोधिकारणेपउक्तमाश्रमिणःसदा।
कामंत्रैवर्णिकस्त्रीणांतथाक्षत्रियवैश्ययोः विज्ञानंवेदवाक्येनकारयेद्ब्राह्मणःस्वयं चतुर्थेमाश्र
मेनैवकारयेन्नकदाचनः लिंगधारणरूपेनमलिंगंधर्मतःसम कारयेत्केपिकुर्युर्वानयमेकर
णेनहि विरोधाविघ्नेयद्यागस्यइस्यकीर्तितः क्षत्रियाश्चतथावैश्यास्तद्वत्त्रैवर्णिकास्त्रि
यः विद्यावृत्तोपिनान्येभ्यःकुर्युरात्मोपदेशनं उपदेशेपिविप्रस्यकेपिनैवाधिकारिणः क्षत्रियः
क्षत्रियेवापिवैश्येवापिद्वयोस्त्रियः विप्रायभावतःकामंशिष्यंकुर्वानधर्मवित् वैश्येवैश्यतया।
वैश्यस्त्रिवाधर्मसंयुताः शिष्यत्वेनप्रगृह्णीयात्कामेनोत्तमवर्णगाः स्त्रियस्त्रैवर्णिकानांस्युर्गुरु
वोनैवकर्हिचित् अनधीतायतस्त्वेतावेदवाक्याविचक्षणाः संप्रदायस्यविच्छेदेत्रैवर्णिकाकोमनुः
स्त्रियः उपदेशान्प्रकुर्वन्तुसमानानथमात्मनि त्रैवर्णिकास्तुविज्ञायसंप्रदायंस्वयंयथा वेदेषा
प्यवगच्छंतुवक्तभावेस्थितेसति ब्राह्मणानांस्त्रियोविप्रागुरुकत्तोनचापरः अन्यस्यापिभवेदेषगु
रुःसर्वशरीरिणः अत्रापिकुलविद्यापिसंपन्नःपितृतस्तथा मातृतश्चापिसंवृद्धःप्रशस्तोगुरुहरी
रितः पतिःसर्वत्रनारीणांप्रथमःप्रोच्यतेगुरुः तदभावात्भवेत्अन्यःउत्तमोपिसमोपिवा व

मैनैव निक्रष्टास्मात् अधमः कस्यचिद्गुरुः कस्याचिदपि विद्यायां मायप्रापि च वक्तिर्हिचित् स्वद्राद्य
ल्लदीयायायोषितो यद्धि धर्मतः वर्जितेतत्र विज्ञेयं पुराणेदं स्ववाक्यतः उपदेशनमत्रस्मात्तवे
दवाक्यान्नकर्हिचित् यदाधर्मो गरुड्वंयात् कदाचित्सकदेसति वर्णिनो विक्रियादेवविद्या
मस्मात्समाप्नुयात् निस्पृहो यदि तत्रापि तदान्यविद्यमाप्नुयात् विद्यागुरुश्चनतस्मादर्थिकं
कारयेत्कचित् अश्वपत्यादिकान्हष्ट्वा गुरून्धर्मवर्णिनः प्राचीनशालप्रभृतीन् शिष्यान्
ज्ञमवर्णिनः इदमुक्तेननतत्शास्तुकदाचित्स्त्रिसंभवे मैत्रेयीसकलत्वेन तन्नवेद यस्मात्तः
नोत्रस्मा पतः संश्रामविज्ञानाद्ब्रह्मचर्यादिमयुना चतुर्थाश्रमलिंगेनस्वन्याभ्रमिं च चारसाः
याज्ञवल्क्यस्य मैत्रेय्याविषमंलिंगधारिणी अभ्रेनैवापरं किंचिन्चतुर्थाश्रमधर्मतः इत्युक्ते
याज्ञवल्क्येन ब्रह्मज्ञानमयेरिते मैत्रेयाः किंपुनर्भूयः श्रोतुमिच्छसि सुव्रत ॥ इतिमत्परमहं
सपरिव्राजकाचार्यात्मस्वज्यपादशिष्येण शंकरानंदभगवता विरचिते उपनिषद्रत्नाख्यात्मपुरा
णे याज्ञवल्क्योपनिषत्सारार्थप्रकाशे याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादो नाम सप्तमोध्यायः ७ ॥ ः ॥
ॐ याज्ञवल्क्येरितं ब्रह्मज्ञानं श्रुत्वातिविस्मितः शिष्यः पुनरिमं प्रश्नं कृतवान्स्वगुरुं प्रति
भगवन्भवता ब्रह्मज्ञानमाख्यानसंयुतं ऐतरेयोदितं तद्वत्कौशीतकीसमीरितं आदि

कारणानांविचारेणदृष्टवेंतोमहाधिपः अत्रतेषांमनीषाणांविचारःकीदृशोगुरो जातास्वभावोबुद्धिर्वाकथंकेनैवकीदृशी ॥७

आ॰पु॰ २०५

205

तेनतथामोक्षंपत्राचित्राकथाइमाः ईदृशंतदैनोयत्रगुरुशिष्यौमहाबलौ अजातशत्रुबालाकीसर्वज्ञ
सदृशौतथा काण्डत्रयस्यवंशोपिभेदाभेदविभेदवान् ऋषिणासहसंवादोह्यश्विनोर्द्वयोस्तथा
दध्यङ्ङाथर्वणोवापिशक्रस्यामिततेजसः दध्यङ्ङाथर्वणस्यैवगुरुतांशिष्यतापिच अश्विनोर
स्यसंक्लेशोमरणंतत्तथामुनेः संवादोयाज्ञवल्क्यस्यह्याश्वलाद्यैर्द्विजोत्तमैः नानादेशीश्वम
रणेशाकल्यस्यातितेजसः भूपतेर्जनकस्यापिशिष्यतांगुरुतांतथा धीमतोयाज्ञवल्क्यस्यमै(
त्रेय्याश्चापिशिष्यता गुरुतायाज्ञवल्क्यस्यकथितासोपिवैद्विजः संन्यस्यसर्वकर्माणिह्यविद्यासा
न्ननिस्थिता दृष्टवान्स्वयंगेवापियथासर्वमनीश्वराः कारणानांविचारेणकारणांकिंमनीश्वरैः
निश्चितंब्रह्मवान्महानिश्चयोपिचकीदृशः तेषांमहात्मनामासीद्गुरोस्त्वंतद्वदाधुना कृपयाप
रयामस्समवक्तव्यततोस्तिहि एवमुक्तोतिसेहृष्टोगुरुःशिष्यमभाषत शृणुवत्सकथामेतां
श्वेताश्वतरकीर्तितां यतिभ्योतिविरक्तेभ्योह्यर्थिभ्योब्रह्मवेदने श्वेताश्वतरमासीनेनतपसा
दग्धकिल्बिषं यतयःकृष्णविदृष्टाःपप्रच्छुस्तंमहाधियं श्वेताश्वतरनेसम्यक्तिवेदशाखास्वप्रव
र्तिने ब्रह्मज्ञानेस्वशाखोत्थंभिन्नोपच्छादनोमने भवतायादृशंब्रह्मसानंप्रामेस्वयंभुवः त
द्वयंश्रोतुमिच्छामएतदर्थमिहागताः अस्माकंकारणेवादोयतीनांसमहानभूत भिमका

दृष्टीनांसम्प्रदायविभेदिनां चिरंकालेवयंसेर्वेस्मवास्तुचपरस्परं इतरेतरसंकेतंकृत्वात्वांहिसमागता
स्तेनास्वेतरनामायेवेदशाखोप्रवर्तकः कारणंयदिदंब्रूयात्तदस्माभिर्यतीश्वराः अभिवादन
तिखिलैरंगीकार्यमसंशयं पद्दपानंतरादृतः सर्वज्ञोयंमुनीश्वराः शास्त्रैपुत्रैस्तदंदृचविषं
मोनकदाचन इत्थंविधायसंकेतंवयमत्रसमागताः छिंधिनःसंशयान्ब्रह्मन्स्वालितेमुनिपुंगव
एवमुक्तोयतीन्द्राद्यदृयथान्यायमुपागतान् कारणंयदहंतेन्नेकथयामिमहामते ब्राह्मणावहू
वःसर्वयतयोवेदवादिनः षडंगकुशलास्तद्वदूहापोहविशारदाः शिष्यानानामनुज्ञाणांच
केचिद्ब्रह्मविदामपि यथाभवंतोयतयःएकत्रमिलिताःक्वचित् तेषुब्रह्मविदःकेचिदेतान
नजिदृत्तवः इदंवचनमादृत्सलानिरीहैवपरस्परं भवंतोब्राह्मणाःसर्वेवेदवेदांगपारगाः अ
त्रागतामहाभागालोकानुग्रहकारिणः समाजोभवतांतस्माद्देशलोकोपकारकः भवता
ब्रह्मणाहेतुर्जगतोस्यविचार्यतो परित्यज्यकथाएतालौकिकीस्तानिहेतुकाः वचसामुनि
शार्दूलाभवद्योरोचतेयदि एवमुक्तेयतेसर्वेसहस्राजातकौतुकाः ब्राह्मणामिलितास्तत्रतर्क
कर्कशबुद्धयः कारणंजगतःप्रोतमस्वस्तान्ब्रह्मवादिनः भवतएवमनयःकीर्तयन्महाधियः
कारणंजगतःसर्वेप्रोष्याम्सःसंगतावयं इत्युक्तामनिवर्यालेसर्वेदास्वात्मवेदिनः तर्ककर्कशबु

आ॰पु॰ २९ २०६

ह्रीत्वाज्ज्ञात्वामीमांसयोर्विदे अकारणंजगत्सर्वंविप्रानैतत्प्रजायते घटोयथानजायेतविनानंत्वा॰
दिकारणं अहेतुताभवेद्दृष्टेयदितेनविनाभवेत् घटस्तेनविनाविप्रानभवत्येवसर्वथा अ
पिकार्याणांहेतुतोऽभावेपिजनिर्यदि प्रजेषुश्वरितायासुः सर्वएवात्रजंतवः नारीनत्तर
मागच्छेन्नरोनारीचकामुकः प्रजायर्थंतथान्योपिनिर्द्धनोधनिनंनच स्वस्वाम्यादिश्चसर्वेहो
नैवकश्चिद्भविष्यति त्वात्पिपासातुरस्तद्वदन्नपानेछयानहि इतस्ततोजनोगच्छेत्प्रिरचादि
नानच एवंचासःप्रभत्सर्थेनगच्छेत्कोपिकुत्रचित् व्यवहारस्तथासर्वंपरिलोपंगमिष्यति ततः
सकारणंसर्वंजायमानंमुनीश्वराः कारणाभावएतेनकारणंनोपपद्यते व्याख्यातमिदंसम्यक्त्र
ज्ञातव्यंमुनिसत्तमाः अपिचेत्कारणाभावःकारणंस्यात्तथात्रकः अत्यंताभावएवेषइतिचे
द्व्यर्थमेवतत् अकारणमिदंविश्वंपक्षएषव्यवस्थितः तथाचसतिसोप्यत्रयथानस्यात्तथे
रितं प्रागभावोयदास्यात्तदाप्येतत्सुसंभवेत् प्रागभावायदाजन्मकार्याणांवादिनोभवेत्
प्रागभावस्तदानष्टःस्थितोवेतिविचार्यतां यदानष्टस्तदाकार्यंजनैःसर्वमनंतरं अथवायदिप
र्वःस्यात्तदानैषोत्रकारणं अनंतरंयदानासौभवेत्तस्यतदाहितः किमेकोप्यथवानेकोयथैक
स्तर्हिकिंहितः नष्टोधुनाथवानैवयदिनष्टःकथंभवेत् कार्यमेतदिदानींयद्दृश्यतेसर्वजन्त २९

यद्भिमुक्तस्यसंसारःपुनरेवभविष्यति ६ वे २

भिः अधुनायद्यनष्टोयंभावीनाशःकदास्यतः यस्मिन्कालेत्वयंनाशंयास्यतेनतदाधिके भविष्य
तिजगत्कार्यमप्यवानभविष्यति कार्याभावेविनैवस्यात्कारणेनतदाजनिः तथाचसतिसर्वो
ऽक्षणेपुनराव्रजेत् अपिचत्कारणाभावेतदाकार्यभविष्यति इदानींनतत्रैवभवतीतिवेद
तमे तस्मिन्नष्टेतदानेदंकार्यंकापिभविष्यति अनायासेनमुक्तिःस्यात्हितेषांमहात्मनां अप्य
नेनस्यचेदनः संसारस्यभविष्यति अनादेःसादिनाकस्मात्तस्यनेतुभविष्यति अतएवाश्रुतया
सादिः संसारोयदिवादिनः मुक्तस्यतस्यकेनायंपुनर्नैभविष्यति अर्थात्तदासमस्तस्यवादि
नोमुक्तैहेतुकाः यदानीकलदातस्यभेदःकेनभवेदिह प्रागभावोहियस्यस्यात्तद्भेदादेवभेद
वान् अभावस्यस्वतोभेदोनदृष्टोवादिभिर्यतः कार्यभेदाद्यदाभेदःप्रागभावगतोभवेत् तदापि
कारणाभावोनभवेत्कर्हिचित्कचित् एवंचसतिकार्यस्यकारणेनविनाजनिः सर्वोक्तावर्ततेभयो
वादिनेइष्टंयप्रति अपिकार्यस्योत्पन्नेतस्याभावःकथंभवेत् विशेषणेसतिज्ञातेविशिष्टाव
गतिर्यतः अनुत्पन्नेकथंतस्याकथंवाज्ञायतेचतत् कारणात्तत्तयासत्तायदिदृष्टैनेवकारणे वि
यतेभवतस्तेनतस्यज्ञानेचदुर्घटे वंध्यापुत्रादिवत्तस्यज्ञानेचक्षुरयोगतः तद्वदेवचतस्या
पिजन्मनैवभविष्यति उत्पत्तेःसतिचेत्तस्यप्रागभावोभविष्यति नहिजातेघटेतस्यप्रागभावोत्र

आ.पु.
९.२
207

विद्यते अपिचैवेननाशः स्यात्प्रागभावस्यजन्मतः कार्यस्यतत्तएवैतयत्त्वत्तोतरमपागते अनष्टप्रागभा
वोयंकारणंजगतामिति कार्यस्यजनिरेवस्यात्प्रागभावविनाशिनी नयाननाशितोयस्मात्प्रा
भावस्ततोध्रुवं नित्येननैवभेदोस्तिप्रागभावस्यकार्यतः अनित्येनास्यभेदश्चेत्प्रध्वंसोयंभविष्यति
कारणस्याप्यनित्यत्वेसममेतद्धिदूषणं नित्यत्वेप्रागभावोस्यनभवेदात्मनोयथा अपिचेत्कारणं
लोकेविद्यतेकिंचिदेवहि अनित्यंचापिनित्यंवातस्याभावेनकिंतत बीजादीनांविनष्टेचेत्का
रणंकार्यकारणं कारणाभावएतस्मात्कारणंनैवकारणं आयुष्मान्नत्रवटत्तुप्रागभावःकिम
त्रसः अंकुरादेर्हिजनकोवीजादेःकारणस्यतु प्रागभावस्यपक्षेत्वेत्यक्रवानसिसंप्रति प्रध्वंसस्य
यतोद्वेषकारणत्वंजगज्जनौ वहूनांकारणानांस्यात्प्रध्वंसोजठरादिषु अंकुरादीन्निकार्या
णिकृतस्तत्रभवंतिन अपियद्यस्यजनकंकारणंतस्यतद्भवेत वीजाद्यजनकंकेनकारणंभव
तोच्यते ययभावोभवेत्कार्यजनौकारणमत्रते तर्हितस्यास्यभावःस्यात्कारणत्वेनहेतुना
एवंचकारणाद्भिन्नाभवेत्कार्यजनिस्तव तत्रोक्तदूषणंसर्वंपुनरावर्ततेधुना अपितत्तुसव
र्णोदेःकारणस्यात्रदर्शनात कार्योत्पादेपिकेनास्यप्रध्वंसःकीर्तितस्त्वया ततोवीजस्यचनाशो
माभूत्कारणमत्रतत अनष्टवीजजठरेदृष्टिव्यवधवाहिये तएवकारणंतत्रसंततसर्वंविरोध ९.२

तः प्रागभावे हि ये दोषाः प्रध्वंसेपि त एव हि । इत्थं भेदाद्वयं त्यक्त्वा ह्यभावे सकलेपि च अन्योन्यभेद
धीहेतुरभावोपि न कारणम् अदर्शनाद्भावो तः कारणं कोपि नैव सः अत एव न स्वस्य का
रणत्वं हि जो जनमाः अत्यन्ताभाव एवायं स्वन्यो वा हि जनेरिति वंध्यासुतसमस्यास्य कारणत्व
कथं भवेत् अपि कार्यस्य वा सत्त्वाद्यद्वा कारणसत्त्वाद्धि उभयोर्वापि नैव स्यात्त्रैधाप्येष महाधियः
कार्यस्य यदि सोपेक्ष्यात्तदा पक्षपरिक्षयः कारणाभावतः कार्यपक्ष एष यतस्तव अपि भयात्
त्रिरोधस्याद्यस्य पक्षस्य सत्यग्रहे अतः कारणतः कार्यमत्यन्तासत्त्वजायते वंध्यायास्तनयः क
स्मान्नाद्यैवन जायते अथ वंध्याभवेन्नैषा कारणशक्त्यभावतः केयं शक्तिस्तदेनत्त्वं वक्तव्य
शक्तिवादिना यया सज्जायते कार्यं कारणात्सेति चेन्मतं कारणं किं ततो भिन्नशक्तेरेतन्निरूप्य
तो शक्त्यासज्जायते कार्यं कारणस्याद्कारणं भावमात्रस्य तैवेनत्कारणत्वं प्रसिध्यति तेन
शक्तेस्तु सद्भावे कारणं व्यर्थमेव तत् कारणस्यापि सद्भावे शक्तिर्व्यर्था प्रसज्यते कारणं कार्य
जनकं शक्तिश्चेत्तादृशी तव एतयोर्यप्रभेदः स्यात्तदा नामद्वयं भवेत् कारणशक्तिरित्येतद्द्व
यी शक्तिस्तदा तव ततो वंध्यापि कस्मान्न जनयेत्तनमात्मनः अत्यन्तासत्त्वसामान्यतनस्तत
स्यापि विद्यते न कारणत्वे चाल्पस्यादिति चेन्नत्वतो वद कार्यस्यादर्शनेनैव भेदस्यानियामके

श्रि

आ.पु. कृतो न स्यादिदं यस्मादस्माभिः स्वीकृतेऽधुना पुत्रे जनि विना नैव वन्ध्यालभ्यतेऽक्वचित् अभावे कारण
२.८ त्वस्य कारणे धीमता पिच अपि कार्येण कुत्रापि कारणे कृतो न नतत् सर्वं सा ज्ञायते सर्वं अन्यता॰
208 सत्त्वसाम्यतः अन्यतासदिदं कार्यं यदि न स्यात् कृतो भवेत् कारणमसदिदं नैव वैलक्षण्यमिकारणे॰
अन्यतासत्त्वमेतस्मात्कार्ये नैवोपपद्यते असतश्चेह हि सत्तायाः संबन्धात्कार्यता भवेत् नस्यास
ताभिसंयोगो यदि केन भवेन्नहि वन्ध्यासुतस्य तस्यापि कार्यता स्यात्तथैव सा अपथ्यं जरतीयं॰
स्यात्कार्यस्यासत्त्ववादिनः कारणस्यासतस्तस्मात्मते तस्य भवेन्नहि कारणस्यतथात्वस्य
स्वीकारे पक्षसंचयः असिद्धिश्चयतो नात्र कार्यं संजायते सतः वन्ध्यासुतादयो भावाः यथैव
खादिहेतवः न दृश्यते न दृश्यन्तेति लतन्वादिकास्तथा दर्शनेऽपि यदा भ्रान्तिर्विद्यते भवत
स्तदा अस्ति किंचिदसंभ्रान्तं यतः पक्षविनिर्णयः प्रत्यक्षेणाचेत्केनापि कार्यकारणयोर्भ
वि असत्त्वं गृह्यते नैवनानुमानं च विद्यते अतस्तासदिदं सर्वं कार्यकारणरूपकं गृ
ह्यते न यथैव तन्न रस्यं गम्यमिदं न च ग्राहकं सत्तमात्मानं परिहाय प्रसिध्यति अपि भ्रान्ति॰
विनाग्राह्यं नैरिस्यं गंकदाचन गृह्यते न च कार्यं च कारणं चात्र गृह्यते अपिशब्दो गृहीता
थे संवन्धावाधकोन्तरेणा वन्ध्यासुतादिविषये केनासंयोगः स्यादिति ग्रहः अपिशब्दस्य जनको २८

देहोवागादिसंयुतः दृष्टः सतेनैनैवसंदृष्टोवंध्यासतनयस्ततः अपिवेदस्यमानत्वेकथंचिन्माययाभवेत् अ
तमानमिदंमानेनैवमानमर्थतत्व अपिवेदोनकुत्रापिअतेसज्ञोकदाचन कार्यकारणयोर्नेनस्या
प दसत्वेनवान्ययोः असद्वाइदमित्यादिसर्वत्तानुवादकं यतआह पुनः सोयंततोवैसदजायते इ
त्यादिकंनतोसत्वेनमानेकस्यचिद्भवेत् ततः सत्यंचनैवस्यादसंताभावसद्विते कार्यकारणयो
र्यस्मात्सिद्धोभावःप्रमाणतः नचब्रह्मादिविमेद्यःकारणंजगतोभवेत् ब्रह्मशब्दस्समग्व्याप्यर्थः सर्वा
धिकाप्रकीर्तितः सर्वाधिकोचभेदस्यस्यादभावोत्रसर्वथा स्वसजातिविजातीयैर्देशकालाद्यैन्नु
प्रि पिणीभेदोत्रक्रियतेविज्ञानतेब्रह्मणिसंतिह आनंदात्मस्वभावेस्मिन्स्वयंज्योतिषिनिर्द्वये ब्रह्म
ण्येकरसेकेनकारणत्वंभविष्यति ब्रह्मणोयपिप्राहशास्त्रकारणतामिह तथापितर्कसंहि
तैःप्रमाणापैर्विरुध्यते ब्रह्मशब्दोहिनामात्रविश्राम्यत्यनकारणे किंतुकिंचित्परंतत्रकल्प्यंवा
कारणांतरं अतःकारणजिज्ञासाकरणीयाद्विजोत्तमाः जायमानेयतःसर्वंकारणादेवजाय
ते ततोवयमिमेसर्वेकुतोजाताःशरीरिणः एतस्यवेदवेत्तृन्माविज्ञानस्याकृतोनहि सममात्रपि
त्रदेहस्यधातोर्जन्मसदात्मण्ण धातुभ्योपिहयग्मावेहदिकामाग्निदीपनात् समागतात्ततोन कु
साज्जन्मसर्वशरीरिणां अथप्रजननद्वारानिर्गताच्चेज्जनिर्भवेत् निद्रादिदोषतस्तस्यनिर्गमेनज

श्रा·पु· निःकृतः अथयोनौप्रसवघनान्निर्गमेनवपुर्भवेत् स्वमेयोनिप्रसवघनान्निर्गमेनकृतोवपुः अथजागर।
२·५ णोयोनिप्रसवेनेनविनिर्गतात् जरायुजाण्डजस्थानानेजसोजायतेवपुः बालवृद्धस्त्रियोयोनेर्प्रसवना
209 त्केननैवसः निर्गतोरेतसोदेहोभवेत्सर्वशरीरिणां एवन्नाइतिचेत्केनवंध्यायानभवेद्सुतः गर्भ
धारणासाक्रियायाइतिचेत्सोगतप्रति सर्वदैवकृतोदेहोनजायेतशरीरिणां ततोरेतोनविप्रेन्द्रः का
रणंदेहजन्मनि ततोवपुर्पिरव्भानजातः सर्वशरीरिणाः उद्भिज्जाश्चपिजीवापश्वेदजायवज
नवः पित्रोर्वीर्यविनाहष्टतेषांजन्मशरीरिणां ततोवीर्यनजंतनादेहधारणकारणं अदृष्ट।
मितिचेत्किंतत्पुण्यपापात्मकंयदि तेननजायतेविप्राआत्मनाचेत्स्वयंकृता सृष्टानामपिय
स्मात्पुण्यपापंकरोतिच स एवदुःखोपभोगीचसृष्टावस्वसमोभवेत् अनिर्मात्रभसंयोगमनिष्टःस
र्ववादिनां देहनततएवेतक्रियतेपुण्यपातके पुण्यपापकरोदेहः कृतएवप्रजायते तस्मात्स।
रीरतःसोपंजायतेपुण्यपापकृत् देहस्वेनहिविशेषात्तथैवायोपिजायते पुण्यपापभेवनान्नका
रणंदेहजन्मनि तथाचसतितत्स्वैर्यकारणंत्वतयोर्भवेत् अपिसत्त्वंवपुःकेनजायतेद्विजसत्त
माः अज्ञानादितिचेत्तस्मात्स्थूलकस्मान्नजायते पुण्यपापविनिर्मुक्तमज्ञानंसत्त्वकारणं भ
वेच्चेन्नभवेत्केनताहकस्थूलस्यकारणं पुण्यापापादिकार्याणांवासनाकोटिवासित सत्त्वस्य। २·५

वोरिदं देहेतुः स्थूलस्याप्यस्तताहृशो वासनाख्यपिसंस्कारसंस्कारास्त्वविनाशतः पुण्यादीनांप्रजायंते
नाशतोचाविनाशाने पुण्यपापयततः पूर्वजायतेकेनहेतुना पुण्यपापाख्यसंस्कारः संस्कारैभ्यस्तथा
वपुः सूक्ष्मंवाप्यथवास्थूलंततः पुण्यंचपातकं एवंनकारणंकिंचिदस्माकंदेहजन्मनि लभ्य
तेतेननैवभवितव्यंद्विजोत्तमाः नतोस्मादिहसंजाताइतिनैवास्तिनिश्चयः अस्माकंद्विजश्रे
ष्ठाः कुतोजाताः वयंततः अन्यतोनैवसंजाताः वयंजातायतस्त्विदं भक्तपानोवपेविशेषाःस्मि
पुत्रस्यादिकारणं जीवनस्यापिनैतत्स्यात्कारणंद्विजसत्तमाः अन्नादएवसत्तनान्नोम्रियतेजन
वोयतः अन्नदोषाद्यतोव्याधिः सर्वेष्वेवप्रजायते मरणंचेतिविशेषाच्चिकित्साशास्त्रनिर्ण
याः विषयांतरसंयोगाएवमरणकारणं नारीसंयोगसंजातस्तोतस्तापःप्रमानयं चेयर
वादित्सहशाग्रस्त्रएवञ्चाणरवान्वहन् अल्पकालान्मृतिंगच्छेदेवंनैमित्तिकादिहः वीर्य
भ्रंशादिनारीणांयोनोकामविमोहितः स्वकीयानादिवाराज्ञोमत्यवेत्यात्मानंय परेषा
गमक्षुद्धापिमत्यवायान्मृतिंव्रजेत् एवंवेदार्थतत्त्वज्ञामरणेयोगतःस्थिरः कथयंतिपथा
देहयोगशास्त्रविशारदाः च्युतोरसोविनाशायदेहस्यास्यकीर्तितः ह्रदेस्यवचपुसोपि
प्र धारणंजीवनंतथा सरसःस्निग्धतांप्राप्यचिरंजीवतिपादपः नीरसःशुष्कसर्वांगःस

श्री· पु· २८·

210

मलोपि विनश्यति यथात्रैव पुरुषो जीवेद्विरसधारणात् कंदर्पोसहशोभत्वात्रियते रतिनिर्गमा·
त् शाखास्कंधादिकेषुहृनिर्गते पिरसेक्कापिन् मद्धोन्ननाशमायाति मलानाशसमावृजेत् हृत्स्थपा
दादिके तद्वत्रिपते चरसेपुमान् जनश्पतिः कापिविनाशिरसत्त्वविनश्यति मत्तस्यैवयथामूल
पुरुषस्य तथाशीरं मलमध्ययथातेमस्तिष्कं पुरुषे तथा मलमध्यस्थितोयाहृयसोहृत्·
स्य जीवने मस्तिष्कमध्यगस्ताहृयसः पुंसोत्र जीवने मस्तिष्कं स्वे भलेमांस दशमद्वाररोधकं·
वेदविवसमे सर्वनाडीसूत्रविधारके पद्मपत्रसमापन्न स्थूलानांग्रः सहस्रशः सहस्रपत्रसं
युक्ते कमलं तत्र कुर्वते गंगा च यमुना न स्तृहित्वा हंसोत्र मानसः यत्र पाश्चिमवाहिन्या सरस्व
त्याश्चत्यामये षट्चक्रमार्गसंरोधभ्रामभ्रामम नेकशः रसः पाकसमुत्थानि एवादित्वात्र वि·
सा[illegible]ः चिरं वसति देहेस्मिन्सर्वव्याधिविवर्जितः त्वगादिधातुषट्कस्य साम्यं एवडरीरितः रसो २
त्र सप्तमो धातोयो सौ मस्तिष्कसंस्थितः अयं च धाशरीरेस्मिन्परिणामं प्रयाति हि अकामहृद
यो भोजे सर्वस्यापि च देहिनो सर्वांगसंस्थितः कार्याद्धलवैरिभयंकरं मस्तकस्यापिकुरुते वि
रेदेहविधारणं त्वच्यो वा भयिको वैघडोजो नामाष्टमी दशा कुरुते तद्बलादेष नीरोगो वर्तते
पुमान् तारतम्यं यदा देहे देहिनां नतरा भवेत् इदं सर्वं ततस्तस्य तारं विनिवारयेत् मंत्रैरयोष २८

येस्तु हठयोगैर्नानाविधैरपि अग्निर्भक्षयत्यति ह्येष्ठ सो वहुस्तदा भवेत् वह्नेः खेचरतादिस्मात्सिद्धिः स
र्वशरीरिणः नारीयोनिर्भवेदग्निः पुमान्सूत्रस्त्रीरितः इत्येतेन इति प्रोक्तं योगशास्त्रविचक्षणैः
अग्निसंपर्कतो म्लानः सोऽन्तस्मान्निःसरेत् एकदापि विनश्येत्स वह्नेः कान्तास्तु किं पुनः नारीव
ह्निसमाश्लेषात्संसारस्य निगमे हृदन्तस्येव विनाशः स्यात्ततस्तं परिवर्जयेत् इत्यादि देहयोगोपि
श्रूयते स्मृतिकारणं नारीभोगस्ततो नाश्यं जीवनाय द्विजोत्तमाः चेद्दूनेनेव दृशो पृक्तादतिशीला
ट्यं पुमान् वाताद्यासेनिपाताद्वा स यो मरणमाव्रजेत् अत्रेरपि न तथा भोगैः स्वगाथे श्रमनो
हरैः परदृष्टोपभोगैस्तैर्भक्तैः सेपितदर्थिनः सर्पदृर्जनवैर्प्पीयाः सद्यो मरणहेतवः तलो
मीविषयाः केपि जीवनाय न देहिनः जीवनायापि न स्पृश्यन्ते सुः केन जननीतृणा प्राणोपि
नचरेदेहस्मिन्जन्तूनां जीवनायहि निष्प्राणा अपि जीवन्ति देहिनः स्थावरा पतः जंगमाश्च
पिमूर्छादौ प्राणस्पन्दनादिनादिके जीवंति न तन्नएवायं प्राणोहेतुर्न जीवने नचवह्निस्वरके
च जीवनेकारणं स्मृते नीरक्तः प्राणिनां किंचिज्जीवत्यपि निरन्नयः शस्त्रच्छेदेपि केषांचि
द्रुधिरेणैव दृश्यते रुधिरस्पर्शनोप्येषा मोक्षनैवोपलभ्यते केनतेनवयं विप्रा जीवाम
इति संशये जीवनस्यापि चेत्कर्मानिश्चेत्केकारणं न हि शक्तानः केन चान्यतो कारणं निश्च

आ॰सु॰ येषति प्रतिष्ठामपि जानीमो न वयं स्वात्मनः क्वचित् यदि भूमिस्थितो देही अस्माकं कुत्र संस्थि
२॥ ता यत्र सा वर्तते भूमिराधारः सोपि कुत्र वा तिष्ठत्येवं न निश्चित्तमाधारे त्रावस्थितं अपि निद्रा
२११ भिभूतो यतिष्ठत्वा प्यासने स्थितः देहः पततियेनायं भूमे रन्यत्र संस्थितः न च तं वयमाधारं जा
नीमो भूमिसंश्रयं जीवनस्य ततो यत्नेर्ज्ञास्यामः कारणं कथं अपि केन हृदि स्थेन भूतां विष्णा
द्वाधुना अनिष्ठेतो पि कर्माणि कुर्मो नानाफलान्यपि अपि कुर्म सुखार्थानि कर्माण्यत्र नयो
धनाः दुःखदानि कृतस्तानि भवन्त्यस्माकमर्थिनां दुःखदं पि क्वते क्वापि कर्म एप प्लिस्त्र खद्विजाः
सुखदुःखेन तोस्माकं स्वतंत्रः कोपि यच्छति प्रविष्टो हृदयाम्बुजे तत्र विद्योव ये द्विजाः ये द्वैतमपि
जानीमः सुष्टु देहहृदये स्थितं सुखदुःखे प्रदं नैव जानीमः केन चापरं आधारे जीवनं तद्वज्ज्ञेनो हे
तुर्मलादितं ततो मीमांसितो विप्राः कारणं जगतोत्र किं वयं देवादिहायातोः सर्व एव महाधियः
इत्युक्ता न कमान्यत्वान् ब्राह्मणानां सभास्थिताः ब्रह्मविज्ञानसंपन्ना निराकार्यानयोविरे ब्राह्म
णाः काल इत्येव केचित्कारणमास्थिताः कालतो जायते सर्वं पंचभूतादिकं जगत् सर्वं तिष्ठति
काले च लीयते काल आगते कालतः स्वर्गमागच्छेत् कालतो नरकं व्रजेत् कालतस्त्वाखिलान्लो
कान्भ्रया दीप्नापि देहभाक् कालेनैवाच्चतां गच्छेत्कालादेव च नीचतां कालेन मध्यमो भयाद्देहा

बीजनोऽखिलः संपदो विपदश्चापि कालाद्देहसमाश्रयात् कालतो विषयान्सर्वान्सुखदुःखप्रदा
दी नपि विधानानाविधाकालाद्रोगस्यैवसुखप्रदाः कालतः प्राप्यदारान्नवयौवनशालिनः
पुत्रांश्चानागुणोपेतान्बांधवांश्चसहस्रशः सुहृदोऽपिचमध्यस्थान्वैरिणोद्वेषकारिणः उ
पकारापकाराणांकर्त्तन्जंतूंश्चकालतः कालतोलभतेजन्मबाल्ययौवनवार्द्धकं मरणं
चनथाकालात्स्थितरेमातरेपुनः महोदरानेकांश्चस्त्रीपुंसवपुराश्रितान् गर्भवासनथाकाला
द्भीतिः स्मरणंपुनः ऐश्वर्यविविधंकालात्तद्ध्रंशमपिकालतः कालाहृतमतीनारीगर्भकं
लाच्चगच्छति वातवर्षातपाघाश्च जायंतेकालतः सदा किंहुक्तेनविप्रेंद्राः कालात्सर्वस्य सं
भवः जायमानेनतः सर्वंकालकार्यमुदीरितं भावांतरेप्रदाभैःयाकारणंकालवर्जितं कार
णत्वंनतदानस्यभवृतान्निवार्यते कारणेषुचसर्वेषुस्थितेष्वप्युपद्यते यदानदाकथंकालः
कारणंनभविष्यति व्यभिचारीणिसर्वत्रकारणानिपरस्परं कार्येष्वपिव्यभिचार्येकः कालः
स्तेनात्रकारणं यस्मिन्सत्येवयद्भूयान्नभवेदसतीहतत् कारणंप्रोच्यतेसर्वैःकालस्ताहृग्र
हिलभ्यते तेनभिस्तपटोयद्वज्जायतेचमृदोघटः बीजेभ्यस्त्वंकुराश्चत्रभूमिः सर्वत्रकार
णं सर्वत्रानुगतत्वेनहेतुनापार्थिवेष्विह एवंसर्वत्रकार्येषुनानाकारणजेष्वपि कालः स

गतः सर्व

आ॰पु॰ ११२ वैकारणोपरिकीर्तितः कालेनरहितंनैवकारणंकार्यजन्मनि समर्थोदृश्यतेनापिकार्यंस्वस्यज
नौतथा एवंस्थितिविनाशेषुकालेनरहितेनहि कारणंवापिकार्यंवादृश्यतेकेनचित्क्वचित् न
तोत्रजगदुत्पत्तौयदिस्युरणवोघना प्रधानंचापरंवापिकारणंतदकारणं कालयोगाद्धिसा
मर्थ्यंतेषांनैवस्वतोयतः कालस्ततोत्रविज्ञेयःकारणंनापरंततः अपिनैवाणवोनि
त्याभूतत्वाद्धिमदादिवत् नचमध्यममानस्ययोगानित्यत्वकारणं असर्वगतमानत्वसत्वे
सर्वस्यवस्तुनः भूतानांकस्यकेनायंपक्षपातस्त्ववाणुषु नचावयवहीनत्वंनित्यत्वेकारणम
त् क्रियागुणादयोयस्मादनित्याःसन्तितादृशाः नचावयवहीनत्वेसत्यद्रव्यत्वसंगमात्
नित्यत्वंतेषुयस्मात्स्यात्स्वतंत्त्वेनविपर्यये विरोधादनयोर्नैकेनिर्णेतुंशक्यतेत्वया विभक्त
त्वादनित्यत्वमस्माभिरवधार्यते अप्यष्टदिक्समाश्लिष्टाःकृतावयववर्जिताः अणवोया
न्तिनाशंयस्मात्सर्वेसावयवागताः अणवोपिनतस्त्वेतेकालाद्व्यक्तजन्मनः प्रभवन्तिजग
त्सर्वंयथातस्मात्महात्मनः नित्यावासन्तमेवैतेकारणाकालवर्जिताः अपिमिथ्याशुभैनैवः
सर्वस्यजगतःकर्तॄ प्रभवन्तिकुतस्तेषांसर्वकारणताभवेत् ततःसर्वगतःकालःसर्वव्यापी
रकारणः एकःकारणमुद्दिष्टोनेनस्वकारणान्तरं अत्रापिदूषणमाहुःकेचिन्मतिवरा ११२

द्विजाः एवं वदन्तो बहुशो युक्तिजालं महाधियः कारणं भवतां कालः कथं स्यादिति विस्मितो
किमेष कारणं कालो भवन्निखिलवस्तुनः आत्मनस्तस्य कार्यस्य स्वभावाद्वास्वभावतः अ
स्वभावापदाहेतुस्तदा वह्नेस्तु संहृतौ कालो जनिकृतौ नैष कुरुते स्वेच्छनाश्रये वह्निना
कृत एवैतत्स्वापाणांतिं करोति तु नीरेण शीतलेनाचकस्माच्छीतत्वयनच अत्रेहिनाद्वेधा
नाशकस्मादेष करोति न जार्यं विनासुतानेषद्दातेषां सुतार्थिनां मृतानामपि संयोगं शरी
राणामिहैव च सुखदुःखकरं कस्मान्न ददाति महेश्वरः कृतो वा मृतदेहोयं नास्माभिर्भाव
नैधुना नारीपुरुषयोगेन विना गर्भदर्यात्विह नभो निःछिद्रतां यातु पृथिवी च रसातलं
अस्त्रेहत्वं नीराणां तेजो यात्वप्रकाशतां वायुर्निस्खलतां यात्वयतो नापेक्षते तेन कालस्व
भावं कस्यापि स्वस्य वापि परस्य वा अपि कस्मादयं कालो मलमूत्रविसर्जने नराणां वदनेनैव
नकारयति कारणं घ्राणेन शब्दश्रवणं श्रोत्राद्गंधग्रहं तथा नयनाभ्यां जिह्वाहारग्रहणं सर्व
देहिनां एवं शेषेंद्रियाणां च व्यापाराणां विपर्ययं नकारयति यस्मात्स कालः सर्वस्य कारणं
ननः स्वभाव एवात्र कालस्यापि नियामकः कारणस्यापि कार्याणां स्वभावस्तेन कारणं व्या
पारनिंद्रियाणां च स्वभावादेव कुर्वते विषयाश्च स्वभावेन सेंद्रियाणि व्रजंत्यमी एवं सर्वस्व

आ.पु.
२१३
213

भावेनजगदेतत्प्रवर्त्तते निवर्त्तते चजन्मादिस्वभावादेवगच्छति अत्रापिमतनयः केचिद्दोषंप्राहुः
विचक्षणाः स्वभावोनियतोहेतुरथवानियतोहेतुरथवानियतिंविना विनापिनियतिंचेत्
स्यात्स्वभावःकार्यकारणं सर्वत्रसर्वदासर्वंसर्वथाकिंनजायते एवंस्थितोविनाशेचदूषणं
नियतिंविना नियत्यातनएवायंस्वभावःकारणंस्मृतः यथाकालोजगत्यस्मिन्सृष्टिस्थित्य
न्तकारणं भवन्नपिस्वभावेनभवतीतिनकारणं किंतुस्वभावएवायंकारणंकालगोपियः
एवंस्वभावसंस्थानान्नियतिःसर्वकारणं अभवन्नपिस्वभावेनभवतीतिनकारणं नियतिस्त्र
यतोहेतुःस्वभावोनतयाविना अत्रापिदूषणंप्राहुः केचित्तत्त्वार्थदर्शिनः अनेनैवभवे
देवंहिएवमेवनचापरं इतिभावेतथाभावेव्यतिरेकेणकारणं नियतिर्वादिनामिष्टाप्रत्यक्षवत्या
यथाग्रजः एतयदृच्छिकंहृष्टंलोकेकार्यंसकारणं धर्मात्मानोयथादुःखंपापिनोवायथा
सुखं नारीपुत्रादयस्तद्वत्तत्स्वार्थेदुःखकारणं प्रहारायाश्रुहृष्यतेदुःखार्थःसुखहेतवः
नियतिकारणंतेनभवेल्लोकेयदृच्छया यदृच्छैवततोहेतुर्नियतिर्ननियामकी अत्रापिकेचि
न्मन्यन्तेआहुर्महाधियः भूतेषुसत्स्वसापिस्यात्तभूतानिविनाक्वचित् यदृच्छानामधर्मो
येहेतुर्नियतिवर्जितः धर्मेणतुविनानेवधर्मःसिध्यतिकुत्रचित् नधर्मस्यसमकल्पोत्रम

त्वहेतुसतिधर्मिणि मत्तानि च भूतानि तत्तत्त्वान्येव कारणं अत्रापि मुनयः केचिदसेत्स्य श्रद्धेञ्ज ।
गुः भूतानि च तत्त्वानि कारणेन विना कथं भवंति तत एतेभ्योऽप्यन्यदप्यस्ति कारणं कार्यं हि
यादृशं दृष्टं तादृगेवात्र कारणं भवेयद्धेतु दोषः स्यात् सन्निकेवात्र कारणं रत्नस्त्रीहेमवस्त्राद्या
भावास्त्रिगुणकाश्चेमे सत्वैश्च ते भवेयुस्ते हेतवो यस्य हस्तगाः दुःखस्यापि भवंत्येते कारणं ।
स्वामिवैरिणः मोहं च जनयंतस्ते लोभाविष्टस्य कामिनः एतानलभमानस्य सर्वदादीन चेत
सः एतेषां कारणं तस्मात्त्रिगुणं सर्ववस्तुषु अनस्यतेजडं चेतयोनि शब्दसमीरिते अत्रापि
मुनयः केचिदिमे दोषं व्रजेति हि सर्वात्मनात्मसादृश्ये विपत्ते हेतुकार्ययोः नियमस्तत एवा ।
येव्यर्थो यस्तु यथा तथा जडानांशकयदीनोन स्वतः स्यात्प्रवर्तने ततो जडानां कश्चैषां यो निर्वि
ष्वकरात्मसा अतो जडः परः कश्चित्पुरुषस्तत्सवर्जितः पुमानेव ततो हेतुर्न योनिः शक्यते ।
यमा एवमेते द्विजाः यत्नात्समासाभिरुदाहृताः पूर्वपूर्वपरित्यागादुत्तरोत्तरसंग्रहात् आ
देयस्तेषु कोनाम यत्नो ब्रह्मणसत्तमाः पुरुषेपि विपर्यदोषं पश्यामः संगवर्जिते निर्गुणे हेतु
ताकेन भवेद्यापारवर्जिते चिंतनीयं ततो विप्राः सर्वैरस्माभिरप्यहि संयोगोपि न तेषां स्यात्
कारणं सति चेतने जडः प्रकृतिवत्तस्मात्तत्र किं कारणं द्विजाः परिणामोऽपि नैवास्मा कार

गुणतो

आप. २१८ णं ततोऽस्यापि च आत्मनः सुखदुःखासावनीशः कारणं कथं एवमुक्ते महात्मानः सर्वे संस्थ्य चेतसः
कारणं ब्रह्मज्ञानानावेक्ष्याकाप्रमाणतः ते सर्वे सर्वपदेषु तर्कतोऽन्वेषणानि हि निरीक्षणनि वा
२१४ कारूपत्वे ब्रह्मणि केवले गुरुवेदोपदिष्टार्थे अन्यथानेकरूपकान् संततयाकृतवंतो मीयोग
शास्त्रविशारदाः एवं योगान्महात्मानो ध्यानेनाप्याय चेतसि ब्रह्मायथामिमांशक्तिमविर्याद
दृष्टवंतः आत्मनो ब्रह्मणः शक्तिः सृष्टिस्थित्यंतकारिणी जगतो यो निर्दिष्टा कुतर्कहतबुद्धि
भिः भेदवादिभिर्मासत्वगुणैरावरणादिभिः निगूढामवलोकाय विस्मयं परमागताः स्वयं
प्रकाशमेकं नमाते दानंतमीश्वरं आत्मनाजायद्रूपेण ब्राह्मणो निनविद्यते तत्रैव यतिसंप्रोक्त
स्तस्याः स्वाभाविको गुणः सृष्टिस्थितिविनाशायो जगतोऽस्य पयापरे अहं ममादयश्चात्मेका
मक्रोधादयोऽपि च आगंतारश्चागंतारः कोटिशस्तद्गुणा इमे आनंदानमध्येतविषयं वाश्रयंतया
सर्वाणि मायया रहितं चापि मायया त्रस्वयंप्रभं यः कारणानि कालादीन्यधितिष्ठति स्मान्नि भगवाने
कः सविताविषयान्यथा आकाशवद्दर्यदेवः कारणानि च्छिदादिवत् अतो विश्वमिदं सर्वम
धितिष्ठत्ययं पुमान् अनया मायया तस्य संगेन रहितस्य हि स्वयं ज्योतिः स्वरूपस्य कारणत्वं स्व
तो न हि पुरुषो निर्गुणोऽसंगो विक्रियालेशवर्जितः मायया संगमायात औषधैरिव मोहितः २१८

असंगःसंगमागत्ययथाकश्चित्सतज्जनः अभिशापंचपापंचप्राप्नुयाद्दुःखकारणं एवमेषतुमात्मा
यासंगात्क्लेशाननेकधा प्राप्नोतिजीवतांप्राप्यनतोजगतोपिच अहोमायाबलेकीदृगनयासं
विमोहितः असंगोनिर्गुणोज्योतिरानंदात्मास्वयंप्रभः एवंभूतोपिसंसारचक्रेस्वात्मविनि-
र्मिते भ्रामितानिदमस्तुअमाययापरिमोहितः अविद्यायस्यचक्रस्यनेमिरुक्तामनीषिभिः य
नःसंसारचक्रस्यपरितोनेमिवत्स्थिता चैपाहिभिन्नंसर्वीतत्कलसञ्चक्राकारुणेर्विहितः अयोनः
यप्रवालानांपाटिकाभिरथांगवत् एकादशेंद्रियैःसार्द्धभूतपंचकमस्यहि नाभिच्छिद्रस्यसंस्था
नमेवप्रतिष्ठिताः अरैःपंचाशदेवास्यापिचक्रस्योक्तामनीषिभिः पंचक्लेशास्तथाचाष्टौसि-
द्धयोन्वहष्टयः अशक्तयस्तथैवाष्टाविंशतिस्तुरराइमे अस्मिन्नात्मबुद्धिर्यासाविद्यातमईरि-
ता मोहोहंबुद्धिरुद्दिष्टादेहादौमंदचेतसः महामोहश्चरागस्याद्विषयेसुखहेतुके तामि-
स्रोद्वेषउद्दिष्टःप्रतिकूलेषुवस्तुषु स्यायोग्याभिनिवेशाख्योसौंधतामिस्रईरितः पुत्रदारादि-
विषयेममत्वेनेवजायते ऊहःशब्दस्तथोक्तस्तथैवाध्ययनंपुनः दुःखत्रयविघातश्चसु-
हृत्प्राप्तिश्चसप्तमी ज्ञानमित्युदिताश्चाष्टौसिद्धयोमुनिसत्तमैः अध्यात्मिकाश्चतस्त्रःस्युस्तु-
ष्टयोमुनिसत्तमाः अत्रप्रकृत्युपादानकालभाग्याभिधाइमाः पंचबाह्यास्तथाप्रोक्ताःस्तुष्टयःप

श्री·पु·
२१५

215

इमाइमाः त्वक्चक्षुःश्रोत्ररसनाघ्राणानींद्रियपंचकं ज्ञानाभिधं च पंचान्यत् पंचकं कर्मसंज्ञितं ।
ज्ञानमित्युदिताश्चाष्टौ सिद्धयो मन्निमज्जनैः आध्यात्मिकाश्चतस्रः स्युस्तुष्टयो मन्निमज्जनाः अथप्र
कृत्युपादानकालभाग्याभिधा इमाः पंचबाह्याश्च संप्रोक्ताः सुरूपः परमा इमाः त्वक्चक्षुःश्रोत्र
रसनाघ्राणानींद्रियपंचकं ज्ञानाभिधं च पंचान्यत्पंचकं कर्मसंज्ञितं वाक्पाणिचरणद्वंद्वपा ।
यूपस्थाख्यमीरितं एकादशं मनस्त्वात्र कारणं ज्ञानकर्मणोः एकादशेंद्रियाण्यत्र कथिता
नि मनीषिभिः तेषां स्वरूपहानैर्वा सत्ववाकार्यशून्यता स्वल्पतामांद्यकारित्वमथवेंद्रिय ।
ज्ञो वधः सिद्धितुष्टीन्द्रियाणां सर्वधा उक्ता त्वशक्तयः अष्टाविंशतिरित्येतास्तुष्टिःसिद्धिह
मान्विताः अविद्याद्यैः महत्क्लेशैरराः पंचाशदीरिताः तमो विद्येति या प्रोक्ता सा विद्या परिकी
र्तिता अष्टधा विषयोपस्मादनयापव्यवस्थितः कारणत्वेकरूपस्यात्कार्यमनविधं पुनः ।
द्विधान्तःकरणं तद्वन्महाभूतानि पंच च मोहो ह्यस्मिता च तेषु स्यादहंबुध्याग्रहे मति सोपि ते
नाष्टधा प्रोक्तो नेनभेदोपि सर्ववत् परत्रात्र च लोकेषु पंच पंचविभेदिनः दिव्यास्त्वमानु
षाश्चैते विषयाः सुखहेतवः रागो दशसु सर्वेषां तत्स्वत्वेन संस्मृतः अनिमा गरिमा
चैव लघिमा महिमा तथा प्राप्तिः प्राकाम्यमप्युक्तमीशित्वं वशिता तथा अष्टावेता महा

सिद्धिः केचिदाहुर्मनीषिणः अस्मितारागयोर्भेदाद्देदोत्रोजरयोर्द्वयोः एकैकस्तेनकथितो
लोकेष्टादशधास्थितः केनाप्यत्रनिमित्तेनपदार्थेदुःखहेतवः प्रातिकूल्यनिमित्तस्यतामि
स्रेषः प्रजायते विषयाष्टादशान्वेनतस्यापरिकीर्तिताः प्रीतिकल्पस्यविज्ञानाद्धीर्यासं
जायतेधिकान् आत्मनोभिनिवेशोयममत्वाद्द्वेषवस्त्वेव अविद्यादिसमुद्दिष्टो विद्वद्भिर्यो
विपर्ययः पंचधासहस्रत्वमत्वाद्विषाष्टिरिहसंस्थितः ऊहतस्तर्कःसमुद्दिष्टोमननेयत्प्रकीर्ति
ते शब्दोवेदोत्रसार्थःस्याद्यतःस्याज्ज्ञानसंततिः प्रवर्त्ततेततोध्यानेशब्दःशब्दाद्दीरितः त
देवाध्ययनेप्रोक्तःश्रवणंशास्त्रगोचरेयत् अध्यात्ममधिदैवंस्यादधिभूतमितित्रिधा दुःखेत
स्यविघातोयंसिद्धित्रयमुदीरितं गुरुःप्रोक्तःसुहृत्त्वेनप्राप्तिस्तस्यातिदुर्लभा सप्तमीसिद्धिः
रुद्दिष्टायतःसर्वाश्वासिद्धयः ज्ञानेवेदांतविज्ञानसंप्रदायप्रवर्त्तने ऊहाद्याःसिद्धयस्त्वेवंक
थिताःदुर्लभात्मनाम् प्रकृत्याख्याभवेत्तुष्टिरित्यमालस्यभाजिनां मायपसकलंविश्वंसृजत्य
त्तिचपातिच सैवविक्रियतेःनानाकार्यस्वरूपाविकारिणी नतस्तथैवसकलमाययेवयथाभवे
त् तथैवचतथैवस्यादात्मज्ञानेकिमुद्यमैः यथासकृतितुष्टिःस्याज्ज्ञात्वामायामयंजगत् ।
आत्मविज्ञानजननेउद्यमस्यविवर्जने कारणंकार्यजनकंनियतंसंस्थितेयतः सन्यासोण्या

त्मविज्ञानजनकः संप्रकीर्तितः संप्राप्तितो नैव श्रवणादिक्रियेतिर्हिया सोपादनाभिधाधान्यथा
लस्यादेव जायेत कालतो जायते चिरकालात् ज्ञानं भविष्यति श्रवणादौ ततो विघ्नश्चिन्तकः
तेन चोचिते इति संचिंतद्बुद्धिः श्रवणादावनुद्यमं करोति कालतस्तुष्टिसापन्नदेहकरीत्वणा
भाग्याज्ञैस्तत्समाप्नोति राज्यलक्ष्मीं यशस्तथा भाग्यतस्सममाप्येत दात्मज्ञानं भविष्यति इ
त्यं विचारस्तु दृष्टा भाग्यतुष्टिर्मनीषिभिः विचार्यैवं प्रज्ञज्ञोपि श्रवणादेर्निवर्तते शब्दस्प
र्शरूपरसगंधानामिंद्रियैर्निजैः अग्रहोपन्नकलानात्तुष्टिपंचकमीरितं अर्जने रक्षणे
तद्वत्तत्क्षयभोगे च हिंसने प्राणिनामर्थसंबंधाद्वेदनं तत्पंचकं अर्थसंत्यागतो ये ते पंचा
णुपरमे विदुः एवं वा पंचकं ज्ञेयं अत्र तुष्टिर्मनीषिभिः अर्थानामर्जने क्लेशस्तथैव परि
पालने नाशे व्यये च भोगे च धिया यो क्लेशभाजिनः इति पंचकं ज्ञेयं वा ह्यत्र इष्टिर्मनीषिभिः
सर्वथैवात्र संनष्टो नात्मज्ञाने प्रवर्तते बाह्ये वाभ्यंतरे वापि स्वल्पतुष्टिर्गणोपमान् पंचाश
त्संख्याप्रोक्ता अशक्तस्य मुररिभिः इंद्रियाणि दशैव स्युस्तेषां विषयास्तथापि तद्वशाः
अशक्तास्तिष्ठन्ति तस्य चक्रस्य मध्यतः भूमिरापोनलो वायुः खं मनो बुद्धिमानतः प्रकृत्यष्ट
कमेतत्स्यात्प्रकृत्यावासहापि च मनोबुद्ध्योरभेदेन स्याद्योगेप्यष्टकं भवेत् यमोपि नियमस्त

हठासनेप्राणसंयमः प्रत्याहारोधारणाचध्यानंसहसमाधिना ऊहादिसाधनमार्गेणात्सिद्धिः
स्यादष्टकहृदय घ्राणंवायुमनश्चक्षुः श्रोत्रंचमनसासह हस्तौस्पर्शश्चविज्ञेयग्रहाष्टकमि-
दंस्मृतं अमीषांविषयास्तद्वद्दशकांश्चातिग्रहः एतद्धिकथितंकेचिदाहुर्द्विः षष्टम-
ष्टकं ग्रहातिग्रहयोरन्येनत्वायतनलोकयोः सुरेचपुरुषेतद्वत्प्रवदंतिषडष्टकं पृथिवी
चतथाकामोरूपाण्याकाशएववा तमोरूपाणिनीवाणिरेतश्चायतनाष्टकं अग्निश्चहृ-
दयंचक्षुः श्रोत्रंहृदयंचवक्षी हृदयंहृदयंचैतल्लोकाष्टकमुदीरितं अन्तेवस्त्रियः
स्वर्गोदिशोमृत्युरहल्लया अपानाद्यः प्रजानाथोदेवाष्टकमुदीरितं पार्थिवोयकाम-
मयश्चादित्यः श्रोत्रएवच छायामयस्तथादर्शाम्भसिनोपश्चोदकाश्रितः योपपुत्रमयश्चै-
तद्विज्ञेयंपुरुषाष्टकं षडष्टकमिदंचक्रेकुलालस्यचयाद्भवेत् वर्ततेसंसृतेश्चक्रेधारावे
मेद्विजोत्तमाः विश्वरूपःप्रमातेषत्ररूपप्रभवः स्थावरंजंगमंसर्वंमहाभूतसमं-
न्वितं रूपकःपाशदृष्टभ्रान्तोजगच्चक्राभिवर्धते अरनेम्यादिसंयुक्तंवर्धनेनविनायथा
संयश्चक्रंविनश्येत्तद्वद्विजोत्तमाः पुत्तिकाकीटमरुद्यायेस्वल्पाकारास्तदेहिनः
संतत्याजनितमृत्यादिगच्छंतोदुःखभाजनं एवमागंतुनीयःस्यात्स्त्रीणांनरयोर्द्वयोः

आ.पु
१२
217

अपेत्तयात्रमार्गोयंचक्रभेदस्यकारणं त्रिनाभितद्दिदंचक्रंज्ञातव्यंमुनिसत्तमैः वलयत्रयसंयोगा
न्नद्दिदंजायतेसदा त्रिचत्वेनतएवैतत्रेमौनाभ्योर्ह्वयोरपि मध्यनाभिस्तुविज्ञेयामार्गोयोब्रह्म
लोकगः पितृलोकगतोमार्गोह्यन्तरानाभिरीरिता वह्निनाभिस्तियंज्ञेयापंथायःसान्तरीय
कः तस्यापिचवहिर्ज्ञेयानेमिर्नाभिर्द्वयोयमा निमित्तमस्याविज्ञेयमस्वदुःखस्यकारणं उ
लालचक्रस्ययथाकाष्ठलोकात्मकेह्यये मोहोत्तमोत्रविज्ञेयश्चक्रस्यास्येकरूपकः आ
नेदात्मानमत्रैकेवेजिनैतद्रमायतः अस्यचक्रस्यजननीमायानाममहानदी तस्यावि
देपञ्चपायारूट्रूपेश्वनीश्वराः पंचज्ञानेंद्रियाणिस्युःस्रोतांसिस्यानकानिहि अवनितेषु
वर्जंतिपंचकर्मेंद्रियाणिच स्रोतसामंभसांचैवमहाभूतानिकारणं मेघानद्यायथायो
निःस्रोतसामंभसामपि अहंकारोंद्रियाणांस्युर्ज्ञानानुग्राणिदेहिनो प्रवाहानीरसंयु
क्ताःप्राहुःश्रुग्राथवृवेन नक्राद्गःखुकरान्नाणायथाकुटिलगामिनः अथाप्ताद्योपतये
वैतेविषयचक्रचारिणः अष्टवाशीहजनिताउपवाधाःप्रकीर्तिताः तयाभ्रस्याद्विज
श्रेष्ठाःमूलंपंचकमत्रच शाक्तीयाअपिशाक्तीयावद्दयोविषयेष्वयाः शब्दादिषुप्रजा
यंतेरूद्धवामत्रवात्ताणां रूक्षाभिःसहितास्तास्तुपंचमूलेमरादाहृताः शब्दस्पर्शौतयारू ११२
स्रोतसामंभसांपद्मचक्रभजाअधोगतौ प्राणोपानस्तथाव्यानःसमानश्चाप्युदानकः पंचप्राणाइमेपंचकल्लोलाःपरिकीर्तिताः

परस्मरोथौचपंचते आवर्त्ताः कथितायस्मादेषुमज्जति देहभाक् नाविकोपियदावर्त्ते पतेन्नस्यस
मोज्झते इहत्तैनेवशक्नोतिस्वात्मानंतारकोन्नरणं एवंशब्दादिजावर्त्ते विद्वानपिपतेद्यदि
इहत्तैनेवशक्नोतिस्वात्मानंपरमेववा तारयित्वापरपारंनयायद्वद्धितारकः आवर्त्तेपति
तोनैवमद्धर्त्तुमिहशक्नोति परतीरंनेतायेस्सुरुपकारस्यवोधकाः शोचतितत्रतंतत्वेनगाह्ल
तिचयथास्तरवे शब्दाद्यावर्त्तपतितोविद्वानपितथैवसः शोच्यतेचोपकारज्ञैः परंपार
मुपागतैः अशक्तैरेनमद्धर्त्तुंतत्प्रसादाद्बहिर्गतैः ज्ञानभेदैः परैः सोपिवहुशस्तद्यद्दृस
ते तस्माच्छब्दादिजावर्त्ताद्धेतव्याद्विजसत्तमाः विदुषापिपरंपारदर्शकेणापरेणकिं आ
वर्त्तासुनिशाहूलाः शब्दादिजनिताइमे दुस्तरासर्वजंतूनांमज्ञानांविदुषामपि माः
र्गाणांतारकानांचयथावर्त्तानदीकृता आवर्त्तास्तारकायद्वद्दामदातिणाभागतः परित्य
ज्यैवगच्छतितन्नप्रविश्यकथंचन एवंशब्दादिविषयाआवर्त्तामुनिसत्तमाः विदुषापि
परित्याज्याःप्रवेशेनविनैवहि तारकोहियथावर्त्तंप्रविष्टोनबहिर्व्रजेत् विद्वानपितथा
वर्त्तेपतितोनवहिर्व्रजेत् ततःशब्दादिविषयाआवर्त्तामुनिसत्तमाः सर्वथैवपरि
ज्याविदुषाविदुषापिच शब्दादिजनितंयस्मात्सुखंपंचप्रकारवत् दुःखंतदेवविप्रेन्द्राः

संसारचक्रजननीस्वात्ममायेतिकीर्तिता एतांशक्तिंहितेविप्राद्दष्ट्वंतोपतीश्वराः आत्मख्यातोस्मृतिमाप्यनिश्चिताः ब्रह्मकारणे भविष्य
त्येवमेवात्रभवतामपिनिश्चयः पतीश्वराभवछ्रोत्रततोब्रह्मवरामहं ज्ञानेब्रह्मणितत्रस्यांशक्तिमेतांमहानदीं

आनु· अंतेनाशादिदर्शनात ततःसत्वमिदंसर्वंदुःखमेवप्रकीर्तितं तेनशब्दादयोविप्रादुःखानामेव·
२१८ कारणं पंचानामेवदुःखानानेरंतर्यमहर्निशं सएववेगःस्मृक्तोनयाश्रुसाहिजोनमाः स्रो
नसामंभसानद्घोनीनामग्रचापिणं वक्त्राणंचनप्यैवेनत्प्राणानांवयियामपि इच्छानांवि
षयाणंचदुःखानांपंचकानिहि दशैतेजीयतेचैषांपंचाषशद्भेदसंयुता अथवानमस्याप्रि
स्मातंपंचकंतत्वकेपुनः मिद्धेश्वनवकेतद्वन्नछेश्वता अशक्तयः अष्टाविंशतिभेदन्यःपंचा
शदितिकीर्तिताः एतेभेदैरियंज्ञेयापंचाशद्भेदमागता तमोमोहोमहामोहस्तामिस्रोह्यंधसं
ज्ञिता एतैःपंचभिरुद्दिष्टापंचपर्वामहानदीः स्वयमेवभवंतोपिजानंतिब्रह्मवादिनः योग
ध्यानेसमागात्सयमाप्सर्वेजनीश्वराः ब्रह्मयत्त्रिगुणंप्रोक्तंहृष्टांतेसर्वनिपुंगवैः कारणानाम
पिष्टान्तद्भवंतोनचापरं भवंतोहृदयेयोयंबुद्धिसाक्षीप्रकाशते अविद्याप्यसंसारचक्रए
वप्रवर्तते अस्मिन्नुक्रमेमहाभागाः सर्वजीवनहेतुके सर्वेषामपिसंस्थानेमहत्प्रकाशतोपिच
अत्रस्थितोमहानेकोबुद्धिभेदविभेदवान् कामक्रोधादिभिर्दैदुर्भ्राम्यतेविवशःसदा ब्रह्मजे
हृदयाकाशेहष्ट्वंसंसारचक्रतः मायागतःस्वबोधेनहृविद्यायाविधानकः हंसोज्ञात्वात्ता·
त्मानंप्रेरकंचजडस्यहि प्रेतस्तेनसदानंदंसर्वप्रियतममनिजं दृष्टवान्यत्नएवायममृतत्वंततो

व्रजेत् आनंदात्मनि विज्ञाते सर्वप्रियतमे प्रमाद् अविचाररहितो भयो मरणो नैव गच्छति यो यं हंसे
न सर्वात्मा हृदयाकाश ईश्वरः आनंदात्मा परप्रीतिकरः स्वस्यात्मदर्शनात् दृश्यते सद्भिर्वे
दांतैः कृध्वा गीतस्तु कर्मणः स एव परमं ब्रह्म यतो नावर्तते गतः क्रमेणैवेतत्पारं गते जीव
वन्मात्मकं त्रयं ब्रह्मज्ञानाद्विनाय स्वनाशो नास्ति कथंचन मायासापि च तत्रैव स्वात्मवरणका
रणे एतस्मिन्हृदयाकाशे चिदानंदात्मरूपिणि स्वयंज्योतिषि मायानः सकार्या याविभिन्नतो ।
ज्ञात्वा वेदविदो विप्रा ब्रह्मात्मत्वेन तत्पराः विज्ञयावरणयोने विनिर्मुक्ताः सुनिर्वृताः अस्मि
न्नेव चिदात्मालीना भवनवर्जिताः तत्पदार्थो त्र विज्ञेयो हृदयाकाश ईश्वरः ब्रह्महंसस्तथै
वायं त्वंपदार्थः प्रकीर्तितः औपाधिको नयोर्भेदः कथितो हि जसत्तमैः उपाधिस्थानयोरेवं विभि
न्नो त्र यतीश्वराः व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वकार्यकारणरूपधृक् त्वराहारवचः प्रोक्तमीशो ब्रह्म वि
भर्त्यदः सुखदुःखोपभोगेन स्वात्मानं बुद्धिसंयुजे अज्ञानानो विवेकेन जीवत्वं गम्यते परः जीव
त्वस्य परित्यागाद्देहमायाम्हजस्य हि ईशमात्मानमाज्ञाय मुच्यते सर्वपाशतः स्पृचीपाशस्थि
दी हृ ते यद्वत्सभो न्यन सदरीरित ब्रह्माण्डोदरसंस्थानं महदेतत्प्रकीर्तितं तद्वद्बुद्धिस्थितो जीव आत्मे
वपरिकीर्त्तितः मायास्थितश्च परमो ह्यतो भेदो न वस्तुनि एवं विज्ञाय जीवो ये आनंदात्मानमीश्वरं

आ.पु.
२१५
219

कामक्रोधादिकान्पाशान्संत्यजेत्सायथासह अनादित्वमेतत्स्यात्मायथैवपतीश्वरः अजत्वमतए
वस्यात्त्रयाणामपिसर्वदा सर्वज्ञःपरमात्मैकोमूढोजीवस्तथापरः आनंदात्मातथान्यश्चमायाप्रसव
स्यकारणं एतत्त्रयंयदाजंतुर्जानीतेस्वस्वरूपतः अभिन्नंभोक्तृभोग्यादिरूपेणपरितस्थितं अनंतं
मेकमात्मानमहमस्मीत्यसंशयं अजाभोग्यस्वरूपेणसुखदुःखप्रदायिनी अव्यक्तनामरूपत्वा
३ दक्षरंचेतिकीर्तिता स्वात्मनोज्ञानतोत्यन्तेनश्वरत्वात्क्षरंभवेत् मरणादिविनिर्मोक्षादक्षरंता
पवर्जितं अविद्याहरणादेवपरमात्माहरःसदा ईष्टेक्षरमिदंसर्वंकार्यकारणरूपधृक् य
तोश्वरश्चायंब्रह्मसर्वात्माभेदवर्जितः ज्ञातोविद्यागतोनेतिनमंतव्यंकदाचन तस्याभिध्यानतः
काचिदविद्यानाशमाप्नुयात् आत्मासर्वमिदंजानन्यतोरागादिभिःपुमान् नयुज्यतेयथाश्व
भवंतस्तवचाधुना तेनाभिध्यानितश्चैकाविद्यानाशंप्रयातिसा अत्युत्कटाययाविद्वान्संसारि
भ्योविलक्षणः भवेत्क्षोत्यादिसंपन्नोरागद्वेषविवर्जितः आत्मनोब्रह्मभावेनयोजनाद्यापरा
पिसा विनश्यतिमहाभागानयाब्रह्मात्मतांप्रति सदेहादिविहीनःसन्ब्राह्मणत्वादिकंयथा
अवगच्छतितद्वज्जामवगच्छतिसर्वदातत्वभावात्तृतीयेयामायालयमप्याप्नुयात् यथाविदेहकै
वल्येमरणानंतरंमुनिसत्तमाः अत्रसर्वापिमायेयंसंस्कारैः[illegible]भाराभैः सहैवनाशमायातिमु

२१५

अज्ञानेऽखिलयं प्राप्ते यान्त्यहंतालयं ततः रागद्वेषभयैः सार्द्धं ममतायास्तु कारणं १

ज्ञानां हि यतीश्वराः अत्रस्थाममिदं विश्वं प्रतिबुद्धो न पश्यति आनंदात्मा ह्ययं सोयं स्वयंज्योतिर्व
पुः स्थितः अभिध्यानात्पदात्मानं ज्ञात्वा ते प्रोक्षो विमृष्टधीः कामक्रोधादिकान्पाशान् तदा सर्वान्
प्रत्यजेत् येनिबद्धो भिस्त्रयाति योनिमुच्चावचाम्व य तत्रापि त्रिविधं दुःखं व्रजेन्नानाविधं पुनः
येर्निबद्धोत्र नैवायं संसारे पि सुखं व्रजेत् तस्मादरूणा पाशाहीतो विमृश्यमयदा इदं जगज्जड
विश्वं स्वात्मन्येवावधारणात् गुरुशास्त्रोक्तविश्वासात्तदभिध्यानरूपिणः अहं ब्रह्मेति नाद
९ न्त्ययोजनेस्मतिर्येहूठ जायते ब्रह्मविज्ञानेन भवेत्स्वात्मनो यथा हृदयेस्त्रयभेदः स्यात्तदा तस्य म
हात्मनः क्लेशकर्मत्रयश्चैव छिन्नसंशयबोधतः मायालये यदा क्लेशाः क्षीयंते प्राणिनामिह
तदाकारणमन्यानि दुःखानि न भवंति च अज्ञाने हि यदैवस्यात्तदाहंता प्रजायते रागद्वेषभ
यैः सार्द्धं ममतायास्तु कारणं तल्लये कुतः दुःखानि प्राप्नुयाद्देषमानवः एवं निर्दुःखतां प्राप्य पु
ण्यपापविवर्जितः आरब्धकर्मनिर्वाणमिच्छन्नेषो त्र वर्तते सुकृतैः सुखमायाति दुःखं च
याति दुष्कृतैः संज्ञातो बुद्धिसहितो देहो नाम कदाचन अतो देहकृते किंचित्सुखं वा दुःखं न
विंदति अभिमानाद्यथा देहे मंडिते मंडितो भवेत् तस्मिन्नुपहते नैतद्दुःखं पद्याति च यात्यसौ एवं
देहाभिमानेन सुखं दुःखं च गच्छति अनुकूलान्तथैवायं प्रतिकूलांश्च देहभाक् अभिमानेन

आमु·
२२०
220

रहितोयथादेहांतरेपुमान् सुखदुःखेनयात्येवमस्मिन्नपिवपुष्ययं पश्यन्नेषनिजंदेहंपरदेहस
मंपुमान् मध्यस्थोत्रयथाकश्चिद्द्वयोर्विवदमानयोः सुखदुःखेविजानन्नैवजानातिकर्हिचित्।
एवमेवशरीरस्थःपुमान्संगविवर्जितः सुखदुःखेविजानन्सनजानात्येकरूपभाक् वासनाभिर्य
यासंगं पश्यतोवविमलधी पुमान्कृवित्तथैवायतीणक्लेशःसर्वात्मिक जीवन्मुक्तवयोगी।
ह्येतत्सर्वदुःखविवर्जितः तत्वभावादविद्यायास्तयेसंस्कारवर्जितः नतस्यार्थोस्तियत्किंचिद्दि
दृती देवश्चर्येपुरोदितं देहभेदेचैयतद्धयमाप्यमपेत्तहि रागद्वेषादिरहितंसर्वपाशविमोक्ष
णम् ऐश्वर्यंप्रथमंप्रोक्तंसिद्धस्यापिनचास्तियत् सर्वक्लेशमहारोगोनजायतेयदुःखदं।
द्वितीयेनतदस्त्यत्रब्रह्मणोव्यक्तजन्मनः तृतीयंसर्वसंस्कारसमुच्छेदात्प्रजायते विपश्चिद्वर्यैत
—तीयतद्धियतेपरमात्मनः नात्मानेनपरंयत्रसंस्कारैरपिपश्यति आनंदात्मास्वयंज्योतिरवाङ्म
नसगोचरः स्वसजातिविजातीयस्वभेदत्रयविवर्जितः वर्जनेआप्तकामोयमप्रमादिविवर्जितः।
यदाविलीयतेदेहेप्राणःसत्यइतीरितः उत्क्रांतिरहितस्तस्मिन्देहभेदेपतीश्वराः इदमासो।
त्तिकोप्यत्रपुमांश्चरमजन्मनि मनुष्याणांसहस्रेषुकोपिविद्वान्विमुक्तये चित्तंकरोतितेष्वत्र
सहस्रेष्वपिकश्चन श्रवणादिसमायुक्तोभवेत्सुगणकःपुमान् ताहृशोष्वपिकाश्चित्स्यात्सहस्र २२०

ध्यात्मवानयं आत्मबोधेनसंपन्नोरागद्वेषविवर्जितः आत्मवत्सर्वभूतानिकश्चिदेवप्रपश्यति कृता
र्थोजननीतस्यजनकोपिमहात्मनः कुलंपवित्रंतस्यैतत्यत्रजातःप्रमानयं किंबहूक्तेनसर्वज्ञो
ब्रह्मबोधजनिंप्रति विश्वंभवादिसकलाकृताथीतेनजायते विष्णुःस्वात्मविज्ञानेयस्यजातेः
महात्मनः सर्वं तेपातकेर्घोरैरपितद्दृष्टिगोचराः महापातकिनोप्येतेसर्वमात्मेतिजाननः त
येयथानिजंकायंगछत्येवात्रकालतः क्लेशैरागादिभिःस्वल्पआत्मध्यानपरायणः सत्तत्त्वमात्म
नोज्ञानेगछत्येवनतथैवसः तस्मिन्नात्मसमाप्नोतिदेहभेदादनंतरे विश्वस्वर्यंतस्थायंभयंकिं य
चिन्नगच्छति आत्मनोहृदयाकाशमिदंज्ञेयंसदैवहि सर्वदेवात्मसंस्थानेसर्वाधारविवर्जिते आ
त्मनोब्रह्मणोश्चैवभेदःकश्चिन्नविद्यते इतिब्रह्मात्मविज्ञानात्परंज्ञेयंनविद्यते हंसोभोक्ताय
इदिष्टः सर्वदासुखदुःखयोः संसारचक्रसंस्थानोमाययानीशतांगतः मायाशक्तिस्त्वयाप्रो
क्तासंसारजननीनदी भोग्यासापिचसंसाररूपात्मावरणात्मिका हंसेनयस्यविज्ञेयःप्रेरकःसर्व
कर्मसु ईश्वरोयस्यविज्ञानाहंसश्चेशःप्रजायते ब्रह्मैवतत्त्रयंज्ञेयंसर्वभेदविवर्जितं मायया
द्वित्वमापन्नमेकरूपेनभोग्यया नानेकरूपताप्यस्यमायारूपाविशेषतः दर्शनादितिमंतव्यंक
दाचित्त्वपतीश्वराः देहादावात्मनोनित्यंनैवसादर्शनेयदा तदेवंभवतांत्वत्रसुपापादत्तिवात्मनः

आ.प्र.
२२।
१२१
मुक्ति

यथाकाष्ठगतोवह्निःस्वरूपाद्योपलभ्यते नचासौनास्तियेनायेऽष्मातत्रप्रदृश्यते लिंगमात्रेस्तुसत्वे
यःशरीरस्थवदेहिनः तथैवात्मापिदेहेषुविद्यमानोनलभ्यते उपायेनविनाव्यक्तिलिंगस्फुरणावाम
के प्रकाशंसर्ववस्तूनांजडानांलिंगमीरितः सत्तापायामात्मनोनित्यैर्भिर्हि पत्नीश्वरः घटेपटेयतः
कृष्णभेदोनस्फुरणास्तिहि अभिन्नेनतनएवतत्स्वप्रकाशसदीरितं इंद्रियादेस्तुसंयोगात्साकसं
स्फुरणंभवेत् एकरूपेनभोवत्तत्त्वजनिकर्तुमर्हति ततोभिव्यक्तिकारस्यात्कारणंसेंद्रिया
दिकं स्फुरणंचनतस्यास्तिपरापेक्षाकथंचन स्वयंप्रकाशमेतस्मादिदमुक्तंपत्नीश्वरः अंतर्व
हिश्चनैवास्तियस्यभेदःकथंचन देहान्तरस्तएवैतदात्मेत्युक्तंमनीषिभिः सर्वप्रियतमस्यात्मा
तेनानेदस्वरूपकः कृष्णायथाभवेलिंगंवह्नेर्भेदविवर्जितं तथैवस्फुरणंलिंगमात्मनोभेदवर्जि
तं मथनेनयथैवायंकाष्ठाद्वह्निःपृथक्कृतः लौकिकोवैदिकश्चापिलभ्यतेसर्वजन्तुभिः त
हदात्मास्वबोधेनलभतेत्रपरापरः स्वर्गादेःफलभोक्ताचनिर्गुणोब्रह्मरूपधृक् अविद्याया
सकार्यायाभेदेनैवमनीषिभिः ब्रह्मबोधोयदानैवजायतेत्राधिकारिणः तत्वमस्यादिवा
क्येभ्यःकृतान्निश्चितिबोधतः तदाश्रमणेवैनैवकारयेद्ब्रह्मविद्गुरुः एवमेतेमहात्मानेपि
ध्वंविगतकल्मषे आदिशेतुद्धिसंपन्नोगुरुःसर्वार्थदर्शकः अथधारणिरेषांयंतवदेहो

त्रधार्मिक उत्तरारण्णिरेषः स्यात्प्रणवो ब्रह्मवाचकः नामधेयमयं नित्यं मम ब्रह्मस्वरूपिणः
इति प्रत्ययसंतत्या मथनेन कृतः सर्वदा अनेन मथनेनैव परमेदेव पश्यारण्णौ निष्ठमग्निमवि
वादेवं देहे निजेपि च तत्र स्वत्वं विधिदेहेनायेनासि पतीश्वराः उपायाल्लभ्यते यस्मात् देहस्थत्र
चतुर्ष्वपि चतरस्तत्र हृष्टांतान्भवन्नः कथयाम्यहं तिलेषु लभ्यते तैलं यथा सर्पिर्दधिपि
पि स्रोतस्यापोरण्णौ वह्निरेवमात्मा यतीश्वराः सत्यादिभिर्यमैस्तद्वन्नियमैस्तपआदिभिः शु
द्धेमनसस्संग्राह्योभवेदात्माधिकारिभिः पश्यंति ये सर्वं नित्यं गुरुशास्त्रोपदेशतः सर्वव्या
पिनमात्मानं तेसौरमार्पिणिवस्थितं कर्मविघातयोमल्लं ब्रह्मतत्सर्वकारणं आत्मनोवि
पयाशक्त्यायोधिगच्छतिवेदवित् एवं संक्षेपतः सर्वं शास्त्रार्थः कथितो मया पुनर्विस्तरतोव
ल्येभवन्तोहं यतीश्वराः आत्मायोयं हंसरूपो ब्रह्माभिन्नो मयेरितः मनस्तत्रैव युंजानोयो
गेनाष्टांगरूपिणा तत्वायथाभवेद्बुद्धिस्तस्या सज्जनको भवेत् अयमात्मानमात्मानं स्वयं
ज्योतिस्वरूपिणं तत्वबुध्याविनिश्चित्य घटादिवद्देहरूपतः अथितिष्ठन्नयं स्वांतर्बहिश्चै
वनतिष्ठते युक्तेन मनसा सर्वं तेवयं मनसि सत्तमाः देवस्य सवितुः शक्त्या स्वर्गो ज्ञेयस्तुवा
त्मने कृतवंतोत्र तत्ज्ञानेन ततो दुःखं न संव्रजेत् सवितुः स्वात्मनः शक्त्या यद्धियुक्तो मनो भवेत्

त

आ.प्र. मनसा तेन वागाद्यैरेवान्यैस्सह्यवार्थिनः करिष्यतो ब्रह्मज्योतिः स्वरूपज्ञानमनेकधा उन्मादयति
२२२ यान्येवं सवितानानि मान्यथया आनंदात्मैकगामिन्या परिवृध्य स्वयंप्रभं देवं तं परमात्मानम
२२२ धिगच्छंति सूरयः अत एवमनः सर्वं युंजंते योगतत्पराः ततस्तज्ज्ञानितो बुद्धिं परमानंदगोचरे
ब्रह्मणस्तस्य ब्रह्मतः स्वयंज्योतिःस्वरूपिणः यस्याः प्रसादतो ज्ञानमस्य तन्मे हि जायते ।
सर्वे विप्रा महात्मानः प्राणापाना निरोधिणः योगिनो योत्र देवो यमभिप्रायावधारकः
तेषां मनोरथं सर्वं मिन्यमेकोदधानि सः यथा मम महाभागा वर्त्तते ब्रह्मवेदने महतीत
स्य देवस्य सन्निवृत्तः सा परिस्तुतिः अवाप्न नतगम्योपि यथा धीविषयो भवेत् स्तोतव्यस्तत
एवायमेव नित्यं यतीश्वराः ऊर्ध्वं तस्यात्र मनसो संजाते नाधिकारिणा ऊर्ध्वं त्रयुवयोर्या।
गे मनसाति [illegible]माधिना जीवानंदात्मरूपो वा श्रुतो शास्त्रात्प्रमाणतः भेदोपि युवयोर्नै।
व कोपि न त्वं परार्थयोः सर्वस्य जगतः सर्वं युवां ब्रह्माद्वयं सदा भवते ब्रह्मरूपायनमस्का
रैरनीकशः कीर्तिमेव व्रजंत्येतो मोहमानंदरूपिणि ब्रह्मज्ञानाद्वयं यद्वन्मार्गेणनगरं। धू मा
परे स्वरयोज्ञाननतत्वार्थौः सर्वदोषविवर्जिताः स्तुवंतो बहुशः [illegible]पकीर्तिं साधुजने
ष्ठिता सर्वं एते महाभागाः अमृते ब्रह्मरूपिणि प्रत्याहृवाप्रदायादा मोहमाहूतिवर्जिते २२२

येसमंताद्धहृन्यत्रतेजोस्यात्मावबोधतः सामाहृदयशमादिस्यानकयाजितेंद्रियाः भवतोब्र
ह्मरूपत्वेसात्मयोर्भेदम्नत्मयोः जानामिस्यानकेनित्यऽपदेशाद्गुरोरहं मच्यमानोपयाव
द्विजीयतेस्यानकादिह दग्धेंधनानिसर्वाणियत्रचैषलयंव्रजेत यतस्थोत्पद्यतेवायुरे
षयत्रचलीयते सोमादीनिचतेजांसियत्रोत्पन्नानिसर्वतः आधिकंचविनाशंचव्रजंतीहस्वका
रणे तदेतद्भवतोरूपपरित्यक्तविभेदयोः नत्रसंजायतेभयाविहाज्ञानात्वरूपतः सर्वेमा
हपरित्यागाजत्वभानसर्वतः ब्रह्मरूपस्तनोनित्यजीवेहंसस्वरूपिणि आत्मज्ञानेन
जातेनसैवसंप्रीतिमानपि तादात्म्यनामभक्त्यावापिसैवसंप्रीतियोगिना भवानहंयद्रूपः
सतपरमानंदरूपभाक् नमामीदृगहंशायांतं अविद्यादुःखकारिणी विनाशयसिभेद
स्याजननीमात्मबोधतः प्रत्तीदिकेनततःकर्मनेवकिंचित्सृजेदिह भवनमेकंवेनदात्मज्ञानंविहा
यहि एवंहितवतत्सपुंसः संशुद्धचेतसः स्तुतितोजायतेयोगइच्छापस्थादिमेप्रमात् क्र
मोत्तोवसंवंद्धमनसैनेप्रपद्यते अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहः सर्वदिग्देशका
लेषुनित्याएतेयमाःस्मृताः स्वाध्यायस्तपसासार्द्धमीशध्यानंदयस्तथा नियमाद्देशकाला
दिसापेक्षाःकथिताद्विजैः पद्मकस्वस्तिकादीनिप्रोक्तान्यासनानिच रेचकःकुंभकस्तद्व

श्री·
पु·
२२२
223

रेचकश्च त्रिधास्मृतः प्राणायामो ऽगुरुहस्त्वाज्ञातयोऽस्मनिसत्तत्वैः विषयाभिमुखस्तस्यव्याहत्तिर्या
स्वबुद्धितः प्रत्याहारास विज्ञेया इंद्रियाणां विनिग्रहः पंचवकासमेनत्स्यादाननरहितव्ययेविद धा
रणामनसोज्ञेयावधनब्रह्मसस्मृति ध्यानं प्रसयसेनानस्तत्रैवसहशोह्यिः समाधिः फलमदि
हेधारणाध्यानयोरपि प्रत्यग्ब्रह्मविज्ञानं सविकल्पमथापरं उत्पन्नेऽस्मिन्क्रियमायाकर्मका
रणान्यपिणि आत्मज्ञानविनष्टानि पुनर्नैवभविष्यति यमादिकथितो योगः समाध्यंतो मनी
षिभिः अष्टांगस्तस्य वक्ष्यामि देशमत्यवतीश्वराः पद्मासनाद्यन्यतममासनं सुखमास्थितः व
ज्ञमाणागतोदेशे ऋजुकायोनिनिर्मलः उरसोदरदेशेषु प्रवलाद्वायुपूरणात् त्रिहस्तनमि
देदेहस्यापयेद्दंडवत्समं इंद्रियाणि प्रमाथीनि वाजिनो बुद्धिसारथेः हृदिस्थितो मनोरस्वा·
वध्वा चैव समर्पयेत् अहं ब्रह्मेति बोधेन नावा सदृढया पुमान् मायानदीसमभ्यासानिस्रोतो·
स्वतानि सर्वथा इंद्रियाणि मनोरज्ज्वा बद्धान्यपि ततस्ततः गतिमंत्यनिरुद्धः खवायुयोनितानि
तरेहये संसारभयकारीणि पुंसः संसक्तचेतसः नवद्वारागतान्प्राणान्वा स्वान्दृष्टि निरुध्य च
योगोपयोगिनी चेष्टां कुर्वाणो गुरुदेशतः आवायुप्रजयस्रांतरभ्यसेदैवरागतः क्षीणवायो
ततो मेदनासिकापुटयोपुमान् श्वासोच्छ्वासमकुर्वीत यावत्स्वलो वतिष्ठते एवं वायुजयेज्ञा २२३

नेत्राघते हि मनोजयः यथास्मिन्नपदेदुष्टानश्वान्नुयतिसारथिः अप्रमत्तस्तथा विद्वानिन्द्रि
याणि मनोजये देशोपमास्तनार्थं साहिहरषः सत्वरः सदा निम्नोन्नतादिरहितो गोमयाद्यु
पलेपितः महान्तपादिसाग्निधूववर्जितैः कंटकादिभिः वालुकाशर्करायांवा शीतोष्णा
भ्यां च सर्वदा शब्दैर्नानाविधैर्मत्स्योनात्यन्तमपिपायशः समीपतो निम्नखदः सर्वलक्षणसं
पुनः किं बहुनोक्तेन देशस्य लक्षणं तु यतीश्वराः मनोनयनयोर्यस्मात्सुखदः श्रोत्रकीर्तितः
गुहादिकोतिनिवातिस्तत्र योगरतिर्भवेत् यत्र योगउपक्रांते यदि दैवादिदुःखतः विघ्नः
संभावितो नैव तत्र कुर्वीत न तु सुधीः यथा देशस्तथा वान्यदाहारादिकमात्मनः आश्रये यत्र
कुर्वीत योगविघ्नकरा च न एवमष्टांगयोगे वै स्वात्मप्रत्यक्तामिच्छतः प्रथमं तिष्ठयो नानाप्रादुः
सुर्विम्बदेहकाः नीहारेणासमं रूपं पश्यत्येष कदाचन धूमेन च कदाचित्तु भास्करेण च क
र्हिचित् वह्निनापि च कुत्रापि वायुनापि समं तथा नीहारो जलरूपत्वं गच्छेत्कामतो धिभिः
धूमः कृत्स्नस्तथैवार्कः पिंगलोनेकवर्णितः रूक्षो वह्निस्तथा वायुर्ध्वंभः शान्ततो भवेत्
खद्योतेन तथैवान्यद्विद्युतः स्फाटिकेन च शशिनापि समं रूपं कदाचित्तु प्रपश्यति यथात्र
पार्णि नद्दमुशब्दस्पर्शरसानपि गंधांश्च विविधानेष सर्वं पश्यति योगतः समाधिस्थः सदा

आपु· २२५ 225

योगीब्रह्मबोधसमीपगः समाधौ योगिनो यद्वांतराः प्रत्ययाः सदा भवंतितद्वदेवान्तवाह्याः दप
अपि भवंति च योगिनो रोगनिर्मुक्तो देहो भवति तल्लक्षणात् जरयामृत्युनातद्वद्धर्मलोकवि
लक्षणैः योगाग्निनासमग्रोऽपि रोगः पंचात्मकस्य हि देहस्य नाशमायाति हेमायहृदिहाः
ग्निना एतेगुणाश्च देहस्य जायंते योगयोगतः लघुत्वमंगजाड्यानामभावश्चाप्यरोगता
अलोलुपत्वं सर्वेषु भ. स्वर्गविषयेष्वपि स्निग्धवर्णत्वमेवापि जायते कनकादिवत् दर्शना
त्सर्वलोकानां मनोनयननंदनः स्वरश्च मधुरः सर्वलोककर्णसुखप्रदः पंचकादिसमो
६ देहगंधः शुभस्तमस्तथा भूयसोप्यन्नपानस्य ग्रहेऽन्नेस्य योगिनः अल्पमूत्रपुरीषे च सम्य
क्जीर्णस्य पाकतः इये योगप्रवृत्तिः स्यात्प्रयत्नतः यतीश्वराः अज्ञानीमादिकोपसिद्धिर्जा
यते विघ्नहेतुका अस्यां संसक्तचित्तः सन्योगभ्रष्टोऽभिजायते एतात्यजन्नवाप्नोति प्रत्यक्षं
ब्रह्मवेदनं महालिमेयथाविबर्वेस्थंद्रस्य वा महः अपरित्यागतो नैव द्रष्टुमर्हति कर्हि
चित् एवं सिद्धेरसंत्यागान्नात्मानं द्रष्टुमर्हति महत्यालोमऽदृष्टं विंबमस्तनतेजसा निधिं प
श्येदात्मानमेवं हि सिद्धित्यागान्न पश्यति सर्वसिद्धिपरित्यागादात्मानमद्वयं निर्मलं
वं कृतार्थः स्यात्किंचिदेवप्रमानिह एतद्विज्ञानतः शोकः कृतार्थः स्याद्यथा स्यात्मि यस्माद्धो। २२५

वि॰ग्रा

काद्दिद्वंद्वं दुःखं दुःसहं देहजं व्रजेत् यदा यमात्मरूपेण स्वप्रकाशेन सर्वदा । ब्रह्मतत्त्वं विजानाति भेद
त्रयविवर्जितं योगाभ्यासनमौत्मानं प्राप्य भाग्याधिकः पुमान् जन्मादिरहितं तद्द्वंद्वं स्वविग
तक्रियं कार्यकारणनिर्मुक्तमात्मानं तदात्मानमहं य मत्वा सोकृहतेतर्हि सर्वपाशाच्छिदिमेवत् प
षएव स्वयंज्योतिर्देवः सर्वादिर्योदशः एषएवपुराजातः शारीरीब्रह्मरूपधृक् एषएवजला॰
दीनां गर्भे तिष्ठति सर्वदा ब्रह्मादिस्वरूपेण योनिं यत्र समीपगः अंतरोपि च वुध्यादेः सर्वादि
यशरीरवान् योगिभिस्तद्गम्यो योमयोक्तः परमेश्वरः अग्न्यस्तु चभूतेषु महत्स्वप्येषु संस्थि
तः जातो जनिष्यमाणास्तेष्वेष एव महेश्वरः वर्त्तते सर्वभूतानां मनहृदयसंस्थितः सर्वभुनि
गिलविश्वस्पृष्टुवात्रमाति हृष्टवान् सर्वभूतात्मको योयस्थावरेषु चरेषु च तस्मै सर्वात्मने स्तु॰
दु रूपाय च तनमोनमः एवं संक्षेपतो योगः कथितोत्र यतीश्वराः योगगम्यमिमं देवमात्मानं स्व
— एतताधुना यत्सुराकथितो देवईश्वरोप्यधुनाचयः एव एव च विज्ञेयः सदा संसारजालवा
न् ईशिनीभिः स्वमायायाविभिन्नाभिस्तु शक्तिभिः सर्वान् लोकानिमानी ष्टएकोजन्मवि
वास्थितो सर्वदा जगतोस्यशये विडस्ते मृताः स्मृताः एतज्ज्ञानायतो जन्मपुनर्नैव भविष्य
ति अज्ञानानां कृतो मृत्युस्ततोमी अमृताः स्मृताः अंतकाले द्वंद्वदुःखहृद एष प्रकीर्तितः

तृ५

सृष्टिस्थितिविपर्य्यांश्चापि शक्तिभिः करोति हि तस्यैव जगतो नाशमंतकालः प्रागते संवृको चात्मनो रूपं
प्रतिष्ठः स्वयमेव स्थितः १

आ॰ पु॰ २२५ 225 भि

एक एव द्वितीयेन सत्त्वः ईशः प्रेरितः गोमाविश्वमिदं सृष्ट्वा स्थावरं च चरं तथा यथा संहरति लु
नांते तत्त्विर्माणपालकः आत्मस्येवमयं देवो रुद्र एकोवतिष्ठते अस्य सर्वं त्र सर्वाणि ज्ञानकर्मे
न्द्रियाणि च शरीराणि च सर्वाणि स्थावराणि चराणि च अयं सर्वमिदं विश्वं निर्ममीते स्वमाय
या महाभूतादिकं तद्द्विविधं भौतिकमेव च यत्तैः पंचभिर्भूतैः स्वरूपतनशीलकैः उत्प
न्नाचविनाशेन ग्रस्तत्वाद्दिक्त्वगादिवत् भजाम्भोविपुण्यरव्यपापाभ्यां च महेश्वरः भौतिकं
सकलं विश्वं प्रलयांते सृजत्ययं यावाभूमी च जनयन्देव एकोत्र वर्तते विश्वाधिको त्रयो
रुद्रो विधिनेनाधिकोयतः महर्षिः सर्वविज्ञानसंपन्नो लोकभावनः देवानामग्निमुख्यानां वाग
दीनां तथैव च उत्पत्तिस्थितिनाशानां कर्ता सर्वात्मको विभुः हिरण्यगर्भमीशानं जनयामा
स पूर्वजं स्थावराणां चराणां च सर्वेषां देहधारिणां स देवः शुभया बुद्ध्या सदा संयोजय
त्विह नवरुद्रतनुर्यत्र प्रसिद्धा मंगलात्मिका सौम्यरूपापि पापानां हारिणी गुरुहृद्रः १
पिणी तयातत्त्वामहेशान ध्यानदृष्टमयापि च अस्मान्मोहयितदृज्ञानांतरीशात्वमवका
शय यथा नयनदानेन सूर्यालोकः प्रकाशयेत् अस्मानज्ञानेन थ्यैवनांप्रकाशयगुरोत
नं कामक्रोधादिलोहागीनावैयोदिवज्ञालिकां अप्रसिद्धातिरूपायाविभर्ष्यत्रसदाभ २२५

वान् संसाररूपमापन्नोऽहमस्मै मोक्षाय सर्वदा. संसारचक्रपातनाय प्राणिनां नो शिवाकुरु मानया
भगवान्हंसीजगत्सुरूपरूपकं मायास्यां तन्स्थितं तं हरूपपरमेश्वर इति संप्रार्थितो दे
वामयापरवूमहेश्वरः कामक्रोधादिरहितस्ततोऽहं स्वगतोऽस्तनुं इष्टवान्देवदेवस्य रुद्रस्य
शिवरूपिणो नदृशनादहं जातः कृतकृत्यो यतीश्वरः अपुत्रो च यथा पुत्रं संप्राप्य धनिको गृ
ही यथा वा कामुकः कांतां संप्राप्यात्ममनः स्थितो यथा वा कृपणो लब्ध्वा प्राप्यनष्टमपि धनं नृपात्
त्वामुमहत्तउपकारे यतीश्वराः यतस्त्वनेव परमात्मिको च तोपायचितिभुवि दिविवाप्यन्यलो
के केर्वाहि जन्मशतेनच अतः शिवनमामितामानंदात्मस्वरूपिणो तं हे रुद्रस्य संप्राप्य भवतोपिय
तीश्वराः कृतकृत्या भविष्यति महद्दत्तं न संशयः इदमुक्तवतीमहेशे द्रीशिवनमातनुः असा
संसारचक्रायत्परतोस्ति सकारणात् तत्वं ब्रह्मणः संसारी माङ् रवजपुत्रकं अनेकैः संश
यैः मनस्त्वदाहतन्हिराभवं नानायुक्तिसहस्रेण युक्त्याच मनोज्ञया ततस्त्वं प्रमादेन तस्मा
संसारजालतः अपश्यपरमीशानं ब्रह्मानंदात्मरूपकं परंब्रह्मात्र यस्मात्किंचिदप्यधिकं
त्विद नित्तरो यस्य कार्यो यं विकायस्य महात्मनः सदाभूतानि सर्वाणि मायया मोहितानि च
या दृश्यो यस्य कार्यो यं वर्तते देहधारिणः नाहं यं स्थितेनं तस्य वर्तते गगनोपमं सर्वभूतेषु संततं ७

आ०पु०
२२६
226

गूढत्वान्न प्रकाशते यथा सर्वेषु काष्ठेषु वह्निरंतरवस्थितः विश्वस्यास्य समग्रस्य चेष्टकोपः प्र
मेततः तेतू नायाह शोल्कताजीवत्वात्मसद्रूपिणां तमेवमीश्वरं ज्ञात्वा भवतिमरणादिना रहि
तायेत्र विद्वांसः मामाः शिवतमा तत्र पुरुषतमहज्जातेमहांतंसर्वदेहग स्वयंज्योतिषमात्मा
नंमायायाः परतःस्थितं तमेवपुरुषंसर्वो विदित्वा स्वगुरोर्मुखात् मृत्युमत्येति संसारंसर्व
दुःखौघकारणं आत्मविज्ञानतोनान्यः पंथामुक्तिपुरंप्रति गमनायततस्तेनकर्तव्यंतयतीश्व
राः यस्मादप्यधिकंकिंचिन्नान्यदस्तिमहात्मनः ज्योयस्त्वदणीयस्त्वपुरुषाद्विश्वरूपिणः
शतशाखोयथावृक्षः सन्निरुध्यावतिष्ठते एवंस्वयंप्रकाशोस्मिन्स्वरूपेसमवस्थितः एकस्ते
—नेदमखिलंपूर्णंपुरुषरूपिणा वायुर्यथैकोयथादेशेनविद्धोबहुरूपतावान् तथ्योहृद्दोभवे
देकस्तह्येकः प्रमानयं यथयाषभवेद्धि एवंकार्यमेतज्ज्ञरौचरं हिरण्यगर्भसूत्रयातचाप्य
षमस्यत्वणा नज्ञेयःकिंतु तस्मात्परतरंपरतःस्थितं रूपतथैव विज्ञेयंनकार्यंब्रह्मकहिंचि
त् कार्यंब्रह्माणीयस्मात्स्याद्रूपेनामचकर्मच सामयंततएवैतन्नाशकारणवत्वतः हिरण्यग
र्भतोयस्मात्परंपरतस्थितं एतन्मत्तत्त्वमिज्ञेयस्माद्रूपमनामयं येजानंतीदमात्मस्थंतेमू
तमस्मृताः सदा अन्येसंसारमासाद्य दुःखमेवाभियांतिच यएतत्खात्मसस्थानंरूपंजानं०

तिनक्वचित् सर्वाननशिरोग्रीवःसर्वभूतहृदिस्थितः सर्वव्यापीचभगवानात्मायस्माच्छरीरि॰
णां आनंदात्मस्वरूपः सन्नतस्मात्सर्वगतःशिवः स्वयंज्योतिःस्वरूपेस्मिनानंदात्मनि॰
तिष्ठये भवेटमंगलंकेननस्यहेतुर्भवनास्तियत् मतोपिमहानेषआनंदात्माप्रभस्तया
पुराण्काटशद्वारेसर्वेषांसमवस्थितः बुद्धेःप्रवर्तकोदेवःशांतिमात्मस्वरूपिणी मनिमं
लोमदास्यात्मज्योतिषायोवगच्छति ईशानोभूतभव्यस्यज्योतिरेवच अव्ययःपुरुषःसा ज्योतिषो
क्षीदेवज्ञवपुरास्थितः अंगुष्ठमात्रःपुरुषोहृदयेगुष्ठमात्रके स्थितःस्वरूपतोपाय
अतिमात्रनभःसमः बुद्धेरंतस्थितोदेवआत्मासर्वशरीरिणां सदाहृदयएवायंलभ्यतेसर्वे॰
ध गोपिच मनसाबुद्धिवृत्तीनामीश्वरेणोपलभ्यते हृदयस्थेनदेवोस्मिन्तावत्प्रकल्प्यच येजा
नेस्येतमात्मानेअमृतात्वेभवतिहि सहस्रशीर्षःपुरुषःसहस्राक्षःसहस्रपात् सर्वप्राणि
स्वरूपत्वादुपपन्नमिदंसदा सभूमिंसर्वतोवृत्वाप्यधिकत्वेननिष्ठति दशांगुलेयथाहृत्वा
काष्टवह्निशिखावहिः ततोब्रह्मांडपिंडस्यवहिरंतरयस्थितः नभोवत्पुरुषःसर्वव्यापी॰
ज्ञानसुखात्मकः सर्वपुरुषएवेदंभूतंभव्यंभवद्भवेत् अपिमोत्स्यचेशानोह्यमृतत्वस्य
रूपिणः किमुचान्यस्यस्वर्गादेस्त्रिवर्गस्यास्यसर्वतः अत्ररूपेणचैषोत्रदृष्टिव्यामतिरोहति

श्री.पु.
११२
227

जेगमानो यतः स्पृष्टिर्जायते भक्तरणात्मदा यस्मात्सर्वात्मको देवा पुमान्न ह्यस्य रूपधृक् सर्वतः पा
णिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं एताहक्क्रतएवास्य स्वरूपं ब्रह्मेश्वरितं सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमा
वृत्य तिष्ठति सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्वस्य प्रभुचेशानं सर्वस्य शरणं सुहृ
त् इदं सर्वात्मकं रूपं सर्वभूतोपकारकं हेसत्रूपेणसततं देहस्थास्तेयतीश्वरः द्वाराणि वद
नेसप्त हृत्स्थ अधस्ताच्च संस्थिते देहस्यतेनकनिश्चिन्नवद्वारे प्रकीर्तिते पर्यन्ते धातुभिर्नित्यश्च
न्नपानान्नगामिभिः तत एव पुरंचैव तत्र शरीरं परिकीर्तितं हितस्य विद्यामखिलामात्मनोब्र
ह्मतां गतो तत एव शरीरस्यो हंस एष प्रकीर्तितः नवद्वारे पुरे स्थित्वा हंसो वहिरुपागतः चे
ष्टो विषयलाभार्थं कुरुते मायया हतः वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च संसारवं
क्रसंप्राप्त भवतात्मावशाप्यय कामकत्वायया जैत्त विदिद्रियाणां वसंगतः नारीणां वशमाया
तो वशीत्येव प्रकीर्तितः अथवायस्य हस्तेस्याद्वशीकरणकारणं मंत्रौषधादिकं तस्यात्वतः
तोत्र वशीजनः तथास्यापि च चेतनस्य वशीकरणकारणं स्थावरस्य चरस्यापि विद्यते तो वशीस्मृ
तः अपाणिसन्नयं सर्वमादत्ते पुरुषोत्तमः वेगवान्मनसोप्येषः पादहीनोपि सर्वदा नेत्रहीनो
पि सर्वाणि रूपाण्येष प्रपश्यति अकर्णोपि श्रृणोत्येष शब्दान्विश्वस्थितानपि ज्ञानकर्मेन्द्रियग

णोयस्माद्देहस्यनात्मनः तस्मात्तेनविहीनोयमात्माऽऽतिष्ठकीर्तितैः ज्ञानकर्मेंद्रियाणांयेव्या-
पाराः सफलाहिते भवंतिनिंद्रियान्यसत्त्वस्माद्रात्माकरोतितान् किंवहूक्तेनपुंसोत्रव्यापा-
रकरणंप्रति वासैर्वाभ्यंतरैर्वापिकरणैरवगम्यते जगत्सर्वमयंतेनव्याप्तात्मासर्वगतः पुमान्
अस्यकोपिनवेत्तास्तिजडोवाप्यजडोपिवा आनंदात्मास्वयंज्योतिरयंस्मात्पुरुषोत्तमः अग्नि-
स्थितमिमंप्राहुर्जगतोब्रह्मवादिनः अणोरणीयानात्मायमहीयान्महतोपिच अस्यप्राणि-
शरीरस्यमध्येतिष्ठतिसर्वदा संकल्परहितंदेवंमहत्त्वैकस्वरूपिणं गुरोःप्रसादतोवीतशो-
कःपश्यतितंप्रभुं गुरुरुद्रोमहेशानोधातापिवनमानतः तेनसंसारसंतमोयंदेववपरिवोधि-
तः नत्वंकर्ताचभोक्ताचदुःखित्वंतेकथंभवेत् ब्रह्मवेदांतकथितंत्वमस्यत्रनसंशयः त्वत्तो-
न्यत्सकलंविश्वंत्वय्येवपरिकल्पितं स्वभावेनपरंतेनवीतशोकःप्रजायते वीतशोकःपु-
मान्हृद्यात्मानंपरिपश्यति वेदाहमेतमजरंसर्वात्मानंपुरातनं विमुक्त्वात्सर्वगंदेवंसर्वभेद-
विवर्जितं जन्मनाशौचयस्येतेलौकिकाःप्रवदंतिहि नित्यंचयंवदंत्येनंसर्वेह्यब्रह्मवादिनः
अध्यात्ममेवमुदितंमयाचैवंयतीश्वराः अन्यत्राप्येतमधुनाचदेवोवुद्धिहृदये एकवर्णस्व-
रूपेणपरापरविभागवान् प्राणवादिस्वरूपोयोवहूनवर्णान्करोतिहि प्रयोजनवशेनवदेवः

आ॰पु॰ शङ्कास्वमायया आदौ विश्वं समग्रं च संहारे पुनरेव तत् शान्त्यात्मनि निलीनं दे सर्वमेकीकरोति च
१२८ संयोजयज्जनः सर्वान्सर्वदा स्वभयापिना अहं ब्रह्मेति जानीमो वयं यस्याः प्रसादतः विज्ञेयं स्व
४२८ भयावृत्या ब्रह्म यद्यतिपुङ्गवाः तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तच्च चन्द्रमाः तदेव दीमेतन्न हेदास
दायस्तत्प्रजापतिः विराट् हिरण्यगर्भो वा मरीच्यादिरथापि वा तदेव स्त्री पुमांस्तच्च कुमार
स्तत्कुमारिका जातं तदेव स्मृतं संस्थितं नैव दण्डेन गच्छति तत्सर्वं त्वं पदार्थोऽयं तत्पदार्थोऽस्य यत्क
लयः ज्ञानेन तदेव भवति बहुरूपं पतीश्वराः कारणं कल्पयेन्नित्यं त्यक्तित्वेन महाधिपः यं
यैव राज्ञा तज्ज्ञात्वा त्योतनुमेलप्रदेहिभिः कारणात्माभवेन्यत्वीनीलाङ्गवोद्भलप्रभः लोहि
तेतस्य विज्ञेयं चक्षुषीयं तगात्मनः तडित्समानमखिलं दृष्टेन दृष्टस्वभावकं असगर्भे स्थि
तं यद्धृज्ज्ञानं त्याजठरे शिखः अजरूपं तु कालोपमयासराशिश्च सागरः अनेकभेदसम्भि
न्नः पञ्चात्तस्य महात्मनः आदिस्तनस्तत्पदार्थस्त्वमित्यपि च कीर्तितः इदं सर्वग
तो भूत्वा विपत्तेन्न बहिस्तथा परिस्थितानां ब्रह्माण्डानां बहिर्नैनामहेश्वरः येनो जानाति
सर्वाणि महाभूतानि पञ्च च येभ्यो जातानि सर्वाणि ब्रह्माण्डे भुवनानि च एवं संकल्पनेहेतः प
स्तिरूपं महाधियः पुनरस्त्रैधा भागं कृत्वैवं कल्पयेति च तत्त्वं पदार्थान् तद्देहे त्वमीयाचद्भः

तदा अजा मायायतो नास्या जन्मस्यात्कारणात्मना कार्यात्मना निरूपा सा तेजोवन्नस्वरूपिणी
लोहिता वह्निरूपेण श्वेता नीरात्मनापि च भूमिरूपतया कृष्णा त्रिरूपेति प्रकीर्तिता त्रिरूप
ये त्रिरूपत द्विश्वस्य सदृशान्बहूः जनयत्यपरा यदृच्छाभोगीवर्णत्रयात्मिका तांस्वरूपांश्च
केराज्जनयेत्स्वबहूनपि तामेकः कामुकश्छागः प्रीतिपूर्वं त्वसेवते अपरः स्मरतेक्त्वा
भुक्तभोगां जहातीति एवमस्यामजावेतौ द्वौ धर्मात्तु रूपागतौ त्वेतत्पदार्थौ पुरुषः सस्पृहो नि
स्पृहोपि च स्पृहायुक्तः पुमानेतां प्रकृतिं विश्वरूपिणीं न जहाति यथाच्छागी छागः स्मरतका
मुकः निस्पृहाश्च जहात्येनां स्मरेतेन यथापरः छागो निस्पृहतां प्राप्य छागीं त्यजति लौकिकः
एवं च कल्पयेतां तु हिंसाकल्पहेतुतः अविद्याकार्यमहिता या हेयत्वेन [illegible]कीर्तिता भिन्ना
तस्यां पदार्थौ तौ स्वरूपेणापि हि कीर्तितौ पत्वणाद्वा विमानित्ययुक्तौ भेदविवर्जितौ तथा
य एकमेवैनं वृक्षमाश्रितमाश्रितौ तयोः कर्मप्रसक्तो न्यस्य स्वदुःखात्मकं फल एकः स्मा
द नित्यतगो वृद्धिजायावशं गतः अन्यः प्रकाशयत्येव न तदश्नाति किंचित अज्ञो वापहि
तौ वापि भोक्तृभोक्तृविभागतः उक्तौ तौ त्वंपदार्थस्य भोक्तृतावित्रिह्मजेय प्रतीताभोक्तृता
जीवेस्वात्मा ज्ञानात्स्वरूपाणामिह न साविधीयते यस्माज्ज्ञानात्सर्वा मिथ्यस्य तत्पदार्थत्वभोक्तृत्वे

आ॰ ज्ञानेशास्त्रंविनानहि यस्त्वांतराज्ञनस्यापिप्रासैवभोक्तृतासदा ततोऽहंब्रह्माहमस्मीतिशास्त्रंत्वने॰
पु॰ स्त्वनर्थकं भोक्तृभोक्तृपदार्थौतौस्यातांवैनैकरूपिणौ इतिशंकाम्मुदस्यार्थमिदंरूपकमीरि
११९ तं आत्मपितायथावाचक्षामनापिसुपर्णिता तत्पदार्थेत्वनिःशेषधर्मः प्रत्येप्रतीयते त्व
229 पदार्थेपिचतथाभोक्तृताप्रतीयते आरोपितेवनत्वेषावस्तुतास्तिकथंचन अतोरूपक
रूपेणभोक्तृत्वमिहकीर्तितं जीवस्यबुद्धिसंसर्गात्स्वरूपात्कथंचन एकस्मिन्वह्नित्वस
सुपर्णःफलभोगभाक् देहबुद्ध्यादिसंबंधात्मग्नोदुःखोदधाविह अनीश्वरत्वमापन्नःशो
चत्यात्मविमोहितः आनंदात्मानमद्वैतंस्वयंज्योतिषमीश्वरं देहादिभ्यःपरंबुद्ध्यादेषगु
रुलब्ध्या पश्यतिस्वहृदाकाशेवीतशोकस्तथापुमान् महत्त्वमस्यसंयातिनदात्मासंभवे
ततः यन्महत्त्वमयंगच्छेत्तदक्षरमुदीरितं ऋगादिकस्तुयन्नाथवेदराशिप्रतिष्ठितः विश्वे
देवाश्चयत्रैवव्रज्ञायामिवसंतिच आधिकोननतेयोवदस्यफलंतस्यजीवनं किंकरिष्यत्यना
त्मज्ञावेदःसांगोऋगादिभिः अधीतैर्गर्दभोयद्वद्भारैस्तैस्वदेहेनराधि यइत्यमात्मनस्त
त्वमक्षरीत्याविजानते समासतेहितेसर्वेमहाराजसमाःसत्ये इमेभवाहशाःसर्वेह मा
राश्च यतीश्वराः ऋगाद्यध्ययनस्यास्यफलमेतावदीरितं यदात्मनोनविज्ञाननाधि ११९

केहियतीश्वरः आत्मन्यविदिते सर्वज्ञाने नैवात्र शक्यते तस्मिन् विदिते सर्वं ज्ञातमेव यतीश्व
रः अज्ञाने कारणे नैव ज्ञायते कार्यमल्पकं विज्ञाने कारणे शक्यं ज्ञातुं कार्यं तथाखिलं
आत्मा विकारणो ज्ञेयो वेदादीनां यतीश्वरः माययैव यथाकाशि मायाविकारेणमिह छं
दांसि विविधान्येव गायत्र्यादीनि वेदराट् वेदानपि यथायज्ञानग्निष्टोमादिकान्बहून् संक
ल्पानपि नानार्थान्व्रतान्यपि बहूनि च तपआदीनि सर्वाणि भूतभव्यभवत्त्रयत् वेदावद
ति तत्सर्वं यस्मादात्मास्वरूपतः सृजते माययैवैष मायावी समहेश्वरः माननयानि यास
न्वकार्यं च कुरुते पुनः मायेति कथिता सेयं दुर्घटा वेदवादिभिः तयैव सृज्यते विश्वं पात्य
ति चेश्वरः यथाशयानः पुरुषः स्वप्नजातमनेकधा अनेन सृष्टं तस्मिन् घोरे संसारचक्र
के माययैव निरूढोयमस्माद्धन्यत्वमागतः तथा कामादिभिः पाशैर्बद्धो दीनदशां गतः कर्म
कारागृहे सोयमहो माया बलेबले मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं प्रकर्षेण यया
सर्वं कार्यं बहुविधं त्विदं क्रियते प्रकृतिः सेयं कथ्यते वेदवादिभिः पुरुषो निर्गुणो संगो व
हुधा क्रियते कथं कार्याकारेण सर्वाभिर्विक्रियाभिर्विवर्जितः वस्तुतः क्रियते चायं तया
नानाविधा प्रमातः अनानापि यतो माया प्रकृतिः सोच्यते बुधैः अस्तु देवा च सकलं वस्तुजातं प्र

दर्शयन् यास्तीमायेतिवर्णितापुरुषैर्लौकिकैरपि न यानानाविधो यस्मात्तनानात्मिकरूपंपुमान् मा
यीनिकथितः सोयमत्राप्यतद्रूपयथा मायावीपुरुषरूपोयोयंमायया वहुधा भवेत् असंगो निर्गु
णोनेन एकएवमहेश्वरः यस्मावयवभूतैस्तमहाभूतादिभिः सदा इन्द्रियैश्च जगत्सर्वं व्याप्तमे
वचराचरं एवं सर्वगतं देवं चतुर्विधशरीरकं एकं सर्वस्य जगतः सृष्टिस्थित्यन्तकारणं वि
लोक्यात्मतया सर्वैः शांतिमोक्षाभिधां व्रजेत् ईशानेकरुद्रत्वोयदेवैः सर्वैः सवासवैः देवानांज
नकंसर्वसत्त्वंवुद्धिप्रदंमया देवानामधिपो यश्च यस्मिंलोकाश्रयिश्रिताः भयानिखिला
नव्रह्मोपेन्द्रमरुज्जादयः ईशेयोद्विपदांनहत्सर्वेषांचचतुष्पदां प्राणिनां निखिलानांचस्थि
राणामपिसर्वदा एकैकसर्वपतयेतस्मैज्योतिस्वरूपिणे परिचर्यामिमां कुर्मो विद्याध्ययमं
मापिच आत्मज्ञानस्यजननात्यागेवयतिसत्तमाः निजवर्णाश्रमप्रोक्तांवेदवादरतेर्हि
जैः संजातव्रह्मविज्ञानेवयमेवयतोत्तमः तत्रापितस्यचेयस्मादस्मद्देहस्यधारणं सर्वं
हिकथितेयत्तुगम्यते अपियेवहि ततोप्यत्यंतसूक्ष्मायोरेतसायुवतिंगतः आर्तवेस्वम
तुप्राप्यनारीवीर्येन्तुगर्भगो एकरात्रेणकलिलंरेतःस्यात्फेनसन्निभं तस्यमध्येजग
त्स्रष्टानानारूपोव्यवस्थितः नानाविधशरीराणांविभेदाद्भेदवर्जितः एकएवजगत्सर्वं

परिवेष्यावतिष्ठते आनंदात्मानमद्वैतं यत्तत्परममंगलं ज्ञात्वा ते सततं मोक्षस्थो हंसः खंवै
तिकदाचन सएवस्थितिकालेस्मिन्नात्मा विश्वस्यगोपकः विश्वाधिपः शरीरेषु हृदि
गुहायांवतिष्ठते यथाकाष्ठेषु भगवान्वह्निःसर्वेषुसंस्थितः सर्वदायत्रतिष्ठंति योगयुक्ता
महाधियः अतींद्रियदृशोविप्रावेदज्ञाश्चसहस्रशः उक्तेनैवप्रकारेणज्ञात्वातंपरमे
श्वरं मृत्युपाशांस्तुकामादीन्छिनत्त्येवनसंशयः दभस्तुनिर्गतंयद्वत्सर्पिस्तस्मात्त
...नद्रवद्रूपायनीभावोदधिमंडोयमःपरः यद्वत्तद्वद्धिजगतोमायेयापरतःस्थिता मा
यायाःपरतोदेवोजगतोव्यापकोह्ययः गूढःसर्वेषुभूतेषुज्ञात्वातंशिवमद्वयं पाशाःसर्वे
प्रहीयंतेकामक्रोधादिनिर्मिताः अंगुष्ठमात्रःपुरुषोयोमयापरिकीर्तितः महात्मा
विश्वकर्मैषःस्वयंज्योतिर्महेश्वरः मायाविश्वस्यजनकाश्चात्मरूपायदानसा प्रली
यतेनमश्चेतत्रदिवाननिशापिच नसन्नैवाप्यसच्चैतच्छिवएवात्रस्तदा केवलो
भासनेस्वस्वभासाद्वैतविवर्जितः तदक्षरपरंब्रह्मगायत्र्याप्रतिपादितं सवितुर्वरेणी
येतज्ज्ञानकस्यमहात्मनः प्रज्ञाचनिर्गतातस्मादस्माकंबुद्धिरूपिणी पुराणोभगवा
नेषयथास्माभिर्विलोकितः पुराणःसर्वजगतःकर्त्तार्थस्तत्पदस्यपः बुद्धिरेषामस्मा

व्याऽपदेशान्नुरागरोः नैनमर्धं न सर्वांस्तु दिक्षु मध्येपि नैव च यथा गृहीद्दिशंनीचगृह्णीते।
सर्वतोपि च न तस्य प्रतिमालोकऽपमार्थे च विद्यते महद्यशाऽइदं नाम यस्यास्ते च महात्मनः वि
लोका तेन केनापि रूपमस्यात्र चक्षुषा नैव तद्ग्रहणयोग्यमानरात्मस्वरूपतः हृदयस्थेनमन
सा मनोवृत्तिं नियम्य हि विलोकयेत्प्रसादेन तु हृद्यस्यास्य महात्मनः एवं संप्रार्थितं देवमेकात्र
हृदयस्थितः जन्मादिविक्रियास्तस्य भगवान्याशमोचकः अग्निमध्ये यथा जन्तुर्मरणेन वि
वर्जितः प्राप्नोति दुःसहं दुःखं अहमेवं वपुःस्थितः त्रिविधैर्दुःसहैर्दुःखैः पीडितोस्मि नि
रंतरं तवाधीनः पशुर्नित्यमनीशः पुण्यपापयोः ईशो दीननतो माप्राप्तो मत्तो नान्योस्ति क
श्चन कृपालुस्त्वं तथा त्वं तु नियंता पुण्यपापयोः यदि वेदप्रमाणानि यदि तिष्ठसि शंकरः
प्राणमोक्तान्ततः शोकं दुःखमेतद्धि नाशय आर्तत्राणं करोयस्मात्त्वां कृपात्मयाऽश्रितं भ
वानतः प्रपन्नोस्मि भवंतं दीनवत्सल अहं कस्मिन्न जानामि स्वात्मानमपि शंकरः दुःखमेकं
विजानामि मातृहीनो शिशुस्तथा अरण्ये निर्जने सर्पव्याघ्रादिपरिवारिते परित्यक्तोय
था नहस्तरभयमुपागतः क्षुत्पिपासे पिशाच्यौ हि बाधते मामहर्निशं यौवनेवनमावि
ष्टे सर्पः कंदर्पनामकः दशत्याति विषो नित्यं प्रतीकारविवर्जितः इमे शब्दादयस्तद्वद्

काः सर्वत्र ते स्थिताः वधकाश्चैव सहिता हन्तुमायान्त्यनेकशः क्रोधसिंहस्य नादेन हृदयं परि
दह्यते मम लोभोऽपि विद्रोयेत रत्नैर्नत्रहाहकः हन्तुं धावति प्रकाशं च ममाहं नामकोगिरिः प
वमादिसहस्राणि दुःखानि मम पिशंति भोः यानि निश्चितं न भवान् शक्नोति कलुणाद्वितः
हृद्यते मत्वं सौम्य मद्योरक्षितुमर्हसि दत्तं शिवतमं तत्त्वगुरुरूपं महेश्वरं पाहि तेनाघमोवि
स्मवीतशोकः कृतप्रभो यावत्तो ज्ञायते नैनं तद्ध्यानेदं स्वचापदं तावत्त्वं भगवान्मृत्युमीहिंसी
नोच किंचन कुपितो पदं देशानिहमीशाखिलप्रियं रोगादिकं माभूयादपत्येषु सु
तेषु च विशेषतो रत्नोदेवगवाश्वादिषु वासरा वीरान्भ्रातॄन्स्नुतान्नग्नीत्राज्ञो वामस्मियानः
पि असतः एवमेवतान्माहिंसीन स्वयप्रियान् हिनस्ति भगवान्यस्मात्स्विरमायुर्ददाति च
ततोऽस्माद्विषयेनैव संप्रार्थ्यमिह विपते धनधान्यादिसंपच्चावर्धते परिवारिकाः ययास्तु
एवं ते कर्मः परिचर्यन्त यास्तु एवं संप्रार्थितस्तेषां पोद्दाति पतीश्वरः भोगमोक्षं तत्त्ववादे
वत्सं भयः कथयाम्यहं तत्रान्तरे हृप्रोक्तं विद्याविधेमनीषिभिः द्वेद्वमेवब्रह्मसंवेदितिगद्
ठे वेदपादये उभयोरेतयोरीशैकमेज्ञानाख्ययोः शिवः अविद्या पठ्यते वेदे कर्ममार्गो वि
नश्वरः ब्रह्मज्ञानार्थमेषोऽपिक्षतो ब्रह्मपरो भवेत् ब्रह्मज्ञानेसदा ब्रह्मपरं तद्विषयं यतः ॥

श्वे·उ·
२३२
232
भू तानं ३

अमृतंमोक्षहेतुत्वाद्विद्यास्यात्तदुपपाद्यते: विद्याविद्येइमेस्यातांशिवस्यैवप्रसादतः मन्त्रज्ञानो
सदामोक्षमनान्यथाकर्हिचित्क्वचित् कर्मविधूमयतेनेतेनाभ्यासफलन्तृणां विनश्यतोय
तस्तेनकीर्तितेमुनिपुङ्गवैः चतुर्विधानोयोवाजानधितिष्ठति यस्सर्वाणिभूतानिवीजानि
चमहेश्वरः विचित्रवर्णकपिलमृषिंसर्वार्थदर्शकं हिरण्यगर्भंप्रथमेजातेविश्वस्यका
रणं ईश्वरःसभवेन्नित्यंयस्तेज्ञानेर्विभर्तीपि दत्वाचचतुरोवेदाननेकार्थसमन्वितान् जायमा
नंचतंस्वस्माद्यःपश्यतिसईश्वरः चतुर्विधानांभूतानामेकैकंबहुधात्रयः जालवत्कृत्तेना
नायोनिभेदैरनेकशः भूयश्चसकलस्वस्मिन्नेवसंहृत्सजन्मये नानाविधेनतत्सृष्ट्वा
देवोमहेश्वरः सर्वाधिपत्यस्वस्यायुमहात्माकुरुतेतया प्रकाशयन्दिशःसर्वास्तिर्यगू
र्ध्वमधस्तथा अनड्वानिवयात्येषरविर्विश्वधुरेवहः भ्राजतेतेजसास्वेनलोकान्ग्रहका
रकः एवमुक्तप्रकारेणदेवएकोमहेश्वरः नानाविधानेनकास्त्वस्वभावांश्चाधितिष्ठति भ
गवान्वरणीयोयंपालनयतिसर्वतः स्त्रीपुंसादिस्वभावांस्तान्योनोन्यस्मादिहेतुकान् विश्व
योनिस्तथैवैतान्सर्वांश्चपरिणामयेत् यतोभवतिवालोयंयुवावृद्धश्चसोपिहि किंबहुके
ननस्मात्तदधिष्ठानत्वमस्यहि यतिसर्वाणिभूतानिगुणांश्चसहितान्यपि विश्वस्मैति २३२

नितं सर्वस्य कार्णं ज्ञानात्मकं ह
र त

यस्मात्तगर्भेन दधिति तिष्ठति अधिष्ठाय च सर्वाणि व्यापारेष्वपि योजयेत् एक एव पुमान्ब्रह्मवेदग
ह्यमनातनम् नानाज्ञानेषु संगूढं स्वयं ज्योतिः स्वरूपकं जानाति भगवान्ब्रह्म यस्य लोकस्य
कारणं तत्प्रसादात्तस्यात्मज्ञानं ति हि महाधिपः वेदकारणमीशानं सर्वज्ञं च स्वयंप्रभे ट
वास्यमनन्यो येनैव ब्रह्माहमपि देहिनः तद्धि दृष्टनमयाभूत्वा तेषु न त्वं हि भेजिरे कामक्रोधा
दिकान्निन्यं तथा सत्वादिकानपि योन्वेति पुरुषो नीरयद्वेद्वो सादिकान्गुणान् तादात्म्य
च गुणैः प्राप्य कर्माणि कुरुते भवि फलानामपि तेनैव भोक्ता भवति चेश्वरः कर्ता च तद्ध
देवैष फलस्य कोमहेश्वरः विश्वरूपः सत्वरजस्तमो गुणसमन्वितः उत्तमं मध्यमं मार्गम
धमं च समाव्रजेत् प्राणाधिपः कृतैस्तैन कर्मभिर्याति सर्वतः हृदयेन समो भूत्वा सर्वमा
नाति गः पुमान् अंगुष्ठमात्रो रविवत्स्वयं ज्योतिः प्रकाशते अहंसंकल्पवैकल्प सपुक्तोग
णैर्बुद्धिकृतैः सदा आत्मना रचितैस्तैर्दृष्टस्य मह्यष्टमैरपि वुद्धेरल्पप्रमाणत्वाज्जन्तुस्थः
पुरुषो महान् आराग्रमात्रो भवति दृश्यते सूक्ष्ममनीषिभिः निष्कासे जीवनं त्यागत्वा सर्वलोकेष
ःपरःपुमान् बुद्धोप्यसि न सजीवस्य स्वल्पमनायेहविघेन तस्यामानमिदं प्रोक्तं विद्वद्भिः स
त्वदर्शिभिः केशाग्रः शतधा भिन्नश्च तत्समशानधाकृतः सयावांस्तावतान्तल्पो जीवो ज्ञेयो

मनीषिभिः ब्रह्मविज्ञानरम्यस्त्वेव उपाधिपरिक्षयात् स एवानंतरूपः स्याज्जीवो ब्रह्मात्मरूपतः आ
त्मा न स्त्री पुमान्नापि नैव चायं नपुंसकः यद्यच्छरीरमादत्ते तत्तत्स्यान्नरवत्पुमान् बाह्यविषय
जैर्भोगैरोगैस्त्वस्वेच्छया अन्नपानाभिसंप्राप्त्या वृद्धिमेतीव जायते पुण्यापुण्याभिधाक
र्मनिमित्तमिह तद्भवेत् जन्मदुःखादिके कार्ये सर्वदैव पतीस्वराः कर्मानुसारतस्त्वात्मा सु
खदुःखवशमाश्रये अनंतक्रमेण संसारे याति देहाननेकशः नपुंसकस्य वा देवः स्त्रियो वा पुरु
षस्य वा भूमिस्वर्गादिकेस्थाने याति नानाजनो पुमान् स्थूलानपि च सूक्ष्मान्स बहून्देहान्
प्रयात्यपि बाह्यैर्गुणैः समाविष्टो नरवत्पुरुषः परः निष्कृष्टत्वे समाप्यैव जीवो भवति कार
णं एकादशैरिंद्रियैः सार्द्धं तादात्म्यसमुपागतः देहानां ग्रहणे हेतुः सर्वसंगविवर्जितः अ
नाद्यनंत एवायं सत्त्वमोयुः कालिलस्मृतः ऊर्ध्वमयापुरातस्य नास्ति नाशो जनिस्तथा
अस्य विज्ञानतः पाशच्छेदः सर्वं मयेरितं प्राणापानादिनाड्यो या पुरै ईडणसत्वयं अस्य
ह्मेति बोधेन ग्राह्यो भावाभिधेन हि प्राणश्रद्धा च भूतानि महांति दश चैव तथा इंद्रियाणां मनश्च
वतहृदन्नं शरीरिणां वीर्यं तपश्च मंत्राश्च कर्म लोकाश्च नामकान् कला एताः समृजीदाश
र्वदेहस्थितो हि यः यस्मात्कलाकरस्तस्माद्भावाभावकरः शिवः आनंदामात्रयं ज्योतिर्म

गलानां हि मंगले यथा त्रै परमात्मानेशान यंतो मुनीश्वराः देहेसकारणं ते त्रत्यक्तवंतो यतीश्वराः
एष एव मया देवः कारिणां परिकीर्तितः परपक्षं बुद्धमेन पुनरेव वदामि च कालस्वभाव
ख्यानान् तन्त्रे चिह्नदंतिये कवयस्तेपरं नैते वेदार्थपरिनिष्ठिताः वेदार्थनिर्णयं कर्तुं न
शक्ताः कर्हिचिद्द्विजाः मोमुह्यमाना जल्पंति जात्यंधसदृशं बहु न तेषां वचनं कापि ग्राह्यं
वेदार्थकोविदैः मानहीनं विहीनं च युक्त्या तद्यतीश्वराः कालादिकारणं नास्ति वेदवा
क्यतीश्वराः यत्नेजगतोयस्मात्कारणं तत्र विद्यते अनुमानं ततो नास्ति मलहीन
त्वहेतनः कालादीनि च कल्प्यानि जडान्यत्तानि कारणं चेतनेन विना नैव भवंत्यत्र तु कर्हि
चित् जडं सर्वं भवेत्कार्यं कालादि च जडं तथा ततः कारणता तेषां युक्ता नायतीश्वराः ना
स्त्यर्थमिदमत्रैषां मूढानां भाषणं मुहुः स्वयंज्योतिस्वरूपस्य महिमात्रायमद्भुते संसार
चक्रमखिलं भ्राम्यते यस्य मायया वायुना भ्राम्यते यद्वत्तूलं नभसि सर्वतः न तद्बुद्धिम
तां बुद्धीर्भ्रामयत्येष देहिनां येन व्याप्तमिदं सर्वं सर्वदा ज्ञानरूपिणा कालकालो गुणी गु
णैः सर्ववित्कर्मणां प्रभुः पंचभूतस्वरूपेण विवर्तं योऽधिगच्छति चिंतनीयः स सर्वात्मा
सर्वदा मुक्तिकामिना ईश्वरः शुद्धमनसा भक्त्या यज्ञादिकाः क्रियाः व्यापारेभ्यः पुनः कृ

हि

श्रा·पु·
२३८
235

त्वानियतिंमनसासह इंद्रियाणांविजानीयाद्विद्याद्देःपरंस्थितं अविद्यैककयायुक्तंपुराणपा
पहृयेनवा भिक्षिःसत्वाद्भिर्वापिमहाभूतैःसकारणैः बुध्याहमादिभिर्वापिसत्मारवापरैरपि (ए
कालेनचतथाबुद्धिगुणैःस्तत्मतमैरपि कृत्वाकर्माणिसर्वाणिगुणैश्चविविधैःसह
भावाश्चविविधांस्तद्द्वयोयोजयतिनित्यशः आपारेषुमिजेष्वेकःसुखद्रुःखसमीद्वयेते
षांमात्मकृतानांस्यादभावेकर्मणःक्षयः कर्मक्षयेपरंब्रह्मयातितेभ्यःसदापरः आत्म
रूपंततःस्वात्मज्ञानादेषमहेश्वरः सर्वस्यास्यपुरादेवःस्थितोविद्याअयाप्रमाद अविद्या
श्रमेयोगेचेतनत्वेनकारणं कालत्रयाद्यतीतश्चप्राणापानाभिर्विवर्जितः कलाभिःसकला
भिःसहरूपैर्महात्मभिः तंविश्वरूपंसर्वात्मभूतमीशंसुरासुरैः सर्वतेजसुस्थितंदेवम
पास्यादेशमागतः संसारकालाविद्यानामन्योयःपरतःस्थितः विश्वप्रजापतेयस्माद
धर्मदःपापहाप्रभुमान् ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यधर्मस्ययशसःश्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभग
इतीरितं उत्पत्तिःप्रलयश्चैवभूतानामागतिर्गतिः विद्याचैवाप्यविद्यायेषड्वेदभगा
स्मृतं नसेशःकर्मणास्वामीमरणादिविवर्जितः प्राणिनांहृदयाकाशेस्वयंज्योतिःसदाह
यः विश्वस्यस्थानकेतद्धृत्काशास्यप्रकीर्तितः यत्तांविज्ञायपुरुषःकृतकृत्यःप्रजायते

नमीश्वराणां परमं महेशानेन यैव च देवतानां परं दैवं पतीनां परमं पतिं जानीमो यतयः स
र्वैवयमीड्यमस्तावस्तैः भुवनानां नियंतारं स्वयंज्योतिषमद्वयं ईशाब्रह्मदेयः प्रोक्तादेवता
नामेवादयः यतएवमरीच्याद्या भुवनानि चतुर्दश नियंते तेषां परो यस्मादात्मानान्याप
तीश्वराः अतः एनं विजानीमो वयं वेदप्रमाणतः न तस्य देवस्य विश्वाख्यकार्यं देहात्मकं
नहि करणं च ननेत्रादि किंचिदस्ति महात्मनः समानस्तेन लोकस्मिन्विद्यते कोपि नैव हि
कुतोधिको भवेत्तस्माद्यतो नास्ति समोपि च मायाख्यास्य परा शक्तिः श्रूयते विविधैव सा
स्वाभाविकी भवेज्ज्ञानक्रियाभ्यां यासहस्वधा बलवीर्यादिभेदेन क्रियाशक्तिर्विशिष्यते प्र
माणाशयाद्यैस्तु ज्ञानशक्तिस्तथैव च पृथ्व्यादेरस्य यस्य पाहष्टापतिपित्रादिकोन्यभिः ईशि
ताचनत्वेवायराजादिः सर्ववर्णिनां यथैव गमको हष्टो धूमो वह्नेः सदान्यभिः ननतथास्य
पतिः कश्चिदीशिता चात्र विद्यते वस्तुतो नैव लिंगं च निर्गुणस्य महात्मनः सकारणं स
मस्तस्य विश्वस्य परमेश्वरः कारणं शास्त्रं तुर्याद्यास्तेषामेष नियामकः नचास्य जनकः
कश्चिद्विद्यते चानियामकः ततुनाभस्समो देवो मायाजैस्तंतुभिः सदा महाभूतादिभिः स
र्वैनस्वानाहत्यावृणोति सः एक एव स्वयंज्योतिरस्माकं ब्रह्म सोद्वयं प्रकाशयतु चित्तस्य मात्म

आत्म॰ पु॰ रा॰ २३५ 235

नोनिर्गुणोपरे एकः पुमानन्तर्यंज्योतिः सर्वभूतगुहाशयः सर्वव्यापीयथाकाशो ह्यंतरात्मात
थैवच सर्वस्यकाष्ठस्यवह्निर्व्यापीयथैवच कर्मणांपुण्यपापानांअध्यक्षःफलदायकः
स्वयंसर्वेषुभूतेषुयतोवसतिसर्वगः द्रष्टासर्वत्रबुद्धीनांसाक्षीचैतन्यरूपतः केवलतःकेव
लोनात्रसाक्षित्वमपिविद्यते गुणोयंनिर्गुणात्तस्मात्पुरुषःसंगवर्जितः एकोवशीनि
ष्क्रियाणांजडानांबहुधाहियः कुरुतेस्वस्ववेशेनभूतानांबीजमात्मतः एकएवमहादे
वोविश्वोत्पत्तिविधायकः आत्मचिंतनशीलानांयेब्रह्मचर्यादिसाधनाः धीराःपश्यंतिविद्वां
सस्तेषांशांतिर्भवेद्ध्रुवा दुःखानांमोक्षसंप्राप्त्यानेतरेषांकदाचन नित्यानामपियो
नित्यश्चेतनानांचचेतनः यत्सर्वेप्राप्यतेह्येतैःशांतिरूपमनीषिभिः अनिर्देश्यपरं
तेनमन्यंतेवेदवादिनः कथंतद्विजानीयांमम्सद्गुरुरितिसर्वदा चिंतयेद्यस्संसारान्मो
किंनुभातिनभातिवा विपरीतमिदंवापिभातिब्रह्मसुखंमम यदाविवेकसंपन्नोमुमु
क्षुर्गुरुकटाक्षतः आनंदात्मात्वमेवैषब्रह्मासीतिनसंशयः तदैवंचिंतयन्चित्तेनिजेनि
त्यमतंद्रितः आनंदात्माप्रकाशःस्याद्भिन्नोभिन्नोथवाप्यमान् यदाभिन्नस्तदाकेनप्रका
श्योयातिसर्वदा आनंदस्वप्रकाशश्चभिन्नोस्यात्तांयदातदा इतरेतरसंबंधोस्यात्तैनाकेनहेतु २३५

ना अज्ञातस्यैव ज्ञातस्य संवृद्धौ नैव सर्वदा ततोद्वयोर्जनिर्वीक्ष्याद्जनिर्वास्तदैवहि अप्रकाशोऽथ
वा कापि स्यात्सुखस्यात्मरूपिणः आत्मानैवात्र कस्यापि जातो दुःखस्वरूपतः प्रतीयते परमे
मसंश्रयो हृदयस्थितः तेन नित्यप्रकाशेन संवृद्धं सुखमात्मनः आत्मनस्तद्धि भिन्नं चेदा
त्मा प्रियतमो न हि भवेत्स्वार्थतायस्मादात्मनोऽत्र प्रसज्यते सुखरूपस्ततः स्वात्मा सर्वेषा
मिह देहिनां आत्मनो न ज्ञाने युक्ता कारणाभाव हेतुतः आत्माभिन्नस्य तेनास्य सुखस्यापि ज
निर्नहि सुखस्य जन्मनो भावे प्रकाशस्य कृतोजनिः प्रकाशस्य जनो नैव नित्यमानद रूपता
आत्मनस्तु प्रतीयेत सदा सर्वथवर्जनात् किंतु तत्करणं नाम सुखरूपं निजात्मनि जनयेन्नि
स विज्ञाने सुखबोधात्मके हि यत् मनस्तु करणं चेत्स्यात्कृतं तस्य भवेहि कः एवं देवकथं को
४ हं तत्वा स्वात्मनो व्रजेत् अपिहृद्यमनश्चेतेहृद्येन मनस्यन स्थितिति कथं विनात्मविज्ञानं भवेद्द
गद्मानसं ततः सुखप्रकाशात्मा सर्वदैव व्यवस्थितः तदात्मनः सुखं किमेष्टदानीभातिवान
वा विरुद्धं किं निमित्तेन भाति तन्नसुखमात्मनः भिन्नं तथा मया होपं ज्ञानं विषय सेवनात् य
था हृद्येन तत्ताह्वादि वस्तु प्रतीयते विपरीतं तदा ज्ञातं तस्यान्नमवस्थितं विपर्ययस्य जन
कं न हि सत्यस्य दीरितं असत्यं जनकं चेतितत्तन्मयेति कीर्तितं इति चिंतयतस्तस्य मायातः २

आ.शु.
रा.
२२८

यगोवतत स्वयंज्योतिस्तत्वं नित्यमनिर्देश्यं प्रकाशते कर्मणा यज्ञदानादिरूपेणात्मा स्वयंप्रभः
जगतः कारणं ब्रह्मज्ञानेनात्मतो प्रतीयते ब्रह्मज्ञानात्स्वयंज्योतिर्यदात्मप्रभासते अविद्यानाशात
स्तज्ज्ञाः पाशानाशं प्रयान्ति च ब्रह्मज्ञानात्स्वयंज्योतिर्यं ह्यात्मप्रभातिकारिणः नहि ज्ञानं करावि
नु भाति सूर्यादिभिस्तदिदं किं तत्तेनैव सूर्याद्याः प्रतीयन्ते सदैव ते ज्ञानस्यापि च यो ज्ञाने ज्ञानेन ना
पि न भाति च सकृद्यैतेजसैरेतैः प्रतिभायात्स्वयंप्रभः एक एव प्रमानेष सर्वं भन्तः स्थि
तः अविद्यायातनकोहं तोमध्योपि च जगत्त्रये अग्निरूपः स एवायमग्निनीतादिसंस्थितः तमे
वात्मा स्वरूपेण ज्ञात्वा देही समावृजेत मृत्युमत्येत्य संसारमीशस्याप्यवजायते नान्यो हेतुर्जग
तस्मिन्नीश्वरत्वाय विद्यते ब्रह्मज्ञानादतस्तत्त्वकरणीयं पतीश्वराः विज्ञेयो यः प्रमात्मा यो यस
र्वज्ञो विश्वकृत्तथा अनन्तश्चः सदाकालकालः सर्वगतोप्यतः विशेषेणापि निखिलं ज्ञाना
नीदं चराचरं तेषां तस्यास्य ज्ञीवस्य मायायास्य पतिस्तथा गणानामपि सर्वेषां स्तुखदुःखा
दिकारणं नियन्तासत्तते वंधस्थितिमोक्षैककारणं सथात्माविश्वरूपः सन्देहं तु वंधस्थितो
भवेत् मरणादिविहीनश्च वंधमोक्षैककारणं ईशात्मात्मनि सस्थाय ज्ञानरूपाश्च सर्वगः ।
स्थितिकाले सदादेवो भवनस्यास्य गोपकः यस्येजगतो नित्यं यस्मादन्यो न चेश्वरः कश्चि २२८

इति स एवात्मा न तस्मादन्यो न विद्यते अहं सर्वमिदं देव नित्यं संभाव्यं सर्वदा आत्मवाक्यानि वि
ज्ञानं निपतोत्र यतीश्वराः ब्रह्माणं जगतो योनिं सर्वस्यादितवानुराः य एवं वेदान्तदातस्तेन द
वेनात्मा निश्चितः आत्मज्ञानेकमेवेयमन्वत्र शरणागतः निष्कलं निष्क्रियं शान्तं स्व
मात्मस्वरूपकं सर्वदोषविनिर्मुक्तं कारणेन विवर्जितं अमृतत्वसमोत्तमस्य सेतवः
द्वारकं परं दग्धेन्धनो यथा वह्निः स्वरूपेणावतिष्ठते तथा स्वस्य स्वरूपेणावतिष्ठमाने महेश्वरे
मायामयसमुत्थानकार्ययात विवर्जितं एवं संभाव्यमानः सन्महात्म भगवान् शिवः मोक्ष
स्य कारणं ज्ञानं दत्तवान् करुणाकरः येन ज्ञानेन तं देवं आत्मस्थं परमेश्वरं दृष्ट्वान्यमवि
ज्ञाय मुक्तिर्नैव भवेदिह यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः तदा देवमविज्ञाय दुःख
स्यान्तो भविष्यति आकाशं वेष्टनं यद्वत्तन्मत्र न शक्यते आत्मा विज्ञानतत्त्वतम् नात्मा
मुं न शक्यते एष एव ततो देवः स्वयंज्योतिरितीरितः आनन्दात्मेव यत्र यो ज्ञातः आत्मनस्तत्त्वतः
अयमेव जगद्योनिर्मायावी मायया प्रभुः भवतां च ममात्मैष स्थिरजंगमदेहिनां आत्मा सर्व
गतो नित्यः सर्वभेदविवर्जितः अस्मिन्नेव चकालाद्याहेतवः परिकल्पिताः यथा विश्वसृड्
आकाशमेघा नानाविधाश्चापि अस्मिन् सर्वमिदं विश्वं मायया परिकल्पिते प्रतीयते यथाकाश

गंधर्वनगरंमृषा एकएवयथाकाशेमेघयानोवहुभेदवान एवमात्माचसंसारेवहुभेदोमृषैवच का
रणोपरमात्मायद्धत्स्यभमोनैवकिंचन हैतज्ज्ञात्वाविजानातिसंसारेपिस्थितःपुमान् अविद्योपर
मात्तद्दृष्टिदृढःस्वमनेकधा नपश्यतिपुमान्स्वभावानेदात्मास्वयंप्रभः यथाज्जागरणाज्ज्ञाना
त्स्वमःसर्वाःप्रलीयते नयानेदात्मविज्ञानात्प्रपंचोपिविलीयते इदंकारणविज्ञानेदुर्लभंयः
तिपुंगवाः मनजैर्दैवनायद्भक्तशः परितोषिताः नवदंतिप्रयच्छंतिवराननानाविधान
पि संतोषयोनतैर्णच्छेत्सुमानतस्तवुद्धिमान् तमेवदंतिमकृष्णासत्यपाशवशंगताः यमाय
यापुरश्वादीतेन्नुष्टेनचिकेतसे स्वयमेवभवंतोपिजानंत्येनयतीश्वराः भवंतोन्नमयायु
त्नकथितंवस्मवेदने दुर्लभंतदिदंकिंतममवुद्धिरियंस्थिता अहमप्यात्मविज्ञानमर्थि
भ्यश्चद्दामिन अर्थिभ्यःकोपरोप्यात्मज्ञोयोप्रब्रह्माविद्भवेत् अहंसर्वोपकारायप्रह
त्तोस्मिसदायतः ततःकथंनिजेज्ञानंवंचयामियतीन्वति एतेमेतियपस्तद्धब्रह्मज्ञा
नाधिकारिणः इत्यादिवहुधाचिंते चिंतयित्वाब्रवानहः आत्मज्ञानमिदंगुह्यंभवद्यो
त्रयतीश्वराः एतावद्कामभगवान्सश्वेताश्वतरोमुनिः वाक्याद्युपरतिंप्राप्यास्तेपर्व
वदीश्वरः तपःप्रभावतस्तस्यहरीश्वरस्यप्रसादतः श्वेताश्वतरनामायंवेदवेदांगपारगः

आत्मविज्ञानसंपन्नोसतिथिभ्योनिजाश्रमे अत्याश्रमिभ्योनात्तिभाण्डस्वानात्मबोधने लो
केस्मात्परमोहंसआश्रमीह्यधिकोहितः आश्रमिभ्यश्चसर्वेभ्यस्तस्माद्दत्याश्रमीत्वयं एत
दाश्रममापन्नायतयोधीहिरेततः इदंपवित्रंब्रह्मात्मविज्ञानमोक्षकारणं मोक्षार्थिभिः स
दासद्भिर्मुनिसंघैर्निषेवितं वेदांतेपरमंगुह्यंपुराकल्पप्रचोदितं पूर्वैर्यकथ्यतेयेन
रस्यादिकमनेकधा सपुराकल्पइत्युक्तस्तेनैतत्परिकीर्तितं यांतिदांत्यादिहीनायविष
यासक्तचेतसे अर्थिनेपिनदातव्यंगुरुणापिकृपालुना अपुत्रायाप्यशिष्यायवक्तव्यंना
धिकारिणे उक्तेष्वप्यपितत्सारोवक्तव्यःसर्वथानहि गुरुभक्तिविहीनायसर्वदाप्यधिकारि
णे देववद्योगुरुंपश्येत्सप्रमत्तोधिकारभाक् सएवब्रह्मविज्ञानेफलवत्प्राप्नुयान्नरः गु
रुंयोमानवैरन्यैःसमंपश्यतिमोहतः नतस्यास्मिन्भवेल्लोकेसुखंनैवपरत्रवा कर्मणा
मनसावाचागुरुंयोनैवमन्यते सयातिनरकान्घोरान्महारौरवसंज्ञितान् एकाक्षरप्रदाता
रंगुरुंयोनैवमन्यते सशठोनरकंयातियावदाभूतसंप्लवं कृतघ्नानांहियेलोकायेलोका
ब्रह्मघातिनां मत्वातानभिसंयातिगुरुद्रोहपरोनरः समहापातकोज्ञेयोनत्वोपपातकी
अपि गत्वाकल्पसहस्राणि विष्ठायांजायतेक्रिमिः अत्रसर्वासुविद्यासुकारणंगुरुरीरितः

आ.पु.
२३८
238

यथा शिवस्तथैवायं पूजनीयः प्रयत्नतः । शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे शिवो न हि । शिवादप्यधि
केन तस्माद्गुरुं यत्नेन पूजयेत् । अहंमानादिदोषेण स्वगुरुं योऽवमन्यते । मायाश्रितेन तस्यास्ति लो
केऽस्मिन्नापकारिणः । ब्रह्महत्यादिपापानां दृष्टा शास्त्रेण निष्कृतिः । गुरुद्रोहस्य नैव सा कापि
शास्त्रे प्रदृश्यते । ब्रह्महत्यादधिको ज्ञेयः कृतघ्नो मनुजो भुवि । गुरुद्रोही ततोऽपि स्यादधमोऽयं न
राधमः । गुरुर्माता पिता वापि गुरुर्देवस्सदाहृते । गुरुर्बन्धुः सखा तद्वत् गुरोरपरः सुहृत्त
गते यो गुरुरेवात्र स्वात्मज्ञानेन देहिना । ततो गुरोरवज्ञानादात्मनः कुरुते त्विमां । आत्मन्यसि
द्धविज्ञाते विश्वावज्ञा कृता भवेत् । अवज्ञावधदण्डैः शास्त्रमस्त्येति दारुणैः । इतः शास्त्रात्
सकेतुः रौरवं यात्यज्ञानवान्पुमान् । अवज्ञयाहतो दुःखं यावज्जीवं स गच्छति । विश्वदुःखकृतः
केन शुभं पुंसो भविष्यति । तस्मात्सर्वात्मना कार्यं कर्मणा मनसा गिरा । गुरोः प्रियतमं सर्वं
स्वात्मनः हितमिच्छता । सावधानो यथा जन्म दैवपूजापरो भवेत् । गुरुपूजारतस्तद्वत्सावधानः
सदा पुमान् । उत्तमस्य प्रकुर्वीत शुभं वाशुभमेव वा । मनसा हर्षयुक्तेन निजदेहमरत्नत् कु
र्णाभ्यां श्रणुयानहृत तस्य कीर्तिं च सर्वदा । दोषवक्तुर्यथाशक्त्या कुर्यात्परिभवं सदा । अशक्तो
मतिं कुर्यात्स एवं बुद्धिमतां वरः । यत्रात्मनो गुरोर्निन्दा क्रियते पापमोहितैः । तत्र कर्णौ पिधायैव २३८

स्येयंशास्त्रागतिर्नचेत किंबहुक्तेनसंक्षेपाद्गुरुभक्त्यावदाम्यहं करणीयमिदंस्वात्मसुखकामे
नसर्वदा अभीष्टदेववन्नित्यंगुरुभक्तिमहर्निशं ऊर्ध्वनोजायतेचापिपुरुषार्थोधिकारि
णः यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनः प
९१ नैवदोदिताःसर्वपुरुषार्थाश्चतुर्विधाः गुरुभक्तस्यहस्तस्थाभवंतिनसंशयः ब्रह्मचर्यादिके
ष्वद्यप्रमत्तोनुसाधने वर्त्ततेगुरुभक्तोचवर्जितंतंत्वंतथैवहि तद्द्वेषिचसत्ययेगुरोर्नालिम
येततः प्रायश्चित्तमनुपायेनयतएषविशोधयेत् गुरुभक्तेस्तुविद्वेषगुरोर्विमुखतोगते प्रा
यश्चित्तादिकंनैवतत्रकिंचनविद्यते गुरौविमुखतोयातेविमुखाःसर्वदेवताः भवंतिक्रि
यमाणंचपुण्यंपापायहिजायते तस्मात्सर्वात्मनासर्वैश्चतुर्विधफलार्थिभिः देववन्नित्यमेवा
यमर्च्चनीयोप्रमादिभिः शांत्यादिगुणसंपन्नैःकिमन्यात्रमवामिभिः ततएवभवतोऽग्रा
न्नमुक्तमतीश्वराः इत्यभिप्रायवान्मौनीमुखेनाष्टवक्रोभवत् ज्ञात्वानेयतयस्तस्याचित्त
मक्तंचधीमतः अभिन्नप्रपद्यान्याये सर्वेस्वान्तगुरुत्वगुः इतितेकथितंज्ञानंयत्तेष्टवक्रोऽष्ट
तरोवदत् कारणानांविचारेणमायापाशांकुराद्दर्शनात् मुनीनांब्रह्मविज्ञानंसंपन्नानांम
हात्मनां यतःपरंकिमन्यच्छ्रेयोनमहंसिसुव्रत ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदा

रक्षे ।

आ॰ पु॰ २३९ नारजिपादशिष्येण श्रीशंकरानंदभगवता विरचिते उपनिषद्रत्ने आत्मपुराणे श्वेताश्वतरोप-
निषत्सारार्थप्रकाशे श्वेताश्वतरमुन्यासंवादे नाम अष्टमोध्यायः ८ ॐ एवमाथर्वणगुह्याये
रमीषां विचारणं कृत्वा शिष्यो गुरुं हेमयः पर्यपृच्छदिदं वचः गुरो त्वयाममानेकमुनिदृष्टस्व
239 वेदने विचित्राख्यानसंयुक्तं कृतं तत्मादसाधनं ऐतरेयमुनिस्तद्वन्मुनिः कौषीतकीस्तथा
आदित्यो भगवांस्तद्वत् पैङ्गस्तापवतरो मुनिः वेदतत्सकलेत्वनः कृतमाख्यानसंयुतं मया
गुरो विचित्रार्थास्तत्र विचित्राः कथामताः प्रजानामृषिभिः सार्द्धं संवादो ब्रह्मबोधकः वामदे-
वस्य मुक्तस्य निजानुभवकीर्तने प्रतर्दनस्य काश्यस्य दैवोदासेर्महात्मनः विजयः शक्रसंवा-
दरूपो ब्रह्मात्मबोधनः बालाकेश्चैव दृप्तस्य संवादो जातशत्रुणा वशः कौडजयस्यापि भिम्ना
मित्रस्तु नृपतेः अश्विभ्यामपि संवादः ऋषेः सर्वार्थदर्शिनः दध्यङ्ङाथर्वणस्यापि प्रसंगेन श-
क्रसंभव ब्रह्मविद्याकृतेन हृदाश्विभ्यामपि यत्कृतं याज्ञवल्क्येन मुनिना ब्रह्मविद्योपदे-
शनं वारद्वयं त्वितीशाय जनकाय महात्मने मैत्रेय्यै च स्वजायायै प्रव्रज्यां हि पिपासुना अ-
न्यासामभिर्भ्यां विज्ञाने यत्कृतं ताश्वतरो मुनिः उद्दालकस्त्वथ चैतैन कृतमित्थं मया गुरो संप्रा-
श्वे र्थितास्त्वद्देवानब्रह्मविद्याकराच न प्रयत्नेनिवरान्वितान्नतनोत्योनपिंडलेभान् सत्यं २३९

पापावशंप्राप्ताः कथंचिन्तांवददेवच यथायमःपुरावादीद्दृष्ट्वैनेनचिकेतसे तदिदंश्रोतुमिच्छा
मिमहत्कौतूहलंगुरो कथंयमोब्रह्मविद्यामन्त्रवान्नचिकेतसे कीदृशायचकास्मा पिब्र
ह्मविद्यांगुरोवद इत्युक्तेगुरुराहहेतदाख्यानंवेदकीर्तितं महत्प्रोह्यमेनंस्वशिष्याय
प्रियायतः आसीदुद्दालकोनाम्नाविप्रोवेदविदांवरः आरुणायस्ततोलोकेकमनीयत
मः सदा अन्नदानेनानितरांकीर्तिंप्राप्तोद्विजोत्तमः कदाचित्क्रतुविप्राग्रे सर्वस्वदानमयतः
पुत्रस्यसमविधायैवसमभागेस्तदृत्समयुतः पुत्रोतिबालकोविप्रोधर्मज्ञानातुरः स्थितः गोवि
त्तमेवबहुलमस्यासीद्ब्राह्मणेभ्योहि ददौगास्तुस यत्तत्रजगृहे पुत्रलोभतः सभागेन
चताः सोपिब्राह्मणेभ्योददौतदा पानेपानीयमप्येताश्चान्नेचापवसेतया नशक्ताः केतुदुग्ध
स्पदानेशक्ताल्पधेनवः आशातास्तुकथंनामभवेद्गर्भस्यधारणे एतादृशास्तुगादातुंप्र
तोयेकदाचन तस्यासीत्तनयः कश्चित्तन्नाचिकेताइतिश्रुतः स्वभावादास्तिकोनित्यंकु
मारः पंचहायनः दृष्ट्वाविचारयामासपितरंकथितंतदा यद्येनदीयतेयस्मैयादृशायच
यादृशे तत्तेनलभ्यतेतस्मात्तादृशोनचतादृशी एतागावाधुनादत्ताः पित्राक्लेशाकदे
नकाः विप्राणांततएवायंपिताक्लेशंगमिष्यति असुर्यानामयेलोकाः सर्वेदैवभ

आ·पु· यमदाः दुःखदोत्राह्मणीनोयस्मान्नस्यातिनसंशयः नाऽहंदुःखदोमेत्रपितायास्युनिरर्थिकाः
२४० गास्तस्मादमुमेनस्माद्धारयामिकृदानतः अनेनस्यापितागावोमदर्त्थेयाः सुशोभनाः तासामेव
करोत्वयंदानमस्माकमयाहिकिं पुत्रदारादिकंवित्तंपरलोकोपकारियत् नेदृशंवित्तंविज्ञेयमपर
240 लोहसंश्रंखला अहंवास्मततोयस्मात्तस्मात्विज्ञेनसंशयः असौवधर्मतःस्वस्यजनकस्य
महात्मनः अथतमःपितायस्यदुःखोदधिसमन्नजेत् सततस्यजाननतःपुत्रःपितुरुद्धारएव
सः ततोहमात्मनोदानेप्रेरयिष्यामिमेमपि स्नेहपुत्रेततश्चितमयमेज्ञास्यातिस्वयं अथ
चैवंवचःश्रुत्वावच्नमेषकरिष्यामि ततोहविशांदनस्मैवत्तोपिनेत्रदृष्टछते इतिसंचिंत्य
तनयःपितरंप्राहधर्मवित् तातकस्मैहिजेष्ठायमांभवान्संप्रदास्यसि द्विस्त्रिवारमिदंवा
क्यमनुक्तवान्पितरंप्रति पितापिप्रहितेमेन्यविज्ञायतनयंततः कोपसंरक्तनयनइदंवच
नमब्रवीत् त्वामहंप्रहितेमत्यंपितस्त्वेहावमानकं दास्यामित्येवसर्वलोकसंहारहेतवे
एवंपुत्रेसपुत्रोपिविनामेनाम्नपागतः अयंदुःखकरस्तस्यकस्मादेतद्वचोब्रवीत् पितामम
यथाकश्चिन्नामसःपामरःपरः पुत्रस्यमरणात्दुःखंब्रह्महत्याफलेविदुः कृतएतत
स्वयेस्वस्यक्रतवान्बुद्धिमानयं ममतातःपरंश्रेयोयन्मायस्मैपितास्वयं दत्तवान्मृत्यवे २४०

सोमां स्वयमेव ग्रहीष्यति असह्यदुःखं परं नित्यं पितुस्तत्र भविष्यति यतोऽहं प्रथमो नित्यं वृद्ध
नामपि मध्यमः तेनयानोऽप्रियस्त्वं च सर्वदास्य महात्मनः मां विना न क्षणं त्वेष पिता मेत्रा
वतिष्ठते किंस्विदयमस्मात्संयाते गृहे मयि करिष्यति कार्यं मया विनानेन मत एष भ
विष्यति इतो मयि गतेनानेन दुःखमस्य भविष्यति कर्त्तव्यं च मया किंस्विदयमस्यायं भविष्य
प्र ति समासु च वियोगोऽयमस्मयोरप्रयोजकः यमस्य च ततः कष्टं कृतवान्मे पिताऽधुना
इदानीमेवं वदनं परिम्लानं पितुर्मम अश्रूणि च बहून्येष मां विलोक्य विमुञ्चति आ
लिङ्गयति मां गाढं स्नेहपूर्णान्तरात्मना अनेनापि परं प्राप्य लिङ्गन्येषोऽतिदुःखितः त-
नः एवं वदाम्ययमपि स्नेहं यथा न त्यजेत अन्यथानन्तवावेन न नरको स भविष्यति इति संचिं
त्य पितरमिदं वाक्यमभाषत अनुरूपं यथा शैवं सर्वज्ञास्त्वं वसुव्रत अनूत्तनोक्षं वन
स्ते मरणोऽपि महालिपः आत्मानमेव लोकायतान्सर्वाश्च स्वस्व सर्वज्ञान मत्तिपश्च
गांस्त्वं हि तत्तादृशान्सत्यवादिनः त्रैवर्णिकान्महाभागान्दध्यङ्ङाथर्वणादिकान् क
र्णस्त्वचं शिविर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः ददौ दधीचिरस्थीनि प्रतिश्रुत्य वचः पुरा दध्य
ङाथर्वणोऽश्विभ्यां ब्रह्मविद्यां प्रतिश्रुतां स्वकां निजं शिरोऽप्यादत्त ब्रह्मणे वेदवित्तमः ३

आ.पु.
२४१

ड्ःपुत्रदेनायादृत्रह्मविद्यासहितेवे प्रतिज्ञापरदौकामवर्जनकमभ्युपजे याज्ञवल्क्योपिमेधा
वीब्रह्मणोवेदवित्तमः तथादशरथोराजा प्राप्तोमोक्षोपिप्रियंसुतं अशक्तोप्रेषयामासतिंद
व्याघ्रादिसेविते एवमन्योपिवहुःकृतवंतोतिदुष्करं मत्यपापावृशोमामावहूलोक्ष्य — द्रा
जेतवः अपिमर्त्यपयातानरित्वमेदिवमेजनः पश्चात्तेकालसंप्राप्तानहृदेवप्रजायते म४
ततोहंस्वयमेवात्रमरिष्यामिनसंशयः त्वंचतद्वज्जनाःसर्वमत्यपापावशंगताः तत
स्तद्वचनंमत्यकुरुत्वायमायमा एवंतवममाप्यत्रश्रेयस्तानभविष्यति एवमुक्तोतिदुः
खेनपितापुत्रेयमायमः प्राहिणोद्दीनवदनः मत्यपाशवशंगतः सतुगत्वामहाभ
गोनचैकेनायमालयं पितृभक्त्यानयेवात्मनपमास्मुद्धचेतसा यमेन्द्रामानरंयातउ
पवासत्रयंगृहे चकारतस्यतेनात्मपरिग्रहणकारणात् अन्यायास्त्वपितेर्वीकामम
त्यतद्भविष्यति दातव्यमात्मनस्तेनयमेननपरिग्रहे यमोपिपरिचारणाकृत्वासेके
नमात्मनः दिनत्रयंगृहेनागातस्यचित्तपरीत्वकः एवमागतमाज्ञाप्यसर्वैतेयमकिं
कराः गृहेस्थितमिदंवाकामस्कूर्वतोपिधार्मिकाः अस्मिन्यमपुरेचोरेकिमर्थंविप्रवा
लक आगतोसीतिनैरुक्तेसर्वमेतदुवाचसः पूर्वमेवचतेसर्वंज्ञातंत्वायमाश्रिताः

त

श्रुत्वा बालस्य वचनात् पुनरूचुरिदं वचः वत्स नायुस्त्वया प्राप्तं यमो गृह्णाति केचन अरे ते
वापि दत्वा च नवविधं शरीरिणां धर्मराजस्य नाज्ञास्ति प्राणिनां योनियामकः ततस्ते स
गृहं शीघ्रं गछ स्वपितरं प्रति इत्यादि बहुधोक्तस्तैर्न चचाल पदात्तदा तृतीये दिवसे
ऽतीते यमस्त्वागान्निजे गृहे आगते धर्मराजे तं किंकरा ऊचुरिदमाचिरं यमवेश्मानरो विप्रकु
मारस्तेन हे निधिः नस्य शान्त्यर्थमुदकं कटिमाहर मानद ज्वलतो त्रयथा वह्नेर्भवे
च्छान्तिर्जलैः सदा अर्घपाद्यादिभिस्त्वद्य तिथेः शान्तिरीरिता शान्तिस्त्वन्यथा याव
द्धि कुरुते सपरिच्छदान् गृहान् दहति तद्वत्स्याद् तिथिः सर्वदाहकः अपूजितो नरेणा
यमोऽर्घपाद्यादिभिर्जलैः संभावितस्तु खस्याशाः प्रतीक्षा निस्स्रुतस्य च सुखसंगते
नहेत विविधं सुखं हेतवे स्वाभीष्टजनेनाद्य सन्तापाः समीरिता वाणीसुखक
रीलोके वेदनार्थप्रकाशिनी अग्निष्टोमादिको यागः इष्टमित्युच्यते बुधैः कृपाराम
तपाकादिपूर्तं सम्यङ्मनीषिभिः औरसीत्तनपास्त्वहत सर्वं लक्षणसंयुता गवायाः प
शवस्तद्धनवहन्त्याश्चानेकशः एतत्सर्वं दहत्येव पुरुषस्याल्पचेतसः यस्यानघ्न
नवसेदत्र ब्राह्मणस्त्वतिथिर्गृहे एवमुक्तो यमः स्वैभिः किंकरैरुक्तवानय अति

यिंभीतचेताः सन्तातेन राजनचिकेतनमे तिस्रोरात्रीर्गृहे यन्मे सवात्सीस्त्वंप्रियोतिथिः अनसूत
नरात्रतेनवरांस्त्रीन्वरयाधुना स्वस्तितेस्तुप्रियश्वर्गेयथब्रह्मन्मम यतः नमस्तेतिपुयेन
स्मात्दत्तमेवदत्वनामयं एवमुक्तोयमेनैवनचिकेतावस्तिमान वव्रेत्रीन्बुद्धिसे
पन्नोधर्मराजेप्रतीहरान् पितृप्रसादमग्रेऽस्त्रज्ञानेचेवात्मनस्तथा पितृप्रसादमेवं
सेवव्रेबुद्धिमतांवरः दुःखस्मस्तोयथाहवेन्तत्प्रसादाद्विवस्वतः समनाविगतक्रो
धस्तथामांप्रतिगौतमः यमलोकात्पुनःप्राप्तेननिश्वासमन्वयागतः यथापूर्ववदे
देवबरोमेप्रथमःस्मृतः पितुर्मेसमहत्दुःखवर्तनेमामपश्यतः मनसश्चतथाः
नापोमहानवाक्यासमीरणे मत्यवेत्वांददामीतिसक्रोधाविष्टचेतसः पंडितेमन्य
३ तोतहतममतातामहात्मनः क्रोधश्चसमहांश्चैनवर्ततेवह्निनाममः यमे
प्राप्यतथाकेपिमर्त्यलोकेयातिच नैनववपुषातस्मात्स्याविश्वासस्यसंभ
वे त्वतोमयिगतेतत्रधर्मराजवरप्रदा माभयादगविलेन्वेतत्संभाव्येत्वत्प्रसादतः
एवमुक्तोधर्मराजोनचिकेतसमब्रवीत् सर्वमेतत्त्वयाप्रोक्तंपितृस्तेयभविष्यति
यथापूर्वंसविश्वासीमर्त्यलोकेगतेत्वयि मयासंप्रेषितेनेपितावत्सर्वंभविष्यति ॥

त्वत्कृते नैव रुष्टः त्वं न्आगमिष्यति कदाचन वीतमन्युश्च भविता सुखं स्वप्स्यति सर्वदा निद्रा
हारादिकं तद्वत् सुखं चितो गमिष्यति उद्दालकः पिता ते स्त्र आरुणिः सर्वशास्त्रवित् ।
दृष्ट्वा मृत्युमुखान्मुक्तं भवंतं पुनरागतं पितः प्रसादमासाद्य वरं यमसुखात्मनः न
चिकेता धर्मराजमिदं वव्रे वरान्तरं स्वर्गलोके भयं किंचिन्न न जातो न विद्यते मृत्यो ।
तो त्वत्तो जरातो व्याधितः मानुतो पि वा तथा तोयापिपासातः शोकं मोहं नोपि वा ।
मोदते च सदा जन्तुः सुखी भवतीति हि श्रुते तत्र स्वर्गान्भिर्गम्यते नैवाग्नेर्नाम स
दा स्वर्ग्यमग्निं भवान्स्वर्गस्मरसे वद न संशयः श्रद्दधानाय मह्यं त्वं तमग्निं वक्तुमर्हसि
मा त्वे च स्वर्गलोकस्याभजंति ब्रह्माविं यथा आभूतसंप्लवं स्याने ब्रह्मज्ञानं विनापि च
अपवरा द्वितीयो मे दानव्योभवता न च एवमुक्तो यमो राजा नचिकेतसमब्रवीत् ।
स्वर्ग्यमग्निमहं ज्ञानं न ब्रवीमि नचिकेतसे तुभ्यं प्रकथितं त्वत्स्वं मे तावथा मम नाम्ना
अनेन लोकस्माग्निं प्रसिद्धो भविता वापि च कारणं एवमग्निस्सदा बुद्धा धीमता समवस्थि
ते विद्धि स्वरूपतः संतकात्मवि वजगतत्रये एवमुक्तो यमो राजा लोकादिसर्वं
कारणं विराडात्मकमग्निं तं तस्मै शिष्याय सो वदत् यद्रूपा हि इष्टका स्तद्वत् यावंतो

वायव्यापिवा वीर्येनेसकलेननत इत्यमेवत्रिकयाहिके अपवादीनाचार्येनदधीतेयतस्ततः वि
द्यासमहितः शिष्योधर्मराजस्यशासनात् शिष्यस्यतस्यमलोकामस्तुः अग्नामलौकिकी॰
यथोक्तोच्चारणाद्वह्नेः संतुष्टइदमब्रवीत् वरत्रयाद्दतोप्यमयातुभ्यंप्रदीयते नवैवाय॰
मयोक्तोग्निर्नामधारीभविष्यति नाचिकेतमनेवह्निं कथयिष्यंतिसिद्धयः यावद्दृढस्थ
स्तथ्यंस्थतथाभूतादिकंजगत् तावदग्निरयंप्रख्यातस्तवनाम्नाभविष्यति अनंतचेत॰
वरंतुभ्यंददामिनचिकेतसे अग्नेरुच्चारणात्तुष्टः सशिष्यायमहात्मने जांबूनदमुणा॰
मौनांतस्तत्रसंचविराजता अम्लानवर्त्तितौ मेरुनाथ्यंसन्निभा स्थूलामलकसंमा
नमस्ताकोटिविलंबिनी मालामिमांमयादत्तांस्ववत्तसिविधारय चित्रवर्णायथा
मेघाविपतनशब्दसंयुत इत्युक्त्वातामदान्मालांतस्मैसनाचिकेतसे धर्मराजोनिसृत
ष्टोह्यग्रेरत्तानुभाषणात् नाचिकेतमस्तेयोग्निंत्रिस्त्रिलोकेविधानतः यागांत्री
नकृतनेमातृपित्राचार्यैःसमन्वितः जन्मसम्पूर्तरेनसोपब्रह्मविज्ञानजन्मतो
विनापिब्रह्मविज्ञानमाकल्पवामवत्रहि स्वर्गवासोपवामोतोब्राह्मणस्यद्विकस्यावि
त स्वर्गादस्यापरिभ्रंशोधर्मेणस्यमहात्मनः नभवन्नपणोयावद्दृताबकालवमतध्रुवं ॥

ब्रह्मणः सञ्जातो ज्ञातमग्निं सर्वज्ञकल्पितं विराजं ईडमवपुर्धन्तम्भं मैवैः सदासद्रैः ज्ञात्वा कर्मा
दिकं कृत्वा स्वर्गमोदं च वाप्नुयेन यत एवं तन्नायन त्रिविधितोग्निर्भवेदयं एतत्त्रयं सविज्ञा
यत्स्वरूपसंख्याप्रकारैः इष्टकामग्निं त्रयं सह स्वर्गलोके च मोदते फलेन सहितं देवमवि
ज्ञायमः पुनः इदं वचनमाह नन्त स्वशिष्याणां चिकेतसे अत्मल्पानिर्हिंसन्न मिमेषतेग्नि
मेयरितः नचिकेतस्त्वयाप्रष्टः स्वर्गायोग्निर्लभोन्न एणा द्वितीयोयवरो जानत्तृतीयवर
याध्रुना एवमस्तेपुनः प्राह तृतीयवरालिप्सया नचिकेता धर्मराजं न सत्यपाशवशं
गते धर्मराजजनः सर्वस्यत्नविध शरीरभाक् म्रियते सर्वप्येवाते कालादेव न संशयः
मनुर्जन्मभत्ता यस्मात् देहेन सह जायते अथवा देशानीते वा ततः सर्वो मृत्तिं व्रजेत्
जातानाम् मरणं नित्यं ब्रह्मादीनां समं ततः आवश्यके धर्मराजस्कृत मेतन्मया पृष्टा वि
यमानोपि देहस्मिन् न समतामात्मनः सदा के चिद् इति धीमन्त एवं बुद्धिपरायणाः आ
त्मानाम न देहादिभ्यो व्यतिरेकात् परोस्तिहि स तेभ्यो स्मि इत्यन्येन यस्मात्नेवोपलभ्यते
आत्मा देहादिभ्यो व्यतिरिक्त इत्यन्ये लौकिकाः स्पर्शादिमान् घ्राणो वा प्रापितः सर्वदे
हिनां स्पर्शनलभ्यमानश्चेत् वायुरेव भविष्यति आत्मा प्राणादिनिर्भासो ह्यनिष्टस्त्वा

आ॰
पु॰
२५५

२४४ 245

हिनो अपिप्राणोवायुरूपोभवेदात्माययातदा तेजआदिकृतोनात्माभवेदेतद्द्वंद्वमिह प्राणेनन
विनायद्वत् जीवनंतद्देवहि तेजआदिविनाप्यत्रनदृष्टजीवनंकुचित् अनुलोवापिनीर
क्षोसत्तोजोवानजीवति अग्नेरोस्यचपुष्मिन्नक्तेनीरात्प्रजायते पृथिवीनत्स्यैवातो
यावायोःप्राणरूपदेहिनो अयंयोत्रचतुर्णांहि समएवप्रदृश्यते मरणेपत्तपातोयंमये:
प्राणात्वादिनो औत्स्यादीनामचैतन्यपरिप्राणेपितत्समे अवस्थानेचतुर्णांहिज्ञान
मत्यपतेयदा तदाप्राणस्यविज्ञानमितिकेनविनिर्णयः अतःप्राणात्मवादोयंमोहमा
त्रविनिर्मितः बालिशैर्वादिभिर्युक्तिहीनैरात्मविमोहकः अपिप्राणोनिराधारःकुतो
देशांतरंव्रजेत् व्रजत्वाविलयंकेननव्रजेत्वाह्यवायुवत् नवाह्यावायवोनाशंतयां
तीतिव्यवस्थितिः अपिवायुःस्वरूपोयंसच्छिद्रेस्मिन्शरीरके केनबद्धोवपुर्हित्वाये
नतायंवहिर्व्रजेत् कर्मणाबंधनंदेहेकर्मणोवविनाशने यदिप्राणस्यतत्कर्मनित्यंवानि
त्यमेववा नित्येनकर्मणादेहेबंधनेचाविनाशने यदितस्यतदेवात्माकृतस्तेनभविष्यति
अनित्येनस्यनाशेनदेहाद्यद्वत्नवहिर्व्रजेत् नाशेकेनकृतंतन्नाशादेवानैवप्रयास्यति तस्मा
त्प्राणस्ययेषांस्यात्आत्मत्वेनत्वमेऽपिहि भूतानामात्मनेवस्यात्प्रच्छन्नाशाच्चभेदतः स २५५

शंवोस्ततएवात्मानमवेदेहतःपृथक् अदर्शनायस्मात्तेनरूपरसगंधवान् नचतुर्थो
पिभूतेभ्यःशब्दवान्पृथक्काचित् पृथग्न्कृसंभवेवध्याप्युत्रोत्रकलभाषणः अपिवे
च्छेदत्वान्नेषगच्छतेकेनतद्दृष्ट बहिःशब्दवतांश्रोत्राद्स्तिलोकेग्रहःक्वचित् मनसाऽग्र
हणान्नैवक्वचित्स्याद्व्यवस्थिते यद्यत्कल्प्यतेयस्मात्तत्तेनेनात्रपद्यते अतएववचने
वायंस्पर्शोयोत्माकदाचन स्पर्शादयोगुणायस्मात्द्रव्यमात्मत्ववादिना गुणात्रूपवद्यदृ
श्यन्तेतेषांभविष्यति अतएवनरूपादिव्यतिरिक्तोभवेदिह ग्राहकस्यचनेत्रादेरस
त्वात्ग्रहणंप्रति इत्यादिवचनैस्तेषांमोमुह्यतेत्रधीधनाः जीवन्त्यपिमृतेप्रायःसर्वेसंस
रतेयम वेदवाकांवलेनैवकेचिदस्तीतिनेविदुः अपरेयुक्तिवलतोनास्तीत्येवंप्रयेदिरे
एतस्मिन्संशयेमग्नंहित्वानिर्णयप्रभो अनुशिष्टस्त्वयाविद्यामत्राहंनिर्णयंसदा तेना
न्यतरद्वत्वंसविशेषवदाधना अयंतृतीयोभवतांदेयोमेवरःस्मर एवमुक्तेयमःप्रा
हतेनदानचिकेतसं नैतन्मात्ताविति श्रीमान्वारयन्हस्तसंज्ञया हेनचाप्यवदत्तच्च
तत्त्वतमसम्भवारणे दुर्विज्ञेयमिदंयस्मात्दैवैरपिविचिकित्सिते संदेहश्चपुरादेवाः
केचिदद्याप्यनिश्चिताः अस्तितानास्तितायर्मःसूक्ष्मएषनिजात्मनः यतस्ततोनजा

आ॰
पु॰
१४५

२४५

नतिदेवा अपि महाधिपः वरमन्यं त्वनीयं त्वं नचिकेतो वृणीष्व भो मो परोत्सीर्महाभाग मां त्वं
मन्यवशंगतं मेचमा सत्यवचनात् बद्धं तव वशंगतः मातिमथ्नमि मं प्रश्नं दुर्विज्ञेयम
पि हि त्वं एवमुक्तो यमः प्राह नचिकेता दृढव्रतः देवाः संशेरते यत्र दुर्विज्ञेयं च यत्त्वया ए
वैरप्युदितं त्वं च वक्ता यस्यातिदुर्लभः न चेदहं भवतो न जानीयां कः परो मम त्वादृगस्य
भवेद्वक्ता युमान् लोकत्रयेपि च ततो यदि मयि प्रीतिर्यदि सत्यं वचस्तव एवमेव वरं मे
ह्यलोकपाल प्रयच्छ भोः अनेन सदृशो नान्यो वरः कश्चन विद्यते यतस्ततः कथं मे त्वं एव
रं त्वं दातुमर्हसि एवमुक्तो यमो राजा परितुष्टोऽब्रवीदिदं प्रष्टुमान् गृणीते भ्यान्यान् वरा
न्त्यक्त्वा प्रष्टुमानये शतायुषो गुणैर्युक्तान् पुत्रपौत्राननेकशः रूपयौवनसम्पन्नान् बहून् म
ल्यान् बहून् पशून् गवादिकांस्तथा नागान् प्रत्यक्षानिव पर्वतान् कांचनं कांचनगि
रेः समानेस्वर्गतःस्थितं सवितुर्याहशत्ता दृग्यश्चाकाशगामिनः एतत्सर्वं पुरोक्तं यत्
तत्त्वं तत्त्वदि मन्यसे पुरोक्तेन वरेणात्र तद्गृणीष्व यथेच्छया वित्तं बहुविधं तद्वत् आत्मनश्चि
रजीविकां महाभूमामाधिपत्यं नचिकेतस्त्वमात्मन हि पुत्रपौत्रादयः कामास्ते च ते मर्त्य
सादृतः भवत्क्याहताः सर्वे नचिकेतः सदैव हि यच्चान्ये दुर्लभाः कामाः सन्ति लोकत्र

२४५

येपिहि प्रार्थयसेत्वम्महाभागस्वेच्छयात्वंहितानपि इमोरामाःसदापुंसांमनोनयननंदनाः
स्वर्गिणांवद्धमिर्यज्ञैःप्राप्तानयनगोचरं पीनोन्नतकुचद्वंद्वतिरस्कारसुधाकराः नितंब
विंवस्खलद्रश्नकाचीक्वणितभ्रमयः मुखपंकजसौगंधिमारुतावासिताम्बराः अह्नतच
पकाशामस्पर्शभर्त्सकमार्दवाः ऽरामभावभावोद्यरसोलासविलासकीः कलकंठरव
वंतभंगीसंगीतसुस्वराः स्निग्धमुग्धस्मितानेकचित्रार्थपदभाषिकाः स्वदेहविमल
स्वच्छकांतिभर्त्सितभास्कराः सर्वलक्षणसंपन्नाः प्रथमोगतयौवनाः स्वदेहनस्मरस्था
पिसंतनतेस्मरदीपिकाः विचित्रवसनास्ताश्चैवत्रार्घ्याभरणमंडिताः दासीनांचशतेनाः
पिसात्मतुल्यमसंमेनहि तूर्य्यैनीनाविहैस्तहतसर्वदापरिवारिताः आसांकदाचनमोहेपि
मोदादप्यलयेसुखं प्रयच्छंतिकथंस्पर्शःपरमानंददोनहि आलिंगंतयमानित्यंनिः
शंकेस्वर्गवासिभिः सदाज्ञावशगाःतेनामावपेकहिंचित्द्विज महत्त्वाभिःस्वात्मानंस
ततंपरिचारय नचिकेतःस्वमत्रैतंतमरणंछमाकुचित् सतेसंतिगातःस्वर्गंयदिवा
भस्मतोपुमान् भवतःकोत्रलाभःस्यात्कालकंतपरीतेन इदंसर्वंतवैवस्यात्अधुना
फलत्रभोः विचारोमरणोनायफलकेस्यापितद्भवेत् चेष्टेनसफलेधीमाननिष्कलेन

श्रा· कदाचन सफलेपि फलेस्त्वस्य यच्चान्येष्वन्तेवरं एवमादिवरान् प्राहूय मत्तेन नचिकेतसे लोभय
पु· न्स्वात्मविज्ञानमभ्यस्तो परमात्मावहि नचिकेतास्तु तन्न श्रुत्वा धर्मराजसमीरितं वचनं तत स्टि
२५६ वाक्यं प्रतिभाषत धर्मवित् इमारामास्त्वया प्रोक्ता रूपलावण्यसंयुताः युगपत्पुंजसमारब्धा
२५० त निशेषसुखवेदहेवः एता उत्पातितः सर्वं विनाशाच्चतघोत्तरे सस्यकोनस्यवास्वर्गे धर्मरा
जसुखं तु किं कृतवतः करिष्यति मध्ये केन सुख्यायतां अपि स्वर्गस्थितावध्वस्त्वयावर्णि
ताः सुखं ग्राम्यधर्मेण ताः पुंसो कुर्युः स्वेदयिकाः कथं अन्याभोमनजस्त्रीभ्यो धर्मराज
विचारतः मतिरोधधरानाधैः सुगंधायद्दिवायम कामकानां सुखं कुर्युरासां भेदः कथं भ
वेत् श्रुतीयपया स्तनः कुर्यात् सुखं नारीनरस्य वा देवांगनानां येवैषा देवस्य सुखदायदि मे
दो जातिकृतो जातः फले कोपि न विद्यते सुगंधी च सुरूपी च सुस्पर्शा सुरसा तथा सुश
ब्दा चाकसर्वांगी सुश्रोणी पृथुलस्तनी देवांगना मनो नैषा ग्राम्यधर्मसुखप्रदा श्रुतीदे
वस्य नन्दत्ववैषम्यं किं कृतेपम श्रुत्या दोषान् यथा देवा गुणान् हित्वा च पश्यति तथा स्या
पि च देवानां वध्यास परिनिष्यति श्रुत्या गुणानमन्नेष स्या नित्यं परिपश्यति सुदीर्घवदना
सुहीनी नासादृष्टा करणानना रक्तोमलसमाः जिह्वा मांसास्रकृ चाकरगंधिनी दीर्घनेत्री सुयो २५६

णा च निम्नमनूव्यक्तर्णिका सदाशीघ्रगतिसलद्वृत्तमांसलोच्चकुशोदरी उन्नतपृथुस्तोकसंकीर्ण
यानिविडगातिशोभनाः उत्कारैश्च भंकारैः कमलनेत्कोणानन्दैः गमनैः हसितोदित्व
पुरतश्च निरन्तरं सेवतेमास्मदैवेषामनोनयननन्दिनी तां दृष्ट्वा याहशी प्रीतिर्धर्मराज्ञ
स्ततोस्तिह दृष्ट्वा शचीन्तु शक्रस्य वियतेता दृशी न वा एवं पुत्रादयो भावाः सर्वेषामपि दे
हिनां समाश्च नरदेवानां विषमाश्च परान् प्रति यज्जातीयो हियो जीवः तज्जातीहितस्य
ये अन्नपानाङ्गनाद्यत्र तदेव बहु मन्यते स्तनः परिकरे यद्वत्तज्जुगुप्सायोषिदादिषु ।
भवतो ग्राम्यधर्मादौ यमस्वर्गनिवासिनां तथा स्ततोपि सर्वत्र स्वजातेतरपरत्र हि जुगु
प्सायत एवायं स्ततो हित्वावगच्छति ततो न कोपि संसारे देहः सम्यगिहास्ति भोः कि
न्तु कामज्वरान्तापि नेज्ञातं सर्वशरीरिणां सजातीयेषु सम्यक्त्वबुद्धिमेतत्प्रयच्छति ।
भ्रमं परं गतस्यात्र स्त्रियो पुरुष-- स्यावा कुत्सर्वप्राणिनां देहे स्त्रियो पुरुष – स्यावा
नारी यदित्स्वेकस्मात्तस्यैषानस्य स्वंभवेत् अपरस्याः कुतोनस्यात्तव्यापाराषास्तदास्
एव देहान्तरस्य सततं भवेद्धि सुखदायदि पुंसश्चन्द्रतनया वेषाकुमारस्य भवेत्तद्धि वि
वस्त्राया उरोमध्ये शयानस्यापिता दृशाः– पुत्रश्चेतत्कृतं एवैषापुत्रादेस्तादृशी न हि अ

विप्नोतिसंभोगेनिवृत्तेसमनंतरं तत्क्षणात्पुनरप्यस्मिन्नजातेमदनज्वरे कृतणाषाप्त
स्तनस्यएवंवक्त्रकरोतिहि एवंव्याध्याद्विदोषैर्विसंजातेनैककामुके सखयेयकवतिसे
नसुखनैककदाचन पुरुषोपिसुखनायेभवेत्क्वापिवथरिव स्वस्यवाप्यथवाव्ध्या॰पु
त्रादौहिसमत्वतः ततःकामज्वरस्यापिमहिमाकोपिदेहिनां येनदेहाःसुखायस्युर
सुखायापिसर्वदा उन्मत्तवीजसेवानोयथाहेममयंजगत् अहेममयसंभ्रान्तोवि
लोकयतिमानवः एवंकामज्वराक्रांतःस्त्रीपुंसवपुरास्थिताः सजातीयेषुसुख
तोवैपरीत्यंवमन्यते जरायथाविरूपत्वहेतुःस्यात्विदुषामपि यौवनंतद्वदेवसा॰
त्कामज्वरकरंसदा कामज्वरवशंप्राप्तोधर्मराजततोभवान् प्रशंसेतिवथारेताअपि
दुःखकरीसदा किंबहूक्तेनतेप्येतास्त्वनित्याइतिनिश्चिते प्रियेहिसुखहेतुःस्यात्
अनित्यंसर्वदानृणां यदुस्यातिप्रियंवस्तुतस्यदुःखस्यकारणं सुखंहित्वाव्रजे
यावज्जीवत्क्षुतगणोपुनः वियुक्तेकृतेदुःखकष्टंप्रियतमेततः इमाःप्रियतमाः
रामाःपुत्रपौत्रादयोपिच आयुष्मेमहाराज्यंहस्त्यश्वकनकादयः अयना
सन्पुनःस्वस्तेभवितारःपरेहति नभविष्यंतितेनामीयमकश्रुतमाःस्मृताः

अपि सज्ञा यदा तेषां रामादीनां महात्मनां सर्वं किमपि कुर्वन्तीह दुःखं कुर्वन्ति किं तु ते रा-
मः सभोगतः पुंसां वीर्यं जीवनहेतुकं हरन्ति वनिता यद्वत्तद्वद्धि पुरुषास्तथा विह गतः
सारं पश्यायुष्यं भक्ष भोगात्क्षयायमानं तेजसा रहितः सर्वैरिन्द्रियैश्च जीवन्नः प-
वपुश्चाद्ययाभावा मनः स्त्रोत्ररसायहः धनिनां पुत्रिणां हृष्टे दुःखमेव पितृमेधा म-
नोदुःखाच्च जीर्यन्ते तेजरिन्द्रियाणि महत् तस्मादिमे चरा मायाः अग्निप्याद्दुःखहेतवः ।
नचामी संमता धर्मराजविंतम मत्वमी अपि यत्र ब्रह्मणः प्राक्परमायुर्महात्म-
नः द्विपरार्द्धावसाने तदहत्वल्पमिह कीर्त्यते मानुषाणां हि यः प्रोक्तो वत्सरः स
दिवौकसां अहश्चैव तथा रात्रिरयनं दक्षिणोत्तरे देवतानामहोरात्रैः षष्ट्या सह
शतैस्त्रिभिः संवत्सरो यमुदितो देवानां स्वर्गवासिनां दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैर्वत्सरैर्न
चतुर्युगं कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चेति निकीर्तितं चतुर्युगसहस्रं स्यात् ब्रह्म-
णो दिवसः सदा रात्रिश्च तावती यस्यां तारालोकत्रयी व्रजेत् ब्रह्मणो वत्सरस्तैस्तैः
सहस्राष्टशतैस्त्रिभिः अहोरात्रैः शतं साग्रं वत्सराणां हि जीवति पंचाशद्वर्ष-
मात्रं स्यात् परार्द्धमेकमभवत् ब्रह्मणस्तु ततस्तु द्वितीयमिह वर्तते अयमर्थव्ययः

आ॰पु॰ २४८ श्रीमानब्रह्मालोकपितामहः मरणेयस्यकोप्यवश्यंविध्यतिनदेहभाक् मरणत्रासतःसोपि
नित्यंमीलितलोचनः आलेत्रसर्वदाकिंचित्विचिंतयन्जगदीश्वरः ततःकथंभवान्महीप
रमायुःप्रयच्छसि ततस्तवैवलोकेस्मिन्संसारेक्षणभंगुरे असारेजलबिंदुःस्वधीफेनबुद्बुद
सन्निभे वाहाःसंतुमहाभागगजवाजिरथादयः नृत्यगीतस्वसंपुत्राःइमारामाश्चसर्व
दा पुत्रादयस्सकलायान्मेदास्तेत्वमेयतः अपिविज्ञेनकोनामतर्प्ययेन्मानवभावि
लोकपालविलोकितप्राप्नोत्येवकथंचन सत्यलोकेपुनःसोयंइच्छत्येवनसंशयः ब्र
ह्मलोकेनसंप्राप्तेपुनरिच्छतिकिंचन नजानेपुरुषोवित्तैःस्वर्गगच्छतिकुत्रचित व
ह्निःकाष्टैर्जलैःपद्मनसागरोपुरुषेरपि तद्वत्तदिमतावित्तैस्तर्प्यतेयोनरोनहि अ
पिविज्ञेधर्मराजवंशप्रलय्यामहेस्वयं इष्टवेलामांसतनेत्रेकल्पांडःरव — घातेके मह
श्यामसुन्दरागपीतकौशेयवाससं लावण्यसमनवकुटीविशालनयनोत्पल कंबुग्री
वमहोरस्कमाजानुभुजमद्भुत आदित्यनयनंदेवमादित्यसमवर्चसं महामहिषसं
स्थानेपुरुषंदंडधारिणं आशीविषसमंदृष्ट्वाचिंतेप्राणिक्षपायुतं वेदोदितमहा
मार्गरक्षाकरणकर्मके आत्मविज्ञानसंपन्नेभगवतमनामये समस्तवेषुभूतेषु

ललताग्रेवसंयातिस्विर्विधेःपुमानवि ६

त्रुमित्रविवर्जितं सर्वेषांहि भवांस्तत्स्वर्गस्थिरशरीरिणां गुरुर्भजस्ततो मृत्युःकेनास्मा कं भविष्यति लोकपालोभवान्यावन्नदेहिनस्सोदिविस्थितः जीविष्यामोवयंताव दूर्मराजजनसंशयः अतोवरःस्वयंसिद्धश्चिरकालंहि जीवनं भवतःकृतर्णपाग मोत्तः वज्रशरीरिणां ततोवरःसएवात्रवरणीयोमन्मतोहियः संशयच्छेदकेन्द्याद्ध र्मराजपरोनहि जरामरणमुक्तानां भवतांस्वर्गवासिनां दैवयोगेनसान्निध्यंप्राप्ता त्र यदिकस्मिन जरामरणवान्ममावधस्मात् भवतास्थितः मादृशः पुरुषोजानन्ना त्मानेचपरोत्तया दर्शनेनतपारस्यारामाद्यान्मरुद्भवदाहिये अभिध्यायन्निमानत्रसर्वदा दुःखकारिणः रमेतजीवितेकेनबहुकालंपिबुद्धिमान् ततोजानामि देवानामाने देस्वर्गिणामपि मत्तुजानाचधर्मज्ञनमेप्रीतिःसमीरिते यत्रेतेशरतेदेवाजरा मरणवर्जिताः परलोकएतोमर्त्योद्धाकृत्यानिर्णयविना तमेवब्रूहि भगावन्म हांचेद्धरदोभवान् यमेनलोभ्यमानोपिनचिकेतामहर्मतिः वरमन्यंन्नृणीतेनस्वा त्मज्ञानात्तकथचन एवंसर्वेषुभजेषुगूढस्तिष्ठतिसर्वदा दृष्टाजगत्प्रविश्य तमेकंपरिपृच्छति एवंनिश्चलचित्तेनज्ञानात्मननचिकेतसा यमोभीष्टतमंतस्यावदत्

आ॰पु॰ नमिदं जगौ अन्यत् मोक्षाभिधं श्रेयः प्रेयो नाम सुखं शाश्वतं संसारिके द्विधा तस्मादिहलोके
२८९ परत्र वा श्रेयसा प्रेयसा चापि द्वयोरभिधीयते सर्वदा आददानः पुमान् श्रेयः स्वार्थान्नैव प्रहीय
ते प्रेयसमाददानस्तु संसारं यातिमानवः अनेकदुःखनिकरैर्मोहितो यः सुखाशया यथा।
जलगतो मत्स्यो मोहितो बडिशाशया अनवाप्य सुखं किंचित् दुःखं मरणमाव्रजेत् एवं
स्वर्गं च भोगं च समिच्छन् पुरुषः सदा अनवाप्य सुखं सिद्धं दुःखमेवाधिगच्छति वधबंधादि
कं यद्धृत उराज्ञोपि न निर्द्धनः प्राप्नोति तद्देवाय विरागी दुःखमाप्नोत्यपि नैवाप्नोति सदा
मोक्षी नचिकेतो भवादृशः अनोमिच्चार्थकारित्वात् श्रेयानेयोपि सर्वदा विभिन्नं पुरुषस्व
स्वभावीनो चाधिकारिणा त्वादृशा श्रेयसामिनः सेवद्वाद्यधिकारिणः अनेन च श्रेयसामिनः
सेवध्यानेनमेधसः वेदाध्ययनमात्रेण श्रेयः प्रेयस्तु सर्वदा सेवध्यानेमनुष्येण वेदार्थ
कुशलेन हि बुद्धिमान् प्रेयसो यत्स्यादधिकं श्रेय ईरितं प्रार्थयेज्जन देवान्यो मंदः प्रेयो चया
चते अग्रामं पुत्रपश्वादि ग्रामं समिच्छत्तु घास्थिते अमिरत्नायितेनेन देवादीन प्रपश्य।
ति बुद्धिमान् सर्वमेवैतद्देवाधीनमवस्थितं एतयोस्तु विवेकं च त्वादृशो यावगच्छति ।
अयमेव विवेकेन विचारयति सर्वदा सुखमस्मान्तयादुःखमाभदानापि सर्वदा जंतुरि २८९

कृतिसर्वोपिनचैतद्दृष्यिगच्छति ततःकस्मात्प्रदोषोयंपुरुषस्योपमेस्मृति स्मृतेनजायतेदुःखं
जायतेचानभीप्सितं करणादेःप्रचारेणहृदयतेसर्वदायतः ततःसुखस्वकारेनतेनदुःखमा
सेकरोतितत्र प्रतियत्नमजारत्वात्कल्पायोहतवायतः अर्थंसंपादयेत्तीष्टंइहलोकसु
खप्रदं अर्थतोयंततोदारानभोगान्नानाविधानपि तेभ्यस्तुप्रिप्रजातत्विमनसोपियशस्ते
या स्वर्गादिकं चपुंसःस्यात्सर्वदानियतेयतः एवमर्थेनजायेतदत्तमिष्टमपर्वकं ततः
मस्वर्गयात्येषतत्रभोगाननुपयाम्यपि प्राप्नोतिविविधानदिव्यान्अनेकान्सुखहेतु
कान् एवंस्थितेपुनस्तत्वंसुखबीजंसदाकृणं दुःखहेतुमिदंज्ञानमिहलोकेपर
त्रवा अर्थादीनांतुसंप्राप्तौदुःखंस्यान्मरणांतिके प्राप्तानांचवियोगेस्यभयंदुःसहमेव
च अन्यत्रगमनात्प्राणाःकास्याप्रियस्येहवल्लभः इहजन्मविरतंचित्तंचेतसंजडस्य वा
अप्रियस्यतथैवषांनित्यमागमनंप्रति प्रियस्यागमनेनहतत्त्वप्रियस्यसमागमः उभौ
हृदयगौवह्नीदहतोदिविवाभवि आत्मनोमरणाशांसानतथैवमसुखसहृयात् पि
त्रादेःस्वामिनःस्थापितिनत्वलोकद्वयेस्थितः दिविवामर्त्यवायस्मात्शरीरेतस्यसंतत
ये कर्मांतरेणकिंचामवपुस्याद्दितितमये आध्यात्मप्रवर्ततेदिविवाभवि वासह

आ॰ पु॰ २५॰ सशरीरस्यसर्वस्यकिंचित्तेनसुखंविना विषनिश्रेयसैर्वान्नंस्तस्यसुखंभवेत् एवंश्रेयद्वंद्वंसर्वमठ
स्यसुखदुःखजं अमृतोहंततोकेनममकिंचित्सुखंभवेत् उदर्केदुःखदंश्रेयः श्रुत्वैवपुनसम्यक्कथय धी
मतात्रमयाग्राह्यमित्युक्त्वापिपरत्रगा अशरीरंततोयत्स्यात्सर्वदुःखविवर्जितं सुखंतत्त्वमभव
तान्समनोन्यकदाचन एतत्स्वछाम्यहंसहान्वेदवेदांगपारगान् अशरीरसुखंकिंचित्तुवि
यत्नेवानवाकश्चित् नेयहृदिष्यंतितेषांश्रेयोज्ञात्वाविचक्षणाः विवेकेनह्यणीतत्रस्वय
सत्त्वाद्दशोजनः सत्त्वविवेकिनामग्रेसरःशिष्योममासिभोः मयादत्तान्यतस्त्वंत्यक्त्वा
वानसित्वानवत् प्रियरूपानिमान्कामान्नित्यप्रियकरानपि अभिध्यायन्नदैकास्तांस्तेषा
दुःखोदयिपुद्रान् नचिकेतस्त्वमाहेमीम्यंखलोचित्ररूपिणीं हस्तपादस्थितांत्यक्त्वागतो
सिविगतज्वरः यथानिवह्यावहवोबुद्धिमंतोपिमानवाः संसारजलधौमग्नानिसरंति
नकर्हिचित् अतिदूरौविमौमार्गौसंसारस्थितिभेदनौ कर्मज्ञानात्मकौप्रेयःश्रेयःपुर
रूपागतौ मत्वेज्ञानार्थिनंत्वत्रभवंतंनचिकेतसं यतस्त्वांबहवःकामानचक्षुर्हियंत
स्थुत प्रेयांसाकर्मिणःकामाअविद्यायास्तुमध्यगाः अज्ञाश्चपंडितंमन्याःसर्वदात्मयसे
यानं कुर्वंतिदुर्धियोयानंतंसंसारेभ्रमितांगतिं व्रजंतोमोहसंपन्नादुःखेतेयांत्यविद्यया। १५०

गुरूपदेशरहितामोक्षमार्गाविचक्षणाः अंधाइवस्वयंतन्मेरंधैर्नीतादिशोदश एतेनानावि
धास्तत्रदृष्टादृष्टस्वार्थिनः संसारेस्मिन्महामोहप्रदेनित्यंपरिप्लुताः दैवाद्दूरतः क
श्चिदेकोपारीक्षेवस्थितः अपरोवेदवादेनरहितोध्यक्षमानभाक् गुरूणांयादृशोदृष्टः
पंथाःशिष्येणतादृशः प्रदिष्टमन्यतोप्राप्तागुरुशिष्यपरंपरा घोरांभवाटवीमेतामपरि
ष्टादयंजनः नर्जनेनाडनेनिर्दामदादिपरिलुठने अध्यस्ताहेदमार्गेणरहितःकाममो
हितः आनंदात्मास्वयंज्योतिःप्रतिभातिनकस्यचित् सर्वेषांहृदयेनित्यंवसन्नाकाश
स्याद् निभः इरंगत्वायथापत्नीनिपतेलब्धकस्यहि जालेकश्चिदयंतद्वत्तमानस्तंतवालि २८६
शः कालेननियतास्वर्गमेषायातिवशंपुमान् अपरोनित्यमेवैषमहद्योवर्ततेजनः
प्रमायचैतमोहेननित्यपापरतोहियः अयंलोकोत्रसतःस्याद्देयोवर्ततेधना मृते
सतिपुनस्तस्यदेहःकेनभविष्यति देहःकरोतिकर्माणिफलमात्माधिगच्छति इदंक
थंविरुद्धंस्यादात्मनोस्तित्ववादिनः कृतनाशःकथंनामतस्यास्यालभतेध्रुवः अकृ
ताभ्यागमश्चापिधार्मिकस्यमहात्मनः योदेहःकृतवान्धर्मंभस्मतांसगतोस्तिह तस्यै
वफलंकिंचित्पुण्यपापसमुद्भवं पश्चाद्येनकृतवानात्माभुंक्तेसौकर्मणांफले आत्मनः

आ॰
पु॰
२५१

251

कर्तृताचेत्स्याच्चिन्मात्रक्रियावतः कथंस्यान्नकेनदेहस्यनभवेत्साचनिश्चला क्रियावान्स्पर्शवान
दृष्टस्पर्शोवाञ्छोत्कृतोभवेत् विभिन्नोदेहतस्तस्मादास्तिदेहान्तरेयामिमः अतएवपरोलोकोना
स्तिकश्चिन्मतेमति अपिचेन्मरणंप्राप्नोतिपुमान्लोकंनव्रजेत् प्रियान्नारान्सतांकस्मात् दृ
ष्ट्वानयातिकर्हिचित् देहाद्भ्रमभटैर्व्याघ्रैयेनीयतेपुमान् आक्रोशंकुरुतेकस्मान्नवहि
र्देहतःस्थितः यथाराजभटैर्गेहान्नीयमानोबलात्पुमान् आक्रोशन्नपिकुत्रापिमतः
किंचित्करोतिन शुभाशुभंचतेनात्मानंदेहान्तरगतःस्थितः आत्मनःपरलोकेऽस्यसत्वे
वेदवचोऽस्तियत् ब्राह्मणानांहितत्ज्ञेयंपरविप्रहारिणं दत्तेमतिमतस्तस्मात्यदि
सिद्धिर्जन्मनि भवेत्किमन्यदानेनान्यस्मैषाचनजायते इत्यादिबहुधामूढोबहुधाजल्प
तेतथा कामात्लोभात्तथाक्रोधादयित्वेहाहिनाहिज मन्यमानस्यतस्यैवपरलोक
दर्शिंविना जन्मान्तरेनभात्यस्यबालिशस्यदुरात्मनः एवंवदन्हिपापात्मादुर्जनोनित्य
मेवहि मारंमारंचसततंनवशमेयातिदीनधीः यथावनगतःकश्चिन्मर्कटःकपिचेष्टया
धत्तेनोहेलनंकुर्यात्शाखामारुह्यशाखिनः क्षणमात्रमयंयावत्बाणंप्राणहरंगुणा
त् नमंचातिविमुक्तेनफलमेतिस्वकर्मणः तथायंपापपूरुषोवेदद्वैतविनिन्दकः प्रा

ता

यतोमरणादूर्ध्वंकल्पांतेनश्वेवमेत शानादेरमृतायेयंक्षतापापाद्धिंदवना भैवानामत्रसामर्थ्याति
ज्ञानाभावजोहिंसा वासरेयदिदीषोयेनमस्तोमेननाशयेत् शात्रावर्पितचैवायमस्त्विकिंग्र
हमध्यतः प्रवृत्तमर्छितोयस्माद्देतेसत्यत्रजीवितः विप्रेभ्योमरणेनैवाभविष्यतिकुतो
मतिः ततःप्रमाणतोयत्स्यातयाहृशंतहितादृशं अंगीकार्यमदैवात्रस्वात्मनःक्षेममिच्छ
ता क्षतनाशादिदोषेणस्वात्मनोसत्ववर्जनं युयुप्यनेकववसमानघटेनकदाचन ततः
आत्मस्वयंज्योतिर्विक्रियालेपवर्जितः जीवतोप्राप्यकर्तासभोक्ताचभवतिप्रभुः वेदवा
क्यस्यविज्ञेयःश्रवणेनसदाहृदि अगण्यपुण्यपाकेनकेनचिद्धिमहात्मना श्रवणायापि
वहुभिर्वहुपापविमोहितैः नलभ्यतेपुमान्नेषकथमात्माहिलभ्यते यतोसमोनराःके
विज्ञानेसतंहृदिस्थिते नैवपद्धिपुरुषाबालिशाःकार्यगौरवं अस्यात्मनोत्रवक्तासादा
श्चर्यःपुरुषोत्तमः अवाप्यनगमेयत्नात्ततेनवचसास्वयं लब्धास्यकुशलोज्ञेयायःसाक्षा
त्कुरुतेपरं अशेषगुणमुख्यकोलभेतकुशलंविना कुशलेनात्मविज्ञानसंपन्नेनमहा
त्मना वेदवाक्येनशिष्टः सन्ततशिष्यस्वयुक्तिभिः विजानातिपुमान्नान्यःआश्चर्यमिति
कीर्तितः वक्तातज्ज्ञात्तत्ताचास्यसादाश्चर्यवद्भवेत वक्ताज्ञाताचतेनोभौ आश्चर्यमिति कीः

आ॰
पु॰
२५२

र्तितः अनिस्तत्त्वेणवोधेन यस्मादात्मा न लभ्यते कुशलस्तेन लब्धास्वादात्मनो ब्रह्मरूपिणः आनंदा
त्मस्वरूपस्य लब्धायः कुशलः पुमान् तेनोपदिष्ट आत्मायं ज्ञायते नान्यथा क्वचित् स्वात्मज्ञानवि
हीनेन ह्यपरेण नरेण न ऊहेनैव चिरं ज्ञातुं शक्य आत्मा कथंचन बहुधा चिंत्यमानोपि तर्कैर्नाना
विधैरपि महारण्ये यथा कश्चित् अज्ञात्वा सम्यगेव हि मार्गं स्वसदृशेनैव कथितेनैव नश्यति एवं
भवाटवीस्थानः स पुमान् कुशलेन चेत् उपदिष्टो न चेत्तर्हि तत्र मार्गमन्यं सम्मतिश्च अनो च कुशलः
पूर्वमन्वेष्य आत्मनो हिय: बहुधा भवति तेनायं ज्ञानात्येव पुमान् सदा बहुधायः कुशलः तस्मादन
न्यः सर्वतोपि च ब्रह्म सर्वमिदं तस्मादहमस्मीति निश्चयं अनन्यात्मके निजे तत्त्वे तस्मादन्याति ग
र्नेहि तस्मात्कुशलवत्तोपि भवेत्सर्वमिदं जगत् सूक्ष्मादपि यतः सूक्ष्म एष आत्मा शरीरिणां
अत एव न तर्केण शक्यो ज्ञातुं कथंचन आत्मन्यत्र भवेद्येषां मतिः कुशलशासनात् तेनामु
यन ये नर्कादात्मनो नरकप्रदात् नास्तिकेन हि यस्तर्कः कथितः स्वात्मसिद्धये अनुरूपतर्के
स्तच्छिन्नास्यापयेत ब्रह्म स्वात्मनो तेनोत्पन्नापि या नैषा पुरा कुशलतर्कतः अन्योपि बहुधा तर्कः
प्रतिपन्नोस्त्यनेकधा मतैरस्यां महाभागयापि भिः परिकल्पितः आत्मायं सर्वभूतानां स्यादेकः
कोनेक एव वा एकत्वे सर्वदेहानां इति भेदः कथं भवेत् देहभेदादयं भेदः सा न स्पोमिधीयते

एकस्य युगपद्देहभेदः केन भविष्यति योगिनामिव नैवास्य सिद्धिः कापि समागता संसारे येन
नैकोऽपि बहुधा युगपद्व्रजेत् अपि चेदेक एवायं सर्वदेहव्यवस्थितः सर्वत्रैव बद्धतो नास्य स
देह इति धीर्भवेत् विनोपायमयं याति कस्माद्दुःखसुखादिना सर्वदेहगतं साक्षात् स्वदेह-
गतवन्नुमान् अप्यये पुरुषो ज्ञानी जडोऽपि स्यात् घटादिवत् जडत्वे पुरुषेण स्यात् अमुना किं प्रयो-
जनं न जडार्थं जडे दृष्टे चरार्थं च समं यथा प्रमर्थं तत एवायं देहोऽपि न भविष्यति प्रमर्थो ज्ञान-
संबंधाद्धि नातेन नाथवा भवेत् यदाज्ञानेन संबंधः तदाज्ञाने च किं हितत् अनित्यं वापि नि-
द्वि त्यं वा पक्षयोरुभयोरपि प्रकाशयेत् विज्ञानं स्वेन वा तत्परेण वा इत्यादीन् श्रुतिमार्गेण विरु-
द्धान् ककचोपमान् तर्कान् बहुविधान् मूढाः कल्पयति स्वबुद्धितः एतैस्तर्कैरनुत्पन्नाश्र-
ति विश्वाससंश्रयात् विनश्यति मतिर्नूनं अथवापि विपर्ययात् तत एषां मतिः साध्वी धेनु-
वत्तर्कसिंहतः सदारत्ना महाभागा स्वात्मनः क्षेममिच्छता नास्तिकेभ्यः परेभ्यश्च सर्वदा
त्मव्यवस्थितिः प्रोक्तैषा ज्ञायते भ्रस्या सर्वेषामिह देहिनां आत्मविज्ञानसंपन्नः कृपालुश्च
हृद्दिह तदा सुखेन विज्ञातात्मा नान्येषां प्रजायते प्रायमवान्यो भवानत्र स्वयमेवातिभाग्य-
वान् आश्चर्यं त्वहि पदैर्यं प्राप्तोऽस्य वितर्ययतः यथा प्रलोभ्यमानोऽपि गतो न विषयं प्रति त्वा

आ॰
पु॰
२५३
253 आनंद

हृष्टेन नचिकेतस्तात प्रह्वाजन्मनिजन्मनि शिष्याश्चमोजगामस्मिन् सलभोनभवाहशाः नानाविष
यस्त्रामैमात्मनोहिगरुकएणपिच लोभ्यमानोपिधेर्यात्रच्युतःसपुरुषोत्तमः इदंधैर्यंहिकस्यापि
न्नासीन्नास्तिनभाव्यति त्वयियद्दर्तितेनातशिष्येममकुमारक ममापिनेदृशोधैर्यंवर्त्ततेयथा
दृशंतव यतोजानामिंदृ निमें द्दात्मनिधिंहृदि निहितस्यामरत्वंचसाधिपत्यमसदेहक अनि
त्यैवतदधाप्यत्रतदहुद्धिर्ममेत्तिहि नासीत्सर्वंचतानेवंमतिस्त्वत्तेयथा अध्रुवैर्नहियत्ना
यैध्रुवंमोक्षंमयाप्ययं यतएवमविज्ञायनचिकेतश्चितोमया अग्निरीदृशनित्यस्तदामरत्वमस
मासवान् आभूतसंप्लवस्थानंनित्यंनेवाविनाशियत् एतदर्थंपरायज्ञान्कृतवानस्मीदति
गान अहंहिमहतःक्लेशादिमामभिसमागतवान् कामयमानस्यसर्वस्यस्वप्रियस्येदृव
या क्तनः यत्राप्तिरनाप्यासात्स्वाद्भिर्भोजनादिव अनायासात्त्वयालब्धंतत्सर्वंत्यक्तवा
नभवान् आत्मकामजगतस्थानंमहान्तस्तुतिंसंस्तवं वेदैःसर्वैस्तुतंतन्महज्ज्ञेयमनेक
धा संकल्पस्यप्रतिष्ठानंनानाविषयभेदिनं अनंतदेशकालादिसर्वभेदविवर्जितं अभय
स्यपरंपारंयतोनास्त्यभयंपरं दृष्ट्वायथातथादेवंत्यक्तवानसिपाप्मान् नाहंत्वंतथा ि
मानीरात्मनोदर्शनापरि यस्यनेदर्शनात्प्रीतिरानंदात्मस्वरूपिणः तेबुद्धिसाक्षिणंदेवं

दर्शमकृतात्मभिः बुद्धिर्यथाप्रकाशेषुनहृतगह्वरेष्ठमवस्थिते सर्वभूतानिस्वस्थानप्रविष्टंतेषुस
र्वतः नमोवत्रिहृतसर्वदेहोहृदयगह्वरे पुराणंपुरुषंस्वतनवीनमपिसर्वदा अस्म
स्मीतियोगसमास्याग्रात्मनीश्वर स्वप्रकाशंसदैवतं मत्वाधीरोनिबुद्धिमान् हर्षशो
कौसहसागोविजहातियथाभवान् धीरोध्यात्ममयाद्दत्तज्ञानभवान्त्वणातोखिल एतत्सर्वा
त्मकंरूपश्रुत्वागकृत्संस्वात्मुमान् समस्यगात्मतयातन्हृत्स्वीकृत्यचसमयतः अत्रधर्माविरु
द्धायेमतितत्त्वपदार्थयोः त्यक्त्वाखिलेधर्म्मिमात्रचैतन्यस्वरूपके सूक्ष्मात्मत याप्राप्तो
यःसदासोत्रमोदते मोदनीयमिमंलब्ध्वास्वात्मानंदात्मस्वरूपके आनंदसमेहृदयमाप्नोग्य
दुरोर्धत्वात् विव्रतद्वारकेतत्वात्प्रमात्तेनचिकेतसे आनंदसद्मनिभवान्प्रविष्टइतिमेः
मतिः एतत्प्रवेशसंरोधकारणाविषयार्गलाः भग्नायतस्ततःकेननवरोधोभविष्यतिः
एवमक्तेपमेनायेनचिकेतामहायशाः मरणेस्वात्मनःसत्तामर्थतोपिजगामसः श्रेयःप्रेय
इतिप्राहविभिन्नवशतोतथा आत्मनोमरणोत्कर्णायापिनामपितंप्रति नत्सर्वस्वात्मनः
सत्वेदेहाद्भिन्नस्यसंभवेत् देहात्मतापदानेषातदेदमपपद्यते इत्यविचार्यमतिमान्स्वः
येस्वीकृत्यचात्मनः पप्रच्छातिविशेषेणस्वात्मनोत्रयमेप्रति धर्म्मराजमहाप्राज्ञगरोसर्वं

आ.पु. २५८ 254

त्रैलोक्य धर्माधर्मविनिर्मुक्तं कार्यकारणवर्जितं कालत्रयेण निर्मुक्तं सर्वद्वन्द्वविवर्जितं यत्ते
पश्यसि तद्वदस्व मह्यं शिष्याय कौन्तेय एवमुक्ते यमो राजा नचिकेतसमब्रवीत् सर्वधर्मविनिर्मुक्त
मानंदात्मानमद्वयं प्रणवेनात्मरूपेण स्वाभिधानेन सर्वदा अभिन्नमभिधेयं तं बुद्धिसाकर्पैहत
वे यदनीयं परं ब्रह्म सर्वे वेदा वदन्ति यत् तपांसि पि च सर्वाणि कृच्छ्रादीनि सहस्रशः तपोभिः श्र
द्धयैर्येयस्मादेष परिव्रजेत् वेदवन्तेन एवैतत् तपांस्यपि वदन्ति च नारीणां स्मरणं त्वासां की
र्तनं ताभिरेव वा अभिलषेव काचिच्च क्रीडयता द्विरूपिणी प्रेक्षणं च तथैवासां कामासक्ते
न चक्षुषा गुह्यानां भाषणं न हतग्राम्यधर्मोपकारिणांऽयमेभवतानस्मग्राम्यधर्मोपका
रिणी इति पश्चिन्तनेन स्यात् संकल्पः कामुकस्य हि अनया सह संभोगं करिष्यामीति निश्च
यः कथितो ध्यवसायो पुरुषन्तनत्र कारणं ग्राम्यधर्मगमनं ललनायाः सखप्रदं क्रि
यानिर्वृत्तिरित्युक्ता सर्वैरत्र मनीषिभिः स्मरणं कीर्तनं क्रीडा प्रेक्षणं गुह्यभाषणं संक
ल्पो निश्चयश्चैव क्रियानिर्वृत्तिमष्टमी वर्जयेत् वर्जनं तत्र ब्रह्मचर्यमुदाहृतं यदिच्छेन्नाम
हात्मानो ब्रह्मचर्यं चरन्त्यपि तत्ते संग्रहेणावक्ष्ये ओमित्येवावधारय एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एत
द्ध्येवाक्षरं परं एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् फलं भवति नैवात्र संशयः कोपि

वियते एतदालंबनं श्रेष्ठमेतदालंबनंपरं एतदालंबनंज्ञात्वाब्रह्मलोकेमहीयते अयमोब्रह्मणो॰
भावोसर्वदैवाविभावयेत् नजायतेनम्रियतेस्वयंज्योतिःस्वरूपकः नायमात्मकृताञ्चित्स्यात्का
रणाभावहेतुतः अस्मादपिनकोपिस्यात् द्वितीयाभावहेतुतः अजस्तेनायमात्मास्यात्नि
त्योजन्मविवर्जितात् यतोनित्यस्ततःशश्वत वर्ततेत्रजगत्त्रये शाश्वतस्ततएवायंपुराणोस्तिम॰
हेश्वरः पुराणोनवएवात्मासर्वेषामपिदेहिनां हन्यमानेशरीरेस्मिन हन्यतेनैवकस्यचित्
हन्यमानेच्छेद्यहतनभोनेवात्रहन्यते हंताचेन्मन्यतेहंतुं हतश्चेन्मन्यतेहतं उभौतौनवि॰
जानीतोनायंहंतिनहन्यते कार्यकारणयोर्नाशोवधउक्तोमनीषिभिः अकार्योकारणःकेन
निहंतिचकथंहतः देहेंद्रियगणोन्यस्त्वात्मानेनभसासम हन्मीतिमन्यतेयश्चासोहन्य॑॑
॑॑तेपिच ज्ञानवंतावपिनतौजानीतस्त्वेएतयोः विपरीतमिदंज्ञानमवध्येवधदर्शनात् सतो
नवियतेनाशोवस्तुनोत्रकदाचन सन्नात्मासर्वदाकेनवधमर्हतिदेहवत् अणोरपिननास्त
स्तिकेषांचिदपिवादिनां मतेकेनात्मनःस्यादपितस्मादणीयसः महतस्तुननाशोस्ति
कालादेर्वादिनांमते केनात्मनोभवेदेषमहतोचमहीयसः आत्मनोनस्वभावेनविनाशो
वस्तुनादिवत् ततःकारणतोनाशोवर्णनीयोमनीषिभिः कारणानिचसर्वाणिविनाश

श्रा॰ पु॰ २५५ 255

मतिर्योनिर्वै देहेन्द्रियगणं प्राप्य नाप्य वृद्धिं व्रजेन्निरि वृहद्रूपान्तरस्यात्मा गुहायां वै व्यवस्थितो यतः जन्तोः
सर्वस्य केनाप्यकारणेनैर्नाशमेष्यति गुरुप्रसादतः स्वच्छचित्तो त्र विजितेन्द्रियः दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सु
खेषु विगतस्पृहः आत्मनो महिमानं तं महत्त्वाणुत्वमव्ययं आनन्दात्मस्वरूपेण भेदगन्धविवर्जितं
पश्यत्यात्मतया येन संहृतिन्न च हन्यते दूरं याति समासीन आत्मायं सर्वदेहिनां यतः सर्वगतो नित्य
विक्रियालेशवर्जितः नतः समान एवात्र शरीरे याति सर्वतः बुध्यादीनां हि संयोगात् विपादि
मद्भेमेति च जलेपथ्यैवभूतानां संयोगात् तादृशो भवेत् अमदश्च स्वभावाय आनन्दात्मस्वयंप्रभः
श्री कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति मतो यो हि विभिन्नः स्यात् सो नात्मा त्र घटादिवत् ममात्मा
नेकधा तादृक् ज्ञातुमर्हति मूढधीः अशरीरं शरीरेषु तन्न अनवस्थेष्ववस्थिते महान्तं विभुमात्मानं
मत्वा धीरो न शोचति शोको ज्ञानसमुत्थोऽयं अज्ञाने स्वात्मबोधनात् विनष्टे केन शोकः स्यात् देहे
तुः पुनरस्य सः अयमात्मा विभुत्वेन महानयः परिकीर्तितः नाध्यापनेन नाध्ययनेन नाधेयान
बहुश्रुतत्वात् नानाशास्त्रोत्थविज्ञानात् न लभ्यो जन्मकोटिभिः एष यं प्रति देवेशो दर्शये हि निजं
वपुः गुर्वादिरूपमापन्नस्तेन लभ्यो धिकारिणा यत एनं प्रति स्वात्मतादात्म्येनात्मनो वपुः आ
नन्दात्मस्वरूपं यत् तत् साक्षात्कृतवान् प्रभुः नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः नाशान्त २५५

नमानसोवापिप्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् पुण्यात्माक्रोधरहितोजंतोर्जंतौक्षणेक्षणे आत्मनश्चिंतया
युक्तोरागद्वेषविवर्जितः अहंब्रह्मेतिविज्ञानादात्मानमवलोकयेत् ब्रह्मक्षत्रादिकंविश्वं।
अन्नंयस्यमहात्मनः मृत्युःसर्वहरस्तद्वत् शाकस्तपार्थिवस्थितः अन्यःकश्यमात्मानंजा
नीयाद्वात्रसंस्थितः सएवचेत्मवेदात्मा तस्मादात्मप्रबोधतः जानीतेसकलंचितेनपरोक्षक
थंचन अयमात्मावगंतव्यउपायेनामुनासदा तत्वंपदार्थोविपुषापरिकल्पौद्विधासदा।
एकःकर्मफलंभुंक्तेभोजयत्यपरोपिते एवंकर्मविपाकेनजातेस्मिन्हिशरीरके उभाव
पिचबुद्धिस्थावुत्कृष्टस्थानकप्रियौ विलक्षणस्वभावौचभोक्तृताभोक्तृतादिगौ वेदवाद
रतैःप्रोक्तौनित्यंपंचाग्निधारिभिः त्रिर्वेलनाचिकेताग्निर्यैश्चितोचमहात्मभिः प्रापस्ते
ब्रह्मविज्ञानानरहिताभेदमेवहि वदंतिजीवपरयोर्यावत्तस्त्रसमागमे नाचिकेतम
मुचित्वासर्वंशुद्धधियोहिते प्रणवेनात्मनःपश्चात्कृत्वोपासनमेकान्तः तत्पदार्थस
यःसेतुराजानानांमहात्मनां संसारसागरस्यास्यपरंपारंतितीर्षतां अभयंब्रह्मपात्म
ततसदाकल्पनपानया भोक्तारंरथिनंविद्धिशरीरंरथमेवच बुद्धिंतुसारथिंतद्वन्मनः
प्रग्रहमेवच इंद्रियाणिहयांश्चैवविषयानस्यभूमिकाः बुद्धेर्यथापिमित्रःसन्भोक्तानात्म

श्रा॰
पु॰
२५८

256

परात्मनः तथापींद्रियबुध्यादियोगादात्मैवकल्पितः भोक्तातद्योगान्निर्मुक्तोगम्यएषपरेश्वरः
योत्येतेपरमात्मानंभोक्तातोपविद्यापहि इंद्रियाश्वान्विनिर्जित्यबुद्धिसारथिसंश्रयात् वै
रागपंकवचंयातिसौयुस्यमात्तबुद्धिसारथिः हठधैर्येणमनसाप्रग्रहेणेंद्रियाभिधान् वाजि
नःस्ववशेकृत्वापरंयातिनचापरः रागबुद्धिस्तुयोत्रस्यान्मनसाधैर्यवर्जितः तस्येंद्रियाण्य
वश्यानिदुष्टाश्वाइवसारथेः विरक्तोयस्तुलोकेस्मिन्मनसाधैर्यसंयुतः तस्येंद्रियाणिव
श्यानिसदश्वाइवसारथेः यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कःसदाशुचिः नसतत्पदमाप्नोति
संसारंचाधिगच्छति यस्तुविज्ञानवान्भवतिसमनस्कःसदाशुचिः सतुतत्पदमाप्नोतियः
स्माद्भूयोनजायते विज्ञानसारथिर्यस्तुमनःप्रग्रहवान्नरः सोध्वनःपारमाप्नोतितद्विष्णोः
परमंपदं विरक्तानंतएवैयेबुद्धिर्विज्ञानरूपिणी मनस्तुधैर्यसंपन्नंनित्यंयन्नस्त्वकामुकं पुं
सामेतावकथितमनयावैधनायच मोक्षःप्रत्यक्तमुद्दिष्टंवहिर्हेवैधनेनया प्रत्यक्तंकार
णंनित्यंवहिर्हेकार्यसंश्रयं महाभूतात्मकाएतेशब्दाद्याविषयाःसदा इंद्रियाणांहिकथिताः
कारणंसर्वदेहिनो इंद्रियाणितथैतानिविषयग्रहणान्यपि मनोयोनीनिसततंव्यापारयं
तितथतः सुखमेतावतानहतदुःखमाभुद्दितीदृशे मनोनिश्चयविज्ञानरूपांबुद्धिमपेक्षते बु

द्धिर्हिरण्यगर्भस्यबुद्धिंसर्वस्यकारणं अपेक्षतेमहत्तत्वंसापिलिंगशरीरकं अविद्याप्रभवं
नित्यमप्युक्तंस्थूलदेहतः विलक्षणांहिसाविद्येमायाचपुरुषंपरं पुरुषस्त्वात्मनोनैवक
दाचन्यमपेक्षते यतस्ततःपरंप्राहुरेनांहितत्परंपरां इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाअर्थेभ्यश्चपरंम
नः मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मामहान्परः महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः पुरुषा
न्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिः इयमेवपराज्ञेयानित्यानादिकालरूपिणी संवित्स्वयंप्रभा
यस्माद्धेतोर्नास्तिपरागतिः इदंस्मात्परंचास्मात्परंतस्मात्परंतथा पुरुषान्नैवयात्येवमेषा
हेतुपरंपरा पुरुषेकारणाभावान्नगतिरस्मान्नविद्यते परात्ततःपुमानुक्तःपंडितैःपरमा
गतिः एषुसर्वेषुभूतेषुगूढआत्माशरीरिणां गुरूपदेशतःसर्वंस्पष्टंनैवप्रतीयते यथास
र्वेषुकाष्ठेषुगूढोऽग्निर्मथनात्स्फुरा गुरूपदिष्टयासम्यक्कृतत्वमस्यादिजन्यया दृश्यतेत्वग्र्यया
बुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिः आत्मनोज्ञानकामामनने नैवयोगंसमाचरेत् वागादिमिंद्रिय
गणंज्ञानकर्मोभयात्मकं स्वकार्येभ्योमनसादौनियच्छेत्संयतः प्रज्ञान्यथातिष्ठेत्तान्
वाक्यादाहृत्यभजलान् नियच्छेदन्वयंगालायामध्यानामभिरेजकः मनस्तच्चबलेनित्यंप्रसाद
करणोद्यते महागज्ञोयमनित्यंबुद्धौचाकुशरूपया नियच्छन्निश्चयात्मिकाहठवैराग्ययुक्तया

आपु.
२५८
257

बुद्धिंतांमहतींशास्त्रेज्ञानेबुद्धेःकारणे नियच्छेत्तच्चविज्ञानमात्मेदात्मनिकेवले अत्रायंनियमेज्ञे
यःप्रकारःपंडितैःसदा कर्मेंद्रियाणिकुर्वंतिव्यापारंयेशुभाशुभं सुखार्थमेवतेसर्वंतथाज्ञा
नेंद्रियाणिपि सुखंप्रयोजनंतत्रदज्ञानेचापिकारणं व्यवस्थितंतदुभयंमनोमात्रविजृंभितं ।
सुखज्ञानात्मकस्यास्यमनसोनिश्चयात्मनः ननिश्चयंविनायस्मान्नविद्यतेसुखकारणं सु
त्यादिनाजनीगछेत्सर्वेषामिहदेहिनां सनिश्चयोबुद्धिरूपोमनसःकारणंहियः हिरण्य
गर्भजांबुद्धिंविनानैवात्रसंभवेत् नद्यादिषुनीराणियथानजलदंविना धीमतांहिधिय
स्तद्वत्तेनेश्वरेछांविनाक्वचित् इयमीश्वरसंस्याताबुद्धिर्विश्वस्यकारणं जडाजडस्यसर्व
स्ययथानःस्वमधीरिह यथानःपुरुषोयद्वत्बुद्धिमात्रविजृंभणात् महाभूतानिदेहांश्च
सृजतेत्रचतुर्विधान् तेषुसर्वेषुसर्वत्रस्वयमेवावतिष्ठते एवंहिरण्यगर्भोपिभगवान्स्व
तभावनः स्वात्मबुद्धिविलासेनसृजतीदंजडाजडं सृष्ट्वाचविविधान्देहानचरस्थिरशरी
रिणः आस्तेतेषुसर्वेषुसनिर्भेदोपिभिन्नवत्सदा अतस्तद्बुद्धिरेवैषाबुद्धिर्येवात्रयोगिनः का
रणंसकलस्यास्यदुःखजालस्यसंसृतौ तस्याःकारणमीशानःपरमात्मामहेश्वरः सवि
पेब्रह्मणोबुद्धेरेकएवनिरंजनः अहंब्रह्मेतिविज्ञानादविद्याकंचुकक्षये अधिदैवात्मनोबुद्धि

ति

गतेदात्मनिकेवली विलीयतेयत्तत्रचिंतनीयामदैवमा एवंचिंतयतस्तस्ययोगिनःशुद्धचेतः
सः अहंब्रह्मेतिविज्ञानंभेदपर्वतभेदकं अचिरैवापिजातस्सञ्जायतेशुद्धपुञ्जतः जातेतस्मि
न्नविद्यायाःक्षयोभवतिसर्वथा अविद्यायाक्षयोनस्यात्ब्रह्मधीकारणंविना ब्रह्मणोबुद्धि
नाशेयन्नभवेद्योगिनोपिधीः बुद्धेरभावेनभवेन्मानस्यतदभावतः व्यापाराद्दृश्यमाणोनभ
वेद्दुःखहेतवः तदभावेदुःखेनाप्यणुमात्रेचगच्छति किंतुनित्यस्वयंभातमानेदा
त्मानमद्वयं अवाङ्मनसगम्यंतमाश्चर्यंकुशलोव्रजेत् अहोमायाबलेचित्रेएकस्मिन्
भेदवर्जिते नलीयतेलीयतेचस्वयमेकाजगज्जनिः उत्पन्नंयस्यविज्ञानमहंब्रह्मेतिकेवलं
तेनास्यदर्शनंयातिनापरंतन्मतिर्यातिनिमा एकमेवयथानेत्रंवाममपश्यतिनेतरत् स्यान्नभेदा
त्तथैवात्मासर्वभेदविवर्जितः एकएवचयोगाख्योनाविद्यापरिपश्यति पश्यत्येतामयोग्या
ख्योस्यान्नभेदात्तलीयते मायासाकल्पतास्यापिसहतेतन्निरूपणं एकएवस्वयंज्योतिराते
दात्मागुणोद्वयः मायायाश्चाश्रयस्तद्वद्विषयश्चमहेश्वरः माययापिचमायायाःसर्व
धादिविवर्जितः स्वयंचसदसत्वादिविकारैरपिवर्जितः भावरूपाज्ञाहेतुःसद्सद्रूप
यस्तया गामिनोपिचदेहसाहेतुरस्याचनश्यति नष्टायामपिसंसारोननश्यतिकदाचन

इत्यादिदुर्घटत्वंस्यात् यस्मात्तस्मादियंसदा मायातिदुर्घटेत्येवंवदंतिसकलाजना दुर्घटत्वमविद्या
याभूषणंनतदूषणं कामिनः कामितायद्वत् क्रोधिनःक्रोधितायथा भूषणंदुर्घटतायाश्च
दुर्घटत्वेनथैवच संघटस्यभवेद्यद्धि दुर्घटत्वेनदैवतत् गच्छेत्तद्दूषणंनोनैवमविद्यासंघटयतः
अहोधार्ष्ट्यमविद्यायायदियंसविवर्जिता सर्वमानैर्विरूढाच तिष्ठत्येवनतिष्ठति तस्मादेतत्
कृतेदुःखविरक्तःसततंपुमान् महायत्नंप्रकुर्वीतसर्वदुःखप्रशांतये हिरण्यगर्भजाबुद्धिःशांत
आत्मानिलीयते यस्मिंस्तस्यात्मनोज्ञानेयतध्वंपुरुषोत्तमाः इतिश्रुतपरित्यज्यजाड्यंमाया
विनिर्मितं आत्मनोब्रह्मरूपस्ययतोमोहःसमागतः निद्रांत्यजतसंपन्नायतःपरवशाद्मे
कामादयोत्रसर्वस्व[illegible]हरंतिभवतांसदा स्वप्नोयंभवतांभूरिभीतिदःसमुपस्थितः यतोहं
ममतावशात्दुःखमेतदुपस्थितं गर्भस्थोदंतयाजातःकुमारोप्ययौवनायुवा वृद्धोवृध
धवांस्तद्वत्निर्द्धनोधनसुखीतथा दुःखीसदारोगीनिर्द्धारःअपुत्रःपुत्रवानपि देहेहंतास
मावेशाद्धिताघषोपिगच्छति अहंतानतथाप्येषाममताभूरिदुःखदा शत्रुर्मेसायंदुः
साधःसर्वदाप्यपकारकृत् सुहृदेषःतथास्माकंसर्वदैवोपकारकृत् मित्रमेषतथास्मा
भिर्वर्द्धापहतोयतः उदासीनोयमस्माकंकुरुतेनप्रियाप्रियं ममत्त्वत्रादिकंतद्वतत्र

सारं संसारमेववा कामक्रोधस्तथा लोभो भयं मोहोपि वा मम अस्तिनास्तीतेवमादि भेद्येति सहस्रधा
मरणं च पुनर्देहग्रहणं पुनरेव तत् गर्भवासादिकं भयं चक्रवत्परिवर्तते एवमेषोतिदुःखो
नो कारणं स्वमनुआगतः ततो जाग्रत विद्वांसो भयमेतदुपस्थितं भवतां यदि निर्द्वंद्वयवर्त्म
प्रदर्शिका स्वयमेव नयाम्येतान् व्रजेतो कुशलान्वरान् विनिद्रास्ते महात्मानः सर्वभूतदया
पराः बोधयिष्यन्ति वा सामानुपायैर्विविधैरपि निमित्तान्योगजनकान्योगज्ञानयोगधी
विदः शिक्षयेयुः शनैस्तद्वत् भवंतोप्युपदेशकाः निबोधत महाभागज्ञाम्पतिर्द्वंद्वविहायहि
आनंदात्मानमद्वैतं वरान्प्राप्य स्वयंप्रभं नचिकेतः स्वयामतः संप्राप्य विविधान्वरान् यथ
अभवत् नामा बोधो नैव [illegible] भविष्यति ततो विनष्टेमिं हंती भवतां देहदेष्याति अतिसूक्ष्म
नमो मार्गो विषमस्त्वाधिकारिणः ब्रह्मात्मबोधसंज्ञाय मम मंत्राः भवत्वतः क्षुरस्यादृशी
धारा त्रिःशाणकषितस्य च अनेकधानसरव्यसामार्गस्यस्य निरंतरं पतंतो सरहितैर्यं हत
पुरुषैः साडरत्यपा सिंहव्याघ्रादिसंकीर्णे दुर्गमे च महावने एवमेतद्धि विज्ञेयमात्मज्ञा
नं महात्मभिः दुर्गमेमवक्ष्ये पुर्यायद्राजमार्गमसमेतते वदंति कवयस्तद्वत् दृष्टवंतः पुराहि ये
एनं मार्गं महात्मानो माहृशा कुशलाअपि [illegible] अस्मादात्मा तु जेतनामेकएव व्यवस्थितः आ

259

तोप्यव्ययः पुरुषईरितः अव्योन्नखाज्ञाकायाति निर्मोयाः परमेश्वरः अनंतोयत ५ ॥

नेदात्मा स्वयंज्योतिरेवा अनसगोचरः शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गंधस्तु पंचमः अस्मिन्न विद्यते
यस्मात् दृश्यते तेन नेंद्रियैः अव्ययः शनैर्विनाशस्यात् यथा स्पर्शवतामिह सकेनात्र भवेयस्मा
त्कोपि भूतगणो नहि अतोऽव्ययमिदं ब्रह्म नित्यं नाशविवर्जनात् अनंतमपह्नवेहत्तत्त्वादि
मतत्त्वमसज्यते यथाव्यक्तादिकं नायं अनंतवान् पुरुषः परः हिरण्यगर्भबुध्यादेरेव तत्प्रकीर्तितं
तस्मादपि परं यस्माद्व्यक्तो विक्रियायुते अविक्रियस्ततैवायं पुमान्नित्यउदीरितः एवं
गहत्त्वत्वादनंतत्वात् यथामत्वा स्वयुक्तिभिः संसारमृत्युमुखतो मुच्यते तत्र पुमान् सदा देश
कालस्वरूपाणां देशाद्यैः पुमान् हियः तत्त्वज्ञानान्मृत्युमुखतो मुच्यते तद्वृत आ
श्चर्यकारणं यस्मात् सत्यं यशः कीर्तनात् श्रवणाच्च भवेत् ब्रह्मलोकोमस्याद्भिरादिना ।
श्रवणात्कीर्तनाद्यावन्मननाच्च तथा भवेत् अनंतफलसंप्राप्तिरेतस्मात् वचनाद्ध्यात् ।
नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनं उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते य इमं
परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानंत्याय कल्पते एवं संग्रहतो ब्र
ह्मप्रोक्तं प्रणवनामकं विस्तरेण च तद्धर्ममिदमाह यमो वचः नायमिंद्रियतो लभ्यो
नचिकेतः कदाचन आनंदात्मामयायस्तत्संग्रहात्प्रागुदीरितः इंद्रियाणि परंयानि सा

त्मनः संसृजे विभुः बहिर्मुखत्वमतस्तानि हिंस्तानीव भांति नः राजा यथा त्र सामंतैर्व
हिर्विषयरानतः आंतरस्यापहरणात् तेस्यहिंसितवानिव आनंदात्मानमंतस्थमद
स्याविषये तथा शब्दादीन्दत्तवान् यस्मात् तस्माद्धिंसितवानिव विरोधिनो यथा रा
ज्ञो बहिर्विषयवासिनः सामंतान्युपहन्यस्ते हि छिद्रे छिद्रे समीपगान् इंद्रियाणि तथै
वतानि बहिर्विषयगानि हि आनंदात्मविरोद्धारो हन्युः कामादयस्त्विह इंद्रिये
ष्वेवायं शब्दादीन्परिपश्यति नानंदात्मानमंतस्थं महाराजसमं सदा इंद्रियाणां बहि
र्भावे मनोपि बहिरेति न तत् तेषामंतरवस्थाने बहिर्नेति मनः क्वचित् इंद्रियाणां स्व
देहांतर्नयनं दुर्भाणां त्वणा धीरः कश्चिन्नयेतानि स्वांतः शांत्यादिसंयुतः तेषामंत
रवस्थाने बहिर्गंतुमशक्नुवत् द्वाराभावात् मनस्तिष्ठेत् देहस्यांतरसंश्रयं नवद्वारे
यथा बद्धकपाटे मर्कटः स्थितः गेहे विचेष्टा तत्रैव आनंदमन्नवति प्येत आंतर्नीतं
मनस्तत्र शास्त्रसंस्कारसंस्कृतं मोचेद्बोधः कृतं स्वात्मसाक्षात्कारमसंशयं अमी

आ॰
पु॰
२९
260

भिरिंद्रियैर्नित्यंवहिर्विषयचारिभिः आत्मनोन्यांस्तुशब्दादीनिहवामन्त्रवापिये विषयान
धिगच्छंतिविवेकज्ञानवर्जिताः विस्तीर्णस्यात्मनोमस्तोव्यापिवैर्यादिरूपिणः देहेदेहेव
शेयांतिविवशाहीनचेतसः मत्स्यायथात्रजालेनमृत्युंयातिविमोहिताः मृत्युपाशवशंप्रा
प्तानस्थिरजंगमदेहिनः ब्रह्मादीन्नेवपर्यंतानानिरीक्ष्यायविवेकिनः ध्रुवंविज्ञायमोहं
तमध्रुवंकर्मणःफलं प्रार्थयंतेकदाचिन्नतवद्दृज्ञोतमपंडिताः इंद्रियाणांव्यापारान
नधिगच्छंतिचेतसः विषयग्राहकंचेतोयेनयेनाधिगच्छति स्वभावाद्यातिघातन्नधर्मी
द्विभ्यःपरंत्वया दृश्यमानंस्वरूपंयत्एतदेवनचापरं परिशिष्टंकिमन्यास्तितस्मादात्मः
स्वरूपिणः कालत्रयान्तरेयत्तुयच्चकालत्रयात्मकं तत्सर्वमत्रचाव्यस्तरज्जुसर्पादिवं
यथा येनजागरणेनदृष्टं स्वप्नेचपरिपश्यति चेतसःसाक्षिणासैषमात्मज्ञेयःसदानघा
विभुत्वायःपुरात्मानेमहात्नेषमपोषितः यस्यविज्ञानतोधीरानशोकंयातिकर्हिचित् यहममप
ध्यंदवेदस्यात्मानंजीवमंतिकात् ईशानंभूतभव्यस्यनततोविजुगुप्सते अंतिकेस्तिसदैवा

न्माजीवरूपोपियः पुमान् पत्नानां कर्मणां भोक्ता सर्वदा मधुरूपिणां योविजानाति तत्रायसंशयः
केनदेहेन ना निद्रां वापि च केवलायं कृतं तेन कस्य चिन्त्वेयं जानन्नात्मानमद्वैतं प्रपंचरहितं शिवं
हिरण्यगर्भो भगवान्जातो यस्मान्महात्मनः यः सर्वं तपसो जातः कृच्छ्रचंद्रायणादिका
त ब्रह्मांडपिंडजनकादखिलादपि नीरतः ब्रह्मणो जनकंय त्वचतुर्विधशरीरगं य
दात्तखिलां बुद्धिं तदेतत् ब्रह्म विद्धि भो सर्वबुद्धीः प्रविश्यैव नभावतत्सर्वतोगतं देव
तातपसः शर्वयाजाता प्राणरूपिणी अदितिः सर्वतोजातमन्नमत्ति यतस्त्विदं सर्वदे
वमथीनहृत्सर्वं भूतमयीतया जायते विविधानेतत्प्राणिभेदसमाश्रयात् ततरूपमपि
यत्तत्वं ब्रह्मजानीहि स्तवत अदितेर्जायते यो यं विराडग्निस्वरूपधृक् अरण्योर्निहितो नि
त्यमथरोत्तरसंज्ञयोः गर्भं दधाति गर्भिण्यो यद्वत्स्नेहसमन्विताः अरण्यां भ्याध्यनस्त
द्वत अग्निरित्यं महेश्वरः लोके घृतकलेपस्तेषु स्थितैर्निद्राविवर्जितैः ईड्यो देवैर्मनुष्यै
श्च स्वर्गमोक्षाभिकांक्षिभिः अयं तत्स्यात्मनो रूपं सर्वदेवादिभिर्यया स्वरूपं तत्त्वतद्रूपं
नवक्रमपि शाकात अध्यात्ममधिदैवं वा सर्वभेदविवर्जितं नतपतेः प्रकारैस्त्वं विजानी
हि महामते यस्मादूपाडुदेतोषयत्र चास्तं ततगच्छति सूर्यचंद्रादिकः तेजो यत्र देवाश्च सं

श्रा॰पु॰ नामी रथचक्रे ह्यराः यद्वत्सर्वं दैवसमर्पिताः सर्वथापि न कोप्येनमतिक्रम्य व्रजेत्परे एतद्ब्रह्म
२६१ महाभाग नचिकेतोवधारय यदेवास्ति शरीरे सूक्ष्ममतोपि परस्सवा सर्वबुद्धिप्रचारेणायः सा
261 क्षी भेदवर्जितः तदेवामुत्रविज्ञेयमीशस्तत्रविराजपि यदमुत्र तदेवेह चैतन्यं भेदवर्जितं
५ यथा न नास्ति नैवास्ति भेदः कोप्येकरूपिणि चैतन्ये तद्वदेवात्र भेदः कोपि न विद्यते नि
भेदं गगनं यद्वत् भिद्यते घटकुड्यादिना ईशादिना तथैवैतत् चैतन्यमपि भिद्यते गंधर्वनगरे
यद्वत् असदेव विभेदकृत् कालत्रयेपि सत्सैवं विभ्रममप्यात्मनो भवेत् अतो नानैव नै
वास्ति ब्रह्मनानाकृतः पुनः संसारादपि संसारं घोरदुःखप्रदं पुमान् व्रजेद्धि लो॰
कयेयस्तु नानानेव कदाचन नानैव निश्चयो भेदः परस्येत्याय विमोहितः न
रकान्नरकं सोयं याति दुःखप्रदं बहु एकधैव ततो ब्रह्म द्रष्टव्यं भेदवर्जितं त
स्यापि दर्शने यस्मात् कारणं तत्र किंचन वाक्येन परं चाद्यादीनीन्द्रियाणि तिकीर्तिं ते
मनसैव ततो ब्रह्म ज्ञातव्यं ब्रह्मवादिना सर्वभेदविनिर्मुक्तमानेदात्मस्वरूपकं ॰
न हि ब्रह्मणि नानात्वं विद्यते स्वयमेव तत् एकरूपकथं तस्मात् सर्वदा गगनो॰
पमे परतो यत्न नानात्वं तदनानात्वमीरितं यथैव गगने तत्तस्मान्निर्मि ॥॰

तेद्विवर्जिता आत्मभिन्नंनकिंचिन्नसदस्तिब्रह्मणः सदा अमतांकेनभेदःस्यात्तेनस्वात्मस्वरूपतः
तस्मिन्ननिर्दिष्टमेवैतत्तद्वक्ष्ये मैत्रेयवहि शास्त्रसंस्कारयुक्तेनहृदिस्थेनात्मनासदा यतोनाना-
त्वहृष्टोस्यात्तदोषःप्रागेवकीर्तितः अयमात्माजीवरूपोमनुष्याणांहृदिस्थितः अंगुष्ठमात्रेहृ-
दयेतेषांप्रायःप्रकीर्तितः अंगुष्ठमात्रस्तेनायंहृदयस्थोभवेत्सदा अंगुष्ठमात्रःपुरुषोमध्येस्ति
हृदयस्यहि ईशानोभूतभव्यस्ययत्ज्ञानात्सपायादिति अंगुष्ठमात्रईशानोयोयोप्येकोहृदिस्थि-
तः कालत्रयेप्येकरूपोनविपर्येतिकर्हिचित् नास्यभेदोस्तिकुत्रापिचैतन्यैकस्वरूपिणः य-
थाजलस्यसर्वत्रद्रवत्वेनहस्वरूपिणः उच्चैर्निपतितंयद्वत्पानीनीचैःपयःसदा भेदवानपिवा-
तैवमंतव्योभेदमाव्रजेत् मेघात्रिपतितंनीरंसमेवाविषमेस्थले पर्वतानपिसंप्राप्यततोनि-
म्नांभवव्रजेत् एवंकर्मनिमित्तेन नानायोनीःसमाव्रजेत् आत्माचब्रह्मविज्ञानादेकतापत्ति
सर्वथा यथाजलस्थलेस्वच्छस्वच्छमेवावतिष्ठते कल्कपंकगैरिकादीनांसंयोगाद्दूषितंभवेत् ए-
वमात्मासदाशुद्धोनिःशुद्धेमनसिस्थितः रागादिसहितेनहृदशुद्धश्चभवेदयं स्वभावास्वच्छ-
तायद्वदपांचेसर्वदैवहि आत्मानोपितथैवेषांस्वच्छतापरिकीर्तिता सशीतलंयथानीरंव-
ह्नियोगात्प्रजायते उष्णमात्मासुखीतद्वत्दुःखीदेहस्ययोगतः नचिकेतस्ततोदेहाद्विविधो-

आ॰ पु॰ २६२ पि सकारणः दुःखस्यकारणं हि देहोब्रह्मविद्भिर्महात्मभिः बीजंयथाफलायस्यादंकुरेणविना
क्वचित् एवंदेहंविनामायानदुःखायकदाचन माययाजायतेदेहः सूक्ष्मोयोनविनश्यति मायाना
262 शंविनायोयंसूत्रमितिख्यातेबुधैः संसारपटनिर्माणोसर्वेषामिहदेहिनां स्थूलंदेहंसमाश्रित्य॰
सहिभोगंप्रपद्यति आत्मनस्तस्यतादात्म्यमन्यमानस्यसर्वदा स्थूलेवपुषितेनायंविभातिवि॰
षादः प्रमान् गुरुशास्त्रोपदेशेननृत्यादेहंवदाम्यहं एवंनेपुरुषेणतेन धातुमिश्रेनयेवहि त्व
गादिभिस्तथैवान्नपानजानरसैर्मदः पुरंशरीरंतेनैतत्पुरेणैवसमन्वितं द्वारवद्धियथालोके
पुरंभवतिसर्वतः अधिष्ठितेचकेनापिभोगिनाप्रभुणागृहं तद्वदेकादशद्वारमिदंदेहमुदाहृ
ते सप्तद्वाराणितस्योर्ध्वमधस्तादेवसंस्थिते उदरेदशमंनाभिछिद्रमुक्तंमनीषिभिः कपाल
त्रयमेधिस्थमुक्तमेकादशंसदा सरस्वतीगतायत्रनितंमब्रह्मचारिणी ऊर्ध्वयायाव्रजन्योगी
व्रजेद्विषमंजसा जन्मस्मृत्यःप्रमाणिंदुःस्वयंज्योतिःसदैवयः वर्जितःकुटिलेनान्यचेतसाज
दुरूपिणा अधितिष्ठतिसर्वज्ञःकरणैरपिवर्जितः इदंपुरंसदादैवैर्वागाद्यैरप्यधिष्ठितं संपाद्य
२ कर्मणास्वेनसर्वकर्मविवर्जितः आनंदात्मास्वरूपेणनशोचतिकदाचन शोकोदुःखसमुद्भव॰
स्यात्दुःखंसंगसमुद्भवे निःसंगःपुरुषस्तेनशोकंगच्छेदकारणं आनंदात्मास्वयंज्योतिर्विशोको

यः पुरस्थितः धर्मादिरहितरूपः स एवैतत्त्वसंशयः एतद्विज्ञानतः सोयं विमुक्तः स्वात्मन्त्रपतः अस्
नवंधनाद्भयो मुच्यते भवाद्दृशः स्वस्वान्तरवंयथैवायं लौकिकः पुरुषो ब्रजेत् विमुक्तस्तद्वदेवात्मापु
नरेव विमुच्यते वंधनेद्दिभवेद्धोम्तानां जडरूपिणां घटादीनामयं द्दष्टोगगनेन कदाचन संयो
गसमवायादिकल्पितवंधनं ह्ययत् वादिभिर्नभवेत्तन्नकल्पितेत्वनहेतुना संयोगः समवायो वा सत्य
तोनैवद्दश्यते विज्ञापवस्तनीयस्मात् तस्मात्रेषोत्र विद्यते नानुमानमतोत्रास्ति प्रद्देर्किंचनकः
हिंचित् शब्दोस्तनरस्यंगादोपत्त्यातविवर्जितः नचवेदस्य वचनेनतयोसत्वेस्ति किंचन प्रमाणां
तरमेतस्मात् हरायास्तेकथंभवेत् गगनादौततोनैनो विद्यते जडवस्तुनि भविष्यतः कथंत्वेना स्मर
नैज्ञानरूपिणि देहादिनापियः कश्चित् संवंधोकर्मणः स्थितः आनंदात्मनि सोप्यत्र विद्यते नच
वस्तुनः ततोवद्यतस्त्वन्यत्वात् विमुक्तः सर्वदैव सः विमुच्यते पुनर्मायानाशादात्मप्रवोधतः य
स्मात्स्वात्मप्रवोधेनहं न विद्यामयंपुमान् तस्माद्दंसहनिमोक्तः पंडितैः वेदनादिभिः सूर्यरूपेणवा
लोकत्रयीमद्दति सर्वदा प्राणोवद्दिश्चरस्तेन हृ सर्वात्मानिगद्यते श्रुवौति एति सर्वात्मा हृदि वाग
गनेपिवा वस्तुभतः स्परणीन सद्दशो वै महेश्वरः अंतरिक्षे हृदयगोवायुर्वै षोवतिष्ठते पतक
मणि देवोयं होतृरूपेण सर्वदा वेद्यांतिष्ठति सर्वात्मा यजमानप्रमोदकः आत्मा ग्रौ सर्वमेवान्न

आ.पु.
२६३
263
८

गुहोत्येवपूतस्ततः होतात्माकथितोभोक्ता हृदिस्थंवेद्यवाश्रितः वेदिवन्मध्यतस्थित्वेद्रव्याणिजीवनहेतु
केउरोणद्रोणकलशोग्रहोवागृहमेधिनां तत्रसीदन्तिसोमोयमन्तिथिर्यज्ञकर्मणि अज्ञातकुलगो॰
त्रोवामध्याह्नादिसमागतः अन्नाद्यर्थीमानवायःसोतिथिःपरिकीर्तितः नभूतानानाविधेरूपैरेषति
देवगण नानेंद्रियसमन्यानेवीर्यभोक्तात्मनापिच वरंममकस्तत्वप्रोक्तं तत्रतिष्ठत्ययंपुमान् आ
नंदात्मस्वयंज्योतिःस्वस्मिन्नेवस्वयंप्रभो अतेकर्मसमदिष्टमवश्यंफलदायियत् तत्रतिष्ठत्ययंदे
वःफलरूपेणसर्वदा आदित्यपुरुषस्यांतर्बुद्धेवांपिव्यवास्थितं व्योमवत्तत्रमेस्यानेआनंदात्मे
वकेवलः उदकेभास्वयंजातोब्रह्मणोवपुराश्रितः गोभस्यापितथैवायंनीररूपोत्रराशिमतः क
नरूपादयंजातःसर्वदाकर्मणः फलात् सुखदुःखफलोनेकदेहेंद्रियविभेदवान् अद्रेर्मेरो॰
रःयंजातउत्वत्स्वतराननः अथवाहिमवाङ्गाम्नोगिरिजारूपएवसः किंवहुनेननिखिले
चराचरमिदंजगत् कृतेकर्मफलंसर्वंब्रह्मैवैकंनचापरे आत्मायंसर्वजगतांहृदयेसर्वदास्थि॰
तः ऊर्ध्वंप्राणंन्नयत्येषोह्यपानंप्रत्यगस्यति अंगुष्ठमात्रआसीनोहृदयस्यहि मध्यतस्त्वाणुपास्यो
येवागादयोविश्वेदेवैतैः यदाशरीरतोयातिवह्निर्मरणकर्मणा शरीरस्थस्तदातस्मिन्देहेकिं
परिशिष्यते देहकाष्ठसमोयस्मादस्यानिर्गमनेभवेत् तस्मात्रकिंचिदप्यत्रचेतनस्यमवशिष्यं

यद्येतद्देहसंस्थानचैतन्यंभेदवर्जितं तदेतत्सर्वतोदृष्टंधर्मादिरहितंस्थितं नप्राणेननापानेनम
र्त्योजीवतिकश्चन इतरेणतुजीवंतियस्मिन्नेतावुपाश्रितौ प्राणापानौनतौनामरूपौकस्यापि
देहिनः किंतुयस्मिन्नुभावेतौ मर्त्यदेहेसमाश्रितौ व्यासाप्यलाभरूपौसआत्मासर्वदेहि
नां धर्माधर्मादिनिर्मुक्तः एषआत्मासमपेरितः प्रियहृष्टेनमनसानुभूयंहिनचिकेतसे एवं
त्वामित्थयादृष्टमितिशंतीपरमेश्वरे आत्मात्रमरणंप्राप्ययथाभवतितच्छृणु योनिमन्येप्रप
मा द्यंतेजंगमत्वायदेहिनः स्थावरत्वंपरेयांतियथाकर्मयथाश्रुतं पुण्याधिक्याद्भवंतिजंतवो
जंगमात्मिकाः पापाधिकास्तुसततंभवंतिस्थावराअपि जंगमेषुचपुण्यस्यतारतम्याद्भवं
त्यमी ब्रह्मादयश्चकीटांताः सर्वेदेवशरीरिणः पुण्यंस्वल्पाशतोयेषांपापंपर्वतवत्स्थितं
तेदुःखबहुलाराते स्थावराःस्तब्धजीवनः पुण्यंवापातकंवापिकरणीयंतपापुरा पितृभ्यादि
भ्यःस्वसृहेभ्यःश्चजंजन्मांतरेयथा तथातत्समनुप्राप्य जातास्तेताहशाःपुनः ऊर्वंतिच
तथैवैततत्स्मरंवंतिचपुनःपुनः ऊर्वंतिचतथैवैततत्स्वदेहेनपुनःपुनः पापिनांपातकंसै
वश्रवणोकरणेपिच प्रीतिहंस्यतेतेनहन्त धर्मस्यचमहात्मनां वालाग्रशतभागेनपापंसर्वश
रीरिणां पुण्यंपर्वतसंकाशंविद्यतेपरमेश्वरे ब्रह्मादिस्थावरांतोयंपुण्यपापफलात्मकः समाः

आ·पु·
२६४
264

रः कर्मतो जातस्तत्त्वं सर्वशरीरिणः सर्वशरीरैर्नैवैतद्दस्यात्मनि विद्यते आत्मास्ति तत्त्व एवायं श
रीरांतरभाक्पुमान् अतः स्वहृदये प्रोतं तदेकमेवात्मनो वपुः दृष्ट्वा तस्मिल्लीनं ज्ञात्वा गुह्यं ब्रह्म
सनातनं अस्तिनामाभिधायैव यमत्राहानयादिशा योजागर्ति पुमानेष स्वप्रकाशाविदात्म
कः कामं कामं बहुविधं पुत्रक्षेत्रादिरूपकं निर्ममाणः सदा स्वप्ने सर्वेषामपि देहिनां यो
हृष्टे यदि देवरूपे दृष्ट्ये सत्त्वमसे स्वयं तदेव दीप्तं तद्ब्रह्म मोक्षरूपं तदुच्यते तस्मिल्लोकाश्रि
ताः सर्वे भूरादयो बहुयोजनाः चतुर्विधजनाः तद्वन्नानालोकसमाश्रिताः संसारपरपारा
धीतत्त्वनाशीनि कष्मनः एतस्मादपरस्यात्र परस्यासत्त्वहेतुतः एक एवायमात्मास्या
न सर्वेषामिह देहिनां स्थूलेष्वपि च सूक्ष्मेषु च शरीरेषु सर्वदा यथा स्थूलेषु काष्ठेषु वह्निः
सर्वत्र संस्थितः सदृशः काष्ठसंबेधैर्वस्तुतोऽसदृशोऽपि च एवं स्थूलेषु देहेषु देवासुर
नरादिषु तादृगात्माभवेद्देष वस्तुतोऽपि विलक्षणः वायुर्यथात्र सूक्ष्मेषु सूक्ष्मरूपो व्य
वस्थितः यद्वत्प्रतीयते तद्वत् वस्तुतः नव्यवस्थितः तद्वत्सूक्ष्मेषु देहेषु सूक्ष्मात्मा तादृ
शः एतादृशो स्वरूपेण सदानंदात्मस्वरूपभृत् शरीरहृदयसंस्थोऽपि परमात्मा महेश्वरः ।
शरीरहृदयदोषेण लिप्यते न कदाचन सूर्यो यथात्र सर्वेषां नेत्रेष्वातो निरंतरं नलिप्यते च

तत्रस्थैर्दोषैर्नैवगृह्यतेऽपि बाह्येनमलिविंवात्मायस्मादयंग्रह्यते शास्त्रहस्मात्तथवात्म
हार्दैनमलिग्रह्यते दृष्टयानुदृश्यल्केन तथैर्मैर्नैवलिप्यते स्वतेत्र एकरूपावायुः आत्मासर्वश
रीरिणां रूपं वहुधाभातिनेत्रभेदाहृद्येवमुः यथैव वहुधाभातिभानेर्नैवभिदाकुं९
भा चित् आत्मनोवहुधाभानमेवभेदेनकारणं नभेदंयथासंतं गृहीत्वादुःखमाव्रजेत् उप
हासादिजन्तिनेवहुधाताल्लिशः प्रमान् आनंदात्मनि तद्योसंतंभेदं स्वचेतसा गृही
यात् सतुसंसारदुःखमेनंतसमाप्नुयात् अंतरात्मा ततः सर्वभूनानामेक एव सः स्वत
त्रास्यात्मनोरूपंवहुधा ऊरुते स्वयं मायया जगदीशानोमैथ्यापिविवर्जितः यत्तं स्वहृ
दयेसंतंगुरुशास्त्रोपदेशनात् अनुपश्यन्ति येधीराव्रह्मचर्यादिसाधनाः शाश्वतंमोक्षसंज्ञ
स्यात्सुखंतेषांमहात्मनां अन्येषांदुःखमखिलंसंसाराख्यंभवेत्सदा नित्यानामपिनित्या
पकालादीनांमहेश्वरः इंद्रियाणांहिसर्वेषांचेतनानांचचेतनः यमन्वीक्ष्यसुखंधीरायांति
सर्वेसमीरितं एकएववहूनांयः कामान्मनसिसंस्थितान् ददातिसर्वजंतूनांदुःखशांति
करःपुमान् तत्स्वरूपमिदंब्रह्मसर्वप्राणिहृदिस्थितं अवाङ्मनसगम्यंयत्स्वयंज्योतिः९
स्वरूपकं तदेतदितिमन्यंते९ निर्देश्यंपरमंसुखं महात्मानोत्रविद्वांसः सदास्वानुभवेरता

आ॰प्र॰ अपिवैषयिकंयस्मात्सुखंनश्यपिकोवुदेत् स्त्र्यन्नभोजनादौ यतज्जायतेत्रसुखंनृणां सुखमित्ये
२६५ वनहियुर्लौकिकानविशेषतः विशेषंकथयंतोपिनैववक्तुंक्षमाःक्वचित् अध्यासकस्यचित्त
स्यसाहृष्यंतेवदंतितत् ततःसुखमनिर्देश्यंसर्वमेवव्यवस्थितं ततःस्वानुभवेनैवगम्यतेना
96 न्यथाहितत् ब्रह्मणोपिसुखंयत्तुसर्वानंददशाधिकं यतोधिकंनकिंचित्स्यात्सुखंवैषयिकं
क्वचित् आनंदवारिधेस्तच्चविंदुमात्रमुदीरितं अतःकथंहिनिर्देश्यंभवेत्तत्परमंसुखं गुरु
वःश्रुतिभिः सार्धमात्मा प्रियतमःसदा इत्यवदंतोनैवेतेशक्ताःस्यात्सातविभाषितुं गुरूपदि
ष्टेनेनायेयदस्तिपरमंसुखं कथंतुतद्धिजानीयांसाक्षात्दिति विचिंतयेत् परमंसुखमात्मा
स्वयंकिमुभातिविभाति वा ममब्रह्मात्मविज्ञानवतोनीरागचेतसः आनंदस्यस्वयंयस्मात्अ
न्यस्यापिचताहृशो ततो मेभातिसम्यक्तत् विरुद्धंभातिवाधुना कारकाणीहयत्रस्युःशे
षोवाक्रिययायुतः तत्रभेदोभवेन्नित्यंभेदवत्रसुखंपरं भेदेसतिहिजन्मादियुक्तमेवसुखंभ
वेत् सुखत्वमपिनैवास्तिताहशेपरतःकुतः आह्यावतेचयत्दुःखंवर्तमानेकथंसुखं ततो
दुःखेसुखाख्येयंबालैर्वैषयिकेकृता प्रहारेक्रियतेयद्वत्सुखाख्यावानपीडितैः तेनभा
नहियस्यस्यात्कार कादेरभावतः सुखंतदेवविज्ञेयंपरमंचमहात्मभिः यदितद्धिस्वयंभा

तिस्वभानेयतत्सुखंपरं ततोभात्येवविषादंसर्वदापरमंसुखं अन्यथाध्यासमात्रंमेसुखंभातीति
वर्तते कामुकानांयथाध्यासात् सुखंभात्यत्रकामिनी इत्थंचिंतयतोनित्यंविरक्तस्यमहात्
त्मनः अवाङ्मनसगम्यंतत्प्रतिभातिसुखंपरं यस्यदर्शनतोदुःखरूपेषासर्ववीन्द्रणां सु
प्रभानाभवेन्निसंआनंदात्म दिवाकरात् आनंदात्मास्वयंज्योतिर्दुःखरात्रिविनाशकः दि
वाकरःसदामायातमस्तोमविनाशकः सूर्यादिभिःसदैवायंतेजसैर्नाप्रतीयते किंत्वनेनैव
सकलंसूर्यादितत्प्रतीयते स्वयंज्योतिर्यैर्दैवायमानेनात्माप्रतीयते तदापश्चात्जगत्सर्वम
नभातिजडाजडं यथादीपस्यकलिकाभानादनुविभातितत् वर्त्तितैलादिकंतद्वदात्मभाना
दनंतरं बुध्यादिकंजगत्सर्वमध्यात्मादिविभेदवत् आत्माभासैवभात्येनतत्स्वयंभानविवर्जितं
भानवस्तुयथादित्यभासाभातेयथादिकं चक्षुःप्रकाशयेत्सर्वंस्वयंतदपितेजसं पुरमेकादश
द्वारंयदुक्तंमेमयापुरा तदेकाश्वत्थरूपेणकेचिदाहुर्द्विजोत्तमाः ऊर्ध्वंसर्वस्यजगतःकारणंब्र
ह्मयत्पुरा स्वयंज्योतिःसदामोक्तरूपंवस्तुप्रकीर्तितं मूलंतदेवस्यादस्यसदाश्वत्थस्वरूपिणः
श्वोनतिष्ठतियस्मात्सतस्मादश्वत्थईरितः प्रतिक्षणविनाशित्वे भूतावासस्यदृश्यते ततः
कथंनविश्वासःश्वोवस्थानस्यसेभवेत् अर्वाग्बध्नातिप्राहुःकारणापेक्षयाद्विजः अधोनिकृ

आ॰पु॰
२९९
216
वरि

ष्टंतालोकेकथ्यतेसर्वज्ञंत्वभिः ज्ञात्वानानाविधादेहाःसेंद्रियाःकर्मसंभवाः अस्यस्थूलस्यदेहस्य
निकृष्टत्वस्यत्वरूपतः अस्मान्योप्येषसततंनित्योवीजांकुरादिना प्रवाहरूपतोयद्वत्तत्तद्रूपान्योवदा
दिकः स्रलेयदस्यतस्मिन्नहिलोकाःसर्वेसमास्थिताः यदितिक्रमकोप्यत्रनगच्छेदतिकीर्तितं
एतदेवत्वयापृष्टधर्मादिवर्जितं प्राणात्मनिजगद्देनोयस्मिन्विश्वप्रतिष्ठितं व्यापारस्त्वस्य
कुरुतेसर्वदाशंकयाविना ततएवचसंजातंप्राणाद्धामतत्स्वरूपिणः सहिसर्वस्यकथितोमृत्युरूपो
महेश्वरः अयमेवमहल्लोकेभयमयतेवज्रवत् एतदात्मनयाविश्ययेविदुस्तेमृताःस्थिताः।
आत्मानोमरणंनात्माकारेपत्नकस्यचित्कचित् ततएवभ्यतिंहित्वाअयेदात्मानमव्ययं यद्रू
पाहर्त्तेतेस्वस्थनिखिलेभुवनत्रये इंद्रोवर्षतिवायुश्चवातिलोकसुखप्रदः मृत्युश्चपंच
मस्तेषामहंभीतःसदाततः धावन्प्राणान्शरीरेभ्यस्तस्मादसेनभीतितः कुतोपरेभयंनै
वगच्छेयुःप्राणिनःसदा अस्माद्धामततःप्राणात्प्राणापानांतरस्थितात् आत्मविज्ञान
तोयस्मात्भयमेतन्नजायते इहैवततनरावायज्ञातव्योमृत्युभीरुणा इहचेदात्मविज्ञानेन
जातंपतनात्पुरा ततःसर्वेषुलोकेषुसृज्यमानेषुसर्वदा शुभाशुभेषुसततंशरीराण्यधिग
च्छति बहुमृत्युकारणेषपतःस्यातसततंभयं यथाविशुद्धआदर्शेविसयंहश्यतेमुखं अ

धिकारिशरीरेस्मिन् बुद्ध्यावात्मानं पश्यति स्वप्नेयथा नविशदं स्वसंपूर्णं प्रतीयते पितृलोके तथैवा
भोगासक्तज्ञानगम्यते अप्सुयद्वज्जलास्वत्रैव परीस्यात्प्रतीयते मस्वगंधर्वलोके पितृथैवात्माप्र
तीयते गंधर्वलोकआत्मायंभोगासक्तेन चेतसा प्रतीतोपिकरोत्येषनोविद्याया विनाशनं ब्र
ह्मलोकेतिविशदमात्माजंतोः प्रतीयते यथप्यत्रतथाप्येषदृश्याप: प्राणिभिःसदा छायातपोय
वै थैतोप्रतीयतेपृथक्पृथक् ब्रह्मलोके तथैवात्माजगद्भिन्नः प्रतीयते अस्मिन्नेवततोदेहस्या
धीनसुलभेसति आत्मनोनुभवः साक्षात्संपाद्यः स्वयमिच्छता इंद्रियाणांपृथग्भावम
दयास्तमयोचयत् पृथग्उत्पद्यमानानांव्यापारज्ञानरूपिणां ज्ञानात्यात्मासविज्ञेयोबुद्धिस्थः
सर्वदेहिनां एवमात्मतयाविद्वान्मत्वाधीरोनशोचति आत्मायत्नेमयाप्रवेदहस्यत्वः प्र
प्रकीर्तितः विषयैर्भेदमस्यानांइंद्रियाणांहआत्मनां कर्मज्ञानात्मकादस्मात्परतोव्य
वहारतः इंद्रियेभ्यः परेह्येपमनोबुद्धिस्ततःपरः सत्वादपिमहानात्मामहतोव्यक्तमेवच
अव्यक्तात्पुरुषस्तद्वत्परः सर्वगतःसदा कार्यकारणरूपेणलिंगेनचविवर्जितः यंज्ञा
त्वामुच्यतेजंतुरमृतत्वंचगच्छति अविद्यायाः सकार्यायाः नाशोमोक्षइतीरितः आनंदा
त्मप्रभानंदमृतत्वंतदीरितं मोक्षाम्तत्वयोरस्मान्नेदउदीरितः आभेदेपिचविद्वद्भि

५

श्रा·पु· भेदं केचिदगम्यच दर्शने येस्वमां नैतिरूपमस्यात्मनः सदा नचक्षुषेन मात्मानं कोपि पश्यति कर्हिचित ।
२६२ यतो रूपादिहीनोयमिंद्रियैर्नैव गम्यते उक्तमेतत्पुरानभं मयात्र नविकेनते इत्यस्य यात्रतन्नो वुध्या ।
२६७ नियंत्रा मनसोपि हि संकल्पकचनाकारमवाङ्मनसगोचरे आनंदात्मनि तेनावगमपेत्स्वात्मरू
पतः इत्यंजानंति ये नित्यं अमृतास्ते भवंति च यदा पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह विचेष्ट
नैव बुद्धिस्तामाहुः परमां गतिः जीवतो विदुषो नास्याः संप्राप्त्यास्ति परा गतिः मनोबुद्धींद्रियाणां ।
स्याद्यदैकाग्र्यं निरंतरं एतेषां निश्चलीभाव आनंदात्मा स्वयंप्रभः प्रतिभाति यतोऽङ्गः सर्वेणाणुमात्रं च ग
छति तां योगमिति मन्यंते स्थिरामिंद्रियधारणां अप्रमत्तस्तदा भूयाद्योगो हि प्रभवाप्ययौ अहं त्व
ज्ञेति विज्ञाने योगो नेंद्रियधारणां विना भवति कामादिप्रमादाभाव एव वा अप्रमत्तः पुमान् योगी
जगद्धन्यति नाशानं समर्थी भवति श्रीमान् ईश्वरो त्रयं येव हि योगमेकं विहायपायमानंदात्मा ।
महेश्वरः नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा आत्मरूपमिदं श्रद्धां विना देवोपलभ्यते आ
नंदात्मा स्वयंज्योतिरस्तीत्येतत्समीक्षिणे गुरुशास्त्रादिविश्वासात्तनस्ति श्रद्धेयमीरिता कालत्र
यात्मकं यत्तु यत्र कालत्रयात्परं सदसद्वस्तु तत्सर्वं धियावाचावगम्यते अवाङ्मनसगम्यं यत्सर्वतो
पि विलक्षणः अस्तीति ब्रुवतोन्यत्र कथं तदुपलभ्यते सदसत्त्वविनिर्मुक्तो मध्ये यं सदसत्त्वयोः अ

स्तीत्येवोपलब्धव्यः तत्वभावेन चोभयोः अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्वभावः प्रसीदति आनंदात्मस्वरू
पस्य स्वप्रियस्यास्तितायतः तत्वभावस्ततोस्तित्वमात्मनो नास्तिनास्तिता यथा राजात्र राजेति विज्ञातः
सन् प्रसीदति सुखदस्तद्वदात्मा येन तत्वज्ञानात् प्रसीदति सत्यादिरूपतो यद्वत् तत्वज्ञानतोन्यथः वि
ज्ञातोज्ञातरात्मा येन प्रसीदति कर्हिचित् सत्यतत्याम कोपः सन्न नर्थं संप्रयच्छति एवमात्मापत
त्वेन विज्ञातो नर्थदो भवेत् तत्वभावेन तस्मात्स ज्ञातव्यः सुखमिच्छता अस्तितापाश्च न स्तत्वभा
वज्ञो मनीषिभिः तत्वभावेन तेनायमात्मा हृष्टः प्रसीदति यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येस्य हृदि स्थि
ताः अथ मर्त्योमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते तत्वभावेन हृष्टः सन्नात्मा कामैर्हृदि स्थितैः इहामु
त्र सुखैनेकैः नाशयत्यात्मसौख्यवान् रूपयौवनसंपन्ना कामिनी स्वात्मसौख्यवान् कामुकस्य यथै
वान्यवध्रूरागं विनाशयेत् स यस्तमेयथैवतत्सुगंधं गोप्यतेन्यागां हृदिस्थितैः तैलकामं नाशयत्या
त्मसौख्यवान् आनंदात्मा स्वयंज्योतिः प्रतीतस्तु तथैवसः रागं विनाशयत्येवं योन्यणां वैषयिके सुखे
मर्त्यस्य मरणं नाम कामो वैषयिके सुखे तस्मिन्नपगते जीवन्न न मरः सम्प्रजायते देहनाशो न विद्व
द्भिर्मरणं कीर्त्यते क्वचित् किंतु कामाभिधं दैन्यं मरणं सर्वदुःखदं कामेष्वपगतेष्वस्मादमरत्वमयं
पुमान् जीवन्नेव कृतो नेयात् सर्वदुःखविवर्जितः सर्वदुःखविनिर्मुक्तमानंदात्मनि केवले प्रति

आ.पु.
२६८
268

भातिकथंनायंजीवन्ब्रह्मात्मकोनहि ब्रह्मप्राप्तिरियंनामजीवतोयद्धिबोधनम् आनंदात्मस्वरूपस्य
स्यात्मभेदविवर्जनात् आनंदात्मानमेतंचेत्स्वप्रभंसर्वगंमहत् भावाभावविनिर्मुक्तंसर्वभेद
विवर्जितं देहेऽस्मिन्नात्मवान्केननात्यब्रह्माद्वयंपरे ततःकामविनिर्मोकेदुःखस्यन्तोमृताप्र
मान् ब्रह्मानंदात्मरूपेणतत् देहेऽस्मिन्नवगच्छति अहंब्रह्मेतिविज्ञानेसंशयाग्रंथिसंनिभाः विप
र्ययाश्चजायंतेप्रायासर्वशरीरिणां असत्यास्ततएवाहंब्रह्मेतिज्ञानवान्भवेत् सर्वधर्मवि
निर्मुक्तंकथंब्रह्मभवामितत् इत्यादिरूपिणांनृणांमनुजानांसंशयाहृदि विपर्ययाश्चैयते
पंडितंमन्यसेहिमो हृदयस्थपदैवैतेग्रंथयःसंशयादिकाः छिद्यंतेपरमात्मैनैतत्प्राप्यब्रह्मा
मृतात्मना एतावदेवविज्ञेयमप्येतत्हृदयेनिजे हृदयस्यास्यनाड्यस्तुःशतमेकोत्तरंस्मृ
ते तासामेकाचमूर्द्धानंविभियास्तेवहिःसदा द्वारभूतायथागच्छेत्निशंवामनःसदा अ
न्यास्तुशतसंख्याता वहिर्निर्गमनेसदा भवंत्यगच्छतोनित्यंत्वगरूपेणसमंवपुः अंगुष्ठमा
त्रःपुरुषःसर्वदात्महृदयेश्रुमान् निर्गतःशतसंख्याभिरायात्येवनसंशयः हृदयेसन्निविष्टो
यंपुरुषःसर्वदेहिनां स्वस्मदेहधरोनित्यमविपाकेचुकाप्रतः तत्स्वस्मदेहान्इरेवापक
रणाच्चित्तनिग्रहात् विवेकेननृणांवाहोमनसाचवचोयथा इषीकाद्यहिमुंजात्ख्यात्कुर

करतः शिशुः ब्रह्मचर्यादिसंपन्नो धैर्ययुक्तो विवेकिवान् मनसैवेनमात्मानं कुर्यादस्माज्जडात्स्थक
घकहातोवामनेसौजडजाताद्विशेषतः अवामनोभवेत्सद्यो विश्वरूपधरः पुमान् अवामनोन
मेपाशैर्बध्यते कर्हिचित्कुचित् हृत्स्थितोवामनोयद्वन्नित्यंदेहपरिस्तये अवामनः पुमान्
योयस्त्वमभोमृतवर्जितः सएवात्मेतिविज्ञेयोनचिकेतास्तदात्वया इत्युक्तोभगवान्धर्मराजात्
सीवभवत्सः नचिकेतास्वसंतुष्टः कृतकृत्योभवत्तदा मृत्युप्रोक्तामिमांविद्यामात्मनोलब्ध्वा
नपुरा कृत्स्नयोगविधिंतद्वत् नचिकेताः कुमारकः लब्ध्वाचदेहपातस्मिन्जीवन्ब्रह्माद्वयप
रं आनंदात्मस्वरूपेणतत्समभंप्राप्तवानपि अविद्यालेपरहितः दुःखशोकविवर्जितः मरणेन
विनिर्मुक्तोमोक्षमेवगतोमुनिः नचिकेतायथायादृक् आत्मविज्ञानभृतोभवत् अन्योपिचेन
यातादृक् आत्मविज्ञानतोभवत् आख्यानमकृवानेनतत् कठैस्तुवर्णिकान्प्रति अपोहये
पवचसायद्दिदेतेमयेरितं ब्रह्मविज्ञानमेतद्धि दुर्लभंसर्वदेहिभिः एतद्यस्मात्पुराप्रात्मदेवे
भ्योमानवैरिह आश्चर्यात्मब्रह्मवेत्ताचवक्ताश्रोताचदुर्लभः अत्रवक्तृत्वमन्योर्यद्वयोरन्यतर
स्यवा विज्ञेयोजायतेप्रायोब्रह्मविद्याप्रबोधने देवैः कृतेनतद्देवंजन्मयाप्रागेवकीर्तितः शक्र
णासहसंवादोदध्यङ्ङाथर्वणस्यहि कुशलोग्रहगुरुस्तस्यविज्ञेयोदेवजोनहि शिष्यस्तजाय

तेभ्योऽत्रकौशल्याभावहेतुतः सर्वपापसमायुगात् विपरीतास्यधीर्भवेत् विपरीतधियोमोयं गुरु
द्वेषाभिकेपुमान् कुर्यात्तेनैवनरकान्गच्छेत् किंच्योबहू नपि गुरुसेवाख्येनज्ञानं देवसेवाख्येनफलं
द्वयोः सेवैकजंत्रेणतो विप्रेविवर्जितः गुरोर्विद्यामवाप्नोति शिष्यः कुशलभावदो मोक्षायैव वक्ष्यते
मन्येस्वप्रकाशविधानके कठएवमुवाचादौ शिष्यान्विद्यार्थिनः प्रति तित्तिरिश्च महात्मा यो ब्रह्म
विद्यामनेकधा उवाच शिष्यसंदेभ्यो नानाख्यानसमन्वितो इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजका
चार्यात्मरज्यपाद शिष्येणशंकरानंदभगवताविरचित उपनिषद्दलआत्मपुराणे काठकोपनि
षत्सारार्थप्रकाशोपमतविकेतसंवादो नाम नवमोध्यायः ९ ॐ श्रुतेवमद्भुताख्यानं सशिष्या नचि
केतसः अपृच्छत्पुनरेवेनं स्वगुरुं ब्रह्मबोधकं भवता कथितं ब्रह्मज्ञानं नानाविधं गुरो एतस्मै योम
हाप्राज्ञस्तस्याकौषीतकिर्मुनिः याज्ञवल्क्यगुरुस्तद्वत् आदित्यो भगवानयं श्वेताश्वतरनामा
चतथैववचकठोमुनिः एतेजानंति यद्गुह्यमात्मज्ञानं महाधियः तत्वयाकथितं सम्यक् नाना
ख्यानसमन्विते प्रजानाम्ऋषिभिः सोऽयं संवादो ब्रह्मवेदने प्रतर्दनस्य शक्रेण विप्रस्याजातशत्रुणा
आश्विनागुरुस्य विज्ञानमृषिना कीर्तितं च यत् दध्यङ्ङाथर्वणस्थापितं तत्र शक्रोपदेशतः आश्विनो
शिष्यतां तद्वत् तस्य ब्रह्मात्मवेदिनः याज्ञवल्क्यस्य संवादो जल्पाख्यो मुनिपुंगवैः जनकेन चमै

श्रीशिष्याभ्यां वादशारदः मुनीनामपि संवादः कारणे ब्रह्मरूपिणि इदानीं कथितस्तद्वत् मृत्योश्च
नचिकेतसः संवादस्तत्र कथितो विघ्नराशिप्रशान्तये पठनीयोऽत्र शिष्येण सद्भावितमेव कः ।
एवं कठः पुरा प्राह तित्तिरिश्च मुनीश्वरः ब्रह्मविद्यां वदन् धीमान् स्वशिष्यान् प्रति समधा मु
निभिः कथितास्तत्र ब्रह्मविद्या मया श्रुता तित्तिरिः कीदृशीं तां तु स्वशिष्येभ्यः समुक्तवान् श्रो
तुमिच्छाम्यहं तत्तो गुरुमेऽकृपया वद अत्र वित्रसमाख्यानमस्तीति मतिरस्ति मे नानाख्यानसमा
युक्तं स्वशिष्येभ्यः समुक्तवान् इति सर्वं तु याख्यातं तत्र कौतूहलं महत् श्रोतुमिच्छामि तत्त्व
ज्ञान् यदि ते पूर्णते कृपा इति शिष्यवचः श्रुत्वा गुरुः स्नेहसमन्वितः आरण्यके स्थितां ब्रह्मवि
द्यां तित्तिरिकीर्तितां उक्तवान् रविलोकर्णां मनस्ता पापहारिणीं शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि विद्यां तित्ति
रिकीर्तितां याज्ञवल्क्येन निर्मुक्तां तित्तिरिर्यां समाप्तवान् यदेनमुक्तवान् कोपान्मे च विद्या
मपेयरितो याज्ञवल्क्यगुरुः श्रीमान् वैशंपायननामकः अष्टांगयोगवित् तस्य शिष्यो वाजसनेयकः
करणीकर्ममार्गेण विद्यां चकृदे सोऽपि तां भक्तमौ यजुः षितान्यामनत्सूर्यवर्च्चोसि सर्वतः मुक्तानि ।
याज्ञवल्क्येन वैशंपायनवाक्यतः करणिमार्गेण विद्या ~~वद्धे सोऽपि तो~~ सर्वतः स्थिमालोकादी
मेते यजुषां गणं वान्तं शिष्याणां सं प्राह वैशंपायननामकः शिष्यानन्यानिदं वाक्यं विस्मयाविष्टः ।

आ.पु. चैतस्यः यथाशास्त्रमधीतान्नियज्ञेषिमुनिसत्तमाः याज्ञवल्क्यानमुनिनोसूर्यवर्चोस्मितान्यतः ग
१९. ह्लीध्वंसहसाविप्रास्त्वरितंब्रह्मणः सभो हृतउत्तलत्यमकेतुनेतान्यसहस्रानिभोःवातानीति
270 विचारंमाऊकृतब्राह्मणोजमाः शारीरंतरतोवांतेभक्त्यभवतिदेहिनां ततस्तत्रिरिरूपाणाक्रुवा
कटितियोगतः द्विविभक्तोप्रसर्पतिगृहं तमुनिसत्तमाः एवमस्केमुनिगणास्तेननिस्त्रिरि
रूपिणः यज्ञेषिजगृहुःशीघ्रंसर्यांभानिसमंततः यथान्निन्तिरयोलोकेपतंगान्सर्वतःस्थि
तान् भक्षयंतिवृधाक्रांताभस्मीवानभस्तिस्थितान एवंमुनिगणःसोयंजितितिरिःपरिकीर्तितः
वोत्याचभक्षणेनापिक्लान्तासतयज्ञस्थपि ब्रह्मविद्याचतेषांकथितावरणपकेसदा ब्रह्मवि
त्परमाप्नोतीत्येतत्सूत्रमुदाहृतं अत्रैवमकलायस्मात्ब्रह्मविद्याप्रतिपद्यता ब्रह्मयेकथितं
सूत्रेतदेवविषयोमतः आत्मानात्मादिसंदेहायतः संतप्रकोटिशः तस्यविज्ञानमुदितम
ध्येयत्स्यात्प्रयोजनं परमंचपरमाप्तिरूपंदुःखोपघातकं तदर्थीअधिकार्येषयुआमोतिपरंम
हत् ब्रह्मविज्ञाननत्तस्यसंबंधोनेकधास्मृतः अर्थिनश्चापिशास्त्रस्यबोधबोधकलक्षणः
अन्यच्चजन्यजनकत्वादिस्तहेदनादिषु आसमासेरिदंसूत्रमेकमेवात्मदर्शके व्याख्येयमत्र
विज्ञेयंत्रितिरेब्रह्मवेदने ब्रह्मेतिकथ्यतेवेदैआनंदात्मामहेश्वरः लक्ष्यस्तस्यात्रकथिते

लक्षणं मेऽत्र वाक्यतः सत्यं ज्ञानमनंतं च ब्रह्मणो लक्षणं त्विदं लक्षणत्रयमेतस्याद्‍ घ्यैवैकमिहात्मनः
लोकदृष्ट्यनुसारेण कथितं वेदवादिभिः सत्यं यथार्थमित्युक्तं यथार्थं तन्न उद्यतः ज्ञानं च न प
रिच्छिन्नं वेदवादिमतेक्वचित् ततोऽनंतमिति प्रोक्तं ज्ञानमित्येव लक्ष्यते ज्ञानमित्युदितेनाद्
तं सत्यमित्येव लक्ष्यते सत्कालत्रये यत्तं न पर्येति कदाचन आनंदात्मा च ताद्‍कस्यात् सर्वदे
कस्वरूपभाक् सर्वमेव विपर्येति विनात्मानं विनश्वरं आत्मा विनाशरहितो नाशकारणमस्त्यतः
आत्मनोऽत्र विनाशस्यात् ज्ञानतो वा नवान्यथा अज्ञानतो वियते चेति व्याहतं स्यादिदं वचः अज्ञा
तस्यात् स्यापि चेत्सत्तास्यादसत्ता कुतो न वा ज्ञानतश्चेत्तदात्मैनैवायं ज्ञातव्यो ज्ञातृतायतः आ
त्मन्येव चसंसिद्धा लोकवादिमते सदा विनष्टेनात्मना नायं शक्यो ज्ञातुं कथंचन विनाशश्चा
त्मनस्तेन ज्ञानवान्नाशवर्जितः अनष्ट आत्मनि स्वस्य नाशोऽस्तीति न गम्यते सत्तयारहितः
सोयं गम्यते चेदसत्त्वतः आत्माविनाशश्च स्त्येतः सर्वेषामिह देहिनां यस्मात्प्रियतमस्त्वा
ये तेनानंदस्वरूपधृक् पुत्राद्योऽत्र ये भावा जेतनोसुखकारकाः सततुखाः सर्वयेवेते आत्मार्थं
हि प्रियास्मृताः सुखादपि परप्रेमसंश्रयोयं शरीरिणां आत्मात्र परमानंदरूपः सिध्यति सर्व
दा परमानंदरूपोतश्चात्मा नाशविवर्जितः आत्मैव ब्रह्मशब्दार्थ उक्तस्तेन सर्वमेव हि ब्रह्म

आ॰पु॰ न्योरिहैकार्थ्यकथनेनमयाद्विज इत्थन्तावर्णितास्तेमोक्षाकंप्रतिसुरेश्वरं आनंदात्मैवतेनायं
२७१ लक्ष्योब्रह्माभिधःपुमान् सदाविनाशतःसत्यलक्षणंतस्यतद्भवेत् लक्ष्यलक्षणयोर्भेदोबु
271 ध्यैवपरिकल्पितः सर्वत्रवस्तुनोनायं कृतब्रह्मणिनिर्द्दये पृथिव्यागंधरूपायागंधवत्वंपृ
थकूनहि पृथक्त्वेधर्मधर्मित्वंनशेषदत्रगवाश्ववत् पृथिवीत्वादिकंतेनसामान्यंबुद्धिक
ल्पितं विशेषेषुयतोनास्यग्रहणंविद्यतेपृथक् यथाघटःपटाद्भिन्नःउदकाहरणात्तमः
गृह्यतेपृथगेवायंतथानत्रेवगृह्यते ततोब्रह्मणिनिर्भेदेकल्पयित्वाभिदामिमां लक्ष्यल
क्षणभावोयंकथितोत्रमनीषिभिः आत्मतानंदतायद्वत्विद्यतेकल्पितेउभे सत्यताज्ञानता
तद्वत्विद्यतेनंततापिच ब्रह्मत्ववदिमेधर्माह्यानंदाद्यामनीषिभिः पंचप्रोक्ताःपरेनित्य
निर्गुणेभेदवर्जिते सत्यंज्ञानमनंतंचब्रह्मात्मानंदइत्यपि नामषट्कमिदंमुख्यंकीर्तितं
वेदवादिभिः अवाङ्मनसगम्यस्यस्वरूपस्यात्रसाक्षिणः अध्यस्तंयत्रसकलंनामरूपक्रि
यात्मकं कालातीतंचकालोनःपतितंकालसंयुतं सदसद्वस्तुजातंयद्बुद्धेर्गम्यंतथेतरत्
गंधर्वनगरंयद्वत्गगनेपरिकल्पितं नतत्वेनतथैवैतत् अस्मिन्नेवप्रकल्पितं षट्पदाना
मभिन्नार्थैकत्वेकेवाचकंपदं वाच्यंयद्ब्रह्मसात्मानंदात्मानमीरितं यदत्रवार्थंमुनयोलक्षणं

कथयंतीति आनंदात्मावलंब्यास्मात् ब्रह्मशब्दाभिधो हि यः सत्यज्ञानमनंतं च भवेत् लक्षणत्रय
वं वेदांतसिद्धांतसारसर्वस्ववेदिनः ब्राह्मणाज्ञाततत्वार्थाअर्थमाहुर्लौकिकाः लौकिकास्त्वित
यं चैतत्तमाहुरेकं न लक्षणं आनंदात्मस्वरूपस्य ब्रह्मशब्दस्य सर्वदा एकार्थविषयत्वेपि पदानां
पुनरुक्तता व्यावृत्तिर्भेदतो न स्यात् न च भेदोपि कश्चन असज्जडपरिछिन्नं निरस्यंतिपदत्रयम्
ततो न गुणगुणपादिर्भवेत् नीलोत्पलादिवत् असदादित्रयाभावः पदपानन्यवस्थितः न
थापि न विरोधः स्यात् भावाद्वैततत्ववादिनो अभावाः संतु परतशो निर्भेदे ब्रह्मरूपिणि अस्माकं
किंचिदप्यत्र हीयते नात्मवादिनां अभावेषु यतो भेदः स्वयं कोपि न विद्यते विनाशं भावरूपं तं वि
हाय प्रतियोगिनं व्यवहारोत्र भिन्नः स्यात् विनाशे प्रतियोगिनः अभावस्य स्वरूपं न भिद्यते क्वापि
चित्कुचित् साक्षात्कृते सदाद्वैते आनंदात्मनि केवले व्यवहारश्च कोप्यत्र नैवास्ति वचनादि
कः एवं च ततो भावो द्वैतस्यात्रावतिष्ठते अभावः सोपि नैव स्यात् वस्तुतत्वविचारिते अभा
वस्य तत्त्वकेयं स्यात् सत्ता द्वैते तु विनाशिनी घटादिष्विव नैकस्य सत्ता काचन विद्यते न तस्यैकेन भेदः स्या
त् भावाभावस्वरूपयोः स्वरूपभेदसज्जातिसर्वसत्ताविवर्जितः यतो भावस्ततः केन सोस्तीति ।
व्यपदिश्यते विकल्पमात्रं तेनायमभावो निरंगवत् वचनाद्व्यवहारः स्यात् असतो यस्य वस्तुनः

आ॰ विकल्पविषयः सोयमज्ञानेनाप्यवेद्यभिः विकल्पादिरयंप्रत्ययव्यवहारः स्वयंगतः अथवानन्त॰
पु॰ गम्येस्मिंस्तत्रभावः कुतो भवेत् हेतुनाभावोपि तेन स्यात् हेतुस्य न वानकः विचारे सति निर्हेतुं न
२२२ भवेत्प्रज्ञानपादिशा देशकालपरिछिन्नेजायमानघटादिके देशकालौ स्वरूपेण भिन्नौ नाहि
272 परस्परं देशेनैवपरिछिन्नाः केषांचित्परमाणवः मतेसंति यथावध्यापुत्रोस्येवशिरोमते का
लेनैवपरिछिन्नं केषांचिन्महदस्ति च रूपादेव परिछिन्नं केषांचित्रभयादिकं इति भ्रांतप्रसि
ध्यायं परिछेदस्त्रिधास्थितः अन्योपि लौकिकः कश्चित्परिछेदस्त्रिधैव हि विद्यते तत्त्वराक॰
स्मिन् उदाहरणमस्ति न तत् तत्त्वं स्वयं विभिन्नो यः शाखास्कंधादिभेदतः वटवटांतरात्तद्भ्य॰
६ स्याटस्वसंदा स्वसजातिविजातस्थ्यः सोयमत्र त्रिधास्थितः देशकालस्वरूपोत्र त्रिधा पूर्वं सु
कीर्तितः सर्वोप्ययं परिछेदोनंतशब्देन वार्यते परिछिन्नपरिछेदद्वयाभावविवर्जितं आ
नंदात्मास्वरूपं यत्तद्ब्रह्मेति समीरितं संभावितं जडं यस्मात् तत्तज्ज्ञानेन निवार्यते ज्ञानवेत्ता॰
न जडतो विनिवारयितुं क्षमा तरवत्ता यथा भ्रमेः न तत्वेन वारयेत् ज्ञाने च यप्रभाते स्यात्तज्ज्ञान
वान्येन चेद्भवेत् घटसर्प्पादिवन्नैतत् जडं स्यात्कथंचन ततः स्वयं प्रभातं ज्ञानमेतदवस्थितः
रज्जुसर्प्पादिवत्तज्ज्ञानमनं माभेः स्वयंप्रभं इत्येमनत्वमत्रैतद्धार्थेनेभन्यशब्दतः रज्जुसर्प्पादिकव

ध्यं परिच्छिन्नं जडं यतः अपरिच्छिन्नमजडं साध्यते केन हेतुना असत्यांशा[illegible]दानामभावेन पदत्रयं सत्यं
ज्ञानमनन्तं च ततः स्याद्ब्रह्मलक्षणं सर्वत्रापि स्थितं ब्रह्म बुद्ध्यैवोपलभ्यते गुहायां निहितं तेन बुद्धि
स्थं वेद ईरितं यतो नित्यं सर्वबुद्धीनां साक्षिरूपं सदा गुमात् अहं ब्रह्मेति जानाति स व्याप्नोति च शाश्व
तं ब्रह्मवद्ब्रह्मतादात्म्यं प्राप्य सर्वमवाप्नुयात् सत्यादिलक्षणो योयमानन्दात्मसमीरितः निर्भेदो भेद
राहित्यात् तत्र युक्तिरियं स्मृता कारणान्न पृथक् कार्यं मृदो घटशरावादिकं कारणं च तथा ब्रह्म नभ
आदेस्ततो हि यत् एतस्मादात्मनो जाते गगने शब्दसंयुते स्पर्शवांश्च ततो वायुः संजातो गगना
त्मकात् वायुरूपादितेजो रूपं यद्धि व्यजायत तेजोरूपादितो नीरं रसवत्समभूत्तदा जातानी
वतो भूमिर्गन्धवती त्वियं सर्वेष्वपि च कार्येषु वर्तते कारणं सदा तेन ब्रह्मात्र गगने गगनं पवने
पि च पवनोपि तथा वह्नौ वह्निर्नीरेष्वपि स्थितः पृथिव्यामपि नीराणि तादात्म्येनात्र संस्थिताः
एकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणाः क्रमाच्च खादयः कारणानां गुणोः स्यादि पञ्चभूतानि ते स्मृताः शब्दस्प
र्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः पृथिव्यां खादितादात्म्यात् गुणास्ते सदा स्थिताः ज्ञानं नाम गु
णो नायमानन्दात्मस्वरूपिणः यतस्ततो न खादौ स दृश्यते कर्हिचित् क्वचित् आत्मनः सत्य
रूपेण यथात्मा कारणं भवेत् आनन्दादिकमप्यत्र दृश्यते च तथा सति खादिके च जडे यस्माद्

आ.पु. नेत्यादिनलभ्यते परिणामेविनातस्मादात्मास्यादस्यकारणं परिणामेविनायस्माज्जगतःका
२७३ रणंपुमान् माययैवघतेनायंकारणंनचवल्गतः माययैवयथारज्जुसर्पादेःकारणंभवेत्॥
273 परिणामंविनातद्वत्पुमानस्यप्रपंचस्यकारणं आत्मनोव्यतिरिक्तानिखादीनिपरिणामतः
कारणानियतस्तेषांगुणीकार्येषुसंगमी अथवाकारणंसर्वपरिणामविवर्जितं ब्रह्मस॥
र्वत्रविशेयंकार्यंस्यादितरत्पुनः नैतौब्रह्मजगत्कर्तॄ एवंकार्यंसमन्वितं यदोत्तरकरोत्येत
त्कार्यंतन्नहिंतद्वय मिलित्वासविभात्यत्रकार्यकारणवत्सदा ततःसर्वगुणावेशाद्वतरश्मि
न्यजायते एवंभूतेषुचरमेकार्येपंचगुणामही जाताब्रह्माण्डजननीस्थिरजंगमधारिणी अ
स्याःपृथिव्याःसंजातायाग्राम्यारण्याःसहस्रशः औषध्योयवमाषाद्याश्चपायाजंगमैःसदा॥
ताभ्योह्यन्नस्वरूपाभ्यःस्थिताभ्योरेतआत्मना पंचम्यामाहुतोगर्भात्पुरुषोत्रप्रजायते शिरः
पाण्यादिमान्नृकःसुकृतैर्दैवतैरपि वीजतोयोनितस्तद्वत्रित्वमत्रस्यभक्षणात् पुरुषोत्तरसा
नोस्यात्कार्यंस्थूलवपुस्सदा आत्मनोस्यत्रिधादेहःकथ्यतेवेदवादिभिः स्थूलसूक्ष्मस्तथाः
ज्ञानमत्रतेष्वपिपंचधा अतेरिवाग्निदुर्भेदात्कोशोस्तित्तिरियोद्विजाः स्थूलंशरीरमेकंस्यात्
कोशास्तेषुत्रयोपरे कोशाःसूक्ष्मंशरीरंस्यात्अज्ञानंपंचमोपि[…] पत्निवमत्रकोशेषुपंचम

पिमहाधियः कल्याणत्वाच्च पक्षाः शमकल्यपत्पापितामहजाः एवंहिवृहल्लोकष्यकामासोष्याहितेः ५
णः अस्य स्थूलस्य देहस्य शिरसावशिरस्यतं वामदक्षिणपक्षौ च हस्तौ तौ वामदक्षिणौ उदरं चोदरं
चोदरं तस्य पक्षणश्चात्मशब्दितं पादौ दीर्घाविमौ पुच्छसहशौ पुच्छमीरितौ तावेव वच प्रतिष्ठाख्या
७ वज्ञाय प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठा पक्षिदेहोतो समासिर्ना परास्तिहि पक्षिणः प्रतिष्ठिष्ठति न पुच्छेक
हिं विघतः यथायेवं तथायत्र प्रतितिष्ठंति केचन वानरायास्य पुच्छे भु प्रतिष्ठानेन तद्भवेत् अन्न
कार्यशरीरेस्मिन् स्थूलेस्मिन्लोके वर्तते मे अन्नादेव प्रजाः सर्वाजायंते पृथिवीस्थिताः अन्नेनैव च
जीवंति लयमन्नेव्रजंति च स्थावराणां नीररूपादन्नाद्भुत्पत्तिरीरिता जीवनं च तथा नाशस्तेनैवा
स्मिंश्च जायते न केवलेन नीरेण तेषामपि हि जीवनं वर्जनं वा विनाशो वा किंत्वन्न भूमियुतेन च
औषधात्मकमन्नं तज्जंगमानां हि कारणं उत्पत्तौ जीवने नाशे प्रसिद्धं सर्वदेहिनां स्थावराजंग
मा देहाः सर्वे जीवविवर्जिताः जीवस्य कस्यचित्क्वचित्भवं तत्र मम संशयं पृथिव्यास्तु तथा भिन्नाः
सर्वे सर्वशरीरिणः अन्नं ततो भवंत्येते विनष्टाः सर्व एव हि अन्नं ततोत्र भजानां ज्येष्ठमुक्तं मनी
षिभिः सर्वौषधं च येनायं तद्धारोगो विनश्यति अन्नं ब्रह्मेति ये नित्यं ब्राह्मणा याउपासते प्राप्नुवं
ति च ते सर्वे हानं सममनसेप्सितं अघतेत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते अत्र पुच्छप्रतिष्ठा यदीयते पंच

आ.प्र.
२७७
274

कोशके प्रधानं तद्धि विज्ञेयं कारणं च कथं चन कोशे कोशे च कोशस्य प्रतिकोशं मनीषिभिः क्रियानाम
चरूपं च मत्स्येन देहे हृदयकं च यं कृत्वा प्राण्यमनोबुद्धिनिर्याणे सर्वदेति च अंतःस्थूलस्य देहस्य प्राण ए
षव्यवस्थितः स्थूलशरीरं यादृक् स्यात्तादृक् भवति सर्वथं प्राणस्यांतर्मनस्त्वेवं मनसोपि च धी
स्तथा धियोपि च तथाविधा स्वदृशं सर्वमेव तत् मरुधारसेन यद्वत्स्यात्स्वर्णं तामृत्वा द्विजेन हि उत्तरो
त्तरतस्तद्वत्सर्वः सर्वं प्रपूर्यते कोशः कोशेन सर्वत्र प्राणेनेदं वपुर्यथा प्राणरूपेत्र कोशेस्मिन्शि
रः प्राण उदीरितः अपान उत्तरः पक्षो व्यानो दक्षिण एव च आकाशेन समानो य उदरं स तु कीर्ति
तः पृथिवी वत्स उदानो प्रतिष्ठा पुच्छमीरितः उदाननिर्गमाद्याति प्राणः सर्वो वहिर्यतः उदान
स्तत एवायं प्रतिष्ठा परिकीर्तितः यथैवान्नमयः कोशः सर्वत्र परिकीर्तितः एवं प्राणमयोप्येषः
सवायुः परिकीर्त्यते अत्राप्युदाहरंत्येतं श्लोकं प्राणमयं प्रति प्राणं प्राणंतमनु सर्वदा देवाः
मनुष्याः पशवो जीवंतः सर्व एव हि प्राणो हि सर्वभूतानामायुर्यस्माद्धि जीवने प्राणंतमिति हि सर्व
षां तस्मात्सर्वायुषं हि सः वेदेषु पठ्यते वेदवादिभिस्तत्वदर्शिभिः उपासतेत्र ये प्राणं ब्रह्म बुध्याः
महाधियः शतसंवत्सरायायुः सर्वमेव प्रयांति ते तस्य स्थूलस्य सर्वस्य य एष इह कीर्तितः आ
त्मा प्राणमयो यस्माद्व्याप्यते तेन तद्वपुः यथैवान्नमयादन्य आंतरोन्नमये स्थितः आत्मा प्राण

स्तेहतत्तस्मिन्नात्मैमनोमयः यजुस्तस्यशिरोज्ञेयं पक्षस्त्वृग्दक्षिणः स्मृतः उत्तरश्चतथा[illegible]
ह्यादेशोब्राह्मणात्मकः इदंरंचतथापुच्छमथर्वांगिरसः स्मृतः एषएवयंशब्दराशिर्यजुरादि
नेमानसे तथापितादृशीह्यग्निर्यजुरादेर्मनोगता वर्णितेतेननामत्वमनसोनविरुध्यते मनसा
वेदरूपेणब्रह्मात्मानैवगम्यते तथातेननगम्योयमवाङ्मनसगोचरः अस्मिन्नर्थइमंश्लोकं
वदन्तिब्रह्मवादिनः यतोवाचोनिवर्जंते अप्राप्यमनसासह आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेति
कदाचन मनसासहितावाचोयज्ञरायाप्रकीर्तिताः निवर्तंतिचताःसर्वाआनंदात्मप्रवेदना
[illegible]त् यएवंतथात्मानंबिभेतिकदाचन आनंदमात्मनोविद्वान्मनसैवनचान्यथा तस्य
प्राणमयस्यात्मापूर्वस्योक्तोमनोमयः पुरुषकथितस्तस्मिन्सविज्ञानमयोस्तिहि मनोमये
यथैवास्तेसतत्प्राणमयेस्वयं विज्ञानमयएषतस्याश्रद्धात्वमीरिता शिरः ऋतंतथापक्षो
दक्षिणःशास्त्रजैवधीः मानसीविहितेकर्मज्ञानेमनसिसंस्थिते क्रियमाणेचतस्मिन्सत्या
त्सत्यशब्दोदितैवधीः सोंतरोपिभवत्यज्ञोयोगःशास्त्रार्थनिश्चयः इदंसत्त्वविज्ञेयोविज्ञा
नमयरूपिणः महःप्रथमजस्यैषाबुद्धिर्विज्ञानकारणं अस्यपुच्छंप्रतिष्ठैषापदियंसर्व
कारणं अत्रापिमनयःश्लोकंवदंत्येनमहाधियः बुद्धिर्यज्ञांस्तथानेककर्मजातंचलौकि

आ॰ पु॰ के कुरुते सर्वजां चैतां देवा ब्रह्मेत्युपासते विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति शरीरे पाप्मनो हि
२७५ त्वा सर्वान्कामान्समश्नुते मन्नमयस्य सर्वस्य तस्यात्मेष प्रकीर्तितः विज्ञानमयरूपोयं पु
275 रुषो येन मनोमयः विज्ञानमयजस्तस्मादानंदमय आश्रितः आंतरोह्यान्तरो वायमात्माव्या
प्तनरूपधृक् अस्यानंदमयस्यास्य तु शिरस्त्विष्टार्थदर्शने प्रियलाभस्तथेष्टस्य मोदः पक्षो
पि दक्षिणः भोगात्तस्य प्रमोदः स्यात् उत्तरः पक्ष एव सः सुखसामान्यमेतेषु स्थानं दैयः श्रि
यादिषु आत्मोदरस्य विज्ञेयः पक्षिणोस्य महात्मनः आनंदात्मस्वरूपं यत्ब्रह्म सर्वस्य का
रणं यस्यावगमसंस्था वैकोशपंचकमीरितं अस्य पुच्छं प्रतिष्ठा च तद्वोक्तं मनीषिभिः वि
ज्ञेवहिर्मुखं प्रायः सर्वेषामिह देहिनां नित्यं बहिर्मुखं त्वान्ये च ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि च अतः
सर्वोपि वा स्वार्थं जनर्गच्छतीनां तरं आनंदात्मानमंतस्थं सुखं यो नियतिं निजे परित्यज्य
बहिः सर्वः सुखार्थं परिधावति धावन्नपि न तत्क्वापि च सुखलेशमवगच्छति जनः सर्वपरं नी
त्वं दुःखपाथोनिधौ पतेत् एवमेतत्समापन्नं दुस्तरं व्यसनं तदा सर्वेषां प्राणिनां हृष्ट्वा श्रुति
हा र्मातेव वत्सला सा ज्ञानवान्स्वार्थलोभेन प्रहृष्टं न कथंचन स्मृतिर्वारयितुं शक्ता दुःखिता
न वीक्ष्य दुःखिता उपायांतरमेवैतानित्यवारयति हि जाव दारयिष्यंति तेन पश्चात् इत्यम

न्यनिवारिताः इति संकल्पजननीम्प्रतिक्रोशानिमानत्र्जगौ रूपयौवनसंपन्नः पुमानपि गुणान्वि-
तः ललनावापि नस्वेन देहेन परितुष्यति देहमन्यं सुखप्रेप्सुर्जन्तुः सर्वोभिधावति जीवन्तं
८ वान्तं वापि शोचन्स हर्षः सदा स्थूलाद्देहाच्च सर्वेषामन्त्र कार्याणि सर्वदा विज्ञानं च मनः प्राणाः
सूक्ष्माणि कारणानि च अव्याकृतेन नीयेस्मात् देहेनान्यस्य वपुस्सदा एतावानेव सकलः प्रपंचो ना
परोस्ति हि लोकत्रयेपि देहेस्ति अन्यके प्राणिनां च सः आनंदात्मस्वरूपश्चेदन्यतोपि सुखं भवेत्
भवतान्नभवान्तस्तु स्वदेहेन्य प्राप्याहि भोः तृषितः कामुको वापि परित्यज्य यथा निजं गृहं
गच्छन्निवार्यते हस्तग्राहं कदाचन जनन्या वस्तु कस्मात्वं बहिर्यासि सुहृत्खिन्नः गृह एव तवा
भीष्टमन्नं नानाविधं शुभं रूपयौवनसंपन्ना दाराश्च मनसेप्सिताः संपादयामि माक्लेशं गामिष्य
सि कदाचन एवमुक्तोपयाधीमान् ऊचे ऊचेति चेरयन् गृहस्यान्तः प्रयात्याशु वहिस्त्यक्त्वा ग
ति पुमान् एवं सुखार्थिनो जन्तोर्देहात्स्वात्संप्रधावतः अन्तर्मुखत्वसंपत्त्यै देहः पत्नी परोदितः
अस्मिन्नेष समायाति रुद्धस्तेव पुमानिह परित्यज्यततोभिन्ने विषये सुखकारके वाह्याद्बाह्यात्त
वित्तसन् अस्मिन्स्थूले स्थितः पुमान् प्रयाति सहसा सूक्ष्ममन्तकः सुखलिप्सया तत्रापि
प्राणमायाति प्रथमं सततो मनः तस्माद्बुद्धिमायाति कार्येन त्रजहाति सः अव्यक्तकारणं बुद्धे

१
आ.पु.
२७६
276

स्ततोयातिषडूक्तितः तत्रयातिसुखस्यार्थदर्शनैरिंद्रियैस्ततोपिच लाभंतस्माच्चभोगेसमसामान्यंचततो
व्रजेत् सुखसामान्यसंस्थानः सर्वदुःखविवर्जितः आनंदात्मानमात्मायमात्मत्वेनाधिगच्छ
ति यदिदमात्मनोरूपंब्रह्मणस्तत्तयापुमान् अधिगच्छतिजीवन्सन्नसतुल्यःप्रजायते अ
त्रापिश्लोकमाहुस्तमजनयोब्रह्मवेदने असन्नेवभवेदात्मानास्तिब्रह्मेतिवेदचेत् अस्तिब्रह्मे
तिचेद्वेदसंतमेनंततोविदुः ब्रह्मणोनास्तिताज्ञानात् नित्यंसंजातपातकः वहिर्विषयलाभा
र्थंव्रजेनदेहादहर्निशं दुःखात्दुःखांतरंप्राप्यमरणंसोधिगच्छति मृतश्चजायतेदुःखी
दुःखीचम्रियतेपुनः एवंयमवशोदीनःसंसारेपरिवर्त्तते असन्नेवशरीरेषुभ्रांत्वाभ्रांत्वा
निरंतरं अल्पायुश्चाप्यवज्ञातोजनैर्भवतिनास्तिकः आस्तिकोब्रह्मणःसत्तांदृढांज्ञात्वागुरो
र्मुखात् संपादयतितत्ज्ञानेयतस्तिष्ठतिसर्वदा आनंदात्मस्वरूपेणमायादुःखविवर्जितः
ततःसंतमसंप्राहुर्ब्रह्मणावेदवादिनः आस्तिकानास्तिकश्चापमसन्नेवप्रजायते तस्मान्ना
स्तिकतानैवकरणीयासुखेप्सुना गुरुशास्त्रादिकथितेनीतिद्वयार्थेकदाचन एवंस्यैविज्ञा तस्य
नमयस्यात्मासमीरितः एषएवायमानंदमयोयःकथितोधुना शिरःपक्षौतथैवात्मज
ठरंपुच्छमेवच पंचांगकथितःकोशएकैकोमुनिसत्तमैः पंचकोशाश्चविज्ञेयाःपंचभिः

यातिभूमिकाः वह्निमंखस्याग्नितस्यास्थिरीकरणहेतवः स्थिरस्तत्कंठं गच्छेन्नदहत्येणाततप्र
वच यामंततोपि जठरं जठराच्च पदद्वयं पदद्वयात्परं नास्ति कोशोतस्मिन् हि किंचन ततः
७: कोशांतरं गच्छेत्सर्वं बतः शिरआदिकं एवं कल्पनया योगी पंचविंशतिभूमिकाः गच्छेद
तःपरं नैव गंतव्यं विद्यते त्र हि ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति यदुक्तं पादरूपतः नित्यं तत्रैव तिष्ठे
त्पंचविंशतिभूमिका एषैव बोधनायैते कोशाः प्रत्यासमीरिताः पंचांगसहिताः पंचप्रा
णानां वपुषि स्थिताः ब्रह्मणः पुच्छभूतस्य सर्वेषामाश्रयात्मनः अज्ञानेन स्वरूपं किंचि
दिहलोके परत्र वा अज्ञानादात्मनो सज्ञा ज्ञानी तेसत्त्वयंततः उत्क्रीत्याभवत्यत्रयु
को मानलोकद्वयेपि च ततो ब्रह्मात्मविज्ञानात् भवेत्तल्लोकद्वयं सदा इदं विचार्यमनिर्मिर्निस्त्रितंतय
थारणउ एवं विचारयंतस्तत्रमनयो ब्रह्मदर्शिनः ब्रह्मवेदनतो ब्रह्मप्राप्तिं कर्तुं स्थिरा मिमे
ब्रह्मास्तिवादिनायेषां सत्यं ज्ञानमनंतकं तेषां व्यर्थं भवेत्तत्ज्ञानं तस्मान्नदात्मरूपिणः विद्वांसो
विद्वांसो यस्मात् एकस्मात्मामनःस्मृतः स्मृत्वा विद्वानयया गच्छेत्तत्तनेष्वेवऊनानहि अविद्वा
नयाजितद्वाच्यकार्यं णविद्वांसो गती ततः सजायदा ब्रह्मरूपस्य स्यात्तदाद्वयोः विद्वांसो विपश्चि दु
पिगातिस्तत्र रतनिश्चिता अविद्वांसो दिव्ये ब्रह्मनयात्मात्मस्वरूपकं असद्देवन दातस्याद्धिद्वा

आ॰
पु॰
२०
२११

नपिक्रतोप्रजेत् नह्येकमेव गगनं प्राप्तिविद्वान्नवापरः सर्वज्ञस्य शिवांशोस्त्यापि जीवतोर्मृतयोरपि
प्राप्यमानीसमेयद्गगनेतद्दात्मनि इत्यादिष्यततः आकृष्टतारं ब्रह्मवेदिनः यद्यपेतत्समब्रह्म
विदुषोविदुषोपिवा आत्मरूपं च संप्राप्तम्भाभ्यामपि वस्तुतः आप्नोतितत यापेतदविद्वान्नहि
कदाचन आत्मरत्नप्रकाशस्यात् अविद्यात्त्वे यसति अविद्यायाः तयोर्नित्यं विद्ययाब्रह्मज्ञा
नया अविद्वान्न तथा प्रत्यः कथंब्रह्मसमान्नुयात् यथा निधिनिधिज्ञः सन्न निधित्वमवाप्नु
भौ प्राप्नावपि च न प्राप्तः स्यादज्ञोवोधवर्जनात् अविद्वानपि तद्वत्स्यात् ब्रह्माप्नोपि निरंतरं
तज्ज्ञानरहितत्वेन दुःखचित्तयपीडितः अस्तत्वपरिहारैयव ब्रह्मणः सत्यरूपतः स्थितस्यापितं
संप्राप्तिरेव ह्यविदुषो भवेत् ब्रह्मणो सत्यताकेनशक्याशंकितुमप्यहो यतएतज्जगज्ज्ञानेमहाभू
तात्मकेमहत् एवंहि जगतः सृष्टिमानंदात्मा चकार यः तस्यासत्त्वंहिकोनामप्रतिपद्यमिहार्हे
ति जगत्सिसृक्षुर्भगवान्भूतभौतिकरूपथक् अनादिवासनाविचित्रे मायाकंचुकमाश्रितः
एक एव स्थितः सर्वमिदमीशोविचिंतयत् बहुरूपोहमत्रस्यां जन्मकृत्वात्मनः स्वयं इत्येवि
चिंत्य जगतो नामरूपक्रियात्मनः जडाजडस्य बहुधा नामरूपक्रिया अपि सिसृक्षुः पुनरप्य
स्य पर्यालोचयदीश्वरः यद्दशाभ्याम्भवयस्यास्य नामरूपक्रियापरा ताद्दृशाताभ्रतस्येतः

कर्त्तुंकामोजगत्प्रभु एवंविचिंत्यसर्वेषांनामरूपक्रियाःप्रभुः असृजत्तयथापूर्वमिदंसर्वंज्ञ
ह्याजडं सूर्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत् दिवंचपृथिवींतद्वत्अंतरिक्षंसभागाएं
यदिदंकिंचिद्दिश्यंस्यात्भूतभौतिकरूपभृत् सर्वमेवजगन्नाथःसृष्टवान्पूर्ववत्प्रभुः १
सृष्ट्वाचसकलंविश्वंसहस्थावरजंगमैः अनंतरंप्रविष्टोयतश्चाहंतात्मनाप्रभुः सत्यज्ञान
मनंतंयोब्रह्मानंदात्मरूपक सर्वस्मिन्सर्वदासौयंवर्तमानोपिविश्वकृत् स्थावरेजंगमे
देहेप्रविश्याहंतयाविभुः एवंनानाविधोजातएकएवजनार्दनः पृथिव्यापस्तथातेजश्च
त्तुर्गमेसदीरिते वायुश्चैवांतरिक्षंचपरोव्योमेत्यादितीरिते भूतपंचककार्यंचतथैतद्भूतपंच
कं नामरूपक्रियाभिस्यात्त्रिरूपंकीर्तितंहियत् अग्निरूपंजगत्ताभिर्यत्प्रोच्यतेमनुजादिभिः
सार्श्रयंतत्त्वकिंचित्स्यात्किंचित्स्यात्जडनिराश्रयं जडंकिंचित्तत्रापिभवेत्कुड्यघटादिकं
अजडंचेंद्रियादिस्यात्व्यवहारेत्रमानुषे अबाध्यंकिंचिदेवस्यात्यथाभूमिघटादिकं किंचि
द्बाध्यमानंतत्रज्जुसर्पादिकंयथा सर्वमेतज्जगच्चित्रमस्तिनास्तीतिचस्थिते सत्यादिलक्ष
णंब्रह्मजातमेकमनेकधा एकमेवयथाकाशंगंधर्वनगरात्मना नानाभवतितद्वत्स्यात्ब्र
ह्मविश्वात्मनासदा यस्मात्सत्यमिदंब्रह्मजातंविश्वात्मनापुरा तस्मादन्यन्नमध्येतत्विश्वंस

॥

आ॰ पु॰ त्यमितीरिते ज्ञायमानेऽज्ञानेऽर्थे सत्यत्वेकेन भविष्यति सत्वं कालत्रयेयस्मादेकरूपेन तदीरिते आदावंतेच
२७८ यन्नास्ति मध्येतत्केन हेतुना भवेत्सत्त्वम् एवैतत् अनंतेसचराचरे अनंतेसकलेविश्वमात्मनास
278 त्यरूपिणा सत्यस्यादग्नितोयद्वत् लोहपिंडोग्नितामियात अनंतेसमस्तं तोगाच्छदात्मनासत्य
रूपिणा इत्यत्रमुनयः श्लोकमेतमाहुर्विचक्षणाः असद्वा इदमग्रआसीत्ततोवैसदजायत ब्र
ह्मात्मनः प्रपंचत्वमेवासीन्नसत्कृतं ततः गंधर्वनगरेयद्वत् गगनेतद्वदात्मनि विश्वंततोजनैः
सर्वमसत्तामादिनाभवत् स्वप्ननामादिकंस्वात्मसत्यतायाः प्रसादतः जातेसत्कृतमित्युक्तेसत्ये
सत्यात्मनायतः केचिदेनमनालोच्य प्रक्रमंमंदबुद्धयः असत्याइदमित्यादेः कारणास
त्वमास्थिताः इदंशब्दसमादानात्कार्यस्यैवतिकेचन कार्यकारणयोर्साम्यमिदंशब्दस्य
केचन स्वीकृत्यसर्वजगतः सत्यतां प्रतिजानते कारणस्यविचारेतदस्माभिर्ब्रह्मवादिभिः
नि[illegible]कृत्यमभावौघखंडनेनकथ्यते सत्यादिलक्षणंप्रोच्य ब्रह्मणः कारणात्मनः वेदः
कथ्येनतस्यायमसत्तोचस्वयंवदेत् इदंशब्दोपिकार्यस्यप[illegible]सत्त्वंवदेदयं उक्तेः सर्वम
धुनातत्सत्यत्वेकेन हेतुना ब्रह्मणाचेदिदंनामभवतान निवार्यते एतदर्थमयंश्लोकः कीर्त्य
तेवेदवादिभिः असत्यमपियत्सत्यात् ब्रह्मसत्ताप्रभावतः कार्यंकालत्रयेप्येतदसत्वंब्रह्म

सत्तया अनादिमाययामोहात्मध्येसत्वंविभातिनः ब्रह्मणोव्यतिरिक्तस्यकार्यकारणवस्तुनः
सर्वस्यापिनसत्तास्तिकुतस्तेनास्यसाभवेत् कार्यस्यकुत्रतेसत्ताब्रह्मान्ययदिकिंचन आत्म
नस्तत्करोत्वेतोप्यमेस्यसतः सदा अपसद्ब्रह्मणोभिन्नंनास्तिकेनतुसद्भवेत् ब्रह्मैवस
कलंयस्मात् जगत्सदसदात्मकं असत्कल्प्यतेवेदवादिभिःसर्वपंडितैः ब्रह्मणोत्रवि
भिन्नंचेत्सदसद्वस्तुकिंचन यदातदानेत्तनास्यनभवेत्गगनादिवत् अभावेनंततायाःस्यात्
ब्रह्माभावःसनिश्चितः प्रकाशोस्याप्यभावेस्यात्तेजोभावोयथाभवि ब्रह्माभावाच्चवेदांता
नांत्वप्रामाणता अप्रामाण्येनतेषांस्यात्वेदानामप्रमाणता अप्रामाण्येनतेषांस्यात्वच
सामप्रमाणता अप्रामाण्येनवचसांनेत्रादेरप्रमाणता तदप्रमाणतायाचव्यर्थामानकथाभवे
त् तदभावेकथंनामब्रह्मणोन्यद्भवेदिह सदसद्वाद्वयंचापिमानाभावेयतोभवेत् तस्मान्नैव
विभिन्नंस्यात्असद्यात्मरूपतः कुतोभिन्नंभवेत्सत्तुसत्तायस्मात्सततया कार्यस्यापिनचास
त्ताकारणस्यकुतोहिसा इदंताचकथंतत्रप्रसक्तंनहिकारणं प्रसक्ततायदातस्यतदासत्ताभ
वेन्नहि सदेकविषयेनतस्मात्प्रसक्तंपंडितैःस्मृतं अनागतमतीतंवाप्रसक्तंततएवच असत्वा
दन्ययातस्यप्रसक्तत्वंकथंनहि ततोनकारणंनापिकार्यंनैवद्वयंतथा असद्बोध्यतेवेदेकिंतुमाया

आ॰पु॰ विनिर्मिते आत्मनास्ततया यस्मात्सदसन्नत एव सः सत्यज्ञो न चासत्वमस्यांशकां कदाचन एतावदेवमे
२७८ तेस्मिन् उच्यते नापरं क्वचित् स एष यतकृतवा स्त्रानेदात्मा स्तत्तया स सः सारः स विज्ञेयः स एव
संवित्स्वरूपतः लब्धेनेरममात्मानं आनंदात्मानमीश्वरं अहमस्मीति विज्ञानादानंदी भवति॰
२७१ स्वयं यद्येषरस आकाश आनंदात्मा हृदि स्थितः न भवेज्जीवने हेतुः क्रियावापि न वा मनः प्रा
णापानादिभिः कुर्यान्न च क्रियाजीवनप्रदाः हृदयाकाश आनंद एष स्यात्र संशयः न कार्यो
यतः एतस्मात्पुरुषैर्लभ्यते सुखं विषयाः शब्दशादीपैः सर्वमात्मनि संश्रिते प्रकाशयति
सततेन ततो जन्यं न तद्भवेत् अतश्चात्मैव सर्वेषामानंदं संप्रयच्छति अज्ञानाद्विषयाज्ज्ञानं ज्ञानतश्चा॰
त्मासुखमव्यय विद्वानेव ततो याति मत्वानंदात्मरूपकं जीवनेवापि सन्नित्यपरो विषयसंभवं॰
एष विद्वान यदा स्वात्मबोधाद्भयरूपधृक् प्रतिष्ठानेन तादात्म्यं लभ्यते गुरुवाक्यतः एत
स्मिन् हृदयाकाशे ह्यदृश्ये न यनादिभिः अनात्मना त्वनादात्म्यं गते सर्वात्मनीश्वरे अनिरुक्ते
वचनतः सर्वाश्रयविवर्जिते अभये ब्रह्मसंयाति तदा स ब्रह्मवित्तमः यथा विद्वान विद्वांस्तु॰
न तथा याति कर्हिचित् भेददर्शी यतः सोयाभेददृष्टिस्वकः सदा विद्वानपि यदैवैषपंडि २०
ते मन्यतां गतः अल्पमप्यात्मनो भेदं कुरुते व्यावहारिके वस्तुतो नास्ति भेदोयमात्मनो ब्रह्म

णात्सह व्यवहारदशायांतु कश्चिदस्तीति चेद्दृशं तदा तस्यापि भीतिः स्यात् भेदपूर्वतस्संनिधेः किम
यो वेत्ति नात्मानं भेदपर्वतभेदिनं भेदपर्वतवासी सन् वर्तते सर्वदा पुमान् पंडितंमन्यरूपस्स वि
द्वेषो वि[?]द्वेषोपि यत् नत्वेवस्याद्वयनित्यं विद्वेषोयि प्रमादिनः अप्रमत्तस्ततो नित्यं विद्वा
न्सगरूणोचितं चिंतयेत्कुशली भावान् परानंदात्मरूपकं अन्यथा संसृतिं गच्छेत् वलेद्वंद्व व
वासनः आत्मनश्चिंतनाद्द्वंद्ववासनानाशतो भवेत् नान्यथानतस्त्वेवं कुर्यानान्यत्कदाच
न आत्मज्ञानं विनाब्रह्मादेवानां विदुषामपि कुर्यात् यक[?]नान्यज्जंतूनां कुरुते च न तत् अ
त्रापुदाहरंतीमं श्लोकं सर्वे महाधियः ब्रह्मणोभयतो वातो वाति सूर्यंउदेति च अवतीन्द्रश्च
ज्वलत्यग्निर्धावन्मृत्युर्निहंति च वायवः पुरुषाः पंच जगतोपि नियामकाः यतो भीतास्ततः
कोन्यः पुमानभयमाव्रजेत् इत्याकाशरूपोयमानंदात्मा सुखमदः भयदश्च सुखेतत्र किय
द्विस्तचिंत्यते आनंतमिति संप्राहुर्विद्वांसः स्वात्मकोविदाः सुखेस्मिन्नवतार्यैवमानंदस्य
परंपरा यौवनेनाभिसंपन्नो रूपशीलादि साधुना पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रागममिश्रि
ताः वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश सर्वाण्येतान्यधीयानऊहापोहविशारदः माता
पित्रा तथाचार्यैः शिक्षितो विनयान्वितः वज्रसारसमानांगो वलवान् वलभियया तस्यायंस्थि

आ॰ ७॰ वीसर्वाससमसागरमेखला सर्वैर्वित्तैश्चसंपूर्णानामिकांचनपर्वता स्वाधीनाचेद्भवेत्सोयमानंदोमानुषः
२८॰ परः शतंयेमानुषाणांमोक्ताः आनंदाअधिकाइह एकोमनुष्यगंधर्वानंदःसपरिकीर्तितः अत्रानंदेषु
सर्वेषुवक्ष्यमाणेष्वपीरिते यस्मिन्यस्मिन्विरक्तोयस्तत्रतस्यसुखंभवेत् श्रोत्रियस्ययत्सुखंचेतः
२४० सोत्राधिकारिणः तेयेमनुष्यगंधर्वानंदाःस्युःशतसंख्यया देवगंधर्वजःसोपमेकआनंदईरितः
देवगंधर्वजानंदाशतंयेपरिकीर्तिताः भवेत्सएकआनंदःपितॄणांचिरवासिनां पितॄणांचिरलो
कानामनंदायेशतंस्मृताः आजानजानांदेवानामेकःसपरिकीर्तितः देवयोनिप्रजातानामानंदा
येशतंस्मृताः सएकःकर्मदेवानांकर्मणायेदिवंगताः आनंदाकर्मदेवानांशतंयेपरिकीर्तिताः व
स्रुद्रादिदेवानामेकएवहिसस्मृतः वसुरुद्रादिदेवानांआनंदायेशतंस्मृताः इंद्रस्यैकःसविज्ञेय
आनंदोजगदीशितुः आनंदोयत्तुशक्रस्यशतंसतुबृहस्पतेः एकएवशतंतस्ययआनंदोबृहस्पतेः
प्रजापतेर्विराजःसएकएवप्रकीर्तितः प्रजापतेःशतंयेस्युरानंदाएकएवसः भवेत्परमआनं
गो दब्रह्मणःसूत्ररूपिणः अस्मात्परोनकोपिस्यादानंदोदेहिनामिह आनंदात्मानमाकाशमे॰
कंहित्वास्वयंप्रभं आनंदवारिधेस्तस्यपरमानंदरूपिणः ब्रह्मानंदःपरोस्माकंविंदुमात्रंमत २८॰
स्यसः आनंदानन्तराणावायमनंतःपरिकीर्तितः आनंदात्मस्वरूपस्यस्वयंभातस्यसर्वदा अयमा

नेदस्त्राकाशःपुरुषेयश्चवर्त्तते आदित्येयश्चसुरवात्वेन योभेदोनविद्यते अतोभेदोनिजाज्ञानात्स
त्रैषप्रतीयते अध्यात्ममधिदैवंवाप्यधिभूतमथापिवा ज्ञानतत्त्वेपिदिष्ट्योहोयथाप्रत्यद्वजन्मनः
प्रागासेतनयाएवायेवर्त्तते भेदविभ्रमः सात्त्वात्कारात्गुरात्ब्रह्मविदषामपिसर्वदा एवंज्ञानतु
मात्रैत्रिसात्त्वात्कारप्रसिद्धये क्रमतोनादिकान्कोशान्नात्वाब्रह्मसगच्छति आनंदात्मानमद्वैतंपु
छेब्रह्मविनिर्भयं प्राप्तःसविदषांभीतिः कुतश्चिन्नैवजायते अस्मिन्नर्थइमंश्लोकंपठंतिब्रह्म
वादिनः यतोवाचोनिवर्त्तंते अप्राप्यमनसासह आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नविभेतिकुतश्चन ॥
शब्दवाचःप्रवर्त्तंतेशब्दार्थेचमनस्तथा अशब्दार्थेप्यशब्देस्मिन्कथंगच्छतुमनोपिवाक् अस्मि
न्नात्मनयाज्ञानेसर्वेषांभयरूपिणि विदषस्तुकुतोभीतिर्भेदस्यासंभवात् अद्वैतब्रह्मणोविज्ञा
नादानंदात्मस्वरूपिणः एनंहितपतोनैतेनित्यंस्वकृतदुष्कृते अकृतेचकृतेचापियथान्यभेद
२ दर्शिनं कृतवानपातकंकस्मात्पुण्यंचाहंकृतोनहि इतियद्वत्सदादीनंसर्वशक्तिविवर्जितं
आनंदात्मनिविज्ञानेपुण्यपापेउभेअपि असावात्मतयाजानन्कथंतापंततोव्रजेत् ततोविद्वा
नमंश्लोकमानंदात्मस्वरूपकं जानन्नात्मतयागच्छेत्जीवन्वापिमृतोपिवा एवंविचारेसंमोक्षो
ब्रह्मविद्यामनीषिभिः आनंदात्मस्वरूपस्यप्राप्तिरुक्ताःसदानघ गुरूपदेशतोब्रह्मज्ञानात्प्रस्य

आ॰पु॰ विचारयेत् कोशपंचकमध्येनहननोनात्मतयाव्रजेत् अत्रवीराहरंतीममाख्यानं पितृपुत्रयोः गुरू
२८८ पदेशतः पश्चात्मननायेति पंडिताः भृगुर्नामभवत्कश्चित्सुवरुणस्य सुतो महान् वरुणं पितरं
२८४ गत्वा पप्रच्छैकदा च न भगवन्ब्रह्मजानीयेमहानतत्त्ववदस्वभो इत्युक्तो वरुणस्तस्मै प्रोवाचेदं महा
मतिः शरीरं च तथा प्राणभेदाः पंचशरीरिणः ज्ञानकर्मेंद्रियाणि स्युर्दश तत्र च चतुर्विधं मनो
न्तःकरणनाम विद्यते भुवनत्रये अध्यात्ममधिदैवं वा ह्यधिभूतमथापि वा एतावदेव विश्वस्मि
पि अ॒केनैव विद्यते एतेषन्यतमज्ञात्वमेतेभ्यो वा विलक्षणं अवगच्छ स्वयंबुध्या तेन यद्ब्रह्मलक्ष
णात् वक्ष्यामि लक्षणं तेन ब्रह्मणो [illegible] जन्मनः येन त्वं स्वयमेवेतत् ब्रह्म बुध्यावगच्छसि यत उ
त्पद्यते विश्वं सकलं भूतभौतिकं यत्र तिष्ठति यत्रांते लीयते च तदेव तत् जगज्जनिस्थितिध्वं
साने वं सब्रह्मलक्षणं इत्याधुनरुवाचेदं पुत्रं सब्रह्मवित्तमः ब्रह्मणो यत्स्वरूपाख्यं लक्षणं त
त्वयाधुना अधिगंतुमशक्यत्वात् मया ते कथितं न हि सूक्ष्मबुधीवतां त्रिंगम्यं तेसूक्ष्मबुद्धि
भिः स्थूलबुद्धिभिर्भवानयतनतस्तेस्थूलमीरितं तटस्थलक्षणेन [illegible] ब्रह्मणो यद्धि स्थितं स्थू
लामनोरमास्वभ्राश्चित्रध्वजपताकिनः अभ्रंलिहा इमे वत्स प्रासादाः सोमशर्म्मणः स्व
रूपलक्षणं त्वेतत् प्रासादानां परं तथा कीराः ससारिका यत्र नित्र शब्दाः समासते इमे ते भव

ताज्ञया: प्रासादा: सोमशर्म्मणः तटस्थलक्षणं त्वेतत्तथा प्रासादानामुदाहृतं लक्षकारणमभावेपि लक्ष्यं
यत्रावतिष्ठते तटस्थलक्षणं तद्धि विज्ञेयं पंडितैः सदा लक्षकारणमयत्वेहि लक्ष्यपापः प्रसज्यते
यत्र तत्कथितं नित्यं स्वरूपस्येह लक्षणं स्वरूपलक्षणं यत्त तत्र भेदोथि पाक्षतः लोके भवति वा
न्यत्र गवाश्वादेरिव स्वतः जगज्जन्मादि सर्वैः प्राणिभिः परिगृह्यते जन्यादिमदनत्वत्स्याता
टस्थ्यैतेव लक्षणं तटस्थलक्षणे लक्ष्यं साक्षात्त्रैवावधार्यते किंतु सामान्यतः पश्चात्तमानां त
रसमागमात् निश्चीयते विशेषोयं सर्वत्रैवात्र वस्तुनि भवानपि ततो ब्रह्म स्वयमेव विचारतः
तटस्थलक्षणाद्यक्रमवगच्छतु धीधन निधिर्यथा समीपस्थोंजनेन विना नहि गृह्यते तद्वदेवे
तत् ब्रह्मज्ञानं विनानच अंजने ह्यपि यथा न स्यात्तत्र यत्किंचिदोषध ब्रह्मज्ञाने यैनेव स्यादुपायो
न्योपिकोपिच उपायः प्रथमो ज्ञेयो गुरुशास्त्रसमीरणात् विज्ञाने ब्रह्मणा लोकेनाप्युद्गमनसा
हिसः चित्तशुद्धिश्चनैवास्य रागिणः सहसैव हि इंद्रियाणि सदेहानि रागे हेमानि कारणं दर्प
आहारजस्तेषां तत्तयआहारसंक्षयात् यथायं नयतो देहो न च दर्प्पसमाव्रजेत् तथा वर्णाश्र
मप्रोक्तमाहारं पुरुषो ग्रसेत् एवं तपस्यतो नाशं दर्प्पो देहाद्दिगो व्रजेत् दर्प्पनाशाच्च चित्तस्यो रागो
पि विलयं व्रजेत् नीरागं विमले चित्तं स्वस्थं सर्वार्थदर्शकं निश्चलं गुरुवाक्योक्तं तर्कतत्त्वप्रका

आसु॰ शायेत ततस्त्वं तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व प्रसादतः सङ्क्रलक्षणं ब्रह्म जानीहि तेन यस्त्वयं पृष्टं मयानव॰
२८२ क्तव्यं तयोज्ञानस्य कारणं स्वयमेव भगवान्यस्मात्जानीते तज्जयो धन पितुर्मुखात्भृगुः श्रुत्वा
२९६ ब्रह्मणो लक्षणं हितत् उपायं तु स्वयं ज्ञानस्य चिंतनकेनच तपः स्वधर्मवर्त्तित्वं कृतवानमुनि
सत्तमः सुहृदेमनसिपित्रोक्तं पर्य्यालोच्य महामुनिः अन्नं स्थूलमिदं देहमध्यात्मादि विभाग वि
त आत्मनः प्रथमं कोशं ब्रह्मलक्षणसंयुतं विज्ञाप दोषहृष्ट्याथ पुनः पितरमाव्रजत् देहेभ्यो
जायते विस्पष्टं देहैरेवात्र जीवति स्थितं देहेषु यात्यन्ते तानेवान्न समवायः ययपेवं तथाप्येते स्व
यं देहा विनश्वराः परिच्छिन्नाश्च केनस्युर्ब्रह्मकारणवर्जिते महाभूतात्मकोयं विराजोपि स्य
वीयसः सोपिदेहः परिच्छिन्नो जातश्चैवान्यदेहवत् एवं दोषं विलोक्यास्य प्रष्टुकामः सकारणं
आगत्य च यथा सर्वं प्रश्नमकृतवान् श्रुत्वा वरुणस्तत्परं त्वेतदुक्तवान् ब्रह्मवित्तमः त्वया हृष्टः
उपायोपः स्वचिंतस्व समयानया स एव ब्रह्मविज्ञाने मुख्यो नान्योस्ति कश्चन तपसा ब्रह्म तेनत्वं ज
गतो वृद्धिकारणं तयो ब्रह्मेति तेनैत्यं वदंति ब्रह्मवादिनः एवमुक्ते यथा सर्वं तमवालप्स्यात्म
वान् विज्ञाय कारणं भूयः पितरं गतवान्भृगुः एवं त्रिवारं गतवान्पितरं दोषदर्शकः पितापि
तपसेत्यादि त्रिवारमपि सोवदत् क्रियानामयचरूपं चपाक्रिरूपेणाहृष्टवान्कारणं क्रमतस्तत्र

दोषानेतानलोकयत् सप्राणोदेवजगतोजातोदेहस्यत्रिविधः प्राणोनाम्नादनान्तर्हतस्तिष्ठतेयनसं
शयः प्राणनिर्गमनाद्देहेविनाशंचसगच्छति यद्यप्येवंतयाप्येषजडः प्राणः कथंभवेत कार
णंहिसमाहदृष्टाजडताप्राणदेहयोः ततः प्राणस्यकिंचित्स्यातकारणंचेतनेसदा चेतनंहि
मनोलोकेप्रसिद्धंतस्यकारणं प्राणेयथापुरादोषंदृष्टवानन्वनिसत्तमः मनस्यपितथैवा
यमिदंदोषमलोकयत् इदंसंशयरूपंस्यात्तनमनःकारणंविना अकारणोयतोलोकेसंशयो
नैवजायते संशयस्यसदैवायंनिश्चयोबुद्धिनामकः कारणंनविनाबुद्धिंसंशयोजायतेक्वचित
निश्चित्योर्ध्वपुरावस्तुसंशयस्यादनंतरं ततोबुद्धिर्हिमनसः कारणंनापरंक्वचित् ब्रह्मावयमुनिः
नोहिनावमंदोषमलोकयत् कादाचित्कंयमखिलावस्थबुद्धिः कथंभवेत देहेयतः परिच्छि
न्नातस्मादेषाप्रजायते बुद्धिःसुखेसमुत्पन्नेहिउपजायतीधीमतांसदा कारणान्तरतोदुःखमुपेत्य
चाधिगच्छति इच्छयाजायतेबुद्धिरिच्छाचसुखगोचरे उपेत्यनिखिलेचाप्रदुःखेवादुःखसाधने
जानीयांप्रायशोयोवापिनैवमिच्छाप्रजायते ततः सर्वेप्रवृत्तेयमिच्छादुःखादिकेसदा अनुपादेयरू
पेणागोचरीकृतेन्तरां ततः सुखैकविषयाइच्छाबुद्धेस्तुकारणं बुद्धिश्चततरावेयंसुखएवप्र
जायते इच्छावत्वानुपादेयेजानातद्धेतुकानसा सुखंचजायमानेयत्प्रियमोदप्रमोदकं अविद्या

आ.पु.	ह्मतिरूपं तदन्यकारणं भवेत् कारणेन विनानंदो भवेन्न ब्रह्मरूपभाक् तारतम्यविहीनस्ववृद्धि
२८३ हेतुर्हि सस्मृतः इति विचार्य मतिमान् भृगुर्ब्रह्मविदांवरः आत्मरूपोयमानंदो ब्रह्मेति प्रत्यपद्य
283 त आनंदादेव भूतानि जायंते निखिलान्यपि स्त्रीपुंसयोः संभोगजानां जन्मविवर्जितात्
विघ्न आनंदेनैव जीवंति जातानि निखिलान्यपि निद्राहारविहारांगरागस्त्रीविषयादिना आनं
देन हृदयाकाशे माज्ञेन तादात्म्यरूपतः प्रयांति देहतस्तस्मिन्सर्वतोभिविशंति च निखिलान्यपि
भूतानि स्थावराणि चराणि च निर्विघ्नानि चेदानंदे ब्रह्मे पुनः पुनर्भवेत् शरीरग्रहणं तेषामकृ वाव्र
ह्लंभवात् समाविवस्तो यस्मात् आनंदे हृदये स्थिते प्रजेति सर्वभूतानि साविघ्नान्येव सर्वदा स्वभा
ततः पुनर्देहग्रहणं च प्रकुर्वते जगज्जन्मस्थितिध्वंसा एवमानंदतः सदा यतो भवंति तेनायमानंदो
ब्रह्मशब्दभाक् एवं मननतः सर्वं भृगुरात्मावबोधनं प्राप्तं स्मादिदं सर्वं करणीयं मनुष्याणां से ल
षा विद्या पुरा लब्धा भृगुणा वरुणेन च प्रोक्तास्ति परमे व्योम्नि हृद्यानंदस्वरूपिणि अन्योपि भृगुव
हृदयः पुमान् सोत्र सर्वदा प्रतितिष्ठति सर्वात्मभूतश्चाकृतिवर्जितः अन्नादिकोशविज्ञानादन्ना
द्यामिर्यथा फले आनंदज्ञानतस्तद्वदानंदात्मिः फलं भवेत् क्रमात्कोशानतिक्रम्य पंचाद्यानंदबोध
तः गायत्र्यां स्तद्द्वंसामाहाव हेत्यादिके वृद्ध अहो अहो हृदे चित्रमाश्चर्यमिह वर्तते अमादस्मृतये २८३

वान्नमेक एवास्यहं यतः स्मृत्युपत्तथैवाहमन्त्रदानविवर्जिते अन्नादमग्निमनुजे सर्वदासोदरम्भरः
मेत्रणामपिकर्त्ता हं इत्थावामर्वविज्ञमः कर्म्मणाफलरूपेणजातस्त्वाहं सुखात्मकः देवेष्व
प्यापि सर्वाहि जातः सच विराडपि आनंदस्यामृतस्याहं मध्येनाभिरिवास्थितः संसारचक्रेऽखि
खिलेमपि यस्मिन् समर्पिते धर्मार्थकाममोक्षाख्ये मामन्नादिस्वरूपतः योददातिपुमान्
मोसस्यात्मानमपि चावति अथियः कृपणादीनमन्त्रदानविवर्जिते मृत्युः सन्निगिरवलवि
श्वेनित्यं देहेंद्रियत्त्वयात् तिरस्करोति पुरुषः स्वर्गेवन्मर्त्येसंस्थितः आनंदात्मास्वयंज्यो
तिः सर्वधर्म्मविवर्जितः एवंस्वान्नभवंविद्वान् प्रकटीकुरुतेसदा लोकानुग्रहकामः सन्
कृतिवद्दीनवत्सलः एतदर्थं स्यातस्यासौ साम्नोगानच्छलेनहि विद्वद्भागीयतेयद्धि ब्रह्मनः
त्वेमयेरिते सावधानमनोभूत्वा म्रेणनारायणोस्थिते आनंदात्मास्वयंज्योतिरविद्यायाः परः
पुमान् संसारसागरेगाधेह्यविद्याजलपूरिते यस्मिंस्तिष्ठतिसंते भुवनानिचतुर्दश अनेकभु त
वनस्यास्य मध्येगगनसन्निभः स्वर्गस्यापितथैवायमपरिच्छिन्नमहेश्वरः गगनादेरस्वदेहो म
महीयान्सर्वगोयतः वर्ततेयश्चस्वलेकेनस्वप्रभेणात्मतेजसा ज्योतींषिचन्द्रसूर्यादीनिन्दुपिदे
वादिरूपतः स्थितानिप्राणिनांदेवः प्रविष्टोगगनोयमः सम्यगात्मतयासृष्ट्वेरन्सृष्टिविधा

पकः प्रजापतिरयं देवो विराड्रूपेण तथेश्वरः स्थावराणां चराणां च ह्यधिदैवादिभेदितो चरति
प्राणिनां गर्भमौनं हृदयमध्याने यस्मिन्समस्त विरूढं च जगदेतत्तु चराचरं उत्पन्नो च स्थितो
न हृत्प्रलये च महेश्वरे अधितिष्ठंति यस्मिंश्च विश्वेदेवाः सवासवाः भूतभव्यभवच्चैतत्तु वि
श्वमाहुस्तदेव हि आनंदात्मस्वरूपं यदिंद्रियगणविवर्जितं आत्मन्याकाशरूपेस्मिन्स्वमहि
म्न्येव सर्वदा येनाप्तं तेन भस्त्वहं तत्स्वगोभिः सिश्वविस्तृता आदित्यो येन संदीप्तः स्वप्रभेणात्म
तेजसा तपत्यविरतं सर्वलोकमंडलमध्यगः संसारसागरे सूत्रं भूतमंतः स देवयं जगत्सदा
त्मना निःस्पंदयं तिकवयोजनाः तेनवायाययानहृत्तवर्णयंतिमहेश्वरं जगत्येकां समाप्त
मवाप्नंतस्तगोचरे यस्मिन्नव्यक्तरूपेस्मिन्नुत्पन्ने जगदीश्वरे कालत्रयेवतिष्ठंते प्रजाः स
र्वाः स्थावराचराः यस्माज्जातो जगद्योनिर्ब्रह्मा लोकपितामहः अप्रधानेर्महाभूतैः ससर्जनि
खिलाः प्रजाः भूमौ ब्रह्माडरूपायां वीरुधौषधिरूपतः पुरुषांश्च पश्यंस्तद्वत्त यो विशत्य
त्र सर्वदा चराचराणि भूतानि तथा नानाविधात्मना अतः परं न किंचित्स्यात्तत्त्वमेव ब्रह्मां
म्न्नरूपतः अणोरणीयाएतस्मात्महीयो महतोपि च परात्परमिदं ब्रह्म ह्येवमव्यक्तरूपकं
अनंतं भेदश्रून्यत्वात्पुराणं विश्वरूपभूत् परस्तात्तमसो मायातत्कार्याच्च स देवयः व्याप्य

रोमानसत्तस्माच्छास्त्रीयः कायिकोपिवा अजस्तस्याभिधोयोयं फलमयच्छति देहिनां कवीनांसत्तम
तं च ब्रह्मणः पद्मविपश्यति ते इष्टः सर्जं च तस्माद् बहुधा विश्वरूपकं जातं च जायमानं विश्वयस्मिन्प्रति
ष्ठितं नाभिं संसारचक्रस्य ब्रह्मविद्भिर्यदीरितं अग्निस्तदेवतद्वायुस्तत्सूर्यस्तच्च चंद्रमाः तदेवदीप
मस्तं तदापः स प्रजापतिः निमेषाज्जनिरे तस्माद्ब्रह्मणः सर्वरूपिणः स्वभावात्पुरुषात्सर्वेह्या
धिकेन सहस्तथा कलाकाष्ठामुहूर्ताश्च सहोरात्राश्च सर्वशः अर्द्धमासास्तथामासा ऋतुभिः
सहवत्सराः आपस्तथा त्रिलोकी च सूक्ष्मास्सण्डण्डहेयुमान नानाभौमस्वरूपतन्मयोनिः स्वर ग॥६
रूपके नैवमर्हेदनतिर्यकवनमध्येपि च कश्चन पर्व्यप्रहीत्रनस्येष्टो कोपि तस्य महात्मनः
महर्षयोत्रनामस्माद्दृश्यात्मस्वरूपिणः चक्षुषा कोपि नात्मानं पश्यत्यत्र कदाचन हीनो रू
पादिभिर्यस्मान्नेन्द्रियैश्च न गम्यते हृदयस्थेन बोधेन नियतात्मनसोपि च गम्योपविद्रात्मा
नेतेभवंत्यमतानापि अयमेव पुरा देवो जातो ब्रह्मगोलके पृथिवीरस्तत्रापि लोकेस्मिन्
समवर्तिन ब्रह्मणः सततो नित्यात्परस्मात् विक्रमिणः अधिकः सर्वजगतः शरीरः प्रथ
मो हि पः त्वष्टात्र जगतो धाता तस्य रूपं विनिर्ममे विश्वरूपं पुमानेवित्य निस्य स्वात्मबोधनात् स्व
भावसिद्धरूपं तद् येयत्पुरुषस्य हि अभ्युदये न मगणामस्मात्पुरुषजन्मनः वेदाहमेनं पुरुषं महान्तं

श्री: पु: २८५ प 285

सूर्यवर्चसे परस्तात्तमसोज्योतिरानंदात्मस्वयंप्रभं ज्ञानचैवंतमात्मानमहंब्रह्मेति निश्चितं अस्मिन्देहे
स्थितोभूत्वाब्रह्मसत्त्वब्रह्मयातिसः ब्रह्मप्राप्त्यैनमार्गोन्योविद्यतेब्रह्मबोधनात् अयंप्रजापतिर्भूत्वाच
रत्यंतःशरीरिणां गर्भेशिष्यर्य्यामात्सर्वबहुधात्रविजायते अजायमानस्तस्यास्यधीराजानंतिकार
णं मरीचीनांहिसूर्यादेःयद्विविशंतिवेधसः आनंदात्मस्वरूपंयत्कारणंतन्नचापरं वह्निवागा
दिदेवार्थंयस्त्रानपतिसर्वदा पुरोहितस्त्वदेवानांमभ्ययस्त्वबृहस्पति देवेभ्यस्त्वपुराजातोनमस्त
स्मैमहात्मने तेजसेब्रह्मणेस्तुहृस्वप्रकाशस्वरूपिणे आनंदात्मस्वरूपायमसाकुर्वन्तवर्णिनः एव
मेषामिदंज्ञातंवहुधायतसमीरितं भविष्यतिस्तुणायप्रेक्षयात्तृहृचेतसां दीप्तिमंतंमहात्मा
नेब्रह्मपुत्रंनमस्यये प्रकटंकृतवंतस्ते देवावह्निपुरोगमाः ब्रह्मानंदात्मरूपंतन्नमस्यप्रकटीकृ
तं पुरोकालेब्रुवन्देवास्तेनदत्तंवरंप्रति आनंदात्मस्वरूपायभवतेजगदात्मने योनमस्यतितं
स्यत्वंप्रकटोभवसर्वदा इत्युक्तेतेनदत्तःसवरोब्रह्मस्वरूपिणा नमस्कारंतदावात्माप्रत्यक्षो
वप्रजायते यएवंदेवतारूपंसंनमस्कारंप्रतिद्विजः विद्यात्तस्यवशेदेवाभवंतिसकलाअपि तस्
मिंचेमांप्रकुर्वीतस्वात्मज्ञानप्रसिद्धये कुर्वाणोत्रनमस्कारंब्रह्मणेपरमेष्ठिने श्रीश्चलक्ष्मीश्चते
पत्न्यौपार्श्वेरात्रिस्तथाहिवा नक्षत्राणिचतेरूपमाजनमाश्विजमारको इष्टमेकुरुदेवशासने

सर्वेस्वयंप्रभ आनंदात्मानमात्मस्थप्रकटाकृतंनमः हिरण्यगर्भोभगवानग्रेयःसमवर्तत भू
तस्यपतिरेकस्यजातश्चासीन्महेश्वरः लोकांधृतवानादौमहात्माभोगयागरहे तस्मैदेवा
त्रे यद्विषास्ववर्णाश्रमजेनाहि परिचर्यांवयंकुर्मएकस्मैज्ञानहूनवे प्राणतोजगतोयस्य
व्यापारमपिकुर्वतः इंद्रियैर्ज्ञानकर्माख्यैराज्ञाभूत्महिमान्वितः शून्यमाश्चर्यरूपःसन्पश्य
हेद्विचतुष्पदा आत्मानंयश्चजंतूनांददातिस्वात्मबोधतः बलंचवपुषिस्थित्वायंचवि
श्वउपासते यस्यविषाइमेदेवाःमानाश्चपतत्त्राशिषः छायावयस्यवर्तते मोहमृत्युश्चविं
करोहिमवन्तमख्यायस्यगिरयोमहिमेरिताः हिमवत्प्रभृतिभ्योवागरीयान्महिमाविभोः
ता यौलिः महितायस्यसमुद्राभूमिसंश्रयाः महागिरितटाक्रीडानद्यकास्तशिषारिव दि
शश्चप्रदिशास्तद्वत्यस्यबाहुःप्रकीर्तितः रक्षणेनचयस्येमेविधृतेनिष्ठतःसदा शोभते
येमदात्मस्थेसेद्यैतेब्रह्मवित्तमः मनसास्वात्मनोरूपेसर्वधर्मविवर्जिते आधिकेनचयत्राय
मुदितोभगवान्रविः विविधंयातिसततंदिवारात्रौचभीतःततः उपायेनचभात्येषात्तबुध
मेरतासदा यौरत्नेंद्रादिरूपेणपृथिवीचातिनिश्चला दृढाजलेस्थितानित्यंननिमज्जति
नौरिव स्वर्गलोकस्तथाकाशेयेनस्तभात्मनाधृतो ब्रह्मलोकश्चपततिनैषाश्रयविवर्जितः

आपु· योऽनिरुद्धोरजोजुष्टोभगवान्विषयात्मकः नित्यंदेववधूवक्त्रचंद्रस्यनयनोत्पलः मानहीनश्चसततंदेव।
२८६ प्रासादरूपभाक् भूतपंचकगर्भिण्योमहत्योलोकसंश्रयाः आयोविद्यात्मिकादेवंयमाहुर्विश्वरूपिणं
समष्टिमिवलौकिक्याद्वैतकपालरूपिणं दधानाआत्मनोगर्भेजननमप्यःसमंततः लौकिकंवैदिकंतद्व
286 दग्निंसर्वार्थसाधकं अग्निवागादिदेवानामम्भःप्राणोप्यजायत ताभिर्विनाततोनायंप्राणस्तिष्ठत्य
हर्निशं एकएवपुमान्यस्यमहिम्नांतांव्यलोकयत् स्वेनसर्वगतेनैवस्वप्रभेणाजितेजसा सर्वा
त्मकस्ययोदेवोदेवानामधिदैवतं हिरण्यगर्भंतमहंमुमुक्षुः शरणंगतः कुर्वाणःसततंतस्मैएकस्मै
हविरादिना सपर्यांपरमेशायब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मने नमोस्तुतेजसेतस्मैयस्मैकस्मैचिदात्मने एक
स्मैकापिसंस्थायसर्वगस्यापिसर्वदा महंममतत्त्वेब्रह्मज्ञानंयच्छतुकश्चन सर्वात्मकोविहीनश्च
धर्मैः सर्वैश्चरंततः एवंहिस्तुवतोनित्यंतथैवंचनमस्यतः मुमुक्षोरात्मविज्ञानमिदमेवप्रयच्छ।
वस्तु ति एषदेवःस्वयंज्योतिः प्रदिशोपिदिशास्तथा सर्वाःसर्वेह्यियोजातोजगतःस्वच्छरूपभाक् ब्रह्मां
डगोलकस्यापिगर्भएषव्यवस्थितः वधूनांचयथैवैषचतुर्विधशरीरभाक् जातोजनिष्यमाण
श्चसैवैषपरिजायते अंतर्मुखोपमात्मानमीक्षतेविश्वतोमुखं सएषप्रतिभात्यात्मातस्यास्मिन्वि
श्वतोमुखः विश्वतश्चक्षुरादिर्योविश्वतोवदनस्तथा विश्वतःकरपादादिः सर्वभूतोयतःपुमान्

वाङ्भ्यामेवपापाख्यपुण्याभ्यांभ्रमणंचक सहिताभ्यामिदंविश्वंचक्रवित्थंपारीभ्रमत सृष्टिस्थितिवि
नाशेनसंयोजयतिनित्यशः देवोयंजनयत्द्यावापृथिव्यावेकएवहि वेननामपुराकश्चित्गंध
र्वीः स्फुट्मानसः उक्तस्तेननमस्यायेदंह्यत्रब्रह्मसनातनं प्रोवाचानुभवंस्वस्यलोकानुग्रहकारकः
यस्मिन्जगदिदंनित्यमेकस्मिन्नवतिष्ठते नानालोकादिसंयुक्तंसदाकालत्रयेपिहि यतउत्पद्यतेय
त्रलीयतेचाखिलंतथा ओतप्रोतश्चलोकाख्यपटेसौत्रत्वरूपभाक् जीवरूपश्चयोदेवः स्थिरजं
गमरूपिणि एतेसर्वशरीरेषुसंततंबुद्धिषुसंस्थितं आनंदात्मानमद्वैतंमरणादिविवर्जितं यदाति
त्रीणियस्यसूत्रात्मनःपरमेष्ठिनः बुद्धिस्थानिमनुष्याणांसर्वदैवचतुष्पदः यस्तस्मादत्रयंवेदम
स्यप्रकाशंगतंहृदये सदनेतसैदेवास्यसवितृब्रह्मरूपिणः सत्तोवैधुस्तथैवषजननीचात्मरूपवान
विधाताचसएवस्यात्ततोन्योनैवकश्चन यत्रःसर्वाणिधामानितेजस्थानानिसर्वतः भुवनानिसदे
वायंब्रह्मैवावगच्छति यत्रब्रह्मादयोदेवामरणादिविवर्जिताः प्राप्नुवंतिसदामोक्षमहंब्रह्मेतिवो
धतः तृतीयस्यात्मनःस्थानेविश्वमायाविवर्जितेः स्थानानीहसतेजांसिप्रेरयन्तोजनेष्वपि भक्तेषुवर
दानाद्यैःसर्वदाभक्तवत्सलः द्यावापृथिव्योःपरितोयातिसयउपर्यधः लोकानपिदिशास्तद्वत्स्वर्गा
द्यान्गोलकांतरे आवश्यभाविनःकर्मकार्यान्सस्यफलात्मनः नेतेस्त्रात्मरूपंतंविसृज्येहजगत्पटे

ना

ग्रा॰ तेनस्वात्मरूपेणतदपरंपनिजंवपुः स्वात्मतोपरिमज्यतदभूतब्रह्मनिर्गुणं परीत्यलोकार्थानभूता
पु॰ न्यपितथैवसः चतुर्विधानिपंचापिसृष्टिर्योपिदिशःस्तथा प्रजापतिः प्रथमजः फलयःकर्मणामिह ।
२८७ आत्मनात्मानमालोच्यह्यात्मैवाभूत्स्वयंप्रभः सदसत्मगिमित्यादिमैत्रैर्नानाविधैरपि प्रतिपाद्योमहेशो
287 योजगञ्जडवपुस्थितः स्वयंप्रकाशविज्ञानादानंदात्मस्वरूपिणः ऋतंसत्यंतथायस्मात्तस्मात्त्रैकर्मणः
फले मानसस्यात्तुपूर्वंस्यात्तत्रैकायजस्मृहि ऋतंसत्यंचचंद्रार्कावितिकेचनपंडिताः अजायततोरात्रिः
समुद्रोविविधस्तथा संवत्सरःततोजातःकालोयंभास्करात्मकः अहश्चैवतथारात्रिंकृतेयश्चरत्सदा ।
स्वतंत्रःपरमेशानोयोजीवघनईयते इदंसर्वंजगतस्तस्यासृजत्तपिविलक्षणं सर्वसृष्टेनकृतेकल्पे ।
कल्पेजगत्प्रभुः चतुर्विधानिभूतानिमहाविधानिपंचच एकादशेंद्रियाणीहपंचप्राणादयोपिच ए
तैः सर्वैः समंदेवोभगवान्भूतभावनः सूर्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत दिवंचपृथिवींतद्व
दंतरिक्षंसभागणं यःपृथिव्यांपुमान्नेष वरुणःपापनाशनः पुरुषेणामुनासोपिसंसृष्टःसर्ववत्र
भुः भूतानांमध्यसंस्थोयंविश्वकृन्नभगवान्प्रभुः गोमाभुवनजातस्यस्थितिकालेसमागते एष
पुण्यकृतांलोकानप्रयच्छतिस्वस्वात्मकान् एषमध्यमोभयेनित्यमानंदात्मास्वयंप्रभः द्यावापृथिव्योस्त
मरास्थितयोलडपर्यधः स्वर्गस्थापितयैवायंभयेस्वात्मनिसंश्रिते सचस्वर्गंतथामोदंप्राणिनां २८७

संप्रपश्यति योस्य ब्रह्मा च भगवानात्मज्ञेभ्यश्च विदधुः अज्ञानजं पतदेवाहमहमस्मात्स्वयं क्वचन ब्रह्मैव तन्न
एवाहमहं ब्रह्मेति वाग्जनः मज्ज्ञानात्मच्युते मायाक्लेशकर्माशयात्पुमान् अहमात्मा निरूपेस्मिन्
जुहोम्यात्मानमेव हि इत्यादिमंत्रजानर्थान् विचार्य सततं पुमान् कृत्वा कर्म जपयित्वा च मंत्रान् कश्चि
द्दिह स्थितान् यदाति कीर्तिमान् लोके जायते पुण्यकर्मणा तदा ब्रह्म परं गच्छेत्पुरुषः शुद्धमानसः
चंपकादेस्तरोर्यद्वत्पुष्पितस्य दिशो दश वायुर्वाति सुगंधो यं प्राणिनां सुखकारकः पुण्यात्मनस्तथा
कीर्तिः प्रधावति दिशो दश आनंदयति सततं धीमंतोत्र वदंत्यतान् पुण्यात्मा स हि विज्ञेयः पाप्म
नो यस्सदा भयं प्राप्नोति मरणात्रैवतु च दारादिदुःखतः असिधारासु संनीत्वा गात्रे सोपरि संस्थिताः
अतिक्रमा यथा तास्य पुत्रभ्रस्य परां गुजान् भये भवति तादृक् स्यात् भयमस्य महात्मनः यद्दयं विद
षः प्रोक्तं यच्चतेनात्मरूपतः गम्यते सोयमेव स्यात् आनंदात्मा महेश्वरः अणीयानप्यणीसस्तद्वत्
महीयान्महतोपि च आत्मास्य जंतोर्निहितो गुहो हृदयसद्मनि असंकल्पतमात्मानं स्वस्थचित्तो गु
रोः सदा प्रसादात्वीतशोकः सन्पश्यत्यात्मतया पुमान् सर्वस्य जगतो योयं महिमानमधीश्वरः ईश्व
रादितरा वेमे सततं लोकशरीरगाः जायंते प्राणिनां प्राणास्तथा सतमापि वह्नयः भौमो यो विविधस्त्वेको
द्वितीयो जाठरस्तथा तृतीयः सोमस्तथा विद्युद्दहवश्चदस्यसमते आदित्याद्याश्च समिधः पंचाग्नौ पंचकी

श्रा.पु. ताः श्रोत्रीस्तीतीचक्षुश्रोताः समिधोपि ततोभवन् भगाद्याः सप्तयेलोकास्तेयस्मादात्मनोभवन् कालीचैव
२८८ करालीचन्तीयाश्चात्मनोजवा सुलोहिताततथैवान्याधूम्रवर्णाचपंचमी स्फुलिंगिनी विश्वरूपीसप्तजि-
ह्वास्ततोभवन् लोकायेब्रह्मणोजाताः सप्तसप्तमरुद्गणाः चरंतियेषुसततंवाह्याप्राणाःशरीरिणाः
288 अतःसमुद्रास्संजाताः सर्वेपिगिरयस्तथा नद्योनानाविधास्तद्वत्स्यंदनेयादिशोदश अतोरसास्तत्स्वयंभा
तऊषधोभूमिसंश्रयाः जायंतेयेनदेहेषुजीवत्वंभावनिष्ठते ब्रह्मादयोहियस्यास्यपुरुषस्यविभू-
तयः सख्याहिसमजामंत्रेहंसमंत्रेचजानते छन्नमित्यादिमंत्रेषु यकमेतस्यपिसंगतः वदंतिकव
योनित्यमानंदात्मानमीश्वरं देवानांप्रथमोयस्त्रपुरस्तात्सर्वदेहिनां वर्तमानहृदिस्थित्वाधियःस
र्वाःप्रपश्यति महर्षिरुद्रनामाचब्रह्माणमपिपश्यति हिरण्यगर्भमित्याद्यभगवान्भक्तभावनः
स्तयोजयज्जनःसर्वान्नात्मनःस्वभयाधिया एवंसंप्रार्थ्यमानोयंभगवानधिकारिभिः आत्मानंदर्श
यत्येनेतानप्रतिप्रतिवर्जितं यस्मात्परःपरोनास्तिकश्चित्ज्यायान्नणुस्तथा निष्कलोव्यक्तसदृशो
२कप्रेसा स्वप्रकाशोदिविस्थितः एकस्तेनेदमखिलंपूर्णंपुरुषरूपिणा नप्रज्ञयानधनेनकदाचन ना
रायणःपुमानेषलभ्यस्त्यागोविनानहि पुरुषामोक्षनामायमस्मृतत्वप्रकीर्तितः त्यागेनैवपु
राकेचित्तमामास्मात्मस्वरूपतः वर्णिनादिमहत्वेषुभाग्यवंतोनवेतमाः स्वर्गादपिसमुत्कृष्ट २८८

मानंदात्मानमीश्वरं स्वप्रकाशं समाप्नोति यतयो गुहवासिनः निहितं स्वात्मनो बुद्धौ तादात्म्या भेदवर्जिताः
वेदांत आत्मविज्ञानसुनिश्चितपदार्थकाः संन्यासयोगतः शुद्धाचिता शान्त्यादिसंयुताः यतयो योगतजी
वतः साक्षात्तेनैव विजानते तेस्तत्वा ब्रह्मणो लोके गत्वा ब्रह्मसमाः सदा आत्मविज्ञानसंपन्नाः संस्थिताः
परमामृते ब्रह्मणो देवयानेथ ब्रह्मणा स्वात्मना सह अमृता जीवा आनंदादानंदात्मानमात्मना ग
त्वा मायादिनिर्मुक्ता मुच्यंते सर्व एव ते अत्राल्पे हृदयांभोजे स्वांगुष्ठेन सम सदा विपापे परमे वेश्म
नि तेस्वात्मस्वरूपिणः पुर एकादशद्वारे विहिते विश्वकर्मणा अणोरणीयांस्तस्मात्त वर्त्तते यः प्रमा
नपरः आनंदात्मा हृदाकाशः स्वप्रभो दुःखवर्जितः साक्षात्कृतो वनचापि ब्रह्मलोके यथा भुवि यत
यः परिमुच्यंते नान्यथा ते पि कर्हिचित् यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदांते च प्रतिष्ठितः तस्य प्रकृतिली
नस्य यः परः स महेश्वरः अत्र वापि च तत्रापि च समो ज्ञेयः यतः सदा अत्रैव च ततो ज्ञेयः स्वात्मनो
देमसिद्धता स्वस्मिन्नत यतिस्वस्यजयशीलान्महात्मनः ओंकारः स्वरतस्माद्उच्यते वेदवादिभिः
निश्चलेन भवेच्चित्ते यदात्मश्रवणेन च ओंकारेण तदा तेषामात्मज्ञाने श्रुतिर्जगौ उच्चारितो यमो
कारः कारणं यत्र लीयते तस्मात्स्वरं चिंतयंत आत्मज्ञानं विजायते अणोरणीयान् हृदये पुरुषो सू
त्रकीर्तितः सहस्रमस्तकः सोयं महतो पि महान्यतः सर्वदेहेंद्रियप्राणाः सर्वे वास्य स्वदुःखदः वि

आ॰पु॰ स्वरूपः स्वयंज्योतिर्नारायण इतीरितः मायानारेति संप्रोक्ता तत्कार्यं नारजं तथा तत्रायं वर्तते यस्मात्तेन
नारायणः स्मृतः आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः आधारस्ता विराजो यत्तेन नारायणो हि सः अ
२८५ पां वायः समाधारः स्वच्छरूपी महेश्वरः भूमेराधारभूतानां ततो नारायणोथवा स्थूलसूक्ष्मवपुर्योयं
289 विराट् सूत्रं च वानरः महाभूतात्मकस्तस्य हेतुर्नारायणोथवा नराणां वापि जीवानां स्थिरजंगमरूपिणां
तादात्म्यादयनं यस्मात् तेन नारायणोथवा पुंसो निसर्गसिद्धास्तु कामक्रोधादयोपराः अभानजं भवे
त् दुःखं यत्र तज्जडमुच्यते आनंदात्मा स्वयंज्योतिर्विपरीतो यतस्ततः नारायण इति प्रोक्त एष वा वेदवादि
भिः आराः संसारचक्रस्य क्लेशकर्मादिकाः स्मृताः परिणामेन यत्तेषां मायायास्तास्रयः उच्यते नाराय
णस्ततो भिन्नो विकाररयविवर्जितः परमात्मा च मायाया आश्रयो वात्र कीर्त्यते नरसंवर्धिनी नित्यमभीष्टा
सर्वदेहिनां श्रीरियं सकला नानारूपात्यंतमनोरमा सर्वदा सुखदा पुण्यकारिणां प्राणिनामिह पा
पिनां दुःखदा तद्वदस्यास्या निर्गमेन च स्थिता यस्मात्परे पुंसि निस्खलानंत एव सः नारायण इति प्रोक्त ए
ष वा ब्रह्मवादिभिः नरसंवेधिनी वेयं बुद्धिः सर्वशरीरिणां नानार्थदर्शिका तस्याभासकः स्वस्य तेजसा
तस्य ज्ञानादिरूपो यमानंदात्मा स्वयंप्रभुः नारायणो थवा यस्मात्तस्मात् अन्यत्किंचिन्न विद्यते अयमेव स्व
यंज्योतिरक्षरं परमं पदं विश्वं परमो नित्यो विश्वरूपः सनातनः अविद्यासहितानक्लेशान ... । २८५

पापानि च महांत्यपि स्मृत्यादिना हरत्येष यतस्तेन हरिः स्मृतः पुरुषो विश्वमेवेदं तेन विश्वमुपजीवति ।
पालयत्येष निखिलं विश्वं यस्मात्प्रतिष्ठितः आप्नोति च यतः सर्वं स्वात्मनात्मा च तेन सः शिवः पर
मकल्याणो मंगलानां च मंगलं आनंदात्मप्रदानेन क्लेशं ब्रह्माद्युपजीवति च्युतिर्विनाश इत्युक्तः काला
द्रा वेष्णु यो भवेत् अच्युतो मृत्युभयदः कालकालो यमीरितः ईश्वरो जगतो यस्मान्नियंता भगवा ।
नयं शाश्वतस्त्वयनो नायमंयं गच्छति कर्हिचित् महद्भिश्च महद्दैवा यं ज्ञेयो ब्रह्मादिभिः पुमान् सर्वेषा
मपि भूतानामेष एव परागतिः ज्योतिषो रविराटस्य स्वात्मशब्दाभिधस्य ते परमात्मा परं ज्योतिर्ब्र
ह्म तत्त्वं परं तथा ध्याता ध्यानं तथा ध्येयं सर्वं नारायणात्मके यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयते ।
पि वा अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः अनंतो व्ययमप्यत्रमुच्चसप्रभः सर्वदर्शनः अ ।
गाधश्चलधेरस्य संसारस्य जडात्मनः मायापाकारणोतिष्ठ मायादिपरिवर्जितः एष सर्वगतो ह्यात्मा
हार्दं रूपमेत्र लभ्यते अणीयस्यात्मनो बुध्या तेनोणुः स्वयमीरितः यथैवाष्टदलं पद्मं सरः कोमकुली
कृतं एवं हृदयपद्मं तत्त्वं लंबते हृदये स्वके अतिरम्यं हि भूतानां च सच्छिद्रमधोमुखं वितस्तिमात्र
नाभेदेशे नाभेरूर्ध्वमवस्थितं सर्वं छिद्रं तत्र चक्षुः स्यात् पश्चिमे वागिहेरिता श्रोत्रं च दक्षिणे छिद्रमनं ए
तरमीरितं मध्यछिद्रं तथा घ्राणं जिह्वामूले तथा स च गले भूमिरिह प्रोक्ता ऽन्तरसोंतरस्तथा म

८ ५७

८

ओ॰ नोयोगोभिर्दृनित्यं मानसाख्यं प्रकीर्त्तिते गलतोप्यधरोत्तरस्यात् वितस्तिपरिमाणतः सोमाग्निरविभिन्न
पु॰ त्रविद्युद्दृतेजसाद्युत भातिविम्बसमाक्रान्तस्य ह्यात्रयोयोगिनोसदा विश्वस्यायतनेयतः तस्माद्देतन्म
योगिभिः हत्स्मृते अत्यल्पमपिविद्वद्भिःस्वात्मदर्शिभिः नानाधातुशिलाप्रख्यैरष्टिभिर्वपुषिस्थितैः सोमा
दिधातुचित्राङ्गैः सर्वतः परिवेष्टितं प्राकारेणयथारत्नः सरःप्रासादसंश्रयं तस्यान्तःसुषिरंसूक्ष्म
२५. हृत्पद्मस्यवर्तते तत्रस्थयाधियायोगादानेदात्मोपलभ्यते यस्मिन् प्रतिष्ठितेसर्वंरज्ज्वांसर्पादि
290 स्तदाप कंयथा मध्येहृदयपद्मस्यमहानग्निसमाप्युमान् आनेदात्मास्वयंज्योतिर्विम्बार्चिर्विश्वतोमुखः
बुधुपाधिंसमाश्रित्यभक्तोविषयजंसुखं अग्निप्राणात्मकश्चासत्त्वाहारंविभजन्निव स्थूलमध्य
प्र मसूक्ष्मांशैर्जठरेसर्वदेहिनां तिर्यगूर्ध्वमधश्चैवरश्मयस्तस्यसंतताः संतापयतिदेहंस्वमापा
दतलमस्तकं त्रिधात्वादिरूपमापन्नोजाठरोदहतेजसा स्वप्नज्ञानादिरूपेणयदायेनोपलभ्यते त
दामुनाप्रकारेणचिन्तनीयोमनीषिभिः तस्यमध्येदीपशिखाहार्दीभोजस्यातिष्ठति अणीयसी
तप्यैवोर्ध्वंज्वलेनीतिनिश्चलासदा नीलतोयदमध्यस्थाविद्युल्लेखेवभास्वरा नीवारशूकवत्तन्वी
पीताभास्वत्यणूपमा मध्येतस्याःशिखायाःसपरमात्माव्यवास्थितः ब्रह्मायंशिवएवायंह
रिरेषसनातनः सएवेन्द्रोत्क्षरंतहत परमस्वराट्प्रभुः आदित्योवाएषइतिप्रभातिमाणाई २५.

श्वरः नानारूपस्वराड् एष विराड् एव च कीर्त्यते सत्यं तपो दमः शान्तिर्दानं धर्मः प्रजा तथा आहिताग्निर्हो
त्रं च यज्ञा मानसमेव च एकादशात्र सत्तत्यन्यासः कृत्या विधीयते सर्ववर्णाश्रमाणां स्यात्स्वधर्मसा
धनं परं अर्थे कामे च मोक्षे च तेषामपि च साधने धर्मात् सर्वमेवात्र इष्टं वरं च प्रसिध्यति धर्मः सर्वस्य
जगतः स्थितिहेतुरुदाहृतः धर्मे ह्युपसर्पन्ति प्रजाः सर्वा महाजने सा सेव्यं फलं उष्यादिः स्वर्गमार्ग
स्थितं यथा ज्ञानाज्ञानकृतं पापं सर्वं धर्मात् विनश्यति सत्यं तपो दया दानं च मुख्या हृद्धर्म ईरितः स
वैरपि सदा सेव्यो जन्मतो मरणावधि सत्यवाचनिको धर्मो यया हि सार्थवेदनं उक्तार्थतत्त्वबाल
नमिदं मुख्यं मनीषिभिः सत्यवाक्यादिमे सर्वे लौकिका वैदिकाश्चापि व्यवहाराः प्रवर्तन्ते कालान्तरफ
लेष्वपि अजातशत्रुप्रमुखा सत्यवाक्यादिवर्गतः नष्टावतेनतो वापि सत्यवादपरायणाः सत्येन
वाति वातोयं सूर्यः सत्येन रोचते सत्येन विधृता भूमिः सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं शीतवातातपादीनां सहनं
क्षुत्पिपासयोः संकल्पान्तद्धि विज्ञेयं ग्राम्याचारादिवर्जितं तपसा मनयो देवाः स्वर्गमपत्र जेसिरे सं
तपो यन्त्र विजयन्त इह लोके च मानवाः सर्वमेव जगन्नित्यं तपस्येव प्रतिष्ठितं तपसा यतन एवायं शा
यानत्रहूर्ध्वेवत तपस्ततो निर्दग्धं साधनेषु उत्तमं स्मृतं दया दानं च शान्तं च न विना प्रजा
यते यतो दमः शमश्चेति द्वयं साधनमीरितं बाह्येन्द्रियाणां विजयो दमः प्रोक्तो मनीषिभिः ह्रषभस

आ.पु. प्रमत्तस्य यथा वं धनतो भवेत् ब्रह्मचर्यरतास्तेन बाह्येंद्रियविनिग्रहं कुर्वन्तः स्वर्गमायांति ब्रह्मलोक
२५८ मथापि वा परित्यज्याखिलेषां सफलं मरणान्तरं शमं इच्छाभिलाषो यस्मान्ने दान्तस्वरूपिणः ।
हित्वा विषयजान्सर्वानभिलाषानसौ देवहि यथा व्याध्यादिदोषेण विषयेच्छा न जायते एवं विष
७९१ यदोषेण विषयेच्छाजनिर्नया शमः कथ्यते पुंसो विषयेच्छाविवर्जनं आरण्ये शमसंपन्नाम
नयस्वार्थसाधकाः शान्त्या कुर्वंति भूतानां शिवं हिंसाविवर्जनं स्वर्गं वसनयायान्ति कामक्रोधादि
वर्जनात् कामक्रोधादिसंपन्नः पुमान् शमविवर्जितः ज्ञानकर्मेंद्रियगणजयस्थः स्यात् प्रमादवां ।
कर्मणा मनसा वाचा कुर्वते भूतहिंसनं हिंसको निर्दयः कोऽनु पुमान्कुर्यात् दयामयो ततः शम
दमौ ज्ञेयौ परमं साधनं त्वणा दानं वाच यथा बुद्धेर्विज्ञस्य विविधस्य च शरीरस्यापि कुत्रापि को
विदिक्कं निर्पंडितैः प्रशंसंति प्रजानित्यं कर्णावल्यादिकानिह वदान्या दानतः स्वर्गं व्रजन्ति सततं ।
ते नराः यज्ञाः समर्पितायोनि दानतो दक्षिणान्मनः दातारं सर्वभूतानि स्मरयेत्पितरं यथा दानतो
वैरिणोपि सुमित्राण्येव न संशयः दानेन च निहंत्येतान् पापज्ञो नरो भवि दानेसर्वमिदं विश्वंप्र
तितिष्ठति सर्वदा चतुष्पादेषु धर्मः स्यात् सर्वेषामिह देहिनां नवर्णमाश्रमं वापि नवयो वाप्यपे ।
क्षते गृहस्थत्वं वपश्चापि हि यापेत्येव प्रजाजनिः मनुजानां भवत्यत्र सर्वेषामपि देहिनां कः कुमारः २५८

पुमान् प्रजायया वा विवर्जितः उत्पादयेत् प्रजा दीमान् उत्सुको पि प्रजापतिः प्रजावान् कीर्तिमाप्नोति
सुखं वैरिञ्जयं तथा पितॄणामनृणो भूत्वा स्वर्गं याति निमृतः पुनः संसारस्य सुखं वन तस्मात् प्रजा का
र्यणमीरिते मोक्षाख्ये प्रायशो विघ्नः कथितः पण्डितैरयं प्रजानां मोक्षहेतुत्वं केचिदिच्छन्ति वा
लिशाः उपपत्तिमिमां तत्र प्राहुः कामज्वरातुराः आरुरुक्षोर्यथा लोकः प्रासादं समभूमिके
निःश्रेणिके समासाद्य शनैः प्रासादमस्तके व्रजेत् सैयानयं लो चपदन्यासक्रमात् पुमान् एवं ध
र्मैत्तयाचार्थः कामो मोक्षस्य कीर्तितः चतुर्विधः पुमर्थो यं उपर्युपरि संस्थितः धर्माधर्मस्वा
मोक्षप्रमान् लोकद्वयेपि हि अर्थेतस्वतथा कामे कामात् मोक्षं च धीधनः दारिद्र्यदुःखसंपन्ने
पापिनं प्रवदन्त्यतः श्रीमन्तं सुखसंपन्नं पुण्यात्मानं च लौकिकाः धर्मात्रहि द्विविधः प्रोक्तो दृ
ष्टादृष्टफलोन्नतिः यद्दृष्टफलो नार्थकल्पो दृष्टफलस्तदा पापिनामपि सोर्यस्यात् जन्मो
तरकृतो यतः दृश्यते सुखिनः कार्यं न विना कारणं भवेत् पुण्यात्मानं तथैवैतत् पापजन्मान्तर
स्थिते ग्रहनीयं यतो दुःखं न विना तेन सैभवेत् सुखं धर्माज्जतो नित्यं जायते सर्वदेहिनां सुखं
वैषयिकं नार्थं विना कस्यापि संभवेत् धर्मात्मापि विना नारीं स्त्रीसुखं नाधिगच्छति न प्रजान
गृहस्थस्यान्त्ववार्यं लोके पुकर्हिचित् अन्नं विना न तस्यापि चतुर्धाश्रामि प्रयान्ति हि अन्नं नार्यादिकं

ग्रा॰ वृ॰ २५२ 291

सर्वैर्दुःखदंविद्यतेनहि निर्धनस्यततोनित्यंअर्थीकामस्यकारणं अर्थहीनंपतिंनारीत्यजेदपिप
तिव्रता पितरंप्राणतःस्निग्धं अर्थहीनंसुताअपि निर्द्धनंसर्वएवैतेऽवमंसंतेपुरतःस्थितं अवज्ञा
नंतिमित्राण्यमानवाधनगर्विताः कुलंशीलंतथाविद्यागुणानानाविधाअपि निर्धनस्यन
कार्यायपद्ममंतेशिववत्स्थिताः धनीभोगान्समाप्नोतिधनीस्वर्गंचगच्छति विपुलांचतथाकीर्ति
गुणान्नानाविधानपि अर्थतस्ततएवायंकामोभोगाभिधोनृणां जायतेत्रविशेषेणना
रीसंभोगसंभवः जातःपुमानकामोऽयंकोपिनास्तिजगत्त्रये सुखेच्छाकामउद्दिष्टःकस्यसान्नन
विद्यते वृद्धोवालोयुवावापिपुमानवाप्यथवापशुः स्त्रीवानपुंसकेवापिजंगमेस्थावरेतथा
सर्वैःसहृश्यतेनित्यंकामकंनिखिलंजगत् ततोविरक्तिःकस्यास्यात्सौख्यभोगंविनानन ।
रागाभावेविरक्तिःस्यात्नरागस्यजनिःविना उत्पन्नोत्रकथंरागस्तद्रोगमन वाप्यसः विनश्य
तियथालोकेच्छुधानान्नंविनाक्वचित् अपिरागोत्रसंजातोविषयावाप्तिवर्जितः जननीमिव
संरुध्यशिष्युःचिंतेयमवस्थितः तस्मिन्साजिनयातेववितेत्रविषयांतरं समस्तःकृतएवैष
द्धरायात्तोभविष्यति मदप्रभिन्नकरटःकुंजरःषष्टिहायनः अरण्यानियथैवैषसूक्ष्ममार्गप्र
चारकः निरुध्यद्वारस्तिष्ठन्प्रवेशनंप्रयच्छति एवंविषयसंभोगरागःचिंतवतेस्थितः कथं २५२

रागांतरस्यायंप्रवेशंदातुमर्हति अपिस्त्रीनामसमोविह्विरागोयोषिद्रूणास्थितः मंदोदरीपतिःश्री
मान्रावणोलोकरावणः त्रैलोक्यैश्वर्यमतुलंवप्रमंडलमंडितं चक्रमेनकथंनामपुमानन्यः
स्तदंतरे नलसंलग्नहृदयादमयंतीप्रसंगतः शक्रादीनपिसंप्राप्तान्नववे पुरतःस्थितान्
एवमन्येपिवहवोरागांधयोषितांजनाः नगामिष्यंतितोयांतितन्यातांविषयांतरे अत्रापिविध
तेनैवशक्तिर्येषांस्तदंतरे अलौकिकैकयमोदेशक्तिस्तेषांभविष्यति ततोमोक्षेपुमानेवगा
छत्कामान्हृदिस्थितान् अनवाप्यापिधीमान्यामदधीकिंपुनर्जनः अनधीत्यद्विजोवेदा
ननुत्पाद्यतथासुतान् अनिष्ट्वाचैवयज्ञैश्चमोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः एवंमनुरपिप्राहप्रत्य
मोक्षःशरीरिणां इदंरागस्यमाहात्म्यंजानानःसर्वविन्पुमान् ततःसर्वोपभोगेनक्षीणरागेव
सर्वतः विरक्तोमोक्षमार्गायमनःकुर्वीतपंडितः इत्यादिबहुशोमदाः सर्वदाभोगला
लसाः जल्पंतिनहिवःकोत्रगृह्णीयात्पंडितःपुमान् सुखेपुण्यस्यहेतुत्वंदुःखेपापस्य
चैवहि एतत्तथेतिकोनाममन्येतदभाषितंपुमान् अर्थस्यसुखहेतुत्वंयदुक्तंतद्यथैवहि
अर्थहीनाश्चसुखिनोदृश्यंतेबहवोयतः अर्थिनोदुःखिनश्चैवलोकेशतसहस्रशः
अर्थंविनापिभोगाग्निर्मन्वाद्येमैत्रेयरिता याज्ञवल्क्यस्यमैत्रेय्याःसंवादेश्रवमेवतत् प्रति

श्रा॰सु॰ ष्टाः विष्णोर्यस्मादर्घोरुः स्वसाहेनवः तेमः कथंस्तवेनामभवेत्यं ष्टिनह्रूपिणां वध्यादयोऽट्रि
ट्रस्यविमुखासुरिनीरिते यत्तत्काचित्केमेनतस्मायनासर्वत्रनैवनत् सर्वेछासर्वभूतानामीरि
२९३ तापातयैवमा तावतावामुकेकेनजगदेतत्तृविष्यति कामकोविषयासक्तः पुमान्लोकेसमी
293 रिता नस्त्वेवकुस्ततोन्यायस्ततोऽयत् किंविदीरिते रागएकत्रसंजातोनिरुध्यादिविषयांतरेराग
मस्माकमेतत्त्वनानिष्टंमोक्षरागिणां मनोहृक्तिः समुक्तायामोक्षनिंदापरामुना नसामो
क्षस्यनिंदायोंऽसंहतेतितिहृणोभतो मोक्षोमनोरथनिष्ठश्चेनयमध्यायकथ्यहिसः मोक्षध
र्मं वदेत्याज्ञो मनुःसर्वार्थदर्शकः आनंतर्यंचतस्सेभ्योनैष्ठ्यंयुक्त्यावलोकिते अनेकशानशा॰
ख्यानोभेदैर्नामाविधानिमान् ब्रह्मापुरपिविज्ञात्रः कोधीयानजगत्त्रये पुत्राणांचवहूनांसा
त् त्रिभुवेकपरेतया अनेनेषुहृदयंवैततशकोकर्त्तेनमानवः एवंयज्ञेषुविज्ञेयावहूसंख्या
सदैवसा अशाकोविधछामग्रशास्त्रतत्प्रजायते त्रिषुआश्रमिषुयज्ञेश्वस्वशाखाध्यायनो
६ पिच मोक्षेसछामकुर्वाणाहृश्यतेनवृहृत्वाद्विजाः नियमः परिसंख्यावाहृयमेतत्रसंभवे
त् अशाकात्वादिहृछाकोभवंतीविनिवारयेत् एतत्त्रयंपुरामर्त्यःकृत्वैवेछेन्नचान्यथा नि २९२
यमोयमशाकोर्थैव्यर्थएवप्रजायते एतत्त्रयंचमोक्षेछासवत्पणहृदयंयदा नदेछायाः परि॰

त्यागात्परिसंख्याप्रसज्यते एवं मोक्षोनुपाद्यः सर्वदैव भविष्यति तत्रोक्तं रूपाणां सर्वमनिष्टं च मनो
कथं रपि ज्ञात्वा प्रत्ययस्य वैपर्थ्ये परिसंख्याकरोतिहि व्यावर्त्यायाः नस्यात् इच्छायाः परता ततः इच्छन्नप (९)
नगिरे वै तत्प्रसक्तं नैव दृश्यते अर्थवादस्ततो ह्येषविध्यर्थासंभवात्भवेत् अनिच्छानविधे
यात्रमोक्षस्य भावरूपतः अभावो न हि केनापि कर्तुं शक्यः पुरास्थितः ब्रह्महत्यादिवत्राये मोक्षः
शास्त्रैर्निषिध्यते ध्रुवोपि च ततो नायमिच्छायाः प्रविधीयते विहितोपि भवेद्व्यर्थः पुनरिच्छा
मु जनोन्मुखाणां निसर्गसोदरे मोक्षे प्रसिद्धे लोकवेदयोः कर्मणां स्तुतिरेवेषा क्रियते मनुनायतः
संसाररागिणो वीक्ष्य कर्मणोत्राधिकारिता सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि संपश्यन्ना मा
त्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति एवं वदन्मनुर्धीमान्वेदान्तार्थविशारदः सर्वज्ञो मोक्षका
मं तं कथमेष निवारयेत् ततो मनोरभिप्रायमज्ञात्वा बालिशैरिह उदाहृतं वचः कर्मस्त्या
वकं न्यायसंयुतं सर्वभोगाप्यलाभेन वैराग्यं समुपागतः मुक्तिमेतीति यत्प्रोक्तं तत्तु कामा
ग्निजृंभितं सर्वेषां विषयाणां चेत्लाभान्मुक्तिर्नृणामिह विरक्तो जायते तेन भवेन्मुक्ते
रसंभवः अनंतभेदसंभिन्ना जीवानां योनयः स्मृताः तत्रापि शतधा भेदा वर्तंते वानरस्ति
ह एकैकस्याः शरीरस्य व्यक्तैः संति सहस्रशः विषयाँसंख्यायास्तान्कश्चेत्समुपाव्रजेत्

आ॰पु॰ अपिमोक्षंधियाप्नुवन्पुमान्नरकमाव्रजेत् नरकेऽपियतःसंति विषयाबहुभेदिनः अपिस्व
र्गादिसंस्थानविषयाडुर्लभा हिये सर्वेनैकेनलभ्याःसुर्यज्ञानामयुतैरपि हिरण्यगर्भसंप्रा
२५४ प्तौभोगःकोपिनविद्यते यस्मादस्मात्रकोप्यन्योभोग्योयोनैवदृश्यते हिरण्यगर्भसंप्राप्ति
२५५ र्दुर्लभाप्रथमेत्विह साधनैर्विविधैःसत्यांचास्यांनास्तिप्रयोजनं नचाकामस्तत्संभोगात्विन
श्यतिकदाचन किंतुसंभोगतोभूयःसर्वस्मादधिकोभवेत् नजातुकामःकामानामुपभोगेनशा
म्यति हविषाकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्द्धते यत्पृथिव्यांव्रीहियवंयच्चास्तिवसुकिंचन एक
रा स्यापिनपर्याप्तंतस्मैपुंसोत्रकामिनः ततोविषयसंभोगोनविरागस्यकारणं किंतुरागस्यसत
तंसर्वेषामिहदेहिनां तत्रोर्थतोभवेत्कामःकामान्मोहस्ततोरितं कामुकैरर्थलुब्धैश्च
स्वप्रसिद्ध्यैवसर्वथा उपायस्त्वेकएवात्रयोस्यरागस्यविद्यते सर्वेषांदेहिनांतस्मात्विषय
दोषदर्शनं दोषदृष्टिश्चबहुधावर्णितातेपुरामया ऐतरेयादिविज्ञानेसंवादेप्यधिका॰
रिणांसंक्षेपतोस्तिमांभूयःस्मरणायवक्ष्यामितेधुना विषयःसर्वएवायमनात्मानश्वर
स्तथा दुःखोदर्कःपारतंत्र्यमस्त्यस्तिपतिसर्वगः नरकेब्रह्मलोकेवाप्युतवापरमेष्ठि
नि समोदासहिसंभूतो विनाहंतांमनोगतां पंचभूतात्मकोयंहितद्भूतावासःस्मृतोभवि॰ २५४

ब्रह्मलोके पितृवत्सब्रह्मणोव्यक्तजन्मनः जन्ममृत्युमृतोयद्वत्तद्वत्पुंसः परस्य च सशरीरोयथा
दुःखी स्यात्तथाप्ययमपुमान् तस्मादित्यादि मनसा विचिंत्य बहुधा पुमान् वांतवत् विविधान्
भोगान् त्यजेति ब्रह्मवादिनः ततः प्रजननेंतदुपायो ब्रह्मबोधने किंतु पुत्रादिलाभार्थं काम
कस्येह कीर्तितः सत्यादयो भवेत्यत्र ब्रह्मज्ञानस्य साधने यथा प्रजननं लोके सुखपुत्रादिसाध
ने यथा प्रजननं लोके सुखपुत्रादिसाधनं अपि चैतत् स्वतः सिद्धमाहारादिसमं सदा पश्वा
दीनां कथं नाम वेदेन्कार्यं श्रुतिरिविदं अथवा लक्ष्य श्रुति प्रोक्तं कार्यं प्रजननेत्विदं अत्र प्रवच
नस्यार्थं विभलव्यववलोकतः यथाध्यायने प्रामेव्रतत्यर्थं ब्राह्मणस्य हि तथापि न विधेयेत
दत्र वेदांतबोधने श्रवणं तत्तएवैतत् पारिशेष्यात्भविष्यति अस्मिन्संदेव यह्यादिनापेते
केनचित्क्वचित् किं तु संन्यासरावेकः शोत्यादिगुणसंयुतः विवेकिनो विरक्तस्य मुमुक्षोर
पिपेक्षते त्रैवर्णिकानधीतांस्तान् कृतदारानपेक्षते अग्न्यादित्रयमत्रैतत् वक्ष्यमाणं हि
वैदिके जातपुत्रः कुलके शास्त्रिवर्णिदोषवर्जितः विहान्सामर्थ्यसंयुक्त आदधीत वि
धानतः अग्नीन्पंचापि वा त्रीन्वा श्रौतान्कर्मप्रसाधकान् जाययैव त्रसंयोगादेकं
स्मिंचके चना स्मार्तं वदंति मनयस्तेषां शक्तेरभावतः अग्निभिः कर्मणः स्वर्गं व्रजंति ज्ञा

आ॰ सु॰ निनोऽपि च ब्रह्मलोकं तथा कीर्तिं सर्वे लोकद्वयेऽपि च अग्निहोत्राभिधं कर्म सायं प्रातः कृतादृतं अग्न्याश्रयं विरा
गेण विना च मरणावधि गृहस्थानां गृहे नित्यं सूनाः पंच वसंति हि कंडनी दलनी चुल्ली येवणी मार्जनी त
२९५ था आभिः कृतस्य पापस्य स्पर्शो नैवाग्निहोत्रिणः अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्या
295 ज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः अस्य विश्वस्य हेतुः स्यादग्निहोत्री पुमानिह देवानां जननीतुल्यः प्रोक्तो
यं वेदवादिभिः यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते अग्निहोत्रिणमेवं ते देवा नाकसमाश्रयाः अ
ग्निहोत्री जने कीर्तिं धनमप्यधिगच्छति यज्ञानपि करोत्येष दर्शादीन् परानपि नाकं प्रयाति मरणा
त् परं देवैर्नमस्कृतः विद्वांश्च देवत्वं गत्वा ब्रह्मलोकं च गच्छति यज्ञेष्वेतत्फलं प्रोक्तं स्नानदानेऽपि की
र्तितं साधनं सर्वमेवैतत् वक्ष्यमाणं च सर्वदा अपेक्षया भवेद्भूयः कस्यचित् किंचिदेव हि साधनानि
दशैतानि त्यागेन सहितान्यपि एकस्मान्मानसान्नित्यं प्रभवंति न चान्यथा मनस्वी धैर्यसंपन्नः पुमा
न्स्वपरतः सदा अनुतिष्ठति सर्वं तु नापरो दीनमानसः मनोमूलमिदं सर्वं लौकिकं वैदिकं तथा
प्रवृत्तं च निवृत्तं च कर्म सिध्यति देहिनां मानसं तत एवैतदुक्तमेकादशं त्विह प्रजापतिः पुरा
सृष्ट्वा मनसैव जगत्त्रयं पवित्रः प्रथमः श्रेष्ठ आसीत्सर्वशरीरिणां प्रजापतिर्यथा तद्वन्मतयो दे
वता अपि मनुजाश्चाभवन्सर्वे मानसस्य प्रसादतः इदं ततोऽधिकं सर्वसाधनेषु प्रकीर्तितं मानसं २९५

सर्वभूतानांस्वर्गमोक्षंचगच्छति लिंगधारणरूपोयंत्यागोब्राह्मणजन्मनः अलिंगात्तुक्रियादेःस्यात्स
मएवात्रधर्मतः अयंचतुर्विधःप्रोक्तोमुनिभिर्वेदवादिभिः त्रिदंडोद्विविधस्तद्वत्एकदंडोपिमादृशः
कुटीचकोबहूदकस्तुद्वौत्रिदंडेप्रकीर्तितौ हंसःपरमहंसस्तुद्वावुक्तावेकदंडिनौ पुत्रीगृहीधनी
तद्वत्भार्यापाचविवर्जितः जरसाव्याधिनाचैवग्रस्तःस्निग्धःसुतादिषु भिक्षायाभोजनेतद्वत्स्त्र
शक्तोमन्दकुलःपुमान् त्रिदंडंधारयेद्देवगृहेकृत्वाकुटींसदा पुत्रदत्ताशनोनित्यंस्वधर्मपरिपालकः
कुटीचकोभवेद्भिक्षुःप्रणवादिजपेरतः विधुरोयःपुनर्दारान्संपादयितुमक्षमः ब्रह्मचर्यरतः
कर्मश्रद्धावांश्चजरादिना पुत्रादिषुगतस्नेहोनष्टभार्योपिवासये त्रिदंडंपरिगृह्णेषभवेद्विप्रोबहू
दकः कमंडलुंत्रिदंडंचशिक्यपात्रंपवित्रकं दधानःपंचमात्रास्ताःकीटवत्पर्यटेद्यतिः यद्धिधर्मा
नशेषांस्ताननुतिष्ठेत्सदैवसः वैराग्यंपरमंप्राप्तोयश्चिष्टकर्मवासनः यज्ञोपवीतीविशिखःसामगो
त्रयथावद्धः एकदंडधरोनित्यंकीटवत्पर्यटेन्महीं प्रणवादिजपेयुक्तोभवेद्धंसोयतिस्त्वयं वैराग्यप
रमंप्राप्तेरहामुत्रसुखेप्सदा आनंदात्मानमेवैकंसंप्रेक्षमाणहृदयेस्थिते कर्मसंस्कारसंन्यासःसभवेत्प
रमःसदा हंसोविधस्त्यकरतः एकदंडंहिवेणवं एवंचतुर्विधःप्रोक्तःचतुर्थाश्रमवासिनां न्यासस्त्र
नुर्थस्तत्रापिसर्वोत्कृष्टउदाहृतः भूतानांप्राणिनःश्रेष्ठाःप्राणिनांबुद्धिजीविनः चतुष्पादोबुद्धिमतो

आ॰पु॰ चतुष्पात्स्वपि गोगणाः उत्तमा गोगणेभ्यश्च द्विपदाः सर्वजंतवः द्विपत्स्वपि तथा प्रोक्ताः श्रेष्ठा वर्णाश्रम
२५६ माश्रयाः शूद्रेभ्यश्च तथा वैश्या वैश्येभ्यः क्षत्रवर्णिनः क्षत्रियेभ्यस्तथा श्रेष्ठा ब्राह्मणा जन्मना हि ये
२९८ ब्राह्मणेभ्यश्च समादेवा आम्नायाः परिकीर्तिताः ब्राह्मणेष्वपि विद्वांसो वेदवेदार्थवेदिनः विद्वत्स्वपि
तथैव स्युरुत्तमा निश्चिता हि ये शास्त्रार्थे संशयं हित्वा वर्तन्ते निश्चला इव निश्चितेष्वपि विज्ञे॰
या उत्तमा ये त्वकर्मिणः आश्रमाणां विभेदेन चतुर्धा ये प्रकीर्तिताः वटुभ्यो ग्रही ज्ञेय उत्तमो
गृहिणोऽपि च वनी ततो यतिः सोऽपि चतुर्धा परिकीर्तितः कुटीचको बहूदकश्च हंसैकः चतु॰ परमहंस
र्विधो यतिः प्रोक्तो योऽपः पश्चात्स उत्तमः चतुर्थाः परमा हंसा वेदब्रह्मविदः स्मृताः ब्रह्म॰
निष्ठा यतस्तेषां न्यासः स्यादात्मवेदने त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणां अकुर्वाणाः
यतस्तेषां तत्त्वज्ञा कर्ममोहिताः कुर्वाणाश्च परं ब्रह्म भवन्त्येव न संशयः ब्रह्म सर्वात्मकं यस्मात्
सर्वमेव समीरितं विद्वांसो ब्रह्मविज्ञानात्ततः सर्वं भवन्ति ते कालात्मकमकालं च सदसत्
त्वपरापरे ब्रह्मविद्यायतस्तेभ्यो नासीन्नास्ति न भाव्यपि उत्कृष्टास्तत एवैते स्मृताः सर्वोत्तमा॰
भवि ब्रह्मविज्ञानदो न्यासस्तत एव परः स्मृतः परं च ब्रह्म तस्मात् पदं न्यस्यात् तत्साधनं भवि
नयश्चादि निकृष्टेन हेयमेवाधिकस्ततः न्यासे ब्रह्मात्मके सर्वजगतो हेतवो द्विजाः विवत्त॰ २५६

शितिमांप्राहुः युक्तिंवेदसमीरितां न्यासात्ब्रह्मात्मविज्ञानेविदुषांजायतेपरः ततोन्यासःपरंब्रह्म
कारणंहेतुवर्जितं यतःसूत्रमिदंजातंसमस्तंयच्चभूतकं हिरण्यगर्भइत्येतदुच्यतेवेदवा
दिभिः अस्मात्प्रजायतिर्जातोविराट्संवत्सरस्वरूपः आदित्यइतिवाप्युक्तोवेदवादरतैर्द्विजैः
आदित्यमंडलेयोयंसुवर्णवर्णःपुमांस्थितः सएवजगतोहेतुःप्रत्यक्षमिहदृश्यते रश्मिभिः
स्वशरीरोत्थैर्यैतोजलदसंश्रितं नीरंमुंचतिलोकेस्मिन्सर्वेषामिहकारिणं स्थावरास्ततएव
तेजायंतेभूमिमाश्रिताः औषध्यःकीर्तिताःयाश्चयेवनस्पतयोपिच स्थावरेभ्योभवत्यन्न
विविधंप्राणिनामिह अन्नतःसर्वजंतूनांप्राणाजीवनहेतवः प्राणतश्चनयैवस्यात्बले
तत्कर्मकारणं बलतएवतस्यायत्नकौतेभगणायुरा कर्मश्रद्धेतनः श्रद्धापरलोकास्तिधी
रपि श्रद्धातोजायतेमेधायस्यात्वेदार्थधारिणी मेधातोजायतेबुद्धिर्मनसोपिनियामिका य
स्यानियमनोनित्यंशास्त्रार्थेनप्रवर्तते मनेषयामनश्चैतन्नजायतेशास्त्रसंस्कृते मनसोशां
जायतेशांतिरात्मन्येवहियात्रधीः शांत्याचजायतेचित्तमात्मज्ञानोन्मुखंहियत् चित्तात्स्मृतिर्भ
वेदैर्वाकार्यैर्गुरुकीर्तिते स्मृत्यास्मारोभवेत्तस्यप्रकाशोवगमात्मकः स्मारात्ब्रह्मात्मविज्ञा
नेश्रवणादिसमुद्भवः आनंदात्मानतःसाक्षात्भवतीहशरीरिणां एवब्रह्मात्मकोन्या।

आ॰पु॰ सोयस्मादन्नस्य कारणं तस्मादन्नं ददज्जंतुः सर्वाण्येतानि यच्छति अन्नतः प्राणिनां प्राणाः प्राणेभ्यस्त्वम
२५८ नस्तथा विज्ञानं मनसो ज्ञानानंदस्तथैवमत्र प्रजायते अन्नं पंचात्मकं ह्येवं पंचकोशेषु कीर्तितं पंचमो ज्ञा
नतो जातस्त्वानंदात्मरवेशवद्भाक् मायया वायमात्मा स्वयो जायते न नतु तत्वतः पुरुषेपि त्रिलोकाख्य
९९७ दिशामपि च रूपभाक् लोकत्रयी दिशस्तत्र द्रष्टवांतरदिशोपि वा इत्थं पंचात्मको जातः प्रमानभेद
विवर्जितः पुरुषेणामुना सर्वमोतप्रोतं जगत्त्रयं तेनैतदैव पुरोभाविभवद्भूतयाप्रमान् जिज्ञा
सया सदा गम्यः पुरुषो मननात्मया अन्नादेष प्रमानजातः फलरूपेण कर्मणः सर्वाणि त्रस
मीचीने वस्तुन्येषावतिष्ठते अद्वयानंततया सत्यादेषा गम्यो महेश्वरः स्वयंज्योतिर्यतस्तेन तेज
स्यपि च गीयते तपसो भक्तपूर्णात्पूर्वं समनुष्ठित रूपिणः वरोतिशयतो यस्मात् वरिष्ठस्तेन क
थ्यते एवंभूतं पुरा प्रोक्तमानंदात्मानमीश्वरं हृदयस्थेन मनसा ज्ञात्वा क्लेशविवर्जितः भे
योनमरणोगच्छेदेनं देहस्य पाततः मत्वा न म्रियते यस्मात् न्यासा च ब्रह्मवेदने अत्रैव ब्रह्म
लोके वासे मायामाज्ञाननाशने तस्मान्न्यासं परं प्राहुः साधनं ब्रह्मवादिनः सत्यादीनां पुरोक्तानां
मेषां साधनरूपिणां न्यासेन गम्यते ध्येयमानंदात्मा स्वयंप्रभः सत्यः सूक्ष्मो विभुः स्वांतःप्रा
णापानव्यवस्थितः संधितयोः प्रजुर्वाणो वामनो व्यानरूपतः ब्रह्मरूपो त्र विश्वस्य धारक २५८

तेजस्समस्तः सूर्यादीनां तथा वर्चो ब्रह्मणादेः प्रयच्छति तेजो ब्रह्मादिहेतुः स्यात् वर्चः सौष्ठवकारणं
वर्चो ददाति भगवान् जाठरोग्निः शारीरिणां पुरुषो हृष्यते येन नीरोगः कान्तिसंयुतः द्युम्नं स्या
त् भास्वरं वस्तु सूर्यस्य किरणादिना जीवनदादि संज्ञातं तदप्येष प्रयच्छति अथवा द्युम्नमादिष्टं
तेज एव मनीषिभिः सूर्याचन्द्रमसोस्तद्वत् अग्नेर्वर्चः प्रकीर्तितं अग्नेः सूर्यस्य सोमस्य वर्चो द्युम्नं
च यच्छति यः पुमान् सोत्र संन्यासात् लभते हृदयस्थितः उपयामोत्र संन्यासोपमस्ति समीप
गः पतस्तेनाम्ना देवागृहीतो वेदवादिभिः उपयामगृहीतो यमानन्दात्मा निगद्यते स्वप्रका
शं परं ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणं जाबालादिश्रुतिप्रोक्तन्यासं कृत्वा जितेन्द्रियः तत्त्वमस्यादि
वाक्यार्थवाचकं प्रणवाक्षरं हंसादिश्रुतिसंप्रोक्तयोगमास्थाय धैर्यवान् गुरूपदिष्टमार्गेण
युञ्जीतात्मानमात्मना परां तां महतीं ब्रह्मविद्यां मोहविनाशिनीं देवानां गृह्णतेनाच निधिव
न्नेत्तरं द्विति जानीते ब्रह्मणः सोयं महिमानं समाप्नुयात् यस्मादयं पुमान् गच्छेत् तं महिमानमप्र
तया तत्कामस्तत एवायमेनां कुर्वीत सर्वथा सदेहरूपानिर्वस्य शब्दोयमवदिनः सदा ब्रह्मवि
द्याभिधस्तेन सैवोक्तोपनिषत् द्विजैः तस्मात्तद्वाचकः सोयं ग्रन्थोप्युपनिषन्मतः एषोप
निषदत्रोक्ता गीतिर्गीताभयाधुना ब्रह्मविद्याधिकानां तो ग्रन्थेस्मिन् निगद्यते कश्चित् पुरुषस्या

आ·पु· यथोयज्ञस्तस्योपासनमीरितं मंदानामधिकारस्य विशेषेणैवात्मबुद्धये ॥ ततः परं पुनः किं त्वं श्रोतुमिच्छ
सि तद्वद ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदात्मपूज्यपादशिष्येण श्रीशंकरानंदभगव
२५८ ता विरचित उपनिषद्रत्न आत्मपुराणे तैत्तिरीयसारार्थप्रकाशो नामदशमोध्यायः ॥ १० ॥ ॐ ॥
298 श्रुत्वैवं तैत्तिरेर्ज्ञानं शिष्यो विस्मयमागतः संन्यासनप्रष्टुकामः सन् इदं वचनमब्रवात् ऐतरे
यो द्विजश्रेष्ठस्तथा कौषीतकिमुनिः आदित्यो भगवानेष मतः श्वेताश्वतरोपि च कठश्च ति
तिरिश्चैवनेयज्ञानंतिमहाधियः ज्ञानेनतद्भवनाशोक्तं दुःखसागरशोषकं गुरोयत्र श्रुता एताः
कथाश्चित्रार्थसंयुताः प्रजानां मुनिभिः सार्धं संवादो ब्रह्मबोधने नैरेववामदेवस्यगर्भस्थ
स्य महात्मनः प्रतर्दनस्य शक्रेण विप्रस्याजातशत्रुणा कांडत्रयस्य वंशश्च भेदाभेदस्वरू
पवान् अश्विभ्यामपि संवादः ऋषेः सर्वार्थदर्शिनः दध्यङ्ङाथर्वणस्यापि माहात्म्यं गरुहना
तथा याज्ञस्य साहसं तद्वद्विनोत्तस्याशिष्ययोः याज्ञवल्क्यस्य संवादो मुनिभिर्जल्पसंज्ञि
तः विदग्धेनचपुत्रैमेत्तस्यप्राणाः परीक्षिताः जनकेनचतस्यैवसंवादसंज्ञोमहात्मनः द्वि
वारं यत्र शास्त्रार्थः सकलोपि निरूपितः मैत्रेय्यापि तस्यैव विरक्तस्य महात्मनः मुनीना वा
मपि संवादः कारणस्य च निर्णयः यमेन सह संवादस्तथैव नचिकेतसः भृगोश्च वरुणास्या २५८

पिसंवादोन्यापिकस्थन एतत्सर्वं मयात्ततः अतं ब्रह्मावबोधने अत्रतितिक्षिविज्ञाने साधनानां परंपरा
न्यासानां कीर्तिता न्यासो बहुशास्त्रकृतस्तथा चान्तर्विध्यं च संन्यासे तत्रैतद्भवतेरिते च तत्र्थं परमे हं
से जिज्ञासा समवर्तत प्रज्ञानमत्र चतन्त्वद्ध जाबालाद्यैः समीरिते न्यासयोगं च हंसाद्येतत्तस्त्वश्व
मीरय केश्यं चरितः सर्वैः कदा कस्याधिकारिणः किंवपुः कीदृशाचारः किंफलो मुनिसत्तमः इ
त्यक्तो गुरुणा हेतत् शिष्यवाक्यं महारथी: शिष्यबुद्धिं समालोक्य परं स्नेहमुपागतः अग्रे श्रिमः
वतः सर्वं प्रष्टव्यं समवस्थितं जाबालाद्यैः परो हंसोपनत्सर्वैः समीरितः हंसाद्यैश्च तथा योगो
ब्रह्मात्मैक्यावबोधने उक्तः परमहंसस्य फलसिद्धिर्यतो भवेत् अत्र पूर्वं कृतः प्रश्नो जनकेन महात्म
ना अत्रिणा मुनिना तद्वत् याज्ञवल्क्यमतिद्विजे प्रजापतिमतितथा कृतन्त्रारुणिना पुरा नारदेन
च तद्वत्तु यथार्थं भवता कृतः ब्रह्मोपनिषदि स्पष्टः स्वयमेव समीरितः अयं स परमो हंसो जाबा
लादिश्रुतावपि अतः सर्वं स्वसम्बद्धं स्वप्रश्नार्थं मयेरितं सावधानमनो भूत्वा शृणु एव वक्ष्यामि
तेधुना बृहस्पतेः सुरगुरोर्भ्राता यस्तु सहोदरः विप्र आंगिरसो नाम्ना संवर्तक इतीरितः आरुणि
स्तु सुतो धीमान् आरुणिः सर्वशास्त्रवित् उद्दालकः सुतस्तस्य श्वेतकेतुश्च सत्तमः दुर्वासाः शंक
रस्यांशात्तपसां पतिर्हर्जितः ऋभुः प्रजापतेः पुत्रो मानसः सनकादिवत् निदाघस्तातृ ऋभोः शिष्यः पु

आ॰ ७॰ रायःकर्मठोभवत् भरतोजडनामापिभ्र्यालोयोन्यजन्मनि विस्नोरंशस्तथैवैषदत्तात्रेयोमहामुनिः त
थारैवतनेकःकश्चिद्ब्राह्मणोगुणसंयुतः भारद्वाजादयश्चान्येविप्राःशास्त्रविशारदाः अहंब्रह्मेति वि
२५५९ ज्ञानात्परिक्षीणात्मबंधनाः नमुंडानेवजटिलानेकदंडादिधारिणः तेश्चेत्तवसनानैवएतेनरक्तवा
२९९ ससः आचारोपिनथैवैषामव्यक्तोब्रह्मवादिनां अव्यक्ताचारवान्नित्यंवुमानेवंव्यवस्थितः अव्यक्त
कृतिरव्यक्त ५ मतिरव्यक्तालिंगकः ज्ञातोयोज्ञैःसमसर्वत्रप्रमत्तइवचक्वचित् सर्वज्ञवत्क्वचिन्माति त्वज्ञवत्सक्तन
हीनवत् वंद्यस्तजवद्देकत्रजडवन्मूकवत्क्वचित् रागाधवत्कचिन्नभाति विरक्तइवचकचित्
असत्तोचरितेसक्तःकचित्समहतामपि अयंमत्रयथवामन्वाह्यसक्तोवावद्धः अतः सद्वृत्तोवा
पिदुर्वृत्तोज्ञैर्ज्ञातुंनशक्यते ब्राह्मणोवाश्वपाकोवायतिर्वाप्यथवागृही निपुणेनापिविज्ञातुं
शक्योवर्णाश्रमादिना दत्तात्रेयोयथापूर्वंरेवापाजलमध्यगः अर्जुनेनतुवित्तेनापिनज्ञातश्चक्र
वर्तिना रक्तांवरधरःश्रीमान्युवासूर्यसमप्रभः पानपात्रकरेबिभ्रत्एकस्मिन्दंडमन्यतः वा
मांगेवामनयनोमदघूर्णितलोचनो वीक्ष्यमाणोमुहुर्वस्त्रवदनवाचासनातने एतेषांपदवीमज्ञा
गच्छन्शीघ्रमधोव्रजेत् ह्ययंजन्मसहस्रातेदुर्लभामानुषैःसदा एतेब्रह्मात्मविज्ञानात्ब्रह्मीभ
तापनीश्वराः पुण्यपापेडभेतीर्त्वावर्ततेपरमेपदे एतेषुयेत्रसंमताःपुरुषाभक्तिसंयुताः तेभ्यः २५५९

स्वसन्नन्तेसर्वंप्रयच्छंतिसुखप्रदं यदातेषुसदाहेषंकुर्वात्मानःप्रकुर्वते तेभ्यस्तेयांतकेसर्वंप्रयच्छंत्यत्र
दुःखदं एवंपुण्यंतथापापंजन्मकोटिशतार्जितं दत्वाफलेनसहितंलोकातीताःसमासते आशांव
राःकचिच्चैतेदुष्कूलवसनाःक्वचित् विण्मूत्रलेपनाःकापिक्वचिच्चंदनचर्चिताः क्वचिद्धसंतिसहः
साःक्वचिद्ध्यायंतिवल्गिताः आस्फोटयंतिधावंतिपिशाचाइवचक्वचित् क्रीडंतिबालकैःसार्धंक
चिद्देतेगतस्पृहाः अकारणंहदंत्येतेकचिल्लोकप्रताडिताः वहाश्चसुखमागत्यगर्जंतिजलदा
इव एवमुन्मत्तवच्चेष्टांकुर्वंतोलोकमोहकाः अनुन्मत्तामहाभागायमानामविलोपकाः तथा
चरेतवैयोगीसतांधर्ममदूषयन्नंगच्छेयुर्नैवसंगतिं एतद्वचनमोलोकाप्रवर्ततेमहाधियः चेष्टासु
विविधास्वत्रसर्वचेष्टाविवर्जिताः यथाज्वलन्महावह्निःसुपक्वमार्द्रंचनिर्दहेत् तथाशुभाशुभं
कर्मतेषांज्ञानाग्निरप्ययं सर्वभक्ष्येयथावाग्निस्तथाकश्चितविमोहितःस्वयंतथाप्रह्वःसनतत
त्वणादेवनश्यति एवंपरमहंसानांवृत्तिमेतामलौकिकी अन्योत्रपरमोहंसःसाक्षात्कारविवर्जि
तःऊर्ध्वनविनाशमायातिदुःखलोकद्वयेपिसः विदुषामेषसंन्यासःस्वयंज्ञातःफलात्मकः क
र्मव्यतानकाप्यत्रविद्यतेफलजन्मनि त्रिसंध्यंनैवचस्नानंनसमाधिश्चविद्यतेयतस्तेषांसदेवा
त्मसमाधिर्ब्रह्मवेदिनो आसीनःसंविशंस्तिष्ठन्भुंजानापर्यटन्पिबन् शयानोब्रह्मविन्नित्यं

ज्ञानापया।
वमन्येदन्।?

श्रा·पु· तिष्ठत्येवसमाहितः देहाभिमानेगलितेविज्ञातेपरमात्मनि यत्रयत्रमनोयातितत्रतत्रसमाधयः श्रा
३.. पंचमाघयावषात्नविधिर्ननिषेधने शिशास्तथैवविद्वषांननिषेधोविधिर्नच निजंदेहंनचाविः
ष्टांशंतनरातेहृदयंहितत् विषमेनैवपश्यंतिकर्मणामनसागिरा उत्फुल्लैर्विविधैस्तद्वलेपनैस्स्रम
समनःसपे नोरमैः सुगंधैरत्नाद्यैश्चापि पूजिताः अप्युत्तमात्रमिमेहर्षंनैवयांतिकदाचन छेदभेदेनघातेहैव
300 नेताडनेपिच भर्त्सनादौविषादंचमनसापिनयांतिते लिंपेयश्चंदनैरेनान्छिंद्यायोपिचवासयं नयो
स्तयोस्वदेहेचसदातेसमबुद्धयः शत्रुर्मित्रमुदासीनःस्वपरश्चनविद्यते तेषांब्रह्मात्मनांनित्यमभे
दमनुपश्यतां नशीतेनापिचोष्णेवापिपासानक्षुधानच शोकमोहादयोनैवनजरामरणादयः ।
मानावमानौद्वावेतौप्रीत्यप्रीतिकरौनृणां तेषामेकाचउक्तनौनैतेषांसमचेतसां एवंतेपरमा
हंसोऽङ्गारानाह्यलौकिकाः फलावस्यामहाभागाविद्वांसःसमदर्शिनः परपंचरितःसर्वंध
र्मोंत्यंततसदुस्वरः कालेचनिपतिर्नैवविपतेकस्यचित्कचित् एवंविरागंसंत्यज्यजातेसर्वत्र
निश्चिते गर्भोपनिषदिप्रोक्तशरीरस्थितिवोधनात् प्रायःसंजायतेसोपिविशुद्धमनसांनृणां
सर्वेषामपिदेहोयंब्रह्मणश्चपुनस्तथा पंचभूतात्मकोनित्यंभौतिकैःसमधिष्ठितः पृथि॰
व्यापस्तथातेजोवायुराकाशमेवच महाभूतानिपंचैवकीर्तितानिमनीषिभिः एतानिकथितो ३..

पंचम

देहः स्थूलः सूक्ष्मश्च देहिनो स्थूलसूक्ष्मस्वरूपेण वर्तमानानि सर्वशः चक्षुःश्रोत्रं तथा घ्राणं रस
नं स्पर्शनं त्वगिति ज्ञानेन्द्रियाणि पंच स्युः पंचकर्मेन्द्रियाण्यपि वागुपस्थौ तथा पायुः करौ पादौ च पंच
मौ अंतःकरणमंत्रोक्तं द्विविधं वेदवादिभिः ज्ञानस्य च क्रियायाश्च देहजं सर्वत्र संस्थितं त्रिपादं तेन र
वे प्राणः धा दशधापि वा प्राणोपानस्तथोदानः समानो व्यान एव च नागः कूर्मश्च कृकलो देवदत्तो ध
नंजयः चतुर्विधं भवेत् ज्ञानं देहजं तेः स्थिते च ननत् हार्दस्य देहपमस्य सर्वेषामपि देहिनो मनबुद्धि
स्तथा चित्तमहंकार इतीरितं सूक्ष्मैर्भूतैः समेतं सूक्ष्मं देहमिदं स्मरेत् स्थूलैर्भूतैस्तथा स्थूलं
देहं वदंत्यपि अध्यात्ममधिदैवं च भेदस्तस्मात् चतुर्विधः सूक्ष्मो हिरण्यगर्भोयमधिदैवं समीरितः
स्थूलस्तथा विराडेष यमानलोकवपुस्थितः अतलं चैव पातालं वितलं सुतलं तथा रसातलं पंचमं
स्थानं तत्र षष्ठं तलातलं महातलं सप्तमं तु पादद्वयमिदं स्मृतं भूर्लोकं जघनं तस्य पुरुषस्य महात्म
नः अंतरिक्षं तथा नाभिः स्वर्गो हृदयमीरितं महर्लोको मुखाद्वीक गलादारभ्य संस्थितः
मुखतो नेत्रपर्यंतं जनलोक इति स्मृतः ललाटे तु तपः प्रोक्तं शिरः सत्यमितीरितं चतुर्दश
नो लोकानामेव स्थाने विराट् स्मृतः आध्यात्मे सूक्ष्मसंज्ञं यत् तेजसं तत् प्रकीर्तितं विश्व
स्थूलसमष्टिमात्मानां समधिष्ठितं अधिभूते च देहस्य देहमध्यात्मव्यवस्थितं अध्यात्मम

आ॰उ॰ मधिभूतंचमिलित्वास्थिरजंगमं चतुर्विधाभवन्त्येतेदेहाःसर्वशरीरिणां उद्भिज्जास्थावराणांस्युःके
षांचिच्चशरीरिणां देवादीनांनयेयोनिंप्रामापुण्याधिकाजनाः स्वेदजाश्चापिविज्ञेयामत्कुणाद्याः
३॰॰१ सहस्रशः अंडजास्तेपिकेचित्तुकेचिदत्रजलेचराः अंडजाः पक्षिणस्तद्वत्सर्पाद्याश्चविलेश॰
याः जरायुजामानुष्याद्याः प्रसिद्धाः सर्वदेहिनां तेषुसर्वेषुदेहेषुपृथिवीधारणेस्मृता आपःसं॰
३०१ क्लेदनेनतद्वत्तेजः पाकादिकर्मणि संयोगेचैववायुराकाशाईरितः अवकाशेसदाहेतुश्चक्षुरूपग्र
हेतया श्रोत्रंशब्दग्रहेतद्वत्घ्राणंगंधग्रहेतया स्पर्शग्रहेत्वगुद्दिष्टारसनंतुरसग्रहे वक्तृत्वेवागुग्र
वेहृतौहस्तावादानकर्मणि प्रजोत्पादनयानेदुपस्थः परिकीर्तितः पायुर्विसर्गेसंप्रोक्तः पादौ॰
गत्यांसमीरितौ प्राणाद्याःकथितादेहेसर्वेविविधकर्मणि जीवनेमरणेतद्वद्धेतवःसर्वदेहिनां
संशयादेर्भवेद्धेतुर्मंतव्यस्यमनःसदा अहंकर्तव्यहेतुःस्यादहंकारोवपुस्थितः चित्तसामान्य
विज्ञानेबुद्धिःसर्वत्रनिश्चये कठिनापृथिवीज्ञेयागंधादिगुणसंयुता द्रवास्तद्वद्युताश्चापोर
सादिगुणसंयुताः उष्णप्रकाशवत्तेजोरूपादिगुणसंयुतं क्रियावान्कथितोवायुःस्पर्शग
णगुणोदितः नभःसुषिरमुद्दिष्टंशब्दैकगुणमेवतत् एकद्वित्रिचतुःपंचगुणायुक्ताउदाहृ
ताः विषयाःश्रोत्रमुख्यानांखानिलानलवार्भुवः हस्तादीनांतुरावस्तुविषयानियतिंविना मे ३॰॰१

तभौतिकमेतस्यास्सूक्ष्मदेहोशारीरिणां अधिदैवादिभिन्नानामतिसूक्ष्मतममदा सूक्ष्मतास्यात्तु विशे
षायंचीकरणवर्जनात् पंचीकरणमप्येवंभूतानामिहकीर्तितं एकैकं हि महाभूतं पंचधा प्रविभज्य
च पंचमं पंचमं भागं सर्वेषां पंचधा पुनः विभज्यैकैकमेतेषां सर्वेषामप्ययेदिह एकविंशति सं
ख्याकाभागा एवं भवंति ते एकैकस्य स्वकीयस्य चतुर्णामपि चेतरे चत्वारश्च भवंत्यस्माद्यधिकास्तु
भूतानां च तत एव हि धिक्याद्दावन्यत्वबुद्धिर्न जायते पंचीकृतेपि वाह्येस्मिन्स्वभागेष्वपतःस्थिते पंचविंशा
यतोभागोभूतेभूतांतरैः कृतः भूतांतराणि तान्यतोहृशीतेन परेत्वहि अथ पंचीकृतो देहःस्थ
लोरूपमनेकधा दधाति मध्यात सूक्ष्मरसादीनपि देहिनो शुक्लं रक्तं तथा कृष्णं धूम्रं पीतं त
थैव च कपिलं वभ्रुषं शुक्लं रूपमस्मिन् हि वर्तते स्पर्शाश्च मृदुलाश्च कठिना मध्यमा॥
अपि उष्णाः शीताः द्वयेतद्वदन्ये सशीतला अपि गंधाः सुरभयस्तद्वत् प्रकृत्यापेत्वयोगतः॥
भवंति प्रकटादेहे भूरिपुण्यविपाकतः दुर्गंधानित्यमेवैते लभ्यंते वदनादिगाः रसाश्च ष
ड्विधास्तद्वदेते सर्वशरीरगाः कटुतीक्ष्णाकषायाख्याः लवणाम्लमधुरा अपि शब्दाश्च विविधा एते
प्राणिनां वपुषि स्थिताः निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवताः पंचमश्चेति संप्रोक्ता
ध्वनिरूपा मनीषिभिः सुगंधा एव तेलभ्याः पुण्यपुंजविपाकतः अंतर्देहे योगहशांगायकानां॥

मज्जाशुक्राणिधातवः सप्तदंतास्तथैवोक्ता द्वात्रिंशत्सस्थि ।

श्रा॰सु॰ द्विपमरवे वर्णात्मकाश्च वहुशो वक्रस्थस्था भवंति ये तु गलस्थाश्च मेदोस्थिभेदतः आपादमस्तकं तद्वत्
त्वचिस्नायोजरशाने मर्माणि ये स्मृतानि गच्छंति नैः शस्त्रादिनायुमात् व्याधिवाङ्ःसहस्राणि वैयाज्ञानेनजि॰
३.०२ सर्वदा अशीत्यभ्यधिकेनत्वच्छन्ते देहे च संधयः अस्थ्नानवनाडीनां स्थूलानां सुःशतानि वै केशरीरे
मांसं तथैव सुरशीतिशतकोटयः जिह्वावक्त्रस्थिता न्हणां पलानि द्वादशेरिता कंठनालो हृदय॰
302 स्य रक्तोत्पलनिभस्य हि पलान्यष्टौ तु विज्ञेयं पद्मं हार्दं सदैव तत् पित्तं प्रस्थमितं प्रायो हृदये संस्थि॰ तं॰हि॰ ५
तत् श्लेष्मणो गलसंस्थस्य देहे प्रस्थं च तद्द्वये सर्वांगसंश्रयं शुक्रं कंठहृदि च मूर्धनि विशेष॰
तः स्थितं यत्तु मथनेन विनिःस्रवेत् प्रस्थस्य च चतुर्थांशेन स्यद्देहे वदंति हि मेदस्तथापि संप्रो॰
क्तं प्रस्थं हि परिमाणतः मूत्रं चैव पुरीषं च बस्तिसंग्रहणीगतं अन्नपानग्रहस्यात्र सदाह्रासे
न चानिशं वर्द्धते दीयते यस्मात् तस्मान्नियतिवर्जितं पिप्पलादेन कथितं मुनिना सर्ववेदिना
शरीरं सर्वजंतूनां षण्णवत्यंगुलं स्मृतं स्वांगुलैः केशपर्यंतं पादांतावधि देहिनः देहे द्वात्रिंश
दस्थीनि वंशास्थ्नः पार्श्वयोर्द्वयोः द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीनामपि संस्थितः एकैकस्यास्तु ना
डीनां शतमेकोत्तरं ह्रियाः शाखाप्रशाखा समाम्नाताः प्रतिशाखाश्च मांसस्मृताः तासां सर्वं च देहे॰
स्मिन् व्याप्तिरापादमस्तकं शरीराद्धिकः प्राणो द्वादशांगुलमानतः वह्निर्नासिकयापाति ३.०२

तस्मात्प्राणःप्रेरितः चत्वारिंशत्षडेवाष्टांगुलानि पदाग्रतः केशाग्राच्चाभवन्मध्यं शरीरस्य नृणामिह
देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजांबूनदप्रभं चतुरस्रं शिरोनेत्रे तिष्ठत्याचंद्रमंडले चतुरस्रे स्थिते तेजः श
पु शिखिसंज्ञं त्रिकोणगं अग्निस्तत्र सदाज्वलन् जीवतो न जहाति च गुदात्तु द्व्यंगुलादूर्ध्वं मेढ्राद्व्यंगुलतो
ऽप्यधः एकांगुलप्रमाणेन चतुरस्रं समवस्थितं अत्र मध्ये शरीरस्य ह्यवकाशे नवांगुले कंदः
धाम्नत्यायामात्मको ऽस्ति चतुरंगुलः नवांगुलपरिणाहात् डकारस्त्वगादिना वेष्टितो नाभि
नालस्य मूलभूतः शरीरिणां अस्य मध्ये हृदं नाभिचक्रमंकं मनीषिभिः द्वादशारं तत्र तंदे
हे न परिवेष्टिते अत्र चक्रे भ्रमत्येष जीवो हृदमाश्रितः कर्मणा तंतुजालस्योर्ध्वयाभ्रमति ल
तिकः नाभिश्च हृदयं कंठश्च तत्र मूर्ध्वा च पंडितैः आपादमस्तके देहे स्थितस्यापि शरीरिणः
हेतुना केन चित्रिस्थं मध्यं एते स्थानकानि हि जीवस्याद्यं मूलचक्रं आधार इति कीर्त्यते त
त्र प्राणयुतो जीवचतुरस्रे ऽस्ति सर्वदा नाभेरधस्ताद्याधारादूर्ध्वं तिर्यगवस्थिता अस्ति कुंडलि
नी शक्तिर्भुजगीव शरीरगा भूमिरापो ऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अहंकार इति प्रोक्ता स्व
गो त्वैरष्टविधाकृता इयं शक्त्योपजननी वायुना स्फालिता सती अनपानचनिरुद्धोयं वायुर्जे
ष्ठरंगो महान् आगत्य दशमद्वारं बहिरेवाभिधावति स्वगृहाद्दशमे द्वारे ब्रह्मरंध्रे प्रतिष्ठि

श्या·पु· ता तस्यामध्येनिरुध्यातेसमुरेवेनेप्रज्वला योगकालान्यवनेन अवुद्धाम्थासवह्नितः स्फुरत्याहृदयाकाशे
नागरूपामहोज्वला वायुर्वायुसखैर्नैतिसह्वातःसंसुषुम्नया यदैषास्वमुखेनास्या मुखेवरोधंकरोतिनि
३०३ कंदमध्ये स्थिता नाडीसुषुम्नेतिप्रकीर्तिता तिष्ठंतिपरितःसर्वाश्चक्रेस्मिन्नाडिकाःप्रयः नाडीनाम
पिसर्वासांमुख्यास्युक्ताश्चतुर्दश सुषुम्नेडापिंगलाचपरातद्वत्सरस्वती ऊहुश्चवारणाचैव
303 सप्तमीचयशस्विनी पूषापयस्विनीतद्वत्शंखिनीदशमीस्मृता गांधारीहस्तिजिह्वाचतयाः
विश्वोदरपिहि अलंबुषाचसर्वासांमुख्याःप्रोक्ताश्चतुर्दश तासुमुख्यतमास्तिस्रएका
तास्वपिकीर्तिता मुक्तिमार्गंसुषुम्नासाज्वलतीविश्वधारिणी कंदस्यमध्यमेभागेसुषुम्ना
संप्रतिष्ठिता पृष्ठमध्यस्थितेनास्यासहमूर्द्धनिसागता इडाचपिंगलातद्वत्तस्याःसव्येचदक्षि
णे इडानापुरतस्तद्वत्नाडीनांहिद्वयंद्वये सुषुम्नेडापिंगलानांविज्ञेयंक्रमतः सदा सरस्वतीकु
हूश्चैवगांधारीहस्तिजिह्विका पूषायशस्विनीचैवत्रियंत्राणानवनाडिकाः हस्तिजिह्वाकुहूः
श्चैवतृतीयाचयशस्विनी सव्यायाःप्रथमापंक्तिर्द्वितीयापिनयैवसा इडाचैवसुषुम्नाचपिं
गलापंक्तितःस्थिता गांधारीप्रथमातद्वत्द्वितीयाचसरस्वती त्रितीयास्यात्तृतीयस्यांसदैव
कुहूश्चहस्तिजिह्वायामध्येविश्वोदरीस्थिता कुहूश्चैवयशस्विन्यावारणामध्यतःस्थिता पूषा ३०३

याश्च सरस्वत्यास्थिता मध्ये त्रशंखिनी सरस्वत्या गांधारी या मध्ये स्तीह पयस्विनी अलंबुषा च विज्ञेया कंद
मध्याद्व्यवस्थिताः पुरतः पुरतः पश्चादेवं नाड्यो व्यवस्थिताः पंच पंच च मध्येयि मुख्याः सुप्तिस्त एव हि
एकादशादधस्थानात्ता एव सुस्थितदेशा इडा च पिंगला नद्यन्तगांधारी सहस्रपथा नासादिकर्णयु
गमस्याः शंखिनी च पयस्विनी क्रमतः षडिमास्तद्दुत्त रसने च सरस्वती हस्तिजिह्वा यशस्विन्यो वाम
दक्षिणपादयोः अंगुष्ठतः स्थिते नित्यं सर्वगंदातिहेतुके अलंबुषा प्रयात्यत्र पायुमेढ्रकुहूस्तथा
विश्वोदरा वारणा च वामदक्षिणहस्तयोः शेषाः सर्वाश्च सर्वत्र नाड्यो देहे त्र संस्थिताः असंख्या
ताश्च वायोर्मार्गभूता व्यवस्थिताः प्राणो मुख्यतमो वायुः कंदस्याधः प्रतिष्ठितः आस्यनासिक
योर्मध्ये हृदये नाभिमंडले पादांगुष्ठे च सततं यस्य भेदाः परे स्मृताः नाभ्यादिजानुजंघान्तमपानोऽत्र
व्यवस्थितः विशेषतः शिश्नपायुद्वारे तिष्ठति सर्वदा द्वारद्वंद्वस्थितो व्यानो गुल्फयोः पादहस्तयोः
इष्टवंशे कटौ नद्यन्तरस्यापि शरीरिणां उदानः सर्वसंधिस्थः पादयोर्हस्तयोरपि समानः सर्वदा देह
सर्वव्याप्यव्यवस्थितः भुक्तं सर्वरसं गात्रे व्यापयन्नग्निना सह द्वासप्तति सहस्रेषु नाडीष्वपि च संच
रन् समानवायुरेवैको देहव्याप्यव्यवस्थितः नागादिवायवः पंच त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः श्वा
सोच्छ्वासादिकं कर्म प्राणस्येति प्रकीर्तितं अपानवायोः कर्मैतत् विण्मूत्रादिविसर्जनं हानोपादान

च्या० चेष्टादिव्यानकर्मेतिकीर्त्यते उदानकर्मतत्प्रोक्तं देहस्योन्नयनादियत् पोषणादिसमानस्यशरीरेकर्म
पु० कीर्तितं उद्गारादिगुणो यत्तत्तन्नागकर्मेतिकीर्त्यते निमीलनादिकूर्मस्यक्षुत्तत्तत्कृकलस्यच देवद
३०४ त्तस्यतंद्रीस्यात शोथादिनधनंजयात् पादांगुष्ठेचगुल्फौचजंघामध्येतथैवच चितोर्मूलेचजान्त
चमध्येचोरुद्वयस्यच पायुमूलेतथापश्चात्तमध्ये देशाश्रमेढ्रगः नाभिश्चहृदयंतद्वत्कंठकूपस्तथै
304 वच तालुमूलंचनासायामूलंचाक्ष्णोश्चमध्यगं भ्रुवोर्मध्यंललाटंच मूर्द्धानमष्टादशस्मृताः अ
ष्टोत्तरशतान्यत्रमर्माणिप्रभवंतिच पादांगुष्ठात्तुपादस्यह्यर्धमानेनविद्यते पादात्तुमानगुल्फः
स्यसार्द्धांगुलचतुष्टयं गुल्फात्तुजंघयोर्मध्येतद्दशांगुलमीरितं जंघामध्याच्चितेर्मूलंयत्तदेका
दशांगुलं चितिमूलात्तथैवैतत्तज्जानुस्याद्द्व्यंगुलद्वयं जानोर्नवांगुलंतस्मादूरुमध्यं हियत्स्मृ
तं ऊरुमध्यात्तथैवैतत्पायुमूलंनवांगुलं देहमध्यंतथापायोर्मूलात्सार्द्धंगुलद्वयं देहमध्या
न्मुनेर्मेढ्रंतद्वत्सार्द्धांगुलद्वयं मेढ्रान्नाभिश्चविज्ञेयातथासार्द्धदशांगुलं चतुर्दशांगुलंनाभेर्हृ
न्मध्यमिहकीर्तितं षडंगुलोहिहृन्मध्यात्कंठकूपः प्रकीर्तितः कंठकूपात्तुजिह्वायाम्मूलंस्याच्च
तुरंगुलं नासामूलंतुजिह्वायामूलात्स्याच्चतुरंगुलं नेत्रस्यांतंचतन्मूलाद्द्व्यंगुलमितीष्य
ते तस्माद्द्व्यंगुलंतद्वत्भ्रुवोरंतरमात्मनः ललाटाख्यंभ्रुवोर्मध्यादूर्ध्वंसार्द्धांगुलत्रयं ल ३०४

यो

व ३

लाटान्तव्योमसंज्ञं तदंगुलत्रयमेव हि षण्मतंगुलं त्वेवं वसिष्ठेनापि कीर्तितं शरीरे सर्वतोन्नणोगृ
हीते यद्देह यि भूतभौतिकरूपेणापि यलादेन कीर्तितं गर्भोपनिषदी यंपत सर्वेषामिह देहिनां म
हाभूतानि विंषाः शब्दाद्या इंद्रियाणि च तथांतःकरणप्राणास्तथा धातवः नाड्यो मर्मा
णि सर्वाणि दोषाः पित्तादयस्तथा कंठो हृदयपद्मं च जिह्वानालेन संयुतं विण्मूत्रे च तथा लोमगणाश्च
क्षुरीरिके एतेषां हि पृथक्त्वे किं शरीरं नाम विद्यते आत्मबुद्धिर्यदैतेषु नरके प्रकृतो न सा विद्यते य
त्र तानि नरकेष्वपि सर्वशः आत्मबुद्धिर्यथैवात्र प्रत्येकं मिलितेष्वपि न दृश्यते यतः केनश
रीरेस्मिन् हिंसा भवेत् केशदंतादयो मार्गे प्रत्येकं मिलिता अपि दृष्टाः कुर्वंति नैवात्मबुद्धिं नापि शिरः
स्थिताः अन्यदेहस्य नैवान्यदेहसंस्थास्वकार्हिचित् अपि देहे मतेन तद्वच्छुपाने म्रग्छिने यथवा ना
त्मबुद्धिः कुतो मध्यरोषा जागरणाद्धि हि अपि ब्राणानि दुर्गंधव्याधि शास्त्रादिसंभवे जुगुप्सा जायते
देहे न देहनौकेन सा न हि वर्चस्केवा वा वांते प्रजिगधे चिरस्थिते अत्रेय दृष्टव्ये कणा जुगुप्सादो
षदर्शनात् न हृद्देवकृतो नैषा देहनमयरूपिणी प्रजापतेनिदुःखघ्नी ममात्रेति विवेकिनः दु
त्यादि चिंतयन् धीरो विरागमधिगच्छति अथवा चिं यद्देवं गर्भोपनिषदीरितं जन्मदुःखतमे
नृणां विरागस्यात्र कारणं समधात्वात्मको देहः पितृमातृस्थदेहिनो योनिजानां हि सर्वेषां

श्रा॰ ९ शुक्रशोणितसंभवः पंचभूतात्मको योयं गर्भः स परिकीर्तितः शरीरः वीर्यमात्रत्वात् देहः षष्ठप्रकी
र्तितः तत्राग्नित्रयमुद्दिष्टं ज्वलदस्मिन्हि कोदरे जाठरो मानसश्चान्यो वा इंद्रियसमुपस्थितः मानसे
३..५ शास्त्रजे तद्वद् शास्त्री पंच हूयते सुखं दुःखं च शब्दाद्यास्तद्वदिंद्रियकेपि च चतुर्विधं तु यथा तत्र जा
305 ठरे जातवेदसि लेह्यं पेयं तथा चोष्यं भोज्यमित्येव कीर्तितं पयः सोमाज्यमुख्यानामाहुतीनां
मशेषतः विकारः श्रद्धया युक्ते योग्निहोत्रादिकर्मणि सोमं राजानमासाद्य भूमौ यज्ञेन्यधारः
या समागतः स देवान्नं नाना जीवसमाश्रयं पितृभ्यामद्यमानं तत् तृप्तियासां समाश्रयात्
जाठरे जातवेदाः स कोष्ठवायुसमीरितः तेजोवत्तात्मकं भुक्तं पीतं वाखिलमेव तत् त्रिधा नयति
देहेस्मिन् सर्वेषां जीवनप्रदः असारमत्र विण्मूत्रं बहिः क्षिपति नित्यशः मध्यमं यात्र रू
पेण परिणामयतीश्वरः प्राणेंद्रियमनांस्येष तस्मादाप्याययन् सदा तत्र यो मध्यमो भागः प
च्यते रससंयुतः रसरूपात्ततः पूर्वं पित्रोः शोणितसंभवः शोणिताच्च घनीभूतात् तयोर्मांसं प्रजा
यते पक्वान्मांसात् ततो मेदो नीरक्तं मांसमीरितं पक्वात्तस्मात्तु कठिनान्यस्थीनि च भवंत्यपि अस्थि
भ्यो जायते मज्जा या स्थाम्नः स्वसंस्थिता ईषद्विलीनसंस्पृष्टं नवनीतं सापि कीर्तिता तस्मात्तु
जायते वीर्यं यतः कामाग्निदीपनं पितरि श्लेष्मसहशोरक्तं भंतच्चमानरि स्वर्गेणो नारकात्त ३..५

हत्स्येचान्येभूमिसंश्रिताः सर्वदेहपरित्यागात्वीर्यंपित्रोर्व्रजंतिते नानाविधंसुखंतत्रदुःखंचात्यंतदुः
सहं स्वर्गाच्चीरेणसंहितांभुवमापान्ति केचन भूमिगानारकास्तद्वदन्येसर्वेभवंतिते स्थावराः१
केचिद्देवस्युः केचित्स्थावरदेहगाः सर्वएवतुभद्र्यास्युः पित्रोर्देहांतरेग्रहे नरकेभुविवादुःखंप्र
सिद्धंचमृत्योतथा स्वर्गेपिदुःखमखिलंप्राप्नंयत्सुखमत्रतेः अधिकारिशरीरेणबद्धक्लेशक
रेणाहि दृष्ट्वैश्वर्यंतथादत्तंक्रत्वाल्केशोपकारकं तपश्चाविविधंक्रत्वायांति[illegible]समनीश्वराः धूमा
दात्रिंतथाकृत्स्नपक्षमस्मादिवौकसां रात्रिंततःपितॄणांतेलोकेपिंडोप्यजीविनो तस्मादाकाश
तःसोमंराजानंदेवतागणाः अदंतिकृत्स्नपक्षेथस्तुल्केसेवहेयंतिच दासवत्तभुज्यंतेचायंतत्रदेवैः
सवासवैः पारतंत्र्यंसदातत्रभीतिकर्मक्षयादपि बध्वादीनांतथासान्याभीतिर्दैत्यगणादपि म
रणादधिकंदुःखंवधूनांचवियोगजं एवमादीनिदुःखानिस्वर्गेपिशतकोटिशः एवंदुःखान्य
वाप्यस्वर्गादौकालतःपुमान् अन्नभुक्तात्रजठरेपितुस्तातप्यतेसदा अन्नादौत्रयुवाजंतुःकाम
ग्रहवशंगतः शर्मनाप्नोतिहिविनास्त्रियेरेतःप्रधारिणी विण्मूत्रस्यनिरोधेनयावत्तदुःखंप्रजाय
ते निरोधेरेतसस्तावत्ततोवाभ्यधिकंभवेत् अग्निनापच्यमानोयेसमंधातुमागतः पुष्पेभ्योत्रय:
थासारंनीरंयंत्रेविनिःसरेत् अग्निनापीड्यमानेभ्योज्वलतोग्रदशोर्दिशा पुंसस्तथैवरेतस्तुसार

आपु· भजनवपुः स्थितं योनियंत्रे पतेत्समकं योषिदग्निमयी इत्यात् स्वस्मादपि करोत्येषः पितुर्दीननमोदशां हसंती
सासदानारी वह्निहर्षमुपागता रेतोग्निं स्वकुक्षिहारात्मगृह्णाति परिमोहिता बालो यथा हस्तन्नाशीविषं
३..६ गृह्णाति हस्ततः स्वस्यमृत्युमिवापर्वं मघवामृत्युमेवतं चोरा ज्वलितमध्यानं यथा यान्ति विमोहितः
306 गच्छन्त्यायाति सहसा तत्र समागता संशयं कामिनीकाममत्युक्ताकामुकं याति सा तथा गाढमालिंग्य सत्ते
ह्यायथाधृजैः प्रयच्छति आशीविषं प्रसह्यं तं हेमपात्रे निधाय च सुगंधैश्चंदनैर्लिप्त्वा पुष्पैरपि मनोर
मैः समभ्यर्च्य स्वकार्यार्थी स्ते हस्ते दर्शयन्मुहुः रेतो हि कामुको प्येवं स्वयं सोढुमशक्नुवन् योषिते प
रिमोहात्सा देहपापरतः क्षिपेत् प्रसभं स्वसुखं देयहृत् सेव्यमाने यदान्नेण जठरस्य तदैवेषामुदर्के
दुःखदं भवेत् रेतो हि सुखदस्ताह तत्प्रवेशो योषितामये जठराग्निर्गमे भयो मरणादपि दुःखदं स्त्री
शं विषणा संयुक्ते पानकाले यथासुखं ऊर्ध्वं चमृतिहेतुः स्यात् एवं रेतोत्र योषितां विषसदानतो या
वत्प्राप्य भवतिपापिनः जठरे रेतसो दानं योषितां तावदेव हि कारास्नानादिशालानां यावत्कर्त
हि पातकं पुत्रादिदेहजनने पितृस्तावद्धि कीर्तितं यथायं कृतेनैव मैथुनं काममोहितः पिता
दुःखकरः केन देहः पुत्रस्य संभवेत् अपुत्रस्य न लोकोस्तीत्यादि कामुककीर्तितं मातरं च स्व
सारं च तापियान्ति पतो वदन् पशवः सर्व एवैते विदुः पुत्रजनियतः तत्र पुत्रेति किं नाम भवेत् ३..

त्रभविष्यति पुत्रस्योत्पादनाज्ञाया यस्तु मीनात्प्रजायते यथामातातथाभार्यास्वच्छयानैवकामतः
स्त्रवेशात्रयथामातृगर्भमाप्नोत्यदुःखदं स्ववशस्त्वंतथामाताज्ञायागर्भकदाचन एतावानेवत
त्रार्थः शास्त्रस्यात्रप्रतीयते अपिपुत्रार्थं वैलोकोनपरः कर्हिचिद्यतः अयंलोकइतिप्राह श्रु
तिः पुत्राद्विशेषतः हरिश्चंद्रादिकानांस्यादाख्यानेयत्तुकीर्तनं नत्तुरागात्तुतिः पुत्रस्यज
न्मनः ततोरागोधमालोक्यानिखिलसचराचरे श्रुतिर्विहोसमाहेतद्रागस्यविनिवृत्तये माग नुमारेणर
स्त्र्योषितोवत्सतपःस्वार्थस्यनाशकाः इहामुत्रचतासांनैगमनाद्दुःखमद्भुतं विपाकेदेहका
राभ्रजायेतेभवताकृताः साधनोसमविज्ञानान्नरकाददपिदुःखदाः अथचेद्भवतःकामोव
र्ततेयोषितंप्रति स्वर्गवास्वस्वलोकेवाभवतेब्रह्मचारिणे आभ्योरूपादिसंपन्नाअधिकाः को
टिशोगुणैः वधूरंजनमालादिहस्तादास्याम्यसंशयं तत्रगर्भकृताहिंसानतेनारीस्तताद्विजा
भविष्यतीतिसंप्रोक्तःकामुकश्चेत्रजिष्णुजि तत्रैनंपुनरप्याह श्रुतिर्मातेववत्सला कामप्र
सक्तेसततेनिविहन्तरूपापतः परदारान्नगच्छेद्धिकर्मणामनसागिरा तांगच्छन्भयमागच्छे
दिहलोकेपरत्रच ततस्त्वंकामुकश्चेत्स्वादारान्संपादयात्मनः गृहस्थोभवतत्रापिपर्वदा
नादिकेकुरु दिवानमैथुनंयाहिस्वद्वारेष्वपिकर्हिचित् रात्रावपिचपर्वादिरात्रीर्वर्जयसर्वदा

आ॰पु॰ एवमस्के निषिद्धासु रात्रिष्वेवं प्रवर्तिते विद्वांसस्तस्य निरोधार्थमुपायज्ञेदमब्रवीत् अत्रैवैवं वेगं नव्यो भ
वतास्त्रीषु कर्हिचित् प्रयासस्तु ज्ञेवधूनां च लाभयतीव कामुके अरनावेवा च गतव्यं स्नातायां सुदिने
३॰७ तथा कृत्वा शास्त्रीयसंस्कारान् न निषिद्धासु रात्रिषु एवं ते पुत्रलाभः स्यात्पुत्रश्चैनां दृशोयतः इ
307 त्यभिप्रायतः पुत्रप्रशंसां कुर्वते हि सा उत्पादनेन पुत्राणां विधत्ते कर्हिचित् क्वचि अप्रामस्य विधाने र
स्यात् प्राप्तेनैव विधीयते योषितां संगमात् पुत्रजन्म प्राप्तं सदैव हि विनाशास्त्रेण कामाच्च नारी
संगमसक्तघास्सवयं पश्वादीनां विनाशास्त्रं स्लेच्छादेश्चैव दृश्यते प्रजोत्पत्तिश्च नारीणां संगोप्यवि
दुषा तथा अतएव पश्यन्माहदृष्टांते रागवेदिनः पुत्रोत्पत्तौ च संयोगं पुनर्वारयितुं स्थिता अत्रा॰
याजायते जायेत्येवमाहश्रुतिः स्वयं ततः कामस्य महिमा प्रजोत्पत्तिरिहास्ति या सर्वेषामपि जंत
नां नारीसंगाद्दहर्निशं कामवृद्धः खलु तस्य संसारस्यैव कारणं आनंदात्मस्वरूपस्य ह्येजुरावरणं
तथा ब्रह्मचर्यादृष्टेदेव आनंदात्मा स्वयंप्रभः नीरागस्य स्फुरत्यंतः प्रदीप इव निश्चलः स्वरवाधिः
नो जनानुवीक्ष्य स एव मन्यानचर्याविधान् शिरस्ताडमिव प्राहदुःखिताविद्विषः प्रति स्थावरान् नैव जा
नंति मद्भक्त्या अप्रवर्जिताः बुद्धिहीनास्तथैवैते आत्रपुष्टा जंगमाः केचित्तान्नैव सर्पंति लोके
येनाधिकारिणः भवंतोगुणसंयुक्ताः सर्वएवाधिकारिणः त्रैवर्णिकाविशेषेण ब्राह्मणायेवकृ २॰॰

श्रता: कामंमज्जयचित्तस्योपदिष्टुयं स्तस्वार्थिनः कामवंधनमेवेदं दुःखं सर्वशरीरिणां कामात्मताप्र
शस्तानक्वापिकस्यापिदेहिनः कामिनो दुःखमायांति यतः सर्वत्र संस्थिताः आनंदाः सार्वभौमादेरे
कादशसंमीरिताः शतोत्कर्षादमून्सर्वान् अकामोपाप्ति सर्वतः आनंदवारिधेर्यस्य लेशमात्रसं
मीरितः आनंदो ब्रह्मणः पुंस्त्वपरमानंदः ईरितः अकाम एव संयाति ब्रह्मचर्यादिसाधनः पुत्रेष
णादिकाः सर्वास्त्यक्त्वा नानाविधेषणाः आनंदात्मानमंतस्यमिछंत्वत्राधिकारिणः अन्यथाभ
वतो क्लेशः पापं चैव भविष्यति पश्वादीनां यथा नारीप्रजानां बहुदुःखदं उत्पादयंति पशवः प्रायो
गं कुर्वंति योषितः भवंतश्चेत्तथा चेत्तत्र विशेषो भवतां हि कः श्येनादिविधयो यद्वत्कीर्तिता रागिणां
प्रति प्रजोत्पत्त्यादिविधयस्तथैवैते कामिनं प्रति प्रजोत्पत्तौ विशेषोयं मंत्रसंस्कारलक्षणः का
लादिनियमस्तद्वत् विधेयो रागिणं प्रति रागोनर्थकरस्त्वायस्तस्मात्तादेसंगदः पश्वादिद
र्शनाद्यो वर्जनीयः सदा नृभिः रागांधधिषणः कुर्यात् अनर्थं स्वपरस्य च तस्माद्दुःखमिच्छा न
मीवध्वा गर्भं स्त्रीदुःसहं करोति स्वात्मनः पापं देहदुःखं स्त्रतस्य च रेतःपातनवधगर्भश्चार्तवेन
च संयुतं उत्पादयंति जंतूनां देहकारागृहं त्विदं रक्तस्य श्लेष्मणायोगे सद्योवर्णांतरं यथा आर्तवे
न भवेत्तद्वत् वैवर्ण्यं रेतसोपि च रेतसो निर्गमे चास्य क्रम एष उदीरितः पितृःशरीरनोनितं संवैषा

श्री पु॰
३०८
308

भिहृदेहिनो अत्रेशरीरमायाते पुनर्कुक्षप्रकारतः संप्राप्यसमसंधानमायादजलमस्तके वधस्य स्या॰
दिसंजातकंपानुपरितापिते सर्वांगापुष्पसंजातरक्तरूपेहृदि स्थिते वलयोष्णीदिक्रहार्दपद्मेकंप
यतीवतत महावायुर्यथाप्राप्तमस्तरोते सर्वतोदिशि हृत्पद्मकंपनादेष धैर्यलेशविवर्जितः कीदृ
शगोवधनांस्यात सतांशोच्यस्सर्वदा हार्दपद्मेगते सूक्ष्मे पुंसोदुःखोहिपत्स्यते तदेवसूक्ष्मसंस्य
स्यगर्भस्यापिप्रजायते समुद्रस्य यथानौकामहावातेनकंपनात दुःखमायातितद्वत्सदेहस्योहृदि
कंपनात एवंहृदयसंस्थानाम्राप्यदुःखंसुदारुणं ततोहृदयनाडिभ्योगत्वादेहस्थितिंपितः अ
ग्निधानप्रतिष्ठानमायादजलमस्तके महामोंपगतिनस्तत्रददसमानोतिदुःखितः मरणेनाग्नि
तस्तस्मान्निर्गमंचाधिगच्छति स्थित्वातत्रचिरंदुःखमनुभूयातिदारुणं अग्निनापिनमायातिदु
मेतमे तताम्बरसोयमे तस्मिंस्तीव्रतमेप्रेत्तारेतिकटकेतथा पतितोदुःखमायातिनरकादपिदारुणं॰
स्थितएवंतदादुःखमनुभूयातिदारुणं वातेतीव्रतमेभूयोमहावातोयमपुमान महागिरौयथास्थे
गेसमन्तात्तमेस्थितः निरालंबेनिवातेनप्रकंपितवपुःपुमान हार्दपद्मेततोगच्छेत हृदयस्यांतर
स्थिते रक्तोत्पलसमेनित्यंभातियत्कुलीकृते हृदयंद्विविधंनित्यंप्राणिनांपरिकीर्तितं अ॰
स्थियंजररूपंतदंतरं उरोवत्तइतिमाहुर्वाह्यपलौकिकाजनाः अयमातःपुमानगच्छेतत्रान्न ३

नसहसर्वदा पित्तर्हृदयपद्मसमीपंप्रथमंततः गच्छेद्देहगतंवह्निमाहारपरिपाचके आहारेण
समंतत्रपुनरूर्ध्वंप्रयात्यसौ समानवायुनानीतोरसैर्नानाविधैःसह जाठराग्निनमायातिपि
ताहार्यपुनस्स्वसः वायोःपञ्चशरीरस्यमध्येकेइकवस्थिते यातायातंविधायैवमथऊर्ध्वशरी
रके पित्तंईःस्वपरंप्राप्तः कर्मणापरिचोदितः रेतसासहनिर्याति देहादस्मात्कथंचन प्रजाप
त्योयमध्यास्मात्सदासंसरणोन्मुणां मलत्रयमिदंमोक्षकारणंसर्वदेहिनां रेतःपित्तस्तथामा
मात्रयोर्गर्भस्तृतीयकः इतिकेचिद्वदन्त्यन्येकर्मगर्भस्यतेद्विजाः अवश्यंवन्हीयेयमपरेप्रा
हुरूतमाः शुक्लेचशोणितेतद्वत्तयोर्योगाच्चतत्क्षणात् वर्णान्तरेन्तीयोयंमलङ्क्रोमनीषि
भिः लोपाकर्मायायेःसार्द्धंमलत्रयमुपागतः पित्तर्मातुर्मलोपाहकंदेहंसमाप्नुयात् मरहृयं तादृ.रु
यदातत्संपित्रोःस्यादस्यदेहिनः नपुंसकंतदादेहमपंगन्हान्यनीश्वरः रेतोमात्रयदाभूयस्त
दास्त्रीपरिजायते यदाभूयःपित्तस्तत्स्यात्तदागर्भोपुमान्भवेत् सर्वेन्द्रियगुणैर्युक्तोभवतिस्व
च्छविजयोः स्त्रीपुंसयोर्हिसंयोगात्यथाशास्त्रमनिंदितात् अनेकगुणसंपन्नस्तनईरोप्र
जायते यदाह्यन्यतरस्यस्यात्तद्वयोर्वाव्याकुलेमनः रेतस्तपोत्तदासम्यक्नागच्छेत्सर्वगात्रः
तः आगतंवाविहन्येतक्रुद्धमार्गविनिर्गमे एकस्यवाद्वयोर्वापियुतंधात्वेनरेणाच ततोग

आ·पु·
३९
309

र्भे भवेत्तेजः पंगुर्वा विगतांगलः हीनाधिकांगलो वापि कुर्म्मो वैकपदादिकः इंद्रियैर्न्नयनाद्यैर्वा व
र्जितोन्यतरेण वा वामनो वातिकुब्जो वाद्रावीयान्वातिभीषणः अनेकत्वेन यागर्भः प्राप्नोत्येव कः
दाचन पित्रोर्वीर्यद्वये त्वधं गते गर्भाशयं प्रति वीर्यद्वयस्य सहसा मिलितस्यात्मवेगतः विभागं कु
रुते तेन द्विव्याद्येसंभवो भवेत् एवं न्यूनाधिके गात्रैरेको वानेक एव वा गर्भमात्रस्तु जठरे जायते
कर्मयोगतः एकरात्रेण कलिलं फेनवन्मंडलद्वये भवेज्जठरमायाते मातुः सर्वस्य देहिनः मात
रेण छुमात्रेण मितमत्र जननस्य जे फेनतां तु परित्यज्य सप्तरात्रेण वुद्बुदे अंडाभं जायते मासे किंचि
त्तद्द्रव समन्विते पक्षेण द्रवतां त्यक्त्वा पिंडतां प्राप्नुत द्रवेत् चतुरस्रे हि संपर्कान्नवमासस्य महदग्निभिः
चतुरस्रे तु संपन्ने तस्मिन्वीर्य्यद्वये ततः किट्टीभूतं द्वयं सर्वं वीजयुग्मं द्वयं भवेत् ऊर्ध्वं तु मरुतां तु
न्नात तस्माद्यिमलद्वयात् जायते केंद्रमध्यस्या स्तत्नामहत्ताप्रज्ञस्तया सुषुम्नानामया नाडी पं
चपर्वा प्रकीर्तितः अवाङ्मुखी सा तस्यास्तु भवेत्पार्श्वद्वये द्वये यावामसव्यके संवहा सुषुम्नासे
ष्प्रमागता दक्षिणे पार्श्वमागत्य धनुर्वक्राकृति स्थिता वामांत्यजंक्रतारंगानासापादक्षिणगता
न्यथा दक्षिणमस्कोत्थाना सा या वामरंध्रगा इडा च पिंगला चैते सर्वमेव समीरिते नाभौ वेकास्थि
ता नाडी सुषुम्ना सर्वसंभवा वहिर्वक्रा सदा मातुर्हृदि संवध्नाति पुष्टिं गर्भो यया गच्छेत्तके दारव

ऊल्पया पुंसोमप्यकहृयंव्यक्तमव्यक्तंततस्त्रियोपिच नपुंसकस्यकिंचित्तत्व्यक्तमव्यक्तंमनीषिभिः मास
मात्रेणकठिनास्यात्पिण्डश्चकरस्वकः सप्तमाकाठिनात्तस्माद्विमासाज्जायतेशिरः मासत्रयेणजा
येतेहस्तौपादौचकोणतः चतुर्थेमासिजायेतेहस्तपादांगुलीगणाः कक्षौजठरंतत्तपार्श्वा
स्थीनिचकानिचित् एष्टवंशोभवत्तस्यपंचमेमासिसर्वदा षष्ठेद्वाराणिसर्वाणिसेंद्रियाणिभवं
तिच सप्तमेप्राणसंयुक्तोरषप्राणिप्रजायते अष्टमेमासिगर्भोयस्तत्रदेहसमाभवेत् अतेनवे
हिश्वसंपूर्णःसर्वांगोदोषवर्जिता लोकद्वयंसाधयितुंसमर्थोनिर्गतोयदि अनेनवपुषाकुर्यात
प्रणवादेरुपासनं निर्गुणंचतथाब्रह्मजानीयाच्चेत्सुधीःपुमान् अतोष्टमस्यमासस्यनिर्गमेग।
र्भसंश्रितः नवमेमासिसंप्राप्तेसर्वज्ञोजायतेहिसः विनीतश्चापिदांतश्चब्रह्मविज्ञानसाधनैः
संपन्नःसर्वगब्रह्मविजिज्ञासुरिवस्थितः जन्मकोट्यार्जितंपूर्वपुण्यंपापंशुभाशुभं स्मरन्नि
दंनिदुःखार्तमात्मानंक्लेशभाजनं नानायोनिसहस्राणिपूर्वप्राप्तान्यनेकधा सुखदुःखकरा
णत्रसंसारेदुःखसागरे श्वसूकरखरोष्ट्राणांगोजाविमृगपक्षिणां गोधानामपिसर्पाणांकी
टादीनांशरीरिणां प्रतिलोमप्रजातानांचंडालादिशरीरिणां अनुलोमप्रजातानांविप्रादीनां
स्वभजनले स्थावराणांसषाणांचद्वेकद्वित्रिचतुःपदां अपादानांचसर्वेषांनानाभेदविभेदिनां।

आ॰
पु॰
३२-
२

310

अहंस्तानांमहत्स्तानांएकानेकादितंस्थिया हंसवत्स्वयितदत्रनेत्रश्रोत्रादिमत्स्वपि एकेंद्रिया॰
णांजीवानांनैकेंद्रियवतामपि ब्रह्मलोकेपवास्वर्गेगगनेवाभुवःस्थले ब्रह्मांडोद्भवरोत्वित
नमहेहेहेरिवशरितं ग्राहेग्राहेत्यजन्नन्यदेहदैवेनचोदितं नरकेभविवास्वर्गेवभ्रमामि यथान्त
णां कर्मपाशैर्हेहैर्वद्धोमायास्तत्रविनिर्मितैः पुत्रदारादिकार्येषुपञ्जरस्त्रनियोजितः अप्रश
स्तानिनारीणांरूपाणीवस्तुनायतः निर्गतान्यपिपीनानिकर्णेदुःखकराणिभो आहाराःवि
विधाभुक्ताः स्थिरजंगमदेहजाः वीभत्सजनकानित्यंयेदेहांतरेस्मयात् तातोहेचम्भ्रातो
हेचदेहेसर्वत्रसर्वदा मातापितासुतादारावांधवाश्चविणादिक देहेनिरम्भंतज्ज्ञातमेतेपिवि
गतंतथा यावतःपोशवोभ्रमौयावत्पोदिवितारकाः तावन्ममात्रदेहेनसहापित्रादिचाभ
वत् जातस्यैवजनित्स्तहतम्नतस्यमरणंपुनः ममन्यायविरुद्धंतत्चित्रमासीत्सहस्रधा जा
तोवालोपुवाद्दोग्मतोजातइतिदश चक्रेमनमस्तकेनित्यंदुःखदंपरिवर्तते सुखार्थंया॰
निकर्माणिकृतानिवहुधामया ब्रह्मग्रस्यवमान्यासनुदुःखदान्येवसर्वतः कर्मणांकरणे
दुःखंपुण्यपापोभयात्मनो अत्रलोकांतरेवापिफलंपापस्यनिश्चितं अत्युत्कटेपदासाता
पुण्यपापेनदात्रमः कर्त्ताफलंसमाप्नोतिवायिलोकांतरेपितत् इदर्केसुखदंपुण्यमर्थमेत

३२

स्त्वमीरितं सुखस्य नाशनो यस्मात्तज्ज्ञापय मे मम दुःखदं दुःखोदधिरूपं तेन संसारो मे प्रतीयते अहो दुः
खोदधौ मग्नो नान्यं पश्यामि प्रतिक्रियां परं पारं यतो यामि ह्यसह्यदुःखोदधेरहं त्वितं पृष्टं मया सर्वं त्वे
वर्णितं कवयुग्र्यहतः पराजितेन देवान्नाकौशलेन प्रमादिना अतः परं तथा नाहं करिष्यामि
कथंचन यदि योनाः अमज्ञोहमिदानीं पुण्यलेशतः तथा ब्रह्मात्मविज्ञानं सर्वदुःखविनाश
नं अष्टांगयोगतः सुखं करिष्याम्यवशीघ्रतः अथवा पार्वतीनाथ जगद्गलभ्भे लिधूसरं शोक
खामकृदं वा प्रयत्नोहं श्रियाप्रियं मया यत्स्वजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभं एकाकिनं प
रित्यज्य मां कृतघ्नागता हि ते मत्प्रसादाद्देवा मे ये सर्वलोकं हृदयेपि ते विष्णावर्तसगानेमांप
रित्यज्य गृहं गताः मम ये कुर्वते नित्यं पादयोः शिरसा नतिं मत्स्पर्शनात्कृतस्नानस्तु ध्यार्थं
नेईशात्मभिः मम ये कृतज्ञवंतत्कृ सर्वं चंदनलेपनं अप्रीतद्वि मवेतो मा निहुण्णाश्चलहस्तकाः
न पिता नैषिनाताचनदारान सुताश्चपि मया सह समायाताः कस्मिंत्रप्यत्रजन्मनि अर्थहः
तयया वैरणाश्च स्निग्धाः स्निग्धवत्स्थिताः विमोहयंति तद्धन्मो बांधवाः पापकारिणः विमो
ह्यागणिकातुल्या मरणाव्यसनेसति परित्यज्य गता दुःखमहमेकः समासवान् एवं ना
नाविधा चिंतो मामो दुःखोदधिप्रदो अधोमुखो मौक्रियते प्रबलेः सुनिमाकृतेः मारुतो चलनात्

आ॰ पु॰ ३८। दुःखं धात्र्याः कृतमात्मनः नात्मानं न परं चापि जानीते भरिद्रुःखितः षस्तवत्संगले देहे योनिः
स्नायुवंतुरगुल्मा तत्र संकीर्णमार्गेस्मिन् ह्युदेहः प्रपीड्यते महतां चलनान्मातुर्वस्तिसंग्रहणाद्दि
ये दुःखं विष्ठांतर्यास्त्रं चे पातयेदस्यमस्तके क्रकचेन यथैवस्यात् जठरे विदारणे दुःखं गर्भविमोके स्या स॰ ३
त् गर्भिण्याश्च शिशोस्तथा योनियंत्रमार्गेण गच्छते जननीक्लेशपन्मुरुः आत्मानं च यथा कीटो महा
३॥ नस्य व्रणस्थितः विदारयति मातुः स योनिस्थात्मसमागमात् नानाकारा यथाच्छागी योनिकार्ये
मुपस्थिते क्रकचद्वयमध्यस्य यंत्रे राजादिदूषकः वलाद्दिनीयते नद्वयोनियंत्रेपि गर्भगः ज
रायुपटविश्लेषात् सद्यो निम्लस्तथा गर्भगो योनिसस्पर्शाद्दश्चिन्नेव मर्द्दयते नवमे मासि संमर्दो दुः नि॰
शमे वा समागते पूर्वकर्मोपभोगाय विवशो वहिराव्रजेत् स्त्रीयोनिः सूतेजंतुर्दीनो देहधरः सदा के
टकैरिव तत्रांगः क्रकचैरिव दारितः शतिव्रणाद्धि पतितो धरिण्यां कृमिको यथा गर्भमातृहृल्लां स्त्रीणा त
द्यापितो दुःखसंकटः पीडनं भक्त्वा च दत्वा च संकीर्णयोनिनिर्गमात् भस्मोपलनतच्चायं वेत्ति किंचिन्न
मोहितः वैष्णवी यं वद्धि वीयुर्योनेः सर्वत्र वर्तते संसारचक्रनिर्वाहकारको निर्मितो ह्ययं यद्दयात्र व
हिर्यातः स्पृको वैयासकिः पुरा अष्टांगयोगसंयचो जित्वा गर्भस्य मारुतं अनेन वायुना स्पृष्टः सर्वे
ज्ञोपि हि मानवः नविभ्रंशप्रयात्यत्र स एव न संशयः दुरौषधैश्च दुर्मंत्रैर्यथापापिप्रयोजिते सर्वज्ञो ३८

यिनमर्मज्ञोमहोभवतितत्क्षणात् अनेनवायुनाहन्यमानस्संयुक्तवक्तुनः अजंभावंपरित्यज्यवक्रतामुप
यातितत् वक्रतांप्रतियातेस्मिन् त्रिगेसंसारकारणे पुमानपिभवेद्दुःखोहालातस्येवयथानलः त
तःशर्वस्मृतेसर्वविस्मरत्याशुवालिश अवशोदुःखमापन्नःकोहंकोहमितीरयन् एवंगर्भोपनि
षदिप्रोक्तेजन्मविचारतः वियोगोजायतेपुंसोमरणस्यापिवोधनात् मरणस्यभवेद्दोधोजन्मनानि
यतोन्यथा जातस्यास्तिविनाशोयंसर्वस्यापिहिदेहिनः स्वकीयपितृमात्रादिमरणादपिदेहिनो
आसन्नमरणज्ञानउपायोयमनेकधा ऋतरेयेणमुनिनावशिष्ठेनचकीर्तितः आदित्यदर्शनेन
हृतचन्द्रव्योकः पुमानस्मृतः आसन्नमरणोप्राप्तेवियोगोजायतेतयोः वियोगात्सर्ववन्नायंसत्यंपश्य
तिदेहभाक् चंद्रवद्भातिसवितामनुष्याः शीतलस्तदा मर्त्यस्ततोरश्मिभ्यस्त्यौवायथैवास्तमपेतदा।
सच्छिद्रोप्ययथासोयंमंजिष्ठाकाशगोयथा दिशाश्चप्रदिशास्तत्रदृतरित्तमभागेण मनुष्यारक्त
सदृशंप्रतिभातिदिवानिशं यायुर्मलविसर्गस्यकालेत्रविहितोयथा तथावज्जायतेतस्यमनुष्यो
रत्रदेहिनः काकनीडंयथासांडंदुर्गंधमिहदृश्यते तादृकगंधपरंतस्यमनुष्योमस्तकेभवेत् आ।
त्मनःछिद्रसंयुक्ताछायांवैषम्यपश्यति आदर्शेवाजलेवायंछायायामथवात्मनः सदेहशिरसापश्ये
दभावेवाकदाचन कनीनिकागतेतत्हतपुरुषंऊर्ध्वपादके यःपश्येतस्यमेदेहमादशादोव्रजेच्छ्वा अंग

श्रा॰ पु॰ ३१२ 112

स्याचक्षुषस्तद्वत्तद्दृष्यतेयत्प्रपीडनात् तेजस्तद्यनैवायंसमंतूर्ध्वः परिपश्यति कर्णौपिधानतोयोनः श्रूयतेसा
णासंहतः नश्यतोनितमध्येष समस्तुश्रोत्रस्वरणात् मयूरकंठसदृशात्सन्निभंषश्यपश्यति अमेयविद्युते
तद्वत्तस्मेषेपिचतानेनसः वर्षकेनल्लदेतद्वत्तत्सूर्यरश्मींश्चपश्यति ज्वलतीमिवभूमिंचवह्निस्तंभांविना
श्रयं संध्ययोरुभयोस्तस्यामस्तकेयोविलोकयेत् धूमंतस्यभवद्भूरिभयंवामरणंचवा पंचाहंचेदविछि
न्नशिरोधूमंविलोकयेत् संध्ययोरुभयोस्तस्यमरणंवत्सरत्रयात् एवंचतुर्दिनेचेत्स्यात्मरणंवत्सरद्वया
त् एकस्मात्वत्सरान्मृत्युस्त्रिदिनेधूमदर्शनात् कर्णघोषश्चनोनतदन्मरणंवत्सरादिह क्रोशःस्थ
लोभवेत्स्थलःक्रोशोवाकोयनस्तथा शांतःशांतस्त्वकोपीवावत्सरान्मरणंसति विण्मूत्रेद्धतिय
यासेचसदैनसहतेयदि एककालेविनेयस्मिन् ततःस्याद्वत्सरान्मृतिः गंधर्वनगरंपश्येत्तद्व
त्प्रेयदिकश्चन अकस्मादथवापश्येद्धंसंकुलपिंगल गृध्रश्चकाकगोमायुसारसामांसभक्ष
वः खरोष्ट्रावाविदंष्ट्रावाश्रमिनंद्रष्टुंजनवः एकोवाप्यथवानेकंयधावंतिमंद्रुमहः रक्षोभू
तपिशाचाघास्तथान्येपिशिताशिनः स्वप्नस्पर्शेपिताद्वत्स्यात्गतिर्जागरणेयथा अरुंधतीध्रु
वंवापिसोमच्छायांमहापथं वीक्ष्यमाणेपियोनैवपश्येद्वस्यविलोकितं मृत्युकमत्रविज्ञेयंमर
णंवत्सरात्ध्रुवं अर्वाग्वानैवजीवन्संस्तोनिर्षियाणिवत्सरात् असितेस्यात्मनोवस्त्रमज्वलंयःप्र

पश्यति उज्वले चन्द्राकस्तं षण्मासान्स मरिष्यति यतने भास्करं पश्येत्सोमं वा नभसो हि यः भूमिष्ठं॰
वा दिविस्थं वा व्यस्तरूपमथापि वा श्रोष्ठौ तालुश्च सं नासाग्रन्स्पृष्टनो यान्यकारस्मात् चक्रवयस्यदेह
स्य भ्रमणं स्यादकारणं अन्येषां वापि तन्यश्यत गच्छतो वाप्यदर्शनं अत्र सर्वत्र विज्ञेयं षण्मासान्म
रणं नृणां एकैकस्याप्यरिष्टस्य दर्शने संशयं विना षण्मासिकी स्थितिर्नास्य पुनर्जीवन्न पश्यति स्वत
एवात्र चेष्टायाः नादेयः स्मरणं यदि हि पंकेचायां स्थले चापि यस्य खंडं पदं भवेत् अत्रापि मरणं ज्ञेयं अ
र्वाक् षण्मासतो नृणां अपीडमानयोरेवं नेत्रयोर्यदि पश्यति स्वयं तनुगतिवनस्य त्रिमासान्मर
णं भवेत् इंद्रियाणि न गृह्णीयुः स्वकीयान्विषयान्यदि मासांते मरणं तस्य भविष्यति न संशयः प्र
लयंति शिरो यस्य शरीरेण विवर्जिताः शिरा ज्वलति वा सद्यो वह्निवज्ज्वालयाहते दिवोल्का द्दश्य
ते येन नक्तं चेंद्रधनुस्तथा अमेघे पि तथा विद्युत्समेयेन वसांतथा दर्पणादौ परछायामात्मनो॰
वान पश्यति पश्यत्येनेम्धुनेवापि काकं हंसशिखंडिनो रूक्षशीतालसभावानां विपर्यासं तथैव
च स्नानमात्रेण यस्यापि हृत्पादौ च प्रशुष्यतः सा समासात्रं मरणं ज्ञानामेकमेव वा सर्वाणि
च भवंत्यस्य मुमूर्षोः स्पष्टं चिह्नस्तः भूमिष्ठिद्रमकस्मायः पश्यत्छिद्रवाम्भवा अर्धमासान्सवे
पश्येत्धर्मराजेन संशयं सूर्यांशुर्यस्य शीतः स्यात् उष्णः चेंद्रस्य वापि सः रक्तपद्मोपमं वक्त्रं यस्य

आयु. ३१२
313

जिह्वाज्वलच्छविः कर्णयुग्मं तथास्तब्धं कपोहन्नामितालुजः एतेषु च निमित्तेषु सर्वेष्वेकैकशोऽपि वा अर्ध
मासान्नैव दृश्वाक मरणं संशयं विना यस्यांगे यानि मित्तानि जायन्ते तान्पुनः पुमान् पश्येत्य च हरीनायंजी
वती ह कदाचन यस्य वा कस्मिकी ज्वालाजलेती जायते ततो सप्ताहे स मर्दिवसात्मृत्योः स्यान्न संशयः
गृहान्न रूपी स्तथा सम स्वघ्राणरसनेऽपि न पश्यति स्वयं ज्ञात्वा विस्मृतिं चाधिगच्छति यस्या ईमत्सुं वपु
षः शीतलं चार्द्रमेव च स्यातां मंडलवन्नेत्रे कर्णौ स्थानात् च्युतावपि नासिकावक्रवत तद्वत्स मरात्रे हि जीवति
निमित्तेष्वेषु किंचित्स्यात् एकं चानेकमेव च यस्मिन्वा रेभवेत्तेन पुनर्जीवन्न यात्यपि उत्तरस्यां निजोच्छा
यो दक्षिणायां च पश्यति स पएव मृतिं सोयं शास्त्रायेर्हि गमिष्यति यस्यात्तं भज्यमानेन कयाचित् श्वे
ष्यतस्त्रिया भोजनस्यात्र कालेयः पश्येत्तन्त्रषभवाहने पुरुषं महिषस्य वा दंडपाणिं भयप्रदं यो षि
तेपा शहस्तां वा मृत्युः ध्रसरमूर्धजां स पयो मरणं हेतुं निकथितानि मनीषिभिः एतदल्पतमं पश्यन्त
पश्येद्दृष्टिं तेरविं स्वप्नान्यपि भवन्त्येते मरणस्यात्र सूचकाः अचिरेणैव कालेन ध्रुवं स्वप्नावलोकि
नः कृष्णदंतेनकृष्णवर्णं पश्यन्स्वमेन नरं यदा अव रूढे तदा मृत्युः स्वप्नदृष्टेर्न संशयः वराहं मर्कटं वा
पि ग्रंते खादनमेव वा आत्मानं वा श्वगणेन नीयमानं समं ततः खादिना वा स्ववर्णानि वांतिं चक्र
हतेपुनः अस्नातिमधुसंयुक्तं मंडलानि विसानि वा पुंडरीकं तथैवैकं धारयेन्मस्तकादिषु खरे

३

वापिवराहैर्वायुक्तमुष्ट्रैरथापिवा अधिगच्छेद्यंपानेनेवुवारोहणंव्रजेत् कृस्नांधेनुंकृस्नवत्सांव्रजंती
दक्षिणांदिशं जपाकुसुमजांमालांवाकालींवोरसावहन् तैलाभ्यक्तोथवानग्नएकाकीचानुयाति
ता काकैर्गृध्रैस्वपरितोभक्ष्यमाणकरेस्थितः मर्दितोरक्तवासास्त्रग्रक्तगंधानुलेपनैः तैला
भ्यक्तस्तथाचान्यैर्वक्रःशापितसंयतः त्वरितोदक्षिणामाशांव्रजेद्दात्तप्रियासितः कृकलासंचवा
पश्येत्पानंस्वस्याविरूपिणी इत्येवमादिचिन्त्यपश्येत्स्वप्नेषण्मासतोमृतिः लोहदंडधरंकृस्नंरक्त
स परिछिंदे स्वप्नेपश्येत्पुमान्यस्तु त्रिरात्रात्समरिष्यति कृस्नावरधरीनारीकृस्नगंधानुलेपना
आलिंगयतियंस्वप्नेसत्वेहमणोदये अर्वाक्दशाहतोन्नंतेम्रत्युः सूर्योदयेपिच वातपित्तेन
थाश्लेष्मादोषत्रयमंदीरितं दोषत्रयसमुद्रेकान्स्वप्नोव्यर्थःप्रकीर्तितः कामात्क्रोधात्तथा
लोभात्भयाद्वानिशिचिंतनात् दृष्टःस्वप्नोनफलदःप्राणिनामिहकर्हिचित् दोषकामाद्य
भावेचेत्प्रथमेप्रहरेपुमान् स्वप्नंविलोकयेत्तस्यफलंवत्सरतोभवेत् षण्मासतोद्वितीये
स्यात्तृतीयेतुत्रिमासतः चतुर्थेघटिकानास्यान्मेदात्सूर्योदयावधि मासात्पक्षात्दिनेभ्यो
वास्यादेवास्माच्चवासरात् स्वप्नंदृष्ट्वायदास्वप्नंपश्येद्देशपुनःपुमान् व्यर्थःस्वप्नस्तदापूर्वं
इतिस्वप्नविदोविदुः इत्यादिदोषतस्तेनस्वप्नोनैकांततःफले प्रपछंतिविनास्तत्त्वमहस्या

स्वस्यविलोकनात् नतज्जागरणेयस्मान्निमित्तंनतन्निश्चितं क्षुत्विन्केतनयालमङ्गिन्यायविद्दोविद्भिः श्री
सत्त्रमरणस्यैतैः सचैकैरपिवीरितैः कामकस्यापिवैराग्यंप्रायोभवतिभूतले हंसादिश्रुतिसंमोक्षेयोगमा
स्थायवापुमान् लोकद्वयेपिवैराग्यंहृदमत्रप्रपद्यते ब्रह्मचारीपुमान्दान्तोजितवाह्येन्द्रियःस्थिरः गृहस्थ
कः सदायोगमभ्यसेद्रागनाशनं स्ववर्णाश्रमसंप्राप्तानित्यनैमित्तिकाःक्रियाः कृत्वारण्यादिसंस्था
ने शीतातपविवर्जिते वायुस्तन्येतथादेशेसर्वोपद्रववर्जिते मनसश्चाहर्षोत्सन्नितमानेदका
रिणि योगाभ्यासरतस्तत्रस्वासनंपरिकल्पयेत् दर्भान्कृष्णाजिनञ्चत्वान्त्वचंकृष्णाजिनस्थिते
अन्यद्वास्तृलेयेनवाधातस्यनसंभवेत् नात्युच्छ्रितेनातिनीचेदेशेशब्दविवर्जिते परिकल्प्यासने
तत्रसंविशेयोगहृत्पुमान् समंकायशिरोग्रीवंधारयन्नचलेस्थिरः संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वंदि
शश्चानवलोकयन् अहिंसासत्यमस्तेयंब्रह्मचर्यापरिग्रहान् सेव्यमानोयमान्नित्यनियमान्
पिशक्तितः तपःस्वाध्यायकेशानमसादादीन्हिबुद्धिमान् भूमौदर्भासनेरम्येसर्वदोषविवर्जि
ते यमीनियमयुक्तश्चस्थिरचित्तःशिवाश्रयः पद्मकंस्वस्तिकंवापिभद्रासनमथापिवा वध्वायो
गासनेसम्यकउत्तराभिमुखस्थितः प्राणायामोस्तथाकुर्यात्योगीजितपरिश्रमः जानवोरन्त
रेसम्यक्कृत्वापादतलेउभे ऋजुकायःसुखासीनःस्वस्तिकंतत्प्रचक्षते अंगुष्ठेचनिबध्नीया

तुहस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु कुर्वीत परिपाटीतो ज्ञात्वा पद्मासनं भवेत् गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः
क्षिपेत् पार्श्वपादौ च पादाभ्यां बध्वा भद्रासनं भवेत् एतेषां यदनेन स्यात्कर्तुं शक्तो स एव न हि ज्ञात्वा तत्
प्रकुर्वीत प्राणायामं द्विजो योगवित् प्राणायामस्तथा प्रत्याहारस्तथैव च धारणा ध्यानं चैव समाधिश्च ष
डंगो योग उच्यते यथा पर्वतधातूनां दह्यंते धमनान्मलाः तथेंद्रियकृता दोषा दह्यंते प्राणनिग्रहात्
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते त्रिविधः स
विज्ञेयो रेचकपूरककुंभकैः उत्क्षिप्य वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकं शून्यभावेन युंजीयात् रेचक
स्येति लक्षणं वक्त्रेणोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेद्यथा एवं वायुर्गृहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणं गात्रा
णि चालयेन्नैव नोच्छ्वसेन्नच निश्वसेत् एवं भावेन युंजीयात् कुंभकस्येति लक्षणं शब्दादि विषयाः
पंच मनश्चैवाति चंचलं मनसस्तैर योगो यः प्रत्याहारः स ईरितः आगमस्याविरोधेन ऊहनं तर्क
उच्यते मनः संकल्परहितं संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् धारयेन्निश्चलं तत्र धारणा सा प्रकीर्तिता धारणा
विषये तत्र संबोधः संततः समभवः नैरंतर्यात् तु बाधारहितो ध्यानमीरितं ध्यानात् ध्यानादिकं यत्र सम
भावान्न लभ्यते स समाधिरिति प्रोक्तः पंडितैरात्मवेदिभिः भयं क्रोधमथालस्यमतिस्वप्नातिजा
गरे अत्याहारमनाहारं नित्यं योगी विवर्जयेत् प्राणायामक्रमे चेमं कथयंति मनीषिणः नासि

आ.पु. काष्ठमंगुल्यापिधायैकेनमाहने आकृष्यधारयेद्वायुंसंचेद्वायिशनैःशनैः प्राणायामप्रवृत्तःसनकुर्याद्धा
३१५ प्यविचक्षणः एकद्वित्रिचतुःपंचमात्राहृद्यागशनैःशनैः खानिलानलगर्भनामथिष्ठानत्त्वमीरितं ।
315 एकमात्रादिकेष्वस्मिन्प्राणायामेविचक्षणैः प्राणायेव्युत्क्रमादेतामात्राअभ्यासहेतवः कथितामात्रयाही
नेपरोभ्यासःप्रकीर्तितः प्राणादींश्चिंतयेद्वायेप्राणायामउपस्थिते एवंप्रकारतोधर्माश्चिंतनैनस्वल्पः
हेतवःव्यापाराःकथितास्तेषामेकैकस्यवपुष्यघ अंतःसहस्त्रनाडीषुषट्त्रिंशदधिकेतथा हकार
स्यमकारस्यअकारःसविसर्गकौ पंचानांहंसमेत्रेस्मिन्लक्षेसाष्टसहस्त्रके त्रिंशदंगुलमानेनगुदा
द्वागोलमांतरे सुषिरंसर्ववायूनां एकतांप्रतिकारणं हंसमेत्रस्ततःसर्ववायुव्यापारईरितः प्राणस्
त्रप्रधानेस्यात्अन्येस्युरुपसर्जनं प्राणस्याघोहृदिस्थानेह्यपानस्तुपुनर्गुदे समानोनाभिदेशःस्यात्
उदानःकंठमाश्रितः व्यानःसर्वशरीरेषुसर्वेसर्वेव्यवस्थिताः रक्तवर्णमणिप्रख्यःप्राणोवायुप्रकीर्तितः
अपानस्तस्यमध्येस्यादिंद्रगोपसमप्रभः समानस्तस्यमध्येस्यात्गोक्षीरस्फाटिकप्रभेः आपांडरउदा ।
नस्यव्यानोह्यर्चिःसमप्रभः मनोपत्रस्थितेपुंसःप्राणास्तत्रप्रधावति अतस्तच्चिंतयेन्नित्यंयोमार्गीदेह
निर्गमे पायोरुपरिनाभिस्यात्नाभेरपिहृदांबुजं हृदयेद्वारमुद्दिष्टंसुषुम्नामार्गमागते वायुर्मार्गः
मविशेयोमोक्षस्यापिमहात्मनः योगतोदशमद्वारंसुषुम्नाविवराविधं अभ्यतानेनयोगाद्भेदवि

रक्तो यिमानवः ब्रह्मलोके विरक्तः सन्मुक्तो भवति वा अथवा प्राणा[illegible]दि चिंतनादच्यमार्गमेतेन ततो ब्रजे
त् प्राणायामे प्रणवतः कुर्वन् प्रणव चिंतने मात्रापादादिभेदेन कुर्वीत एवमथापि वा अकारो
अरथः स्वस्य परमात्माथसारथिः विलक्षेन गतयोगी हि ब्रह्मलोकः परोथवा रुद्रसंचितपल
हृत् पार्वतीश सनातने अहमस्मीति च ध्यानात् विघ्नैर्नाभिभूयते प्राणायामेषु वायुः स्यात्स
त्समाकर्षणे विदे षडंगछायतः स्थूलसूक्ष्मचरगदायतः स्थूलानि सूक्ष्मसंज्ञस्यात् नाभि
चक्रागतस्तथा सकरे प्रायपात्तच सर्वैरेव शरीरिभिः अनेन विधिना सम्यक् नित्यमभ्यसतः
क्रमात् स्वयमुत्पद्यते ज्ञानं हरे विषयसंभवं मासे त्रिभिस्तया देवान् चतुर्भिर विलोकयेत् पंच
भिः सर्वमेवैतत्सर्वदेवादिसंभवं हेयत्वेन विजानाति षष्ठे योगप्रसादतः सन्यस्य सर्वक
र्माणि विस्पष्टहृदयः पुमान् गुरुवाक्यात् सकृत् श्रुत्वा ह्यात्मानमीश्वरं साक्षात्कारोति
मनजः संशयादिविवर्जितः साक्षात्कृते यतस्मिन्सजीवन्केवल्यमाप्नुयात् जीवन्मुक्तोत्रण
णि पश्यन्नपि न पश्यति अथवत्यपितथाथवाह्यान् न स्पृशति कदाचन अप्येकाहे स्वदेहवान्:
भेदमधिगच्छति अत्रोपायेषु सर्वेषु ज्ञातव्यमिदमेव हि उपेयाधिगतो मोक्ष उपायाः पतितेः
सदा उपेयप्राप्तितो जह्यात् उपायं क्लेशकारणं नाव्या परेपारेगतापाद्यः परित्यजेत् एतत्वमतना

आ॰पु॰
३१६

देवोक्तं कथितं योगसाधनं हंसोक्तमिदमद्य त्वं शृणुष्व सम्यक् क्रमेणेरितं गुदाद्वारभ्य नेत्रांतं चक्रषट्कं वपुः
स्थितं आधारचक्रं देहस्य मध्ये यत्सर्वमीरितं चतुर्दलमलंकारं वंशादिवर्णचतुष्टयात् विराजितं
कुंडलिनीभुजंगीपुच्छसंश्रयः स्वाधिष्ठानं ततस्तस्मात् उपरिष्टादवस्थितं षट्दलं पीतवर्णं च तेज
सा राशिवर्जितं बभमयरलं च षड्वर्णा दलसंस्थिताः मणिपूरकसंज्ञं स्यात् चक्रं तस्योपरि
स्थितं इंद्रनीलसमं सूर्यचंद्रतेजोविराजितं डढणैस्तथदैस्तद्वन्नपैः फैन चान्वितं वर्णैर्दशदलेन
तस्मादुपर्युपरि पुनः चक्रं यद्द्वादशदलमनाहतमितीरितं वर्णैः कादिठपर्यंतैः संयुक्तं द्वादशभिस्त
था गोक्षीरसदृशं सम्यक् मनोनयननंदनं विशुद्धं षोडशदलं कंठदेशव्यवस्थितं स्वरैः षोडशभि
र्युक्तं चित्रवर्णं मुदीरितं नेत्रयोर्मध्ये विज्ञेयमाज्ञाख्यं द्विदलं सदा हक्षौ वर्णौ द्वयस्थाने सूर्यसोमद्वया
त्मकं चंद्रगर्भं शिरस्यस्ति सहस्रदलमत्र यत् पद्मं तस्य हि सोमोङ्का शिरोद्वारं तु कर्णिका चक्रो
ष्णुषट्कसमन्वितं हंसो जीव इतीरितं वायुना सहितस्तिष्ठन् हृदयाब्जे तिष्ठति सर्वदा जीवो हंस इति ख्या
तः सहस्राण्येकविंशतिं मेचत्यहर्निशं सर्वा सर्वदा षट्शताधिकं यत्ततो न्वहंसोयं कथ्यते वेद
वादिभिः हंस इत्यस्य नाम स्यात् वैपर्ययेन यथा तथा कल्पयेत् स्यात् तद्रूपं वेदवादिद्विजाः अग्निषोमा दरता
हि कथितौ पक्षौ हंसस्य पंडितैः ओंकारः शिर उद्दिष्टम् रावि बिंदुश्च कीर्तितं त्रिनेत्रस्यैव वदने ३१८

त्रिनेत्रात्मकमेवतत् चवर्णौ कथितौ रुद्रो रुद्राणी च महात्मभिः एषोसौ परमो हंसो निर्गुणः सगुणोपि
च वामदक्षिणतो यस्मग्नीषोमात्मकः स्मृतः भानुकोटिप्रतीकाशो देहं व्याप्य व्यवस्थितः अस्मिन् देहे
भवेज्जस्य सन्ततिरष्टविधा सदा स्वप्ने जागरणे यस्य गुणेष्वेवुध्यादिसंभवः हार्दपद्मे यदेतत् स्यादष्टदिग्दल
शोभिते तस्य सर्वदले स्थित्वा गुणवृद्धिः प्रजायते आग्नेये च तथैवास्य निद्रालस्यादयो गुणाः याम्ये
क्रौर्यमतिस्तु हत्यायै नैरृते दिग्गते क्रीडारतिर्वारुणे स्याद्वायव्ये गमने रतिः रतौ प्रीतिर्भवे
त्सौम्ये दाने त्वीशानकोणगो कर्णिकायां ततो हंसो हंसो वैराग्यमिच्छति केसराणि यदा गच्छेत्तदा
जागरणं स्मृतं कर्णिकायां स्थितो हंसः स्वप्नमेति न संशयः कर्णिकायां हि रक्तस्य पिंडो यो लोहि
तोस्ति हि तत्र स्थितस्य सुप्तिः स्यात् हंसस्य परमात्मनः अहं ब्रह्मेति विज्ञानात् हार्दपद्मे यदात्मजे
त् चतुर्थी सा तदावस्था सर्वापेक्षा प्रजायते चतुर्थी हि भवेदेयमवस्थायां समाधितः द्विविधात्
समस्तविज्ञानो निर्विज्ञानश्च जायते सविज्ञानस्तुरीयाख्यो निर्विज्ञानः पुमान् स्वयं विलीयते पदास
वीध्यात् ध्यानादिलक्षणः भेदो नानाभिधो नित्यपरब्रह्मणि निर्द्वये निर्विज्ञानस्तदासौ यत्तुरीयाती
तलक्षणः उच्यते यो विरक्तानामथैकस्यापि संभवेत् एवं व्यवस्थिते हंसे सचक्रे सिंवपुष्पाय कल्प
येत् व्यापकं हंसं ध्येयं नादं तथैव च आधारात् ब्रह्मरंध्रान्तं स्थितं प्रवाततं मं सदा अस्मिन् मनो विनिःक्षिप्य

आ-यु. वायुंयोगीप्रचालयेत् संकोच्यवगदाह्वारंशीघ्रद्वारसमन्वितं यह्नेहेनमेधावीसर्वतोविजितश्रमः आधा
३८ रकृतोवायुंधीमान्स्थापयेच्छनैः उत्थाप्यचततःपश्चात्स्वाधिष्ठानेसमानयेत् स्वाधिष्ठानस्यकृयात्रिः
प्रमानत्रप्रदक्षिणं मणिपूरकमागच्छेत्ततस्त्वकृतेनापिच अनाहतेविनिर्भिद्यविशुद्धं शनकैर्व्र
317 जेत् विशुद्धाद्वाव्रजेदाज्ञामाज्ञातोब्रह्मरंध्रके एवमकुर्वतोनित्यंचिंतनाद्हंसनादयोः अभ्यासिसहि
तस्यासहंसमंत्रस्यसंजपात् कोटिमात्रात्ततोनादाभ्यासाःस्युःप्रत्ययाइमे नादादशविधाश्चैतज्ञाय
तेवपुषांक्रमात् चिणीतिप्रथमोनादोद्वितीयश्चिणिचिणीतिच घंटनादस्तृतीयःस्यात् चतुर्थः
शंखनादकः तंत्रीनादःपंचमःस्यात् तालनादस्तथापरः सप्तमोवेणुनादःस्याद्भेरीनादस्तथाष्टमः
मृदंगनादोनवमोदशमोमेघनादकः मेघनादःसदाभ्यासात् वैराग्यज्ञानकारणं नवनादांस्तत
स्त्यक्त्वामेघनादंसमभ्यसेत् मेघनादस्यचाभ्यासात्मनोलयमुपाव्रजेत् लीनेमनसिलीयंतेऽभितेपु
ण्यपातके संकल्पश्चविकल्पश्चधर्माधर्मौपिमानसाः एतेषुप्रविलीनेषुस्यान्मनोदुःखदेहजष
आनंदात्मास्वविच्छक्त्यासर्वदात्तस्याभासयात् एवंहंसोपनिषदिप्रोक्तोयोगःप्रकीर्तितः क्षुरिका
यांयथाप्रोक्तस्तथाविनिहितंशृणु निःशब्ददेशमास्थायतत्रासनमुपाश्रितः कूर्मोंगानीवसंहृ
त्यमनोहृदिसंहेद्रियैः मात्राद्वादशयुक्तेनप्रणवेनशनैः शनैः पूरयेत्सकलंदेहंसर्वद्वारंनिरुध्य 3

च उरोमुखवक्त्रग्रीवं किंचिदुन्नम्य तं प्राणान्संधारयेत्तस्मिन्नासाभ्यंतरचारिणः भ्रमात्तत्रायतप्राणः
शनैरेव समुत्सृजेत् स्थिरत्वाङ्गुष्ठकं कृत्वा पादांगुष्ठे समाहितः ध्यानात्ततः प्रकुर्वीत सेवं मात्राजयन्स
द्वा हे गुल्फयोः प्रकुर्वीत निस्वः निस्वः जंघयोः जान्वोर्द्वे तथोर्वोर्द्वे निस्वः निस्वः प्रकीर्त्तिताः गुदे लिं
गे च मात्रास्तु वायोः स्थापनकर्मणि पायोरायतनं कंदो नाभिदेशे समाश्रितः हस्तवंशसमीपस्यः सर्वे
षामिह देहिनां तमाव्रजीत शनैर्धीमान् मात्राभिर्विजितानिलः तत्र नाडी सुषुम्नास्ति नाडीभिर्दश
भिर्वृता अत्र पीताश्च रक्ताश्च कृष्णास्ताम्रा विलोहिताः अतिसूक्ष्माश्च तन्व्यश्च विनातास्याः सुषु
म्नया कंदमागम्य मेधावी सुषुम्नां तां समाश्रयेत् ऊर्णनाभिर्यथा तंतौ संचरन्स्वात्मनः प्रिये परित्यज्य
तरांस्तंतून् तज्जाले स्थितानपि एवं संचारयेत्प्राणान् सुषुम्नायां हि कंदगः ततो रक्तोत्पलाभासं
हृदये विततं महत् अत्यल्पपुंडरीकं तत् वेदांतेषु निगद्यते तद्भित्वा कंठमायाति ततो मूर्द्धानमाव्र
जेत् आधारकंदतो नारी शिरःस्वये स्थितः खड्गेन मनसा वायुलोहगात्रेण योगवित् धीशाणक
षितेनात्र छिंद्यात् मर्माणि देहिनां पादस्योपरि यन्मर्म छिंद्यात्तदपनामकं मनोधारणतीक्ष्णेन स्वा
धीनपवनासिना इंद्रवज्रमिति प्रोक्तं मर्म जंघानुगं हि यत् तद्ध्यानबलयुक्तेन मानसेन निकृंतयेत् ऊ
र्वोर्मध्ये तु यत्प्रोक्तं मर्म मर्मप्राणविमोचने चातुर्भ्याससे योगात् छिंद्यादनमिषाकितः गुदे शिश्ने च कंदे च हृदे

श्रा॰पु
३१८
१
318

पश्यन्तथैव च कंठदेशेपि मर्माणि छिद्यात् योगवलात्सदा एकोत्तरं शतं मुख्यानां तत्र उक्तं मनीषिभिः द्वासप्तति
सहस्राणि देहे केकस्याः प्रकीर्तिताः शाखास्तत्र तु मुख्यैका सुषुम्ना ब्रह्मरंध्रगा योगाभ्यासेन नाड्यस्ताः
सुषुम्नापरिवर्जिताः छेदयेत्तु सुषुम्नायां तु परिसंचार्य मारुतं एवं छिन्नान्यनाडीकः पुमानस्मिन्
हि जन्मनि जन्मांतरे अथवा गच्छेत् विरक्तो वैष्णवं पदं यत एवं ततो धीरः छिंद्यान्नाडीगणं सदा योगनि
र्मलधारेण दृढेण अनलवर्चसा ततो विरक्तः विजने तु निःशब्दे देशमास्थितः निःसंगः सर्वयोगज्ञो
निरपेक्षः शनैः शनैः पाशांछित्वा यथा हंसो निर्विशंकः खमुत्पतेत् तथा नाडीगणं छित्वा पुमा
न्मोमात्तं समाव्रजेत् यथा निर्वाणकाले तु दीपो दग्ध्वा लयं व्रजेत् तथा सर्वाणि कर्माणि योगी दग्ध्वा
लयं व्रजेत् प्राणायामसुतीक्ष्णेन भाधारेणाश्च योगवित् वैराग्यकरणेनाथ तंतून् छिंद्यात् दृढेन हि
इत्येवं द्वारिका प्रोक्ता योगचात्र समभ्यसेत् वैराग्यकारणं नित्यं सर्वेषामपि देहिनां सर्वथैव तु संपा
द्यं वैराग्यं प्रथमं ततः भवेत्परमहंसाख्यो यतिः पश्चात्सुधीः पुमान् येना विरागएवास्य कालो
नान्यः कथंचन ततो विना तु वैराग्यं कोपि नायं भवेद्यति यस्मिन्दिने तु णेवास्यान् वैराग्यं सुदृढं हि
तं तदैव सर्वकर्माणि संन्यसेद् विचारयेत् वालो वाप्यथवा वृद्धो विरागरहितः पुमान् न भवेत्परमो
हंसो मनसापि कदाचन ततो विरागएवास्य कालउक्तो मनीषिभिः विरागे कारणं सर्वं मतं तेनानावि

६५

धंमया अनंतकंवापिविज्ञेयमविमुक्ताद्युपासनं सर्वश्रुतिषुसंप्रोक्तंवहुभेदमनेकधा उपासनाशोर्हृ
त्तुस्याद्ध्यासोत्रविपर्ययः आनंदात्मस्वयंज्योतिर्नामादिपरिवर्जितः नामरूपक्रियास्थानगुणैर्य
स्मादुपास्यते कश्चित्स एवंकत्रापिसूपास्यास्तद्भिन्नयः कार्यकारणरूपिण्योप्यधिदेवादिसं
स्थिताः कश्चित्प्रणवमुख्यैस्तैर्मंत्रैर्नानाविधैरपि अभेदेनापिभेदेनदेवतापउपास्यते अथर्वणःशि
रस्यत्रशिखायांतापनीययोः भाल्लवेयस्यात्मवोधेचतत्त्वनारायणीययोः तथैवाम्नतनानादौमंत्र
प्राधान्यमिष्यते प्रश्नेचमांडूकेतद्वत्त्वहदारण्यकेतथा छांदोग्यकठवल्यादौॐकारस्याप्युपासनं
कृद्रोयतरेयशाखमंडलब्राह्मणेपिच स्तुत्यादिसहितोयासासर्वास्वप्युपनिषत्स्वपि सर्वोपनिषदोब्र॰
ह्मनिर्गुणंस्वात्मरूपतः प्रतिवोधयितुंतन्णांप्रहत्तास्यादरेणहि मंदाधिकारिणोदृष्ट्वास्ववोधान्त॰
वुद्धिमाश्रिताः नानापायैरिदंव्रह्मतन्णामावेदयंतिताः सर्वरूपंपरंव्रह्मजगत्यस्मिन्व्यवस्थितं
नामरूपक्रियाद्यैस्तुतत्तावोधयंतितत् कश्चिदत्रैवसंलीनव्यापाराःप्रतिपादनात् प्रयोगाद्युपरिति॰
कापिप्रतिवोधयितुंपुनः निर्गुणंव्रह्मशांतथावदंतिहितकारकाः वृहदारण्यकाद्यास्ताव्याख्यं
ताभवतेमया शेषाश्चव्याकरिष्यामिप्रसंगात्सकलाअपि एवंनानाविधायायैरूपास्यपरमेश्वरे
सुहचेताविरक्तोयंप्रमानत्रप्रजायते अथवाकर्मकांडोक्तैर्गीर्वाणैःकर्मचाखिल निजवर्णाश्र

आ.पु.
३१८
२
319

मप्रोक्तंफलाशापरिवर्जितः विरक्तोप्युमानस्मयातकालंतोनैवसंशयः अस्यविज्ञानसिध्यर्थमथवाक
र्मकुर्वतः विरक्तिर्जायतेपुंसोभोगेलोकद्वयस्थिते ईश्वरार्पणबुध्यावाकर्मजातंप्रकुर्वतः पुंसोविरक्ति
सिद्धिःस्यात्सर्वथैवापिकामिनः एवंनानाविधोपायाविरक्तौतेषुकेचन आख्यायंतेविधायायकुर्यां
त्संन्याससमात्मवान् इतितेकालआख्यातःसंन्यासेचवदामिते अधिकारंणमप्रोक्तंमोक्षशास्त्रेषुस
र्वतः वितलोकसुतानांस्युरिच्छान्वणोहिसर्वदा यास्ताभिःपरिभ्रष्टेषापासोधिकारीप्रकीर्तितः तासां
सत्वेभवेत्सर्वब्रह्मचारीततोगृही ततोवनीततोन्यासहंसोतोनचतुर्थकः चतुर्थःपरमोहंसोलोक
द्वयगतस्पृहः यःकश्चित्सतुविज्ञेयोनाशापाशवशंगतः ब्रह्मचर्यात्गृहाद्वापिवनाद्वाप्र
व्रजेदयं सर्वैषणाविनिर्मुक्तोनैष्कर्म्यप्राप्तसंस्पृहः वर्णाश्रमादिसंयुक्तःसर्वेंद्रियगुणैर्युतः विप
रीतोथवायस्मात्निराशोत्राधिकारवान् वेदव्रतैर्विहीनोवासहितस्तैस्तथापुमान् अधीत्यवेदंवेदौ
वावेदान्वास्नानमागतः एतदध्ययनाभावात्तथवास्नानवर्जितः उत्सन्नाग्निरनिमित्तेनकेन
चिद्वाप्यनग्निकः श्रौतस्मार्ताग्निरुतेषुस्वीकाराभावतस्तथा वैराग्यपरमप्राप्तोह्यथवापिकुटीच
कः बहूदकोथवाहंसःपरोहंसोभवेदिह विधानंतत्रवक्ष्यामिपरहंसाश्रमग्रहे संन्यासग्र
हणात्पूर्वेद्विवसेमंगलैर्युतः विवाहादौयथाश्राद्धंकुर्यान्नांदीमुखंतथा समाप्यैवमवलहन

विश्वेदेवाइहेरिताः श्राद्धाष्टकेभवेदन्नवमंवैश्वदेवकं मातृमातामहानांचविभेदाद्दशमंपुनः केचि
दाहुः परेत्वेकां मुनयः प्रवदंत्यपि अनयोस्तु कुलाचारात्भेदाभेदौव्यवस्थितौ भेदक्रमोयंविज्ञेयो
ह्यनयोः श्राद्धयोः सदा मातापितामहीतद्वत्तृतीयाप्रपितामही मातुः श्राद्धेवदंत्येकेकेचिन्मात्रा
समन्विते मातामहीतृतीयाचप्रकृष्टासाचतेउभे श्राद्धेमातामहीष्वाहुः पुरुषांस्त्रीन्महाधियः ।
मातामहोद्वितीयास्यात्प्रमातामहकस्तथा तृतीयस्तत्पिताह्येवप्रमातामहकःस्मृतः इतिभेदे
समुद्दिष्टेत्रिकंश्राद्धद्वयेपिहि मातृमातामहश्राद्धे यदाद्वैधंनविद्यते तदापित्रिकभेदःस्या
त्कुलाचारस्यभेदतः मातापितामहीतद्वत्तृतीयाप्रपितामही एवमेकेत्रिकंप्राहुरन्यएवंव
दंतिच मातामातामहस्तद्वत्प्रमातामहकोपरः कुलाचारोत्रसर्वत्रप्रमाणंकीर्तितोद्विजैः मा
तापितामहीत्यादिमातृश्राद्धेत्रिकंभवेत् कुलाचारानभिज्ञत्वेवहुलेनपतोजने ब्रह्माविष्णुम
हेशाश्चदेवश्राद्धेत्रयंस्मृतं देवत्वेत्रमनुष्याश्चऋषिश्राद्धेमनीश्वराः वसुरुद्रादित्यसंज्ञादि
व्यश्राद्धेप्रकीर्तिताः सनकःसनंदनःसनत्कुमारोमानुषेपिच पृथिव्यादिमहाभूतपंचकंनय
नादिकं तथैवकरणग्रामःस्वेदजादिचतुष्टयं भूतश्राद्धेत्रिकंप्रोक्तंएतद्देवतयासदा पिता
पितामहस्तद्वत्तृतीयाप्रपितामहः पितृश्राद्धेतिसंप्रोक्तमेवंदेवतात्रयं मातापितामहीत्यादि

श्रापु॰ मात्रश्राद्धेपुरेरितं दशमंतुयदाश्राद्धंह्यकमातामहोदितं मातृश्राद्धान्तरस्थान्यात नतुशैवंकदाचन सर्वो
३२॰ नेत्वान्तःश्राद्धंकुर्यात श्रद्धासमन्वितः आत्मनोयस्ययन्नामतन्नामपरिगृह्यहि अनंतरंपितुःस्वस्यप
श्चात्पैतामहंतथा वैश्वदेवंपुरःकृत्वाश्राद्धेदेवादिकंक्रमात् अष्टकेनवकेचापिकुर्यात श्रद्धासम
320 न्वितः श्राद्धाष्टकेत्रिपिंडास्युश्चतुर्विंशतिसंख्यकाः सप्तविंशतिसंख्यास्युर्नवकेतुयदाभवेत् या॰
वंतोदेवताःश्राद्धेविश्वेदेवविवर्जिताः तावंतोत्रप्रदातव्याःपिंडाब्राह्मणसन्निधौ दधिलाजाक्षताम्ल
ह्रतकुवलानिमधूनिच दुर्वाधिमंगलद्रव्यंपिंडानेसाक्षिपेत्तुमान् पिंडानेमधुरंकुर्यान्नांदीमुखेसदा युग्मा मरि
श्चभोजयेद्विप्रान सर्वदैवाप्रमादवान अष्टादशैवविप्रास्युर्विंशतिर्वात्रसर्वदा ततोन्यूनाधिकानस्युः
श्राद्धेनांदीमुखेत्रहि विभवेसतिविप्रेभ्योडकुलवलयादिकं छत्रोपानत्प्रभृत्यन्यत्स्वशक्त्यापरिवेद
येत अतिश्रीमान्यदाकर्त्तानभूमिग्रहादिकं सर्वोपकरणैर्युक्तं दद्यात्तु दरिद्रनाशने ब्राह्मणेभ्युत्त॰
भुक्तेषुपिंडदानादनंतरं दक्षिणास्तुचदत्तास्युत्पन्नोच्छिष्टंततोधनी यथाशक्तिप्रकुर्वीत स्वन्नदानंमने
कधा अन्यानपिविचदानानिकुर्यात्सविभवेसति स्वगृह्योक्तप्रकारेण श्राद्धंकुर्यात विचक्षणः नांदीमु
खेहिदेवादेःपितृवच्चाविचारयेत एतस्मिन्दिवसेसेनतत्कृत्वानिर्वृतिमागतः स्वजनैःसहसंभाष्य
दारादिसहितेरपि दायंदत्वास्वपुत्राणांहोमार्थंकिंचिदेवहि संस्थाप्यद्रव्यमात्मीयंकौपीनाच्छादनानिच ३२॰

पुण्याहं वाचयित्वाथ भुंजीत स्वजनैः सह अभावेद्य अमायां त्वैवम्यं वर्जयेत् भुक्ती अप्राणनं प्रकुर्वीत उप
वासं विचक्षणः तस्मिन्नेव दिने नो चेत् द्वितीये दिवसे सुधीः पिंडदाने दिने तस्मिन् उपवासापरे ह्नि मुख्या
मेतज्जघन्यं स्यात् एकस्मिन्दिवसे द्वयं उपवासदिने प्रातमेकत्तोपस्थाशिखात्रयं वर्जयित्वा तु वपनं कुर्वीत
मतिमान्नरः स्नातः प्रक्षालिततोभत्वा परिधायामदं वरं यावत्सन्यासयोग्यं स्यात् होमद्रव्यविवर्जितं शा
लिग्रामादिकं तद्दत्वासनं कंवलादि च ब्रह्मनिष्ठाय गुरवे वक्ष्यमोपिः परीक्ष्य च संवत्सरादिकं कालं गुरुः
सर्वकर्मोत्सुकं अंगीकृत यतेतायं अर्घ्यपेद पापेक्षितं आत्मनश्श्र विधायेवद्व्यथकृशीतादिवारणी मत्वा
लिंतं ततो दंडमव्रणं सौम्यदर्शनं वेणवं सत्वचं तद्दत् स्वात्मना संमितं तथा कौपीनादियुतं धीमान् स्थापये
दग्निसंनिधौ रात्रौ जागरणं होमे दृशाः घास्ताश्मसदा महाजलयास्तटं तद्दत् देवतायतनं पुनः अरण्यं वा
पिणो दृष्ट्वा गृहं वा जनवर्जितं ब्रह्मेंद्रसोमसूर्याग्निचतुर्ध्रुवस्वरूपिणं अंतरपरमं तद्दत् विज्ञानं सवि
शेषणं आत्मनो निर्विशेषं च तत्तुर्थिकं प्रकीर्तितं ब्रह्मादिनामकान् मंत्रान् अष्टौतान् प्रणवादिकान् न
च मोंतान्स्रवं चतुर्थ्यां संयुतान्मनसा जपेत् बद्धांजलिं च संविश्य स्वाश्रमे विजितेंद्रियः सक्तुमुष्टिं ततः
प्राश्य त्रिराचम्य च मंत्रयेत् आत्मने च तथैवाय प्रवर्द्ध्यं नरात्मने प्रजापतयः इत्येनं तृतीयं मंत्रमीर
येत् स्वाहांतं प्रणवादि स्यात् त्रयेनाभेस्तु मंत्रेण पयो दधि तथा सर्पिः त्रिवारं प्राशयेत् क्रमात् सक्तुनाचत्र

आ.पु.
३२८

यस्मात्समापने प्रणवेरणं आचमनं वर्जयेत्तस्मात्तं विशेषात्समुखः स्मृतिः प्रणवं सहगायत्र्या यथाशक्ति द्विजो
नमः ॐकारं सर्ववेदादिं वेदादीनथवाखिलान् उच्चार्य प्रविशेत् धीमान् सावित्रीविधिनामुना भूर्भुवः
स्वरितिप्रोच्य व्याहृतीस्तिस्र आत्मवान् सावित्री पृथिवी साम्यद्विमत्राः षडमीरिताः त्रिपदां मन्त्रगायत्रीं पि
छोमिवत्हृदये पठेत् ॐ ॐ आर्ईतः पादतस्तद्वत्समग्रां च क्रमात्सुधीः आदित्यात्तमयात्सर्वं स्वगृह्यो
क्तप्रकारतः आनं स्नानं तथैवाग्निं लौकिकं चापि निक्षिपेत् कुण्डे वा स्थण्डिले वापि सावधानमनाः पुमा
न् यथाशास्त्रं ततः सायंहोमं सम्यक् विधाय हि आज्यभागान्तिकं कर्म स्वगृह्योक्तप्रकारतः कृत्वा तस्मि
न् ततः कुर्यात् द्याव्याज्याहुतिं पुमान् भूस्वाहेति च समृणी समृणाहुतिरितीरिते सायंसंध्यामुपास्याथ
वह्नेरुत्तरतस्ततः आस्तीर्य दर्भानासीनः कुर्याज्जागरणं ततः तस्यां रात्र्यां जपन्ब्रह्मगायत्र्याख्यं सनातनं
अग्निहोत्री निजैरेव वह्निभिः श्रुतिचोदितैः आग्नेयीं प्रविधायेव कुर्यात्तत्रैधानवीनतः इष्टिमौपा
सनीनद्वत् प्राजापत्यां समाचरेत् निजाग्निनाथ विधुरस्तमेव विधुराग्निना ब्रह्मचार्यादयः सर्वे लौकि
के जातवेदसि स्थानात्यविज्ञाद्दानीते कर्म कुर्युः रिदं सदा आहितानाहिताग्नीनामनग्नीनां चवैस्मन
प्राजापत्याभिधामिष्टिमिच्छेति न परे तया इष्टिं कृत्वा यदा कृत्वा साग्निको वा निरग्निकः वक्ष्यमाणं
मिदं कर्म कुर्यात्सर्वं द्विजोत्तमः ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय स्नात्वा विशोध्य यथाविधि जलतो मन्त्रतो वापि भस्मना वा

३२८

स्वशक्तितः अग्नौ ततः चरुं विद्वान्श्रपयेत्स्वात्मनः सदा प्रागुदग्वाग्रतो यत्नं चरुमुद्वासयेत्ततः अभिघार्यज
पेयस्मात्स्वाहेति त्र्यम्बकमात्मवान् तथा पुरुषसूक्तं च मंत्रानेतान्स्वधर्मवित् इंद्राय प्रवदेत्स्वाहा स्वप्रजाप
तये पि च स्वाहा विश्वेभ्य एतेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे पि च स्वाहेति द्वयमथो तत उत्तरेत्सर्ववद्द्विजः चत्वारः
कथिता मंत्रा एतद्दिग्रादिदेवताः इदं सर्वं जपित्वा च पुण्याहं वाचयेत्ततः स्रुच्याज्यं परिगृह्याथ जुहु
याद्विमस्वाहुतिं स्वाहेति मग्नये मंत्रमुच्चार्य दं समाहितः प्राणाहुतिसमुद्दिष्टैर्जुहुयात् मंत्रयं च कैः
पौरुषेणापि सूक्तेन स्वशाखापठितेन हि समिद्राज्यचरूंस्तद्वत्जुहुयात्क्रमशो द्विजः अग्नये जुहुयादा
ज्याहुत्या स्विष्टकृते ततः जपेच्च पौरुषं सूक्तं स्वशाखोक्तप्रकारतः उपस्थितस्ततस्तत्र विरजाहोमसंयुते प्र
णीहुत्या च संयुक्तं प्रविधाय चरुं ततः प्राशयेत्क्रमशोऽत्र ज्ञातव्यः शास्त्रवेदिना आज्येन चरुणा सार्द्धं
विरजाहोमतः विरजाहोममंत्रैरितः पश्चात् चरुं संप्राश्य सर्पिषा आचमनं जुहुयात् पश्चात् प्राणाग्निमते द्विजः ओंस्वा ६१
हेति च मंत्रेण ब्राह्मणो नियतः शुचिः इष्टिं सर्वापि साग्नेः स्यात्त्रिरग्नेर्नैव काचन इति केचिद्वदंत्यपि
प्राजापत्याविवर्जिते औपासनाग्निसंयोगात् प्राजापत्येष्टिरिष्यते वचनादेव सर्वेषां च तथाश्रमसंग्र
हे प्राजापत्येष्टिर्हिता निषादस्थपतीष्टिवत् ततः साग्नेर्निरग्नेः स्यादिष्टिरेषेति केचन एवमेतत्रयः
यज्ञाः श्रौते स्मार्ते च लौकिके वह्नाविष्टिर्मयोक्तास्ता विप्राणां मतभेदतः त्रैधा नवीनथाग्नीपीइष्टिरुक्ता

आ॰पु॰
३२२

ग्निहोत्रिणः भवेत्तापरहंसानां नान्यत्रेतिचकेचन परंहंसाश्रमादन्येन्याशेचेदग्निहोत्रिणः कुर्यं
स्तत्रप्रकुर्वीतप्राजापत्येष्टिमादरात् एवंविषयतःप्राहुर्व्यवस्थादिद्विजोत्तमाः पौराणिकास्तद्दिताः
ग्नेरन्यत्रेष्टिनिवारकाः त्रेधातन्वीतयाग्नेयीसर्वैर्यवाग्निहोत्रिणः प्राजापत्याह्वतेवाहोवर्तितेत्रद्विज
न्मनो मुखवाङ्गतिर्मुखंचैतत्तशर्णोङ्क्यपतमीरितं अविवादेपरेहंसेसर्वेषांचद्विजन्मना अग्नेश्रौतत
स्मार्तेलौकिकेवाविधायतत् कर्मसर्वंततःकुर्याद्दोत्तरपरिषेचने ऋत्विग्भ्योदत्तिणोदद्यात्वलिव
दसकाचनं चर्वाज्ययोस्तथाशेषमन्यच्चापिस्वशक्तितः समाप्यतानतथावधूनन्यानपिविस
र्जयेत पुत्रधारादिकान्सर्वाननिःसंगोयतिवद्भवेत स्वजनाश्चततःसर्वेस्नेहमात्रविवर्जिताः स्व
स्वस्थानानिगच्छेयुःग्रहस्थमनसोपिवा स्थितितत्रेवतेकुर्युःप्रेतकाएवकौतुके प्रातर्होमादिकंत
त्रकुर्यात्सस्नेहवर्जितः समासितेततेत्यादिमंत्रादग्निरुपास्थितिं कृत्वायातोन्नायतेवातयोरन्यतरे
णवा त्रिवारमंत्रतःस्वीयमग्निमारोपयेद्विजः पदानविघनेवह्निः श्रौतःस्मार्तोपिलौकिकः
अथवावातदाहोमंकृत्वाकुर्यात्स्वरोपरि उदरेस्वेसमारोप्यवह्नीनचिन्वानतोद्विजः एवमारोपि
ततत्रमाविवीतस्मरेत्पुनः ततोगत्वाजलाभ्याशंप्रातःसंध्यामुपास्यच नाभिदघ्नजलेस्थित्वाज
पन्मंत्रानमूंस्ततः प्राङ्मुखःप्रारुह्यबाहुःमत्रंइमंतस्मरेद्विवा इत्यादिवचस्तेनेनहृच्चकेस्ताभिति

था

३२२

नववाकाम्यथोपुत्रेषणायाइतिवाजयेत् एतदेतेनसङ्कीर्तनयाहइतित्रयतःपुमान् त्रिंशन्नयस्तमेपद्ये

वेमेधममध्योत्तरस्वैरेः आतुरस्यतुसंन्यासेप्रेषमात्रेहिकेवले नयाह्वादिनचान्यंस्यानजलमध्यो

दिसर्पणे प्रेषवक्तुमशक्तश्चेतवाचासौमनसैवहि प्रेषंकुर्यात्स्वयंधीरोमरणासमुपस्थिते आ

तुराणांतुसंन्यासेनविधिर्नैवचक्रिया मानसाह्वार्चिकाह्वापिप्रेषाद्देवात्रजायते ततंत्यजेद्दियोः

विप्रःकृत्वासंन्यासमात्मवान् कालांतरेयवासयोब्रह्मलोकेसगच्छति संन्यस्तमितियोब्रूयात्प्रा

णैःकंठगतैरपि सहर्षमंडलेभित्वाब्रह्मलोकमहीयते ब्रह्मणामरणेतेनब्रह्मणासहधर्मवा

न् महाभूतलयेप्राप्तेपरंब्रह्माधिगच्छति त्रिंशत्परान्त्रिंशदपरान्त्रिंशच्चपरतःपरान् सद्यःसं

न्यसनादेवनरकात्त्रायतेपितॄन् कुलानांचशतेपूर्वेऽप्यपरेचशतत्रयं एतस्मात्सङ्कटेलोकेसंन्या

सात्स्वकुलप्रियः न्यासस्त्यागइतिप्रोक्तःसम्यङ्न्यस्तचेदृश सर्वथासर्वदासर्वंसर्वत्रत्यजनं

स्मृतं नञ्ञमाख्यपरेहंसेजघन्यमपरंत्वहि परोहंसइतिज्ञानात्द्विजस्त्वभ्नियतेयदि पुत्राद्यैर

थवातस्यसंस्कारःपरिकीर्त्यते संपाटयेत्रथेचित्रेविमानेचापिनिर्मले आंदोलिकाचशिबिका

वाविस्तीर्णमण्डलश्चैव वादित्रनृत्यघोषेचजयशब्दंचकारयेत् महादेवस्यविष्णोर्वाभक्त्याय

स्तस्यमन्त्रसेव स्नाताःकुङ्कुमलवमनात्तदुत्तचंदनचर्चिताः तांबूलवदनाःसर्वेस्त्रियाणांहर्षमागताः

धूपयेच्चमकुर्मधुः नीराजतेः सकर्पूरैः ४

आ॰ पु॰ हरिद्राचूर्णकुंकुमाद्यैः फलैर्नानाविधैरपि सुगंधैः सुमनःसंघैरन्योन्यकरसंस्थितैः वसंतोत्सववत् कु
३२२ र्युरुत्सवं विभवे सति गृहाश्च राजमार्गाश्च सर्वतः परिमार्जिताः सिक्ताश्चंदनकर्पूरवारिनिर्गतपां
शवः पंचामृतेन तद्देहं स्नापयेत् शिववित्सुवत् पुष्पैर्जलैः सुगंधैश्च लेपयेच्चंदनादिभिः अलं
कुर्यात्तु मालाभिः सर्वतः प्रतिमामिव चंदनागुरुकर्पूरैर्धूपैश्च नीराजयेदपि सत्याश्च सर्वसंप्रोक्ता
यने सम्यगलंकृते देववद्राजवच्चैनं वेदघोषैश्च संयुते निःसारयेयुः संस्थानात्तु वनादिस्थान
कं प्रति पुण्यहृद्ये वने गत्वा निर्जने वा वनस्पतौ देवालये यवा गोष्ठे महानद्यास्तटे यवा अन्यत्र वा
शुभे देशे मलास्यादिविवर्जिते पुंप्रमाणं खनेद्भूमिं प्रणवत्वर्गलीकृतो पठेयुः खनितास्य
व्याहृतीरसकृत्ततः सप्तव्याहृतिभिः खातं संप्रोक्ष्याथ द्विजोत्तमः दर्भासनं प्रकुर्वीत प्रणवेन
न भुवस्तले सावित्र्यातत्र देहं प्रक्षाल्य मलवर्जितं पौरुषेणापि सूक्तेन स्नापयेत् विष्णुबुद्धि
तः गंधमाल्यादिभिश्चैव तद्वलं कुर्याद्यथापुरा विष्णुर्हव्यं रक्षस्वेति मंत्रमुच्चार्य निक्षिपेत्
खाते तस्मिन् ततो दंडमर्पयेद्दक्षिणे करे त्रिधाकृत्वा भवेद्दंडं आत्तस्य न विद्यते संपाद्यंतत
दास्ययोदयात्संन्यासधर्मवित् अमनामत्रतो विद्वान् इदं विष्णुर्विचक्रमे इमं इत्यादिकमं
त्रं जपेत् हृदयदेशतः ब्रह्मध्ये पौरुषं सूक्तं ब्रह्मजज्ञानमादि मूर्धनि भूमिर्भूम्निमगादित्यमंत्र

तोहंठमघमना भियातमर्द्धनिमध्येचमेधावीब्राह्मणोत्तमः उच्चारयंतिॐकारंव्याहृतिस्त्रद्विजोत्त
माः अवटंपरयेपुस्तेपापाणोस्त्रमदाहठे एवम्मृगालादयोयहतभक्तपेयुर्नततथा कुर्युरेवनचे
देवकुर्भिक्त्वाटिपजापते सन्यासिनोनकोप्येषसंस्कारःपरिकीर्तितः कन्हणामनुमुनायस्मात्तभ
वेदभ्युदयःसदा मनुवायोप्पकरणेनततस्तेथवसंस्मृतः देहःपरमहंसस्यदेयःछित्वात्रखंड
शः भत्नेभ्यवृत्तिचेढ्ढेतिविरक्तेनपरेनथा ततःपरमहंसस्यमरणान्तद्विकारणे अन्येषांचव
र्णिनांतेनमरणेयःसमर्वदा कुटिकाचदयोदासाःमरणेयाश्चवाद्विजैः राहापरमहंसस्य
नैवकार्यःकथंचन अस्मिन्दग्धेमदग्यासुराशिषःप्राणिसंश्रयाः भक्तितेभक्तितालहवनस्मा
त्तेश्वरयेत्सदा अग्निनाग्निरितिप्रोच्यमस्यांतकुतिचापरे पठनमंत्रेद्विसंशरणंस्वात्तेतस्मिन्द्विजो
त्तमः प्रहृष्टवदनाःसर्वेशोकलेशविवर्जिताः विवाहायकत्सवेयहत्ततदेवव्यवस्थिताः कु
र्युःप्रदक्षिणंजहतनमस्काराश्चशक्तितः अवटस्योपरिस्थाप्यदेवालयमथापिवा अश्वत्थ
वावटंवापिशास्यचान्यवनस्पति बेल्ववीमप्रतिमांतत्रलिंगंवाशैवमेवहि आदित्यंवागणे
शंवाभवानींवाप्रियंतथा प्रतिष्ठाप्यचमज्जांचतत्रकुर्युःमहाधिपः किंबहूक्तातथाकुर्यु
र्यथाकालांतरेपिच मलास्याटिपतेनास्यमुपरिष्ठान्नकथंचन प्रेतसदर्शनात्स्पर्शाद्धुद्विर्याजा

श्रा·पु·
३२४
324

यतेन्यूणां नतां कुर्युः परे विप्राः स्पर्शदर्शनसम्भवं ज्ञात्वा स्नानं च कुर्वीरन् शुचित्वनिवारणं परं तत्स्ना
न संभूत तीर्थं तत्तुल्यं मनीषिणः कुर्युर्वाप्यथवा नैव स्नानं स्वेच्छावशादिह प्राणनिर्गमनादूर्ध्वं प्रति
मा वैष्णवी तस्मा देहः परमहंसस्य जीवन् विष्णुरूपः स्वयं अत एव पुराणज्ञा एवमाहुर्मनीषिणः ।
वैष्णवी प्रतिमा दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वैव दण्डिनं प्रणिपातमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो ।
वा मूर्खः पण्डित एव वा काषायदण्डमात्रेण यतिः पूज्यो द्विजैः सदा ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च शक्रो
लोकपसंयुतः वस्वाद्याश्च गणाः सर्वे यतिदेहे वसन्ति हि पूजिते पूजिता याते सर्व एव सरोत्त
माः भवन्ति च तिरस्कारात् सर्वेऽपि च तिरस्कृताः भिक्षुर्यत्र च तत्रापि विष्णुरूपधरो हरिः नित्य
तिष्ठति सर्वात्मा स्वदेहे स्वचक्रधृक् यत्किंचित् क्रियते ह्यस्य जनैर्वै तैः शुभाशुभं दीयते च वा
त्रदानादि मदयान्तु रूपोत्तमे यतीनां च गुरुः शास्ता शास्ता राजाऽन्तरात्मना इह प्रच्छन्नपापानां ।
शास्ता वैवस्वतो यमः एवं विज्ञाय सततं कर्मणा मनसा गिरा अमङ्गलं यथा पापं कुर्युः पुण्य ।
र्थिनो जनाः यतिमात्रस्य किं भूयः परहंसस्य सर्वदा जीवतोऽपि मृतस्यात्र स्वयं ब्रह्मि मभीप्सताः त
तोऽस्य मरणे न स्यात् नाशौचं नोदकक्रिया न वृत्तप्राशने ज्यातिः स्पर्शनादि कदाचन पदे पदे
श्वमेधस्य फलेन दहनेऽभवेत् स्पर्शने दर्शने विप्राः स्पर्शदर्शनसंभव यतीनां परहंसानाम्

२७

नमसा वचसापि च प्रेषे स्यात् खननं त्वेनत् अन्येषां दहनं भवेत् सर्वकर्मनिवृत्तस्य परहंसस्य सर्वदा यतेर्न द
हनं कार्यं नाशौचं नोदकक्रिया येवं हि ते महात्मानः इष्टाचैव च हर्षितः अश्वमेधफलं तेषां द्विजानां
स्यात्तत्क्षणात्क्षणे अनुगच्छेति ये दाने वहति च खननेति च श्रयंति च ते सर्वे सदा स्नाताः प्रकीर्तिताः ।
यतीनां नैव संस्कारो नैव पिंडोदकक्रिया अहन्येकादशे प्राप्ते पुत्रः कुर्याद्दिवार्वणं विष्णुनामसमु
च्चार्य स्वपितुः स्नेहवर्जितः संकल्पविधिना यद्वत् विवाहादि यथा भवेत्तथा पुत्रादन्ये प्रकुर्वीरन् ज्ञात
यो ज्ञातयोपि वा नारायणबलिं सर्वे पुरुषोत्तमतुष्टये द्वादशे दिवसे प्राप्ते पुत्रोपि च तथैव सः पार्व
णं प्रतिदायाद्या ये चान्ये च द्विजातयः कृत्वा विष्णोर्महापूजां पायसं च निवेदयेत् भूर्भुवः स्वरिति
प्रोक्ते जुहुयात् पायसं पुनः संस्कृतं त्वघनैवेद्यं ब्राह्मणेषु निवेदयेत् यतीन् गृहस्थान् साधून्वा गृही
त्वा द्वादशावरान् आराध्य गंधपुष्पाद्यैर्मंत्रैर्द्वादशनामभिः संपूज्य भोजयित्वा च वासांसि विविधा
नि च यतिपात्रं प्रदेयानि गृहिभ्यो दक्षिणामपि त्रयोदशे पतीं कृत्वा मात्माज्ञे विजितेंद्रियं संपा
दयेद् भावे हि यतीनामत्र सर्वथा एकोपि यदि लभेत यतिः परमहंसकः तदा गृहस्थं धर्मज्ञं उ
त्तमं सर्वसंमतं विष्णुबुध्या समभ्यर्च्य पाययेन्मविधानतः दद्यात् पुरुषसूक्तेन धूपादिकमनुक्रमा
त् वस्त्रालंकरणादीनि यथाशक्त्या तथास्तिकः उच्छिष्टसन्निधौ दर्भान्नास्तीर्याग्नेर्मनोरमैः चतुर्वि

धेभ्यो भूतेभ्यो वलिं व्याहृतिभिर्हरेत् प्रत्येकं त्रिरुक्तिभिः पश्चात् मिलिताभिः स्वधा पुनः विभवाभावतो ह्य
त्रयतयस्त्र त्रयोदश विप्रा वा विभवे स्याप्यानात्र किंचिद्विधीयते यावन्तो वसनादीनां दाने शक्तिर्हि वि
द्यते तावन्तः समसंख्या वा भोज्याः प्रथममेव हि अनंतानभोजयेत् पश्चात् स्पष्टैरन्नैस्तु सादरं सर्वभो
ज्यैर्यथाशक्ति दद्यात् देवात्र दक्षिणाः एवं यः कुरुते विद्वान् नारायणवलिं द्विजः अभीष्टमर्थमाप्नोति
जीवन्नत्र न संशयः विष्णुलोकं स गच्छेत स्वकीयैः पूर्वजैः सह एवं परमहंसस्य संस्कारस्तु मयेरि
तः आतुरस्य प्रसंगेन प्रोक्तं तन्मतः शृणु कुटीचको वहूदको हंसो वापि यदा भवेत् यतिः प
रमहंसाख्यं श्राद्धहोमादिकं तदा न कुर्यादातुरो यद्वत् प्रैषमात्रात् प्रपूरयेत् संन्यासं न ह्यदृतेपि ह
र्षयुः सदैव हि प्रैषमात्रेण विद्वांसः परं वैराग्यमाश्रिताः अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेति कीर्तयेत् ।
मंत्रमथोत्तमैः शब्दैः प्रत्येकं व्याहृतित्रयात् त्रिः कृत्वाञ्जलिस्तु संपूर्य स्वांजलिं ह्युत्तरां दिशं प्राचीं वा प्र
जेद्विद्वान् यथाजातवपुर्नरः यज्ञोपवीतं सशिखं मन्त्रैस्तोयांजलिं स्थितं अप्सु भूमौ विसृजेद्वा त
तो गच्छेद्दण्डसंयुतः नग्नो भूत्वा विरक्तो वा गृहमेकं परिग्रहेत् पंचभूतात्मके दण्डं त्रिदण्डं वा परिग्र
हेत् ब्रह्मचर्याद्गृहाद्वापि वनाद्वा प्रव्रजेद्द्विजः यज्ञोपवीतं पूर्वेण दंडेन सह हंसकः भूः स्वाहे
ति च मंत्रेण जुहुयादप्सु सादरं स्त्रियो वापि वेश्यो वा संन्यसेत्तु वा यदा तदा अनामन्त्र्य व्रजेद्व

दंडादिपरिवर्जितः जडोन्मत्तपिशाचांतोनग्नोविद्वानिवस्वयं विद्वानवाप्ययवाविद्वानपरंवैराग्यमाश्रितः ना
नायोगाश्रमेतत्रैयेलिंगधारणमिष्यते वेत्सवंधारयेल्लिंगंविप्रस्तुवनचापरः प्रार्थयेनापिनाध्वर्युरे
नेयातेदिगंवरं कौपीनादिनग्रहीयादध्वर्युप्रार्थनांविना संन्यासीततएवस्यात्अनाहृजिह्वयोर
पि क्षत्रियोवापिवैश्योवासंन्यासीऋषभादिवत वीरमार्गेणदेहंस्वंत्यजेदेवाविचारयन् अभीतः
सर्वतोगच्छत्शवाग्निजलदष्ट्रितः आनिपातेशरीरस्यवीरमार्गोयमीरितः वुद्धिःसर्वंजलेचवह्नौवा
पिवपुःक्षिपेत् अन्नोदकपरित्यागात् अथवासततेगतेः एकस्यामेवदिशपात्मदेहंधीरःपरित्य
जेत् आहादिश्रेषपर्यंतमक्षत्वामननैसेवहि संकल्पपरमंप्राप्तोविरागंसर्वपूर्णतः स्त्रीस्वशूद्रादिरपिप्रा
यःकुर्यात्स्त्यागंतथासदा कुर्युरभ्यागतेतेनुसदासर्वंविदेहिन स्वदेहनाशहेतत्रकेकिमपेत्रद्विजातयः
यदाविप्रःपरोहंसोभूयात्नग्रउदङ्मुखः शिखायज्ञोपवीतादिरहितःपरितोव्रजेत् अध्वर्युस्ततो
गत्वादंडवत्प्रणिपत्यतं प्रार्थयेत्तंकराभ्यांतत्पादौधृत्वामर्इमहः वेदवित्भगवान्विप्रःसर्वदेव
वपुर्यतः ततोवपुरिदंत्यक्तुंनत्वमर्हसिधर्मवित् अपितेनवपुर्विप्रकिमुलोकस्यतद्धृतः परिकी
र्येकेयवितेविनाशायसिवुद्धिमान् आत्मनःश्रवणंकृत्वामननंध्यानमेवच साक्षात्कारंहिसंपाद्यप
श्चात्कृतयघसितं गुरुस्त्वयाचिरंकालंसेवितोव्रह्मवित्तमः अनुज्ञापितवानमांसवहुशोयिनिवार

आ॰
पु॰
३२८
३२८

णं गर्वाज्ञां तत एव त्वं ऋर्णात्मज्ञानहेतुकां इत्यादिवचनैर्भरिमं आर्य्यं द्विजसत्तमः इत्यात् दंडयादिकं त
स्मै तिष्ठन् तिष्ठेति कीर्तयन् दत्तं दंडं ऋजुं सौम्यं सत्वचं वैणवं द्विजः इंद्रस्योत्यादिमंत्रेण गृहीत्वा प्रण
वेन तु दोरकौपीनवासांसि प्रणम्य गुरुमादरात् सेवेत तं यथान्यायं आत्मविद्यां लभते अधिकार
प्रसंगात्ते संन्यासविधिरितः एवं परमहंसस्य स्वरूपं वक्ष्यामि अधुना दधानो वैणवं दंडं सौम्यं सर्वांगि लक्ष
णं शिखायज्ञोपवीताभ्यां रहितो विकसन्मुखः कौपीनयुगलं कंथां तद्वत् शीतनिवारणीं भिक्षाटनाय
शाटीं वस्त्रखंडं वापि खंडितं अलाबुं दारुपात्रं वा वैणवं मृन्मयं च वा वहन् कुर्वन् शौचादिकार्या
र्थं कार्यवर्जितः न पाणिपादचपलो न वाग्भेदादिचापलः गच्छन् विलोकयेद् भूमिं युगमात्रं पुरः सदा
आसीनो नासिकांतं तु पुस्तकं वा विलोकयेत् शून्यागारे देवगृहे वल्मीके तृणकूटके वृक्षमूले कु
लालस्य शालायामग्निहोत्रके पुलिनेषु नदीनां वा गिरीणां कंदरादिषु कोटरेषु तरूणां वा स्थंडिले
निष्कुटे पि वा निवसन् निरतो नित्यं सदा शौचपरायणः भिक्षार्थं च व्रजेत् ग्रामं प्रीतिमान् निर्जने सदा
प्रादक्षिण्येन भिक्षायां गृहान् संव्रजेत् सदा उदरं वापि पाणिं वा पात्रं कृत्वा यथापरे यथौषधं तथैवान्नम
श्नात्येष सर्वस्य न निंदति न च स्तौति कमप्येष कदाचन अलाभे वापि लाभे वा भिक्षायाः एकरूपभाक् अ॑ समप्रोक्तेपि
सम्पन्नो विकारं नाधिगच्छति सुखादिषु समो नित्यं उपकार्यपकारिणोः न स्थूलो न कृशश्चायमाहा

रेणकविंद्रवेन केशश्मश्रुनखानां च कृन्तेद्वपनेसदा ऋतुसंधिषुवर्षासुकृन्तेद्वानवापिसः आ
षाढ्यांपौर्णमास्यां च कृन्तेव्याससज्जनं कृष्णद्वैपायनंपैलवैशंपायननामकं जैमिनिंचसुमंतं
चस्रजयेत्व्यासपंचकं कृष्णंचवासुदेवंचसंकर्षणमथापरं प्रद्युम्नमनिरुद्धंचस्रजयेत्कृष्णपंच
कं शंकरंविष्णुपंचपद्मनाभंतथैवच हस्तामलकनामानंतोटकाख्यंचपंचकं आचार्यपंचकंप्रायःस्र
जयेत्शंकरेमते गुरुंचपरमंतद्वत्आत्मनःपरमेष्ठिनं गोविंदंगौडनामानंस्रजयेत्गुरुपंचकं आ
त्मानंमंतरात्मानंज्ञानात्मानंपरात्मकं आनंदात्मानमित्येतत्स्रजयेदात्मपंचकं आग्नेयादिविदिक्
स्थानस्रजयेत्चतुरोसमन् गणनाथंतथादुर्गांदेवींचैवसरस्वती क्षेत्रपालंमहेशानंसर्वारिष्ट
विनाशकान् आत्माचार्यगुरुव्यासपंचकानिचतुष्टये सर्वादीनांदिशांमध्येकथितंकृष्णपंचकं
सनंदनंचसनकंकुमारंचसुजातकं सनत्संदादिकंकृष्णपंचकात्परितोचयेत् नरनारायणौकृष्ण
पंचकात्पुरतःस्थितौ ब्रह्मादित्रयमस्यैवपृष्ठतस्तुसमर्चयेत शेषान्देवान्मुनीन्सर्वान्यथायोगंप्रस्र
जयेत् नरनारायणाग्रस्थंनारदंमुनिसत्तमं एवंसंपूज्य[illegible]वसन्तिमासौसौचतुरोपिवा वर्षाकालेमही
वांस्थिरजंगमदेहिभिः निरंतरंसमाकीर्णांलक्षकोट्यादिसंख्यया तेषांरक्षार्थमेषोपिवसत्येकत्र
सर्वदा नहिंसतिकमप्येषस्थिरजंगमदेहिनां वदत्यसत्यंनैवायंनचचौर्यंकरोतिसः तृणस्यापिच

आ॰पु॰ ३२० प्रा॰ण॰२ नारीषुग्राम्यधर्मेणपाजिन कामेनपरिग्रहीयात्भवेद्वापरिग्रहः तयासामपिकीचेष्टांनकुर्यात्मलय
न्नच नियमोस्ययथाशक्तिदेवनारायणादिकान्कुर्वाणःशोधंचस्वात्मनोवसरेमति वेदान्तश्रवणंस्ना
नेत्रिसंध्यादौतथैवच गुरुभक्तियथाप्राह्वर्षाकालातिरेकतः एकत्रचवसेत्रैवतत्ररागादिविवर्जितःअ
327 लाभेनविषादीस्यात्लाभश्चैनंनहर्षयेत् समःशत्रौचमित्रेचतथामानापमानयोः आत्मवत्सर्वभूता
नोकर्मणामनसागिरा अनुकूलेहिकुर्वाणःप्रतिकूलेनचाचरेत् हिरण्यादीनिवस्त्रानिवधःनहन्या
नोरमाः विश्वात्मनसानित्यंभावयेत्संस्मरेच्चवा विण्मूत्रसम्भवोदेहोमलभांडोविनिर्मितः कामाय
नेकरोगाणांसर्वावस्थास्वनश्वरः किमर्थंवहसेगर्वंमस्यदेहस्यसर्वदा अहंब्रह्मेतिवाक्यार्थस्एवा
नोगुरुवाक्यतः मननेचनयाध्यानेकुर्यादात्मावबोधनं यावत्साक्षात्कारोनोमायंज्ञायतेतेनसर्वगः ओं
कारमपितावज्जपेत्शक्त्यनुसारतः प्राणावायविरोधेनमंत्रानन्यांश्चसंत्यजेत् आरोहस्त्रैवयाः
नेचनचकिंचित्परिग्रहेत् यावत्तानभवेद्देहत्यागोत्रवसनादिना स्वीकुर्वीतावदेवायंनाधिकंतुक
दाचन संध्यात्रयेसमाधिस्थोनकुर्यात्सविनाशनं जीवात्मनोरिहैक्यैनस्वात्मनोब्रह्मबोधनात् क
स्यापिनैवकुर्वीतसद्दत्तदोषकीर्तनं आत्मनोधिकवुध्यावामानंसर्वविनाशनं कर्मणामनसा
वाचाविद्याधर्मस्वयंकृतं परेभ्यःप्रकटंनैवकुर्याद्दंभादिकंसदा ऊहज्ञानेनकस्यापिपक्षंचैवन

दूषयेत् अभिलाषं च कुत्रापि सर्वे कुर्यान्न धीयतः दुःखे द्वेषं च तद्वत्तन्न कुर्याद्विंसासाधने मैथुनेच्छां चैव
वायं कुर्यात्स्वप्नेपि कुत्रचित् कर्मणा मनसा वाचा भूतद्रोहं कदापि न द्वेषात्ततः स्वर्णादिनगृह्णीया
त्कदाचन अनात्मभूते देहादावात्मबुद्धिं च वर्जयेत् सुखप्राप्तौ प्रहर्षं च वर्जयेत्सर्वदा यतिः दुःख
प्राप्तौ विषादं न जजेत्सर्वं मदीरिते च्छूद्राणामसहिष्णुत्वं न कुर्यात् देहिनामिह अहंमानं च देहे स्व
ममत्वं वसनादिषु नैव कुर्वीत मेधावी त्वेम भिक्षुर्द्विजात्मनः अनृतं वचनं तद्वन्मानं संविष
येरपि लोकरंजनमख्यांश्च त्यजेत्सर्वात्मना यतिः विण्मूत्रकूणपैस्तुल्यं शरीरं स्वं विलोकयत्
नस्तुतिर्न नमस्कारो निःस्वधाकार एव च चलाचलनिकेतस्तु यतिर्यादृच्छिको भवेत् न चाहं न प्रकु
र्वीत न कस्यापि विवर्जनं मंत्रांश्च न जपेत्तैव ध्यानं कुर्वीत कस्यचित् आत्मनो व्यतिरिक्तस्य नापि
चोपासनं यतिः लब्धं न स्यान किंचित्स्यात् व्यापारेषु यतेः सदा अलब्धं च न किंचित्तु बालवत्स
मदर्शिनः आत्मनो व्यतिरिक्तेन वेदनेनाप्यभेदवत् प्रयोजनं किमस्य विद्यते समदर्शिनः अहं त्वम
देमित्यादिभेदोप्यस्य न विद्यते सर्वेषामात्मभूते यत् आश्रयेण विवर्जितं ब्रह्म तत्तन स्थितिर्हेतुः
स्यात् अस्य नित्यं महात्मनः स्वर्णादीनि वस्तूनि स्वर्णं च विशेषतः एतानि न स्पृशेन्न कुर्यान्न च ग्रहं पोत्नैवपा
स्पर्शनात्पुल्कसस्तस्य चंडालो दर्शनादपि आत्महा च भवेद्देवनत्परिग्रहतः सदा आत्मन्यग्रहते सर्वेनिह

श्री·पु·
३२८
328
एति

तस्माच्चराचरं सर्वं तपोयतः सूत्रात्मा सर्वेषामिह देहिनां शांतसर्वेंद्रियः शांतमानसो वृतसूत्रः उ
पवीतं शिखां तद्वत् ज्ञानमेव दधीत वै यस्माद्ब्रह्मोपनिषदि स्मृयतेन्यत्र चेदृशं इदं स्यादेवताः
सर्वाः हृदि स्प्राणाः प्रतिष्ठतः हृदि ज्योतिः परं तद्वत् त्रिवृत्सूत्रमिदं स्मृतं यज्ञोपवीतं चैतन्यं
हृदि तिष्ठन्नतः सा शिखैव यन्तेह कृत्वा वहिः सूत्रं त्यजेद्बुधः यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धार
येत् सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदं तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः येन सर्वमिदं
प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिमान् वहिः सूत्रं त्यजेत् विद्वान् यो
गमुत्तममास्थितः ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः सचेतनः धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचि
र्भवेत् सूत्रमंतर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनां ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते अग्नेरिव शि
खा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा स शिखीत्युच्यते विद्वान् नेतरे केशधारिणः कर्मण्यधिकृता ये वै
दिके ब्राह्मणादयः तैर्विधार्यमिदं सूत्रं क्रियांगं तद्धि वै स्मृतं शिखा ज्ञानमयी यस्य ह्युपवीतं च
तन्मयं ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत्परायणं सर्वदा विधृतं
येन विदुषा स्वात्मबोधतः स विद्वानुपवीती स्यात् यज्ञो यज्ञस्य देहिनां सन्न्यासे पि कृते नैतद्धृतं विधृतं तेन वै
पि च दंडेनैव च दंडित्वं सर्वं ज्ञानेन विना भवेत् यस्मात्परमहंसाख्यो स्मृतिरेव जगौ हि सा ज्ञानदंडो धृतो

येन एकं दृष्टीसदुच्यते काष्ठदंडो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकान्
यस्मादेवं ततो ज्ञानं कर्तव्यं सदात्मना आत्मनो ब्रह्मणो येन भेदधीर्नैव जायते आत्मनो ब्रह्मरूपत्व
म स्फुटतरं कथितं मया तुभ्यं पुनः प्रवक्ष्यामि ज्ञानाद्यस्य हृतिर्भवेत् अविद्यया सदा ग्रस्तं परब्रह्म निकी
र्तितं आनंदात्मस्वरूपं यत् साक्षिचैव सदा स्थितं अद्वयं भेदगंधेन रहितं तत एव हि सर्वदोषविनिर्मु
क्तं निश्चलं गगनोपमं इदमेवाहमात्मास्मी'त्येतन्मे ध्यानकं परं इदमेव स्वयंज्योतिर्मत्तो भेदविवर्जितं
दंडं शिखोपवीते च तथा दंडक एव च न ब्राह्मणो वर्णो वा दंडो मूर्खो मे च कदाचन शर्मा नैदं करस्य सितं
यद्येवमवतिष्ठते कृतकृत्यस्तदा पश्येन्नपरं ब्रह्मात्मरूपतः स्वरूपो यत्तु पश्यंति ध्यानेन तत्परमं पदं चक्षु
र्वेदहीनां ज्योतिः स्वप्रकाशं हृदि स्थितं आत्मनो स्वावगत्यर्थं तत्वपदार्थस्तेनधुना ब्रह्मोपनिषदि प्रोक्ताश्च
वस्थाः कथयाम्यहं निरवस्थाः प्रमानेन आनंदात्मा स्वयंप्रभः मायामयीरवस्थास्ता स्वप्नतुर्ययातिम
र्वदा तासां स्थानानि चैतानि कथितानि मनीषिभिः नाभिश्च हृदयं तद्वत् कंठो मूर्द्धा तथैव च नाभिर्नै ३
नमो दृष्टिस्थाने जागरणे सदा सुप्तिस्तु तुरीयाणां हृदि कंठे च मूर्द्धनि अत्र जागरणे स्वप्ने सुप्तौ चैव
तुरीयके ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च परमात्मा च देवता परमात्मा च तुर्यो वै सर्वदेवादिरूपभाक् कार्यकारण
हीनोयमवाङ्मनसगोचरः आनंदात्मा स्वयंज्योतिः स उक्तो वेदवादिभिः यस्मिन् लोकाः कर्मफलेन लोका

आ॰ पु॰ भेदवर्जिते भेदो वेदास्तथा यज्ञा माताऽपि च पिताऽपि च स्नुषेत्यादिमं माध्यासानस्मुखेऽप्यत्र लोकवत् चंडालः
३२५ २ पौल्कसस्तद्वत् संन्यासी च वनी तथा यत्यादिकोऽयमध्यासो मम नास्ति स्वभावतः अधमस्त्वजमो वाह्मे
नानि करणानि मे दुःखस्यैव सुखस्यापि इहवाऽपि परत्र च सुखं वाप्यथवा दुःखं भेदस्यैव प्रकीर्तितः सं
३२१ सारोऽयमयार्थोऽयं मयि नित्ये न विद्यते एकमेवाद्वितं तद्ब्रह्म परं निर्वाणसंज्ञितं विशुद्धचेतसां नित्यं भाति स्वे
नैव तेजसा ऋषयः पितरो देवास्तथान्येऽपि महौजसः तत्र केपीशते नैव वक्तुं ये देवमहेश्वरे यस्य ज्ञाना
तीते देवसर्वज्ञः कोऽपि कर्हिचित् ऋष्यादीनां भवेन्नैव किंकरो यमनायवत् जगदेशस्तथाज्ञाता ह्यस्मा
भिः कल्पितं द्वयं वस्तुतो नैव नानात्वं द्वैतं पुरुषे विद्यते यतः एक एव स्वयंज्योतिः कूटस्थः काष्ठाग्निवत्सदा
चतुर्विधेषु भूतेषु कार्यकारणरूपिषु सर्वव्यापी यथाकाशो बुद्धेरप्यन्तरः स्थितः अधिष्ठाय च भूतानि
वसत्यव सराज्ञवत् मध्यस्थश्च भूतानां व्यापारानन्नपश्यति विद्वानः केवलो जाद्यलेशेनापि विवर्जितः
चेतनोऽपि पुमात्राय चेतनादिगुणाः सदा स्वभावात्त्रिगुणो यस्मात् भेदगंधविवर्जितः स्वामी सर्वस्य
जगतः सर्वदा योनियामकः एकमेवात्मनो रूपे ऊहते बहुधा च यत् तस्यात्मनोऽत्र विज्ञानं उपायं प्राहुरीह
यो स्वदेहवाऽपि बुद्धिवासरणीं प्रविचिंतयेत् चतुर्मात्रेण योंकारमात्मानमनुतरारणिं मात्रापादाद्यभेदेन
ध्यानेनमथनेन हि अभ्यस्तो तीय मानास्यान्निगूढः प्रकटः सदा अरणीमंथनाद्यद्वत् अग्निः सर्वप्रदा

ह्रकः अविश्वासेन कर्तव्य अविर्भावे निजात्मनः यथा यंत्रादिपीडातः उपायाल्लभ्यते नृभिः तैलादिकं
तथात्मापि तपः सत्यादिसंयुतः आत्मज्ञैर्लभ्यते शश्वत् बुद्धो स्वस्य निजात्मभिः जीवतो परिगृह्याप
मानेदात्मा स्वयंप्रभः संसारे वर्त्तते ज्ञातो जीवो जीवः प्रजायते ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् सृजते संहर
त्यपि जाग्रत्स्वप्नेन यथा जीवः सृजत्यत्ति च सर्वदा अजीवतातदा तस्य जीवस्यास्य भविष्यति आनंदा
त्मानमात्मा स्थं यदायमवलोकयेत् यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनंदत्वं च जीवस्यैवं
ज्ञात्वा मुच्यते बुधः सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवस्थिते आत्मविद्यातपोमूलं जीवो ज्ञात्वा विमु
च्यते मनसो निग्रहो नित्यं नान्यथा जन्मकोटिभिः एतत्तेभ्यन्तचिंहृक्रमहं वक्ष्यामि तच्छृणु मनो हि
द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च अशुद्धं कामसंहितं शुद्धं कामविवर्जितं मन एव मनुष्याणां कारणं
बंधमोक्षयोः बंधाय विषयासक्तं मोक्षे निर्विषयं स्मृतं यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ।
ततो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा निरस्तविषयासंगं सन्निरुद्धं मनो हृदि यदायात्यात्मनो ।
भावं तदा तत्परमं पदं यथा स्वमेद्वयाभ्यासात् स्पंदते मायया मनः तथात्र ग्रहणाभ्यासात् स्पंदते माय
या मनः अद्वये च द्वयाभ्यासे मनः स्वेनेन संशयः अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावेन तद्ग्रहे अमनस्ताय
दा तस्य मनसस्तु हृदीदृशे अकल्पनमजं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ब्रह्मज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते

आ.प्र. सुषुप्तिवद्यदातस्मात्मनस्तातदाभवेत् केचिदेवंसमिच्छंतिनयुक्तंतद्विभेदतः निगृहीतस्यमनसोनिर्विक
२२० ल्पस्यधीमतः प्रचारोजागरेनैवसुषुप्तेनोऽन्यतस्तमः लीयतेहिसुषुप्तेचनिगृहीतंनलीयते तदेवंनि
र्भयंब्रह्मज्ञानालोकंसमंततः अजमनिद्रमस्वप्नमनामकमरूपकं सकृद्विभातंसर्वज्ञंसुषुप्तेनचतादृ
330 शं अमनस्तांगतेचित्तेमाप्यायंभरितपुण्यतः सर्वाभिलाषविगतःसर्वचिंतासमुत्थितः सुप्रशांतः
सकृज्ज्योतिःसमाधिरचलोऽभयः ग्रहोनास्मिनेवोत्सर्गश्चित्तंवाकस्यचिद्भवेत् आत्मसंकलनादात्माय
द्यनिश्चलतांगतः आत्मरूपंभवेच्चित्तंनयातिसमतांगतं तदासमाधिरेषस्यात्अमनस्ताभवोम
हान् वेदांतोदितसंगूढोहस्पतेगुरुवक्त्रतः अस्पर्शयोगनामायंदुर्दर्शःसर्वयोगिभिः योगिनो
भय बिभ्यतिह्यस्मादभयेभयदर्शिनः ज्ञात्वैधवस्तुरूपंतत्तन्नलभेनेकदाचन अलब्ध्वांतरमात्मानंवदंतिस्वा
वबोधतः अमनस्तांसुनिर्जल्पामजल्पामपिसर्वदा अपकारणमेतेषांप्रयमेभ्योऽतिदर्शने पश्चा
न्नानाविधाप्रज्ञानज्ञन्यामानवर्जिता आत्मासर्वेषुभूतेषुसर्वभेदविवर्जितः चिदानंदवपुस्त्वेकर
तीदंनोपपद्यते जन्मादीनांसुखादीनांव्यवस्थायाश्चदर्शनात् पुरुषास्ततएवैतेभिन्नाःसर्वशरीर
गाः एकाप्रकृतिरित्यादिसूत्रेत्तोतेननोबहु मुक्तोविनाशमायातिएकस्तावबहुधाततः ध्रुयामि
स्यंप्रकाएवैरूपांतरमयापिवा मनःप्रयातिकेनैतदात्मतादात्म्यमाव्रजेत् इत्यादिकंभयंहृद्याम

ह्यमनस्तामक्षतं अनुभयचतोहमिंविद्यायाश्चवशंगताः योगिनः पंडितंमन्याभक्तवतस्यासधाः
रिणः ह्यत्वतज्ञानरहितोह्यश्मवन्निश्चलाश्मपि आनंदात्मानमभयेसर्वदाहृदयेस्थितं स्वीयं
लभतेनैवजनेयद्वद्धांशुःकरेनिधिं सर्पस्तत्रसदात्मानज्ञानहीनेचकेचन पश्यतःसुखविज्ञानस्व
न्याएवंवदंतिहि ध्यानात्अपिचतेमोहं अमनस्त्वंवदंतिहि मनसोनिग्रहायत्तं अभयंसर्वयोगिनां
दुःखक्षयप्रबोधश्चाप्यक्षयाशांतिरेवच यतस्ततोमनोरोधःसर्वेषामपिसंमतः जेतव्यंमनएवादौस्वा
त्मनःक्षेममिच्छता जयतस्यवदंत्येवदुर्जेयस्यापिचेतसः उत्सेकउदधेर्यद्वत् कुशाग्रेणैवबिंदुनाः
मनसोनिग्रहस्तद्वत्भवेदपरिखेदतः राजिस्वनःसमुत्सेकःउदधेरेवमत्रसः सागरस्यपुराकल्लोल
लोलैःकटिनीकृते अण्डानिटिट्टिभःकश्चित्टिट्टिभीभिर्विवारितः मुमोचगर्वमापन्नःकदर्थीकृ
तःसागरे टिट्टिभीमेवमाहाथमाभयंतेस्तुभामिनि हरेयदिममांडानिसागरोमोहगर्वितः तदा
हंमदमज्जनंकरिष्यामितनोदकं सागरेपथ्यमेसम्यक्भयतःक्षीणवर्चसं एवमज्ञानमोहेषाः
अशक्तंवर्जयेतिच कुसमर्थःकुवानेचउन्माकावाकामपारमत् एवमज्ञाममुमोचाण्डानांडानिसटि
हिभः तत्रवजाययासार्द्धं आहारार्थंकाचिद्गतः एवमज्ञागतेतस्मिन्टिट्टिभजाययासह समु
द्रःस्फुतवान्सःसन्जहारांडानितस्याः गिरिप्रवरकल्लोलात्प्रहसन्निवमानसः गृहीत्वाच

श्रा॰ पु॰ ३३८ तदंडानि टिट्टिभस्य स्मरति पतिः विचारयदिदं चित्ते जानानः परमेश्वरं स्थावरजंगमाः सर्वे परमेश्व
रभृतयः ततो त्र कस्य किं वा स्यात्कदा केन कथं च वा न ज्ञायते यतस्तस्य मायालोकेति दुर्घटा ततो दे
शस्य को नाम तथा मित्राणि कानि वा कः कालः का च वा शक्तिः तच्च को वेत्ति टिट्टिभः न निश्चितं
मया यस्मात्तस्मादंडानि तस्य वै समग्राणि कुत्र देशे स्थापयिष्यामि पक्षिणः इति संचिंत्य संस्थाप्य ता
न्यंडानि महोदधिः देशे सुरक्षितेन गर्हेन यथा सर्वमवस्थितः शरीरे जगाम यावत्तद्देशं जायया स
ह टिट्टिभः स हि पुत्राणामंडानि जलधेस्तटे अपहृतानि संरक्तनयनः क्रोधमूर्छितः समुद्रशोष
णायैव सञ्चक्रे निश्चयं तदा टिट्टिभी ताह पं हृत्वा स्वपतिं हितकारिणं उवाच वचनं सम्यक् जाया
युक्तिमनिंदितं कुत्र चाल मंडजः स्वल्पकश्चायं सरितां पतिः तेन सार्द्धं कथं वैरं करोषि न्यायवर्जितः १
मैत्री चापि विवादो वा तुल्ययोरेव कीर्तितः समुद्रेण कथं तुल्यस्त्वं भवत्यंडजात्र हि दैर्घ्यो हि भवतो
देहः षोडशांगुलमानतः हस्तमात्रे च पत्राणामायामो द्वादशांगुलः चरतां हंत समं पादयुग्मेन व
र्तितं तु ज चंचुः कुशाग्रसदृशी यत्तौ च मण्डलौ तव द्वादशांगुलसमानो वीरयित्वा समाविद इ
तोधिको न तद्देशो वा ह्यो वाप्यंतरो पि वा कालः सदैव कृपत्तनिर्यन्नो निगतस्य हि देवदैत्यम
नुष्यादौ कालो वैषम्यकारणः मित्राणि नैव तेऽस्यानि मां विना दीनमानसां धनानामायाति १

२ 331

लब्धव्यापारा न भवंति हि अमित्राण्यपि मित्राणि न तेन दर्पिपदिणः वाणमात्रेपि चाकाशे गंतुं शक्नोभ
वान्नहि जन्मनादिहि भल्लब्धं तु भवानयोऽज्ञाधम समुद्रस्यास्य देशो ये लक्षयोजनमानतः अर्वाक
तीरे परे तद्वन्नहि लक्ष्ममिति कीर्तितः अधस्ताच्चाभवोपावनत्नावन्मानमदीरितं अयं सहारकाले ऽ
स्मिन् त्रिलोकीमखिलामपि आप्लावयति कल्लोलैः कल्पद्रुवमहासरः यावंति भूमौ भूतानि तावं
त्यंबुमहोदधौ वसंति सर्वदा तस्मिन् रत्नानि विविधानि च अस्य मित्राणि देवाश्च मनयो पितया
धनाः अयं पद्धतिर्देवानां मनुजानां च सर्वदा रत्नजातमशेषं च जातः साक्षान्महेश्वरात् मैनाका
द्यामहाशैलाश्चानेकशतयोजनाः शक्राद्भीतास्त्वसंभीतास्त्वनेनावारिराशिना इत्थं तमात्मनः सर्वं
समुद्रस्य च चिंतय व्यर्थं विरोधमाकार्षी रात्मनो नाशकारणं हनुमत्वच्चरीं ह्रस्वी नामोर्व्यादिर्होऽज त
वनाशाद्दिदानीमां माहव्यादीन दर्शिनी इत्यादि वक्तृ शाः प्राह टिट्टिभिं टिट्टिभस्तदा क्रोधसंरक्तनय
नेनस्फुरद्रोमकूपकं ज्ञात्वा सटिट्टिभी वाक्यं टिट्टिभः कृतनिश्चयः इदं वचनमाहैनां तां त्रिपदेन्य
मयागतो संपत्काले मित्राणि संति कोटिसहस्रशः आपत्काले यत्तन्मित्रं तन्मित्रं परिकीर्तितं व्यस
ने समनुप्राप्ते यो येत्यजति देहभाक् स तस्य शत्रुर्विज्ञेयो ह्यपि जापास्तनादिकाः पुण्यवापप्यथवापा
येहृत्खेवाङ्ः स्वमेव वा निश्चितं यो निवर्तेत तन्मित्रमिति कीर्तितं आत्मनो यस्मनो दर्शनयः प्राज्ञो

आ॰
पु॰
३३२

332

वहुः भाषते व्यसने समनुप्राप्ते सत्तशत्रुसमो मतः आत्मनो भ्युदयाकांक्षी मित्रं शत्रुस्वरूपिणं निह
न्यमयमं हन्यात् साक्षात् शत्रुं ततः परं अतस्त्वं मित्ररूपापि शत्रुवत् प्रतिभाषसे अवध्यास्त्रीति मत्वा
हे न करोम्यघपातकं अपि सप्तपदे मित्रं वदं त्वत्र विपश्चितः त्वया सह चिरंकाले स्थितो हं स्वस्थमानसः
करिष्यामि कथं द्रोहं स्त्रियो मित्रस्य तेधुना ततो याहि त्वमेतस्मात् स्थानादन्यत्र माचिरं एक एव स्वी
यैर्गणैः शोषयिष्यामि सागरं चञ्चुपक्षद्वयेनापि संगृह्यास्य जलं वहि अचिरेणैव कर्त्ताहं अंध रूपं पयो
निधिं एवमुक्त्वा ततो जायामुत्सृज्य चैनमल्पया समुद्रशोषणाया सोद्यतः टिट्टिभस्तदा समुद्रशो
षणे तस्य निश्चयं वीक्ष्य सा तदा पतिव्रता महाभाग्या तेनैव सह देवाकरोत्स्वयं टिट्टिभि टिट्टिभश्चोभौ दिवा
रात्रौ च सर्वदा समुद्रशोषणोपायं कुर्वाते श्रमवर्जितौ चंचुद्वयेन यत् स्वल्पं नीरमादाय सागरात् ग — गङ्गा ५
छतो माहता देवतें नीरमुपक्षिपति तोनत्यापि जले गत्वा गत्वाप्यनेकशः नीरमादाय तद्भूमौ क्षिप
तस्तावनेकधा एवं प्रहतो तो वीक्ष्य टिट्टिभिट्टिभस्ततः टिट्टिभाश्च परे प्रोचुस्तस्यास्तस्य निवारणे
वाक्यं वक्तुं विनीतौ च प्रोचतुः टिट्टिभानिति सागरं शोषयिष्यावः सर्वथा चात्र पक्षिणः मित्रता चे
त् सहाय त्वं कुर्वन्तस्य विनाशने अद्यैवं वः स्वनीडानि व्रजं तत्र चयथागतं एवमुक्ते तथा सर्वे टि
ट्टिभाश्च क्रुधयमे समुद्रशोषणे यहात् सर्वमेतो समुद्यतौ अण्डजाश्च वमेवैते नानाभेदाः समागताः ३३२

सर्वएवसमुद्रस्यशोषणेपक्षिणोयत्नाः त्रिलोकीम्पर्यटन्कोपिस्वेच्छयानारदोमुनिः पक्षिणस्तान्त्रि
शीघ्र्याथबहुधाचन्यवारयत् निवारितापयदानेवचक्रुरवाग्निशीर्षैः स्वगाः ततोपायमवोचैतान्गरुड
स्यागमंप्रति गतेषुतेषुगरुडआगतोभयवर्द्धनः तस्यदर्शनमात्रेणसागरोतीवविह्वलः भीत्या
वैटिट्टिभस्याथप्रददौदंडानितान्निजः एवंखेदेनरहितः पुरुषोपिमनोजये कुर्वीतटिट्टिभोयद्वत्
समुद्रस्यविशोषणे निश्चयेनकृतेपुंसोदैवास्तस्यसहायिनः भवंतिटिट्टिभस्याभूत्सहायोगरुडोयथा
पुण्येकर्मणिसाहाय्यंप्राप्याः सर्वेपिकुर्वते रामस्यवानरायद्वत्स्वदारानयनेतिवित्ततः उद्यमः साहसंधै
र्यंबलंबुद्धिः पराक्रमः षडेतेयस्यतिष्ठंतिसस्सर्वंप्राप्नुयात्पुमान् अभूतंवायथावासाल्येउपक्रांतंनसंत्य
जेत् कार्यंयथापदंसिंहः एष्टनोनिदधातिन कालकूटंहरस्तद्वत्समुद्रोवडवानले कूर्मोभूमिंचखं
सततंदधात्येवापरित्यजेत् इत्यादिचिंतयित्वायेनिग्रहेमनसः पुमान् प्रवृत्तोननिवर्त्ततेमरणे
नैविसंकटे उपायेननिगृह्णीयात्विक्षिप्तंकामभोगयोः सुप्रसन्नंलयेचैवयथाकामोलयस्तथा
दुःखंसर्वमनुस्मृत्यकामभोगान्निवर्त्तयेत् अजंसर्वमनुस्मृत्यजातंनैवतुपश्यति लयेसंबोधयेच्चित्तं
विक्षिप्तंशमयेत्पुनः सकषायंविजानीयात्समप्राप्तंनचालयेत् नास्वादयेत्सुखंतत्रनिःसंगःप्रज्ञया
भवेत् निश्चलंनिश्चरच्चित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः यदानलीयतेचित्तंनचविक्षिप्यतेपुनः आलिंग

आ॰पु॰ ३२२
333

न मनो भासे निष्पन्नं वधनात तदा स्वच्छं शीतं सुनिर्वाणं अकंप्यं सुखमुत्तमं तावदेव निरोद्धव्यं हृदि यावत्क्षयं व्र
जेत् क्षयोपि मनसः सर्वं ममताभाववर्जितः एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं शास्त्रज्ञं मनीषिभिः ध्यानं चैतत्फलं तद्धत्
नातोन्यत्र विद्यते धिके शास्त्राणामभ्यासतो नित्यं वाग्मित्वमधिकं भवेत् दुरःकं वादिशोपक्षेनेत स्मादधिकं परं
इदं विज्ञाय मेधावी सत्यग्रंथेषु सुखी भवेत् ज्ञानोपि सुखदो न स्यात् शेषो ग्रंथस्य विस्तरः मनसो निग्रहं हि
त्वा तस्मात्कार्यः स एव हि दानमिज्या तपः शौचं तीर्थं वेदाः श्रुतं तथा अशांतमनसः पुंसः सर्वमेतन्निरर्थकं
मनोनिरोधतः सर्वलोकद्वयफलं भवेत् अभंनिरोधेन विना न किंचिदपि लभ्यते मोक्षार्थिना यदा सम्य
क् निरुद्धं तन्मनो भवेत् अचिंत्यं ब्रह्म मनसा न चिंत्यं विषयाः पथा मनसा त्र यतोऽचिंत्यं न चिंत्यं ते न जंतुभिः
न चिंत्या विषयास्ते वै मनसा तु मुमुक्षुभिः शत्रुमित्रादिसंजातपक्षपातविवर्जितः अनायासात्तु मानेष
ब्रह्म संपद्यते तदा मनसा च विशेषेण भाव एव विशेषकं अविशेषात्मभावेन सतो भावो भविष्यति अवि
विशेषे हि यत्तज्ज्ञाने मनसा परमं पदं तदेव निष्कलं ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म संपद्यते ध्रुवं निर्विकल्प
मनंते च हेतुदृष्टांतवर्जिते अप्रमेयमनादेयं यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः तस्मिन्नात्मनि विज्ञाते चित्ते च विलयं
वं २ गते एमनतो विमात्रस्य निर्मनस्कस्य योगिनः न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वै मु
क्त इत्येषा परमार्थता एवं रूपं विजानाति स्थानत्रयविलक्षणं स्थानत्रयच्युतेस्तस्य पुनर्जन्म न विद्यते ३२२

एवंचेतज्ज्ञायतेपुंसावेदवाक्यंगुरोःसदा मंतव्यएकएवात्माजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्थानत्रयव्यतीतोयोवर्त्त
तेसर्वदेहिनां स्थानत्रयव्यतीतं तस्मज्ज्ञातोसोपितथाभवेत् स्थानत्रयव्यतीतस्यपुनर्जन्मनविद्यते ए
कएववहिभिन्नात्माभिन्नेभिन्नेव्यवस्थितः एकधावहुधाचैवदृश्यतेजलचन्द्रवत् अथचेतज्ज्ञायतेपुंसा
सर्वभेदविवर्जितः वहुत्वेजीवतत्वेलग्नेयुक्तितोनाशमाव्रजेत् युक्तिरेषाविभोस्तस्यविज्ञानेपरमात्म
नः घटसंवृतमाकाशंनीयमानेघटेयथा घटोनीयेतनाकाशंदेशाद्देशांतरंप्रति एवंदेहस्यगमने
ह्यात्मादेहेनसंवृतः नक्वचित्प्रयात्यन्यदेहदेशान्तरंव्रजेत् घटवद्विविधाकारोभिद्यमानःपुनःपु
नः भेदंस्वस्यनजानातिजीवोजानातितंसदा आत्मनोनैवभिन्नोयंजीवोनानाविधोपिवा तेनदेहात्म
नोभेदोनतस्यापिनकश्चन आत्माह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः घटादाविवसंघातैर्जातेवे
दनिदर्शने घटादिषुप्रलीनेषुघटाकाशादयोयथा आकाशेप्रलीयंतेतेनतद्वज्जीवाःसर्वात्मनि यथै
कस्मिन्घटाकाशेरजोधूमादिभिर्युते नसर्वेसंप्रयुज्यंतेतद्वज्जीवाःसुखादिभिः रूपकार्यसमाख्या
श्चभिद्यंतेतत्रतत्रवैयथा आकाशस्यनभेदोस्तितद्वज्जीवेषुनिर्णयः आकाशस्यघटाकाशोविकारावय
वौयथा नैवात्मनःसदाजीवोविकारावयवौतथा यथाभवतिवालानांगगनंमलिनंमले यथाभव
त्यवुद्धानांआत्मापिमलिनोमलैः मरणेसंभवेचैवगत्यागमनयोरपि स्थितसर्वशरीरेषुआकाशा

अस्पंदमानं चित्तस्यात नाभासमजं तथा ७

आ.पु. नविलक्षणः यत एव ततो भिन्नस्यात्मनो भिन्न इव वा न कश्चिज्जायते जीवो देहसंभवजन्नियतः जातो।
३२४ मृत इति प्रोक्तो व्यपदेशो हि यथैव तु स्वप्नो मायामयो वापि जीवो वापि च कृत्रिमः जायते म्रियते यद्वत्
मृतिजन्मविवर्जितः एवं जीवा अमी सर्वे मृतिजन्मविवर्जिताः जायन्ते च म्रियन्ते च भान्ति हि स्वावलो।
किताः जन्मादिके ततो जीवः कोपि नैव प्रयाति हि किन्तु चित्तं तथाभूतं दर्शयेत् मरणादिकं एवं जीवाः
सदा ज्ञेया जन्मादिपरिवर्जिताः चित्तयोगात्तथाभूता दृश्यन्ते तत्तथात्मकाः ऋजुवक्रादिकाभासो
ह्यलातस्पन्दितो यथा ग्रहणग्राहकाभासं मनःस्पन्दितं तथा अस्पन्दमानमलातं अनाभासमजं य
था। अलाते स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतोभुवः न ततोन्यत्र निस्पन्दान्नालातं प्रविशन्ति ते अनिर्गता अला
तात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः मनस्यपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः मनःस्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतो
भुवः न ततोन्यत्र निस्पन्दान्मनः प्रविशन्ति ते नरिष्टंगाय यथा शब्दात् मायया नगरं च वै प्रतीयते
तथा सर्वं आत्मनोन्यत् समस्तं ते माया पिशाचतो यस्मात् सती तस्मान्न सा सती शब्दस्यात्मा तु नैव स्या
द्वाङ्मनसगोचरः शब्दो मायाहतो नात्मा स्यात्मानमुपयात्ययं एतन्नाशात्स्वयंज्योतिरेकत्वमुपया
ति हि शब्दं परं ब्रह्म तस्मिन् क्षीणे यदक्षरं तदेकत्वमिति प्रोक्तं सर्वभेदविवर्जितं एकत्वं परमं
ब्रह्मज्ञानकामस्त्वतः पुमान् शब्दब्रह्मपराविद्वान् वराको तगतभ्रमः द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्र ३२४

334

स्मपरं च यत् शाब्दब्रह्मणि निष्णातः परंब्रह्माधिगच्छति शाब्दब्रह्मसमभ्यस्य तज्ज्ञात्वा परे स्मति पलालमि
वधान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः गवामनेकरूपाणां एकरूपं यथा पयः नानाविधानां देहानां एक आ
त्मा तथेरितः अतः सर्वेषु भूतेषु एक आत्मा व्यवस्थितः निरुद्धो नीरमध्यस्थो महानपि यथा घटः म
नसैवमसविज्ञेयः आत्मनः सुखमिच्छता इति सर्वाणि भूतानि मनो मेधा प्रकीर्तितः अहं ब्रह्मेति वि
त ज्ञानेनेत्रं मथनकारणं नवनीतं ततश्चैतद्ध्यानेनात्मानमद्वयं उद्धरेदुद्धरन्नतस्मात् स्वात्मानं भवसागरा
त् निष्क्रियं निष्कलं शान्तं यद्ध्यानेन समश्नुते तद्ब्रह्मात्माहमस्मीति ध्यात्वा त्वां कुर्यात् सदा पुमान् वासुदेव
वत्सलदैवेन ततयत्नेन वेदवादिभिः ज्ञानं तस्य निरूढं च कर्तव्याण्यत्वमेव हि सर्वभूताधिवासो यो
ई यो भूतेषु संस्थोपि सर्वानुग्राहकत्वेन तद्वास्म्यहमद्वयं इति तेम ततविहृत्क्रमनो नियहसंयुत उक्तं
ब्रह्माद्यवक्ष्यामि पुनः स्वकृतपरिते नारायणीयसंज्ञेय महोपनिषदीरिते आत्मप्रबोधसंज्ञेच
शृणु तत्वक्रमादिह येन शर्णामिदं विश्वं यद्ध्यायं सर्वदेहिनां शेते पुरेषु भगवान् पुरुषः पुरुषो
नमः विराड्रूपधरो यस्त्रिलोकान्निखिलानपि संग्रस्य शिशुवत् शेते शेषाख्ये जलमध्यगः
हिरण्यगर्भो भगवान् जीवानां विविवक्षयः वर्तते शयनेनायं तल्पगर्भे यथाशिशुः पश्चैश्वरोत्र
भवान्वैषम्यादिविवर्जितः आविद्याकं ज्ञकः सोयं उक्तो नारायणः पुमान् अकामयत देवोयं सिसृ

आ.पु. तन्निखिलेजगत् प्रजाःसृजयेतिब्रह्माहो कएवव्यवस्थितः संकल्पेनैवजगत्सर्वंसृष्टवान्पुरुषःपरः देवा
३३५ निमांश्चनिखिलान्नानाभावसमन्वितान् ब्रह्माशक्रस्तथादित्याःरुद्राश्चवसवस्तथा विश्वेदेवाश्चसा
335 ध्याश्चतथान्येदेवयोनयः नारायणात्प्रजायंतेसहसर्वैश्चराचरैः वर्तंतेतत्रलीयंतेतस्मिन्नेवमहात्म
नि यतएवंततोदेवएकोनारायणःस्मृतः ब्रह्माविष्णुश्चरुद्रश्चशक्रोन्येदेवताःगणाः आदित्याय
६ श्वेश्वोचयेचान्येदेवयोनयः दिशश्चप्रदिशश्चैव अधश्चोर्ध्वंचमध्यमे महाभूतानिभूतानिस्था
वराणिचराणिच भूतंभव्यंभवत्सर्वंसकालेसदसन्नते यदस्तियच्चनास्तिनतत्सर्वंनारायणात्मकं
पदात्मकेमिदंविश्वंपुमान्नारायणस्ततः विनाशरहितस्तद्वत्प्राणायैःपरिवर्जितः कार्यजातमि
दंसर्वंविकल्पइतिकीर्तितः अज्ञानेकारणंतद्वत्ताभ्यांचपरिवर्जितः माययाजडरूपिण्यासर्वस्व
हिर्विहीनया कालत्रयेपिरहितःसर्वभेदविवर्जितः अस्मान्नारायणाद्देवान्भिन्नःकोपिनवस्तु
तःस्वरूपत्वात् द्वितीयोयोनासीन्नास्तिनभाव्यपि एवंयोवेदपुरुषःसकलात्मासारिथिथियं रुद्रा
भिधोस्वबोधाख्योसोहमस्मीतिरूपिणी यग्रहस्यमनःप्रांतेशरीररथगोचरे इंद्रियाश्वैर्भृशंदां
तैर्गच्छन्विष्णुपदंपरं एवंनारायणस्यात्मविद्यायोवेदवेदवित् तीर्त्वासआपदःसर्वान्प्राप्यभोगां
न्नचेप्सितान् अन्तमस्त्वाब्रह्मलोकंगत्वामोक्षंचविंदति ॐनमोनारायणायेतिमंत्रःसर्वार्थसाधकः

देहिनां निखिलानां सद्विजानां प्रणवादिकः याह्यष्टनारायणज्ञानात् फलेनाहक सकीर्तितं अस्यापि
ज्ञानतो यस्मात्तज्ज्ञायते पुरुषो मना उपायः प्रणवो यद्वन्नारायणगतिप्रति तद्वदष्टाक्षरो ह्येष उपा
यः सर्वदेहिनां अमंत्रं जपेन्नरो नित्यं नारीवा पापमनः क्षये आनन्दात्मानमात्मस्थ्यं पश्येन्नारायणं प
रे किंपुनर्योऽधिकारीस्यात् सर्वपापविवर्जितः सपतमनः जयत्येतन्नरानन्दात्मनमद्वयं इतिनाराय
णीयायाब्रह्मविद्यासमीरिता साक्षान्महोपनिषदि प्रोक्तानाम्नाणउनामतः एवमाहुः पराविप्राविद्वां
सो वेदवादिनः एकोनारायणः पूर्वआसीद्धि स्वजनेपुरा तदाब्रह्मादयोदेवानासंभूतानि एवच
चरस्थिराणि चान्यानि नैव किंचित्तथापरे एकाकी सपुमान्पूर्वो नैवरेमे निरंजनः द्वितीयं ध्यायतस्त
स्य पुरुषस्य महात्मनः त्रयोदशस्वतास्तस्य कन्याचैकाभवत्तदा असंगस्यासतीमायापुर्वत्यासगतः
सतः त्रिधासाकुरुतात्मानं कन्यापुरुषकारिणी अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतेचभामिनी वीक्ष्य
माणः पुमानेकस्तामेतामसतीसुतां आत्मानं बहुधा मेने तद्दृष्ट्वेनमोहितः यथाकन्यातथैवतेत
स्वतास्त्रत्रिधास्थिताः तेषां च कारणान्यत्र पूर्वंसृष्ट्वाच तान्प्रभुः असृजच्च क्रियाशक्तिः तेषां
कार्यं च कारणं पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च पंचकं कारणं प्रोक्तं स्थूलं सूक्ष्मं च मध्यमं
तद्धि विधात्कारणस्य कार्यं च द्विविधं भवेत् क्रियाशक्तिस्तया प्रोक्ता समाणाः इति कीर्तितः कार्यं

आ.पु. ३२६ रूपोत्र भूतानां कारणो वापरस्य च अहंकारो महांश्चित्तं इंद्रियाणि दशैव हि त्रयोदश स्मृता प्रोक्ताः कल्पादु
द्विश्चतुर्दशी हिरण्यगर्भः संप्रोक्तो विभागस्याधिदैवकः अधिभूतं विभागस्य जंगमानि स्थिराणि च
३३६ भूतान्याध्यात्मकश्चाय मत्येकं सर्वदेहिनां कालश्च सर्वभूतानां सृष्टिस्थितिविनाशकृत् पुरुषे
णापरेणायं सृष्टः सर्वस्य हेतुना सृष्टान्तदखिलं विश्वं सत्त्वरूपमुपाश्रितः पुरुषो देवतास्सृष्टिमे
वं नारायणो करोत् केनचिद्धि निमित्तेन क्रोधमाहार्य विश्वकृत् भ्रुकुटीकुटिलात्तस्य लला॰
टात् दीप्ततेजसः कोपाविष्टः स्वयं देवो रुद्रं तमुदपादयत् नीलकंठं लोहितां त्रिनेत्रं शूल॰ ं
धारिणं विभ्रत वीर्येणायस्मात्र न कोप्यस्ति समाप्नुमान् ऐश्वर्यस्य समग्रस्य यशसः श्रियः ज्ञान॰ धर्मस्य
वैराग्ययोश्चैव एवमाश्रयः सत्यस्य ब्रह्मचर्यस्य मनसो निग्रहस्य च तपसश्च समस्तस्य शावरा
घोस्तथैव च अस्मात् देवसमस्तानां देवादीनां शरीरिणां ऐश्वर्याद्याः गुणाः सर्वे जायन्ते गुणराशि
तः अयं समस्तदेवानां मुनीनां च महात्मनां नानाविधास्त्वियासु कथितः परमो गुरुः एतेसं
प्राप्य संहारकाले लोकत्रयीमिमं तूलराशिं यथा वह्निः प्राप्य नाशं व्रजेस्फुटं पुनश्च ध्यानमावि
ष्टो देवः स सर्वहृत्कस्फुटं अनन्तस्य ध्यानयुक्तस्य ललाटात्स्वेदबिन्दवः ब्रह्माण्डजनका आपः शक्रा
भुवनसर्जने अप्सु स्वेदस्वरूपासु वीर्यमवासृजेत् आत्मनायत्परतो वै देवो नारायणः प्रभुः १

वीर्यंतदउमभवत्तत्राहिमंमहात्मना हैमंमनोरमंचित्रेसूर्यकोटिसमप्रभे आउस्यांतरभजत्ब्रह्माभूतानां
मादिमःस्मृतः छेदोव्याहृतिदेवानांहेतुर्योत्रचतुर्मुखः श्रवीपरोनरामव्यवक्तात्तस्तुहमादयः ब्रह्मणोवि
श्वमेतद्दिजानेसर्वंचराचरं एवमेवजगत्सृष्ट्वाह्येकएवसमायया नानाभवदःनानात्वंभेदभ्रममविवं
र्जितः यदेवंशकातेज्ञातेनैवायमधिकारिणा तदानारायणीयोक्तउपायश्चात्रकीर्तितं सहस्रशीर्षमि
त्यादिस्वराद्युतंतमेवहि आश्रित्यैवसहृदयेज्ञानयोत्राधिकारिणा अस्याग्रेयस्यमाहात्म्यमप्यत्रवि
विधंस्मृतं विज्ञानस्यतुकिंभूयोयतोमायालयंव्रजेत् एवंमहोपनिषदिकथितंज्ञानमीरितं आत्म
प्रबोधेकथितंस्पष्टंवक्ष्यामित्वधुना उपायंप्रथमंप्राहुरत्रोयंयस्यलब्धये आत्मावामावुपायोद्वौप्रण
वोष्टाक्षरस्तथा प्रणवोवाचकस्तस्यप्रत्यगानंदरूपिणः अष्टाक्षरोपिनैवैववाच्यवाचकयोर्भिदा अकारस्था
कारस्थम प्युकारोमिलितंत्रयं ॐकारस्तेनसहितोनमोनारायणायच अष्टाक्षरस्तुसंप्रोक्तःसर्वसिद्धिविधायकः
एतयोर्जपतोयोगीजपनात्समुपास्यच ब्रह्मविज्ञानउत्पन्नेसंशयादिविवर्जिते मच्यतेतत्स्वविज्ञापत्र
न्मसंसारबंधनात् यावन्ननिर्गुणंब्रह्ममोक्षालिंवनमद्वयं आविर्भातहृदयेतावत्सगुणंब्रह्मचिंतये
त् सगुणंब्रह्मसंप्रोक्तंविष्णुरुद्रादिभेदतः नानाविधनारदाद्यैरिदमत्यंतमादरात् यज्ज्योतिर्देवकीदेवी
वसुदेवादजीजनत् भौमस्यब्रह्मणोगर्भेदीप्तमग्निमिवारणिः योरश्मौगिरमायसेसविद्यांतापोहषी

आ॰पु॰ ३२० २ 337

महान् सप्रधपुरुषःसाक्षात्विश्वरूपधरोहरिः वेदव्यासेनकथितःशुकेनचमहात्मना नारदाद्यैरनेकैश्च
अन्तनिमित्तवेदिभिः यद्यप्येवसर्वासुर्नीरूपाविभूतयः तथापिमायावशगास्ताविनादेवकीसु
ते कचित्कामःकचित्क्रोधःकचिल्लोभःकचित्परे मदादिकेनक्लेशोस्तिकिंचिदेतत्कदाचन अर्जुन
स्यसखायोयंपांडवानांचदैवतं भ्रातावलभद्रस्यकनिष्ठोमदनस्यच पिताब्रह्मणएवस्तुकृष्णोनिखिलेपिज
गत्त्रये देहेयस्यपरिक्षीणंकौशलंविश्वकर्मणः रूपलावण्यसौभाग्यगुणादिविषयोमहान् गोप्यःका
मात्भयात्कंसोद्वेषाच्चैद्यादयोनृपाः संबंधात्वृष्णयःस्नेहात्पांडवाद्रौपदीतथा नारदाद्याश्चमुनयो
भक्त्यायस्यदिवंगताः वैकुंठंब्रह्मलोकाख्यंयंतोनावर्ततेगताः ब्रह्मणःसहसंन्यासीब्रह्मेवपरमंपदं
सदेवोद्वारकावासोमाथुरोगोपपालकः सजलोजलदोयद्वत्तद्वन्नीलोतिशोभनः इंद्रनीलमणिप्र
ख्यःसूर्यकोटिसमप्रभः आजानुबाहुःसुशिराःकंबुग्रीवोमहाहनुः कर्णांतनयनःसुदीर्घनासार
क्तोष्ठःसुस्मितः सुललाटकपोलश्चसुकर्णोनीलकुंतलः नखदंतसमुद्भूतभाभिर्भर्त्सितचंद्रमाः वि
शालोन्नतवक्षस्कविभ्रपादविराजितः हृतपीलोन्नतकरपादपद्मद्वयांचितः मांसलोगुल्फजान्वंस
कर्पराद्विस्थलेष्वपि कृशोदरोतिपीनांगोवज्रसंहननोयुवा पीनोन्नतमहाशोभ[illegible]नेनविराजितः व
र्तुलाभिःसुदीर्घाभिःस्वंगुलिभिश्चशोभितः करयोःपादयोर्युग्मेशाखाभिरिवपादपः चतुर्भुजउ २३०

दारांगः पीतकौशेयवस्त्रधृक् कांचीगुणसमाबद्धघंटिकामधुरस्वरः अनेकरत्नसंयुक्तं वलयांग
दनूपरः नानांगुलीयसंलग्न रत्नकोटिविराजितः ग्रैवेयेन समं कंठे दधानः कौस्तुभं मणिं हा
रवत्सश्रिमुक्तानां सहितं वनमालया कर्णयोर्दीर्घयोर्देवो बिभ्रत मकरकुंडले मयूरपिच्छस
हस्रांहेमरत्नादिनिर्मिते बिभ्राणो मकुटं तद्वत् तिलकं चातिशोभनं रत्नहेममयी चित्रा स्वर्णा
कारां समस्तर्धनि धम्मिलेनेकपुष्पौघमध्यगो रत्नराजितो विश्वलोकत्रयीनारीमनोनयननंदनः
शंखं चैव गदां चैव पद्मं चक्रं तथैव च दक्षिणाधःकरात् क्रमात् प्रादक्षिण्येन दधत्सदा गोभू
विप्रसंतापार्तिनाशनः आर्तिदः सदा धर्मदेवद्रुहो तद्धनं भूभुजां दैत्यजन्मनां यदा यदा हि धर्म
स्य ग्लानिः स्याद्धि तदा तदा अवतारमसौ कुर्वन् जातो देवकीसुतः एष नारायणः साक्षात्स
वेदेववपुः पुमान् ध्येयः सगुणरूपोऽयं मंत्रयोरधिदैवतं पावन निर्गुणं ब्रह्म भाति चित्ते त्रयो
गिनः सूर्यमंडलमध्यस्थो हृदि पद्मे अथवा पुनः गोकुलादौ च वा वाह्यदेशे तत्र कुर्वीत ब्रह्म
णि पदेवकीपुत्रे ध्यापतो मधुसूदने हृत्पद्मपदे चित्तस्थिते आत्मतया तदा दीपवत् स्वात्मनो भाने
हेतुर्भवति सर्वथा एतत् ध्यानाद्वययोगी सर्वभूतस्थितं हरिं ब्रह्मैककारणं नित्यं शोकमोह
विवर्जितं यत आत्मतया याति शुद्धांतःकरणः पुमान् कृष्णं ध्यायंस्ततो योगी न सीदति कदाचन

द्वैतमद्वैतमेवं स्यात्ज्ञाते द्वैते न चिंतयेत् संसारदर्शिसंसारे दुःखदा दर्शि दुःखदं सर्वाणि पुरुषो भेदं यस्त्वा
त्मनि विलोकयेत् यतो मायामयो ह्यत्र भेदको पि न विद्यते भेदवञ्चततः पश्येत् दुःखं यात्यनिदाह
णं विपरीतदृशी सर्वः क्लेशं लोको धिगच्छति अद्वैते द्वैतदृष्टिश्च विपरीता प्रकीर्तिता मुमुक्षु
स्तेन तस्मात्सद्वैतवत्दर्शिनो भवेत् नैवान्यचिंतरूपोयफलबीजोपमं यतः ततो हृदयपद्मस्य मध्ये भे
दविवर्जिते आनंदात्मन्यद्वैते सर्वबुद्धिप्रकाशके आधारभूते जगतां प्रकाशानां च कारणे ए
वमात्मन्यजानन्न दुःखं किंचिदाव्रजेत् यश्चात्माकथितः प्राज्ञः स एव हि न चापरः प्रज्ञाया
सा प्रतिष्ठा स्यात्जगतो साखिलस्य हि प्रतिष्ठा पत्र संप्रोक्ता न तद्ब्रह्म परिकीर्तितं प्रज्ञाप्रतिष्ठाब्र
ह्मैतत् ततात्मतया यदा तदा सर्वं परित्यज्य देहाद्यात्मधियं पुमान् स्वर्गादिलोकसंस्थानान्
कामान् नानाविधानपि उपभुज्य परं ब्रह्म याति सो ब्रह्मणा सह अत्रैव वा परं ब्रह्म गच्छेत् कुश
लभावनात् यस्मिन् ब्रह्मणि तज्ज्योति रजस्तस्य प्रकाशने आनंदश्च सदैवैकरूपातिशयवर्जि
तः तस्मिन् ब्रह्मणि भगवान् वासुदेवस्वरूपधृक् देवकीनयनानंदः सर्वदानंदनंदनः एवं मया
प्यनेकधाविर्भगवतः मयोच्यते एवं च ज्ञायते बोधो ब्रह्माहमिति योगिनः आत्मप्रबोधोपनिषदु
क्तं ब्रह्म समीरितं कैवल्योपनिषत्प्रोक्तं प्रपञ्चतत्त्वमिहाधुना आश्वलायननामात्र दृष्टवान् यः

स्वयंभुवं ब्रह्माणंसमवाप्यनरः आश्वलायननामा इदंप्रकृतमेधावीब्रह्मविद्यांपृच्छ यामहं जानीये।
भगवन्विद्यांब्रह्मणः श्रेष्ठरूपिणीं सेव्यमानां सदासद्भिर्निगूढांहृदयांबुजे सर्वपापंयया
जेतुरचिरान्नम्य योसौच परात्परं महेशानंपुरुषं यात्यसंशयं एवंपृष्टस्तदा तेनभगवान्
प्रपितामहः तस्मातुवाचयांविद्यांतांवक्ष्याम्यहमयने आस्तिक्यबुद्धिसंयुक्तोगुरुभक्ति
समन्वितः आत्मनोध्यानयोगेनब्रह्मविच्चप्रजायते नकर्मणानप्रजयानधनेनकदाचन।
ब्रह्मज्ञानमिदंकिंतुपरोद्देनैवज्ञायते स्वर्गादप्यधिकंप्रोक्तंआनंदात्मस्वरूपकं स्वप्रका
शात्मकं तेयततप्रयोगिनियतयोमलाः वेदांतज्ञानसंपन्नानिश्चितार्थाः सदैवहि विशुद्धधिषणाः
ब्रह्मलोकेत्रैवनचापरे ब्रह्मलोकेपरायांतिपरंब्रह्मसनातनं ब्रह्मणासहते सर्वेतदाया
तिनचान्यथा योनिमेवंप्रकुर्वीनपुरुषोब्रह्मविज्ञये एकांतेनिर्मलेदेशेसुखमासनमा
श्रितः शौचंयथाविधानेनविधायविगतश्रमः कर्मकृत्वाशिरोग्रीवशरीरंचर्जितास
नः संन्यासीसंनिरुध्यैवसर्ववाह्यांतरेंद्रियं गुरुंस्वभक्तिसहितः प्रणिपत्ययथाविधि हृत्पुं
डरीकेविमलेविचिंत्यार्कादिसंयुतं रागद्वेषादिसंमुक्तंतन्मध्येपिनयेन्मनः अशेष
दुःखसंमुक्तमानंदात्मानमद्वयं अचिंत्यमव्यक्तमजंशिवंमायाविवर्जितं अनंतंवेदजन

केमरणादिविवर्जितं एकं तथा स्वयंज्योतिः सर्वशक्तिसमन्वितं रूपादिरहितं तद्धनतज्ज्ञेयं पर
मेश्वरं एवं चिंतयितुं चेतो यदि शक्तं भवेन्न हि तदेवं चिंतयेदेतत् सगुणं परमेश्वरं उमा भगवती ।
येयं ब्रह्मविद्येति कीर्तिता रूपयौवनसंपन्ना वधूभर्त्रा तत्र सा स्थिता नानाजातिवधूनां हि विभ्र
ता महेश्वरी सर्वशक्तिमयी देवी सर्वतत्त्वमयी तथा यस्याः प्रसादतः सर्वः स्वर्गमोक्षं च गच्छ ।
ति इह लोके सुखं तद्वत् जंतुर्देवादिकोपि वा ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रः शक्राद्याः सर्वदेवताः
कटाक्षपातनाय स्याः भवंति न भवंति च पीनोन्नतस्तनी श्रोणिजघना च कृशोदरी चंद्रानना ।
मीननेत्रा केशभ्रमरमंडिता सर्वांगसुंदरी देवी धैर्यपुंजविनाशिनी कांचीगुणेन चित्रेण
वलयांगदनूपुरैः हारैर्मुक्तादिसंजातैः कंठाभरणैरपि मकुटेनापि चित्रेण कुंडलाद्यैः
सहस्रशः विराजिता स्वनोपम्यरूपा भूषणाभूषणा जननी सर्वजगतो ह्येषा वृषांचित
नी तथा सहितं पुरुषेण तु त्यजितं त्रिगुणाधिके ब्रह्मादीनामभेदनानासर्पभूषणभूषितं द्वीपि
चर्मावृतं तथा स्वतं अथवापि दिगंबरं भस्मोद्धूलितसर्वांगं ब्रह्मणमस्थिमालिनं तथैव चंद्र
खंडेन विराजितजटातटं गंगाधरं स्मेरमुखं गोक्षीरधवलोज्ज्वलं कंदर्पकोटिसदृशं सू
र्यकोटिसमप्रभं सृष्टिस्थित्यंतकारणं सृष्टिस्थित्यंतवर्जितं प्रणेंद्र वदनांभोज सूर्यसोमा

[illegible] वमासीदेवंकंबुग्रीवंशशिमनोहरं आजानुबाहुंपुनःषनागयज्ञोपवीतिनं पद्मासनं
समासीनंनासाग्रन्यस्तलोचनं वामदेवंमहादेवंगुरूणांप्रथमंगुरुं स्वयंज्योतिस्वरूपंतं
आनंदात्मानमद्वयं यतोहिरण्यगर्भोयंविराजोजनकःपुमान् जातःसमस्तदेवानाञ्च
न्येषांचनियामकः नीलकंठममदेवंविश्वेशंपापनाशनं हृदिपद्मेथवास्थैर्येवह्नौवाच
कमंडले कैलाशादिगिरौवापिचिंतयेद्योगमाश्रितः एवंचिंतयतस्तस्ययोगिनोमानसं
स्थिरे यदायातितदासर्वप्रपंचरहितंशिवं प्रपंचकारणंदेवंअवाङ्मनसगोचरं प्रया
तिस्वात्मनोयोगी पुरुषंदिव्यमद्भुतं मनसःस्वात्ममोहस्यपरंतेनविवर्जितं साक्षिणंसर्व
बुद्धीनांबुध्यादिपरिवर्जितं उमासहायोभगवान्सगुणःपरिकीर्तितः निर्गुणश्चसमरा
वाप्यनंततोन्योस्तिकश्चन ब्रह्माविष्णुस्तथारुद्रःशक्रोदेवसमन्वितः अग्निस्सूर्यस्तथा
चन्द्रःकालःसृष्ट्यादिकारणं एकादशेंद्रियाण्यंतःकरणंचचतुर्विधं प्राणपंचमहाभू
तंपंचकेनसमन्वितः दिशश्चप्रदिशस्तद्वतउपरिष्टादधोपिच स्वेदजादीनिभूतानिब्रह्मां
डंचविराड्वपुः विराड्हिरण्यगर्भश्चजीवईश्वरएवचमायातत्कार्यमखिलंवर्तते
महत्त्वंयच्चभूतंयच्चभव्यंतत्सर्वंसमहेश्वरः एकएवयथास्वप्नेपुमानननानावि

आ॰ पु॰ ३४॰ २ 340

धोभवेत् एकएवतथादेवबहुस्नानाविधस्थितः गंधर्वनगरेयद्वत्गगनेतद्विवर्जितः दृश्यते ।
लीयतेचद्दश्यतेप्यवतिष्ठते आनंदात्मनिनिर्भेदएवंभिन्नमिदंजडं अद्वितीयात्मविज्ञाना
नान्यःपंथाविमुक्तये विद्यतेनाप्यभूत्नैवभविष्यतिकदाचन सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूता
निचात्मनि संपश्यन्ब्रह्मपरमंयातिनान्येनहेतुना एवंचेदयमात्मानंपुमानज्ञात्वमरणं कु
यात् अन्यनावाप्रकारेणविजानीयात्तुबुद्धिमान् अधिरारणिमात्मायंदेहंजीवितपद्दि
तः त्रिमात्रेप्रणवेतद्वदुत्तरारणिसंज्ञिते संध्यानेचमनोध्यानंनेत्रंकृत्वाविलोडयेत् एवं
विलोडनात्तस्य आनंदात्माभिधानलः संजातज्ञानरत्नोपिपिपाशान्कामादिनामकान् दे
हेतेषुप्रदग्धेषुस्वयमेकोवतिष्ठते पाशानदहतियोजीवःस्वात्मब्रह्म बोधतः नभिन्नो
ब्रह्मणस्तोयेकिंतुब्रह्मैवकेवलं निगूढमाययास्वस्यशयानःपुरुषोयथा जीवनेप्राप्यकर्मा
णिकुरुतेविविधानिहि कृत्वाचफलमात्मायंभुक्तेजीवःकृतःस्वयं स्वप्नेजागरणेदेहान्गृह्णा
त्नानाविधानपि त्यजंश्चविविधैर्भोगैर्यातिजन्मविवर्जितः सुषुप्तोमूर्छितोभूत्वाविहितेषणावि
वर्जितः आनंदस्वात्मनस्तावत्तंभुंजानोपिनवध्यते मंत्रौषधैर्यथाभ्रदो आत्मानंनैववेत्तिहि मा
ययैवंविमूढोयंवेत्तिकिंचित्त्ससंसृतेः निर्दोषोपियथाकश्चित्दोषवानिवसंगतः मायासंगात्

वप्रतीयते रूपमस्न्यय यथाकाशेरूपंवैत्तिविमोहतः मायास्त्येनयथाजीवेमायाभातीवमायया वि॰
यथामोहंस्वप्नेगच्छत्यमरुठधीः एवमात्मापिसंसारेमोहंगच्छत्यमोहतः शयानःपुरुषोऽङ्गःस्वे ज्ञानपि २
यावन्निद्रान्तयंव्रजेत् यथानथात्रजीवोपियावन्मायान्तयंव्रजेत् यथाप्रबोधयेत्कश्चित्शा॰
यानकरुणाहतः हृदंतवरुहिकादिभंचेतवरुद्धःखितं गुरुस्तथात्मपाविष्टः संसारस्व॰
मपीडितं नापत्रयथुतेकश्चित्बोधयेत्करुणाहतः प्रतिबुद्धोयथास्वात्मनरोऽङ्गःस्वंप्रपश्यति
जीवस्यप्रतिबोधोयोजायतेभाग्ययोगतः सावस्थाऽदुर्लभान्हणेचतुर्थीकस्यचिद्भवेत् स्थू॰
लेसूक्ष्मेतथाज्ञानेपुरत्रयमुदीरितं जीवस्यतत्तुरीयाख्यंनाशमेतिनचान्यथा सारंसारेचरा॰
क्लीनेस्थूलेदेहेसदेवसः कर्मानुसारतस्तद्वद्ग्राह्यग्राह्यजहातिसः जातोबालोयुवावृद्धो
मृतोजातःपुनस्तथा वंभ्रमीत्येषसंसारेघटीयंत्रसमोवशः उच्चावचानयंदेहान्आत्म
ज्ञानविवर्जितः प्राप्नोत्येवाननुभोगांस्तेनाशमेतिपुनःपुमान् तुरीयंप्राप्यतेरूपंयज्जीवेनात्म
नस्तदा आधारभूतेनिर्देशमानेदात्मास्वयंप्रभं सर्वस्यजगतोहेतुंकार्यकारणवर्जितं एत॰
स्मात्जायतेप्राणोमनःकर्मेंद्रियाणिच खवायुर्ज्योतिरापोवैभूमिर्विश्वस्यधारिणी एतस्मा

आ· पु· ३४८

341

तुरीयंगुरवरावमात्मतपासदा आदिशोनिमहात्मानुःशिष्यान्विगतकल्मषान् यन्मरेवस
सर्वात्माविश्वस्यायतनंमहत् सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंनित्यंतदेवत्वंत्वमेवतत् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्या
द्यप्रपंचंयत्प्रकाशते तद्ब्रह्माहमितिज्ञात्वासर्वबंधैःप्रमुच्यते त्रिषुधामसुयद्भोग्यंभोक्ताभो
गश्चयोभवेत् तेभ्योविलक्षणःसाक्षीचिन्मात्रोहंसदाशिवः एवंसद्गुरुणादिष्टंआत्मानं
प्रतिपद्यते अणोरणुतमेतद्वत्महतोपिमहत्तरं मय्येवसकलंजातंमयिसर्वंप्रतिष्ठितं ।
मयिसर्वंलयंयातिविश्वमेतच्चरं सर्वभेदविनिर्मुक्तंतद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहं विश्वरूपंपुराणव
पुरुषंतेजसांनिधिं इंद्रियैःसकलैःसर्वंज्ञानकर्मद्वयात्मकैः प्राणाबुध्यादिभिस्त्यक्तंभ
गवंतंमहेश्वरं सर्वज्ञंहेतुरहितंअवाङ्मनसगोचरं वेदैरनेकैःसंवेद्यंवेदान्तार्थप्रकाश
कं सर्वविद्यागुरुंदेवंप्रपंचेनविवर्जितं भूतभौतिकरूपायमाययासहितोपिच आनंदा
त्मनितिर्दिष्टेनेधास्तोखिलोपिच गंधर्वनगरंयद्वत्अध्वस्तंगगनेमले ततोनकोपिभेदोत्र
भूतोभवन्भाव्यपि एवंज्ञात्वापरंरूपंआनंदात्मानमद्वयं सर्वबुद्धिस्थितंसर्वबुद्धिसाक्षि
णमीश्वरं प्रयातिपुरुषःश्रेष्ठंनित्यंसदसतःपरं सगुणंब्रह्मचेतज्ज्ञात्वानिर्गुणंचअघा
क्रियाम पुरुषोनतदात्मासंज्ञयातस्मैश्रुद्धमानसः किंतन्नित्यजयेदेतेरुद्राध्यायमनिदिते

क्षेः चतुर्थाश्रममाव्रजेत् तत्रापिपावत्तेवस्यात्साक्षात्कारः परात्मनः रुद्राध्यायंजपंस्तावत्
उमानाथंविचिंतयेत् उमासहायंपरमेश्वरंप्रभुंचतुर्भुजंनीलकंठंप्रशांतं ध्यात्वामुनिर्गच्छ
तिभूतयोनिंसमस्तसाक्षिणंतमसःपरस्तात् यथाकालंहिवेदांतश्रवणादीनिसर्वदा कुर्वी
तचतुर्थेभक्त्याँ परमास्तिक्यमाश्रितः एवंहिकुर्वतोनित्यंयतेरत्रप्रबोधनं ब्रह्मोपनिषदाबु
द्धेर्जायतेयद्धिहरिणे श्वेतकेतवेहिसर्वंह्युक्तोयतीनांप्रथमोहिसः विज्ञानवान्परंतत्वंश्वात्मो
पनिषदायिहि तस्माद्दात्मेषविज्ञेयः परहंसेनसर्वदा अस्यमध्येयमाचारोजपेन्योन्यःश्रकी
र्तितः इतितेकथितंसर्वंपृष्टंयद्धित्वयाधुना परंहंसाश्रमंभूयः किमन्यत्श्रोतुमिच्छसि इ
तिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदात्मपूज्यपादशिष्येणशंकरानंदभगवताविरचितउ
पनिषद्रत्नआत्मपुराणगर्भोपनिषत्सारार्थप्रकाशोनामैकादशोध्यायः ॥११॥ रामायनमः
कथाविशारदमाः श्रुत्वाशिष्यः श्रद्धासमन्वितः श्वेतकेतोःकथांश्रोतुंपप्रच्छसगुरुंपुनः भ
गवन्भवताख्यातंहृतएतन्नयस्ययत् ज्ञानंकौषीतकेस्तद्वत्आदित्यस्यमहात्मनः सश्वेता
श्वतरस्यापिकठस्यापिचनितिरेः जाबालादिमुनीशानांयोगसंन्याससंयुतं आख्यानान्यति

आश्व॰
३४२
342

चित्राणिवहूनिविविधानिच श्रुतानितानिसर्वाणि मयानैवदनात्गुरो प्रज्ञानांमनयोयत्रकरु॰
नाक्रांतचेतसः ऊचुर्ब्रह्मात्मविज्ञानंवामदेवः चगर्भगः मीमांसाक्रांतचित्तानां उक्तवानधिकारिणां
करामलकवद्यत्रब्रह्मात्माज्ञायतेन्नृभिः देहादिजडसंघातात्सर्वदैवविलक्षणः श्रवणायत्र
वैराग्यंकामुकस्यापिजायते स्वदेहेन्यशरीरेचवि विकादवधारिते प्रतर्दनस्यागमनेदिवोदासे॰
महात्मनः योद्धुकामस्यवैस्वर्गेविजयश्चास्यधीमतः इंद्रतोपिवरश्चापि ईलेभाणाशरीरिभिः गा
र्ग्यस्यद्विजवर्यस्यसंवादोजानशत्रुणा अश्विभ्यांचतथामैत्रंउक्तं श्चित्रकथाश्रयः यत्प्रसंगात्तत्व
यावेशाख्यिपर्यायेसमीरितः स्त्रीपुंसयोरभिन्नोयैविभिन्नोपिचकत्रचित् दध्यङ्ङाथर्वणोयत्रशाक
स्यापुष्यकारस्कृत् शाकेणनिहतःसाधुरर्थैस्मोस्विजमारयोः कथाजल्पाभिधाप्रोक्तायाज्ञवल्क्या
स्यचद्विजेः वादोस्यापिचतेनैवभभजाजनकेनहि द्विवारंतस्यसंन्यासोमैत्रेय्यास्त्वोपदेशने॰
कारणोप्यपिमीमांसाविप्राणांन्यासिनांतथा नाचिकेतस्यआख्यानंवरैर्नानाविधैर्युतं यजुषां
कृत्स्नानावापिभक्षणात्छेदनादपि वरुणंपितरंतद्वत्भृगोश्चागमनंवहु गंधर्वस्यापिवेनस्यस्या
त्मनोनुभवेरणं समाधिसाधनैस्त्वेनतत्साधनंन्याससंज्ञिते उक्तंपरममैत्रेतत्तत्त्व्याब्रह्मात्मरूपया
जावालेपरमेहंसेब्रह्मणापरिणामंज्ञिते शाखाभेदेपिमन्यासप्रकृएवंसमीरितः योगेनानावि

रागेणकोह्रियः अपियोह्यस्मैतेनादेहंसेचऊर्द्धिकाभिधे शाखाभेदेसमुक्ताः सर्वाणितान्यथर्वण
यकः ब्रह्मोपनिषदिप्रोक्ता विदोविन्यसज्ञके नारायणीयेचतथामहोपनिषदीरितं आत्म
प्रबोधेकैवल्येज्ञानंतत्त्वसमीरितं संवर्तकाद्याः सन्यासेभवतात्रसमीरिताः सर्वसन्यासिनः
सर्वलोकातीतामहाधिपः वैराग्यंतस्यकालश्चसन्यासस्यप्रकीर्त्तितः नानाविधैरुपायैश्च
विरक्तास्याधिकारिणः सन्यासस्यविधिर्न्यासिमरणेसत्क्रियापिच वेषस्तस्यतथाचारः प्र
कीर्त्तितोवहुधात्वया श्वेतकेतुस्तथाचानेसर्वज्ञोयप्रकीर्त्तितः पुराब्रह्मात्मविज्ञानादितित
न्महिमात्रभोः वर्ततेकौतुकंश्रोतुं पतस्याश्चर्यकारणं भवतापरमाहंसाः संवर्ताद्याः प्रकी
र्त्तिताः लोकातीतः श्वेतकेतुस्तेष्वेवसमुदाहृतः सर्वज्ञोयाज्ञताप्राप्तः केनदोषेणधीय
तः केनोपदिष्टश्चगुरुः तस्यज्ञानंचकीर्त्तितं एतत्सर्वंविस्तरतोवक्तव्यंभवतागुरो महा
मास्तिकायुक्तायभवंतेसंश्रितायच इत्यसंप्रार्थितस्तेनशिष्येणामिततेजसा गुरुछांदोग्य
कथितांकथामाहाजितेशोभनां श्वेतकेतुः पुराबालः पितृभ्यामुपलालितः अतिक्रांतोप
नयनकालः क्रीडावशंगतः आसीद्दांतस्वभावस्तुल्यो द्वादशवार्षिकः भक्तेकाचित्तभक्ते

आ॰
पु॰
३४२
343

वा बालक्रीडारतो द्विजः भर्त्सयन्बालकानन्यान्वक्रशोपि च ताडयन् स्त्रियो विप्रांश्च पशुवादीन् सेप्र
याति हंतेत यथा वालशवजनं सर्वं दुःखयन्नाशिरिवितः पितुः समीपमगमत्कदाचिद्विनयान्वि
तः आहणिस्तत्र पिता प्राह सुतं तं स्वसमीपगं स्नेहसंभिन्नहृदयः किंचित्क्लेशमुपागतः पुत्र
वाल्यात्सुतस्नेहात् लालितस्त्वं मया तथा मात्रा च तव नेनेमादृशामेतागतो धुना लालनात्तवदृ
बोदोषाः शासनात् वहवो गुणाः शिष्यस्त्रीतनयादीनामिति यत्नमृषा न हि वैरिणी सा च विज्ञे
या माता या लालयेत्सुतं पितापि च यतः पुत्रो लालितो नरकं व्रजेत् आत्रिवर्षं सुतं माता शिक्षये
च ततः पिता तयापि सहितो नित्यं आगर्भाष्टमनेन वा अत ऊर्ध्वं सदाचार्यः शिक्षयेच्च उत्तरवि
त् आषोडशं ततः सर्वे निवर्तन्ते हि यौवने युवानं मित्रवच्चित्ते शिष्यं वा यस्तु तं चवा शिक्षयेन्ने
व दंडेन नीतिरेषा सनातनी मातुः पितुश्च यः शिक्षां आचार्यस्य च नो धधीः गृह्णीयाद्यौवने प्रा
प्ते स क्लेशं याति दारुणं इह राजादिजाभीतिः यमजा परजन्मनि आचार्यपितृमातृणां शिक्षां
तावत्सुदारुणा सत्यामपि च तस्यां सा तस्या अकरणे सुत भवान् द्वादशवर्षीत्र ब्रह्मचर्यविवर्जितः
ब्रह्मबंधुरिवाभाति नास्मत्कुलगतो यथा मतस्त्वं वो यनयनं दुर्लभं त्वं गतो नया लालितो भाव
साम्प्रतं ब्रह्मचर्यं हि जो नम अन्यथा तव दुष्कीर्तिर्नरकाद्दतिदुःखदा भविष्यति ममाप्य च कुः

तथापहं अधीत्यांगैः समं तेषां मीमांसा सविधा पंच वेदांतरहितानां समस्तानां गतः स्वगृहं प्रति
बुद्धिमानहमेवास्मि सर्ववेदांतपारगः अर्थज्ञश्च पिता नैव ममेत्येवं विचिंतयन् पितामेपदि
सर्वज्ञो न ममान्यो न प्रीतिं चात्मनः सुतं संप्रेषयेत्केन ततो यः स्वल्पवेदनः गुरवोपि मम स्वेहं हि कु
र्वंतः सुतादपि अधिकं यत एवास्मात् प्रत्यतिशायवानहं कदाचिद्वक्तुं वेत्तामास्मस्वेहं शायथैः
समं सर्वमेवात्मविज्ञानमस्माभिः कथितं हि ते शिष्युरोगिरसौ यद्वत्तद्धद्वोभजत विषयाप्तु
रा पितृभ्यः स्वस्यतद्वत्सांग्रहं स्वस्य पितुः सदा इति संचिंत्य गर्वेण दोषेणाज्ञत्वमागतः नवव
द्वे पितृपादावागत्य स्वगृहं गतः उच्चासनसमासीन स्तब्धस्तब्धोयमस्थितः ताहर्शतनयं दृष्ट्वा पि
ता प्राह स्वेततनः अनुग्रहाय तस्यापि दोषलेशविवर्जितः स्वेतकेतो भवान्यस्मात्तस्मात्स्तब्धस्त्वा
णुरिवस्थितः वेदवेदार्थवेत्ताहमिति मत्वा महामतः पृष्टवानसि किं तत्त्वं प्रश्नं मे तं गुरून् प्र
ति येनैकेन श्रुतेनस्यात् श्रुतं सर्वं चराचरे अश्रुतं वा मतं तद्वत् अविज्ञातं च धीमता मनसात्र
मतं तस्माद्विज्ञानं च धियापि हि इत्युक्तो दीनगर्वः स्वजनके चाभिवाद्य सः आश्चर्यं परमं प्रा
प्तवानाह वचस्ततः श्रुतेमतेचविज्ञातेप्येकस्मिन्निखिलेकथं अश्रुतं मतं च विज्ञातं भवेदतद्

आ॰प्र॰ ३५४ 355

दधुना ग्रस्तके तेततः प्राह तनयं जनकस्तदा तेजोवन्नात्मकं विश्वं तत्तत्रयस्यापिकारणं दृष्टांतैस्त्रि
भिरेवत्वंसम्यगेवावधारय मृद्रोवापिसुवर्णस्यतैजसस्यायवासुत अपसोचापिपिंडस्यकारण॰
स्यावबोधतः ज्ञातेकार्यंचघटादिस्यात्कटकादितथापरं द्रवीभावात्जलानांचजायतेविविधा
अपि केवलादयपिंडस्यकारणात्वेनलोकतः प्रसिद्धतेन तेचोक्तेस्वच्छेतत्रनिष्ठेतेन अयःपिंडस
मेरुक्त्यात्तृतीयाहिनिदर्शने मृदेतैजसमाप्यंचययाज्ञातात्रकारणं तन्मयंसकलंकार्यंजानी॰
यादविचारयन् एवंतत्वेपरेज्ञाततेजोवन्नात्मकंजगत् ज्ञायतेसकलंपुंसाह्यज्ञातमपिपुत्रकम
ए स्थालीपुलाकनामायंन्यायोक्तोमनीषिभिः एकस्मिन्नसिक्तेचविज्ञातेभांडसंश्रये यकेवाप्यप
वापकेसर्वेहिविदितेभवत् एवंविज्ञायकेचित्तनानामतविबोधनात् संजायतेत्रविज्ञानेए
वमाहुर्विपश्चितः वक्तव्यास्तेभवद्भिस्तहेतद्वृन्मेत्यपेतकथं सबुध्याश्रुतिबुध्यावासंप्रदायव
लेनच पौरुषेयाधियेनाचमन्यंतेविदवादिनः विलवंतेधियोयस्मात्पुरुषाणामव्यवस्थिताः य
तोमहात्माकपिलबुद्धकाणादगोतमाः उपेक्षावुद्धयोदृष्टाःपरस्परविरोधिनः विरोधेनम
माणत्वेनकस्यापीहवादिनः ततस्तद्बुद्धिसंत्यागात् अल्पावुद्धिर्विहेष्यतो संप्रदायायनोनेव॰
कारणंश्रुतिनिर्णये संप्रदायेततःपुंसोवद्धिरेवनचापरं अथचेतसंप्रदायोयन्यायइत्यभिधीयते

घग्येनसंप्रदायः एषगमवेत् अथचेत्तर्कउद्दिष्टोन्यायस्तेकथयंत्विह अनुग्रहकरोयस्मात्प्रमा
नानांतर्कएषसः इतिचेत्तत्रकोनाममानानांनुग्रहईर्यतां प्रमाणांचेत्स्वतोमानंतर्कस्तत्रक
रोतिकं अनुग्रहमतोन्यंवाज्ञेयंचेत्कुरुतेकथं मानानुग्राहकत्वंस्यात्तस्यतत्परमेस्थितं मा
नामानेयतोनित्येस्वरूपाश्रयभेदतः नहान्यस्याकृतिकिंचित्अपरस्यात्रदृश्यते अथचेत्स्या
६१ त्प्रसिद्धंहिअनिष्टस्यात्रकारणं अनुग्रहकरंस्वस्यस्य यत्तद्दिष्टापिच नैतदेवंयतोनात्रल
भ्यतेनियतंत्विदं मेडूकःमक्षिकाग्रासेग्रसेत्सर्पोग्रसेच्चतं प्रसिद्धत्वमप्येतत्किमिदंमाप्रमा
त्वयोः एकस्मिन्विषयेयत्रसन्निपातोद्वयोर्भवेत् समानबलयोस्तत्रप्रसिद्धत्वमप्यते माने
वस्तुनिचामानंसर्वदाचास्यवस्तुनि मानामान्वेचवर्ततेभिन्नयोरेवमानयोः समानमितिविं
ज्ञातेनियतंमतिमारणं मानाभिमानेनाप्यस्यनिरासस्तेनसंभवेत् परतोपियदामानंभवेत्त
र्कस्यकस्तदा अनुग्रहोयतःसोयंन्यायान्मान्यपरोभवेत् अमानस्यनमानत्वंकर्तुंतर्कघातेनच
शक्यंमानस्यतत्रैवसिद्धत्वात्क्रियतेत्रन ज्ञानंप्रतिभवेत्कर्तातदाकोसावितीर्यतां अमानंसं
भवेत्तर्कोज्ञापकोत्रभवेद्यदि तेनज्ञानस्यमेयत्वंस्यात्सदाशुक्तिरूपवत् माननात्तैवतत्तर्कस्यवा

दिनां समतां यतः मानत्वेन प्रमाणाख्यान्यायडम्बरो भविष्यति प्रमाणानि च सर्वाणि सर्ववादिभि
तेन च किं न कस्यापि किंचिन्न तत्र न्याये किमीर्यतां ननु यन्मेयतत्त्वस्य व्यभिचारेण याति हि त
देवमानमित्युक्तेनेतरन्नव्यभिचारियत् एवं चेन्मानमात्रस्य न मेयव्यभिचारिता तथा च पुनरप्ये
तदुक्तं दूषणमायातम् अथ न्यायोऽनुमानं स्यात् नानामानस्वरूपके आगमात्प्रत्यभिज्ञा स्याद
नुमानेन साध्यते व्याप्तिः प्रत्यक्षमित्युक्तमुपमानेन दर्शने सर्वेषां समुदायः स्यात् वाक्ये निगम
नेहि यत् इदमायुष्मतो वाक्यं शतदूषणदुर्धरं व्रजन्त्येतन्न भवेच्चायुर्मम तेऽपि द्वयोरिह न
दास्य दूषणं सर्वं वक्तुं न शक्यते इहान्यदूषणस्यास्य वदाभिन्यायपवेटिने प्रमाणानि
स्पृष्टैवैककार्यकारिणि नान्यथा अन्यथा चेदिहाप्येवं तस्मात्तानि न कुर्वते एवं चेन्मानतां तेषां
अनुमानं विना न हि न चेत्प्रत्यक्षपक्षे वा त्वमानतां सर्वसंमतां साधने चानुमानं चेत्सर्वमानात्मके
कथं भवेन्नत्सर्वमानत्वे तस्य साधनताकृतः वचनेषु च सर्वेषु स्थितेष्वागमताकृतः प्रतिज्ञा
वचनस्यास्य न तद्यत्र विचिन्त्यतां संदिग्धताऽऽगमोक्तेऽभवत्यत्तेऽपि किंचित् नो चेत्स एव नै
वस्याद्वितीयपत्रदूषणं सर्वावयवगं ज्ञेयं व्याप्तौ च द्विजसत्तमैः मीमांसायामत्र एवास्य न्यायो
नैवोपपद्यते वेदवाक्यं विना तस्मान्मध्यपत्ते विशिष्यते श्रुतिबुद्धिलविज्ञेयापदवा २४॥

स्थालीपुलाकवत्तेननसर्वज्ञानमब्रवीत् उपरिष्टाद्दिकापप्रसादउक्तिर्यस्मात्तनाहृशी ततोयं
याच्चविज्ञानात्रज्ज्वाः सर्प्पादिकेभवेत् ज्ञानंतथात्मविज्ञानात्विश्वज्ञानंभवेदिह इत्य
भिप्रायवान्श्वेतकेतुमारुणिरब्रवीत् दृष्टान्तत्रयतोविश्वकारणंब्रह्मकेवलं उपपत्ति
मिमांप्राहकार्य्यस्यासत्वसिद्धये कारणाद्व्यतिरेकेणसर्वंचैवास्तिधीयतः नामधेयमिदंका
र्यवाचैवारभ्यतेयतः कारणाद्व्यतिरेकेणकार्यंतद्वत्प्रतीयते कोवापटगतान्तंतून्पृ
थक्कृत्यापिबुद्धिमान् पटंविलोकयेत्तद्वन्मृद्देहिन्वाघटादिके ततःकारणमेवैकंसत्यंप
तन्मृदादिके कार्यंस्यादनृतंयस्मात्नाममात्रात्प्रतीयते रज्ज्वोपणादिकंयद्वत्रखेवागंध
र्वंपत्तने सत्यप्रतीयतेतद्वत्विकारःकारणेखिलः कार्यकारणरूपेणविक्रियाप्यस्य
पातिचेत् क्षीरंदध्यात्मनोयद्वत्ध्रुवंनाशंचतद्व्रजेत् नहिदध्यात्मतांप्राप्तंक्षीरंनाशवि
वर्जितं एवंवल्भ्यतेयद्वत्मृदघटाद्यात्मतांगता ततोदध्नैवस्यात्क्षीरंसाक्षात्दिका
रणं किंतुक्षीरस्यदध्नस्तत्रस्यापिच्चतस्यच कारणंयच्चयात्तस्यात्तेजोवच्चेस्वरूपिणः
केचित्त्वंवयवत्तेतुलभ्यंतेसर्वदेवहि स्यांतैरेवयवेवस्यात्निमित्तंघटजन्मनि आका

श्रा·यु·
३४६

स्वात्मदेशभिन्नः क्षीरं दध्नस्तथास्मृते घटदोहेयथैवोक्तस्तिंदैनैवलभ्यते दध्यादेवृत्तयाक्षीरेक
दाचिन्नैवलभ्यते मृदेवलभ्यते यद्वत्सर्वत्रैवघटादिषु यासस्यावयवात्तद्वत्तल्लभ्यतेनैवतद्वतो
ततोयत्परिणामिस्यात्क्षीरवत्तत्रकारणं· यच्चतद्दर्शितंतन्नविज्ञेयंकारणंसदा परिणामि
सुवर्णादि भवेच्चक्षीरवद्धितत् लभ्यतेनपुनस्तस्मात्परिणामोनकारणे भेदाभेदौवाका २६
र्यकारणयोः क्वचित् भेदेगवाश्ववद्भिन्नदेशस्यातामभेऽपि भिन्नदेशत्वमुभयोर्वायुभिः क
ल्पनाकृते यस्मान्नगम्यतेसर्वलोकेघटपटादिषु भेदः स्यान्नावगतानेनभेदाभेदौभविष्यति ।
तस्मादभिन्नमेवैतत्कार्यंस्यात्कारणात्सदा सर्पादिकंयथारज्ज्वाः स्वयगात्तुपलब्धितः र
ज्जुतत्वेचविज्ञातेसर्पादिर्नैवलभ्यते यथातथैवकार्याणिहेतुतत्वविनिर्णये ॥ अपरो ।
न्वयिपानाशेअपरोन्तनमाव्रजेत् विपर्ययेनवर्तेतदृष्टोहवधीमतः घटादिकंयथा ।
दृष्टेवकार्याणिहेतुतत्वविनि कार्यमविभक्तेनहेतुना तेजोवत्रात्मकेत्वेतत्कार्यंतेनैवहे
तुना विभागश्चात्मनोन्यत्तजाद्यमेवसमीरितं ततोनैवात्मनायिस्यात्कार्यंनातेनहेतु ।
ना अथात्मनोयस्मात्कार्यत्वेकारणंविद्यतेनवा कारणंनास्तिचेत्तस्यविश्वस्यापिनतद्भवे
त् अथचेदस्तितस्यैतत्कारणंतच्चकीदृशं असच्चेत्कारणंतस्मात्कुतस्तस्मात्ततोजनिः २४१

तदेवास्त्वस्य कारणं अभावः कोपिकस्यापि कारणं नोपपद्यते इदं तेन कथितं सर्वकारणानां विचारणा
ततः सदेवतस्मात् हेतुस्वेदात्मनो भवेत् सत्तापि चेत्परिच्छिन्ना घटवत्सा जडा भवेत् जाड्ये तस्या
अकार्यत्वे एवं स्यादनवस्थितिः चिद्रूपिणी ततः सत्ता सर्वभेदविवर्जिता आत्मनः कारणं सापि भवे
देवं नतु सात्मिका यया सत्ता दिवत्से यद्युक्तं हेतुर्वेलाऽवत् तथात्वे जडता पि स्यात्ततदेवा निवारिता
ततस्त्वपूर्वं कथितं पुनरावर्ततेऽधुना चिदानंदात्मिका सत्ता सर्वभेदविवर्जिता आत्मनः कारणं सेयं
दृष्टव्या हेतुवर्जिता यच्च तत्कारणं तस्य सत्ताआत्मेति गीयते तथा च जायते नात्मकारणेति तिच स्थितं
अजो नित्यश्च भगवान् सर्वकारणकारणः आनंदात्मा स्वयंज्योतिर्निर्भेदः सन्निरीरितः आनंदज्ञान
सत्तानां आत्मनस्त्व पदाभिदा तदा जायं परिच्छेदात् भवेन्नेषा घटादिवत् तथा च पुनरप्येतत् उक्तं ऋषि
णामायतेन सदानंदात्मविज्ञानेन ततो भेदो न कश्चन सदादयस्ततः शब्दः एकार्थाः परिकीर्तिताः पौन
रुक्त्यं न तेषां स्यात् एकार्थत्वप्रदर्शनात् क्रियते सर्वमज्ञाते कृत्स्नास्सर्वज्ञैरिह सत एवात्मनस्तस्मात्त
श्री जीवं आत्मकं जगत् उत्पद्यते यथाकाशात् गंधर्वनगरादिकं चराचरं यथा विभाति न्यकाकारणा
त्मना जगत्यस्मिन् यथा सत्ता भाति सर्वेषु वस्तुषु प्रतिभातापि सा चैवेन भात्यात्मतया त्वं गुरूपदेशस्य

आ॰ पु॰ २४० 347

न्यानोवालानामिवभ्रमिपः संसारस्ततएवायंआविनष्टोऽनुवर्तते आत्मनोमाययाजीवोमाययानाशवर्जनात् द्वैतमसत्तयाभाने माययापिविवर्जिते प्रमानात्मनयादेवगरुत्वाक्यात्प्रपद्यते तदाविश्वमिदंनायंप्रपश्यतिकदाचन गंधर्वनगरंयद्वत्गगनेदोषवर्जिते गगनाज्ञानतोयद्वत्गंधर्वनगरस्थितिः आत्माज्ञानात्तथाविश्वंडतिष्ठतिसदात्मनः गंधर्वनगरंयद्वत्नामध्येयात्प्रतीयते आदावंतेचमध्येचगगनेनैववस्तुतः नामध्येयात्तथाविश्वंवस्तुस्वरूपंप्रतीयते आदावंतेचमध्येचसदानंदात्मनीश्वरे गंधर्वनगरंयद्वत्माययैवप्रतीयते कालत्रयेप्यसन्मध्येकस्यचिद्दोषदर्शिनः आनंदात्मनिसंसारोमाययैवप्रतीयते तथामध्येत्रकस्यापिसर्वदामत्वरूपतः माययारहितोयद्वत्गंधर्वनगरंपरैः गगनेदृश्यमानंचनपश्यतिकदाचन आनंदात्मनिसंसारंदृश्यमानंतथापरैः माययारहितोमुक्तोनपश्यतिकदाचन एकएवयथास्वप्नेवध्यतेचविमुच्यते एकएवतथाजीवोवध्यतेचात्रमुच्यते वंधमोक्षौयथास्वप्नेवियतेनैववस्तुतः तथाजागरणेप्येतौनतौवस्तुदृशासदा वंधमोक्षादिसंसारंयतस्तदेकंप्रपश्यति सत्यंतदेवविज्ञेयंतद्दृश्यमन्यत्तुपुनः यदेततद्रष्टुरूपंस्यात्सत्यंतत्कारणंमतं दृश्यंकार्यमसत्यंस्यात्वाचैवारभ्यतेयतः इत्यभिप्रायवानेषश्वेतकेतुमभाषत सत्यतांचमृदादीनांघटादीनामसत्यतां यथामृदादयःसत्याःस्वकार्यापेक्षयामताः मृदाद्यपेक्षयातद्वत्तत्सत्यात्मनेत्यदीरितः सत्यसत्यःसआत्मा

तो गुरून्नितो गत्वा स स्वकं गृहं यथोचितं विज्ञायात्मानमागच्छ पुनरप्यत्र मा चिरं एवमुक्तः श्वेतके-
तुः पितरं प्रत्यभाषत सर्वथा गुरवो नैवं ज्ञातवन्तो मम मे स्वरं मयि स्निग्धतमाः कस्मान्नोचुर्मह्य
महाधियः तेषां गोप्यतमं नैव विद्यते मयि किंचन यावज्ज्ञानन्ति गुरवस्तावत्तैः सम्यगीरितं पुत्रे-
भ्योऽपि प्रियं तेषामहं शिष्यः समाहितः अतो न गमनेनात्र तेषां मध्येऽत्र विद्यते स्वान्तस्ते भगवन्नु-
ज्ञातो प्राप्य देशमुपागतः अथो पुनरहं गत्वा विश्वासरहितो यथा भगवन्वचनं मह्यं कथयन्त्वाम
नेऽर्पितं यत्ज्ञानादखिलं ज्ञातं अज्ञातं ज्ञायतेऽपि च एवमुक्तः पिता तेन सतामग्रे सरस्वत्या अंगीचका-
र निखिलवक्तुकामः सतत्प्रति आह चेदं श्वेतकेतुं सम्बोधहितं हितः वक्ष्यामि भवताऽद्य हं सो-
मवस्थिय दर्शनं सावधानमना भूत्वा स्मरणगर्वविवर्जितः यदिदं दृश्यते विश्वं नामरूपक्रियात्म-
कं सदसच्छब्दधीगम्यं शब्दबुद्धिसमन्वितं सदेवासीत्पुरा तत्र शब्दबुद्धिविवर्जितं न ततोऽस्य तत्र ज-
गत्सर्वं यदुक्तं ते पुरा मया सत्ते यं भवता ज्ञेया सर्वभेदविवर्जिता चिदानन्दात्मिका नान्या जडापात्र
घटादिषु जडतो हि विभक्तत्वाद्वैजन्म घटादिवत् ततो विलक्षणा सा स्यात्कारणं पात्र कीर्तिता
सूर्योदयात्पुरा यद्वत्तमस्तिष्ठति सर्वतः विश्वोत्पत्तेः पुराप्येतदासीदव्याकृतं विदे यत्र वाचो न वर्तं

उ

आ° यु° ते विषांमनसासह तदेव निर्द्वंद्वं ब्रह्मभागवस्य मम तदा देशकालस्तथावस्तु सदसज्ज्ञानं किंचन आ
३४८ सीन्नैवास्ति नैवेतत् भविता यत्र वस्तुनि हस्तो यथात्र नानात्मा शाखास्कंधादिना भवेत् एकोपि न तथात्मा
यं स्वयं भेदविवर्जितः मत्स्येर्यांगे तरागेदोगवादीनां यथा भवेत् सजातीयाच्च न तथा सति भेदोस्ति कस्य
348 न विजातीयाद्यथा भिन्ना गावाश्वमहिषादयः न तथा कोपि भेदोत्र सति तस्मिन् हि विद्यते स्वसजा
ति विजात्युत्थभेदत्रयविवर्जितं यस्मादेतत्ततः सद्भिः सदेवेति निगद्यते मायायद्यपि तस्मिन्स्या
न्न द्वितीयाकारणे सदा तथापि मायया भावर्जितेन तु वस्तुतः उल्लकस्य यथा रात्रि कल्लकस्य प्रसिद्धितः ॥
सिद्धा त्वत्र तथा माया मायये व प्रसिद्ध्यति सहस्रकरणोद्दत्तत्तमस्तिष्ठति रात्रिषु आनंदात्मनि मायापि
तथा तिष्ठति संस्थितौ नेत्रे विलोक्यमानेस्मिन् उदिते रविमंडले तमो न दृश्यते यद्वत् तद्वन्माया त्र वीक्षणा
त् कालत्रयेपि तमसा स्पृश्यते न दिवाकरः यथा तथा यमात्मापि मायया स्पृश्यते न हि तमो मे यादि
क यद्वत्पुंसां नेत्रनिरोधकं आवरणानि सदाकाशे विमले रविमंडले एवमात्मनि मायेयं सर्वदोष
विवर्जिते बुद्धिरोधं हि कुर्वाणा गीयते तत्र साद्विजैः ततः सदेव भगवानासीज्ज्ञान्यत्तमसादिकम्
न माया त्र यतो नैकावस्तुतो विद्यते न हि एवं व्यवस्थिते तत्त्वे केचिद्ब्रह्म वेदिनः सज्जायाः स्या
न के सत्ता मभि शोचेति पंडिताः एवं वद[illegible] सज्जाकिं [illegible] सतीचवा सतीचेत्सा स्वयं तां ह

मंतः विधिवोधोपिजगतःप्रागवस्थानगच्छति असंस्त्वयंकश्चनामगृह्णीयात्नामेयंतदा परतश्च
दसंख्यातः सत्तास्तासुत्रकाचन सत्तास्तिहेतुसंख्यातायाज्ञातास्तत्रचोत्तिमा अक्षदोषपरिग्रस्ता
वयमध्यप्रकल्पना एकरूपापिसत्तेयंप्रयथवान्रूपिणी आद्यासासत्तयात्कल्पा द्वितीयाच
यवादिभिः चटादिभिःसमानायाज्जगतःप्रागवस्थितिः यत्नातदापराहुःकिंसर्वैरेवघटादिभिः
प्रथमेनामभेदायज्ञापितःसदसत्त्वयोः एकत्रैयंयतोसत्त्वेअस्माभिरिहिकीर्त्यते इत्यादिवहुशो
भेदायेवदंतीहतान्प्रति एकाभइदमेवायपंडितंमन्यरूपिणः असतःकारणात्कार्यसत्स्या
त्तदप्यवाप्यसत् असतःसदभूतपूर्वयदित्वत्रऊतोधुना भवतीतिवदंस्त्वत्रकारणंतत्रियामकं
असतस्त्वसदैवतत्त्वायतेनकदाचन वंध्यापुत्रातरेसंगभवत्कालत्रयेपिन ततःकार्यं
सदेवस्यात्सर्वथासर्ववादिना सतस्त्वनासतोजन्मकथंचिदुपपद्यते ततोविकल्पःसक
लोव्यर्थएवात्रवादिनः अपिसत्तास्वयंसत्ताप्यदाप्नोतितदात्रकिं दूषणंप्रतिवेदीनदूष
९२ णान्यायवेदिनां अपिव्याप्याचविहीनेयडुक्तंदूषणंत्वया इदकाहरणंकुर्यात्पार्थिवोत्र
घटोयदि लोष्टपार्थिवमत्रैतत्तत्कुर्यात्कथंतदा शान्तक्लान्ताइतिप्रोक्तालोके पंडितरूपि

आ॰ पु॰ णी जायते ह्यसतेवात्रनाल्वादेश्चास्य शोधणं सतासतीति विज्ञेयापा ऽसतत्वस्य विभेदतः सतः
भेदादसत्वं च स्यादसतोऽपि केवले अप्यनिष्टं न चास्माकं सत्तायादनमीक्षिते असतः कारण
२७९ स्यास्य सत्ताहेतुत्ववादिनो एवं रूपमसतप्रोक्तं पारंपर्येण थैव हि अनयोरेकरूपत्वे ह्यस्ति भे
३५९ दो महाननयं भावाभावात्मको योयं प्रसिद्धः सर्वदेहिनां विधिप्रत्ययगम्यत्वं यत्वयोत्र नि
गद्यते नाचक्ष्महे वयं तस्य लक्षणं तत्कदाचन अवाङ्मनसगम्यत्वलक्षणेन सतः स्मृते स
र्वलक्षणशून्यत्वं अथ वास्य स्य लक्षणं ततः वेदोक्तरूपे यस्मिन्कुतर्कैरज आक्षिपत् वादि
नो येन वात्रस्युः पांसुलोष्टस्यड्डियः असतेषां वचो नैव स्वीकार्यं वेदवादिभिः किंतु सर्वो
२८ क्तमेवात्र कारसंज्ञिरोदिते असतः कारणात्कार्यं सत्य यस्मान्नैव जायते तस्मात्सदेव विज्ञेयं
ततः कार्यस्य कारणं कार्यं हि ज्ञायते लोके कारणज्ञापनतः सदा सर्वस्य जगतश्चैव तत्तत्का
रणं सत्यकीर्तितं । यथा जगत समग्रेत नस्तृष्टं वस्तु तथा श्रृणु सर्वभेदविहीनं तत्ब्रह्मैकं सम
चिंतयत् बहुधा स्यां प्रजायेय स्वरूपमेव पतस्ततः जन्मनो बहुभावो मे भविष्यति न संशयः मा
यया परिगृहः सत्वं गृहमपि सर्वदा शून्यं विचिंत्य भूतानि पंच तत्सृजेत्क्रमात् एकैकं भू
तं तं प्राप्य एवमेव विचिंत्य च आकाशं च तथा वायुः पंचीकरणकर्माणि उपयुक्तानि तेनाहि वा

मीर्यंते सत्येवंपंचीकरणेशिष्याणांमनमन्त्र[illegible]ते सतेजस्तन्नीराणितांस्तत्रेभूमिशब्दवत् स
ष्ट्वाचतत्तु सर्वत्रब्रह्मातत्तेतत्स्वरूपवत् इदानीमपिसंतायात्तदृष्टिरत्रेतत्तोभवेत् आदौयतस्त्र
यत्वेतदेकमेकस्यकारणे तेजोवन्नात्मकेयस्मात्त्रयमेवहिकाकारिणो बीजानितत्रतानिसो॰
त्रानित्रीणिदेहिनां जरायुजंभूतजातेआदावेवप्रजायते स्वेदजंचतत्तत्वकंउद्भिजंचांडजंपुनः
जलान्तुद्भिजजायंतेभूमिंस्थावरसंचयवत् अंतर्भावंततस्तत्रवर्णयामासतत्त्वकृत् पाराशर्योम
हाभागोव्यासः सत्यवतीसुतः अस्तत्वेहिचतुर्थस्यनिवारयतिनत्प्रभुः नांतर्भावंकरात्यत्रतात्पर्यं
सर्वदर्शिनः अंडजाः पक्षिसर्पाद्या उद्भिजास्थावराअपि शेषाजरायुजाज्ञेयाः सर्वएवापिजंतवः
त्रित्वंबीजेयतस्तस्मात्तेजोवन्नेचतत्स्थिते कारणंसर्वजगतोदृश्यमानास्यदादिभिः कारणा
त्मतयाशर्वंतेजोवन्नेषुदेवता प्रविष्टापिजन्रएवैतत्ततलिंगेदृष्टिमीक्षणे तेजआपश्चान्नदृयदी॰
क्षित्वात्सृष्टिसिद्धये बहुधासांप्रजायेयेत्येवंदृष्टंप्रवर्तते प्रविष्टापितेषांप्रविष्टाजी॰
वरूपतः प्राणानांधारकोयोयंसजीवइतिकथ्यते प्राणापानावुभावेकोव्यानोदानसमानका
न् दधातियःसजीवोयंसंसारफलमोक्षभाक् स्वांगुष्ठेनमितेसर्वदेहिनांहृदयांबुजे नत्रा॰

श्री॰ पु॰ ३५० वि ५

350

तः करणे नित्यं वर्त्तते ज्ञानशक्तिमत् तादात्म्यं तेन योगात्तस्य जीव इति गद्यते नास्य सर्वात्मना नाशः सु
षुप्तावपि विद्यते यतः संस्काररूपेण तज्जागरणे स्फुटं हि कारणात्मनि चैतन्यस्मिन्न अस्य तादात्म्यमिष्य
ते ततो भवति कार्येपि तादात्म्यं नान्तरीयकं ततोन्तःकरणोत्पत्तौ नाशे वा नात्मनः कचित् उत्पत्तिना
शो भवतः सर्वदैवैकरूपिणः यतोन्तःकरणस्यैव जीवस्तत्कारणात्मकः एक एव ततो जीवो विद्व
द्भिः परिपठ्यते अवस्थात्रयहेतूनां वासनानां परिक्षयः अन्तःकरणहेतूनां तदा जीवोपि मुच्यते स
मोह्यमो यथा मूलबीजनाशे ततः क्षये कश्चित्स याति नैवान्ये वटाद्याः तरवस्त्विमे एवं मायास्थितै त
जीवः कश्चिदेवैव विमुच्यते यस्यान्तःकरणस्यायं वासनानां परिक्षयः स्वप्ने यथा भवेद्बद्धो मुक्तश्चैक
स्त्वेयवहि एक एव च जीवात्मा बद्धो मुक्तश्च मायया यथा स्वप्ने तथैवेवं बन्धमुक्ती स्वमगतेन हि एवमा
त्मनि विज्ञाते बन्धमुक्ती न कस्यापि सर्वगोपि यथाकाशः प्रविशेद्धि घटादिषु सर्वगोपि तथात्मा
यं प्रविशेन्मनआदिषु यथा शयानः पुरुषः प्रविष्टोपि कलेवरे विशेषतो जाठरेण प्रवेशमधि
गच्छति तेजोवन्नेषु तद्वत्प्रविष्टापि च देवता जीवात्मना विशेषेण प्रवेशार्थमचिन्तयत् अनेन
स्वात्मरूपेण जीवस्यैव विशेषतः अत्राधुना सृष्टि मनोप्राविशज्जीवरूपतः तेजोवन्नात्मिकाः स
र्वीः इमास्तिस्रोपि देवताः विविधं च तथा [illegible] था नामरूपं द्वयं तेन तदुपायस्त

विश्वं चैवं हि ख्यातो नासहेतुभेद्यपि नामरूपे ततः सर्वं जगदेतद्भविष्यति इति तस्याचत्यमासत्वस्य वचः

नितमथाकरोत् सृष्टिमेवं स्वपुत्राय विज्ञप्तं कारणरूपिणी मोच्यकारणरूपत्वं वक्ते कार्यं स्वसो

वदत् उदाहरणरूपेण वस्त्रादीनां चतुष्टयं सर्वलोहितरूपं अग्नेरेवात्र निश्चितः अपां शुक्लं त

थाकृष्णं पृथिव्याः परिकीर्तितं वह्नौ सूर्ये चन्द्रमसि विद्युत्स्वपि यथा पृथक् रूपत्रयस्य करणाद्‌

द्विर्नोपलभ्यते तथा विश्वमिदं सर्वं रूपत्रयविनिर्मितं न लभ्यते पृथक् यस्मात्तस्मान्मिथ्यो

कीर्त्यते विकारो नामधेयात्मा कारणात्पृथग्यतः वाचैवारभ्यते यस्मात् वस्तुतो नैव विद्यते ततो रू

पत्रयं सत्यं यद्विकारस्य कारणं एवं रूपत्रयं स्पष्टं यद्विकारस्य कारणं सत्यं तदेव नान्यस्मात् कार्यरूप

त्रयं हि यत् एवं ज्ञात्वात्र विद्वांसः पुरा हर्षमुपागताः आहुरेवं हि मिलिताः कश्चिन्नो द्विजसत्त

माः अस्मत्कुले न कोप्यत्र जानन् कारणसत्यतां कार्यस्यासत्यतां चैतत् अविज्ञातं वदिष्यति कारणा

त्पृथग्यस्मात् कार्यं किंचिन्न विद्यते ततः कारणविज्ञानात् सर्वः सर्वज्ञतां व्रजेत् एते रूपत्रयं य

स्मात् ज्ञातवन्तो मनीश्वराः तेजोबन्नस्य तस्यापि कारणं यत् सदद्वयं एवमुक्त्वा पुनः प्राह तनयं स्नेह

संयुतः तदेतत्त्वं विवत्सः सन् मनसो वै समाकर्णि: अदनीयेन निखिलं तेजोबन्नात्मकं यतः अशितं

छा॰
पु॰
३५८
२

351

चनयथापीतंततःसर्वंत्रिधाभवेत् शरीरेसर्वजंतूनांमत्रयाणानसेविनो वाक्प्राणोमनइत्येतत्सूक्ष्मंका
र्यमुदीरितं मज्जास्थितथामांसमध्यमंचप्रकीर्तितं अस्थिमज्जापुरीषंचस्थूलंस्यात्क्रमतस्त्रयम् ते
जोवन्नत्रयस्यापिसूक्ष्मादिपरिभेदतः तेजोमयीहिवाग्युक्ताह्यापोमयोवायुरेवच अनात्मकंमनस्तद्व
त्रइतिपुत्रःप्रयत्नतान् प्रपच्चपुनस्त्रोयमकरोपितरंप्रति विलक्षणमिदंसूक्ष्मंकथंतस्मात्स्थ
वीयसः तेजोवन्नात्मजायेतवाक्प्राणमनआत्मकं पुनरेवततोमांत्वंउपपातिसमन्वितं भगवन्नः
वदयेनाहंअपिच्छामितत्वतः एवमुक्तःपुनस्त्वाहंश्वेतकेतुंसुतंप्रति दधिस्थूलंयथात्रेधातक्र
फेनघृतात्मना मथ्यमानेभवेदेवंअन्नंजठरगंभवेत् एवंयथानिसूक्ष्मोंशोदध्नऊर्ध्वंप्रयातिसः
वाक्प्राणमनसोंशोपितेजोवन्नत्रयंतथा वाक्प्राणमनएतस्मात्सूक्ष्मंस्थूलात्प्रजायते तेजो
वन्नात्मकात्भूयइत्युक्तेसोप्यचोदयत् वाचोयत्तेजसत्वंस्यात्तन्नाम्नवभवेदिह यतःश्लेष्मस
मुद्रेकात्तेजसोभिवेसति नहश्यतेतिविशदावागियंसर्वदेहिनो मनःप्राणेचकेनैतावन्नकार्ये
भविष्यतः यतोनैवान्वयोनात्रव्यतिरेकश्चदृश्यते इत्युक्तआकर्ण्यतेनतस्मैचश्वेतकेतवे अं
त्वयव्यतिरेकौतौदर्शयन्निदमब्रवीत् दिशेंद्रियाणिभूतानिपंचप्राणश्चषोडशः पुरुषस्यक
लाःप्रोक्ताःमनसोहृतयोर्द्विजे : [illegible] तंत्तंय दिवसेदिवसेयातिपुत्र

के भवेत्तस्मात्ततो नीरं पिब यावद्मासमात्रं अत्र प [illegible] नि मा पीस्त्वं तत एव च अन्वयव्यति
रेकौ तौ जानीष्व स्वयमेव हि एवमुक्तेऽततः सोऽपि पक्षमात्रं व्यवर्जयत् अन्नपानं आगत्य पि
तुस्तस्य समीपतः ऋचो यजूंषि सामानि सार्थानि वद पुत्रक एवं पित्रा तेन तनयं प्राह स्वस्य समीपगं
त्वन्नाम मानसं सोऽयं न किंचिच्चिंतयन्नपि प्रतिपेदे अधीतं यत् इमं धस्तियथातथा पितरं तत ए
वायं प्राहाक्रोशेन संयुतः न तानि भवतां हृष्टं मम तात न स्फुरंति ते भाग्यत्तपेययाऽऽसोमं च आर
धितो बहु नष्टं निःफलं जातमधीतं मे पुराभवत् एवमुक्तः पिता प्राह सत्यं त्वन्नाम मानसं आशा
नतान् एवेनत् सर्वज्ञास्यसि संप्रत महतो ज्वलतो वह्नेर्यथैधनपरिक्षये खद्योतसदृशोऽङ्गारः क
श्चिदेवावशिष्यते न तेन पूर्ववत्कार्यं महाकाष्ठचयस्य हि दाहादि जायते किंचिद्यथा तद्वत्तवापि
हि कलामात्रे स्थिते चेतः किंचिन्नैवाधिगच्छति अन्नेन रहितं तस्मात् भक्ष्यमामेहि पुत्रक इत्युक्तो
भोजनं कृत्वा पूर्ववत् पितरं पुनः आगाते नाथ संहृष्टं सर्वमेषोऽभ्यभाषत पिता पुनस्तथाहेदं व्य
तिरेकावधारिणी अन्वयप्रतिपत्त्यर्थं वह्निदृष्टांततात् पुनः खद्योतसदृशोऽङ्गारः चितः स्तुपैरल
ऽतीयथा शनैः शनैर्दहेत्सर्वं शुष्कमार्द्रं च संचयं महान्तमपि काष्ठानामाधिके पूर्ववद्दाहतः एवं ते

आ.पु.
३५२
352

मानसे शिष्टकलामात्रमभूत्पुरा आहारग्रहणाद्धीदं सर्ववर्ज्जे पुनरप्यभूत् अन्नात्मकं मनस्तेन भवता ।
प्यवधारितं अन्नमयस्त्वत प्राणास्त्वाप्यातेजोमयी च वाक् एवं विज्ञाततत्त्वार्थं कुर्याणमनसामपि ।
पुत्रं पुनः पितामाह स्वात्मनो बोधसिद्धये यदन्नमयकं तेन मनस्तस्य विजृम्भणं तेजोवन्नात्मकं विश्वं
येन मोमुह्यते पुमान् देहोऽस्य मध्यमे प्रोक्तो बंधने सत्रिधा स्मृतः स्थूलः सूक्ष्मः परश्चेति कारणात्मा
यहारितः कारणं नाम संप्रोक्तो अज्ञानं सर्वदेहिनां साधारणं शरीरं यत्सर्वदुःखौघकारणं सुषुप्तौ य
त्सदानंदः सर्वैरेवानुभूयते सर्वदुःखविहीनत्वाद्विज्ञेयं परिवर्जनात् तस्मात्संजायते सूक्ष्ममस्म
भूतभौतिकं हिरण्यगर्भो भगवान् अधिदैवं यदुच्यते मानसिकं ह्रियत्प्रोक्तं सर्वेषामिह देहि
नां अत्र जागरणावस्था शरीरे परिकीर्तिता सूक्ष्मेति कथिता स्वप्नावस्था तां त्वं निशामय सापि ।
प्रोक्ता द्विधा सद्भिः स्वप्नास्वप्नवर्जिता तृतीया सा सुषुप्तिरितिप्रोक्ता दुःखत्रयपलयेप्रजेत् आनंदात्मनि
निर्द्वंद्वे सर्वभेदविवर्जिते स्वस्मिंत्रेष लयं यातितदा जीवो यतस्ततः स्वपितीति वदंतीनां अवस्था
नामतो द्विजाः अपरे कारणे लोयेननामोक्तं परमात्मनः मनसा सापि विज्ञेया विकाराद्दुःखदायि
नः स्वप्ने जागरणे नित्यं मनो धावदृशोदशा ग्रासार्थं पाकुनियद्वत्तदुःमेति निरंतरं वध्वा हठेन स
त्रोणपंजरे के नचित्सदा अप्राप्य [illegible] च य [illegible] रे पतरे यै [illegible] ष्याति निषे

सेवद्दस्वप्नजागरणंत्रजेत् कर्मद्वयेप्रय... ...तुत्रिश्रमविनाशिनी प्राणेणयाधिसदादवस्था
नेर्दत्तामहेश्वरः विलीनकरणग्राममाश्रयोमनसोगतः अन्यदायतनेनस्यमवद्दस्येवपहि
णः नविद्यतेयतस्तस्मात्त्रयातीतमेवहि आत्मनोव्यतिरिक्तंयत्सदसद्धस्तुविद्यते कार्यतन्म
नसः केनभवेत्तस्याश्रयोपरं मनोविलीयतेयत्रप्राणात्मनिमहेश्वरे सदैवेनत्तुविज्ञेयंतेजोवस्था
दिकारणं संस्कारशेषमत्रैवतत्तलीनमुत्पद्यतेपुनः नमुक्तोकारणाभावात्भेदोयंतत्तएतयोः
एकतामनसोनास्तियस्मात्सर्वशरीरिणां अभेदोप्यात्मनस्तेनव्यावस्थासुस्थितोभवेत् एवंसमिरि
येमुक्तः समीयस्यास्तमीरिता अवस्थान्यापिमनसाक्रतानेदात्मनोस्तिहि अशनायेतिपत्रायंउद
न्येतिचतद्द्वयं नाप्नावाप्नोतिनिर्नीमास्वपितीतियथापुमान् आत्मनोनद्युधानापिपिपासा
चित्रविद्यते किंतुप्राणस्यसमाणेनयेदन्नोदकेक्वचित् देहस्यातस्ततोयुस्मात्नायकस्तत्द्व
योरपि तस्यैततन्नामज्ञेयंतद्वाराचात्मनोभवेत् अशनस्यात्रकर्तृत्वेणानयतस्योदकानिहि तेजः
पीतस्यतेनतेतत्तत्शब्देकीर्त्यतेउभे गवाश्वनापकायद्वत् तद्वत्एततद्द्वयंस्मृतं अशनायेतिसं
प्रोक्ताआपस्तेजस्ययेरिते उदन्येतिचतद्द्वारानेदात्मायितस्येर्यते शरीरंप्रथमंकार्यस्थूलमुक्तंतनी

श्री. यु. षिभिः अन्नं द्वितीयं भूमिस्थानं तृतीयं प्रकीर्तितं आपस्थानं चतुर्थं तेजस्थं पंचमं परिकीर्तितं सहस्रतेज(
३५२ सो मलं अपां तेजस्तथैरितं आपो भूमेश्च भूर्लं अवस्थाधि प्रकीर्तितं अन्नं देहस्य मलं स्यात् सर्व
क्लेशकरस्य हि देहधा विकाराः शोकामलानन्नादयोऽपि च सप्तताः सप्त निर्मले ज्ञाततं स्मरसि
353 गतः सर्वेषामपि भूजानां भौतिकानां च तत्स्मृतं स्मतिस्थितिनाशानां हेतुमलैस्तु विवर्जितं ए
एवं जागरणे स्वप्ने क्षुत्पिपासातुरः सदा प्राणाद्युपाधिको जीवो दुःखमायाति नित्यशः स्वप्ने जा
गरणे समावेवं एवाति से चरन् ग्राह्यग्राहकशरीराणि विमुंचति विमुह्यतिः मन्मूर्धीरस्य जीवस्य व
द्रुशोभनं तप्यतः भूमावन्नशयानस्य कठिनायां सदुःखिते बांधवैः परिवीतस्य हिक्काश्वासाकुल
स्य च प्रसारितोर्द्धनेत्रस्य लालालीढाननस्य च इंद्रियैर्नवभिः सार्द्धं वाग्विनिर्मनसा व्रजेत् मनोह
ति स्वतः सेयाति प्राणस्त्वन्नो क्रियात्मनि साक्षितेजसि जीवात्मा सूक्ष्मे स्मिन भूतपंचके आनेदात्मनि त
न याति जीवरूपे सभूतके संसारशेषसंस्कारैर्वहत्यात्र शरीरिणः सषुप्तो च समतोयत्र जीवस्य ल
बोधं ३ यकारणं यदात्मकश्च जीवश्च तत्कारणं स्मृतं स एष स्वेनकेनोत आत्मासोऽप्यमयेरितः सूक्ष्मात्
सूक्ष्मतमो नित्यं महीयान्महतोऽपि च एतदात्म्यमिदं सर्वं तेजोवन्नात्मकं जगत् रज्जुरूपं यथा सर्वं स
र्पधारादिरज्जुगं एतदेवात्मरूपे [illegible] बहिर्भाति नयायतः नित्यं तत्र प्रतीयते आ

पटुशः प्रियायते याहृशोहि भवान् [illegible] मनामतमात्रेणाहं तत्रापि मतेनवा वि
ज्ञातेनात्मरूपेण सर्वं भूतात्मना सदा अमतं मतं विज्ञातं सर्वमेतत् भवेद्धि अमतं वा मतं तत् इत्तं अविज्ञा
तं च पुत्रक एवमुक्तोपि पुनः प्राह पितरं तनयस्ततः संदिग्धहृदयः सोपि पुत्रं प्राह विनिर्णयं अन्य
अष्टौ च कारान् सोमस्य मोस्त्वा वेत्ति सो वदत् उत्तराणि समुत्पाद्य तान्यस्यावबोधने तथा येकारणान्य
हो श्वेतकेतु इमानि हि अभूवन् क्रमतस्तस्य पिता नानि निराकरोत् स सोमस्तो च जीवानां सन्निवे
शमनेभवेत् तस्याज्ञाने त्र को नाम दृष्टान्तस्त्वदधुना अनागतायातन्मात्री करणानां च संशयात् स्थि
तायामपि मायायां अनुभूते कृते न हि दृष्टान्तस्तत एवात्र वर्णनीयः परो पि हि तथा मो ब्रह्म संप्राप्तौ
जीवनाशो भविष्यति नदीनिदर्शनात् सप्तमो मरणं च कथं ततः ब्रह्मप्राप्तिर्भवेत् नस्य तत्र दृष्टान्तमीरय
नदीनां च विलीनानां समुद्रे पुनरुद्भवः नदीनिदर्शनाज्जेन मनो मोमस्यात मम अतिसूक्ष्मोयमात्मास्या
त्कथं स्थूलसमाश्रयः अत्रापि किंचित् दृष्टान्तं अनुलेपितवद आस्तिक्यात् बुध्यते ह्यात्मा तत्त्व
तत्रापि दर्शनात् अन्येनानुपलब्धोर्थो न हि शब्दोस्ति कस्यचित् अतोत्रापि च दृष्टान्तः पितर्वाच्य
स्त्वया मम लक्षणं हि द्रियग्राह्यसंग्रहो तातापीद्रियान्तरात् अग्रहीतोपि हि द्रियैर्हि आत्मा केनाक्षरहाते

आ॰ पु॰ ३५४ 354

अथास्यं इंद्रिये सैर्वैस्तत्र हृष्टांतमीरय विडषोमरणोसंबंधि छेद्येद्विंद्रियादिकं पुनस्तस्य कृतो नस्यात् उत्पत्ति
र्वेऽङ्गजेनवत् उपयजिततोमहाऽपिनस्तवर्णापात्रभोः सर्वात्मनात्रवागादिर्विडषोलीयतेयदि संसारः
वर्णनेनत्वंहृष्टांतंवर्णयात्रभोः एवमेवचसंदेहास्तेनैकेन समीरिताः क्रमशस्तानपितासर्वानएव
मेवनिराकरोत् नानावृक्षसमुद्भूतंयथामधुकरैर्मधु मध्वापर्यंतयंत्येकंनानावृक्षसमुद्भवं नजानंतिर
सास्तत्रस्वात्मानंमधुनिस्थिताः अहमेतस्यवृक्षस्यनाहमेतस्यचेतिते यथानेयैवसत्सुमोसतिसंप
ग्नेविडः नजीवाःसर्वआत्मानंसतानातादात्म्यमागताः नामसाराजमास्तइनसात्विकाअपिजंतवः
व्याघ्रायापिचराजायाविभाषाश्चात्मवेदिनः यच्छरीरायदायांतितच्छरीराःपुनस्तते भवंतिनापरेस
र्वेसर्वदासंसृतिस्थिताः सत्याप्यायामताःसर्वेनजानंतिविमोहिताः यथानानाविधानद्याःसागरं
प्राप्यमेघतः आगतानैवजानंतिसागराद्वयमागताः एवंजीवाइमेसर्वेसतआत्मनआगताः दु
र्न्यज्ञानंतिनैवतेसतोवयमिहागताः आगतापुनरेवैतेतत्पस्वर्गतेपरे अन्यथादेहसंपातोभवेत्तेषां
दिनेदिने यथावृक्षस्यशाखानोत्यागमानोहिशोषणं नहिजीवेनरहिताशाखाकाचिद्धिजीवति
यायोजयातिजीवोयेसासामृत्युमयजितनत्क्षणात् अन्यजीवस्यवैदेहेप्रवेशःपविनिर्गमात् भवेच्छा
खानेमशोषेकदाचनसमाप्नुजेत् एवंदेव [illegible] भविष्यति दृश्यतेघयतेलनस

३५४

[illegible]
नेशोत्पद्येत तस्मात् कर्मपाशवशगताः अनेनात्मानमात्मना आत्मन् अवाङ्मनसगोचरे यथा तिष्ठ
न्ति विश्वं त्वं दृष्टान्तमवधारय वटधानातिस्थितो यमाश्रयो महतो यथा वटस्याप्यधुना भेदेने
षतत्त्वमहं दृश्यते यथात्मा सत्वमत्र रूपो यः प्रपंचस्य समाश्रयः आगमनेः यतस्तत्वमसीति शास्त्रदृशो यथा
उपायादवगम्यो यं धीमतामसच्चदेहगः जलस्थलवणवद्धत् गम्यतेरसलाभतः एवमात्मा प्रपंचे
स्मिन् जडे सर्वत्र वर्तते चैतन्यरूपसंलाभात् ज्ञातव्यो ब्रह्मवेदिना अज्ञावनामसेद्वायेनास्ति
केननकेह्निचित् अपीन्द्रियैरलभ्यस्य लाभस्याज्ञत्ववाक्यतः गांधारस्य यथा पुंसः चोरनीतस्य कान
ने पिधानेनेत्रयोः कृत्वा गांधारस्यातिदुःखितः क्रोशतस्तान्महतो नमरण्यानि गतस्य हि कृ
पापरः पुमान् पंथ्योवदेन कश्चिद्धिमच्यते पिधाननेत्रयोरेतां दिशं याहि स्वरेवनर एतस्याः
दिशि गांधारदेशेभ्यस्त्वमागतः सयथात्र शानैस्तकृष्टोऽप्युद्दिष्टो व्रजेदस्मात् देशान् गांधार
कानेवं विद्वानाचार्यवाक्यतः आम्नायादात्मविज्ञाने मननाद्येश्च संयुतः कामक्रोधादिकान्
चोरान् नेत्रबंधनकारिणः अवगत्य व्रजेदेतं स्वानन्दात्मानमद्वयं परित्यज्य महच्चैतन्यमा
याख्यां नेत्रबंधनं वागादीनां हि हृज्जेयो लयो मरणमीरितः विदुषो नैव विज्ञेयः किंतु संसारि

श्री॰ पु॰ ३५५ 355

णोहमितः तत्तपोन्नतिमंतस्य वागाद्याःसर्वएवहि विद्वुंसोलयमायांतिग्रस्यज्ञानस्यभावतः मरणावसरे
प्राप्तेस्यातपोत्रोपतापिने उपासतेहृदकेताःसात्रकेत्रासमेततः मातापितात्मनःपुत्रजानेषुप्रियमाः
प्रियाः प्राणेभ्योपिचजानेषुभ्रातरंमोचयेत्स्मिते इत्यादिवचनेयद्वत्तस्य विद्वानवगच्छति लयंव्रजतिया
पावद्यतनश्यंनकिंचन वागादेर्लयतःसर्वविद्वानपितथावचः नानाविधंविजानातिलयेनतस्यनकिं
चन देहपातेसमेतस्मिन्विदुषोविदुषस्यहि विभेदोयमतोविद्वान् पुनर्जन्मनगच्छति अस्यभेद॰
स्यहेतुस्त्वशुभयोर्विद्यतेस्फुटः एकःसत्येविज्ञानेतेह्यन्यःतेचतथापरः विद्वांस्तत्रात्मबोधेनमापा
पाद्यविवर्जितः वागादिविलयाद्रूपःशरीरंप्राप्नुयात्सदा अविद्वांस्तुतेसर्वेदेहांतेदुःखकारणं
ज्ञानत्वात्मतयाभूयःसंस्कारैर्देहमाव्रजेत् लोकेपिसत्यसंधोयोभवेन्मिथ्याभिशापितः समुच्यते॰
परोदुःखात्स्वयाप्त्यजमानसः यस्यचोरस्यसाधुस्यध्नतोराजभटैर्बलात् चोराविमौनिहंतव्या
वित्येवंनिश्चयेसति उभावपिसभामध्येक्रोशातस्त्वरतानहि प्रत्येकसमचेतोवसंजातेसंशयसति
सभासद्भिःसमंदिव्यं उभयोपरिकल्पयेत् ज्वालामालाकुलेतस्मिन्नग्नेःपेडिवहन्करे साधुर्नदह्य
तेतन्यस्त्वोरोत्रवद्वद्ह्यते अदग्धेमुच्यतेसाधुस्तस्मान्मिथ्याभिशापतः सत्याभिसंधिर्यस्मात्सम
स्मैवाभ्यभाषत दग्धहस्तःपरःसाधावधमे [illegible] भाते अनृतापापायजायस्मात्स्वनृतेसोभ्यभाषत

३५५

तत्वमस्यपि पित्रा वाच विजज्ञे सः [illegible] केचित्कालं गृहे वसत् आत्मज्ञा
नी विरक्तः सन् प्रवव्राज यथापिता स ज्ञाया सुखरूपत्वं आत्मनोनात्मैरयत् आरुणिः श्वेतकेतुः स्व
पप्रच्छ न वधीधनः सनत्कुमारो भगवान्नारदाय सुखात्मतां अपृष्टोपि पुरा प्रश्नतो पितः स उवाच ह इति
ते कथितं श्वेतकेतुः ज्ञानकारणं ज्ञाने च स्वपितुर्भूयः किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥ इति श्रीमत्परमहंस
परिव्राजकाचार्यानंदात्मपूज्यपादशिष्येण शंकरानंदभगवता विरचिते उपनिषद्रत्न आत्मपुराणे छांदो
ग्यसारार्थप्रकाशे आरुणिश्वेतकेतुसंवादो नाम द्वादशोध्यायः ॥१२॥ श्रीविश्वेश्वराय नमः एतत् श्रु
त्वाथ शिष्योपि स्वात्मनः प्रसन्नतां प्रष्टुकामः पुनः प्राह स्वगुरुं वचनं विदं भगवन्भवताख्यातमैत
रेयेण कीर्तितं ज्ञानमख्यानसहितमेव कौषीतकीरितं आदित्यस्य महेशस्य श्वेताश्वतरस्य च क
ठस्य तित्तिरेस्तद्वत् जाबालादिद्विजन्मनां आरुणेः स्वपितुः वात्सल्यं लब्धं च श्वेतकेतुना मंत्रज्ञो वाम
देवश्च शक्रः काश्यश्च भूपतिः गुरवो यत्र शिष्याश्च प्रवर्तंते प्रजास्तथा वालाकिश्च तथाह सो गार्ग्यो
यः परिकीर्तितः भेदतोभेदतश्चापि त्रिपर्वा यत्र कीर्तितः महानवंशो मंत्रदृष्टी दध्यङ्चाथ प्रतिकोपितः
दध्यङाथर्वणो यत्र शक्रः क्लेशमुपागतः अश्विनोर्ब्रह्मविद्या च यैः पतिय वर्णस्य च भूपतेर्यज्ञशालायां

आ॰
पु॰
२५६
356

आश्वलायने द्विजोत्तमैः जल्पाख्यो यत्र संवादः शाकल्यमरणान्तिकः द्विवारं पृथिवीपालं यत्र वाजसनेयकः गत्वा
वादकथां कृत्वा कृतकृत्यश्चकार सः सन्न्यस्तुं प्रियमैत्रेयीजायायत्राकरोन्मुनिः कृतकृत्यो याज्ञवल्क्यो लोका
तीतस्तपोधनः कारणं यत्र जिज्ञासा पत्नीनां च द्विजन्मनां धर्मराजो गुरोर्लब्ध्वा तत्त्वकर्णं स्वतपोधनः
नचिकेतास्वपात्राभ्रान्त्या शिष्यस्तद्धृतगृहमैहात् गंधर्वस्यापि वेनस्य स्वात्मनो भक्तकीर्तनं नानासाधन
संयेषु सन्यासो यत्र चोत्तमः कीर्तितोऽनुष्ठितः पूर्वैः सर्वत्तीर्थैर्महात्मभिः तस्य स्वीकारकालस्य वैरा
ग्यस्य जनितस्तथा तस्यास्तद्धेतवस्तद्वत्गर्भोपनिषदादिषु विवेको विधायो गोनिमित्तानां च बोधने
विरक्तोत्राधिकारी च सन्यासी परिकीर्तितः शिखादिरहितस्यास्य वेष आचार ईरितः बाह्यश्चाभ्यन्त
रस्तद्वत् अहिंसादिस्तथैवकः मरणोपि स्वात्मविज्ञाने ब्रह्मोपनिषदादिषु नवकृतः श्वेतकेतोर्हार्दीश
कोक्षुद्रस्यापि तत्त्वमस्येवमुक्तेन तत्सम्यक् ब्रह्मावबोधने आत्मनः स्वस्वरूपत्वमध्याये स्मिन्प्रकी
र्तितः उक्तं सनत्कुमारेण किं तत्त्वनारदायहि तदहं श्रोतुमिच्छामि नारदाय प्रदीरितं ज्ञाने सनत्कु
मारेण त्वतोऽयं भगवन्गुरो एवमुक्ते गुरुः प्राह शिष्य वेदस्थितो कथा सनत्कुमारमासीनं एकांते ना
रदो मुनिः संसारतापसंतप्तः कदाचिदिदमब्रवीत् भगवन्भवता सम्यक् ज्ञायते तत्परायणं ब्रह्मय
त्तत्परज्ञानात् शोकतरणि पं [illegible] ब्रह्मवेदने [illegible] हि महाभा

नृपद्यज्ञानीते सर्वज्ञो नारदो मुनिः [illegible] अहं वक्ष्यामि ते स्फुटं एवं सनत्कुमारे
णाकथितो नारदो मुनिः प्रांजलिप्रणतो भूत्वा सर्वमेवन्यवेदयत् ऋचो यजूंषि सामानि अथ
र्वांगिरसासमं मंत्रब्राह्मणरूपाणि वेदप्रब्रह्मप्रसादतः अत्रनानाविधाःसंति शास्त्रालोकमयाः
स्वभाः इतिहासाभिधास्तद्वत्पुराणंजगतोपिच सर्गादिकथनेवाक्यमपिव्याकरणंतथा शब्दाप
शब्दविज्ञानेपिश्रेयश्राद्धादिकंहितं राशिगणितमित्युक्तं यत्रसंख्याविनिश्चते उत्पातादिस्तथा
दैवंनिधिशास्त्रंतथानिधि प्रश्नोत्तरंचकथितंवाकोवाक्यंमनीषिभिः तर्कशास्त्रंन्यायशास्त्रंनी
तिशास्त्रंतथैवच देवविद्यानिरुक्ताख्यावेदविद्यापुनस्त्वये शिक्षाकल्पानिरुक्तंचभूतविद्याचसं
स्कृते आयुर्वेदेनसहितानक्षत्राणांनानाविधानपि धनुर्विद्यातथाक्षत्रविद्यामस्त्रसमन्विता ज्योति
तिशास्त्रंतथाविद्यानिदत्ताख्याम्मुनीश्वर सर्वदेवनिकायानांविद्यांनागगरुडाभिधा गांधर्वंचत्रि
जानामिशास्त्रंसर्वोपहारकं एतत्सर्वंविजानामिवेदगर्भस्थितेमुने भगवन्नेवजानामिस्वात्मनोमा
त्मकारणं मंत्रवित्तएववास्मिस्वात्मज्ञानविवर्जितः भगवन्सदृशीभक्तस्तु अनेकसर्वंमयाविभो आ
त्मवित्सकलंशोकंतरेदत्रमकारणं ममास्तिचसदाशोकस्तापत्रयसमुद्भवः वह्निमंडलसंस्थस्य

श्रा॰ पु॰ ३५८

357

पंगोऽखुं सोप यथाभुवि मोहं शाचामि संततं आत्मानं हीनवत्सल शिरःपुत्रा यथापुत्रा वा यथा पौ वनेगतभर्तृका॰
सर्ववंधुविहीनं च यथा नारी पतिव्रता शोचत्यात्मानमनिशं भृशं दारिद्र्यपीडिता शोचं तेन मिहात्मा
नंतापत्रयवशंगते शोकाधेरत्यगाधस्य परपाराभिलाषिते भगवद्भिः परं पारं तारयत्वत्र मज्जनं मज्ज
तं वक्तुं धा शोकसागरे दुस्तरे त्वमिः एवं वदंतं तं प्राह भगवान् मुनिसत्तमः यत्किंचिदध्यगीष्ठास्त्वं॰
नामैतन्मुनिसत्तम वागादिकं प्रपंचैकदेशभूतं वदंति तत् नामत्वेनेदमखिलं उपास्सोऽस्ति यावत्॰
ता नाम ब्रह्मेति यो लोके उपास्ते पुरुषो हि सः यावन्नाम्नां पुनर्विश्वं तावत्तस्य यथा सुखं गतिर्भवति
सर्वत्र महाराजस्य याद्दृशी एतस्मादधिकं किंचित् अस्तीत्येवं समीरिते नारदेन ततो भूयस्तस्मा
दाह मुनीश्वरः आशांतानि हितत्वात्तु वागादीनि त्रयोदश उपास्वेति च सर्वत्र नामवत् फलेन
या तेन तेन च संयुक्तं विश्वसित्वानिरप्ययं उक्तवान् नारदायायो मुनिः सर्वार्थदर्शकः नाम्नो॰
वागिंद्रियं भूयस्तस्मात्सशायरूपं भूतं मनस्ततोऽपि संकल्पो यत्कृतीह गीयते चित्तं संकल्पनाद्भूयः
सामान्यज्ञानरूपकं तस्मादपि च चिंताय ध्यानं ज्ञानप्रवाहभूतं ध्यानादपि च विज्ञानं विशेष॰
ज्ञानरूपभूतं विज्ञानाच्च वलं भूयो भीताय स्मादिवैरिणः वलादप्यधिकं प्रोक्तं अन्नं भूमिसमद्भवं
भूमेरन्नस्वरूपाया याप्यापो या भूपि [illegible] यमयत्नतोयसह [illegible] आकाशात्स

ऋगादयोत्रवाचैवजायंतेयेनप्रेरिताः अर्थानानात्मकास्तद्वत्लोकाःस्वर्गादयोपिच पृथिव्यादीनि
भूतानिपंचदेवादयस्तथा जंगमाःस्थावराजीवाःशतकोटिविभेदिनः धर्मःसुखकरःसत्यंयथा
भूतार्थभाषणं साधुसम्यक्वचःप्रोक्तंमनोहृदयतोषणं एतच्चतद्द्वयंचास्माद्विपरीतेचतद्द्वयं वा
चाविनात्रकोनामजानीयाद्दृष्टकंक्वचित् सर्वंचतत एवैषावाक्ब्रह्मेतीहनामभृत् अतोवाक्केवलेवाहे
यद्वदामलकेचवा मणिर्गृह्णातिनद्धत्तुमनोवाचेचनामच मनसाप्रविचार्यैववेदाध्ययनमाचरेत्।
कर्मणांकरणात्तद्वदभिलाषफलाश्रयं इहलोकेपरेवापिकुरुतेसाधनेष्वपि शरीरादिमनःप्रोक्तं।
सुखंनानाविधंतथा ब्रह्मापिगम्यतेतेनयस्मात्ब्रह्ममतंततः संकल्पवान्पुमान्कुर्यात्व्यापारं
वागिंद्रियसमुद्भूतंततः मानसंततः ^ शब्दसमुत्थितेशब्दरूपेकोसमापाति वैदिकःशब्दसंचयः तत्रकर्माणितिष्ठंतिसुखदा
निशरीरिणां एवंसंकल्पएवस्मात्कर्मणांकारणंतदा उत्पन्नौसंहृतौतद्वत्स्थितावपिचपंडितः स्व।
र्गादिकास्तथालोकाअपिभूतानिपंचवा संकल्पवतिभवतिविश्वमेवंचराचरं सृष्टिरत्रतथाप्राणि
मत्रकर्मचतत्फलं क्रमेणजायतेकर्मफलात्स्वर्गादिमान्भवेत् संकल्पनस्तदावायंब्रह्मरूपसनात। उपार
अस्यलोकानवाप्नोतिनिर्दुःखाननविनाशिनः स्वयंचातादृशोभूत्वासर्वातिशयवर्जितान् पदासामा

आ.प. नविज्ञानेसंकल्पोपितदाभवेत् उक्तोयःकरणत्वेनसर्वस्यजगतोपिहि चिंतंनतोत्रविज्ञेयंसंकल्पस्यापिकारणं
३५८ ब्रह्मसंकल्पवच्चात्रफलमुक्तंततोधिकं सर्वज्ञोपियदाचित्तहीनोविज्ञानभवेद्धि तदानजानतेसर्वे ह्यपि
२ तेतन्नयादयः एवंवदंतस्थ्रेदेषः सर्वज्ञश्चित्तवर्जितः कस्मात्ततोनसर्वज्ञश्चित्तस्मरन्योजडइययथा चित्तवंतं
358 नरकंचित्तकिंचित्ज्ञमपिमानवाः अंगीकुर्वंतिसततंम्भावंतिचततोवचः लौकिकंवैदिकंवापिस
वंथाविहितास्थपि स्वर्गाद्यस्त्रयोलोकाः ध्यायंतीवसम्भूनकाः गिरयोदेवतास्तद्वत् मनुष्याश्चपिसर्वतः
मनुष्येषुमहीतोयेध्यानवंतइहात्रये मनुष्येषुचयेस्वल्पाः परदूषणसूचकाः निंदाकरास्तथानित्य
कलहप्रियंकृतोद्यताः ध्यानस्मरन्त्याः सदाक्तिमचेतसोनचताहशाः महांतःप्रभवोयद्वत् वर्तंतेध्यान
संयुताः यावद्वाचाविजानातितावद्विज्ञानतोपिच अदनीयरसंतद्वत्पोडाभिन्नमयंपुमान् लोकद्वये
चविज्ञानादवगच्छतिसर्वदा विज्ञानज्ञानसंपन्नालोकानेसमानुयात् वलवानेकएवापिशतंवि
ज्ञानसंयुतान् वलेनकंपयेत्तस्यवलिष्ठोभूमिसंचयः वलवान्सर्वएवायउतिष्ठतियतोयतः
उतिष्ठपरिचर्यायांगुर्वादेःशक्तिमान्भवेत् उपसत्तिंहिकुरुतेपरिचर्यारतोनरः उपसत्तिरतोद्रष्टा
श्रोतामंतातथैवच वोधाकर्ताचविज्ञातापुमानभवतिवैवलात् लोकत्रयीतथापंचभूतानिगिरयोपि
चदेवायानानिभूतांजंगमानिस्थि[...]लब्रह्मततःस्मृते दशरात्रंयदाश्नी

तिचमानसान् अन्नप्राप्यैवबलवान् सर्वेन्द्रियमनोयुतः व्यापारवान्भवेत्तेन बलादन्नमताधिकं ऽपाः
सनादिर्जोगगच्छेदन्नपानसमन्वितान् लोकानप्रमानयन्तस्मात् अन्नंब्रह्मेतिकीर्त्यते अपोपतोप्र
जायतेह्याप्स्वरूपात्ततोभवेत् अन्नमप्यधिकंतासामभावेनैवकिंचन अन्नाभावेप्यसेप्राणाव्रजेयुःप्राणिनां
तथैव सतितस्मिन्नहि वृद्धिंचतस्मादापोधिकाःस्मृताः त्रिलोकानिखिलाःसर्वेस्थिरजंगमसंयुताःआ २
पएवानभजास्युर्नततोन्यद्धिकिंचन आपोब्रह्मेतियोवेदसकामाननिखिलानपि आप्नुयात्तस्मि
मोप्याप्यंभवत्येवनसंशयः तेजःसंतापमतुलंदर्शयित्वात्रसर्वतः विद्युतश्चपुरावानंसृष्ट्वापश्चात्म
वर्षति तेजस्वीतेजसायुक्तोदीप्यमानःस्वपाश्रिपा तमोलेशेनरहितःतेजोब्रह्मविद्भवेत् तेजसो
वायुसहितादाकाशो ऽप्यधिकोयतः तेजोनानाविधंवायुर्विश्वंचाप्येवनिष्ठति सर्वेन्द्रियाणांव्या
पारानाकाशेनैवकुर्वते सुखदुःखंतथाकाशेसर्वेजंतुःप्रयातिहि अवकाशप्रकाशाभ्यांसंपन्नात्
कीर्तिभाजनानः आकाशब्रह्मविल्लोकानप्रयात्येवनसंशयः स्मरणादेवगच्छेतिह्याकाशमपिमानः
नवाः व्यापारानिंद्रियाणांचस्मरणादेवकुर्वते समाधनेसुखंनहतदुःखंचस्मरणात्प्रमाचन अवगच्छे
त्तिसर्वेयेयदुक्तंकर्मणःफलं आशाविष्टःप्रमानसर्वकुर्वतेपुण्यपानके लोकद्वयेसुखंनहत्

आप्र· दुःखमेषसमाधुनं लोकद्वयेसमाप्नोति निराशो न लभ्यपि आशां प्रज्ञाति यो वेद नस्य कामा मनोगताः
३५८ सिध्यन्ति सत्यसंकल्पः पुमानेषु भवेद्धि सः अथोदृश्यते यश्चासात्र यो विषय ईरिताः एवं सनत्कुमारेणनार
२ दायाति धीमते फलानि तत्र तत्राणि कथितानि सुपासनात् प्रलोभनायमुनिना तेषां पोषाति धीधनः पुनरभ्य
359 र्थितस्तात त्वयहं मुनिपुंगव सर्वकामसमाप्तिंतांफलं श्रुत्वापिहृष्टवान् आशायाभगवान् किंचिदस्त्यत्रा
भ्यधिकंपुनः एवमुक्तो मुनिः प्राह हाशातोभ्यधिकंपुनः प्राणं यत्रात्मबुद्धिस्यात प्रायः सर्वस्य देहिनः
उपपत्तिमपिप्राहसोपेतां मुनिसत्तमः चक्रस्यनाभिसंस्थाना अरायद्वत भवंतिहि तद्वत्सर्वमिदं प्राणसं
प्राण: स्थानमवधारय प्राणेन लोके स्मिन् प्राणमेव प्रयाति हि प्राणं ददाति च प्राणः प्राणायैवेति च स्थिति
पितामाता तथाचार्यो ब्राह्मणः प्राण ईरितः भ्राता स्वसा स्नुषा जाया पुत्रः सर्वेपि जंतवः प्राण एवात्र वि
ज्ञेयः प्राणनास्तीह चापरं प्राणेसति पदाकश्चित देहान्माणाभंतज्ञिपेत वचसापि च तत्र प्राहुरे
वं हि लौकिकाः वधस्त्वयाकृतो हास्य दोषं यस्य करोषि भोः अशास्त्रोपं वधोस विज्ञेय उतमदेहिनो निर्गे
मे तु पुनः प्राणो विध्याविध्यादहत्यपि प्रलेनामगुणप्रक्रान्तं प्रवदंति खिला अपि पितृमात्रादिरूपांतः
प्राणएव न चापरः एवं सर्वेन्द्रियैर्ज्ञानेन बाह्यैराभ्यंतरैरपि अतिवादी पुमानेषभवत्येवनसंशयः प्राणामे
ष ततो ब्रूते सर्वातिशयरूपिणी भूयस्तेकाचि[illegible] हि किं तथाप्येवंनमकुर्यादि वेण्णा ३५८

तृष्णाक्लिष्टः स्यात्कालस्य च तस्माद्भयततः सोऽपि प्राप्तुमपरामहं तूष्णीभूतं तं तत्र वीक्ष्य भगवान्कृपयान्वि
तः नारदं स्वयमेवाह प्राणादपि परं ह्ययत् नारद प्राणविज्ञानात् मामसत्यत्रतिवादितां एषैवाति- १
वादी स्यात् योऽत्र ते सत्तं तं पुमान् सत्यमक्षं परं ब्रह्म भूमानं सुखरूपकं नामादिकेन याप्राणपर्यन्तं यद्धि
कीर्तितं इत्यभिप्रायवान्प्राह नारदं पुनरेव सः सत्यं त्वया विजिज्ञास्यमविचार्य न किंचन कृतं कृत्यत
यास्ये यं पुरेवाहाय नारदं बहुवारमेवमाहत्ते विज्ञानादिषु सप्रभुः दृष्टवान्सोऽपि तेनोक्तं सत्तमर्थं त
दान्मुनिः ज्ञातुमिच्छाम्यहं सत्यं यत्त्वया परिकीर्तितं सत्यवच्चाखिलं भयो विज्ञानादिः स दृष्टवान् सत्य
गम्यमिह प्रोक्तं सर्वदा सुखरूपकं मामकास्तु परे सर्वे विज्ञानाद्याः प्रकीर्तिताः जानन्नेव च सर्वोऽयं सत्यब्र
तेन चान्यथा मननात्सर्व एवायं विजानातीति चैव च श्रद्धावानेव मनुते न कदाचिद्धि नास्तिकः तात्पर्ययु
क्तिविज्ञः सन् श्रद्धावांस्तु भवेत्पुमान् कर्तैव कर्मणां लोके पुमांस्तात्पर्यसंयुतः भवेत्कर्तापि लोकेऽस्मिन्
सुखार्थी नापरः पुमान् विज्ञेयं च सुखं तद्धि तत्सर्वदा खेमवर्तिना दुःखमेवात्र विज्ञेयं यत्सुखं सस्तैता भवेत्
न हि वैषयिकं नाम सुखं भवति वस्तुतः आद्यावंते च यत्तद्दुःखं मध्ये तद्धि कृतः सुखं ततोऽत्र मोहमात्रेण
सुखं वैषयिकं सुखं दुःखमेव प्रायेण तत्सुखं शास्त्रं प्रजायते एवमुक्ते सुखे दृष्टे सुखमाह महामुनिः देश-

आ.पु.
३६०
360

तः कालतो पक्रवलनस्य कदाचन परिच्छेदेन यामेतत्तत्सत्यमुक्तं मनीषिभिः निखिलैर्यत्परिच्छेदैर्वर्जि
तं भूमशब्दितं सत्यं तदेवाविजेयमुत्तरतद्दुःखं भाति तं भूमानं च सदैव त्वं विजानीहि तपोधन इत्युक्ते इ
ष्टवान् सोपि भूमानं नारदो मुनिः उक्तवांश्च ततः तस्मै परिच्छेदविवर्जितं सनत्कुमारो भगवानुद्
दिष्टे नारदायपि हि स्वात्मनो व्यतिरिक्तं हि यत्र नान्यत्प्रपद्यते इन्द्रियैरान्तरैर्बाह्यैः स भूमा सत्यरूपभाक्
आत्मनो व्यतिरिक्तं तु यत्र किंचित्प्रपद्यते बाह्येन्द्रियैश्च मनसा तदल्पं दुःखमीरितं मरणादिवि
हीनोयं भूमोक्तः सत्यरूपभाक् मरणादिसमाक्रान्तं अल्पमुक्तं मनीषिभिः अयं भूमा यदा ज्ञातो ह्य
तिवादी तदा पुमान् भवेन्न चान्यथा यात तस्मात्तज्ज्ञातव्यं सर्वदा नृभिः अतिवादी पुमान् लोकानतरेना
न्यः कश्चन इत्युक्तो नारदो भूम्न आधारं पृष्टवान् पुनः सनत्कुमारमित्येष कस्मिन्नेष प्रतिष्ठितः
भगवन्निति तेनोक्तः स्वे महिम्नीति सोब्रवीत् महिमा लोकवन्नायं विभिन्नोस्ति ततः पृथक् गवा
श्वादिर्यथा लोके देवदत्तात्पृथक् स्मृतः किन्तु स्वात्मैव महिमात्मनः सत्यरूपिणः भूम्नः सर्वप स्वा
रिच्छेदरहितस्तत्र स स्मृतः नान्यत्र स्वस्वरूपात्स भूमाख्यो ह्युपतिष्ठते स्वप्रतिष्ठस्ततः सोयं प्रतिष्ठार
हितः स्मृतः दशदिक्षु सर्वाबाह्ये भूमा तिष्ठति सर्वदा तत्पदार्थोन्वितश्चैतद्विश्वं सदसदात्मकं अध्या
स्ते देशकालादिसहितं भेदवर्जिते [illegible] ने [illegible] अतएव जगत्सर्वं स ए

...हंकारो यद्यपि वसतीयते तथापि
लक्ष्यते देष आत्मा नेसहश्यानतः सर्वाहंत्वास्यानाजीवा यस्तायपमोविनः वर्णते ये च ते सर्वे ह्यहमे
व वदंतिहि अहंकारस्ततो यद्वज्जीवात्मैव व्यवस्थितः द्विजाते भ जजाते च तद्वद्वाप्यव्यवस्थितः ।
अहंशब्देन जीवात्मा सर्वोपाधिविवर्जितः लक्ष्यते सर्वदा योऽयं भगवान्तादात्म्यमाव्रजेत् आत्माहं भग
हूपासीत्येवं यः प्रतिपद्यते मनसापि धियापि सर्वकरणैर्मनजन्तवत् आत्मनेव च सक्रीडन् वालके वि
व वालका अत्रैव रतिमागच्छन्नेव तमामिव कामुकः स्त्रीपुंसयोर्हि मिथुने भवेज्जन्टिजवेनरं विषया
नेटहेनुर्यस्तद्वत् आत्मनि सर्वदा मिथुनत्वं तथानेद विषयप्राप्तिसंभवः अवगच्छत हि निर्द्वैते सर्वदुः
खविवर्जितः स्वराट् परानपेक्षः सन विराडिव भवेद्धि सः तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारस्य सर्वदाए
वेयेन विदुर्मेदाभ्भमात्मानं विमोहिताः पराधीनां क्षीणलोकाः स्वेच्छाचारविवर्जिताः जायेन चान्यिये
ते च संततं दुःखजीविनः एवं विजानतः पुंस आत्मनो भ मद्रूपिणः नामादि प्राणपर्यंतं जायते स्वेच्छि
सर्पवत् मंत्रब्राह्मणरूपाये वेदांतेपि सकर्मकाः जायते किं बहूक्तेन विश्वं सदसदात्मकं जायते स
कलं यद्वत् गंधर्वनगरं हि रवात् अथात्मनोत्र विज्ञाने श्लोकमेकं पठंति हि वैदिकाः सर्वदुःखाना ।
मभावे सर्वदेहिनां पश्यन्नात्मनं पश्यति नरोगं नेनोति दुःखतां सर्वं ह्यपश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः

आ.सु. पश्यन्जीव इति प्रोक्तः स पश्यन् सर्वमेव यत् शुभाशुभं च संसारं मोहं च स्वचितेर्बलात् मत्तु मे रणमित्युक्तं
३६१ मे जातं शरीरकं जन्मादिकं हि कालेन जातं एतद्व्याधिवर्जितः रोगो रसविपाकस्थैव यस्मात्स्यः प्रजायते अव
स्थानमपेत्यैवमुक्तः पंडितैः सदा दुःखं देहे न संवद्धं नानाधर्मवनासदा चतुर्विधानां भूतानां बुद्धाव
361 त्र विभेदिनः सर्वमात्मनि संप्रोक्तं अध्यस्तं सदसद्वपुः अध्यस्तत्वेन विज्ञाने तस्य न स्याद्धि लोकने आ
निश्च स्वात्मनो ज्ञानात् तदनन्यत्वमीरितं वेदार्थः सकलाप्यस्मिन् लोके वेद समीरितं अस्तिय स्मादतस्त
स्य विज्ञानात्सर्वविद्भवेत् आत्मविज्ञानसंपन्नः स्वात्मनो मायया सदा नानारूपाणि चैकात्मा भवेत् भूमस्वरूप
तः आत्मा माया च तत्कार्यं इति सोपि त्रिधा भवेत् भूतपंचकरूपेण पंचधा च महेश्वरः सप्तलोकादिरूपे
ण सप्तधा च सदा विभुः ग्रहादिरूपतस्तद्वत् नवधाप्यिमहेश्वरः इंद्रियादिस्वरूपेण भवेदेकादशात्मकः
एकादशेंद्रियाणां स्यात् वृत्तिभेदात् शतं पुनः दशाधिकं सदा भेदात् तेषामेकादशात्मनो हंसप्रचारा यावं
तस्तावद्भेदश्च संस्मृतः इदं सर्वात्मविज्ञाने दुर्लभं पापचेतसां पुण्यात्मना च सततं जन्मकोटिशतैरपि
आहारो यस्य शुद्धः स्यात् सर्वदा विषयाग्रहः स्ववर्णाश्रमसंप्रोक्तो भाग्ययोगात् कथंचन सपुमान्पापर
हितः शुद्धचेताः प्रकीर्तितः बीजयोनैतयाहारे व्यवहारे च यः शुचिः तस्य कष्टगतस्यापि न पापे रमते
मतिः अपापमतिरव्यग्रमानसो निर्मलाशयः [illegible] मा नेसमीरितं येदेनास्मृतिमात्रो

[illegible]
त नारदो मुनिसत्तमः शुद्धचेतास्ततः कामक्रोधादिदोषविवर्जितः हरीनकादि संज्ञानरसङ्क्रोमनीषि
भिः कषायो यस्य संपर्कात्तव स्त्रं वर्णांतरं व्रजेत् यथा तथात्र चित्तस्य कामादिकथितो बुधैः तस्यास्य म
र्द्दने प्रोक्तं ब्रह्मचर्यादिसाधनं नारद स्तैस्तैः सम्पन्न उद्धितो भवसागरात् तारुण्याय परं पारं तमसो दूरव
र्त्तिषो वादर्शयपत शोकेन पुनर्योनिमानवः सनत्कुमारो भगवान् एकदोयान्यत्र जन्मनि एवं किल
वदंतस्य कथा ब्राह्मणसत्तमाः कदाचिन्मुनयः सर्वे वाराणस्यां समागताः गंगातटे महाभागाः कृत
यौ वाह्निकी क्रियाः आसीना ब्रह्मपरमं चिंतयंत स्वबुद्धिभिः अस्मिन्नवसरे देवो देव्या सह महेश्वरः वी
या८ क्ष्यमाणो हृदंभोजे आनंदात्मा स्वयंप्रभुः रूपं मांसनेत्राणां दर्शनं भ्रंजगत्पतिः दृष्ट्वा तं मुनयः सर्वे सम्
त्तस्थुः समंततः आसनेभ्योतिसंहृष्टा देहाः प्राणागमे यथा सनत्कुमारमेकं तं परिहायात्मवेदिनं एक
मेवायमात्मानं वहिरंतस्य पश्यति सर्वदैव विशेषेण समाधिस्थस्तदा हि सः उत्थिता मुनयः सर्वे नत्वा स
त्वा च तं विभुं वेदपादादिस्तोत्रैः स्वैः परैस्त्रमूर्त्तेर्मृडः भवानीसहितं देवं प्रसाद्य च व्यवस्थिताः व्यवस्थितेषु
तेष्वेव परमात्मा त्रिलोचनः भवानीसहितस्तेषां वरमिष्टं ददौ विभुः इतस्ततो विलोकाथ गतकामः
सजायया सहितान्वीतपापान् समुनीन्सर्वान्महेश्वरः सनत्कुमारमासीनं दृष्ट्वा हर्षमुपागतः स्वयं

आ.पु.
३६२
362

नैवभवानीशापरे क्रोपमुपागता एवं दिव्यार्थनसि स्त्रीस्वभावानुगागता अयं पुराणपुरुषो योगिनां हृदये॰
स्थितः अष्टांगयोगयुक्तेन पुंसा ध्येयः सदैव हि अयं सनातनविधानां कथितः परमो गुरुः ब्रह्माविष्णुमु॰
खा शक्रो लोकपालास्तथापरे किंकिराश्च स्यादेव स्यात भेदाभावाय धाभृहि अयं समस्तलानां जनकः पा॰
लकस्तथा संहर्तापचभूतानां स्थिरजंगमरूपिणां नानेन सदृशः कश्चिन् आसीदस्ति भविष्यति॰
कैलापि को ब्रह्मचर्ययुक्तस्थापि पुमानयं मया सह विलोकैर्यषड्रात्मैनजगत्कृते सेव्रणमनाब्रह्मचा
रिस्वयं गर्वायि को जडः नो न स्यात तेन दासामि शापं ते स्मे महादारुणं कष्टयोनिषुमर्त्यासुरश्चानार
त्लोरताः तन्कुलेतवजन्मस्यात् भर्तुर्योमेवमानकृत इति सं चिन्त्य सा शापं ददौ भर्त्तानिवारिता सौ
भवतन्नादृशा लत्र परे सुखमुपागतः ब्रह्मकर्मादिभावेन चणकानभक्षयन्सदा स्थूलदेहाश्वशाला
याहरिजिष्णयहर्निशे नाहयातेपुनर्देवी देवनमहितेन्तन वरं वरयस्वेत्युक्तमलमत्र विसर्जने उप
विष्टस्य रूरे साधितिमेस्तवरः परः उक्तोभवत्विकोपेन सा स शाप पुनस्तवं ते अभवनसोयितदेहो गृहे
राज्ञो पिरक्तैकैः शिक्षितो वडूशः पश्चात्तपकोशायहावजाया अलसोपाभिनिज्ञाना सोपित आभवसौ
खी करीशादिवनेभरि कंटकादीन्यभक्षयन् पिबन् गंगाजलं भूरिमलमत्र विसर्जने आसीनएवक्र
र्वन्सपरेसुखमुपागतः ब्रह्मणो मानसादेतो [illegible] सरवमजुवपुष्पस्मादभजनस्यायि॰

...भवस्मादेवाथदेहतश्रोऽङ्गजन्मानिशोभनं देहमालोकयोगापिममलज्ञानमथात्रेहि
मलमूत्रेचहृद्यान्मेपततोऽप्युप्रवेशने शरीरेयदिकस्यापिभवेदङ्गस्यतद्भवेत् यतःसर्वशरीरस्य
जन्मन्यस्यग्रहणेपि ते अन्नभूतामयादेहाःसर्वजीवसमुद्भवाः उच्चावचानोऽप्यदेहसदृशकोपिवि
द्यते एवमन्नाविचार्यैवमहेशानमंमस्वयं वरेवरंतमेवोपिदृजवान्मनसेप्सितं सनत्कुमारोभगवानस्क
न्दनामाभवत्ततः शिवयोर्वरदानेनतत्रापिब्रह्मचर्यवान् इतितेकथितंसर्वनारदायसमीरितं
पुरासनत्कुमारेणभूमरूपेस्तवपरं अवस्थात्रयनिर्मुक्तब्रह्माशक्रायचाब्रवीत् विरोचनायचत
थाशक्रएवनदब्रवीत् शुद्धाहाराःशुद्धसत्वस्मृतिमात्रेयिमोचकं इतितेकथितंसर्वंयत्पृष्टंभव
तात्विह आत्मनःस्वरूपत्वंकिमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानं
दात्मपूज्यपादशिष्येणशंकरानंदभगवताविरचितउपनिषद्रत्नआत्मपुराणेछांदोग्यसारार्थप्र
काशेसनत्कुमारनारदसंवादोनामत्रयोदशोध्यायः ॥१३॥ ॐनमोनमः ॥ भूमरूपमिदंशिष्यःश्रुत्वाव
स्थात्रयातिगं श्रोतुकामःपुनर्गंकंगुरुमाहेदमात्मवान् भगवन्भवताख्यातज्ञानेनानाविधंपुरा
णेतरेयोहियदेदयच्चकोपनकिर्मुनिः आदित्योभगवान्यत्तुसम्यक्ताख्यातरोपियत् कदस्थानितिरस्त

आप्र.
३६२
363

हतजाबालायामुनीश्वराः आङ्गिरोर्भगवान्यस्य कथायां डीरिते यत्र शिष्याः प्रजातं हतदेवोदा॰
सिश्च वीर्यवान् बलाकिरश्विनो तहत जनको मिथिलेश्वरः मैत्रेयी चापि यतयो भृगुश्च वरुणा॰
त्मजः श्वेतकेतुश्च भगवान्नारदः सर्वविन्मुनिः उद्दालोऽत्र वेनारः शक्रो लोकत्रयीपतिः अजा
तशत्रुर्भूपालो दध्यङ्ङाथर्वणोपि च याज्ञवल्क्यश्च भगवान्श्वेताश्वतरोपि च वरुणोप्यारुणिस्तहत
कुमारः सनत्कुमारितः अन्येपि गुरवस्तहत शिष्याश्च अपि च केचन त्रिपर्वा त्रिर्महानवशास्त्रेषः सर्वज्ञ
तापि च शक्राच्चमरणान्तहत दध्यङ्ङाथर्वणस्य च जल्याभिधाकथा पुत्रयाज्ञवल्क्यस्याधीनतः आ
ह्मणोश्वनयाशापः शाकल्यस्य प्रमादिनः कारणानां च विज्ञाने वरोपि च नचिकेतसः त्रिविधो॰
यमतो यत्र ज्ञाने वैराग्यसंयुते स्वरूपेण च ताटस्थ्यात् ब्रह्मणो लक्षणं द्वयं कोशपंचकनिर्मोकात्
पृथक्तस्य प्रदर्शने विदुषोपि च वेनस्य स्वात्मानुभवकीर्तने सत्यादिसाधनेभ्यश्च सन्यासस्य
धिकीरितः संवर्ताद्यैरन्यानेतस्य शर्वैर्महात्मभिः वैराग्यं तस्य हेतुश्च योगादिस्तस्य चात्र हि
अधिकारी विरक्तश्च वासाया भ्यंतरस्तथा वेषआचारनामास्यात् आचारो बहुधात्रयः अहं ब्रह्मे
ति विज्ञानकारणं माहात्म्यमेव च तत्प्रसंगेन विज्ञाने बहुस्मृत्युदितं पुनः कीर्तितं तत्र यस्याभ्यासे॰
गात्सामगाकथा अवस्थात्रय [illegible] दो विज्ञानवान्नैव ज्ञानवांस्तु विरो

[illegible]

प्राहकथामष्टमकीर्तितां छान्दोग्ये सप्तमे समष्टी प्रोक्तो मोच्यमहामतिः ब्रह्मलोके निमहमिमर्वद्धः
स्वाचहारिणि गमेसन्यासिभिर्नित्यं मार्गतोप्यचिरादिना प्रजापतीनां ये लोकास्तेभ्योपि परिस-
स्थिते एकं नदीयत्रास्ति सदा फुल्लसरोरुहं तापत्रयहरं नॄणां पुण्यपापहन्नयेसति अश्वत्थस्सो
मवनो यत्र कल्पद्रुमो महान् मानेव सर्वभूतानां प्रपद्धतिमनो मते वर्त्तेन यत्र सततं तडागौ साग-
रोपमौ पयोदधिच्छितैः भर्णाव रण्यस्य समीपगौ अमानवेन यत्रायं विधुलोकान्परं प्रमान्
नीपते पुण्यपापाभ्यां रहितो राजवालवत् यत्र पंचशतं ब्रह्मप्रेरिताः सूर्यसन्निभाः अवाप्स्वापयत्स्त्रि
तिनानासुमरसः शुभाः आयाति सहस्रं वपुसां ब्रह्मालंकारिकारिकाः नयेवादिच्चिति चौर्यैः सो-
कं ढाक्षेतिहत्त्वः मालाहस्ताः शतं तद्वत् शतमंजनपाणयः चूर्णहस्ताः शतं तद्वत् शतं वास-
करा अपि अलंकारकरी स्वान्याः शतं षोडशवार्षिकाः रूपयौवनसंपन्नाः सर्ति मे तायथाथि
यः अरोहदस्त्वविरजानदी यत्रातिदुस्तरा तपोमध्यगता यत्र स्त्रहर्तीपष्टिहाभिधा आपद्यावय-
महत्तीर्ल्लानदर्शनेनात्मचेतसा हृदं नदीच संतीर्य्य यत्र गच्छेदुपासिकः कल्पद्रुमं च संलभ्य सं-
स्थानमपराजिते यत्रायतनमायान्तः ब्रह्मगंधरसावपि रूपाणि प्रविशन्त्यास्तु सर्वं दैवाप्यपातके

आ.पु.
३६४

इंद्रप्रजापतीयत्रद्वारपालौमहौजसौ भीमवत्सगणनिर्यंयत्रमार्गेप्रपञ्चतः हिरण्मयेचयत्रास्तिप्रासा
देपरमेष्ठिनः महानानेकरत्नौघराजितस्त्वसभान्वितः विचक्षणमभिधायत्रप्रज्ञाख्यावेदिकाशुभा सर्व
लक्षणसंपन्नाजगन्निर्माणकारणा अमितौजानस्त्वपर्यंकोयस्मान्प्राणमिथः सदा उद्गातांचतथोद्गीथोवाग
धैर्यंउपास्यते भूतंभविष्यत्सोहंतस्मादोर्ध्वदिग्गतौ श्रीस्वरावपितस्योक्तौपादौपश्चिमदिग्गतौ दक्षि
णोत्तरखट्वांगेबृहत्तद्रथंतरे भद्रंचयज्ञायज्ञीयमुक्तेतेपूर्वपश्चिमौ ऋचःसामानिपूर्वस्यां
दिशिप्रोक्ताश्चपट्टिकाः दक्षिणोत्तरसंस्थानाउक्तास्तासुयजूंष्यपि सोमांशवस्तुसंप्रोक्तास्तस्यायं
रणंसदा उद्गीथश्चांतरवस्त्रंश्रीप्रोक्तास्वयवर्हणं तत्रयः सर्वदैवास्तेजगतःपटसमाहृतः पंचभू
तौघपुष्टश्चसर्वजीववपुःस्वमान् नीरेयिवतियोनित्यंचैवयामरिदाश्रयं तेजःपुंजंसमासाद्यप्रति
ष्ठायांवचावल्लभी यास्यप्रियामानसीचकथितासासरस्वती देवदेवःसपत्नीकः आसीनस्त्वसमागतः
उपास्यतेमरर्जिमद्भिर्ब्रह्माद्यस्यविभूतिभिः सर्वभूतहितेशश्वत्स्थितयन्त्रिदमरुक्ववान् केनचिद्विप्र
सेवेनसर्वभूतसुखामये अणोरणीयान्भूमायःप्रसिद्धःसर्वदेहिनां सर्वप्रियतमोनित्यप्रवदंत्यः
हमःपरं आत्मापहतपाप्मायंसर्वसंगविवर्जितः षडूर्मिरहितस्तद्वत्सत्यकामज्ञानसंयुतः जरामर
णजन्माद्याधर्मादेहस्यनात्मनः शोकमोहा[illegible]ः केवलस्यते क्षुत्पिपासेचसंप्रोक्तेप्राणस्य

न्यत्वेकामःसंकल्पसंयुतः नभवेदयचेतस्तत्परावात्मनोभवेत्सदा सर्वसंसारधर्मौघैःसंस्पर्शनाविवर्जि
तः अन्वेषणीयःसततंसत्वुध्यादिविलक्षणः विवेकतोवधार्यैवंवहुधैवपुनःपुनः उपायैर्विविधैः
पश्चात्गुरूक्तवासमाहितः मीमांसामयिकुर्वीत श्रवणा परनामिको मननंध्यानसहितंविवेकात्
पुरुषःसदा विवेकीयस्तमात्मानंपुरुषःश्रवणादिना साक्षात्कुर्यात्ससर्वात्मसाम्याभेदविवर्जितः स
र्वांल्लोकांस्तथाकामान् प्राप्नुयात्स्वात्मवुद्धितः इदंप्रजायतेर्वीक्यंब्रह्मणःपरमेष्ठिनः सभागतस्यश्रुतव
देवासुरसभाद्वये सभायांब्रह्मणोनित्यंदेवादैत्यासहस्रशः वामदक्षिणभागस्थाब्रह्मणःपरमेष्ठिनः
आसतेचद्वन्द्वेश्वास्तेपरस्परविरोधिनः देवानांकथितादैवरसुराणांतथासुरैः वार्तयंब्रह्मणोवक्तातनि
र्गतांस्वार्थकारणीं देवदैत्याधियोश्रुत्वाहीमाविंद्रविरोचनौ वारयामासतुःस्वीयानितरेतरवंचकौ वै
रिणोमाविजानेत्वांजीमेतांमहावलाः इत्युक्त्वाजगमतुश्चोभौतंदेवब्रह्मणःसभां उभाभ्यामप्यवि
ज्ञाताबुभौविंद्रविरोचनौ स्वकीयैःसहसंमन्त्र्यदैवैश्चैवासुरैस्तथा हेततेवयमात्मानमन्विछामोम
हावलाः यत्ज्ञानात्सकलान्लोकान्सकामांश्चलभेमहि वयंसर्वेयदातत्रयांस्यामोब्रह्मणःस
भां नदेववैरिणःसर्वांस्त्रिलोकींपरिविर्जिता अस्माभिःस्ववशेकुर्युरस्मांश्छिद्रमन्वेषिणः एकैनैवततो

आ·पु·
३६५

365

स्वार्कं गतवांयोगरूरभवेत् परेषामिति संचिंत्य राजानौ तौ विनिर्गतौ बलबुध्यादिसंपन्नौ धैर्यवंतौ यशस्वि
नौ ब्रह्मविद्यार्थिनौ हि तौ परस्परजयेषिणौ समिद्धास्तिकरौ वैतौ एककालं प्रजापतिं यत्नकुर्या प्रभातेन
तं तयोरासीन्महात्मनोः युक्तयोर्वंचनो राज्ञोर्दैवासुरशिरस्ययोः बुद्धिवंतावुभौ क्रत्वा तत्र स्तेह हि ह्न
त्रिमे ऐकं प्राप्याप्यनेकौ तावुभौ स्वार्थप्रकाशकौ प्रजापतेः पदद्वंद्वं ववंदाते हशोभनौ भ्रातृव्यौ भ्रा
तवड्ढ्वा विद्यायसछन्नस्थौ भगवानपि विज्ञाततत्वार्थः स्मनुरानन्नः अभ्यावन्निवस्याभवत्सत
स्यौ सर्वज्ञः सर्वजः द्वात्रिंशद्वत्सरं कालं व्यग्रं कार्यं तिरेषिव देवासुरावियौ तत्र सर्वभोगविवर्जितौ
अवज्ञातौ स्थितौ तस्य समीपे परमेष्ठिनः दोषीकश्रिययाराज्ञलिष्टेन स्निग्धः समीपगः अवज्ञा
तः सर्वभोगवर्जितोऽत्सुखवीत्तकः भोजनादिक्रियानासीद्दतयोऽकालयोः क्वचित् हरायालस्तु
ललनासंभोगः शोच्यवेषयोः द्वात्रिंशद्वत्सरे कालेऽङ्गः खवनोः ब्रह्मचारिणोः गतेन तस्य पश्यतौ
वेक्ष्य तयोर्ब्रह्माव्यलोकयत् किमर्थं तावतौ क्रुरुजेवासमिंद्र विरोचनौ ब्रह्मलोकेत्रङ्गः प्राप्य सर्वभो
गविवर्जिते इत्युक्तौ ब्रह्मणा देवो क्रचतुस्तौ महेश्वरे यथात्मा तादितद्वाकं अत्तयेवमहाधियौ ए
वं भगवता प्रोक्तं आत्मानं लोककामदं इत्युक्तौ तौ क्रतवंतौ सोवासं ते वत्सरं प्रभो वीक्षमाणौ ब्रह्मचर्यसं
युक्तौ शिष्यतां गतौ एवमुक्तः स भगवान् सि [illegible] कुचेजागरणावस्थमात्मानं चक्षु

...त्मन यद्बृहस्पते शास्त्रबुध्या ... निर्मयं ब्रह्मनिर्मुणं एवमुक्तेम
हेशानमभाविंद्रविरोचनौ ऊचतुर्भ्रांतिमापन्नाववशुद्धाशयसंयुतौ छायात्मा यस्त्वयाप्रोक्तः पुमा
नक्षिसंश्रितः आदर्शेवाप्सु वान्यत्र स एष परिदृश्यते। दृश्यते यइति प्राह भवांश्चक्षुषि दक्षि
णे स चक्षुषि स्वयं वा य दृश्यते नैव केनचित् विनादर्शादिकं तस्मात्कजन्मनेत्युभसंस्मृतः इत्युक्तो भग
वानाह सर्वत्रैवेति सप्रभुः आनंदात्मस्वयंज्योतिर्यतः सर्वत्र संस्फुरेत् स्फुरणस्यैव चात्मत्व उक्ता
ने दैकरूपिणः सर्ववत्त्वब्रह्म सेवो यो मामभूदितिविचिंतयन् इदमाह पुनस्तौ सब्रह्मा लोकपितामह
हः नीरशरावेस्मिन्नात्मानमवलोक्य हि आगम्य च पुनर्मां मौ युवामिंद्रविरोचनौ इत्यभिप्राय
वच्छायाभेदं गच्छति सर्वतः नात्मनः स्फुरणं क्वापि वहिरंतश्च सर्वदा एतावंतौ मयाप्रोक्तौ आ
त्मानं चक्षुषि स्थितं स्फुरणैकस्वभावं तमविज्ञायाति मोहितौ छायात्मेति गृहीत्वैव हृष्टवंतौ
हि वालिशौ सर्वदा पंडितं मन्यौ स्पर्द्धमानौ परस्परं विपरीतं युवाभ्यां तत् गृहीतं यन्मयेरितं इत्यु
क्तौ लज्जया खिन्नचित्तौ मूढतमौ पुनः न किंचिदवगच्छेतां उक्तौ मिंद्रविरोचनौ तस्मादपाप्नतस्तौ
वोधयिष्यामि दुर्मेदो यादृशोऽत्र भवेच्छिष्यः पदुरिह सापितामहः तेदुर्हि शरगुरुर्भत्वा वोधयेत्स
दावुधः इति वुद्धिं समास्थाय पशिष्यप्रियहितार्थं कृतं उक्तवान् भगवान् धाता सर्वत्रैवेति तौ प्रति

श्री· यु· ३६६ 366

शरावेवीक्षणंतद्वत्स्वात्मनः स्वरूपात्मनः इतिहासे विहितो गत्वा ब्रह्मणोसमुपस्थितौ ब्रह्मातौ पुन
रेवाह दृष्टवंतौ किमत्र भोः देवासुराधिपावेवमुक्तौ ब्रह्माणमूचतुः पितरावालकौ यद्वत् सनखलोक
लमा अपिरोमा आपादमस्तकौ देहौ नखकेशादिसंयुतः आत्माभिधः शरावेस्मिन् आवाभ्यामवलो
कितः एवमुक्तः खिन्नचेता ब्रह्मातौ पुनरब्रवीत् विचारयन्द्विजेचित्तेष्वपि प्रियहितार्थकृत् अन
योर्बुद्धिमोहोयं विघ्नेस्मिन् महानिह यावत्तौ सर्वथैव तद्वत्नथैवावगच्छतः छायात्मा स्वीकृतः ए
वं दृश्यते च त्वपीतिहि कीर्तिते पुनरप्येष सर्वत्रैवेति चेरिते नीरे विलोकनात् तद्वत् देह आत्मे
ति निश्चितः आत्मछायां परित्यज्याभिन्नादर्शादिसंश्रया एवं विचार्य इन्द्र स्थितौ देहात्मत्वमुपागत
तौ दृश्यते सर्वदा देहः स्वात्मनः परिचक्षुषि आदर्शे नद्यां शरावे चाभेदविवर्जितः तत्र तत्र त
याछाया यासा स्यात् भेदवती सदा परिमाणादिवैषम्यात् आत्मा देहस्तु नेदृशः छायातत्त्वपरि
त्यागो भेददृष्टि विलोकनात् आभ्यां कृतोपघातद्वत् कारयिष्येवपुष्यपि नखकेशादिसहितं म
लिनं च कुवाससं दृष्टवंतौ पुरा देहमेतेनीरे शरावके नखकेशादिरहितौ विदानीं स्यानसंयुतौ
निरीक्ष्य भेदतो देहमात्मत्वे सत्यनास्त्विमौ एवं विचार्य भगवान् इदमाह प्रजापतिः स्नातौ सुवस
नौ भूत्वा कृतकेशनखावपि साध्वलंकारसं [illegible] विरोचनौ नीरपूर्णे शरावेस्मिन् अ

ति उचतुर्देहस्यात्मत्वेनसुस्थितंपरिगृह्यतौ यथायथमावयोरात्मा देहएव प्रजापते नयानी
दृशावेस्मिन्नावाभ्याममभिवीक्षितः प्रजापतिःपुनर्ज्ञात्वातयोरज्ञत्वमीश्वरः इदंविचारया
मासमनस्येवमहात्मनाः अन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मनःप्रतिपादनं मयैतयोरेकांतशिष्ययोर
स्मैधमोः अन्यत्रैवात्रदेहस्यनखकेशादिभिःकृतः सत्येनवाप्यसत्येनतयोराभ्यामनिश्चितः प्रत्य
तात्मैवदेहोयंविशेषादवधारितः देहस्यात्मनियथाद्धिक्रियतेसंश्रियादिकं छायात्मानो भवेत
ततस्ततोस्यास्तिकिंचन आत्मानंततोत्रदेहोयंनच्छायात्मानुकारकृत देहस्यैवलोकेस्मिन्स्वत्वं
भवतिदेहिनां इतिबुद्धिंसमाश्रित्यदेहआभ्यांहठात्मता स्वीकृतातत्तयोर्बुद्धिंसमाश्रित्याप्यहंपु
नः देहात्मतायाःप्रच्याव्यनयामिस्फुरणंप्रति देहोयंम्रियतेस्थूलोजडोजन्मादिधर्मवान् भये
चवैरिणागच्छपरिछिन्नश्चहृश्यते अपरिछिन्नमस्तमभयंस्फुरणंवयत् उभाभ्यांसर्वपर्यायद्रष्ट
देहादिसंश्रयं अतोधर्मानिमानत्रस्येदेहेसंभावितानसदा वीक्ष्यतेदेहआत्मत्वंप्रसक्तंस्वयमेवहि
इत्येवविचार्यताबुचुःएषआत्माऽमृतोभयः ब्रह्मयत्सर्वपर्यायैर्वांवाभ्यामनुभूयते एवमुक्तावुभौतेन
तमभ्यदिंद्रविरोचनौ प्रतिपन्नौपुनर्देहमात्मत्वेसर्वथैवतु अमृतत्वादिकंतस्यमेनातेएवमेवहि॥

आयु. ३६७
367

रसायनादयः संति देहस्यामृतताकराः उपायाश्चैरयं देहो जरामरणवर्जितः भवेदतोमृतत्वस्यादस्य
देहस्य सर्वथा तदर्थं तत एवैष पंचः कार्यो महात्मभिः अमृतो न भयं गच्छेत् तथैवाधिभिः कथंचन म
तिहेत्वर्थतः शोके भयं सर्वशरीरिणां अभयश्च भवेदस्य योगौषधनिषेवणात् पुमान् भवेत् स गोत्र
स्थो हस्तीवा महिषः पुमान् स महान् पर्वताकारः पर्वतो वा तृणादयं आत्मा ततोत्र देहोयं सर्वपा
पविवर्जितः विरजश्च विमृत्युश्च भवेदेष उपायतः विशोकश्च भवेन्नित्यं जरामरणवर्जनात्॥
क्षुत्पिपासादिरहितो मंत्रौषधबलादपि एवंभूतं य आत्मानं देहं कुर्यात् पुमानिह सर्वांल्लोकांस्तथा
कामांश्च आप्नोति न संशयः छायादिदर्शनात् तस्माद् देहो मरणवर्जितः पापशोकभयाद्यैश्च रहितो
ब्रह्मणेरितः शास्त्रमार्गेण हि छाया विनश्यति कदाचन न पापं च न शोकश्च भयं नास्य च विद्यते॥
वर्हतीव भवेदेषां सर्वदा प्रातरादिषु देहोपि च तथैवायं सर्वेषामिह देहिनो हेतुनाशाद्यथा छा
यानाशमायात्यनश्वरी हेतुनाशात्तथा देहो नाशमायात्यनश्वरः हेतुर्यथात्मा देहस्येयं छायापायाः प
रिकीर्तितः देहस्यापि तथा हेतुः कीर्तितं धातुसप्तकं दोषत्रयस्य संक्षोभात् वा सान्तरनिमित्ततः
विनाशयदिमं देहं सद्यस्त्वं धातुसप्तकं मंत्रौषधादिसेवातो निमित्तप्रतिबंधनात् वातपित्तकफाः
क्षोभं न गच्छंति कदाचन तेषां क्षोभं विनान [illegible] दिसमागमः त्वगादयोपि संक्षोभं व्रजं

[illegible]
लवद्धिमध्येस्मात्शीतलोयंशरीरिणः मंत्रौषधादिभिः सिद्धस्य देहानीरेतथैवच यौगाणांवज्ज्रभ
मौस्यात्भस्मतोनीरवत्तथा वायौवायुसमस्तद्वत्गगनेगगनोयमः पंचभूतैरसाध्यंस्य भूतानां
धारणादिभिः प्रयागेततएवायंशस्त्रैरपिनविद्यते बाणादीनांसहस्राणिभिर्युगपद्वत्जलादिकै
भेदेपिचतथैवस्यात्देहः सिद्धस्यसर्वदा इत्यादिकृपयाविष्टो हष्टशास्त्रविमोहितो देहस्यैवा
त्मतांसम्यक्बुबुधातेउभावपि बुध्वादेहात्मतां हृष्टाप्रभाविंद्रविरोचनौ प्रमत्तमानसौभूत्वा
जगातुब्रह्मणोगृहात् प्रजापतिंनमस्कृत्यकृतकृत्योमहाबलौ तावुभावननुज्ञातौब्रह्मणामानि
नातततः निर्यातौवीक्ष्यभगवान्इदंवचनमब्रवीत् यमाहिपंडितंमत्वा देवासुरयतावुभौ महाब
लौमहाप्राज्ञाविनिलोकंप्रयागतौ परस्परस्पर्द्धमानावभिमानगिरीइव नमस्कृत्यैवसहसा
२ मामदृष्ट्वाचडमेदौ निर्यातौदेहमात्मत्वंविज्ञायपमोहितौ अनयोर्यद्यहंकंचित्संप्रेयात्रनि
वारणं करिष्यामिततोमेदावभिमानत्वयात्भृशं निराशौजीवितस्यातामुभाविंद्रविरोचनौ
राजसौसर्वदायस्मात्कृतश्चिद्वचनागमे अल्पेपिमानत्वयैवक्रोधशत्रुवशंगतौ देवासुरौग
वश्रीमद्धधुर्वेथव्यकारकौ पिशिताशिजनानंददायनौसाधुभीतिदौ कुर्वातेयुद्धमत्रलंचत्ररंगतः

आयु. ३६८

368

यमदं ततो भगवत्त्वयमाभदेतयोरात्मवेदने न निमित्तं स्वयं यस्मात् फलं स्यादेतयोरिह देवो वाप्यसुरो वा
सुरुभयोरितरे पि वा देहात्मज्ञानसंपन्नाः तेषामिंद्रविरोचनौ गुरुतः परिभूतावुरिह वापि परत्र
वा इह देहात्ममानेन सर्वदा देहरक्षणे उद्यमे विफले क्लेशावाङ्खं यास्यंति दारुणे उपायैर्विवि
धैस्तिष्ठत् यत्नाश्च नेयथा न हि अविनश्वरतया देहो न तिष्ठेन्नाशवर्जितः यदा भूमिरियं भूत
धात्री भूधरसंयुता विनश्यति च सुखंतिसागरानीरपूरिताः न लभ्यंते तत्र तेजश्च वायुनास
हितं च खं न दाति ऐत्कथं देहः फेनबुद्बुदसंनिभः मृत्युर्यस्य सदा व्याधिर्विसंवादकोहैः समं व
सत्यविदंतदा सोजठरे रक्तवह्निवत् वाह्योपीह च भूतानि सर्पादीनि सहस्रशः शस्त्रास्त्रादी
न्यनेतानि यस्य वा ह्यास्त्रस्य भवः यथात्र कदलीस्तंभो निःसारो विद्धि तेस्मानि त्वगात्मकस्तथा
देहः कथमेषोऽमृतो भवेत् अपि कर्मनिमित्तोयं देहः सर्वशरीरिणां आरब्धस्तदपायेस्यात्
स्यापीके नात्र हेतुना कर्मचात्रारिनियतं कारणं शतवत्सरे आयुःप्रदं मयाप्येनत् कथं देयात्तवः
परं रसायनादयो वादाः केवलं देहधारणे उपकाराय भूतानि बलवृद्ध्यै भयाय च रसायनादिभि
र्नित्यो देहोयपत्र जायते रसायनादिकर्तीज्ञेमृतालेके न हेतुना अपि जन्मवतां नाशो नियतः
परिकीर्तितः यतादीनां तथा देहः केन नित्यो भविष्यति अपि मन्वंतराणां हृष्टो नाशः सर्वैश्च जंतुभिः

स्वदेहस्य कथं तत्र निरूपता भविष्यति जन्तुः सर्वोऽपि बालः स्यात् कुमारः पंचहायनः कुमारोऽपि युवा
तद्वत् स्मृतः षोडशवार्षिकः युवा वृद्धः कृतो वृद्धो न मरिष्यति देहभाक् जेतुं नो मरणेनेन देहे
न सङ्गायते देहे सति न तस्य स्यात् प्रतीकारः कदाचन एक एव प्रतीकारो मृत्योरस्य महात्मनः
देहस्याग्रहणं नान्यत् कश्चिल्लोकत्रयेऽपि हि देहस्यास्य रता एते नित्यं देहात्मवादिनः मनसापि न गृ
ह्णन्ति देहाग्रहणकारणं गृहीत्वात्मतया देहमेतं नित्यं विनश्वरं विट्भस्मसंस्थितिकारूपं येते
यत्सर्वदेहिनां प्राह्णादेरपि च रुद्रस्य देहान्ते नाहशासदा देवराजस्य देहोऽपि किं मनुजान्यस्य देहिनः
देहमात्मतया मत्वा निर्गुणाः पापकारिणः भवंति परलोकस्थानं न तेषां न संभवेत् पापिनां पर
लोकेऽस्मिन् सुखकृणापि न विद्यते किं तद्दुःखं बहुविधं यद्वक्तुं च न शक्यते ततो देहात्मवादोऽयं दारु
णो येषु यास्यति लोकद्वयेऽपि ते दुःखं प्राप्स्यंति च तथाऽपि तं इति नानाविधां चिंतां संप्राप्य परमेश्व
रः वीक्ष्यमाणो वृद्धान् तेयातां विद्धविरोचनौ विरोचनो तित्वरया व्रजेत्तामासुरीं सभां सकी
यामाश्रुगान्तवानं तिसन्तुष्टमानसः प्रह्लादस्यात्मजोऽसौ दैत्यो रजसा तमसा वृतः सत्त्वलेशेन रहितः स
र्वदेवापिचारकः आगत्य च सभां दैत्यैः सत्कृतः सूर्यसन्निभः महासने समासीनः सभायां धिति
जात्मनो देहस्यात्मेति विज्ञानमज्ञत्वात्संघथाखयं गृहीतवान् विमूढात्मा ब्रह्मलोके जितः शिवतः

आ.पु.
३६९
369

तेसर्वेतममात्तित्येरजसाचसमावृताः अभावात्सत्वलेशस्यविचारपरिवर्जिताः जगदुर्देहमात्मत्वेयस्म
येसर्वेमहाद्विजाः विरोचनायथाशिष्यास्तथैवगुरुकत्थुद्विजाः विरोचनोयदृष्टेंनदेहात्मानंप्रपेदिरे विरो
चनस्तुतानित्यंउपदिश्यशोकवानपुनः पृच्छनीयःसदैवात्मादेहोयंनैवचापरे अग्निविश्वादिकेदे
त्या आत्मनःशोषतांगते अस्यैवपरिचर्यावकरणीयासदाहतः गुरोरिवमहाभागाः पुरुषेणसु
खार्थिना आत्मानंदेहमेतेयोड्कलैरजिशोभनैः रत्नैर्नानाविधैःसार्धंजांबूनदसमन्वितैः ग
जकुंभादिसंजातैर्मुक्ताआदित्यसन्निभैः नानालंकरणोत्ल्हतपुष्पैश्चमदूलैरपि सदूपैश्च
सुगंधैश्चविचित्रमालादिरूपिभिः चंदनैर्हिमसंमिश्रैःकर्पूराद्यैश्चसंयुतैः पूजयेद्देहमात्मा
नेतदृष्ट्यासनादिभिः अन्नपानैस्तथासम्यक्पूजयेच्चपरिच्छदैः नित्यंपरिचरेच्चर्यांव्रजे
लोकद्वयेसुखं मरणंचनदेहस्यदेतेंद्राउत्पविद्यते रसायनाद्युपायैर्हिसिद्धिमासस्यसर्वदा
अथचेन्मरणावस्थायदालभेतवैध्रुवं तदाप्यग्नावत्यवनदाहःकर्हिचित्पुमान् यथात्याम
शालायांशस्त्रैरस्त्रैश्चपीडितः वीरःक्षणरथोपस्थेशेतेचेष्टाविवर्जितः एवमेषगतःप्राणः
शेतआत्माशरीरिणां रसायनादिसिद्धानांअलाभेत्वमृतोयमः ततस्तंस्नापयेद्दिव्यैर्जलैस्तस्यात्रबां
धवः अर्चयेच्चंदनैर्दिव्यैरलंकुर्याच्चसर्वतः वसनाद्यैरलंकारैर्मालाभिश्चविमानगं नानाभक्ष्या

[illegible]

मेयुते त्वर्थ्यो येषेणातेतत्रनयेद्वंधुजनाद्दृते शोधपित्वात्रोभयतः अन्नपानानि सर्वतः भक्ष्यभोज्या
नि चित्राणि मंचेदस्य समीपतः महाराजस्यपेकार्या उपचाराः सदैवहि भोगाश्च निखिलाः का
र्याभूगृहेतस्य वंधुभिः भूगृहे ततथाकुर्यायथाशक्त्यान्तस्मा रतः भक्षयेद्दीर्घनिद्रायां स्थितस्य स्या
त्ववाधवाः ऊर्वीरेतस्तु भ्रांतस्यगृहस्यापरिवेदिका यथाकालात्रियतनेभूगृहस्य भवेन्नहि
नीरातयाश्रमकारीनांनप्रवेशश्चकर्हिचित् एवंह्यते चिरंकालंशेतेसौराजवत्सुखं यावन्नायाः
ति भगवान्नलभ्यः सर्वसर्वज्ञः आगतेभगवत्यस्मिन् सवायुर्वातिकश्चन संपर्कात्तस्यनुम्नताउ
न्यास्यंतीहसर्वशः शस्त्रास्त्रादिविहीनः स्वच्छो वायुनाकेनचिद्यथा इष्टः द्रुणादिहोनिष्टेतस्यसर्व
रवा। वंदेहिमर्दनः एवंतद्भ्यिनाः सर्वसर्वसंस्कारसंस्कृताः रसायनादिसिद्धानायतेनप्राप्सयेयुनः
आप्यते अस्मतत्वेचराङ्खेत्येवनसंशयः एवंनकर्हिचिन्नाशोयोगिनोविद्यतेसुराः यैगयुक्तास्ततः
सर्वंभवतिदिग्जितोजनमाः वैरिणाचक्षयेनित्यं कुर्वंतिचात्रनिर्दयाः केचित्राः काश्चगावोवाके
देवाः केचसाधवः यदाशरीरं सर्वेषां सममेवोपलभ्यते द्विपद्भिर्द्विपदोसाम्यं चतुष्पद्भिश्चतुष्प
दो एतेषामपिपित्रोस्यात्कामोयेनवपुर्भवेत् स्त्रकर्शोणितसंभूतं अन्येषामिवकामतः काम

आ.पु. ३७० 370

हेतुकमेवेदंजनतोविश्वंमहाधिपः कामःसर्वस्यजननीपितामाताकामस्तथेरितः वियोगोदैवनासाधुःकामएव
नचापरः भ्रात्रादिसकलोजंतुकामएवमकीर्तितः प्रतिग्रहीतादाताचवलतःस्वेच्छयापिवा काम
स्यदेहएवैषःसमुद्रसदृशोमहान् देवाद्याःकामकामोत्थयचस्थितिजेश्वराः तेषांकुमेत्तथैवा
न्येपित्रिकालास्थदेहिनः स्वदेहार्थंचकामायसर्वेषामिष्टदेहिनो देहस्तनोत्रविज्ञेयोदैत्याःसर्वैः
शरीरिभिः वियोगोदैवतासाधुःसंरक्ष्योत्रप्रयत्नतः अस्ययत्सुखदंतत्स्यात्पुण्यंपापंचदुःख
दं अनुकूलोभवेद्यस्यसदैवादिःनचापरः अस्तुरःप्रतिकूलस्यवध्यःसर्वोपिसर्वदा पितामाता
तथाभ्राताचस्नुषाजायासुतोयदा प्रतिकूलोभवेत्तस्यनैवकिंतुपरोजनः ब्राह्मणादिवधेयायेपर
दारादिसंगमे अन्यवित्तपिहारेणापदुक्तंतन्मृषावचः पापंदुःखफलंप्रोक्तंदुःखंचनेतरंततः नलभ
(श्री तेसुखंचात्रलभ्यतेतदनंतरे कालांतरेचदुःखंस्यात्तेनाकारणंभवेत् नहिकालांतरेकर्म
स्यात्तमर्हंतिकहिंचित् कर्मणांस्थायतानात्रकल्पनीयाकदाचन दृष्टलोभेनचादृष्टकल्पनेवेदवादि
भिः अहिंसाब्रह्मचर्यादिक्लेशाकरनयोहियत् यज्ञादिकंतथाकर्मक्लेशतेनैवनिराकृतं पापंदुःखफलं
यस्मात्पुण्यंसुखफलंतथा आहुःसर्वेमहात्मानोवेदवादरताःसदा वेदानांसंप्रदायोयंभीरूणांहृदये
गतः विपरीतंतथाभीतेःसुखदुःखफलंप्रदं ततआरभ्यदैत्येंद्रद्विधायेपरिवर्तते अधीराणामभीरू

३७०

णांसंप्रदायत्रिभेदवान् भीरूणांसंप्रदायो यं ... धीमतां ... महान् वीराणां वर्जते दैत्यानामप्येवान्यत्र न कचि
त् एवं जानामहं दैत्या ब्रह्माद्या देवगणास्तथा रहस्यः संप्रदायो यं निर्दिष्टो ज्ञैरनेकधा अशौच्यस्य महा
भागा पृष्ठा न यस्समागतः स भाक्त्व बलतस्त्वेतं सर्वलोकसुखप्रदं स्थापयन्तु महावीर्याः प्रणपक्षज
गत्त्रये अस्य मार्गस्य सततं ब्राह्मणाः प्रतिपादिताः यज्ञादिनिरतास्तद्वत् ब्रह्मचर्यादिसाधनाः देवा
ये च निसर्गेण सुरसास्माकं च शत्रवः दुर्बलाः प्राणिनस्त्वान्यरातेपक्षमपाश्रिताः अस्माकं वैरपक्षस्था
अस्मत्त्रिदशपरायणाः निघ्नन्तु सकलानेतान् वेदमार्गविरोधिनः अन्यथा ज्ञानिनः पापान् अस्मा
स्व च विरोधिनः एवं कृते मया प्रोक्तं सुखं वोऽत्र भविष्यति परलोके च दैत्येन्द्रा दयां त्यजथ सर्वदा एवमु
क्तास्तदा दैत्याः पापात्मानो निसर्गतः निर्घृणाः क्रूरकर्माणः प्रभुणाप्रहृणाततः कृतवन्तस्तथैवेत
ज्जगत्सर्वं समाकुलं संप्रदायो महान् तेषां ब्राह्मणादिविरोधकृत् लभ्यते त्र यथाचारो जीवने मरणे
पि च अथापि ते महात्मानो ब्राह्मणा दीर्घदर्शिनः एवमाहुः सदाचारहृष्टापापरं ते जनं नास्तिके
मोक्षरहिते यथेष्टाचारिणं सदा आसुरे वत एवायं आसुरे कर्म सर्वदा कुतो यं नास्तिकोऽभूत्वा यज्ञा
दिपरिवर्जितः भ्रमत्यतितथा प्रेतं भक्ष्यवस्त्रादिना भृशं अलंकरोति बहुशो मन्दो वै स्वस्य मायया
अलंकारादिना नैनेन कृते च प्रेतदेहके परलोकजयो यस्मात् मन्यते यमतीव च अहो मौर्ख्यस्य माहा

आपु॰ ३२८ 371

यंमेदस्यपरिवर्तने आत्मादेहस्ततोनान्योमन्तव्यस्तु नवेवसः परलोकफलंगच्छेत्येतालेकरणान
हि तस्यदेहस्यैवेनस्यात्पुनकल्याणमेवयत् अभिभावंगतंयेनमन्नवश्चोपपद्यते महातत्त्वागमे
स्यानांमङ्कानांनिदर्शने यतस्तुयेषुसरस्येतेसर्वोप्येवसंयुताः अर्हिताःपुनकल्यानेप्रामुख्यमेवुनीर
तः विनष्टसर्वावयवाःपुनर्जीवन्तिनैवते इहेनतेनतन्वस्यान अहद्दमितियत्नात्मते नदस्यैवपरा
हते अत्रैतत्स्मृतजीवने नारदाद्यास्त्वभृग्वाद्याःशक्रःस्वयंभवादयः महावीर्याःकथंनसुभीरवःस
र्ववेदिनः विरोचनस्ततोदैत्यःकामज्वरवशंगतः जजल्पस्वात्मनोहीनःतत्रपापंकिंचिदेवयः॥
तन्मतात्कामुकोभत्वानस्वकामममार्गगः दुस्तैकैरात्मनःपापंपुण्यंकर्तुंसमुद्यतः अकीर्तिमतुलां
प्राप्यलोकस्मिन्पापमोहितः परलोकेतयाडुःखप्रतीकारविवर्जिते पास्यतीत्यादिबहुशःप्राह
लोन्यायसंयुताः तस्माद्वैरोचनोमार्गोनगन्तव्यःकदाचन अपिकेदृगतप्राणैःस्वात्मनःसुखका
रिभिः इन्द्रस्ततोत्रविज्ञायतमसंतंविरोचनं आर्हंमार्गंशनैर्गच्छन्नन्यज्ञवान्सुखविजये तत्य
क्त्वाक्वचिदासीनोदेवानप्राप्यदेवराट् इह्वावरूपमेतस्तुबुद्धिमान्स्वयमात्मनि देहस्यजनिमत्या
दिधर्माःसेतिसहस्रशः सोमन्तत्वादिग्रणकःसन्तितेषुभवेत्कथं यदादिवनतोदेहोनात्मास्या
देवसर्वथा छायात्माननतएवायंचक्षुरादिषुसंस्थितः आत्मतेचाभयंब्रह्मइत्याहपरमेष्ठिना

मरणंचाभयंवापिदृश्यतेत्रस्वप्नोनहि प्रातरादिषुकालेषुदृष्टतावीस्यदृश्यते यद्यप्येवंतथाप्यस्यएषदेहद्व
वास्तिहि यतोदेहगुणान्वैषदोषांश्चाप्नोतिसर्वदा देहेलंकरणेयुक्तेछायात्मास्याद्लंकृतः स्व
हेचसवस्त्रीयंछत्रीछत्रिणिसर्वदा अंधेदेहेभवेदंधः स्रामेणस्रामेणायुतः हीनांगेचविहीनांगः
स्वयंनाशेहिकश्चन जडेविनश्वरेचास्मिन्ननकारस्वरूपिणि भोगासंगान्यभावेनभोक्तानात्रकथंभ
भवेत् लोककामादिभोगानितानाहंपश्यामिकांचन अस्मिन्नात्मनितेनात्मास्यात्कोपिचापरः देहे
नष्टेतमन्वेषछायापात्मापिविनश्यति नयाचपरलोकस्यगंताकश्चित्परोभवेत् तमेतंपुनरेवाहंगत्वा २पुस्यात
पृछामिदेहतः छायायाश्चपृथग्भूतमात्मानंपरमेष्ठिनं इत्येवंविचार्यदेवेंद्रः सात्विकःपुनराव्रजत्
पुष्टुकामस्तमात्मानंब्रह्माणंजगतोगुरुं समिदादिकरोभूत्वा विनयेनसमन्वितः तमागतंपुनर्वी
क्ष्यब्रह्मालोकपितामहः उक्तवानवचनंत्वेतत्तदृष्ट्वेतानाहमत्रिव साहंविरोचनेनास्मात्तम
यवनागतवानभवान् दृष्टचेताकिमिच्छन्सन्पुनरप्यागतोधुना इत्युक्तःसर्वमेवाहदोषंस्व
नावधारितं प्राहःप्रजापतिसोपितमाहवचनंत्विदं एवमेवभवानाहयदेहच्छायायोरिह
भोक्तानास्तिनाभ्यातमेतमत्यवदाम्यहं भूयःसर्वयदुक्तंतमहम्प्रज्ञादिनामयः एवंद्वा
त्रिंशतेवर्षकालमासीदवहितः ब्रह्मचर्यमिदानींत्वंहिपरंवैसहभो तावंतमेवका

आ॰पु॰
३७२
372

लत्वं ततो वक्ष्यामि ते पुनः एवमुक्तेन चाचक्रे स शक्रस्तथ यथोदिते कृतेतस्मिन्गते काले धाते दं तमभाषत ।
मज्यमानः पुमान्स्वैरं चरति स्वात्मभूतिभिः यः स आत्मेति भवता ज्ञातव्यः शक्र सर्वथा एवमुक्तः स भगवा
न्सर्ववत्तद्दृष्टमानसः भगवानागतस्त्वद्दोषमेतं विचिंतयहि शरीरस्य गुणदोषाभ्यां छायामेव न लिप्यते य
द्येषतथाप्यस्य दोषायं स महानिह स्वप्ने घ्नंतीव तं केचिद्वैरिणः श्वापदाश्च पि उच्चाटयति हस्तीव करु
वायम्यकोपितः अप्रियाणां च वेत्तेव पुरुषः स्वप्नगो भवेत् अस्मत्ते निर्भयं ब्रह्म स्वानंदात्मेति कीर्तिते
ब्रह्मणा महात्मेषोपि विपरीतस्ततो न सः अस्मादन्येन केनापि भवितव्यं त्विहात्मनः ततः प्रजापतिं भू
योगमिष्यामि यथा पुरा इति संचिंत्य गत्वा तेनेनोक्तं स निवेद्य च स्वाभिप्रायं यथा पूर्वं न्यवसत्तस्य वाक्य
तः द्वात्रिंशतवर्षके काले गते ब्रह्माह तं पुनः यदायं पुरुषः शेते समस्तज्ञानवर्जितः दुःखलेशेन
रहितः एकतां प्राप्य चेंद्रियैः हार्दाकाशे ब्रह्मलोके मायामात्रशरीरिणि यत्र गत्वापि सर्वो यं यथा पू
र्वं समाव्रजेत् न जानाति च तं संतं स्वेन प्राप्य कथं च न स त आत्मामृतं ब्रह्माभयं स्मृतं पुरोदिते एवमुक्ते
यथा पूर्वं गतवानागतः पुनः अहं मार्गे इमं दोषं निरीक्षे प्रतिसात्त्विकः आत्मानं न परं स्वैषं विजानाति वि
मोहितः अयं चाहं परो वायं इति यस्तत्र पुमानिह विनाशमिव संप्राप्तो विद्यमानोप्यसौ न दा ततः कथं भ
वेदात्मा ह्यमृतत्वादिलक्षणः ततः प्रजापतिं भूयो गमिष्यामि यथा पुरा इति संचिंत्य गत्वा तेनोक्तं स ।

३७२

त्रिवर्षचन्नवसत्सर्ववनस्पवचनाद्गुरुर्विनये चजर्थैवहिपर्यायेपंचवर्षाण्यपतिष्ठत निवासेब्रह्मचर्यार्थं
विज्ञातासर्ववन्नहि वर्षाण्यादौस्वयंचायंद्वात्रिंशद्ब्रह्मचर्यतः द्विवारंब्रह्मणोवाक्याद्देवंषण्यवतिष्ठ
भूत् अधुनापंचवर्षाणिशेवमेकोत्तरंशतं इंद्रस्याभूत्तब्रह्मचर्येप्रजापतिसमीपतः ब्रह्मचर्येणस
च र्वोपिलभतेदुर्लभंहियत् ब्रह्मचर्यंवैसर्वाणियज्ञादीनिवहतीतिहि यःकश्चिदात्मनोज्ञाताब्रह्मचर्या॰
त्ससर्वदा जानीतेप्रियमात्मानंयज्ञस्तेनेनकथ्यते इत्यंयत्कथ्यतेलोकेतदप्यनेनचापरं इष्टंसर्वंप्रियत
मं आत्मानमनुनायतः जानीतेनततएवेतिदृष्टमप्युच्यतेबुधैः ज्योतिष्टोमादिकोयज्ञइष्टंदर्शादिरी
रितं अभेदेपिभवेद्दृष्ट्यज्ञेष्टयोःसदा सत्रायणंचयन्माहुर्ब्रह्मचर्यंचतद्भवेत् अमन्नासेतमात्मा॰
नेत्रातिसंसारभीतितः मौनंचब्रह्मचर्यंस्यात् मनुतेसप्रसादतः यतःसर्वोपिचात्मानंनान्यथा॰
जन्मकोटिभिः अनाशकायनंयच्चब्रह्मचर्यंहितत्स्मृतं अनेनलब्धआत्मायेननश्यतिकदाच
न ब्रह्मचर्यंचसंप्रोक्तमरण्यायनंहियत् अरण्यादिपुतयस्मात्ब्रह्मलोकंचगच्छति ब्रह्मचर्ये
णसर्वस्मिन्नपिलोकेवसंचरेत् इच्छयानारदायद्दुतमाहजगतिःपुमान् स्त्रीरमधुनेषामसपिंडेपि
चामृतमेववा ब्रह्मचर्येणसंपन्नाःपिवंतिस्वेच्छयैवहि सोमंचब्रह्मणःशश्वत् सर्वभीतिविवर्जि
तः मृत्युदुःखात्मकंसर्वंसंसारंचतरंतिते संप्राप्यस्वात्मरूपंतेआनंदात्मानमव्ययं किंबहूक्तेन॰

आ. पु.
२२
323

लोकेस्मिन्साधनं यद्धि विद्यते ब्रह्मचर्येण तत्सर्वं मन्तव्यं यत्नसर्वथा यथा गजपदे लीनं पादाद्यं न भवे-
त्तिहि तस्मिन्नर्थेधिकं किंचिन्न ब्रह्मचर्यान्न विद्यते ब्रह्मचर्यं परेशो च ब्रह्मचर्यं परं तपः येस्थिता
ब्रह्मचर्येण ब्राह्मणास्ते दिवं गता अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसां आब्रह्मजिरश्चितं मार्ग-
मप्यमगम्स्ते नरेगताः सर्वसाधनसंपन्ना ब्रह्मचर्यविवर्जिताः क्लेशेहि मुनयो भेजुर्विहंसोपि
चकोटिशः समुद्रतरणे यद्वत् उपायो नौः प्रकीर्तिता ॥ संसारतरणे तद्वत् ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितं
स्वर्गमोक्षतया चायुरिहलोके सुखं यशः ब्रह्मचर्येण संपन्नः पुमानामोत्यसंशयं नीरोगः कांति-
संपन्नः सर्वदुःखविवर्जितः ब्रह्मचारी भवेत्लोके पापमना च विवर्जितः अपि मातुः पितापापस्य
विशेषः कोस्तिपेमसः ब्रह्मचर्यस्य संभ्रंशे पुमान् योषितिगच्छति अपि स्वस्त्रस्यपात्री तां
गुह्याद्युपरिहर्षितो प्रसोभिगच्छतः किंस्वित्सुखमत्र प्रदृश्यते एवं चेज्ज्ञायते नात्र बोधः पुं-
सोतिपापतः तदैनं प्रार्थयेत् स्त्रैवमाने दात्मानमीश्वरं सर्वथाहं यशस्वीनन्नाहं ब्रह्माभिलाषं वा२५
नारीयोनिमिमां भोग्यां यतोहं निर्गतः पुरा पिंडि लोलोमशोनद्धं तु सरक्तव्रणसन्निभां दुर्ग-
धां क्लेशसंशयस्य कारणं सर्वजन्मनि एवं संप्रार्थ्यमानोयं आनेदात्मा ममसद्वृणा प्रसन्नोप्य-
त्रैवरागं पुमान्येन करोति न स्मरसंकीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं संकल्पोतिम्प्रयेवा- २७४

यिवधूनां रतिहेतवाः ब्रह्मचर्यरतस्यैव प्राप्नुयात् दुःखवर्जितः। आनंदात्मानमद्वैतं स्वयंज्योतिःस्वरूपि
णं ब्रह्मचर्येणततः सर्वैः करणीयं मुमुक्षुभिः अन्यथास्मादधःपातः प्रतीकारविवर्जितः ब्रह्म॰
चर्यविहीनाय विषयासक्तचेतसे आनंदात्मापि चित्तस्थो भाति नैव कदाचन किंतु नारीसदाभो
ति बहिर्यामलसंचयः तच्चित्तः सततं ध्यानात् संस्कारो बलवान् भवेत् वध्यासमाधिकालेषु तामे
वैषोत्र पश्यति पश्यंस्तां मददेरेगच्छेत घुषितः पुरुषः सदा तस्याः परस्यानान्यस्यादिविवान्यत्रवा
भवि जातः पुनश्च संस्कारैस्तामेवैषोत्र पश्यति मृतः पुनश्च तत्सोसजायते सर्ववत्सदा एवं सं॰
सारमागच्छेत् ब्रह्मचर्यविवर्जितः आनंदात्मानमात्मास्थं हित्वादुःखौघकारणं अतोब्रह्माब्रह्मच
र्यं विडौजसे समादिशत् द्वात्रिंशद्वर्षमानेन स्वानंदात्मसमाप्तये विशुद्धचेतसे स्वल्पपापपङ्काप
सप्रभुः अंते वर्षाणि पंचैव ब्रह्मचर्यं समादिशत् पंचमीवत्सरे तीते शक्रमाह प्रजापतिः आनं॰
दात्मानमद्वैतमम्मुनावचसा प्रभुः मघवन्नेवमेवं यू अशरीरो मयेरितः चक्षुरादिषु चात्मा यय
स्त्वया स्वीकृतोन्यथा त्रिविधं तच्छरीरं स्यादज्ञानादुत्थितं हि यत् ततः स्थूले सदा मह्यं यदेतदव
भयते स्तत्पुनाहि सदैवैतत् स्वीकृतं वर्जितं यतः मंडूकश्च यथा सर्पैस्तत आत्मानतद्वत् प्रिया
प्रियेचतत्रापि वर्जिते स्थूलदेहवत् आत्मानैवततस्तत्र नस्यादात्मा कथंचन अज्ञानेपि तृतीयस्मिं

आ.प्र. नशरीरेषुप्रकीर्त्तिते आगमिवर्त्तितेदुःखेनतस्यापिविमानता अशरीरोपमात्मायदेहत्रयविवर्जि
२८५ तः दुःखस्पर्शोयथातद्वत्जन्मनिसुखवर्जितः श्रोत्रश्रोत्रादिकेरागनेसुखदुःखेशरीरतः योगात्
374 शरीरहीनस्यहरयतेनकथंचन वागादीनिचभंगानिविशुद्धभावदयस्तथा प्रियाप्रियाभ्यांसव
र्वादेहेहीनेनकर्हिचित्वागादयोयथास्वस्वकारणेज्योतिरह्वये भामुवतःस्वरूपेणस्पृश्यतेभेद
वर्जिताः एवमात्माशरीरोयंसुषुप्तौमायःप्रकीर्तितः हार्दगच्छन्परंज्योतिःस्वेनरूपेणजायते का
र्यंसर्वंव्रजेदेतत्तविश्वहार्याद्विकेहियत् परंज्योतिःपरंब्रह्मयतस्तस्मात्समस्थिते विलीयमानेका
र्येहिकिंगच्छेदात्मवर्जिते रूपान्तरेणवाकेनगच्छेत्तत्त्वविवर्जिते जडान्यपिपदास्वस्वरूपेतत्स्फुरणमा
१। के आत्मप्रवेशआयातितदात्माचेतनःकथं तद्रूपेनगच्छेत्सतेननताद[illegible]भागतः आत्मनःपररूपा
णिकर्तृत्वादीनिसर्वदा आनंदात्मास्वयंज्योतिर्निजेरूपेचतस्थितः परस्यज्योतिषस्तच्चहृदयाका
शरूपिणः अनयोर्भेदहेतुस्वसा[illegible]ज्ञानेहिवपुर्द्वये तस्मिन्गतेनकोप्यत्रभेदःसंभाव्यतेनयोः अ
हंब्रह्मेतिविज्ञानादज्ञानेविलयंगते कर्तृत्वादीनिरूपाणिस्वयंयांतिलयंततः रज्ज्वज्ञानेविलीनेत्र
यथाधर्माःस्वयंलये सर्पस्यसर्पणाद्यास्तयांतिहेतुविवर्जिताः घटेयथाविलीनेतुघटाकाशो
महानये स्वेनरूपेणसंपन्नआकाशोजायतेसदा कर्तृत्वादिविहीनःसन्परंज्योतिरूपागतःप

वेखेनैवरूपेणजीवात्माजायते त्विह रूपेणस्वेननिष्पत्तिः परस्यज्योतिषोह्यिवा प्राप्तिरुक्तात्रजीवस्य
विषयादेस्तथेरिता तत्रभेदः स्वयंज्ञेयः कार्याकार्यविभागतः विषयादेरिदंकार्यंजीवः तस्माद्वि
लक्षणः कार्यतायांविनाशः स्यात् तस्यदेहादिवत्ध्रुवं प्रजायतेलयात्वत्र मोक्षावाप्तित्वमा
७ यतेत् इंद्रस्यागमनेतद्वत्व्यर्थमेवपुनर्भवेत् आत्मनोनाशमन्वीक्ष्यसर्वत्रैवसमागतः अत्रापि
नाशउक्तश्चेत्कृतेनातः पुनरावजेत् नष्टानांनैवचप्राप्तिर्भवेत्कुत्रापिकर्हिचित् स्वरूपेणाभिनिष्प
त्तिंरूपापत्तावतोत्रहि वायादाववपिनेतत्स्यात् समानत्रितयंततः कारणस्यैवकार्यत्वमस्येवति
समास्थिता कार्यंयदिभवेत्तामतदाततुभवेदपि कार्यवजीवतेपंचेत्प्रतिवादीग्रहोभवेत् नाति
ह्रजीवतातस्मिन्मोक्षायस्यात्समाश्रिता घटनाशेयथालोकेघटाकाशत्वधीर्मृषा आनंदात्म
निजीवत्वेमृषातद्वत्समाश्रितं आकाशेनमृषायद्वत्घटाकाशोव्यवस्थितः आनंदात्मतयाजीवः
स्थितः सत्यतमेरितः ततः कार्यंध्रुवाजीवेमायांशेसत्यतापदा तदाभवत्कोनामतस्यांसत्यत्वमी
रयेत् आनंदात्मासदासत्यास्फुरणेयात्रवस्तुषु यस्तुजीवस्ततः सम्यक्अस्मिन्नंशेनसर्वदा विषया
देस्तुजीवेनविरोधोनात्रकश्चन कार्यतायांनसाम्यंस्यात्तदातेजीवस्यकर्हिचित् उक्तदोषसमापत्त्या
कृतनाशादिनापिच अशरीरत्वसंपत्तेब्रह्मवायादिकेत्विह दृष्टांतमतवात्रैवकार्यत्वेनकथंचन।

आ॰ पु॰ ३८

375

शरीरज्ञानबाह्यायाः आस्पृशन्ते प्रियाप्रिये यथा नैव च जीवो वै शरीरेण विवर्जितः प्रियाप्रियेकु विद्वैव
गच्छेद्गच्छेत्कालत्रयेपि हि परंज्योतिर्यथात्मवाद्याः प्रलयेसति स्वरूपतो विनिष्पन्ना अशरीराः
कदाचन आस्पृशन्ते नवेतद्दुःखं तद्वदात्मा शरीरिणां ज्योतिषां परमत्वेयः स्वप्रकाशतया हि तत् ।
ज्योतींषि पतगतानि सापेक्षंते स्वतः परं ज्ञानांतरेन चैतन्न तत्स्वयंज्ञानस्वरूपिणः ज्ञानं चेत्स्वप्र
काशायं विज्ञातारमपेक्षते अनवस्थादयो दोषाः तदा स्युरनिवारिताः स्वयंज्योतिस्ततस्त्वेतत्प
रंज्योतिरितीर्यते आनंदात्मस्वरूपं यत्सर्वप्रियतमं सदा सैषगतिरस्य विज्ञेया सा ह्यब्रह्मनिवेदनैः
स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरुक्तानन्त्वपदार्थयोः विज्ञानाद्भेदराहित्ये फलेपत्स्वात्मबोधजे फलमामाव
भिन्नास्मात् यद्रूपं तत्त्वमर्थयोः उत्तमः पुरुषः सोयं विद्यतेननतः परं उत्तमः पुरुषस्त्वेष यावद्देहस्य
धारणं तावदेव वसेत्तत्र ब्रह्मलोके यथा पुमान् स्वेच्छया सर्वलोकेषु ह्युत्तमः पुरुषः सदा पर्यटत्य
प्याहृतात्मसन् महाराजइवापरः अभक्ष्याणि च भक्ष्याणि भक्षयेन्न दुःखवर्जितः क्रीडवालस
मः सर्वैर्लाल्यमानो महाजनैः रममाणो वधूभिर्वा देवेन्द्रवचापरः पानैर्वा विविधैरेषवयः
स्यैः ज्ञातिभिस्त्ववा विद्यमानमिमं देहं नायं जानाति कर्हिचित् यथा शयानः पुरुषः शयाने स्वात्मनो
वपुः यथा शयाने पुरुषे प्राणेनेवाभिरक्ष्यते शयानस्यात्र देहायं तद्वन्मुक्तस्य तेन हि रथोयथा

३८५

शयानेपिसारथौशिग्हितैर्हयैः नीयतेसर्ववत्तद्देहः आत्मतथास्यहि मंत्रिणारहितोराज्येशयानेन्नृप
तौयथा मनःस्यचतथादेहः प्राणेनाभिरक्षते प्राणोयथात्रदेहस्यरक्षाहेतुः प्रकीर्तितः भोगहेतु
स्तथैवेतत्तदुक्तवाह्यान्तरेन्द्रियं एकादशोन्द्रियैर्वालोगृह्णन्नपियथाबहून् विषयान्नस्मरेन्नहृतं प्र
मत्तोनात्रकश्चन मनःस्तहृदिमान्सर्वान्नधिगच्छन्नहिसर्वथा मनसानैवजानातिस्वात्मनोन्यकथं
चन आसक्तिस्त्वंपोमनोयंभोगान्गृह्णातिसर्वदा मनश्चायेःप्रयुक्तैस्तैर्देवतैस्तत्तदाश्रितैः ब्रह्म
लोकादिलोकेषुसर्वदुःखविवर्जितः उत्तमःपुरुषोयोयेविहृद्रूपःप्रकीर्तितः एतमात्मतयानित्यं
सर्वेदेवाउपासते उपासनैर्हिविविधैर्यावज्ज्ञानेतिनात्मनः उपासतेतत्तश्चैनेत्यात्मानंदेवमंजसा स
र्वेलोकास्तथाकामान्सर्वान्प्राप्नोत्यसंशयं आत्मायसर्वभूतानांहृदयाकाशसंश्रयः आनंदरूप
मेतंयोजानीतेस्वात्मरूपतः नसपापेनकेनापिलिप्यतेमहतापिच आत्मायस्यहिसत्योयंबुद्धिसाक्षी
प्रमीयते नासौपापानिकुरुतेप्रमानहैतदर्शनः आत्मानंयःप्रियंदेवंसर्वदासत्यरूपिणं पापानि
कुरुतेकस्मात्विवेकीसहिधीधनः जायतेम्रियतेचैकःफलंचैकःशुभाशुभं भुंक्तेचैतद्विजान
न्सकिमर्थंपापमाचरेत् सर्वभूतात्मभूतस्यसम्यक्भूतानिपश्यतः मार्गेदेवाश्चमुह्यंतिह्यपदस्य
पदैषिणः ततोयेलभन्तेनैवपापिष्ठएषोथवंतिच पापगंधेनरहितोब्रह्मविन्मुक्तबोत्तमः एवंयो।

सर्वेलोकास्ततःकामाःस्वाधीनाहिदिवौकसां विद्यापैवेनमात्मानंसर्वदास्वात्मरूपतः ७

आ॰ पु॰ १४

376

भाग्ययोगेन पश्यन्पुरुषरूपिणं आनंदात्मानमद्वैतंमच्चातेमन संशयः एवंप्रजापतिःप्राह सर्वशंकाप॰
सर्ववित् अवस्थात्रयनिर्मुक्तं भूमानंस्वात्मरूपतः सर्वेषांहृदयाकाशेनामरूपविधायके नामरूप
त्वरेनित्यंनामरूपविवर्जिते एकोयंसंप्रदायोभूत् इंद्रादन्यःस्वयंप्रभुः यथैंद्रायोक्तवान्ब्रह्मामनवे
चतथैवसः मनुःप्रजाभ्यःसर्वाभ्योभूमौसंप्रथमोगुरुः त्रैवर्णिकानिदंप्राहब्रह्मविद्याविवर्जि॰
तान् आत्मज्ञानेनभवतायावदत्रप्रजापते चतुर्णांप्रविधायैवनावर्हिंदनिजाश्रमे तावत्कर्मा
णिकुर्वंतःस्वानिस्वानिसमाहिताः वैराग्यसतिकर्तव्योब्रह्मज्ञानसहेतुकः संन्यासःपरहंसा॰
ख्योनान्यथाकर्हिचित्क्वचित् इंद्रःप्रजापतेःप्राप्यब्रह्मविद्यांसुदुर्लभां देवेभ्यस्तूक्तवान्सर्वा
ब्रह्मविद्याप्रसादतः सोद्यापितत्कृतवत्सत अग्निर्वायुश्चसत्तमो देवानांसात्विकत्वेनपक्षपातो
महानिह ब्रह्मणोविद्यतेयस्मात् द्वेष्टब्रह्मात्रतेःक्वचित् इतितेसर्वमाख्यातं यत्पृष्टंभवताविं
ह अवस्थात्रयनिर्मुक्तं किमन्यत्श्रोतुमिच्छसि ॥१४॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानं
दपूज्यपादशिष्येणश्रीशंकरानंदभगवताविरचितेउपनिषद्रत्नआत्मपुराणेछांदोग्यसारा॰
र्थप्रकाशेप्रजापतींद्रविरोचनाख्यायिकानामचतुर्दशोध्यायः १४॥ देवानांब्रह्मविद्यायाः
प्रसादात्ब्रह्मबोधने श्रुत्वाशिष्योवनत्स्पृष्टपुनराहगुरुंहितं भगवन्नेतरेयोक्तःप्रजा

३७६

नोमुनिभिः सदा संवादो वामदेवस्य तथानुभवकीर्तनं ज्ञानवैराग्यसंयुक्तं तेषामप्यधिकारिणं तथाकौ
षीतकिः प्रोक्तः यत्र चेंद्रप्रतर्दनौ आजातशत्रुर्गार्ग्यौ च गुरुशिष्यौ व्यवस्थितौ आदित्यमात्मविज्ञा
ने यत्र वेशः समीरितः त्रियर्वीचाः भेदतत्त्ववदनभेदान्महाशयान् अश्विभ्यामपि यत्रापि सं
वादो मैत्रेयि दिनः दध्यङ्ङाथर्वणो यत्र गुरुशिष्यौ च तावुभौ तत्कृते वमनं तत्र हृतं इंद्रस्यासीन्मुनेर
पि जिगाय यत्र सकलान् विप्रान्वाजसनेयकः शाकल्याय ददौ शापं स यः प्राणविमोचकं जनका
य च वैदेहो यत्र ज्ञानमदाद्विभुः यत्श्वेताश्वतरः प्राह यतिभ्यो देहसंश्रयं द्विजेभ्यश्च कठो यत्र उप
मो यत्र गुरुः स्मृतः नचिकेताश्च शिष्योऽपि बालः सर्वगुणान्वितः तित्तिरैरपि यत्र ज्ञाने कोशपंच
कं तत्स्थिरं वरुणस्य भृगुर्यत्र गुरुशिष्यौ तथोदितौ गंधर्वी यत्र येनाख्याता तस्यानुभवेन तेन साध
नेषु च यत्राय संन्यासः परमः स्मृतः यत्प्रसंगेन जाबालमुख्यानामत्र कीर्तनं संवर्तकाद्या यत्रैनर
वै संन्यासिनः स्मृताः वैराग्यं यत्र कालस्य यमादिस्तस्य कारणं यत्राधिकारिणः प्रोक्ता विरक्ताः स
र्व एव हि विप्र आचारसंयुक्तो यत्र न्यासस्य कीर्तितः आरुणेश्च तथा ब्रह्मपुत्रस्य ब्रह्मणोऽपि च
ज्ञाने विस्तरशो यत्र समासन्यायकीर्तितं तत्सर्वं भवता प्रोक्तं ब्रह्मज्ञानमनेकधा तत्रांते भवता प्रो
क्तं ब्रह्मविद्याप्रसादतः इंद्रादेर्ब्रह्मविज्ञाने जातमत्र विशेषतः तदहं श्रोतुमिच्छामि तन्मेनमाश्चर्यम

आ.पु.
२८
377

त्रभोः किंचिदस्तियतस्तेषांविशेषोभवतेरितः एवमुक्तोगुरुःप्राहकेनेषितंसमीरितं स्वशिष्यायकथा
मेतांब्रह्मविज्ञानकारिणीं इंद्रादयाश्चविद्यास्ते देवाःसर्वमहौजसः मीमांसांचक्रिरेत्वेतां इंद्रप्राप्यस
भागते इंद्रियाणिदशैतानिमनसासहकोत्रभोः संप्रेषयतिसर्वेषामस्वतंत्रायतोजनाः व्यापारमिं
द्रियोत्थानेनकरिष्येमनेहयं संकल्पापिकरोत्येवभग्नाविष्णुरिवातुरः ततःसर्वपराधीनोजंतुरत्रे
तिनिश्चितं इंद्रियाणिस्वतोनैवमुक्तस्यैवेहकुर्वते व्यापारंत्रितयंयस्मादवितथायकस्यचित् प्रवर्त्त
नेयथवाकश्चित्तिहत्रिमपिगच्छति चेतनत्वात्तएवायंप्रेरकस्तेषुकस्यचित् ततेषामिहचेतन्यनानाम
त्वप्रसंगतः अतःकर्माणिनैवस्यात्व्यापारेष्विहकारणं यतःप्रवर्ततेसर्वोविज्ञायैवततःपरः
चेतनःकोत्रतेषांस्यात् इंद्रियाणांप्रवर्त्तकः इतिपृष्टःसहस्राक्षस्तान्शिष्यानिदमब्रवीत् इं
द्रियाणांहिसर्वेषांइंद्रियंमनसोमनः योवस्यात्रपनिर्मुक्तःप्रेरकःसपुमानिह इंद्रियाणांहि
सर्वेषांसर्वेषामिहदेहिनां प्राणस्यापिसदैवेषप्राणाडाकोमनीषिभिः प्राणतोपानतोवापि
मर्त्योजीवतिकस्यचित् वामनाःप्राणतःप्राणास्सर्वेजीवंतिजंतवः एवंविज्ञायचात्मानंसर्वग
कमस्वात्मरताः दृष्टापश्यांतस्वयंसर्वेवंधनैःपरिवर्जिताः प्राणदात्मानमायांतिसर्वभेदविव
र्जिता अमनास्ततएवैतेजन्मादिपरिवर्जिताः तत्रगत्वापुनर्नैवकेचिदायांतिकर्हिचित् यते २७

न्द्रियाणि सर्वाणि ज्ञानकर्मात्मकानि च कालत्रयेण यांतो वमनसा सहितान्यपि एवं सामान्यतो नैव
विशेषाच्च सुरोत्तमाः जानंतोपि न जानीमो भवंतोऽस्य हवो वयं उपदेशं कथं नाम गमिष्यामः सुरोत्त
माः भवंतां सर्वकरणैरगम्यस्य महात्मनः विदिताविदिताभ्यां तदन्य देवात्मरूपकं इष्टं ब्रह्म
भवद्भिर्यत्तु यत्रूपच्चोयतां वयं यच्च विज्ञायते लोके सामान्याद्वा विशेषतः घटादिवदनात्मा न हेयं पं
डितरूपभिः यच्च न ज्ञायते तत्तु भवेद्वंध्यासुतादिवत् असतस्तदपि हेयं स्यात् अनात्मत्वेन हेतुना शु
जवत्तु वयं हेवं गुरुभ्यः स्वभ्यः ईदृशं यैरयं कल्पतः स्वात्मा सम्यक् शास्त्रवेदिभिः वागाद्यैर्ज्ञायते
यत्तु न कदाचित्सुरोत्तमाः ज्ञानकर्मेंद्रियैः सर्वैर्मनसा सहितैरपि प्राणेनापि क्रियाशक्त्या सर्वदेवे
करूपिणा यदिंद्रियाणि सर्वाणि मनप्राणौ च वेत्त्यपि व्यापारैर्निखिलैः साक्षी न यं वाह्यमित्त्यपि त्वयः त
देव ब्रह्म जानीयध्वयं सर्वे दिवौकसः उपासते न भवंतो यत्तु नदात्मा कदाचन यन्मन्यते देवगणाः सु
ज्ञेयमिति तैवतत् आत्मा सत्यस्वपात्मांत दहराकाशसंज्ञित देवैः सर्वैरहो देवास्त्वमहं शब्दवर्जितं
विचारयंतु सकला आत्मानं बुद्धिसाक्षिणं आत्मरूपं यतस्त्वं वेप्रवदंति विपश्चितः अज्ञेयं वापि वि
ज्ञेयं सुज्ञेयं दुःप्रबोधनं आविज्ञानः सदैवात्मा सर्वैरपि शरीरिभिः सत्यज्ञानादिरूपेण विज्ञातस्त्वा
त्मरूपतः सुज्ञेयोऽस्त्वेवाकेपन भवेत्स्व विदितो हि सः दुर्विज्ञेयश्च तर्कार्येस्ततो न विदितो हि सः आनंदा

आ॰ पु॰ ३७८

378

त्मानमप्येवं स्वयंज्योतिः स्वरूपिणं मायादिलक्षणोपेतं सर्वप्राणिहृदंबुजे वर्तमानं सपुमोचप्राप्यः
सर्वैश्च जंतुभिः कोपि नैनं विजानाति यथांधः करगं निधिं संसारभ्रमसंतप्तो मोहितो देवमायया अ
त्यमेवात्मनः सर्वमवगच्छति देहभृत् ततो विदित एवायं वर्तते देहिनां सदा विदितस्यापि सर्वे
षां आत्मधीशब्दयोर्यतः विषयो व्यवहारस्य हेतुर्भवति सर्वथा सदाहि विषयो देवः स्वप्ने वा
जागरेपि च व्यवहारमिमं सर्वमहंरूपः करोति हि ततोत्र विदितोप्येष देहिनो वर्तते पुमान् ब
ह्मचर्यादिसंपन्नः पुमान् जन्मशताप्नुतः कुशलस्य वचस्तेन तद्बुद्ध्यन्त्यवगच्छति यदा तदा स एवा
नेन स्फुरन् हृदयांबुजे आनंदात्मानमात्मस्थं स्वरूपादेषोवगच्छति सुखादयो गुणा यत्र संश्रिता हृ
द्यरूपिणि सत्यात्मेति यदा तत्कांतज्ञानमेषः प्रवर्तते तदा विभाति चित्तस्य तत्कांतरसमागमात्
चिदात्मत्वादिकाद्देषद्दुर्विज्ञेयः प्रजायते देवात्मा ततो ज्ञेयो विदितः सर्वदा हि यः सामान्येन
विशेषाच्च सज्ञेयो नैव जंतुभिः स्वभावाच्च गुरोर्वाक्यात् नाविज्ञेयः कदाचन दुर्विज्ञेयः सदात
दैः प्रबुद्धिपरिकल्पितैः आत्मरूपसदा देवो यज्ज्ञातुं नैव शक्यते स्वयं यतो विशेषैर्याजानीते नैव वे
दसः विशेषैरहितं तद्वत् अवगच्छति यः पुमान् गुरोर्मुखाद्वगतं जानीते सर्वथैव सः यतः
श्रुतिरियं प्राह स्वयं तस्यैवेदशे यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञा ३७८

तमविजानतां मंतव्यस्यमतंब्रह्ममेयंमानेर्भवेद्विहा नतस्यतन्मातेयस्मातभेदमेषोत्रपश्यति नहिब्रह्मणीनि
र्द्वैतेमंतामेयंचकिंचन ग्र्यातिमानादिकंभिन्नंक्रियाकारकरूपवत् एवंनिर्द्वैतमात्मानंज्ञात्वायोमन्य
तेमतं मतंतस्यभवेदेतत्भेदस्यन्यावबोधनात् उभयत्रश्रुतिर्मोक्षोहेतुरेषसनातनः जानंति
विविधंब्रह्मवादिनोयेत्रभेदतः ममाश्चादिस्वरूपेणमाययापरिमोहिताः तेषामिदमविज्ञातंसर्वदा
भेददर्शिनां नचाभिन्नस्वभावंततभिन्नंभवत्तमहेति विविधंयेनजानंतिज्ञातज्ञेयादिभेदतः आनंदा
त्मानमगुणंसर्वभेदविवर्जितं तेषांविज्ञातमेवैनतसर्वदातत्वदर्शिनां अहंब्रह्मेतिबोधोयस्त
नयोत्रप्रतिलक्षणे जानेतेस्वात्मरूपंतत् मतंतस्यमहात्मनः एतत्ज्ञानात्यतः सर्वःपुनर्मरण
वर्जितः आनंदात्मानमाप्नोतिह्यमृतत्वंवदंतिय मनसाविंद्यतेविद्यावीर्यशब्दामहामनाः ब्रह्मचर्या
ध दिसंपन्नोगुरुवक्त्रारविंदतः विद्ययालब्धयापश्यात अमृतत्वंपुरोदितं अवाप्नोतियतोभयामर
णेनाधिगच्छति अस्मिन्जन्मनिदेवाश्चेतत्जानीतेपुरुषोहिते ब्रह्मचर्यादिसंपन्नःस्वल्पाल्पकेशात
दाफलं महद्दशमवाप्नोति आनंदात्मानमद्वयं परवामावयंजीवोभवेदानंदवारिधिः मायातत्कार्य
दुःखौघफेनबुद्बुदवर्जितः नातःपरंहितंप्राप्य विद्यतेजन्मभाजिनः नातःपरस्त्यालाभःकश्चि
द्नोत्रविद्यते अस्मिन्जन्मनिकृष्ठात्माविषयासक्तचेतनः नचेदेनंविजानातिमोहितोदैवमायया

आ॰पु॰
३७५
379

ततःकामादयस्तेननजितवाजितभूमिकाः दुरन्तदेहिनोधर्मोक्रूरस्यदुरात्मनः विनष्टिंमहतीयस्मा
त्दुःखात्दुःखतमेव्रजेत् जीवन्मृतस्सततंनानादेहग्रहैरिह म्रियतेजायतेभूयःकामीदुःखीच
सर्वदा आशायाशशतैर्बद्धःक्रोधलोभवशागतः उच्चावचेषुदेहेषुअनित्येष्वविनाशिषु व्रजन्नप्र
मभोगःसन्कालकर्मवशःसदा नष्टान्तस्मादभीतेनपुरुषेणात्रसर्वदा अस्मिन्नेवशरीरेमावात्माज्ञे
यःसरोत्तमाः अस्मिन्नेववपुष्यन्तेस्थित्वाब्रह्मणसत्तमाः ब्रह्मचर्यादिसंपन्नाः परंधैर्यमुपागताः॥
आनंदात्मानमद्वैतंसर्वभूतनिवासिनं नमोवत्सर्वगंदेवंस्वप्रकाशंचनिर्गुणं विज्ञायात्मैयानित्य
जीवन्तोप्ययवामुक्ताः भवन्त्यमृतरूपास्तेपुनर्जन्मविवर्जिताः एकएवात्रभूतात्माभूतेभूतेव्यव
स्थितः एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत् एवंविज्ञायमेधावीसर्वभूतस्थितंपरं सर्वांल्लो
कांस्तथाकामानाप्नोतिसततंपुरः वैरिणोविजयश्चास्यप्रभावान्नांतरीयकः यथामृष्टान्नभु
क्तेस्युपुष्टिःस्यान्नांतरीयकी एवंपाकमुखात्तस्मात्त्वादेवाब्रह्मसनातने सर्वांल्लोकांस्तथाका
मान्वैरिणांविजयंतथा अवाप्यस्वर्गसंस्थानाःदुःखक्लेशविवर्जिताः आनंदात्मस्वरूपास्तेव
र्तंते अपिनाकगाः तेषांब्रह्मात्मरूपाणांसान्निध्यादसुराःसदा त्वयंजग्मुर्यथावह्नेःसान्निध्या
त्शलभाइव अपःपिंडोयथातप्तःशुष्कमार्द्रंचनिर्दहेत् एवंब्रह्माग्नितेदीमाश्रदसंतोसुरान्

३७५

वहन् अपःपिंडोयथावह्निसामर्थ्याद्दाहकोभवेत् ब्रह्मसामर्थ्यतोदेवादहृत्वात्तनस्रवानपि समुद्रलवण
वलाद्यथाऽग्निर्निर्धूमोभवेत् एवंब्रह्मवलात्तेषांसुराणांविजयोभवेत् यथासर्वगतोप्येषभगवानभा
स्करोयथा अभिमानेविशेषेणकुरुतेसूर्यकांतके एवंसर्वगतंब्रह्मदेवजातोविशेषतः अकरोत्
अभिमानंतेदेवास्तेजयिनस्ततः सूत्रधारोयथास्त्रैः पुत्तलिकाश्चालयन्भृशं जपेद्दारिकासांचिदे
वंब्रह्मासुरद्रुहा वालकोत्रयथाक्रीडनकेषुचित्वभिमानकृत् एवंब्रह्मापिसंसारेदेवेष्वाभिमा॰
नकृत् महिम्नोब्रह्मणस्तस्यदेवादैत्यानऽनेकशः जितवंतोत्रसंग्रामेवलवीर्यादिशालिनः का॰
लेनमहतातेपिदेवाब्रह्मविदोपिच भोगसंसक्तचेतस्त्वात्मायथापरिमोहिताः ब्रह्मणोविजयेते
षांमेनिरेनवलाधिकाः इंद्रोवायुश्चवह्निश्चतथान्येनाकसंश्रयाः अस्माकमेवविजयइतितेनि॰
श्चयंगताः मानवाआर्त्तिमापन्नायथादेवप्रसादतः कृतार्थाराजसाविष्णोविस्मरंतीहतानत्वणा
त् पराजिताःपुरादैत्यैरेवंदेवाःसहस्रशः आर्त्ताब्रह्मप्रसादेनजितवंतोऽसुरान्वहून् राजसावि
ष्टहृदयाःपश्चात्विस्मृतिमागताः विजयस्यात्मनोहेतुंब्रह्मतेनप्रपेदिरे कृतघ्नाइवदर्प्यंतदेवि
नःकितवाइव स्वोपकारस्यकर्त्तारंकृतार्थाविस्मृतिंगताः अहंमानश्चदेवानांतेषामासीद्यम॰
हान् रजोगुणकृतोयेनविनाशंपुरुषोव्रजेत् वयंशांतास्तथादांतामहाकुलसमुद्भवाः रूपयौव

आ·पु· ३८०

नसंपन्ना विद्याविनयसंयुताः कीर्तिवंतो महाभागा भोगैर्नानाविधैर्युताः लोकत्रयीपालधामः स्वश
क्त्या नाकवासिनः अस्मत्तः कस्मै देवाः समर्थाः सृज्येयमिति कालांजनगिरिप्रख्याः कालान्तकयमो
पमाः मायाविनो जितसंग्रामाः शौडीरप्रतिवर्तिनः वलवीर्याधिकाः सर्वे त्रिलोकीग्रासकारिणः ए
कैकशो नको नाम योधमन्योविहायतान् अहमिंद्रो वज्रपाणिर्वज्रेणाशतपर्वणा शतधारेणती
त्तो न समो येनात्मनो वलात् चूर्णीकरोमि सततं सन्नतान्पर्वतानपि अहं वायुर्जगत्सर्वं कुत्तोनि
त्विप्य चात्मनः ब्रह्मांडगोलकं ह्येतेन यामि त्रणतूलवत् अहमग्निर्जगत्सर्वं शुष्कमार्द्रवस
तिमत्त करोमि भस्मसात् क्षीणंतूलराशिमिवोच्चते एवमन्येपि देवास्ते नानाकर्मविधायिनः
संग्रामाः परमं गर्वं स्वस्वकर्मानुचिंतयन् तेषां गर्वं समालोक्य रजोगुणसमुत्थितं पापहेतुं
चवीर्यस्य कीर्तेरपि विनाशने प्रिय वद्वस्तु परमं दृष्टमत्र व्यचारयत् मत्प्रसादादिमे देवाः सर्व
लक्षणसंयुताः जाता विजयिनस्तद्वन्नद्दानी वीर्यसंयुताः विस्मृताअपि मामेते हंकाराद्ववा त
लिशाः स्वोपकारस्य कर्तारं मोहिता ममसायया पवित्रमित्तं हि योगछेतऽत्रापि पुरुषाधमचेत् वि
स्मरेत्तनतो गच्छेत् दुःखं जन्मशतायुते स्वोपकारस्य कर्तारं मूढो यो नैवमन्यते मातस्य विष्ठकृमि
भूत्वा जायते कल्पकोटिषु अल्पमप्युपकारं यो न स्मरेत्तेन चिन्हकृत कृतघ्नः सततं लोके स्मिनब्र

३८०

स्मृत्वाद्यपियापकृतं मायाश्रितेहि विहितं ब्रह्मैवेदं वादिभिः कृतत्वेनैव न तत् किंचिद् स्यात् नैःकृत्यभावतः अ
ह्मैवेनिष्कृतिर्हैःखाकृतत्वेनास्ति निष्कृतिः यतः कृतः कृतत्वं तत्वमगिकष्टतमं स्मृतं अपियः स्वात्मनः क
र्मं मनसापि प्रशंसति धिक् कुर्यांद्धापरस्यापि कदाचित् गर्वसंयुतः आत्मानं च परं वापि स हन्याद् दूषि
चारयन् आत्मनोत्र प्रशंसायामात्महत्या प्रकीर्तिता परस्यापि च निंदायां परहत्या मनीषिभिः आत्मानं
योत्र वै हन्यान् लोके पापतमो मतः आत्मत्वे निष्कृतिर्नास्ति कृतत्वं वशात्स्वगा आत्मनो व्यतिरिक्तस्य
सर्वस्यैते विनिंदका विश्वहत्यां ततोमीषां जायते नित्यमेव हि आत्मत्वाश्च कृतत्वाश्च विश्वत्वा
अपि वा नराः मायया मोहिता जाताः कालपाशवशंगताः एते पापरताः सर्वे मया शक्त्या निपाति
ते यद्यप्येवं तथाप्येतद् उचितं मेन तद्भवेत् आरोपितं स्वयं यस्मात् वर्द्धितं च प्रयत्नतः छेत्तव्यो न स्वयं
हन्ता विषस्यापीह कर्हिचित् न पापे प्रतिपाद्य स्यात् साधुरेवं सदा भवेत् आत्मनैव हतः पापो यः पा
पकर्तुमिच्छति एते मम सुता देवा पालिता लालिता मया कृताविजयिनस्त्यक्त्वा तत्कथं वध्या मया धु
ना उपायेन ततोमीषां दोषत्रयकरं परं अपनेष्याम्यहं गर्वं मेभ्यः स्वस्ति भवेत्ततः एवं संचिन्त्य ततस्तेषां
देवानां मोसनत्रयोः प्रत्यक्षमभवत् सर्वं ह्यज्ञ्यमन्तत् रूपधृक् सहस्रमस्तकं देवं सहस्रेन्द्रियसंयुतं
सर्वजीवनं सर्वभौतिकं सर्वसंयुतं सर्वाग्रधरं सर्वं सर्वमाल्यांवरादिकं स्त्रियः पुंसश्च विह्नं नसेः

वी

आ॰
पु॰
३८२
२
381

एतेचनपुंसके समागतामहात्मानोददृशुस्तेनिर्घोषवन्ताः किमिदं किमिदं चेतिसमुत्सुक्यपरस्परं आ
कारैरिंगितैर्गत्याचेष्टयाभाषणेनच नेत्रवक्त्रविकारेणयेज्ञानेनिमनोपिहि तेपितद्वपुरन्वीक्ष्य
निश्चयंनप्रपेदिरे विस्मयाविष्टमानसाउत्फुल्लनयनोत्पलाः रोमांचकंचुकादेवाः किंकिमित्य
वचोचिरे सम्भ्रान्तोभीमहानासीत देवानांतस्यदर्शनात अदृष्टपूर्वरूपस्यचतुर्विधशरीरिणाः स
मीपंतस्यतेगन्तुंसमर्थानाभवन्सुराः साध्वसाविष्टहृदयाअनिर्ज्ञातात्मरूपकाः अग्निमूचुस्ततः
सर्वेदेवानामवमेत्वयाः मुखभूतेचसर्वेषांतेजसांराशिरूर्जिते जातवेदइमंयक्षंविजानीहिकि
मात्मकं प्रतिकूलेसुराणांकिंअनुकूलमथापिच एवमुक्तोगतोवह्निस्तंयक्षमविशंकितः ते
नोक्तःकस्त्वमित्याहतंयक्षमविशंकितः जातवेदइतिख्यातोह्यहमग्निस्तत्रपतः एवमुक्तोपुनःप्रा
हसंयक्षस्त्वयिभावसो त्वयितस्मिनहिकिंवीर्यंअत्राग्नेजातवेदसि एवमुक्तःपुनर्वह्निस्तंयक्षं
मवदद्वचः सर्वंविश्वमिदंसर्वंदहामिक्षणतोह्यहं एवमुक्तोप्यनयक्षः एकमेकंतृणंपुरा नि
दधौनिर्दहेत्येवमाहतंचस्मितानने इत्युक्तःसर्ववेगेनह्यतत्रिदंग्धमशक्तः वह्निःसशाकंतद्दग्धुं
नैवसर्वात्मनापिच अदग्ध्वातत्तृणंवह्निर्गर्वलेशविवर्जितः देवान्समागतःप्राहनाहंशक्तोत्र
वेदितुं देवानामनुकूलंवाप्रतिकूलमथापिच एतद्यक्षंमहादेवाअन्योगच्छतुकश्चन शक्रेश ३८२

क्षात्रयोयेनममवीर्यंविनाशितं इत्युक्तेवायमाहूयसर्वमग्निर्यथावदत् अग्निवत गतवानवायुरहंसो॰
पितयामनुना मातरिश्वाभिधोवायुरहमस्मीत्यभाषत तस्मिंस्त्वयीहकिंवीर्यंवायाविति समीरिते अहं
सोपिततोब्रह्मस्ववीर्यमविशंकितः विधूनयामि सकलंवासाब्रह्माण्डगोलकान् प्रक्षिप्यात्मनिवालो
येनयेयदृतत्तृणमरवात इत्युक्ते ब्रह्मनस्याग्रेवह्नेरिवदधौतृणं नयतिसर्ववेगेनतेनसोपितच्चशाक
त वह्निवद्दग्धमानःसन्देवानेवसमागतः ऊचेतद्दृश्चनाहंतज्ज्ञातुंशक्तोस्मिभोःसुराः एवमुक्तेततोदेवा
इंद्रमूचुःसभागताः मघवंस्त्वंविजानीहि पातिमत्तदिहागतं अस्माकमनुकूलंवाप्रतिकूलमथापि
च एवमुक्तेथशक्रोपिगतवांस्तंयथापुरा वह्निवायुगतोतद्दृततयक्षचित्रदर्शनं अगातशक्राय
दास्यसमीयतत्तद्देवहि अंतर्दधमहद्यक्षःहत्प्राममिवास्थिते अंतर्हितेतस्मिन्नहीत्यतदाशक्रः
प्रतापवान् इतस्ततस्ततत्रैववीक्ष्यमाणोव्यवस्थितः तस्मिन्नेवतदाकाशेवलवीर्यसमन्वितः व्य
लोकयतस्त्रियंकाचित्तरुणींरूपशालिनीं हैमवतनयांसर्वशुभलक्षणसंयुतां शोभमानांश्रि
यास्वस्याअनौपम्यवपुर्द्धरां आसन्निस्तदमापन्नांमातरंभगिनीमिव उमांभवानींदेवींतांब्रह्मविद्ये
तिकीर्तितां सौभाग्यमङ्गलंयस्याःमानवंतिंत्रिलोकगाः पुरुषाःसंपदस्त्वइतत्चात्मचित्तस्थितांअपि
अखंडितंब्रह्मचर्यंवेदास्त्वब्रह्मचारिणः गृहस्थत्वंगृहस्थस्याश्चलोकद्वयसुखप्रदं तपस्वितापसात

आ॰ पु॰ इतस्समाकवननिवासिना: भिक्षवोपिस्वधर्मस्थाअत्रलोकेयतोयपुः आत्मानंपरहंसानांमाप्रयच्छति
मात्मवत् दर्शिनांनाहियस्याहंकारोहंकाराग्रहाइमे कामक्रोधादिरचिता: मेरवलाख्यातिइस्सजा:
३८२ वामदेवमहादेवीत्ववामेयावामलोचना अन्नदानपिसौंदर्यान्मोहयन्त्येवसंस्थिता सूर्यकोटिस
माभासाशीतलाचंद्रकोटिवत् कंदर्पकोटिसहशीलावण्यदेहसंश्रयात् लक्ष्मीकोटिसमा
382 मांस्यात्अयाविविधयापिच देहवान्यः कश्चित्कापियस्याहष्टिविलोचनात् सामर्थ्यंनलभे
त्स्माय: सांगवेदोवदान्निव भक्तानांमार्जनाराध्यैसौम्यापिगुरुतागना सहस्रचन्द्रपातेजोह
रेतीश्वात्मदर्शनात् अहष्टसर्वांवतीत्रिलोकांचविडौजसा गंधमाल्यावरधरामनोनयननंदिनी
पु ३ सर्वाभरणसंयुक्तास्मितसर्वांभिभाषिणि सर्वदोपनिषत्सेववसतीमानसेषुच यतीनांपरहंसानां
ब्रह्मचर्यादिभाजिना वामदेवस्यवावामेभागेभर्तुर्महात्मन: स्मरशास्त्राश्रिनेत्रस्यब्रह्मणोयक्ष
रूपिण: हष्ट्वांतांश्रियंशक्रोहष्टात्रव्यवस्थितो अतवनकिमिदंयत्त्वंयदत्राभजपुराश्रि
ते मानस्त्वंयदिज्ञानीषतह्यामहोतदीरय एवमुक्तायसाशक्रंप्राहब्रह्मेतिभामिनी इतांतम
खिलंतद्धत्यदर्थंतत्समागम एवमुक्तायशक्रोपिगतगर्वोबभूववान् स्वानभ्रह्मार्थंतमासेव्रह्म
तद्विजयप्रदे सर्वशक्रायसंप्रोच्यभवानीभवहारिणि तस्मिन्नेववनभस्यासीदंतर्द्धानमुपागता शि ३८२

वीतो मनमस्कृत्य नमस्यं तर्हि तामगात् देवानिंद्रोर्थवान् गत्वा सर्वमेवन्यवेदयत् देवा इंद्रमरवाकु
त्वावह्निवायुपुरोगमाः गतगर्वा विद्याभ्यासेनो ह्यभवन् प्रकृतिस्थिताः सात्त्विकालेस्वभावेन देवाः
सर्वे दिवौकसः गर्वक्रोधादिरहिताः प्रमादेन विवर्जिताः परोपकारिणो नित्यं हिताहितविवो
धिनः मायया रजउत्पाय मध्ये कालसहायया विमोहिताः पुनर्ब्रह्मविद्याभ्योपरिबोधिताः ब्रह्मवि
द्याप्रसादेन देवास्तेने विजानतः ब्रह्मतत्त्वं सर्वजगतः कारणं हेतुवर्जितं अग्निवायुस्तथा शक्रो
देवैः स्वाभाविकास्मृताः मा भवंतो यतो ब्रह्मपरस्पैः प्राप्यते न हि इंद्रस्तत्रापि देवेषु प्रोक्तः श्रेष्ठोधि
कः सदा ब्रह्मविद्याप्रकाशेन यतो ब्रह्मावबुद्धवान् सामयदग्निवायुभ्यां यदींद्रेण च निश्चितं अ
धिदैवादिभागेन तद्देवब्रह्मणा विदुः हिरण्यगर्भो भगवान् सतोपस्थिता रूपि विश्वात्मा [illegible]
तस्य देहेस्मिंस्तत्तिष्ठति सर्वदा विद्युत्प्रकाशसदृशो विषतोपि विलक्षणं इंद्रियाणां च सर्वेषां
प्रेरकं मनसा सह अधिदैवं यथा तद्वत् अध्यात्ममपि देहिनो बुद्धिसाक्षी हि सर्वेषां प्रत्येकमवस्थि
ते संसारवनमध्यस्थो ब्रह्मात्मा सर्वदेहिनां भजनीयं हि तन्नाम तस्मात् वेदवादिनः वनमि
त्यस्य नाम्नायः पुमान् कुर्यादुपासनं अभिवांछंति तं सर्वे जंतवो भजनार्थिनः [illegible] ब्रह्म
विद्याप्रवोक्तान्तर्भूतं तस्यास्तु साधनं संक्षेपेण वदाम्यत्र सावधानमनाः शृणु स्ववर्णाश्रमसंस्थो

आ॰ पु॰ ३८३ 383

न्तकर्मसर्वस्यदेहिनः तपश्चविविधंतद्वद्गूनोगामदमादमः उपासनंचविविधंवेदेसर्वत्रकीर्तितं इदं
चकरणीयंस्यात्आत्मज्ञानार्थिनासदा वाग्येनोःकथिताःपादाःवेदाङ्गानिसर्वशः अंगाद्दि
ब्रह्मसत्यस्य आधारोभवतमःस्मृतः एवमेतांहिर्योवेदयेनंवोधसमातरं ब्रह्मज्ञानसमुत्पादाने
दात्मनिसोद्गये मतिनिष्मतिनिर्द्वंद्वःएवयस्यावर्तनेषुतः ब्रह्मविद्याप्रसादेनशक्रएवमवबुध
त् प्रजापतेस्त्वयःशिष्यास्वाध्यायेप्रकीर्तितः प्रजायतेज्येष्ठपुत्रोह्यस्यकीप्राप्तवान्मुनिः शिष्याय
तःसंप्रदायात्ब्रह्मविद्याधिकाभवत् इतितत्कथितंसर्वयत्पृष्टोहमिहत्वया आत्मविद्याप्रसं
गेनकिमन्यत्श्रोतुमिच्छसि॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदात्मरज्यपादशिष्येणश्री
शंकरानंदभगवताविरचितउपनिषद्रत्नआत्मपुराणेतल्वकारोपनिषत्सारार्थप्रकाशेनामपंच
दशोध्यायः॥१५॥ॐब्रह्मविद्याश्रिनामेवंकथांश्रुत्वातिशोभनां अथर्ववैमोब्रह्मविद्यांप्रष्टुंशि
ष्योभ्यभाषत भगवन्नैतरेयेणकथितासाकथाशुभा संवादोपक्रमैर्निभिःप्रजानामतिशोभनः वै
राग्यंचतथाज्ञानंवामदेवस्यवर्णितं तथाकौषीतकिप्रोक्तायत्रचैन्द्रप्रतर्दनौ अजातशत्रुबालाकी
गुरुशिष्यौमहाधियौ आदिमेनचसंप्रोक्तौयत्रवंवपात्त्वपेरितः मंत्रद्रष्टारश्चिभ्यामक्रवा
तृष्णात्मवोधने दध्यङ्ङाथर्वणस्तद्वत्अश्विनोरभवद्गुरुः शक्रश्चेन्द्रःस्वमनसेप्राप्तवानश्विहे ३८३

ततः याज्ञवल्क्यो मुनिर्यत्र जिगाय मुनिमंडले शास्त्रज्ञो जल्पकथया शाकल्यं च महर्द्धिमत् जनकं चा
पि मैत्रेयीं ह्युत्तरान् भवसागरात् परपारार्थिनो ग्रामो मज्जतामुद्धतारयत् सम्येताश्वतरो विशेषोपप
निषदो भूभावत कथा साचकठेनापि या प्रोक्ता तिमनोरमा यमो यत्र गुरुः साक्षान्नचिकेताश्च बा
लकः शिष्यस्ति निरिना सोक्ता कथा चित्रार्थसंयुता वरुणश्च भृगुश्चैव गुरुशिष्यो महाद्युती यो यत्र वे
नापि गंधर्वो ब्रह्मादानभवत्तैति मन्या सोता नानि यत्र सुः साधनान्यात्मविज्ञये जाबालादिषु कीर्तिता प्रोक्ताः
कथा नानाविधा अपि यत्र सन्न्यासिनः सर्वे संवर्तीगाउदाहृताः वैराग्यकारणान्यासन् तत्त्वयोगा
दिकारणं अधिकारविशेषेण तद्देशोऽमंडनादिकः आचारो ब्रह्मविज्ञाने कीर्तितो यत्र तत्त्वतः सामगायप
त्रयेयावत् कथाः कृतास्त्वावहाः गुरुशिष्या इमे यत्र कथाङ्कतमहाद्युतिः आरुणिः श्वेतकेतुश्च
यावेतौ नाचितौ सतां सनत्कुमारो भगवान् नारदश्च मुनीश्वरः ब्रह्मलोकगुरुस्तद्वत् उभाविंद्र
विरोचनौ तथानलविकाराणां ब्रह्मणोपनिषद्यपि इंद्रस्य ब्रह्मविद्यायाः प्रसादात् ब्रह्मबोधने एतत्सर्वं
त्वया ख्यातं मयासंख्यं अथर्ववेगुरो अंगोते ब्रह्मणः पुत्रो ज्येष्ठः शिष्यस्त्वयेरितः अर्थानस्यां विद्याब्र वा
ह्माप्राह सत्यवाहः तां महाद्भोक्तमिद्धामिसचवेभ्यो वदन्मुनिः एतत्सर्वं मया हृष्टं गुरो मे संवदाधु
ना इत्युक्तो गुरुरप्याह कथा मंडप्रकीर्तितो अथर्वणी मनः श्रोत्रस्त्वदा ब्रह्मबोधिनी आसीदित्त

आ॰
पु॰
३८४
३८४

नमोभगवतेऽप्रज्ञातमलक्षणं अप्रतर्क्यमविज्ञेयंप्रसुप्तमिवसर्वतः आभावोऽपिपुरानासीत्असतोत्रा
भिधीयते भावोपिचपुरानासीत्योत्रसन्निति गीयते नभःपटलमप्यासीत्तेजोविरोधियत् व्यो
मादीनिचभूतानिनासन्पंचापिसर्वतः नदिवानापिरात्रिश्चक्षुद्रमेमेघोचनैवते नसूर्यादीनितेजांसि
नापिदृष्टाश्चनविधाः तमस्तोमसमंतस्मिन्कालआसीदिदंमहत् भूतपूर्वानामतवापिविजितः
स्वात्ममोहकृत् अव्याकृतजगन्नामरूपहेतुरहेतुकं एकंशास्त्रैकगम्यंतत्सर्वलक्षणवर्जितं वि
यमानसमेवापिकारणंनचवस्तुतः अनादिभावरूपंचस्वात्मबोधाच्चनश्यति असंगस्यापिक्रिय
स्यापिसंगकर्मादिकारणं असूततंजडंचैवन्यादिदुर्घटलक्षणं तस्माद्बभूवभगवानात्मसंज्ञि
धिमात्रतः हिरण्यगर्भोजीवेशोयोजीवयुनईरितः एकादशेंद्रियगणाःप्राणाभूतानिपंच
च सूक्ष्माणितत्रनिवसन् आत्मायंपरिकीर्तितः उदपद्यतवैतस्मात्स्थूलान्युक्तानिपानिवै त
दभिमानीभगवान्विराडित्यभिगीयते ततःस्थूलेषुभूतेषुवसन्ब्रह्मांडगोलके स्वात्मना
त्रनिवासायचक्रेलोकभावनः सप्तसंकल्पनस्यनीराणामुपरिस्थितः तदंडमभवद्धै
वंसूर्यकोटिसमप्रभं सप्तलोकाद्यादिसहितंकालेनसमचमन्वितं ततःस्वयमेवायंब्रह्मा
लोकपितामहः भूपद्मकर्णिकामेरुवासीसर्वज्ञसर्वजः देवादीनांप्रथमःसोपभिज्ञादीनां ३८४

महेश्वरःकर्ताविश्वस्यसर्वस्यगोप्ताचजगतःप्रभुः तस्यासीत्प्रथमःपुत्रोज्येष्ठाथर्वेतिकीर्तितः ब्रह्म
विद्याभिमानेनसर्वविद्याश्रयामरात् विद्यानानाविधाब्रह्मविद्यायामेवसर्वथा अतर्भवेतिफलतः
सोयद्ब्रह्मसोऽहं अथर्वणस्तुशिष्योभूदंगिरेत्यभिविश्रुतः अंगिरोप्यभवच्छिष्योभारद्वाजाभिधोम
हान् यःसत्यवहइत्येवमत्रलोकेप्रथांगतः भारद्वाजस्यशिष्योभूदंगिराइतिविश्रुतः शौनकोत्रम
हाशीलःशिष्यस्तस्यांगिरसोभवत् शौनकस्याभवन्शिष्याःसर्वएवद्विजातयः अथर्ववदनादेवमामा
शिष्यपरंपरा ब्रह्मविद्यात्रप्रक्रांतेवाचिप्रब्रह्मसमीरिता अंगिराकश्चिदासीनःकृतपौर्वाह्णिकक्रि
यः शौनकेनतुदृष्टोयंसंसारभयभीरुणा सब्रह्मवेदिहष्टात्मोपविगतस्पृहं समिदादिकरोभूत्वा
पर्यपृच्छद्यथाविधि भगवन्कस्यविज्ञानात्ज्ञायतेसकलंजगत् तदेकंवस्तुमेसत्वंअंगिराकथ
याधुना इत्युक्तःशौनकंप्राहएकस्मिन्नात्मवस्तुनि ब्रह्मरूपेत्रविज्ञातेविज्ञातंसकलंभवेत् उपा
यःकथितःशाब्दोब्रह्मोपेतेनयापरे शब्दब्रह्मणिनिष्णातःपरंब्रह्माधिगच्छति यतस्ततोत्रविज्ञेये
विद्येद्वेचमुमुक्षुणा अपराचपरातद्वत्तयोःप्रोक्तापराविदं वेदाश्चत्वारएवोक्ताःषडंगसहिता
अपि अनयातुपराविद्याज्ञायतेसर्वदैवहि ब्रह्मविद्यापराप्रोक्ताब्रह्मचाक्षरमीरितं अक्षरंचेहसंप्रो
क्तंसर्वदावेदवादिभिः एकादशेंद्रियगणवर्जितंसर्वदैवयत् प्राणानामपिभूतानांरहितंपंचकेनच

श्री
पु.
३८५
385

शब्दस्पर्शरूपरसगंधैरपिचवर्जिते वक्त्यादानगमनविसर्गानंदकैरपि तमोज्ञानेंद्रियैरेतैर्ह्रयते मा
पिगृह्यते कर्मेंद्रियैश्चसकलैर्विषयत्वविवर्जिते रूपनामक्रियाहीनेजन्मादिपरिवर्जिते यतस्तस्मि न
टंगोत्रकुलवर्णादिमन्नहि नभोवत्सर्वगेसूक्ष्मेनित्येसर्वस्यकारणे विश्वेनरहितेशाश्वतयतस्त्व
नेकरूपके ब्रह्मचर्यादिसंपन्नायचप्रशंपतिचेतसि तद्देवभवताज्ञेयेनन्तवर्णादिकंकुचित् जन
स्थितिविनाशानां एकस्मादत्रकारणे दृष्टान्तलक्षितेकमाहुर्वेदवादरताद्विजाः ऊर्णनाभिर्यथा
तंतूनसृजत्यत्तिचपातिच तथाविश्वमिदंदेवः सृजत्यत्तिचपातिच एकरूपादनेकात्मकार्योत्प
त्तौमहाधिपः दृष्टान्तंभास्करंप्राहुः स्थिरजंगमकारणे स्थावराजंगमादेहायथाभूमेरनेकधा जा
यंतेब्रह्मणोप्येवंविश्वंनानाविधंभवेत् विलक्षणस्यकार्यस्यस्वतश्चेतनरूपिणः जनोपुरुष
मप्याहुर्दृष्टान्तंब्रह्मणोनमः चेतनाद्धिसततस्मान्नखकेशाद्यचेतनं यथैवजायतेतद्वत्ब्र
ह्मणः सकलंजगत् अत्रापिजन्मजगतः क्रमादस्मात्तवदेतिहि विद्वांसोब्राह्मणाब्रह्मश्चैववि
श्वस्यचिंतने कुरुतेवेदविज्ञाननामरूपस्यसर्वतः ततोब्रह्मस्थूलमिवभवेत्तस्यचिंतनात् त
स्माद्भूतानिमात्राणिजायंतेज्ञानसंचितात् अनाद्धिस्वमिदंसर्वंसर्वदैवप्रजायते आत्मज्ञानेनसं
पन्नेब्रह्मोपचयमाव्रजेत् अन्नमव्याकृतंतस्मिन्सर्वसाधारणायतः नामरूपविधानेनतदज्ञातंजाय ३८५

[illegible]पतः मनःप्राणात्मकः तस्मात्सूत्ररूपः प्रजायते ततोपिजायते सत्यंविराडिति यदीरितं तस्मिं
लोकाश्रिताः समवेदोक्तकर्म चाखिलं कर्माण्यणस्तं ततद्यत् यदुक्तकर्मणः फलं सामान्येन विशेषा
त्ववेजियः सर्वमेव हि ब्रह्मरूपात् ज्ञानविज्ञानतस्मादेवात्तरात्मनः नामरूपे स्थूलमिदं अन्नं सूक्ष्मं च
जायते तदेतत्सकलं प्रोक्तं पंडितैः कर्मणः फलं विश्वहिरण्यगर्भादिशरीरे सत्यशब्दिते अग्निहो
त्रादिककर्म यागैर्दर्शादिभिः समं वेदोदरे स्थितनानारूपं द्रव्यादिभेदतः अकुर्वन् वैदिकं कर्म नि
षिद्धं च समाचरन् इंद्रियार्थविनिष्ठात्मा पुमान्नाशेदधोगतिं यथोक्तकर्म कुर्वाणो निषिद्धं च विवर्ज
यन् पुमान्स्वर्गादिलोकेषु सुखदं देहमाव्रजेत् अशरीरं न मोक्षं स [illegible] विहितैरपि कर्मभिः प्राप्नो
याद् कृतकं यस्मात् अनित्यं कर्मणां फलं कर्माणि निखिलान्यस्मात् ज्योतिष्टोमादिकानि च भवा
ब्धेस्तु परं पारं नरं नेतुं भवंति न यथोनिधौ यथात्ताद्राः प्लवा मन्यादियातने कृतास्तीरस्य विधये
नासते ह्यदृढाः स्वयं कल्लोलमालाकुलिता मज्जंत्येव सर्वदा नीरधर्मणस्त्वकंपते आश्रितानां भय
प्रदाः एवं कर्मलवाणाते संसारजलधौ स्थिताः कामक्रोधादिकल्लोलैः कंपिता दार्ढ्यवर्जिताः
स्वर्गादिसुखमत्स्यानां प्राप्तमेय परिकल्पिताः अध्वर्युर्यजमानोत्र पत्न्यादिसहितोपि च ऋत्विजः
कथितास्तेषां नेतारः षोडशापि च कर्णधारो न कोप्यत्र कर्मनौषु भवार्णवे अनन्तकालीनवातस्य

आ॰ ब्रह्मचर्यादिरूपभाक् स्वयंचाहंहठरूपत्वात्प्रमितिर्णाविनश्वरः एतानविस्मयात्कोनामप्रविशेत्तभवनी
३८६ रधौ स्वार्थिनाततः सर्वेतरितुंभववारिधिं कदाचिन्नैवसंप्राप्ताः स्वर्गमत्सास्वामिदाः एतान्क
मोत्मकानदृष्ट्वा सर्वान्संप्रत्येयेस्थिताः संसारजलधेर्नैनेभवेयुः परपारगाः कामक्रोधादिकल्लोलैः
386 सर्वास्मिन्परिवर्तते जरामरणनीरेस्मिन्उन्मज्जन्तिपतन्तिच शतशोदुःखसंहिताः संसारश्रम
कर्शिताः अविद्यानीरखचितेसर्वदाभवसागरे धीवराइववर्तन्तेभक्तोपद्रवकारिणः दुर्धियः परि
तेमन्याः स्वपरानर्थकारिणः यतस्ततोभ्राम्यमाणामायागर्तेगताभृशं मूढाःकर्तव्यतायांतेस्वा
त्मज्ञानविवर्जिताः अर्थं मनीयमानास्तुः येहदंधाः सहस्रशः याज्ञकेनैवमेवैनेस्वात्मज्ञानविव
र्जिताः स्वर्गाभिलाषिणोघोरेमायानीरेभवार्णवे स्वंपचन्तः हृष्यान्तिनित्यकामक्रोधवशंगताः आत्म
दुःखंनजानन्तिभक्तजग्रस्ताइवनराः वयंकृतार्थाइतिचमन्यन्तेस्वल्पबुद्धयः नत्यन्तोपिसंदेहं नश्य[illegible]
पिशाचइवकर्मिणः कामग्रहसमावेशात्भक्तजावासेनिजे तथ्या परांचसत्वबुद्धिंनेस्पोदेववि ८
मोहिताः अयंनोनिहतःशत्रुर्भोगप्रयोगादयंपुनः हंतव्योपमिदंमित्रंममर्जितमभृदिदं ह्या
दिवितयाःविधाम्नस्तुग्राहवशंगताः आनंदात्मानमात्मस्थंनजानन्तिविमोहिताः कर्मैवश्र ३८६
त्रसंसारेसमप्यगीत्येवसंस्थिताः तेसर्वंसत्कृतेसर्वंअनुभूयायकालतः क्षीणपुण्याःपतन्त्यस्मात्

दुःखशोकसमन्विताः यथा च धनिनो मृत्युकाले पुत्रादिसंहृताः दुःखिनः स्वर्गिणस्तद्वत् कालेक
र्मक्षयात्मके राज्ञोऽत्र मरणे यथा दुःखं स्यात् सुखिनो महत् कर्मक्षये तथा दुःखं स्वर्गिणो जायते महा
स्वर्गेऽपि सर्वदा तेषां पारतंत्र्यमनीशता एतल्लोके यथा दुःखं धनिनां धननाशने स्वर्गनाशात्तथा
दुःखं स्वर्गिणामिह जायते कर्मणां करणे दुःखं फलप्राप्तौ तथैव च फलक्षये पुनर्जन्मसंभवं चाति
दारुणं जायमानः पुमान् को वा ह्यत्र स्वर्गादिविभूतिः उत्तमो मध्यमो वा स्यात् अधमो नारकोऽथवा
को नाम कर्मणः पाके तस्य जानाति भाविके अयं दक्षिणमार्गः स्यात् स्वर्गिणो येन यान्त्यमी उत्तरो
ऽपि द्वितीयोऽस्ति मार्गः सेवन्ति मध्यगाः परपारसमीपस्थः सत्केषांचिदेव हि आत्मनस्तु धरेसव
संकल्पन पुनः स्त्रियं देहेन तेन गच्छन्ति तयान्तु उत्तरमार्गतः उपासका गृहस्थाश्च ये च पंचाग्निवे
न दिनः तत्र चेत् ब्रह्मविज्ञानं जायते देवयोगतः परं प्रयान्ति तेन यथा भमिस्थिता नराः अन्यथा पुः
नरेवैतमावर्तन्ते यथागते कालेऽतीते हि महति तस्मिन् मन्वन्तरादिके उत्तरोऽपि ततो मार्गो ह्यया
दक्षिणमार्गवत् अत्रापि पतत्येतस्माद् देहकारागृहे पुनः वनिनां न्यासिनां तद्वत् नैष्ठिकब्रह्म
चारिणां विद्याविदां तथैवैषां सर्वेषां गृहिणामपि ब्रह्मलोके यथा वा स्वर्गे पाताले नरके यथा वा भू
मौ वा ब्रह्मविज्ञानं मुक्तिहेतुरसंशयं शरीरं दुःखदं तद्वत् सर्वत्रैवेति निश्चितं ब्रह्मलोकाधिको

श्री गु. लोकं तेनो दुःखस्य कारणं स्वर्गादिवदतो ज्ञेयो विद्वद्भिर्नरको यथा राज्ञार्थे रचिते यद्वत् प्रासादे समभूमिके।
उपर्यधो वा दुःखं नैवाभेदः कोऽपि न विद्यते हेम्ना लोष्टाय वा यद्वत् स्पर्शे खलु वेधनप्रधा देवो वा मानुषो
देहो वापि देहो दुःखप्रदस्तथा ब्रह्मणोऽपि च यो देहो यस्त्रुस्तेनापि च नानयोर्विद्यते भेद उभयोर्देहधारिणोः
यो देहो येन जीवेन स्वीकृतस्तस्य सोऽधिपः तनः परो जगत्यस्मिन् सर्वत्रैवेति चास्थिते हा दैवाय दर्ये देहो
३८७ दुःख एष तु कारणं दुर्गन्धोऽप्यशुचिस्तद्वत् तस्मिन्नेव न गम्यते कर्मकाममत्तमच्छन्नदोषो देहः श
387 रीरिणां अस्तेन समं भाति सर्वेषामपि सर्वतः धिक्कर्मकाममहितं धिक्जायो वापि मोहिनी प
याभ्यः पिवेदेषु स्पर्शेषाणं समनुखस्थिते परार्थीन रके पे स्व देहसंज्ञितं एव हि सर्वेषामपि पापेन
विपरीता विभात्यमी इत्येवं मनसा सर्वान् ब्रह्मलोकादिकानपि लोकान् विज्ञाय मेधावी तेषु वैरा
ग्यमाव्रजेत् मानसात् कर्मणः केचित् कायिकाद्वै केचन लोकान् अभिख्याप्यन्ते सर्वे दैवनचान्यथा
उ कर्मेतत् न एवैते सर्व एव प्रकीर्तिताः कर्मजानामनित्यत्वं भवेत्तेषां यथादिवत् कर्मजं न हि लोके
स्मिन् नित्यं किंचित्र दृश्यते कर्मजश्चेत् भवेत् मोक्षः सोऽपि नित्यो भविष्यति अनित्यो हि सदो
मोक्षे श्रमो व्यर्थः शरीरिणां तदर्थं स्वर्गतः स्वास्य वैषम्यं च न संभवेत् नहि विश्वजिता स्वर्गो ज्यो
तिष्टोमेन वापि च साध्यते त्वचैव वैषम्यं तयोरस्तीह किंचन स्वर्गत्वेन तद्देवस्यादत्रापि स्वर्गमोक्षयोः ३८७

मोक्षस्यानित्यत्वाभावे वैयर्थ्यं च प्रसज्यते अनावृत्तिः श्रुतेस्तद्वत्प्रसिद्धेश्च महात्मनो॰ नान्यः पं॰
था इति मोक्षे श्रुतेर्व्यर्थं वचो भवेत् ब्रह्मवेदेति च ततो मोक्षो ज्ञानस्याद्धि कर्मजः मोक्षो ब्रह्मैव क॰
थितं सर्वैरेव महात्मभिः अविद्यारहितं मायालोके ज्ञानं प्रकीर्तितं अज्ञानं ज्ञानतः सर्वं वि
लयं याति नान्यथा यस्माज्ज्ञानं हि लोके स्यात् तज्ज्ञानान्नलयं व्रजेत् ब्रह्मात्मज्ञानमेतच्च ब्रह्मा
त्मज्ञानतो लयं व्रजेदज्ञाननाशेन तज्जं दुःखं विनश्यति दुःखं संसाधनं यस्मात् वस्तुभूतं यदा
हि तत् अनित्यं चेत्तथैव स्यात् अमो मोक्षश्च वादिनः नित्यता कारणे चेत्स्यात्पुनस्तत्तन्न कृतो
भवेत् दुःखानैरकृता ह्येतोस्सत्तिकार्यं भवेन्न हि दुःखस्य कारणं विश्वं विद्यात्मकं भवेत् ईश्वरेण श्री
विनाशोस्य कर्तुं शक्यो न कर्हिचित् नहि विश्वस्य संहारं कुर्वन्नुपमहेश्वरः पुनस्तत्प्रतिरोधे हि क
र्तुं शक्नोति कर्हिचित् ततो ज्ञानसमुत्थानं पुनरज्ञानसंभवे दुःखमत्ययेन तेनैव तत्पतद्दैवात्क्वशा
भ्रमे रज्ज्वज्ञानसमुत्थानं सर्पदुःखं यथा महत् रज्ज्वज्ञाने विलीनेऽस्मिन् पुनर्नैव प्रजायते॰
आत्माज्ञानसमुत्थानमेवं दुःखमिदं महत् आत्माज्ञाने विलीनेऽस्मिन् पुनर्नैव प्रजायते आ
त्मनो ब्रह्मणस्तस्य ज्ञानमाचार्यवाक्यतः भवेदेव यतः प्राह श्रुतिः सर्वार्थदर्शिनी तज्ज्ञाना
र्थं ततो गच्छेत् श्रोत्रियं ब्रह्मवेदिनं सम्यग्जातवैराग्यः शमदमादिकरः पुमान् विधिवच्चोप

अ॰ पु॰ सत्यायसर्वसाक्षिणेपमहात्मने गुरुत्वसैवदेहात्मवियोगः सैवनाशिनी यथान्तरंपरंब्रह्मपुमान्
नैषोधिगच्छति शान्तिदान्त्यादिसंपन्नोब्रह्मचर्यादिसाधनः एतत्सत्यंपरंब्रह्मयद्देहगुरुवाक्यतः
३८८ विरक्तोत्रमुमुक्षुःसन्नश्रुत्वान्मायाभमीरितं सत्यादस्मात्समुद्भवैततविश्वमनुपूर्वनेतया अ
368 स्मिंस्तिष्ठतिचैवान्तेलीयतेचैवसर्वथा ज्वलतःपावकाद्यद्वत्सहस्रशोविस्फुलिंगकाः उत्पद्य
न्तेत्रधूमाश्चस्वरूपाश्चविरूपकाः चेतनाचेतनंसर्वंएवमस्मात्परात्मनः उत्पद्यतेसर्गकाले
जगदेतदनेकधा दिव्योह्यमूर्तःपुरुषःसबाह्याभ्यन्तरोह्यजः अप्राणोह्यमनाःशुभ्रोह्य
क्षरात्परतःपरः कारणंयत्परंब्रह्मगीयतेवेदवादिभिः अक्षरंकथितंमायापरंयज्जगतः
सदा तस्मादपिपरःप्रोक्तःपरमात्मासनातनः दिव्यःस्वयंप्रकाशोमूर्तःसर्वगःस्मृतःअ
न्तर्बहिश्चसंपूर्णःपुरुषःपरिकीर्तितः अजःस्थूलेनदेहेनरहितःपरमेश्वरः अप्राणोह्य
मनाःप्रोक्तःसूक्ष्मदेहविवर्जितः शुभ्रोमायाविरहि[illegible]तःआनन्दात्मासदास्फुरन् ए
६ तस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेन्द्रियाणिच खंवायुर्ज्योतिरापश्चपृथिवीविश्वधारिणी अस्य
वेदमयंरूपंवैराजंतद्विदुर्विदः अग्निर्मूर्द्धाचन्द्रसूर्यौनेत्रेश्रोत्रेदिशस्तथा वेदाःसर्वेच
वाक्प्रोक्तावायुःप्राणोमहात्मनः हृदयंसकलंविश्वंपादौभूमिस्तथैवच भूतानामन्तरात्मा। ३८८

कथितो विराडेष द्विजोत्तमैः तस्मात्त्वैराजतो रूपात् प्रायः कर्मकरो भवत् समिदादि ह
व्यजानत्सूर्यो पंचकलात्मकः सोमश्च भगवान् योयं प्राप्यते कर्मभिः सदा सोमात्पर्जन्यराशो
पि पर्जन्याद्दोषधीगणाः औषधिभ्योन्नं सिस्मात् रेतोपोषितं ततः गर्भरूपेणशतशः प्रादु
र्भवन्तिताः प्रजाः भवन्तिसकलोपाभिर्व्यवहारः प्रसिध्यति तस्मादेव विराड्जातः पुरुषात्त्रि
गुणादिह ऋगाद्यस्तमोवेदास्त्यपरब्रह्मशाश्विताः ऋतवोदक्षिणाभिश्च साईनानाविध
रपि दीक्षासंवत्सरतद्वयजमानाभिलाषवान् सोमोद्व्यात्मकस्तद्वत्फलचैद्वयईरितः
जायतेसर्वमेवैतत्पुरुषात्परमात्मनः स्वर्पेलोकादिभिःसार्द्धं पञ्चशर्वं प्रकीर्तितं चतुर्विधा
भूतानिदेवादीनिसहस्रशः प्राणाःसर्वेपितपसाश्रद्धयाचसमन्विताः अवपभावि
नातह्वत्कर्मणापिफलेनच सत्येनब्रह्मचर्येनविधिनाशास्त्रकर्मणा समयाचविभक्तय
त विश्वमेतच्चराचरे लोकादिभेदतःसर्वंतदिदंब्रह्मणोभवत् समुद्रागिरयोनद्योयच्चात्र
स्थिरजंगमे भाव्यभूतंवर्ततेवापितत्सर्वंसम्भवत्ततः इदंविश्वंपुमानेवपुरातद् इदंयादृयत्
ततःकर्मचवेदाश्चभूतंब्रह्मपरंचयत् एवंसर्वगतंसर्वरूपात्मान मव्ययं सर्वभूतहृदम्भो
जेवसंतंभेदवर्जितं योवेदपुरुषःसस्यादविद्याग्रंथिविवर्जितः स्वप्रकाशंसदास्वस्मस्वि

आ॰ पु॰ ३८४ 389

धानरूपागते बुद्धिस्थितं महाप्राज्ञमस्मिन्नेव कलेवरे प्राणेन्द्रियाणां चेशानं हृन्नभःस्थं सनातनं एत
द्देवसराज्ञेयबुद्धेः परमुदाहृतं सरसत्ररूपतां प्राप्तं सहस्तद्देववर्जितं करणीयं सदासद्भिर्वरिष्ठं सर्वदे
हिनां दीपनेयत्नतो भासा यदाणभोग्यगम्यं तं यस्मिन्‌ लोकास्त्रयो विश्वनिहिताः सन्ति सर्व
दा तदेतदक्षरं ब्रह्म न प्राणेन्द्रियरूपभृत् मूर्गादिकं च मोदं च तद्देवोक्तं मनीषिभिः धीरेण
मात्रविज्ञानकारिणा शिष्टितेन च कामक्रोधादिशत्रूणां सर्वदा भयकारिणा वेद्धव्यमे
तदेवात्र रूपसर्वमवासने विशन्तोदरसंस्थानैः प्रणवो धनुरीरितः आत्मज्ञानेन संहितः श
रश्चात्मा च तत्समः ब्रह्मात्मत्वेन यद्धानं धनुराकर्षणं हि तत् लक्ष्यं ब्रह्मात्मरूपं च यत्रात
मा यं शरो व्रजेत् यस्मिन् लोकत्रयी सर्वा सह भूतैः स्थं च भिः प्राणा यैर्भोनिकेतं हृतशः
व्वब्रह्मेति कीर्त्यते एकं तदेव विज्ञेयं न तु नस्मात् परं हि यत् वाचा स्थानानि मोक्षं वा वाक्
तालुगलशोषदाः विनोपनिषदो नैव वदेत्न वाच्यगणपाचवा नानाविधा हि या वाचस्ता
सु नैवात्र कर्हिचित् अम नत्वस्य मोदस्य प्राप्यपुत्र कपस्पाद्धि किं न धर्मप्रदाः काश्चित्का
श्चिद्द्रव्यप्रदास्तथापि कामप्रदाश्च काश्चित्तु काश्चित् दुःखप्रदाः सदा दुःखप्रदाः सदा वाचः
न वदेतीह धीधनः वारयेति च न हठं स्मृतानीताणकादयः तत्तत्त्वरूपमेवात्र न वक्तव्यामिति ३८४

स्थितं कामदा अपि वा च सर्व्वदा यांश्च ता अपि दुःखदा अर्थकामाभ्यां वियोगे सति सर्वदा अशाश्वतीपापदास्तानो अर्थकामौ न दा हिताः दुःखदा एव कोनाम वदेज्ज्ञीधनो जनः धर्मोपि च पदा लोके संसारसुखदो भवेत् न दा दुःखप्रदः समासादनन्त सुखं यदि नश्वरं ततो धर्मार्थकामानां दायिनो दुःखकारिकाः वाच एवं स्थिता सास्त्र नवज्ञ व्याहि धीमता अमृतत्वं ततो मोक्षो यामि सिरात्मावगमते तावत् सर्वदा सद्धिर्वेमव्यानापराकवित् आनंदात्मा स्वयंज्योतिः सेतु वन संस्थितो हि सः अमृतत्व सुखं यस्य गृहीतापरमेश्वरः वर्जितेह दयाकाशे हृदयाकाशनयभाक् यस्मिन् हि हृदयांभोजे नाप्राः शतमहस्रशः रथनाभावराय इव ततदेवसमर्पिताः अंतश्चरति तत्रायं भूतेभूतेपरः पुमान् जायमानो यथाकाशो घटजन्मनि जायते अहंब्रह्मेति चक्रात्तं न शक्यो ज्ञमनीषिभिः केनचित्यति वेधनतदोति सेयचिंतयत् चिंतयत्नेवमात्मानं पुरुषः पापवर्जितः उत्पन्नब्रह्मविज्ञानो ह्यविद्यायाः परं व्रजेत् एवं सर्वं महात्मानः स्वाशिष्यान्प्रति सर्वदा सत्सीति च वदेतस्तेकथयंतिपुनः पुनः सामान्येन विशेषाच्च यः सर्ववेत्ति सर्वदा जगज्जन्मादि रूपश्च यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे सेष ह्यात्मा व्योम्नि प्रतिष्ठितः ब्रह्मणा पूर्ण्यते यस्मात् शरीरं ब्रह्मणः पुरं दिव्यं व्योम स्वयंज्योतिरात्मैव परिकीर्तितः सोमहिम्नि स्विन स्तत्र स्थितइत्यभिधीयते मनः प्रधानः प्राणानां नेता देहेंद्रियैः सह अन्नेनाश्याकाशो

आ॰ मु॰
२९.
३६०

तस्मिन्निविष्टमात्मानमेवमः एवंविज्ञानविधीयमानः ब्रह्मचर्यादिसाधनाः आनंदात्मानमात्मस्थं परिप
श्यंति विवेचना सर्वसंसारसंबद्धैः धर्मैर्नानाविधैरपि विमुक्तं निर्द्वंद्वं यत्तत् ज्ञातृज्ञेयादिवर्जितं
भिद्यते हृदयग्रंथिः छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे कामाद्यो हृ
दयग्रंथिः सर्वदुःखैकप्रकारकः संशयः स्वात्मनो ह्यत्र संसारित्वं परित्यज्य ईश्वरत्वं हि धान्तः
एतेन योस्त्वात्मात्म्यसंशयः अनारब्धफलान्यत्र कर्माण्युक्तानि भूरिशः पुण्यपापात्मकान्यशे
षैरन्यदेहमाव्रजेत् श्रवणादेः फलं मोक्षं दर्शनं वेदवादिभिः यस्मिन्सति भवेच्चेयं अविद्याद्यैः
स्वकारिणी हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलं तत् शुभ्रं ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः षां ज्योति
हिरण्मयः परः कोशः आनंदमय ईरितः विरजं रजसा हीनं मायया परिवर्जितं मायाकार्येण
रहितं निष्कलं च प्रकीर्तितं ज्योतिषां ज्योतिरर्कस्यापि स्वप्रकाशस्वरूपं परं शुभ्रमानंदरूपं तत्
तद्यज्ज्ञानेति मत्त्वा धियः स्वप्रकाशत्वमस्यैवं प्रवदंति मनीषिणः सूर्यादिभिर्न यज्ज्ञायात् मत
आद्यैस्तैजसैः यज्ज्ञानमनुभात्येतज्जगत्सर्वं जगज्जडं भासा यस्य विभाति सत्स्फुरेल्लोहमि
वाग्निना ततोऽनुमानमेतस्य भवेत्तत्स्वप्रजस्य हि तत्स्वप्रकाशमित्युक्तमानंदात्मस्वरूपधृक् सूर्या म
दिज्योतिषां ज्योतिर्मतमाद्यस्य सर्वदा दिक्त्वं सर्वात्मतज्ज्योतिर्ब्रह्म विश्वं समस्तिक्रिया कालत्रया
त्मकं कालः सदसत्तत्परं यत् एवंभूतेन यद्ब्रह्म जानाति स्वात्मनिवाक्यतः तदा तत्त्वंपदार्थोहि
२९.

वेत्तैतत्कुर्वदिति उभौसुपर्णौसयुजौसखायौविहृत्तणावृक्षे शरीरेतत्रवैतेनैवपुष्पादांसमायातः
एकःकर्मफलंस्वादुभुंजन्जीवाभिधोहितः अन्यःप्रकाशयन्नेवसन्कलंकर्मणांफलं नत्तः
दार्थःसईशाख्यःस्वपरार्थःप्रेरितः एवंस्मिन्एवंवृत्तेस्मिन्कर्तृत्वादियतोह्ययः अनीश्व
रत्वमापन्नःशोकंगच्छतिसर्वदा अनीश्वरत्वादपरंआत्मानंतत्पदाभिधं आनंदवारिधिंपश्ये
त्परमेमास्पदंपरं यदातदासमाप्नोतिमहिमानमप्यसः भेदभ्रमोःभ्रनाभूत्वासवदुःख
विवर्जितः त्वंपदार्थोपदाजीवःस्वप्रभूतत्पदात्मकं नादात्म्यतात्मनःपश्यन्नदाविद्वानयंब्रजे
त् नामरूपविनिर्मुक्तंनामरूपविवर्जितः प्राणोयाधिरयंदेवःसर्वभूतव्यवस्थितः ईशानी
शाविभेदेनकल्पितोयोविभातिहि एतमात्मानयाज्ञानन्अतिवादीपुमानभवत् अतिवादि
त्वमेतस्यतत्त्वार्थदर्शिभिः बालवत्सर्वदाविद्वान्क्रीडन्नात्मनिनिर्द्वये युक्तिविरक्तिमाग
छन्नस्मिन्नेवनिरंजने क्रियावान्नितिसर्वासामाद्यस्यापिज्ञिवसदा अतिवादीब्रह्मविदांवरिष्ठःप
रिकीर्तितः सत्येनतपाब्रह्मचर्यमात्मज्ञानस्यकारणं आत्मज्ञानेनलभ्योयंसर्वैरेषशरीरिभिः
यंपश्यंतीहयतयःक्षीणदोषाःस्वचेतसि सत्यवाक्यंयतोहेतुब्रह्मज्ञानस्यजायते ततःसत्य
स्य सुखंस्यादैहिकस्यहकारणं स्वर्गस्यापितथाब्रह्मलोकस्यापिनसंशयः सत्यंयत्नब्रह्मविज्ञा

आ॰
पु॰
३५१
391

नातज्जायतेबाधवर्जितं हृदन्तोपि हृदन्तस्थितस्तस्मात्सूक्ष्मतमं तथा तत्प्रकाशं च मनसा शक्यं चिंतयि
तुं न वा स्थानं दूरतरं यस्मात् अंतिकादपि चांतिकं भातं च न विभातं नानत्त आत्मरूपेण कुर्हिंचि
त् एकादशेंद्रियगणेन प्रकाशयतीहयत् सर्वबुद्धिस्थितं सर्वं वस्तुजातं प्रकाशकं उपायैर्विवि
धैश्चापि न यज्ञातिकदाचन एवं विहायविज्ञानं ब्रह्मणः स्वात्मरूपतः पंचप्राणस्थितो नित्यं स
र्वेंद्रियविधारकः चेतसा सहितो नैष गम्यो देहधारिणा शास्त्रसंस्कारसहितेन चेतसा दोषघ्न
मतः मननध्यानसंपन्नः कथंचिदवलोकयेत् शुद्धचेताः प्रमानेष आत्मानमवलोकयेत् ६।
शरत्सकलबिम्बवदुहृत्तनुपभर्भवेत् कर्मणां फलदाता च किमन्नापमिहाशिषा वर्त्तते आज्ञया
सैते भोगाः प्राणादयोपि च शापानुग्रहयोरेष समर्थो ब्रह्मवित्सदा अस्यावमानात्स्खपातिमा।
नवाः पुण्यकारिणः अवज्ञया [illegible] तथाहुः खं प्राप्नुवंत्यपि पापिनः भक्तिकामस्तु तस्मै नं अर्च
येत्सर्वदा पुमान् नावज्ञां मनसाप्यस्य कुर्यात्सम्यग्विबुद्धिमान् य एतं ब्रह्मविज्ञं संगतकामाव्वपा।
सते ते गच्छंति परं ब्रह्म सर्वदुःखविवर्जितं यस्मादयं परं ब्रह्म वेद ब्रह्मणस्ततमः उपासते त्
विधिवत्सर्वदा सत्स्वरूपकं तज्ज्ञानानेपि विज्ञास्तः स्फुरतेनस्तमाः सदा॰ कामान्यः कामये
तासौ कामैस्तैस्तु सर्वशः शरीरपरिग्रहानिर्भरितदुःखप्रदस्सदा कामस्तनोति दुःखानाः। ३५१

कारणं परिकीर्तितं निष्कामानां कृतार्थानां भवेद्दुःखं न किंचन ब्रह्मज्ञानवतां पुंसां न तद्दूरं
परत्र वा अध्ययनात् तथा पठनात् तथा तोपि न कर्हिचित् आत्मायं लभ्यते किंचित् गुरुसेवाकृता हि ल
भ्यते गुरूणामनुग्रहेण तस्यैव शिष्यो यः ब्रह्मस्वरूपिणा ब्रह्माप्यनुग्रहेण तस्य कृतेस्वात्मदर्शनात्।
ममः बलहीनेन पुंसायमात्मा लभ्यो न कर्हिचित् कर्मेन्द्रियाणां तत्र बलं धैर्यमिष्यते सदा नानाप्रयत्नैः
पुमान्सर्वनाशं नाशं व्रजेदयं प्रमादादात्मनेस्तदूर्जितास्तपसोपि च आत्मायं लभ्यते नैव लभ्यो
योगरूपवर्जितः कदाचित् धैर्यो विभ्रंशः प्रमाद इति गीयते अप्रमादयुता ह्येव योगतपसः स्वात्म
ततः जायते ब्रह्मविज्ञानं तस्मादात्मात्र लभ्यते आनंदात्मानमात्मस्थं प्रपन्ने संप्राप्य निर्वृताः प्र
नयो ब्रह्म तत्त्वं गमयन्ते नावर्त्तते गतः अत्र चेत् ब्रह्मविज्ञानं प्रतिबन्धान्न जायते यतीनां परहंसा
नां ब्रह्मलोके न तन्न वेत् वेदान्तज्ञानसंपन्न यतयः शुद्धमानसाः ब्रह्मवित् ब्रह्मणो यां।
ति ब्रह्म सनातनं ब्रह्मलोके यथावाप्य यदा विद्वान् प्रमुच्यते मायया तामसरहिताकलाप
चदशास्त्रयाः स्वकारणं प्रयान्त्येनादेवा ब्रह्मादयोपि च आत्मविज्ञानरूपोयं तु ह्युपाधिः परा।
त्मनि एवं सर्वमिदं गच्छेत् एकतां विदुषः सदा कार्यं सकारणं मायया कारावावशिष्यते यथान
द्योत्र सर्वास्तु रहितु संति समुद्रशः समुद्रं प्राप्य जहंति नामरूपे निजे सदा नामरूपविहायैवं विद्वा

तब्रह्मणिवाव्रजेत वामदेवादिवत्सम्यक्सर्वलोके अवस्थिते विलीनमपिसच्चक्रस्यलयस्सत्यमिवा
स्तितत् ब्रह्मविद्वानयथाब्रह्मज्ञानान्नब्रह्मभवेदिह एवमन्योपितज्ज्ञानाद्ब्रह्मैवहप्रजापते
ब्रह्मणोवेदपुरुषः नस्यशिष्योनकर्हिचित अब्रह्मवित्नभवेत्कश्चित्तेनायोन्यपरोपिवा पापेन
रेदपसर्वस्याज्ञानंब्रह्मबोधतः सर्वशोकविनिर्मुक्तः कामादिपरिवर्जितः आनंदात्मानमं
स्तेनादात्म्यात्सम्पादय नैतत्तब्रह्मात्मविज्ञानंवक्तव्यंयस्यकस्यचित किंतुशांत्यादियुक्तायः
तस्मैवाच्यंमहात्मने मत्रार्थापिजन्मनिमिलभ्यतेसर्वमेवहि श्रोत्रियायक्रियावतेवहिस्रु
ऋषयोरताः जीर्णव्रतामहात्मानोब्रह्मचर्याश्रमेहिये शांतिदांत्यादिसंपन्नास्तेभ्यएववदेदि
मां ब्रह्मविद्यांसदासद्भिःसेव्यमानांसुदुर्लभां एतांपुरामुनिश्रेष्ठःशौनकायमहात्मने अंगि
राब्रह्मणप्रामीयात्वंमांपरिपृष्टवान पिप्पलादयमांविद्यांषट्प्रश्नान्सम्यगुक्तवान्मुनिः मुनिभ्यः
षड्भ्यआर्जेभ्यःसुकेशादिभ्यईश्वरः इतितेसर्वमाख्यातंयत्पृष्टोहमिहत्वया ब्रह्मज्ञानमयं
वोक्तंकिमन्यत्श्रोतुमिच्छसि॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदात्मपूज्यपादशिष्येण
शंकरानंदभगवताविरचितउपनिषद्रत्नआत्मपुराणेमुंडकसारार्थप्रकाशेअंगिरशौनकसं
वादोनामषोडशोध्यायः॥१६॥ॐ ऋत्वायर्वोक्तविज्ञानेशिष्योगुरुमभाषत पिप्पलाद ३५२

नसंमोक्षश्चात्मकामोगुरोर्मृत्योः भगवच्छ्वेतकेत्वेणपक्वंश्चसंवेदिन प्रजासंवादसहितैर्वैराग्यज्ञा
नकारणं वामदेवान्मुनेस्स्वर्जनेनसमन्विते तथाकौषीतकीप्रोक्तेयत्रशक्रप्रतर्दनौ अजात
शत्रुबालाकीगुरुशिष्यौमहाविद्यौ आदित्यस्यापिविज्ञानंयत्रवरुणस्त्वयेदितः आश्विनोप्य
त्रसंवादोमैत्रेयस्त्रीमहात्मना दध्यङाथर्वणोपत्रलोकेशमेतत्तत्कृतेसगात याज्ञवल्क्याभिधो
भान्तर्मुनिर्दैत्यानानेकशः तिरस्कुर्वन्विदग्धाख्यमेतमायत्रव्यपाकरोत जनकस्यचमैत्रेय्यास्व
गोमिर्ब्रह्मसंततं व्यदर्शयन्महातेजास्तस्यात्मयतःपुरा श्वेताश्वतरनामापियतीन्द्रोनभ्य
भाषत कठश्चद्विजशार्दूलस्तित्तिरिश्चमहामनाः यमोयत्रगुरुःशिष्योनचिकेताश्चधीधनः
वरुणश्चभृगुस्तद्वत्वेनाजभवकीर्तने सर्वसाधनसंत्यागोभयानसंन्यासइतीपि जाबालादे
श्चविज्ञानंसंन्यासाहितमाश्रये संवर्तादिश्चकरणंसंन्यासस्यमहात्मभिः वैराग्यंतस्यकालश्चयो
गादिस्तस्यकारणं विरक्तोत्राधिकारीचविषोदंडादिधारणं आचारोब्रह्मचर्यादिब्रह्मज्ञानं
महात्मना सामाध्यायस्ययस्यायोगेरतेमनिसत्तमाः गुरवोपिचशिष्याश्चसाक्षिणःश्वेतकेतु
कः सनत्कुमारोभगवाननारदोवेददर्शनः ब्रह्मलोकगुरुस्तद्वत्इन्द्रभाविद्वविरोचनौ इन्द्रस
ब्रह्मविद्यायाःप्रसादादात्मबोधनं विचित्रैस्स्वात्मविज्ञानंयच्चकेनेषितेरिते अथर्वणापयद्ध

श्री
७
ह्मा प्रोक्तवान् सत्संततापहि शौनकादीन् हितस्तेभ्यो वेदशिष्यपरंपरा महात्मैतत्समाख्यातं सर्वं विस्तरः।
योगगुरो त्वया पुनः पुनः श्रोतुं इदमिच्छाम्यहं विभो पिप्पलादो मुनीनां हि षट्प्रश्नानुत्तरं हि यत्र
३५३ श्रोतं प्रोक्तं त्वया मह्यं सर्वं ध्यायस्व शोभनं इत्युक्तो गुरुरप्याह कथां मम समीरितां ब्रह्मज्ञानक
३५३ रीं सम्यक् मनः श्रोत्रसुखावहां कदाचित् कुत्र चित् देशे मुनयो मिलिता इमे आसन् परस्परं हि।
353 गर्थाः कृतपौर्वाह्णिक क्रियाः भारद्वाजः सुकेशा च सत्यकामोपि शैव्यकः गार्ग्यः सौर्यायणी
त्यहं तत्कौशल्यश्चाश्वलायनः वैदर्भिर्भार्गवस्तद्वत् सनत्कात्यायनोपि च कबंधी षडेते
षां सर्ववेदार्थवेदिनां षडंगसहितान् वेदानधीत्य विविधाः क्रियाः कुर्वाणाः परं ब्रह्म।
समिच्छन्तो यशोन्विताः इदं विचारयामासुः ब्रह्म भर्ता को वक्ष्यति वसिष्ठः श्रोत्रियो ब्रह्मनिष्ठो
गरिष्ठिकस्वयं इति चिंतयतां तेषां पिप्पलादो मुनीश्वरः भगवान्स्वेच्छया याजं देशं ब्रह्मवि वा
तमः तमायान्तं विलोक्याथ हृष्टास्ते मुनीश्वराः इदमूचुर्हृष्टचित्ताः एष सर्वं हि वक्ष्यति त
स्मिन्समागते सर्वे स्वासनेभ्यः समुत्थिताः बद्धाञ्जलिपुटा ऊचुर्नमस्कृत्य च ते विभुं सांप्रदायि
कसंभृतां यया शास्त्रं महाधिपः भगवन्सर्व एवैते वयं संसारतापतः भीतास्त्वां शरणं प्राप्ता मान
पाहि अस्मान् शरणागतान् एवमुक्तोथ तैर्विप्रैः पिप्पलादो मुनीश्वरः इदं वचनमाह तान् मुनीन् ३५३

सर्वान्महामतिः अष्टाकोपिनद्वयादसंवत्सरवासिने गुरुशिष्यायविद्यास्त्वद्भिरपिग॰
म्यते ततोभवंतोमुनयोमयोपिस्युःस्वभावतः तापसाब्रह्मचर्यादिनिरताःसर्वदैवहि तथा
पिभयएवापिसमीयेमेत्रवत्सरं ब्रह्मचर्यादिनिरतावासंकुर्वंतुतापसाः ततोहंभवतांसम्य
क्सर्वान्स्वप्नाभिमर्वंध्या यावज्ज्ञानंभवद्भिश्वेदत्राचेतनतद्विधीयते एवमुक्तेनयाचक्रुस्तेसर्वंश्र
द्धयान्विताः सर्गपात्समहात्मानंवत्सरेविगतेसति कात्यायनःकबंधश्चसमागम्येदमब्रुवन्
भगवन्कुतएवेमाःप्रजाःकारणतोजनि प्राप्नुवंतीहतन्नस्तेवदत्वंमुनिसत्तमः एवमुक्तेः
विराजःससृष्टिमाहमुनीश्वरः परिपृच्छ्यमहात्मसृष्टिंविज्ञातांतेनशास्वतः प्रजापतिःपुराप्र
सृष्टिंसिसृक्षुर्जगदीश्वरः पर्य्यालोच्यसमृजोदावग्नीषोमोमहामतिः अग्निःप्राणस्त्वयादित्यः
सर्वदिक्कारणःपुमान् विश्वरूपःसवर्णोभोजानवेदापरायणा ज्योतिरात्मामहस्वार्चिवासः
प्राणःशतात्मकः संवत्सरार्धमेजयनकथितेचोत्तरायणं आस्तिकायेनगच्छंतिह्युपास्यात्मान
मेजसा एतेभित्वामहात्मानंआदित्यममितौजसं तापसाब्रह्मचर्यादिसंपन्नायतव्रयांसदः
प्राणःपजननमेतद्विकथितंवेदवादिभिः अमृतंचाभयंचैतन्नस्थानकंपरमंतथा ब्रह्मलोका
विधेस्त्वर्यांतपरतोयद्विवर्जिते अस्मिन्गताःपुनर्नैतेआवर्तंतेकदाचन ब्रह्मविज्ञानसंपन्नाः१

श्रा॰पु॰ ब्राह्मणादूर्ध्वरेतसः शुक्लपक्षोपि दिवसश्चोऽह्नोग्निः प्राणात्रूपधृक् सोमात्मकोयं भगवान्चंद्र
३९४ मा दक्षिणायनं येन यांति महात्मानो धार्मिकाः श्रद्धयान्विताः कृष्णपक्षस्तथा रात्रिः यस्यां र
तिमुपेयुषां ब्रह्मचर्यं भवेन्नित्यं गृहस्थानां स्वयोषिति अग्नीषोमात्मके यत्र मिथुने वत्सरो
394 द्भिमः यत्र तद्रूपी भगवान्मासः षड्दशाद्रूपभृत् अन्नं षट्कारश्चासीनः सूर्यश्चंद्रे स देव
यः प्रमेकस्यो त्रपज्ञेन्यो हेतुरस्ति कः पितः स्थियः अग्नीषोमात्मकस्यास्य न वात्र स्य महा
मतिः अस्मात् संधुक्षिताद्रेतो रेतसश्च प्रजा इमाः जायंते विविधा एवं अग्नीषोमाद्धिका
रणं अथोपरत एतस्मिन् विदर्भिर्भार्गवोऽब्रवीत् देवः कस्सैव भगवान् जगतोस्य विधार
कः कतरे वात्र कर्तारः प्रकाशस्य च कः प्रभान् एतेषु श्रेष्ठ एतन्मे सर्वं वद महामते
एवमुक्तो यतः प्राह पिप्पलादो मुनीश्वरः पंचभूतानि वागाद्याः अक्षाः एकादशैव ते प्राण
श्च सर्वदेहानां धारकाः परिकीर्तिताः ज्ञानेंद्रियाणि पंचापि तत्प्रकाशस्य हेतवः वि
विशेषतो मनस्तत्र प्रकाशे कारणं स्मृतं श्रेष्ठो विधारकश्चैष पंचवृत्तिष्ववस्थितः प्राणस्ते
न विनिर्मुक्ते शरीरे नाविधारणं प्राणो सति शरीरे स्मिन् वागादिरवतिष्ठते निर्गच्छ
त्य निर्यांति मधुनीव हि मक्षिकाः प्रधानमक्षिकां तत्र यद्वन्निष्क्रांति संस्थितिं तदावेज ३९४

तत्रजेन्यानुसंव्रजेत मक्षिकागणाः अन्वयव्यतिरेकाभ्यांवागाद्यैरपिनिश्चितं विधारकत्वंप्रा
णस्यतत्तत्लेकुर्वतेस्तुतिं अग्निःसूर्यश्चपर्जन्योविद्युदादित्समन्विताः मघवावायवश्चभूतानिसो
मोपिसदसच्चयत् विश्वंत्वमर्पितंसर्वंत्वयिनामक्रियात्मकं त्वमेवरथचक्रस्यनाभौप्र
हृदयेस्थिताः चतुर्विधानांचभूतानांरूपस्त्वंप्रजायसे विराट् [illegible] हिरण्यगर्भश्चभवा
नेवनचापरः विभर्तिमूर्तिमत्वानिजगत्यास्मिन्हियानिभोः स्वधास्वाहेतिभान्यत्रप्रा
णरूपाणितानिवै सर्वेन्द्रियगतायातेतनुःप्राणेवतिष्टते शिवानांकुरुतेनैतेह्युत्क्रमक
हिंचितविभोः प्राणस्येदंवशेसर्वंत्रिदिवेयत्प्रतिष्ठितं मातेवपुत्रान्रक्षत्वंश्रियंप्रज्ञांवि
धेहिनः प्राणंश्रेष्ठंविनिश्चित्यतस्मिन्नुपरतेसति आश्वलायननामासकौशल्यःपृष्टवा
न्मुनिं भगवन्पिप्पलादायकुतःप्राणोविजायते शरीरेवाकथंगच्छेत् आत्मानंचकथं
हिसः विभज्यसर्वदेहेषुप्राणास्तिष्ठतितद्वद केनायमुत्क्रमेगच्छेत्कथंचेषविधारयेत्
वाह्यमाध्यात्मिकंसर्वंजगदेतच्चराचरं एवंपृष्टस्तदाप्राहपिप्पलादोयतंप्रति अतिप्रश्ना
निमान्यस्मात्प्रष्टोसित्वमुनेत्रभो ब्रह्मिष्ठोसितंतस्तुभ्यंवक्ष्याम्येतत्वयेरितं आत्मनो
जायतेप्राणःसदाछायेवदेहतः मनःकृतैःकर्मभिश्चसर्वदेहमयंव्रजेत् मनोकुरुतेकर्म

आ.पु. शुभंवाशुभमेववा भुंक्तेनदेवानिर्लिप्तः फलमात्मप्रसादतः नस्यैवकर्मणाप्राणः शरीरपरिवर्त्तकः शा
३५५ शरीरमात्मयान्तिमंस्यात्मनोयोजनिंगतः कर्माणित्रिविधान्यत्रपुण्यपापात्मकान्यपि देहेन्द्रियमनो
हेतुःत्रैविध्यात्सर्वदेहिनां इन्द्रियाणिचदेहोपिनस्वतंत्रःकदाचन कर्मकर्तृप्रभुःकिंतुमनसास्त
३५५ मधिष्ठितः अमनस्कस्ययत्कर्मदेहेन्द्रियगणस्यच नतत्पुण्यंचपापंवाशास्त्रेषुपरिपठ्यते य
यप्यबुद्धिपूर्वाणांप्रायश्चित्तिर्हिकर्मणां उक्तातथापिमनसायोगोसत्येवसाभवेत् अबुद्धिपूर्वंहि
कृतंमयेत्येवविचार्यसः मनसाकुरुतेपश्चात्प्रायश्चित्तंनचान्यथा मनोयोगात्ततस्तस्यपुण्य
पापंचतद्भवेत् अनुष्ठितमबुध्वायत्तन्नान्यथाकर्हिचित्क्वचित् आत्मनोनैवकर्तृत्वंभोक्तृत्वंवापि
विद्यते आविक्रियतस्तस्मात्सर्वंतन्मनसिस्थितं मनएवततःपापंपुण्यंवाकुरुतेसदा तस्माच्च
सर्वमेवेदंभवेद्देहेन्द्रियादिकं प्राणोपिचततस्तंदेहमापातिपालकः आत्मानंप्रविभज्यैष
पंचधादेहसंश्रितः नियुंक्तेमंत्रियोपद्वाजेन्द्रियगणंतथा नचतत्रनियुंक्तेसौप्राणोव्याप
रूकारकः पायूपस्थगतोपानःप्राणःसमस्तर्षिस्थिताः मरुद्वन्याधारयोर्मध्येसमानःसर्वदेह
गः कोव्योद्वासमतिस्तद्वत्सहस्राणिदशैवच शतमेकाधिकंनाडीहृदयस्याहिदेहिनां ।
एकातत्रतमस्वास्यात्तयास्तंधादशापराः दशानामपिशाखास्तुः प्रत्येकंनवसंख्यया शा ३५५

रवांस्कंधसमेतानांनाडीनांतुशतस्यहि प्रधाननाडीहित्वातुप्रत्येकंस्यात्तथाशतंशते प्रत्येकशतका
नांतुतासांप्रत्येकमेवच द्वासप्ततिसहस्राणिनाड्यःप्रोक्तामनीषिभिः तास्त्वयानस्वरत्येषमु
ख्यानाडींविहायतो एकयायमुदानोपिव्रजत्यूर्ध्वंसदैवसः सत्वंदगुणपनोलोकंनयेत्पापस्त्वदुः
खदं सत्वदुःखप्रदंतद्वत्उभाभ्यामपिदेहिनः कर्मणैवततस्तस्यसंक्रमोदेहतःस्मृतः प्र
नैःप्राणादिभिर्भेदैःचतुरायैस्त्वसर्वदा अन्नविधारयेदेषआदिनापेस्त्ववासनः चतुरा
दित्वयोर्भेदोनैवप्राणस्वरूपयोः पृथिव्यापानयोस्तद्वदिहाकाशसमानयोः व्यानवौस्त १
थैवस्यात्तथातेजउदानयोः तेजस्युपरतेयस्मात्ज्ञानोल्लूटिस्वरूपिणि प्राणेप्रयातिजीवो
यंप्राणोलोकान्तरेनयेत् तेजसोदानरूपेणसंयुतोऽश्मयोपिच अंतेपश्चेतसानेनसंस्मृतः क
र्मरूपकः मानसेनात्मनाचैकाइंद्रियैःसंगतेनच प्राणमेवमयोक्रयोजानीयात्पुरुषःसदा त
स्यविषयादिरूपेयंसंततिर्नप्रहीयते अमनस्यात्मविज्ञानात्प्राणविद्यासमुस्थितात् भवेत्तदुः
खवपतोभयानाव्रजेत्क्वहिंचित्क्वचित् अथतस्मिन्परतेगार्ग्यसौर्यायणीवचः इदमाहवि
नीतात्माधिपिप्पलादंमुनीश्वरं स्वपंतिकानिचबुद्धिकानिजाग्रतिसर्वदा स्वप्नान्पश्येच्चक
तरोदेवःकस्तुसर्वंव्रजेत् प्राणादिकास्तुसर्वेमीत्राधारेऽत्रनस्त्रवे एवंपृष्टस्तदातेनपिप्प

आ॰पु॰ लादत्तमब्रवीत् चक्षुरादीनिसर्वाणिस्वयंनिस्वमदर्शने गतैकतोमनस्तत्रसुषुप्तौममनोस्यपि प्राणाया
२५६ नादयःपंचजाग्रत्याग्निसमन्विताः पञ्चनेशयनेयस्मात्तस्मात्तेजठरसंस्थिते प्राणस्त्राहवनीयाख्योगार्ह
पत्योप्यपानकः व्यानोन्वाहार्यपचनःसमानोपिसमोग्निषु उद्गातासमपिनिश्वासमाहुतीयेनयद्
396 पि समेऽत्रस्याग्निहोत्रस्यसूदानःफलमीरितः यजमानोमनस्तत्रसुप्तौनमहर्निशं प्राणायै
ब्रह्मलोकेगमयतीह्युद्धुजे मनएवततःस्वात्मचैतन्यपरिदीपिते परेपरस्वमन्नस्थगच्छेतनसुमो
मेमारवास्थितेः॥ मनस्थितोयआत्मायंचैतन्यवपुरीरितः प्राणादिकेजगत्सर्वंतस्मिंश्चैवावतिष्ठ
ते वासमस्तयथालोकेपात्रेणानेकदृग्गतः पृथिव्यादीनिभूतानिगुणाःसर्वेगिरिजेःसह
चक्षुरादीन्यपितथाज्ञानकर्मेन्द्रियाणिहि चतुर्विधांतःकरणंप्राणाःपंचविधाअपि सजी
वश्चेन्द्रियादीनांव्यापारेरपिसंयुतः आत्मन्यपिस्थितःसोयमिन्द्रियैर्विविधैरपि व्यापाराणांहिः
सर्वेषांकर्तृभेदविवर्जितः इच्छादिगुणजीवसंज्ञोपिपरमेश्वरः पर्वैवप्रकर्षसंतमान
मेसर्वमाश्रयं स्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यांरहितेमाययापिच अहंकारेणसमकाशस्वात्मानंदात्मानमीश्व
सतु रे जीवोनैसर्वंहिसाक्षात्वाद्यविशेषतः जानीतेसस्तेनलापात्तविमुक्तस्थभवेत्तदा यत्रजीवस्त
थाप्राणाभूतेन्द्रियसमन्विताः स्थिताएवेदनेगच्छेतसर्वविन्मपरंपदे सत्यकामोयशोयोगेपत्र २५६

कानन्तरंमुनिं भगवन्मरणान्तंयदोंकारध्यानसंयुतः कतमंतेनलोकंसजयेदेतद्वदाधुना इत्युक्तोपि
प्पलादस्तं इदंवचनमब्रवीत् ब्रह्मणः परमस्यापमपरस्यचसर्वदा अभिधानमभिन्नंसदों
कारइतिगीयते अनेनाब्रह्मपरममपरंवाप्युमान्व्रजेत् ध्यानेनसत्यकामतत्यथाकामंफ
लंव्रजेत् मात्राभेदात्फलेभेदःकथितोब्रह्मवादिभिः एकद्वित्रिक्रमात्भूस्वर्गब्रह्मलोकाःफ
लानिहि ऋग्यजुःसामभिर्नीतःक्रमात्प्राणोत्युपासकः ब्रह्मलोकेत्रिमात्रेणयतोनादइति
संज्ञिते व्रजेत्तेनत्रिमात्रोपमःप्रोक्तःशक्तईरितः त्रिमात्रःकथितःसोयमोंकारोब्रह्मलोक
दः मात्राद्वयेनसंसारसत्वंदंपरिकीर्तितं भूमिमृग्भिर्यजुर्भिस्वब्रह्मलोकंचसामभिः ओं
कारात्सर्वमेवेतत्त्रयीस्तस्मादयंमहान् भारद्वाजःसुकेशाख्यःपप्रच्छेनंयथागते स्वस्याव
सरेआत्मानंपिप्पलादंमुनीश्वरं भगवान्षोडशकलःआत्मायःपरिकीर्तितः तदर्थमह
मत्यर्थंमनानानिसमागतवान् हिरण्यनाभान्नपतिकोसलानांकदाचन मामागत्यइष्टमात्मानं
मेतंविनयसंयुतः तेनदृष्टोहमप्येनमिदंवचनमुक्तवान् पुरुषंषोडशकलंनाहंजानामिभू
पते सत्येनापिभयतेनाहंअनृतंवाच्मिकर्हिचित् पश्यमूलमनृतवाकाससफलद्रुः स्वसदारुणा
समूलएवशुष्यतुसलोकद्वयफलंविना अनृतेपावदेत्कोपिपुरुषःपरिमोहितः इत्युक्तो

श्रा·पु· राजपुत्रः सत्‌लीभूतोगतस्ततः मयातंपुरुषंब्रह्मआख्यातुमधुनार्हसि एवंरहस्यदंप्राह पिप्पला
दोमुनीश्वरः भारद्वाजःपुमानेषनहरेकस्यचित्कुचित् इहैवांतःशरीरेस्थितःमानात्तमहेश्वरः
२ यस्मिन्सतिकलानितिषोडशायिनहात्मनि साधमतःशरीरस्यःपुरुषोजगदीश्वरः जगदु
३५० त्पतितःएवंईक्षांचक्रेस्मिसत्तया एवंजगद्गुणनिर्माणकर्तृकामोमहेश्वरः अहंसर्वगतोदे
होस्थितकेनात्रसंसृतिं उत्क्रांतादिगुणात्तगंताविक्रियापरिवर्जितः एवंविचिंत्यभगवान्
३९७ स्वस्योत्क्रांतादिहेतुकं प्राणपंचात्मकंध्यात्वासृष्टवान्प्रथमंप्रभुः प्राणोपाधिरयंदेवोमत्पुरु
षोमहेश्वरः धियमानिकारणानांश्रद्धाएवोंसमजीजः पंचभूतानितदनुज्ञानकर्मेंद्रियाणि
च मनसासहितानपंचतन्मात्राहीर्ण्यशरीरिणां ततस्तपश्चकर्माणिलोकवेदाश्रितानिच वेदा
६ ध्यापनमप्येतान्सर्वंयत्कर्मणोभवेत वेदामंत्रोऽरूपाश्चप्राणादेवविनिर्गताः अन्नादिनतलेपि
सुरत्नादेर्विनिर्गताः कर्मभ्योनिखिलालोकाः सुखदुःखात्मकाहिये लोकेषुनामयन्नात्मशेम
क्तस्यापिनगच्छति आसर्वभूतविलयमनंतमितिनिगीयते सक्रमैतैताःकलाःसर्वाःपुरुषंप्राप्य
निर्गुणे स्वकारणेविनश्यंतिसमुद्रमिवसिंधवः नद्योयथास्वकीयानिसहनामभिः स्वका
यांतिसमुद्रस्यनामरूपेसमुद्रगाः सक्रमैताःकलास्वाभोनामरूपविवर्जिताः पुंसएवभवे ३५०

तितानामरूपेमहात्मनः नामरूपविहीनस्यानित्यालस्यपरात्मनः आनंदात्माप्रमानेच्छन्नमभोति
पत्तलोमृतः रचनाभावएयहृतकलाल्लसिक्तयाश्रिताः एवंविजानतांपुमानपुनर्स्तुजे
भय भवेदेवशरीरस्यपाततः परतःक्वचित भारद्वाजमिदंप्रोच्यपुनःसर्वानभाषत पिप्पला
दोयमिलितानषडपिद्विजसत्तमान एतावदेवज्ञानामिद्विजाब्रह्मादुमव्ययं नातःपरंकिमप्य
स्तिनज्ञानाम्यतएवनत इत्युक्त्वाअर्चयामासमुक्तमनिंतेद्विजोत्तमाः देववत्यशसादेवं
अभाषतेचतंप्रति छिन्नानेसंशयाब्रह्मनत्कृताप्योऽस्ववयंकृताः दर्शितंचपरंब्रह्ममाया
तापरतोहियत अथब्रह्मनवयंजाताम्नतोमीर्ब्रह्मणोनमः ततोमातापिताचत्वंअस्मा
कनापरःकाचित त्वाहशेभ्योनमस्कारोह्यस्माकंभवतासदा भवताकरणाधारेणतारिता
इस्तरंवयं अविद्यावारिधिंयत्रग्रहाःकामादयाःश्रिताः एवमुक्तेपथतानसर्वानपिप्पला
दोव्यसर्जयत यथागतंयथान्यायस्वयंचगतवान्मुनिः आत्मज्ञानमिदंशुद्धचेतोभिः
सात्विकैःसदा प्राप्यतेब्रह्मनिष्ठेनमहतागुरुणेरिते अग्निहोत्रपासकायद्धनदेवासंशुद्ध
मानसाः प्राप्नुवंतःपुराब्रह्मगुरुणाब्रह्मणेरितं इतितेकथितंसर्वपिप्पलादेनकीर्तितं
ज्ञानेयज्ञवताष्टेंकिमन्यत्आत्मसिद्धास्ति इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यानंदात्मप्र

आपु· ज्यपादशिष्येण शंकरानंदभगवन्नाम्ना विरचिते उपनिषद्रत्नश्यामपुराणे प्रश्नसारार्थप्रकाशे पिप्प
३५८ लादिकृते शमसंवादो नाम सप्तदशोऽध्यायः १७ श्रुत्वा नानाविधं ज्ञानं शिष्यस्तु प्रिमपागतः श्रु
त्वाचाश्चर्यमतुलं पुनः प्रष्टुं मनो दधे उवाच च वचेन्नेतं तस्य गुरुं हृष्टमानसः उत्फुलवद
398 नांभोजः कृतकृत्येन चेतसा भगवन्भवतानेकमनीनां भावितात्मना स्वराणामपि विज्ञा
नं बहुशो मह्यमीरितं गतं तमस्तु संसारकारणं आनंदात्मा च भात्येष सम्प्रभ श्वानि
शंतरे हृदये कामितायहूतकामिनी दृष्टचेतसा अथाहं कृतकृत्योऽस्मि भवतो वाक्यगंमया
प्रष्टव्यं नात्मविज्ञाने किंचिदप्यवशिष्यते परं कौतूहलं किंचिन्वर्त्तते बालभावतः लालि
तो भवता यस्मात्त्वं नानाविधोक्तिभिः महा यस्मात्त्वया प्रोक्तो रोनरेयसमीरितं ज्ञानमाख्या
नसहितं दुर्लभं यो हूजन्मनां आनाख्याप्यविकारो भाग्यवंतोत्र केचन प्रत्न श्रुत्वापि जीवंति
मादृशास्त्वादृशाश्चापि कौषीतके तु यज्ञाने उछिन्नमिव वर्त्तते विरलेष्वपि विप्रेषु कश्चिद्दृशे·
श्रुतास्त्रियत्न इंद्रप्रतर्दनाख्याने श्रुतं तत्रोमहर्षेण अजातशत्रो बालाके· संवादउभयोरपि·
आश्चर्यकारणं यत्र बुद्धिर्बुद्धिश्च जायते जेयं चारण्यके यत्र यदा दिव्यादधीतवान् याज्ञवल्क्या
इति सत्सु तो मन्यामि निवदन् त्रिकालं तत्त्वविविधं उपासन विवर्जितं त्रिभिर्वर्षेश्च सहितं ३५८

मधुब्राह्मणमस्थितं मंत्रार्थेन्नतदर्थानामाविष्करणजोमहान् मधुकांडस्यसर्वस्यमंत्रार्थः प्रक
टीकृतः खिलकांडसंज्ञाप्यर्थेनवज्ञानभावमागतः दध्युङ्ङाथर्वणेयत्रगुरुःशिष्यौतथाश्विनौ
शक्रोप्यनर्थहेतुश्चजीवनवपुनर्नुतेः अश्विनोरयतस्तत्रमेनदद्ध्युपेनोकृतं याज्ञवल्क्यीय
कांडेयिजल्पवादकथाद्विधा प्रवृत्तार्थप्रभेदेनब्रह्मज्ञानकरीमता आश्वलादिमुनीद्राणां
मेशयाहृदयस्थितः विभिन्नाअपिगार्ग्याश्वलादापतिनाहिये याज्ञवल्क्येनमुनिनाशा
कल्यस्यपुनस्त्विमे अनेनवत्तुषाभयेनभवतियथातथा जनकोमिथिलानाथोभीतःसंसा
रकाननात् वह्निनीतास्मैनैवापिभार्यास्वस्यचताहरी श्वेताश्वतरनामापियपतिभ्योऽवदन्गु
रा द्विजेभ्योपियदब्रूतानोभौनोकठतित्तिरी यत्रैयत्रगुरुःशिष्योनाचिकेताविवेकवान् व
रुणश्चभृगुस्तद्वदवेनानुभवभाषणं सन्यासःपरमोयत्रसन्न्यासीनां साधनं जाबाला
दिश्रुतिप्रोक्तंज्ञानंनानाविधंमहत् सर्वसन्यासिनोयत्रसंवर्त्तीयाज्ञनीश्वराः हेतुर्वैराग्यस्य
वैराग्येनस्ययोगादिकेनया अधिकारोचिरक्रान्तोतस्यवेषस्ययत्रसः शिखायज्ञोपवीतादि
रहितोप्येकदंडवान् आचारोब्रह्मचर्यादिरात्मज्ञानपरस्तथा तामाध्यायत्रयस्यार्थोयत्रज्ञा
नेस्तुशोभन आहणिःश्वेतकेतुश्चगुरुशिष्यौमहामुनी सनत्कुमारोभगवान्नारदश्चतथैवतौ

श्रा॰पु यत्रब्रह्मागतर्षिभ्योनहृदिहृदिस्थितोव्यौ केनेनोस्यंविज्ञानेन इंडोपत्रविलोकयन् ब्रह्मविद्याप्रसादेनयज्ञं
३९८ ब्रह्मसनातनं अथर्वणीयोचविद्याब्रह्मोक्तैवचशोभना षष्ठमस्मादुत्तरं तेषांपिप्पलादीनकीर्तितं स
र्वमेतत्तत्वयाप्रोक्तंयथाद्धसमयागुरो ततोहमधुनाकिंचित्प्रष्टुमिच्छामिबालकः अवधार्यगुरोतन्मे
399 सर्वंचेदंचकीर्तितं भवताकथितंदेवाब्रह्मणोब्रह्मबोधनं श्रामामालद्दमिच्छामिश्रोतुंब्रह्मावबोध
ने प्रयुक्तोगुरुरप्याहकथामेतांसुशोभनां उपासकान्तिहस्पदेवापकीर्तितामया तद्देमेसर्वंभ
तानांचवक्तरादिषुसंस्थिताः नृसिंहोभगवान्कोह्ः सर्वसंहारकारकः ब्रह्माचसर्वजनकोवि
ष्णुरप्येषपालकः अथर्वशिरसिप्रोक्तोरुद्रोयोदेवतागुरुः सर्वव्यापिनमात्मानंउक्तोचांतर्दधेपु
मान् अंतरादंतरंगत्वापश्यंतोत्रिदिवौकसो ब्रह्मादयस्तथैवेताः सर्वाताश्चविभूतयः विश्वरूपस्य
देवस्यसुमाभर्तुर्महात्मनः दृष्ट्वासोमंयमात्मानंहृष्टचित्ताःसमस्तकाः एवमाहुःसदेवान्यान
नुग्रहकरान्दृणां अयामसोममस्तंतेनेत्राभ्यांपुण्यकारिणः अमृतावयमेतस्मादभूमेस्वरपाजकाः
अयामपरमंज्योतिरानंदात्मानमद्वयं नित्यमात्मतयासोमंसर्वंदुःखविवर्जिताः देवानिंद्रादिकान्सं
वोनगविघ्नःस्वात्मरूपतः नारीकृणायथापेपनुजगतोयोत्रवंचकः धूर्तःकामस्तथारातिःक्रोधादि
विविधोपियः किंकरिष्यतिभक्तानांअस्माकंसोमआत्मनि नित्यमात्मतयाप्राप्तोसस्माभिर्यरये ३९८

पुमान् हरिरितिष्वंतिनिखिलाद्दैवतानां सदैवता: सोमोहृदयगोपस्मात्सर्वदेवात्मकोहि न: सा गाणपा
नद्धयोनस्यरूपोर्योयनियामक: ओंकाराद्यत्रिमात्राय: परमोस्तिपुमानसदा मनमोलिंगदेहस्य
सर्वदेवावभासक: जगद्विचपदस्यास्यवासनावासितस्यहि वासनायत्रसंस्थेतो: शतकोटि
सहस्रश: हृत्स्याकाममनुख्यानोयतोविश्वंप्रवर्तते यस्यनामानिचैतानिसर्वदाप्रणवात्मन:
ओंकार: प्रणव: सर्वव्याप्यनंतस्वतारक: सूक्ष्म: शुक्लोवैद्युतस्वपरब्रह्मैकरावच एकोरुद्रस्तथेशा
नोभगवांश्चमहेश्वर: महादेवस्तथाविष्णुर्ब्रह्माचैवप्रजापति: उग्रार्यमाणोभूतानांऊर्ध्वनपति
तद्ध्रुव: ओंकारस्ततएवायंलोकोन्नतिकरस्त्वत: शब्दब्रह्ममयंवापिसर्वंनानाविधंतथा प्राप्य
स्यात्मनोप्यत्रप्रणवस्तेनगीयते प्रणव:प्रलयोवापिनामांतरतउच्यते पापमनोडि:स्वयुक्तस्यसर्वस्यापि
लयोयत: भक्तानांप्रलयोतस्मात्प्रणव:परिकीर्तित: घृततैलादिवत्तद्वत्तिल ष्टादिकेयथा
व्याप्नोतिनिखिलंद्रव्यंस्वात्मनांतर्बहिस्तथा एवंविश्वमिदंदेव:सर्वंव्याप्नोतिचात्मना सर्वव्यापि
तत:सद्भि:कथितेप्रणवाभिध: देशतंकालतस्तद्वद्वस्तुत:छेदवर्जित: प्रतीयतेसदैवैषन-
णामात्मसुपासनात् अनंतस्ततएवायंकथ्यतेवेदवादिभि: संसारवारिधेरेषतारकस्तारईरित:
सूक्ष्म:सर्वेषुदेहेषुसंस्थितोहा रूपत: वालाग्रशतभागस्यभागोयद्वत्तथाप्युमान् सत्वात्ततो

आप्र· यस्तुदितोमहीयान्महतोहियः परकायप्रवेशादिहेतुर्वायोगिनोपियः ततोपिसूक्ष्मरूपोयंउच्यतेवे
६·· देवादिभिः क्लमः क्लेशः समस्तहिंस्रः पंचधायोव्यवस्थितः तस्यशुद्धिकरोदेवः शुक्लराषप्रकीर्तितः
400 अंतर्वहिःप्रकाशाभ्यांनिर्गुणःसगुणस्तथा वर्ततेसहदेवोयंवैफतस्तेनकथ्यते बृहत्वाद्बृंहणत्वा
च्चसर्वोत्कर्षेणसंततः प्रणवाख्यंपरंब्रह्मरुद्रएषप्रकीर्तितः सृष्टिस्थित्यंतकरणात्विश्वरूपो
व्यवस्थितः भेदवानिवनिर्भेदएकस्तेनप्रकीर्तितः एकोरुद्रश्चभगवान्ततएवनिगद्यते पाल
यन्नखिलंविश्वंस्वशक्त्यामाययासदा तरीपुंचपदंदत्वायोगिनांरुद्रःस्वहायतः ससंकोचविकाशा
भ्योपटवत्संस्थितः पुमान् स्वष्टासर्वात्मवुद्धीनांवुद्धिधर्मैर्विवर्जितः ईशानएषकथितोरुद्रःस
र्वैश्वहेतुभिः स्तूयमानःसदासद्भिरेवंविश्वनियामकः रणरंगगुणःशूरोभगवान्स्वात्मदर्शनः
कामक्रोधादिशत्रौघयस्मरःस्मरदेहधृक् तोसर्वजगतोनित्यंहृदयाब्जनिवासिने स्वकीया
भिर्वयेवाग्भिस्तुवमात्मस्तुतिप्रियं स्तुतयस्तवेदवेशाचटोभ्राइवधेनवः अद्धगधाःस्वात्मना
भक्तवत्साभ्रमिययोज्जुषाः आकारेयंतिद्धकारैःसृष्टाद्धःखापहारिकाः ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यधर्म
स्ययशसःश्रियः ज्ञानवैराग्ययोस्तद्वत्भगस्यायंसमाश्रयः भगवांस्ततएवायंउच्यतेविश्व
पालकः महतामनुभूतानांपंचानामपिसर्वदा सृष्टिस्थित्यंतकरणात्ईश्वरोयंमहेश्वरः आ ६··

नदात्मा मृद्दात्मोक्तः स्वप्रकाशः सदाद्वयः स्वात्मज्ञानादिरूपोयं सर्वभेदविवर्जितः एवमात्मतयाय
स्मात सर्वैर्देवैः प्रपश्यति महादेवस्ततः मोक्षउद्यापतिरयप्रभुः विशात्येषसदासर्वतद्रूयस्मृ
रणप्रदः येनमात्मतयायोगी विशेतादात्म्यरूपतः विस्तुस्तेनायमुदितः सर्वगः परमेश्वरः
ब्रह्मसर्वादि कल्पेन प्रकाशास्य प्रभवतः विस्तुस्वतापतीयेयः शर्वमिन्नारिकीर्तितः एकाद
शापदे मेत्रेनरसिंहो हि दैवते अनुष्टुभे च मामाख्यो प्रणवाद्यंतसहिते चतुष्पादिमहाचक्रे।
नाभिर्योज्ञापते ह्रियः समरूपास्य महात्माने स्थिते क्षीरार्णवादिषु घोरे भवार्णवे संतस्तरेयुर्गो
ष्पदे यथा ब्रह्मायुः प्रथमः प्रोक्तो भगवांश्चतुराननः देहिनां प्रथमो देही देमे ब्रह्माण्डगोलके
भपद्मे सर्वदेवास्तु मेरुपर्वतकर्णिके अनुग्रहकरो देवो देवानां सत्यलोकगः एकदा तु समासी
ने यर्पके त्वमितौजसि मानस्या प्रियया सार्द्धं परमब्रह्मशब्दिते अग्न्यादयो महात्मानो देवाः।
स्तस्य वपुस्थिताः मंत्रराजस्य विद्याया कुशलाः परमेष्ठिनः शिष्यास्तथैव देवस्य प्रणवस्य तु भ।
ल स्वः विद्याविशुद्धमनसो ब्रह्मांत्वप्रबोधिनी प्रणिपत्येदमब्रुवन्कृताञ्जलिपुटास्त्वपि भगवा
न्भगवतास्य भ्यां मंत्रराजः समीरितः सांगः सबीजशक्तिश्च सोमोपासनसंयुतः महाचक्रेण।
सहितो मृत्युभीतिनिवारिणः चतुर्थ्यांतत्र संप्रोक्तः संज्ञेया त्वप्रणवस्त्वया आत्माभिवस्त्वमा।

आ.पु. स्मानेऽणीयांसमणोरपि अस्मिन्नंडे हि संसारनमेभ्यश्च जगन्नन इत्युक्त्वा तमवाचायं ब्रह्मा लोक
३०१ पितामहः अनाहितो भवद्विर्यो मन्त्रराजः स एव हि चतुर्थ्यान्नवतुर्नैर्ह्णवविभज्य प्रणवस्स हि मात्रा
चतुष्टयेनापि ताव्र्त्मगममयेत्पुमान् एकादशपदार्थो यो नरसिंहः प्रकीर्तितः पदे पदे पदार्थ
401 मेवपदार्थातीतरूपिणि चिंतयेदात्मनः पारे अष्टभिः परिकल्पितैः नाभौ च हृदये तद्वत्तम्मूर्ध्न्यम
ध्ये द्वादशान्तके तद्वद्द्वयं प्रकल्प्यायेत् अष्टधा वा यत्र कश्चत्वा प्रणवस्स च तत्त्वस्तु मात्रागणनांशशोभ
नाः आकारो पि तथोकारो मकारो नादनामकः एकैकापि चतुर्द्धा स्यात् स्थूलादिपरिभेदतः
वाचि स्थूलात्तथा सूक्ष्मा हृदये कुण्डलीगता बीजरूपा च तत्पश्चात् व्यापिनी सर्वसाक्षिणी ।
अकारादेश्च वस्त्वेयमेवं षोडशधा स्थिता सुनरीदं हृत्समाप्ति भेदैर्वा परिकीर्तिताः आत्म ।
नोपि च पादास्तु चत्वारः परिकीर्तिताः विश्वस्तैजसस्तद्वत्प्राज्ञोपि च तुरीयकः अथा
त्ममधिदैवं च नामान्येतानि तस्य हि विराड्हिरण्यगर्भश्च सपरमात्मात्मात्मनः एकैकं
स चतुर्द्धा तु भवेद्विश्वादिकस्य हि तीव्रमध्यममंदाद्यैर्भेदैरेकोनवात्मनः आत्मा सर्वगतः शा
तः आत्मा सर्वशरीरिणां प्रपंचोपि च येनायं जायते सात्मरूपतः स्थूलभेदस्तुरीयस्यातीव्रा
यकल्पितो द्विजैः अनन्तानाभवद्देषध्यानध्यानादिभेदवान् मध्यमात्रतुरीयस्य भेदः ३०१

सर्वशरीरिणां अनुज्ञास्यात्मनो रूपं ज्ञानीनेयत्र केवले तुरीयस्पन्तीयोयं भेदो मंद इतीरितः
अविकल्पस्वरूपायोव्योम यत्र स्यन्दमिवाचलं भाति विश्वं तयात्मा च योगिनः पुण्यपसंचयात्
तुरीयस्य स्वरूपेन तत्सदावस्था च तु पश्ये अनुस्यूतं विभात्यनन्तरूपपतेषा उ शान्तके यः
स्मिन्नध्यस्तमखिलं दृश्यं जगदिदं हीरितं गगने निर्मले भाति गन्धर्वनगरोपमं एतत्सर्वं भयेः अ
न्तं जन्मादि परिवर्जितं अणोरणीय एतच्च महतोपि महत्तया एतद्विज्ञास्सवः सर्वे ब्रह्म
णाघाः शरीरिणः कुर्वन्ति विहितं कर्म निषिद्धं वर्जयन्ति च सत्यं तपो दयादानं ब्रह्मचर्यम
हिंसनं इत्यादीन्यपि कर्माणि कुर्वन्ति च विवेकिनः ब्राह्मणा एतमिच्छन्त एषणात्रयवर्जिताः
भिक्षाचर्यं चरन्त्यत्र तु मुन्याया आश्रमकर्मतः एतं विज्ञाय विद्वांसो ह्यध्वन्येकवन्महीं विहरन्त्यपि
सर्वज्ञाः अविज्ञाता जनैरिह सर्वान्तकादिवत्सर्वलोकातीता महाधिपः अयमात्मपदा नैव
ज्ञायते प्रतिबोधनः कुतश्चिदमराः तदाविज्ञातव्य उपायतः इपायो मन्त्रराजाख्यः चतुष्पा
च्चतुरात्मना प्रणवेनामुना सार्द्धं एकीकरणमीरितं ब्रह्माद्यैर्बहुभिर्भेदैरकारायाश्च अनेकधा
भिन्ना मात्रा यथा शास्त्रं विज्ञाय गुरुवक्त्रतः एकीकुर्यात्सदा विद्वान्मन्त्रराजं विहायवा सर्व
त्रैवप्रकारो यं पादादि विलयो भवेत् पूर्वविधिः द्विपदिहानत्उजरत्रतनोपिनत् उत्तरस्मिन्

आ.सु. तुरीयेतुरीयंतुमनसोऽजये कलाषोडशकांत्रिस्थिया षोडशान्तुनितांस्थिताः अणवेनात्मनीशाने सर्वभेदवि
४-२ वर्जिते मंत्रराजस्यचैवस्य प्रकाशाः षोडशैवहि इमाभ्यामपिवर्णाभ्यान्तुनेभागेसदाधिया भूमिकाः
षोडशैवेताजेतव्यास्तु शनैः शनैः जितांजितांविहायैतां आश्रयेदुत्तरोत्तरां तुरीयस्तुतुरीयेऽस्मिन्
402 संप्राप्ते दैवयोगतः क्षेमः ततःपरंनैवकिंचिद्व्यावशिष्यते एतत्तुर्यंशरीरात्मं अवाङ्मनसगोच
रं प्रष्टुं वक्तुं चकेनापि शक्यते नैव कर्हिचित् मौनेनैव वदत्येतत् ब्राह्मणास्तत्वदर्शिनः आत्मानं
सच्चिदानंदहृष्टाशिषेमहाधिपः आत्मन्यस्मिन् सदैवैकरूपे ब्रह्मणि निर्द्वये सर्वावस्थास्वनु
गतेनैव किंचित्प्रवर्तते अधिष्ठितात्मनेनैवप्रवर्तंतेशरीरिणां करणानिसकार्याणिह्यात्मनासर्व
हेतुना वाचः शब्देप्रवर्तंतेशब्दार्थेषु सर्वदा अर्थास्तुनात्मरूपास्ति इंद्रियाणांहिगोचराः बाह्यांत
रतरस्वरूपाणां सर्वदैवव्यवस्थिताः रूपादयःसुखंतद्वत् दुःखंचमनसासदा गृह्यतेनेश्वरहितःक
यमात्माऽऽगृह्यते आत्मनीशेसदानंदरूपायांस्वनकेचन सुखदुःखेचसततं अध्यस्तेस्रजिसर्प
वत् अधिष्ठानेभवेदेकेकल्पितानांसदाजने सर्पधारादयोयस्मात् रज्जावेवप्रकल्पिताः पृथक्प्र
त्वद्धिष्ठानेरूपादेरिहदृश्यते नथापिकल्पितंकुत्रविभातीतिविचार्यतां सामानाधिकरण्येन
यद्धियेनप्रतीयते अधिष्ठानेभवेत्तस्मात् देवान्यत्रंकर्हिचित् शुक्तिरूपंरजतरहितितिनैवप्रतीयते ४-२

इदंरूपमिदंसर्व्वं: किंन्नतद्धिप्रतीयते बाधायांनैवरूप्यादि तत्रकिंचनविद्यते ततोविकल्पमात्रेण
प्रत्ययोत्रप्रजायते रज्वारोपणइत्यादौबाधायांशास्त्रवेदिनां इदंतानतएवैषांसर्वाथिप्यानमी॰
रिता इदंतायांचशाब्देनभेदेनपरिभान्तयां भेदोवस्तुनिकोप्यत्रयस्मान्नैवप्रतीयते अयंत्वमह
मेषोवैसर्वोविन्ध्योभवानपि शब्दभेदाइमेदृष्टावस्तुभेदविवर्जिताः एकएववपुमान्यस्मात्प्र॰
त्येकंसर्वएवहि वक्तृभेदादिनाशब्दभेदानेतान्समाश्रयात् भातिस्विकंपदैवस्मात्तद्भेदः क
थंभवेत् शब्दभेदादर्थनिष्पेगंधर्वनगरोयमः अर्थभेदस्त्वकेनायंग्रहातेतद्धिवार्यतां यतः
शब्दभेदोभग्नोभेदवाज्ञानुगोह्ययं: चक्षुरादीन्द्रियगणोवस्तुमात्रप्रग्रहक्षमः कृतकृत्योयथाशुक्ति
रजतग्रहणादिह इदंतापदितैषासुरेजसा:ऽतोभिदा इदंसदितिलोकेस्मिन्पर्य्यायोह
श्यतेयतः अनुस्यूतेपरेतत्वेभेदःकेनभविष्यति इदंतामात्ररूपेस्मिन्सर्वभेदविवर्जिते सं॰
न्नाचस्फुरणादन्यानैवकाचित्प्रदृश्यते स्फुरणंचयदैवंतत्स्वप्रकाशंसमीरितं अचैतन्यंहिचैतन्
न्यवलतोत्रप्रतीयते वादिनामविवादंतत्सर्वेषामपिसर्वदा चैतन्यमपिचैतेनप्रतीयेतकुतोपरं
चैतन्यंकल्पितेह्येतेरप्रमाणेचनिष्फलं स्फुरणंचेतनंह्येतमेवसर्वबुद्धिप्रकाशकः आत्मासर्वप्रिय
तमःसर्वेषामिहदेहिनां आनंदरूपस्तेनायंसच्चिद्रूपउदीरितः आत्महानेत्रसंप्राप्तेयतोहानंसमि

आपु.
५-३
403

कैति सर्वं चतन्नएवायंसर्वात्मविकेसर्वे सर्वेमज्ञेतिधीमेतः स्वल्पमप्यधिकेसति नान्यथातत
एवायंपरमानंदरूपभाक् सच्चिदानंदमात्मानंअवाङ्मनसगोचरे मौनेनचेत्रजानेति शिष्याअल्पधि
यस्तदा एवंतान्नुन्मुखान्प्राहुर्धर्मानिरोपणकाम्मन वचसोमनसश्चापि विषयः सदसत्स्मृते सदस
त्वविनिर्मुक्तस्वरूपंचात्मनः सदा सदसत्वंसमारोप्यसदसत्वविवर्जिते सच्चिदानंदआत्मत्वमसि
क्लेशविवर्जितः किंसद्विशेषवचेन्मात्वमकस्मात्मदधीः सर्वत्रेदमिदंयत्तत्तत्स्फटिमवधारय ।
२ अवाङ्मनसरूपेस्मिन्यत्रेदंतापिकल्पिता तदेवैतत्सङ्कल्पेतेमयानेकस्वरूपकं स्फुरणंयत्सदा
सद्भिस्तत्भ्रान्तिरितीर्यते केषांतिचेदिमाप्राहभगवांस्तातेवदाम्यहं बुद्धेसर्वत्रेपमिथ्याभातियानुग
तात्रचित सोक्ताववाक्मनसातीताहीदंतापत्रवर्जिता एवमेवहियाक्तिकष्टकेलितानमहाधि
पः एतत्तवदंतिसकलेआरोप्यैवसदात्मनि आनंदस्फुरणात्मायंसच्चिद्रूपकदाहतः आवा
ङ्मनसगम्यः सउपदेष्टुंनशक्यते ज्ञातुंचात्रविनाध्यानमध्यानपरिवर्जितः अपिसर्वैश्चयेभा
वाः सुखदुःखप्रदाभुवि ससाधनाश्चचपलाः शक्यातेकेनभाषितुं सक्ताजीरैडकुंदानारूप
स्वतेमहातिह भेदोत्रवर्ततेनासौ शक्योथात्रापिभाषितुं यदाभावाइमेसर्वे गच्छमाणाइवेंद्रि
यैः शक्यंतन्नैववदितुंमानातेनापिकर्हिचित अनिंद्रियस्तदाकेनशक्यंआत्मात्रभाषितुं ॥ ५-३

सत्वमेंद्रियकं यत्न तन्न जानाति मानसं अतींद्रियसत्वं केनागछेत् तत्रापि दुर्गमे अभिमानसगम्यं
यत्र सुखे विषयसंभवं सैनैव ज्ञायते तत्त्वतः परेणाकथंचन आनंदात्मा कथं ह्येष सर्वदा गुरु
भिः स्वयं जायमानोपि शिष्याणां अग्रेवक्तुं हि शक्यते ततः परमआनंदो भावाभावात्मकोव
मृदुः धर्मानयस्यते धर्मैः गुरुभिः सर्वदैव तु शिष्यैः सोनुभवेनैव संमतव्योमहात्मनि भावा
भावविनिर्मुक्तो मननात् ध्याननोपि च निःप्रपंचः सदात्मा यं सर्वेषामिह देहिनां सप्रपंचकृते
नित्यं संहरत्यपि सप्रभुः यदा जागरणं गछेत् तदैतेजः कृते विभुः देहास्थूलान् वहिर्मार्ईनेन देहे
न सर्वदा यदा स्वप्ने तदा सूक्ष्मात् देहात् वहिर्वहिर्निशं सूक्ष्मेणावपुषा साईं कुरुते सर्वं सूक्ष्म मा
न् स्वप्नजागरणावस्था प्रपंच संहरत्यये स्वप्नजागरणे शेषह्रदयस्थो महेश्वरः संहारज्ञानमा
त्मस्य येन जानाति नैव सः आनंदात्मानमात्मस्थं येन जानाति नैव सः अनंतात्मानमेहंतनं तु
रीये विनाशयेत् गुरुप्रसादतो ज्ञानात् हरणं प्रभवेत्पुमान् नान्यथा परमेशोपि सर्वेषां क्रियु
तो हियः ईश्वरस्यापि विज्ञानवेदरूपान्तरोरभूत् न स्वतंत्रे ततस्तस्य कारणं गुरुरीरितः ई
श्वरस्य यथाज्ञानमसस्यापि तथा भवेत् यदीश्वरसमः सोपि विशुद्धधिषणः पुमान् अज्ञान
हरणं कृत्वा स्वतंत्रोयं सदा पुमान् सृष्टावपि स जायते जगतोस्य परेश्वरः स्वतंत्र ईश्वरः सृष्टा

आ॰ प्र॰
५॰४

व परोन्न कथंचन इति यज्जन्म सामेवय त आत्मास्ते हि तां एक एव पुमान् ईशो मजीव आपि कीर्त्य
ते उपाधेस्तु विशेषेणारामकं लोयथा पृथक् ईशानीशा विभागोयं एकस्मिन्नीश्वरे सदा यथाप्र
शरेषोन हे वे च जलशायिनि अलौकिका निकमांसेषामपि मेनिहि एकोयं तु या यस्मा
त्व चित्र शक्तिरियं जनैः वक्रारोमान वा स्तु इत्व खगा आकाशगामिनः पातालतलगाः सं प्रा
त्वत्तानिस्थलजीविनः अंतर्धानादिशक्तीनां मायया अमरादयः एवमन्येपि संत्यत्र जीवानां
नानाविधा अपि जातिगोत्रकुलादीनां भेदैर्भिन्नाः सहस्रशः नानाशक्तियुता आम्रेरथा काले
क्रियाः सदा मानवेषु यथा केचित्सुराः केचित्तरापिनः मंत्रिणः केचिदपरे ब्राह्मणा वेदपा
रगाः शास्त्राणामपि कर्तारो वक्तार आपरे पिच अन्नप्राशनरताः केचित्तु पवियारता परे का
मक्रोधादिमन्तः केचित् शान्तादि संयुताः केचिदेवं विचित्रेयं सर्वशक्तिः रलौकिकी व
पुष्पपि क्षीणा यावर्तते काचिदेश्वरी स्त्रीपुमादिशरीरेषु चेन्द्रियादि समाश्रिया प्राणं
करोमि लोमस्य पायुच्छिद्रे पुको वहि मेयात्र विपतेयेना विषमं कर्मतत्कृते अचिन्त्यशक्त
यः सर्वभावास्तेनात्र दुर्भेणः एकेनैवात्मनातेन सर्वदा समधिष्ठितः ईशोजीवः पुमा
न्विप्रः पंडितो मर्त्य एव च स्त्रीगोस्तरुस्तथा यच्चाचलः श्वाच द्विपादपि पादहीनस्त्रिपा ५॰५

नेहृतवद्रूपात्पृथक्त्वेन तयात् इत्यादिनामवान् योयमानंदात्मा महेश्वरः प्रभोम्सौ ह्यजोवाजीनकः
सर्प्पीह्वषादयः एतानि दृष्टनामानि पुंसो नैवात्र किंचन आनंदात्मा स्वयंज्योतिः सर्वभेदविवर्जि
तः सत्यज्ञानादिगुणको निर्गुणोपि निरंजनः अनादिमायया ह्यात्मा कार्येनानाविधं त्विदं तत्र
स्थितो विभात्येष ईशानीशादिभेदवान् महाकाशो गृहाकाशो घटाकाशः प्रभोपि च एकएवय
थाकाशो भवेत्तत्र हि भेदवान् गंधर्वनगरं यद्वत् मायया परिकल्पितं नभसोस्य यथा कुर्यात् भे
दं नानाविधं बहूः आनंदात्मनि तद्वत्तमेवमत्र प्रकल्पितं भेदं नानाविधं तस्मात् कुरुते सर्वदैव
हि घटाकाशो यथा नैव गृहाकाशक्रियां कुर्वीत कुरुते ज्ञतयाजीव ईशकर्म करोति न अनयो
र्हि यथा भेदो गृहे न च घटेन च कारणेन च कार्येण तयोर्भेदस्तथैव हि नाममात्रं यथा भेदो नभ
सोस्तद्वदेव हि जीवेशयोरयं भेदो नाममात्राद्भवेत्ततः ततः सर्वशरीरेषु परमात्मा च संस्थि
तः भेदगंधविनिर्मुक्त ईश्वरोयं परः प्रमान् ईश्वरत्वाच्च सर्वेपि धीमतां च शरीरिणः सृष्टिं
च संहृतिं तद्वत्कुर्वन्नहर्निशं सदा जगत् सर्वं तमेवं तस्य पायिसमयपाश्रिताः स्वस्वलसमवहृश्य
स्यादर्शनादपि दर्शनात् जगद्व्यापारवर्ज्यं यत् भगवान्मुनिरभ्यधात् योगिनां बुद्धिसर्वीयासंस्थो
न त्वपरत्वं हि योगाद्धि समनन्यामायायोगिनः सर्वदा नरा ईश्वराकथितानात् स्वाध्यायो गार्हयोगिनामिह

आ॰
पु॰

सर्वसाधारणेनाहं तत्प्रपंचं कारणेनोस्थितः पुमान्यो कोसौ नित्यं हं तु योगिनोपि कुर्वते ब्रह्मज्ञानप्रसादेन॰
कार्योपाध्याश्रिता अपि तथापीशोधिकेन भोयत्नतेन निखिलं जगत् न कुर्वन्ति करोत्येष इति वै
८॥ षस्य कारणं उक्तं भगवता तत्र तत्त्वेन तद्धि निवारितं सृष्टिसंहारकरणं स्वस्य स्वस्य शरीरिणां सर्व
साधारणेन यदहं तद्व्यापारस्य चक्रवर्तिनः सामंतानां च तदस्य स्वात्मं मंडलं मंडलं प्रति न चैवाधिकृतानां सा
405 नु प्रत्येकेन गरादिषु एवमीशस्य कार्यं स्याद्यदिदं वेदमानिह हिरण्यगर्भो भगवानेतद्वहिर वस्थितः
अस्य कार्यं विराट् तस्य कार्यं स्थावरजंगमं अज्ञानाद्भेदमापन्ना यईशादात्मनस्त्विमे तेषां कार्यमिदं नि॰
त्ये अवस्थात्रयमीरितं यो मां पश्यति नास्यस्य करोति न चापरः अपश्यत चात्मनस्त्वेनां संहरत्येव स
र्वथा यद्यपि स्यात्ततः स्थूलो देहः शुक्रादिसंभवः सूक्ष्मोऽईशात्मस्ततश्च स्वस्य वापि परस्य वा न
चाप्यसौ मत्तो जातः सम्मोहस्थेन च स्वयं आत्मनो जन्ममरणे योगायोगौ प्रकीर्तितौ देहस्यतो च कथि
तौ दर्शनादर्शने सदा ततो यदात्र यत्नस्यैतत्तदाकुरुते हि सः न पश्यपश्यदा वं स्तु स तदा संहरेद्धितत्॰
एवं सर्व इमे जीवा अवस्थात्रयगामिनः देहेंद्रियात्मविषयान्संहरंति सृजंति च यदाज्ञानमिदं ना
शं व्रजेदात्मावबोधनात् अवस्थात्रयनिर्मुक्तेन तदा गच्छेत परं पुमान् एवं सामान्यतः अत्वा ब्रह्मणोव ८॥
क्तः तदा उपायसहितं भूयउपेयं प्रभुस्मयतां ऊचुर्ब्रह्माणमागत्य पर्ववहिनमान्विताः अकारोम

वतायोयआत्मोपापसमन्वितः काथितस्तत्स्वरूपयत्न आत्मानमभ्यगीरय एवमुक्तस्तदाप्राह ब्रह्मालोकपि
तामहः अवाङ्मनसगम्योसौ धर्मीनारोपभृरिशः देवाः शृणुत चात्मानमवाङ्मनसगोचरं नानाविधै
रहं धर्मैर्वक्ष्ये बोध्ययतोधुना सच्चिदानंदरूपोयआत्मासर्वमयेरितः नसिद्धस्तस्य दार्थोपेत्वपदार्थै
कामागतः सामीप्येन चसर्वेषां आनंदात्मा स्वतन्त्रयतः सर्वासामपिबुद्धीनां द्रष्टाबुद्धिविवर्जितः यदा
त्रकुरुते किंचित मतःपुसः शुभाशुभे तदानमनुते सोपिमध्यस्थः शक्तिवर्जितः चैतन्यरूपःसततं
विक्रियालेशवर्जितः उपलब्धैव बुद्धीनां सुखदुःखविवर्जितः एकरूपोहि सर्वत्र सच्चिदानंद
रूपवान आत्मनिनहरूपतेह्वैतं तस्यास्तिद्वैतं नकर्हिचित अस्मात भेदेन सर्वं यत मायया तत्र कल्पितं
प्रमाणेर्यानसिद्धस्यात याति चाज्ञाति गोचरे यस्याः कार्यं च सामाया दुर्घटोक्ता मनीषिभिः स्वयया
नसतीतस्याः कार्यं नाम कथं हितत ततो द्वैतमिदं चैतन्मायाकार्यमिदात्मनि गंधर्वनगरे यद्वत
हेतत्रैव विचारतः गगनेस्ति यथा द्वैतेआत्मन्यत्राविचारतः य एवं सर्वजंतूनामवस्थात्रयगः पु
मान सएवात्मापरः प्रोक्तः सच्चिदानंदरूपवान यथाप्राज्ञः सुषुप्तिस्थो दुःखं न किंचन आनंदात्मस्व वे ति
रूपस्य निर्दुःखस्य महात्मनः अविद्ययैवदुःखं ततजायतेनतुवस्तुतः अहं ब्रह्मेति विज्ञाने विद्यासा
सा मनीषिभिः विरुद्धायात यासेयं अविद्या दुःखकारिणी अनादिरहमज्ञासमीत्येवं भाति शारीरिणां

आ.७. दुर्घटासदसद्रूपाप्रपंचस्यास्यकारणं आत्मनोपिचभिन्नासानाभिन्नाप्रसह्यतेनतथा अस्वतंत्रास्वतंत्राचस्या
त्मनोडःखदायतः अनयात्माविभात्येषभेदवानिवनिर्द्वयः आनंदात्मास्वयंज्योतिर्निर्गुणः परमे॰
वे.६ श्वरः आत्मानंसर्वदाजानन्माययापरिमोहितः अजानन्निवदेवेशास्मिन्प्रकाशावग्रसदा स्वप्ने
जागरणेनित्यंविपरीतावलोकनात् नजानात्येनमात्मानंसभावज्ञानतस्तथा सुषुप्तेप्यन्तनाये
406 यंसात्मन्येवात्मरूपिणी चैतन्याविषयाभावान्ननचैतन्यनाशनात् अन्यथायतजातीयान्नमा॰
यांसमौनतमोमयी जानीतेः त्वामिषवाहूनैवकिंचिदितिबहिः समौपहरयतेनेनस्यात्मनोत्यज्ञडेनमः
तदेतत्तुछमित्युक्तं निर्माणंचमहात्मभिः तुछकालत्रयेयस्यात्मसत्ताहीनमरूपकं प्रतीयतेना
ममाग्रातवस्तुहीनमदानृणं नरश्रृंगाययावंध्यासुतोवाशशशृङ्गमात्रतः प्रतीयतेतथैवतदज्ञान
मपिशाद्वतः एतादृशंचयद्धेतुःसंसारस्यभवेत्ततः दुर्घटंकथितंनित्यंवेदवादरतैर्द्विजैः भा॰
वरूपस्यविश्वस्यकारणंयत्ततोद्विजाः वदंतिभावतांचास्यतत्त्वस्यापिमहाधिपः कालत्रयेप्यस
त्तेनतुछंतत्परिकीर्त्यते भावरूपस्यहेतुत्वात्भावस्वैतन्निगद्यते अनिर्वाच्यमतःप्रोक्तंभावस्त
तुछेचतद्यतः प्रपंचस्यास्यहेतुर्यत्तमोहंकेतस्यात्मनोपिच जडताचास्यसंप्रोक्तास्यात्मनोव्यतिरेक वे.६
तः अनंततताचविदुद्भिरादिस्वतन्त्यनहेतुना भवेदस्ययद्दैवादिसत्तदामस्यापिकारणं भवेद्वायेत

तदा चैतत्कारणं परिकल्पितं अथवानंतताचात्मभवेदेवं जडस्य हि अनंतस्याऽस्य विश्वस्य कार-
णत्वेन हेतुना अनंतोयं परिछिन्नात्कारणात्केन संभवेत् प्रपंचःकारणं तस्य स्यादनंतनतोहित
त् ब्रह्मज्ञानेविनावातच्चेतघातिकुतोपि हि कारणनाशतातस्मात् अनंतमितिगीयते मोहाल
कत्वमेनस्य कथ्यते वेदवादिभिः आह्वणोति यतस्त्वेतत् आनंदात्मानमद्वयं स्वप्रकाशं विनिभातं
सर्वमोहविवर्जितं आत्मैनेषासदाविद्यानासीन्नेव भविष्यति नवर्तते निवृत्तेवं सर्वदात्माद्विय
स्थिता एवंभूतापि चात्मानं मोहयत्यात्मनो बलात् अहंममेति चमयीबुद्धिमेषोधियाछेति भ-
तनाशो द्विधाभूतेस्थूलसूक्ष्मीचसर्वदा परिछेदेचतस्यापिसुखडुःखकरेणमान आनंदात्मास-
दाद्वैतमस्त्योसौ निर्गुणः परः अनयामोहितोमूढोभवत्येषाविमोहितः अस्यमायात्मनोमोह-
कारणस्य सदात्मनः तुच्छस्यजडरूपस्य हेतोर्विश्वस्य सर्वदा अनादेरप्यनंतस्य सत्तासत्वेउ-
दीरिते पंडितैर्यद्वदः सिद्धं आसिद्धं चैवदृश्यते सिद्धं कार्यस्वरूपेणाप्यसिद्धं स्वस्वरूपतः सिद्धंचा
नभवेनैतत् असिद्धं चाविचारतः असिद्धमस्वतंत्रं स्यात् स्वतंत्रं सिद्धमीरितं इतिवातद्वेवसिद्धम
सिद्धं चात्रकारणं स्वातंत्र्यासिद्धमेतस्य कथितं वेदवादिभिः अनाद्यनंतंचजडंतुछंचस्वात्मरूप-
तः आनंदात्मानमद्वैतममोहं मोहयत्यपि भानोयथाप्रभाकीर्णास्थितं स्यात्तद्वदिदंतमः आनं-

आ॰
पु॰
४०७
407

दात्मनितत्कुत्स्यात्मायेयंडः स्वकारिणी इतःस्वातेऽत्रमेतन्हि इदमत्राभिधीयते चिदानंदात्मरूपेसि
न्नवर्तिनेयगेत्रेजाड्यलात् अहोयस्याः किमप्येतन्नस्यात्तत्रमुण्डिर्द्वैतं यदधीनात्स्वयेनत्वचकुतेस्वा
त्मनोवशा परंतत्रसदाविद्यायतःसिद्धातिकुत्रचित् विषयेवाश्रयेनित्यंननतोपरिहायदि अ
विद्यायाश्चविषयोनाविद्यैवकदाचन नमेसाहिन्नमोनैवविषयःकर्हिचित्कुचित् यस्यायातिस्रा
यंकुर्यात्तस्तस्याविषयोमतः स्वस्मिन्नेवनचकोऽपिनकरोत्यातिशयंत्विह चिदानंदात्मनिसदाक्रिय
नेतिशयस्त्वयं अहंदुःखीतितस्मात्सविषयोऽस्याःप्रकीर्तितः आश्रयश्चसदैवस्यात्स्वस्वदन्यो
त्रवत्लनः अधिकश्चतथात्मायंमायायाःपरमेश्वरः चिद्रूपत्वाद्धिहीनश्चततःस्यात्तत्रवर्तिने श्र
ज्ञानेययाशुक्तिवर्तिनेरूप्यदर्शिनि यथाश्चत्रभवेदन्योविषयत्वाश्रयात्मदा शुक्त्याज्ञानतथात्र
परिशेषप्रमाणतः आत्मैवविषयस्तस्मादन्योयेनात्रविद्यते शुक्तावपिनशुक्तिस्यात्तविषयोत्रावि
चारितो इदंतार्थोयतोयत्नस्फुरणंशुक्तिकागतं सामान्यस्फुरणेह्यस्मिन्विशेषःशुक्तिकाभिधं
आवृणोतियतस्तेनशुक्त्याज्ञानप्रवर्तते स्फुरणंयद्धिहिस्तत्रकथितंवेदवादिभिः अन्तरात्मनितच्छा
पिविषयःस्यात्स्वएवहि अज्ञानंनाचसर्वेषामाश्रयत्वेनिजात्मनः विवादोवादिनोनास्तिविषय
त्वेतुवादिनः तस्मादात्मैवविषयआश्रयश्चसदाभवेत् अविद्यायाश्चिदानंदस्तथापिपरिवर्जितः ४०७

विषयाश्रयसंबंधात् अस्वातंत्र्यमवस्थितं अविद्यायाजडा चेयं स्वतंत्रा स्यात्कथंचिद् रथ्यापानगा
कापि स्वतंत्रा श्रयेन तेन विना प्रवर्त्तते क्रिया स्यात् यथा वा स्यादेरपेक्षणात् अचेतनेन ततः सर्वं अस्वतं
त्रमुदीरितं अचेतनत्वात् यथा मायास्वतंत्रा स्यात्कथंचिदपि अस्वतंत्रा यतस्तेन सा सिद्धेति प्रकीर्तिता
असिद्धावयवस्तस्मात् असत्ता स्याद्व्यवस्थिता अस्वतंत्रा तथा सिद्धा सत्तालेशविवर्जिता मोहयित्वैव
मात्मानं असंगं निर्गुणं परं पुराणं पुरुषमेवं असत्ता वा भवत्सदा चिदानंदात्मसंमोहा स्वतंत्रा सिद्ध
ता गता अज्ञोऽहं दुःखीति बोधोयं यस्मादस्मिन् हि दृश्यते स हि कार्यं विना केन कारणेन भविष्य
ति कारणं चास्य नैवान्यदविद्यायाः स्खलभ्यते वस्तुतः स्वप्रकाशोयं आनंदात्मा कथं भवेत् अज्ञो
ऽहं दुःखीति चेतनो मायया परिकल्पिते कल्पमानानुसारात् अनीचवत् बलसंश्रया तिरस्कृत्याश्रयम
स्याः स्वयमेवावतिष्ठते चिदानंदात्मरूपायं आत्मपुंसां प्य सत्तमः मायया वै भवन्नित्यं पश्यतो
जगदीशितुः विलासिन्यो विलासोयं प्रथमः परिकीर्तितः अहं पश्यत्स्वमात्मा यमात्मानं विस्म
तः परः एवं पश्यंस्ततः पश्येद् विलासानपरानपि जातो बालो युवा वृद्धो मृतो दुःखी सुखीति या
स्वर्गी च नरकी चास्मि तथा स्त्री पुनपुंसकः पापी धर्मी चैवमादिविडुडुः रवमनेकथा तत्संबंध
तस्याभिमानममता संकुचेतनः पित्रमात्रादिरूपात्मा संसारपरिरासिणः देहकारागृहप्राप्तः

आ.पु. कामक्रोधादिसंदष्टः खलः मार्यनारण्यमाणं गोमठो जन्मनि जन्मनि आनंदात्मा नमात्मानं स्व
६-८ यं ज्योतिषमद्वयं अपश्यन् दुःखमनिशं वहुकर्मसमन्वितं आमुवन याति संसारं विषमानो
पमं तमः अतो मायाविचित्रेयं दुर्घटाद्दुःखकारिणी संसारविषवृक्षस्य जननी दुर्जयान्यभिः
४०८ अहमज्ञस्तया दुःखी ब्रह्मणोहं महाकुलः इत्यादि वहुमन्वानो निमज्जति भवार्णवे वीजस्मृता
हि सा मोक्षवासना कोटिगर्भिणी परस्वच्छाति संकोचं विकाशं चदिने दिने सपुंसोचापि मूर्छा
यां मरणेपि महालये संकोचमथ यात्येषा विकाशं वा परत्र हि विकाशे दुःखमायाति तस्या
एष पुमानिह स्वप्ने जागरणे नित्यं देहे देह वशः पुमान् लीनीकर्मगुणैः संकोच आतः पत्नी
वनी दुर्गः आत्मसर्वं परित्यज्य शेते ज्ञानविमोहितः मायाबीजं ततो भूयो याति दुःखं सदारुणं
एवमेषात्र संसारे हेतुः कृष्णा मनीषिभिः अविद्याद्यैर्वेदानित्यं हश्यते पाशरीरिभिः आनंदात्मा
तयाविद्या हेतु संसारमोक्षयोः अतत्वतत्वयाभ्यां विज्ञातो सर्वदेहिनां अप्रतीतिश्च संसारे विप्र
रू तीतिश्च वा भवेत् आत्मनोपि च मायायां मोक्षयं वदिना भवेत् एकैवेयमविद्याख्या मायेत्यपि च
कीर्तिता विभिन्नेपि विभात्यत्र वस्थाना पद्यार्णां वस्थाना सर्वासु हेतुसामान्यमीरितं ६-८
वदानी तत्र तथाना स्तामस्ता नाशस्य दर्शनात् हेतुर्येयात्र सामान्यवस्थानां संकीर्तितं तयाका

वेदान्तभिः ततोनुभवएतेषांभोगानांकारणांमतः दृढोकुशलस्तस्मात्विषयान्प्राप्य वनजनाः
यथाकामीधनीचैत्रात्वलवान्प्राप्नुवन्मुहुः कामतत्कुशलःकामश्छंनैवभुक्तःपुनःअवपा
नादिलाभेषुदृष्टव्यस्त्वेवमेवहि यथाभोगास्तथाकर्मदेहेन्द्रियगणान्यपि पुंसोनुभवमाप
न्नाःकारयन्त्यात्समीहते इच्छांसंस्कारसहितांनतत्संशतधाव्रजत देहेन्द्रियाक्रियाभोगाएवं
नानियतैःसदा वृद्धिंव्रजन्तःसततंजन्तूनांहिजनोजनो वदाव्रातेतमन्दिष्टाःप्राणिदेहस्थतावि
धाः सहेन्द्रियाक्रियाभोगैर्बीजसंस्कारईरितः संस्कारेषुचसर्वेषुसामान्यःपरिकीर्तितः मा
यासर्वानुगाकार्यहेतुभूतासनातनी बीजांकुरेषुयद्वत्स्यात्सामान्यमविनश्वरं कारणत्व
द्वयकार्यकारणंचैवविनश्वरं बीजाद्वृक्षोवटाद्बीजंप्रवाहेणयथाभवेत् संस्कारदेहयोस्तद्व
त्प्रवाहेणजनिर्भवेत् पार्थिवावयवाद्यद्वत्वटबीजद्वयान्वगाः पृथिवीचाप्यनन्तस्तातेषु
नैवविनश्यति यथातथैवमायेयंदेहान्वयानगामिनी नाविनश्यतिचैवात्मविज्ञानपरिहा
यदि कार्यकारणरूपेषुपरिणामस्तुयोभवेत् सत्त्वसामान्यरूपोयंमायेत्येवनिगद्यते एतया
त्तस्यैवेतस्यस्मरणंयत्सदात्मकं तदात्मेतिततोमायास्वात्मनोन्यातिकीर्त्यते परिणामस्त्वस
नाचदृश्यतेकार्यमात्रके ततोब्रह्मचमायाचद्वयहेतुःप्रकीर्त्यते सतैवचेदेकरूपाकार्येषुसा

श्रा॰ पु॰ ७५

409

ततो भवेत् न मायाकारणं चैव परिणामैस्त्रिकेवलः यत्सतत्तत्कारणं तद्धि अस्मान्नैवात्र कारणं भवे
द्वयं च द्वन्द्वे तत्कारणं तेन तद्द्वयं परिणामस्य सामान्यं मायाप्रोक्ता मनीषिभिः ततो ब्रह्म च माया च
समस्तकार्येष्ववस्थिते वटबीजस्य सामान्यमेवं शक्त्यात्मकं सदा वटाननेकान् जनयेत् स्वतो भेदवि
वर्जितान् परिणामात्मिका शक्तिस्तथा सामान्यरूपिणी अनेकं जनयेद्धि स्वं नानादेहादिरूप
कं स्वात्मनो भेदवर्जितं कार्यकारणरूपकं एकस्मिन् वटे यद्वत् बीजे वास्ति सदैव हि प
रिपूर्णं तु सामान्यं वटबीजस्य यत्स्मृतं एवं स्थितं च यत्तद्धि हेतुः स्याद्वटबीजयोः वटानाम
पि सामान्यं बीजानामपि च द्विधा स्थितमेकं च तद्वत्सा माया प्रोक्ता मनीषिभिः कार्यकार्ये च स
र्वत्र विभिन्ने चैव संस्थिता एकैव जीवपरयोर्भेदस्यापि च कारणं एकैव च यथा भूमिः स्थिता व
टगृहात्मना गृहाकाशघटाकाशभेदहेतुर्जनिर्भवेत् एवमेकैव मायेयं स्वात्मनो रूपभेद
तः जीवेशयोर्विभेदस्य हेतुर्भवति सर्वदा यथा भूमिरिला धात्री कुः पृथ्वी धरणी तथा इ
त्यादिनामधेयानि वज्रे एकैव सर्वदा परिणामात्मिका शक्तिरेवमेकैव उद्भवेण मायावि
द्या तमो मोहो ज्ञानं भ्रान्तिर्विपर्ययः इत्यादीनि च नामानि प्रोक्तान्येषा सनातनी सैषा मा
याति चित्रांगी चित्रिता द्विपरीय यथा एतच्चित्रात्मकं विश्वं यस्याश्चित्रे वीजितं ...ना ७५

योयसामान्यहेतुत्वमायेतिकीर्तिता वटधानास्तनष्टास्तु[illegible]सामान्यंनविनश्यति यत्र [illegible]ना
येयंकार्य्यनाशेननश्यति वटधानागतजातिर्वटधानाविभेदतः विभिन्नागीयतेयद्वत्तत्तद्वन्मा
यापकीर्तिता नानासंस्कारभेदेनभिन्नाविश्वस्यकारणं वटधानायथानाशंवटोत्पत्तौव्रजन्ति
हि संस्काराश्चापिमायायाः कार्योत्पत्तौतथैवते वटधानायथैवैकावटोत्पादादनेकधा कोटि
कोटिगुणाभूत्वापुनरेकाविजायते विजायतेपुनश्चैकस्तनोनतोभवार्णवः संस्काराविविधाएते
मायाजायेप्रकीर्तिताः चातुर्विध्यंचसंज्ञेयात्तेषप्रोक्तंमनीषिभिः देहेन्द्रियक्रियाभोगहे
तवोत्रचतुर्विधाः अनादाविहसंसारेवीजाङ्कुरसमास्थितिः कारणत्वेसदातेषांनैवकिंचि
दवस्थिते वर्त्ततेत्रिविधाःप्रोक्ताउत्तमाधममध्यमाः चतुर्विधेषुभूतेषुनानाभेदेषुसर्वदा त
तज्जातीयजंतूनांमध्येसर्वत्रसंस्थिते त्रैविध्यंनैवकेनापिशक्यंवक्तुंकदाचन आनेत्यात ब्रह्म
णोप्येतदुक्तरूपमदृश्यते भूदेवःपुण्यपापाभ्यांप्रायशोभवि जायतेसर्वएवायंसरवड्ःखो समाभ्यो
यभोगवान् देहस्यातत्रविज्ञेयउत्तमत्वमनेकधा पितृतोमातृतस्तद्वत्आचार्याच्चमहात्मनः
वीर्य्ययोःपरिपाकाच्चकालनिर्गमनादपि रूपलावण्यशीलाद्यैर्गुणयोगाच्चसर्वदा उपलब्धे
श्चैवशास्त्रंस्यानाच्चापिमाननतः उत्तमत्वंसदैवतत् इन्द्रियाणांप्रकीर्तितं कर्मणामुत्तमत्वं

स्वा.पु. स्यान्मेलनान्मत्स्यापि च विशिष्टानामन्नानां नानाविधानां च वस्तूनाम् भोगानामुत्तमत्वं स्यान्मे
४१. ध्यात् देहस्य शीलनः विद्यायोगान्तत्त्वेषामाधिव्याधिविवर्जितान् पुण्यस्य च याच्चायत्न यास्य
स्यापि वृद्धितः आचार्यपितृमात्रादेः विद्रोगस्य हेतुता मन्येते चोभयस्यापि कंचिद्दिक्षते सद्भिः
410 देहादावुत्तमत्वे ये हेतवः परिकीर्तिताः तेषामभावे केषांचिदधमत्वं प्रकीर्तितं सर्वेषां वै परी
तेः स्यात् अधमत्वं न संशयः देहेन्द्रियक्रियाभोग एवं ते त्रिविधाः स्मृताः एकाशीत्यादयस्तेषु
भेदाः सन्त्यनेकधा एतेषामुत्तमत्वादावानन्त्याजेन चेरिताः देहसंस्कारतो देहाश्चात्र तेपि
चतुर्विधाः संस्कारात् देहसंबन्धात् यतः सर्वं प्रजायते देही स्यादिन्द्रियैर्युक्तः कर्मभोगी च मा
नवः ततस्तेपि च संस्कारस्तेभ्यो देहादिकं पुनः युतेन्द्रिये च भोगस्य कारणान्येवमेव हि पुण्यपा
परतो जन्तुरिन्द्रियैः संयुतो भवेत् देहेन च ततो भोगं गच्छेत् सर्वत्र सर्वदा भोगी क्रियावान् सततं व
पेन्द्रियः संशयं इन्द्रियैः सहितो देही भोगी कर्मी न संशयः भोगानामत्र सर्वेषां सर्वदानुभवे
मति बुद्धिप्रसन्नतो हृष्टा कर्मेण करणेन तथा योहि यं विषयं जन्तुः प्राप्नुयात् सततं पुनः इच्छं
तीह भशोक कर्म कुरुते चास्य लब्धये देवांगनास्तु मनोज्ञैः प्रासादस्तु कथं च न स्यात् जायते नृ ४१.
णां नारीष्वेव प्रजायते स्तनामेवं न नारीषु हीष्वा किं तु मुनीष्वेव एवं स्वर्गान्नपानादौ [illegible] त

शः सत्यो यं मायामलवनान्वितः महानज्ञोपि नैवैतामन्मलायितुमर्हति महांतः श्रुतशा वि
द्वांसोत्र हठवृताः अस्याविनाशने युक्ता भग्नदंष्ट्राः समासते अविधेयमरणपाह्वानानां
माकुला पंचभूतोषितनरूभिः सर्वतः परिरक्षिता स्नेहमलाङ्कुः स्वपत्नीपुत्रदारमसूनैको
पित्रादिपल्लवैः पूर्णा विधुरा स्वास्तमाकुला सुखवाणावीजसंपूर्णा कालदावान्युपहृता का
मक्रोधादिभिः सिंहैः सर्वतः परिवारिता भक्तिक्रजनसंपर्यायकंटकाहतमार्गका नारीपिशा
चसंपूर्णा नित्याजन्मादिहस्त्रिका विद्वांसः कारणैश्चैव नामन्मलायितुमीशते प्रायः
सर्वेपि ते नित्यं अनयैव कदर्थिताः ब्रह्मविष्ण्वाद्यज्ञात्वान्यकश्चिदेव करोति हि उन्मूलयेदिमां ते
न हठयमिनि गीयते नानादेहांकुरैः पूर्णां स्वयमिति वसंस्थिता महान् तत्त्रयेन स्याद्ब्रह्मविष्णुः
शिवात्मकं निष्पन्नोनेकफलदं प्राणिनां सुखकारकं अस्या निर्गमने शक्तो यदि विह्नमहा
करी उपकृत स्वकामादिसिंहैः कालाग्निनापि च तत्र मत्त्रयसैकमाश्रयेदाश्रयं च यः त
न्मायामसृजत्सान् सुदाति हृद्गते संप्रयात् अत्र कामादयः सिंहास्तया कालाग्निरेव च शक्ति
वति प्रवेश्य पुनरात्र्यांत्यतभीरवः सरस्वती तथा लक्ष्मीर्भवानी चेति कीर्तिते लतात्रयमे
मात्रेषु त्रिषु देवेषु सर्वदा एकाक्षरकवर्णाय तमालघ्यामलोपरः क्षीरवारिस्तथात्र्योपि

आ॰पु॰ नीलपनानेदतः श्वेतपीतानघारुणामलतालाश्चापि वर्णिताः अवर्णाः सर्ववर्णाश्च लताहृत्ताश्च
सर्वदा अफलाः सफलाश्च द्वित्रिबीजाश्च सबीजकाः अनाद्यनन्ता निखिलबीजभूताः सनात
श्री ११ नी अमापहाश्चाश्रितानां सर्वदा कामदायिनी महतां हि महीपानां सोप्यानीयांसोप्यानीयसा अ
विद्ययमरणानीवोरङ्गः खप्रदायिनी यद्यप्येतन्नरुच्छायामासमानेन तथापि सा एते चैतन्यसं २
प्राभासयन्ति दिशा दश एतत्प्राप्तः सदा जन्तुर्निस्तमस्कः प्रजायते आनन्दात्मान एवैते स्व
प्रकाशवपुर्द्धराः नरवो जंगमाश्चैते स्थावराश्च भवन्ति हि धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां
च फलात्मनां दातारश्चित्तसंस्थानां सर्वेषामपि देहिनां एते कल्पद्रुमाः प्रोक्ता इमा कल्पल
ताश्चापि एतान्समाश्रितोर्जन्तोर्न वसीदति कर्हिचित् इन्मन्यये दरण्यानी हृष्ठम्लाभिमाः
सदा अविद्याग्रन्थविज्ञानकरकलकरीवने यावत् हठतरेनेने प्राप्तयात्तावदात्मवान् ह्य
तानमन्तमाश्रित्य तिष्ठेत् विगतसाध्वसः यस्मादेतत्त्रयं मायारण्यानां चैव मंडले त्रि
विधं सर्वमेवैतत्तत्रापि देवादिभेदवान् आत्मापि त्रिविधः प्रोक्तो भवेदवस्थात्रयस्थितः अ
भिमानात्तथाहंताकर्तापि च नियामकः विराड्हिरण्यगर्भाख्य ईश्वरश्चेति कीर्तितः त्रिया श्री ११
द्जागरणावस्थाजीवश्चोमनीषिभिः यस्य भेदस्त्रिधा ध्यात्मव्यवस्थात्रयका[illegible] वि

पवास्थितैजसस्तद्वन्मात्तस्यपरमेश्वरः स्थूलेदेहेभिमंतायोविश्वोजीवाभिधोवि
रण्यगर्भोभगवान्सूक्ष्मेहंताम्प्रपद्यते अज्ञानेप्राज्ञतामायमीश्वरोविश्वकारणं ।
र्भोभगवानधिदैवास्थितोहियः अहंतांसहिसर्वस्मिन्गत्वाप्नोतिसर्वदा आधिदैवाद्धि
पद्दीशोनियन्तासप्रकीर्तितः नियच्छतियतसर्वंएवंमहेश्वरः अधिभूतस्वरूपाध्या
त्माधिदैवच संस्थितः त्रिरूपोजीवकोयंस्यादेशावद्भातिसर्वतः आनंदात्मास्वयंज्योति
र्यस्फुरतिसर्वदा ईश्वरःसर्वगस्तद्वत्जीवोप्येषमहेश्वरः क्रियाज्ञानात्मकःप्राण
बुद्धिरूपोप्यरूपभाक् अविद्योपाधिकोप्ययमानंदात्मामहेश्वरः हिरण्यगर्भोभगवानसए ग
वपरिकीर्तितः ज्ञानक्रियाशक्तिसंस्थोविज्ञेयवद्बुधापुमान् अविद्यावरणात्माकाशसा
ज्ञानक्रियाजगतिः ज्ञानक्रियात्मिकासर्वप्राणबुध्यादयोपिहि पदार्थाःपंचभिर्भूतैःस
हिताविश्वशब्दितः अविद्यापरिणामस्यसामान्यपरिकीर्तिते उपाधिरीश्वरस्यैषम
कैवानेकरूपिणी ज्ञानक्रियात्मिकाशक्तिर्मायाकार्य्यपदीरिते सर्वंहिरण्यगर्भस्यस
उपाधिःप्रकीर्तितः हिरण्यगर्भोपाधर्यंतसहस्राविचित्ररूपपृथक् ततोजातमनेकंतत्तज्जी
वोपाधिरितीरिते वटवीजीजस्सामान्यंप्रत्येकंपरिवर्जिते परिशेषोपयातद्वन्मायासर्वत्रसं

आ॰ प्र॰ स्थिता ज्ञानक्रियाशक्तिरूपा वा सो कार्ये परत्वता यस्मात्सर्वकार्येषु वर्तते सर्वरूपिणी सर्वस
११२ र्वमयं तस्मात्सर्वजीवास्तु नाहशाः अविद्यायां न भेदोऽस्ति न चिदात्मनि कश्चन ततो जीवेषु का
यैर्वा वैषम्यं किंकृतं भवेत् अवस्थात्रयमायातो जीवो वा सर्वे चतुर्विधाः हिरण्यगर्भ स्वरूपाया
112 य यपेतेन व्याप्तिहि महतो हि महीयोसोप्यल्पास्तु बुद्धियोगतः यदाकाशादयो यद्वत्तत्संबं
धेन घटादिना सच्चिदानन्दमायश्च मायया शर्व सभेदतमाः हिरण्यगर्भ ईश्वरश्च सएव परमेश्व
रः विराजश्चैव तत्सद्भावज्ञाया श्च सहेड्ये: महाभूतानि कोशाश्च पञ्चाप्यन्नमयादिकान् प्र
विश्य सकले देहे नत अहंताकंचुकः पुमान् आनंदात्मा स्वयंज्योतिरसंगोऽमूढवत्स्थितः व्या
वहारान् इमान् सर्वान् कार्यकारणजान् सदा पश्यन्नात्मनि मन्वानः भेदाभेदविवर्जितः ।
अस्य सर्वस्य हेतुत्वात् मायावशात्मनां तनी जीवेश्वरादिभेदस्य निर्भिन्नानन्दरूपिणी य
स्मात् भेदोऽत्र मायायाः कार्यं नैवास्ति किंचन आनंदात्मनि तेनायमद्वयः परिकीर्तितः ।
अवधारण शर्वस्य विहद्भिर्वीक्षणाज्जनैः नहि स्वात्मेन भेदेन नाना जीवेश्वरादिना दृष्टे
न भेदको पिस्यात् स्वमहत्त्वमहात्मनः सच्चिदानंदरूपाणां भेदस्यापरिवर्जने [illegible]
वास्ति ह्ययमानंदात्मा महेश्वरः सत्तायां न विनाशोऽस्ति मनेकस्यापि वादिनः नत[illegible]ः ११२

पुमानेष नाशकारणवर्जनात् अशुद्धेनाशयोमातिजडं यद्वत्घटादिकं तस्माद्धि
शुद्धः कुतो नाशं गमिष्यति आनंदात्मा स्वयंज्योतिः सर्वदा स्वात्मविग्रहः ततो
ह्यणो बुद्धो जडाशुद्धस्वरूपतः मिथ्या यत्तद्रूपेण शुक्तिरजतादिस्वरूपकं अनात्मनेहात्म
कं तस्मात् स्वयंज्योतिर्विनिरीरितं तस्मात् विलक्षणाद्यस्मात् तस्मात् शुद्धः प्रकीर्तितः सत्यत्व
बाध्यत्वं मिथ्यात्वं तु स्वात्मनि कल्पिते रज्ज्वयंथैव सर्पाद्यैः सर्वो मुक्तस्ततः पुमान् जायमा
नस्य वस्तुसत्ताजन्यकारणं भवेत् यथा सर्पस्य रज्जुः स्यात् मुक्तो हेतुविवर्जितः यतस्त
तः पुमान् मुक्तो नित्यमुक्तो निरंजनः कार्याणां हि परिच्छेदो भवेद्धेतुमतामिह अहेतुः प
रमात्मा तो विभुक्तो मनीषिभिः आनंदात्मा ह्ययं तस्मात् सर्वतोपि परस्ततः अधिष्ठानत्व
तोऽध्यासात् परमात्मा मनीषिभिः प्रत्यगभिन्नं तत्त्वं तु याति परिकीर्तितः इहकात्स्न्य
नेतद्वत् घटादेर्यातरंभूत यतः सत्याचिदानंदा सर्वभेदविवर्जिता ततएकरसोयद्वत्
क्षीरमधुरमेव हि एतैः सर्वैः पदैर्वाच्यबोध्यैः स्फुरणरूपतः सदैवावगतः सर्वैः प्रमाणैः
देहधारिभिः प्रमायायद्भवेद्धेतुः प्रमाणं तद्धि वादिनां प्रमाणस्फुरणं प्रोक्तं हेतुवां
स्फुरणं स्यात् हि स्फुरणं च सदात्मनाशर्वमेव निरूपितं प्रमाणं वा प्रमाणं वानियततो

आ.पु. वकिंचन यतोज्ञानमयंतज्ज्ञानंएकमन्यंनबोधयेत् यद्वियद्बोधयेत्तत्समानंतत्रकीर्तितं बोधाश्रमे
८१३ वज्ञेनतांसर्वेषामपिसर्वदा मानामानामिथासर्वसत्तामात्रैकगोचराः असत्तामपियेद्बोधानिषिधे
षुप्रतिष्ठिताः तेपिसमेवगत्वातेपर्यवसंतिकेवलं वेध्यायास्तनयोनास्तीत्युक्तेसतिविचार्यतो
४१३ क्तेन्यस्यास्तिवाकांताप्ययवानेवमास्तिहि नास्तीतिचसमुक्तेस्मिन्वचनेसाहसंभवेत् आकां
ताहृश्यतेयस्मादस्माभिःस्वरूपिणी आकांक्षितेपदेतस्मिन्नर्थआस्वर्थयत्रपभाक् प्रतीय
सं प्र तेभवेत्सयंसत्तांवीयथयदा सन्मात्रंततएवैतत् ज्ञानमात्रेव्यवस्थितं प्रमाणामतएवैततद्बो
धमानमिहात्मनि इदंसर्वयतोध्यस्तमदेहंभतभातिकं सत्तामात्रमधिष्ठानत्वंयस्यापरमात्य
तः अधिष्ठानेपराब्रह्मसदेवेतिचकीर्तितं सच्चिदानंदरूपयत् सर्वभेदविवर्जितं सिद्धमेत
दतोद्वैतद्वैतानुभववर्जनात् अद्वैतानुभवाभावेनत्वद्वैतंकथंभवेत् अद्वैतानुभवेप्येतनस
ममेवव्यवस्थितं तस्मात्द्वैतेनवाद्वैतंविद्वेषोःविद्वेषोपिच कदाचित्कुत्रचिद्वापिप्रती
तिमुपगच्छति यदिकेषांचिदेवायद्वैतस्यानुभवोभवेत् अस्तुनामकिमायातेअद्वैतस्यातन्त
वस्तुतः द्वैतंनिराश्रयंयस्मात्प्रतीतमविचारितं तस्मात्मायामयंतस्यात्अद्वैतेप[illegible]
ते अभावोपिचभावात्माहष्टोगतःस्यादितिस्थयः द्वैताभावोपितेनैतदद्वैतनावदेवहि [illegible] ८१३

नास्तिनभावेनद्वैतमात्मनिकेवले अद्वैतमतएवात्मापंडितैःपरिकीर्तितः गंधर्वन
गरेणपरिकल्पितं आनंदात्मनितद्वत्मानद्वैतजालंप्रकल्पितं चिदानंदात्मरूपेणसि
शेषःद्वयेतथा अनेकविक्रियाजालेपारहितेसर्वसाक्षिणि कथंभवेदविद्यायांविशीर्णाचयतःस्व
यं वस्तुनोतोमाययैवतस्यासत्वेनवस्तुतः मनसेवयथासिध्येतनभस्तत्प्रत्यगात्मनि माययैव २
तथामायासिध्यत्यात्मनिनिर्द्वये मायायाअपियद्रूपंआत्मनोन्नप्रकल्पितं इत्येवतत्स्वराज्ञेय
निर्माय प्रत्यगात्मनि मायाकार्यंयथाध्यस्तंअस्मिन्नात्मनिनिर्द्वये मायापिचतथाध्यस्ताजडा
नंदात्मरूपिणि सदानंदात्मरूपायविद्युःस्वप्रभुःपुमान् माययासहितेविश्वब्रह्मविद्या
दिकंचयत् स्थावरंजंगमंसर्वंतदिदंपरमेश्वरः सिद्धोप्यसिद्धवद्भाति माययासर्वदेहिनाम् अ
धिष्ठानेसदासत्योबाधलेशविवर्जितः स्वप्रकाशस्वबोधषड्भःस्वचपरिवर्तनैः माययास
हितोयोयंप्रपंचःपरिकल्पितः नैषोप्यसत्कृतस्तस्मात्द्वयंसत्त्वाश्रयोहि अस्ततोचसदा
त्मत्वेस्यात्तस्याद्विवदीरितं ततःसदात्मकंसर्वंजडमेवव्यवस्थितं नहीदमात्मनोरूपंभवद्व
स्तुस्वरूपतः जडमायास्वरूपयत्ततएवप्रकल्पितं सदानंदात्मरूपेयत्स्वयंकाशचिदात्मक
सर्वसाक्षीनदेवात्मरूपमेतत्पुरोदितं नित्यमन्यत्ततोयस्मात्तदनित्यमितीरितं किंतन्नित्य
मितिप्रश्नोमेदानीमथएवहि नित्यआत्मायतःसर्वंअस्माभिःपरिभाषितः संदेहस्ततए

श्री: पु:
२८
५१५

वात्मनकर्तव्यः स रोत्तमाः आत्मैव यतः सर्वज्ञस्तज्जातं प्रसिद्ध्यति बुध्यापदीव्यते बुद्धेर्वीजकैनेवस
वेदा विक्रियात्तैर्यत्नेन निर्मायेन महात्मना वाह्यान्तरभिदं सर्वं दीव्यते सो यतः पुमान् आतिस्य
हे समीपं च सर्वसंगविवर्जितः सिद्धस्ततो य नित्यस्य कथ्यते वेदवादिभिः अमरः सोपमात्मा
किं भवद्भिरवधारितः मयोक्त इति तेनोक्ते ब्रह्मणा देवसत्तमाः ऊचुस्तं परमेष्ठानं ब्रह्माणं
हृष्टहृष्टाः व्यवहारेणान्यत्वायमवाप्तं न स गोचरः बुद्ध्युपाधित्वात्तैर्वाल्यो हा स्म भवतेरितः
इत्युक्तेनानुवाचेदं अमरान् स प्रजापतिः स्त्राल्यो मपानायमात्मा [illegible] पुष्पसमीरितः किं
तस्मात्पविशेषात्मा स्यानन्यो भवतादिभिः सुखदुःखादिरहितो निर्द्वयः परमा पुमान् सर्व
त्रस्वतत्वान्ततः सर्वभेदविवर्जनात् सर्वज्ञत्वं च तस्यैव स्वप्रकाशचिदात्मनः कालत्रयेपि मा
पायोगात्तद्धि पदीततता प्रतिभाति तत्तत्ता हृकुत्रूपमस्य महात्मनः एयमेवस्य आत्मा योमयाद्रष्टा
इतीरितः भवतानन्ततोन्यद्धि किंचिदत्र न विद्यते एवमुक्तामरान् ब्रह्मा ब्रह्माणं परमेष्ठिनं
स्वप्रकाशं कुतस्यात्मेत्येवमुक्तो ब्रवीद्धितान् स्वप्रकाशो यतो मायातमोरूपा न तिष्ठति माया
भावाच्च नद्वैतेन तस्मिन्नात्मनि तिष्ठति हित्वाभावात्परो नास्य प्रकाशकोपि विद्यते [illegible]ज्ञो
तिस्ततः सो यं पुरुषो मायया विना अद्वैतत्वात्तनस्तस्य पुरुषस्य प्रकीर्तितः अद्वैत[illegible] २८
हषो निर्माय स्वस्वरूपप्रभः यत्र द्वैतेन नोकिंचित्स्यात्तदेवमेव व्यवस्थिताः सर्वभेदवि[illegible]ः

स्वप्रभाः स्वस्वरूपिणः अहयत्वेन मायायाः स्वप्रकाशेऽप्यविस्थिति स्वीकृत्य चोदयामासुः पु
पति असंगतास्वप्रकाशरूपता च कथं भवेत् तादात्म्यसंगयुक्तस्य दृश्यस्यात्माभिशीपि
मायतस्त्वोपेक्षितेतान् पुनरेव हि अब्रवीत भगवान् धानाशिष्यैरिह समन्वितः पुष्या
स्यादात्मनः कोऽपि कर्हिचित् तदानयोस्वतादात्म्ययोगात्संगोऽपि संभवेत् भयमेव यदास्यात्मरूप
स्येनैव वीक्षिताः तदासंगः कुतो वास्यादात्मनो निर्द्वयस्य हि असंगात्तत एवास्माभवतां च स्वयंप्रभः
स्युक्तेते सुराऊचुः स्वप्रकाशात्वयेनाहि ज्ञानेन यत आत्मानं जानीमोऽत्र चेद्द्वयया असंगात्स्वयतोऽत्र
स्वतभवाम्मा निर्द्वयास्ततः असत्तो नैव भिन्नोऽस्ति यतो यज्जगदीश्वरः एवमुक्तेऽथ तानाह ब्रह्मालोक
गुरुः सुरान् संशयदाहयामानस्तदाज्ञानात्कथम्सुरा पश्यत्यात्मानमत्रैतं भवद्वैद्वयवर्जिताः एव तो
मुक्तेसुराऊचुर्ब्रह्माणं पुनरेव ते उपपत्तिर्वयं ब्रह्मन् जानीमोऽनात्मबोधेन आत्मानमपि जानीमः प्र
८ माणं भगवन्निह एवमुक्ते पुनर्ब्रह्मा तान्सुरानब्रवीद्गुरुः उपपत्तिर्यतो नैव भवतः स्वात्मबोधने
आत्मानमपि जानीमः प्रमाणं भगवन्निह पश्यपत्तिर्बुद्धिमन्तोऽपि सर्वशास्त्रविशारदाः ततोऽप्ययस्वप्र
काशाः सर्वभेदविवर्जिताः आत्मनः संविदो वापि यदा भेदो भवेत्तदा उपपत्तिः कथं नाम न भाया
न भवतामिह आनंदात्मा स्वयंज्योतिरद्वयो भगवान् परः न च भेदोऽत्र कोऽप्यस्ति तस्मिन्नद्वयरूपि
णि यदायमहमस्मीति ज्ञायतेऽद्वयवर्जितः आत्मानं दानकोऽप्येष भेदो भाति स्वयंप्रभे अवाप्रनस

अ·१· गम्योयं सर्वभेदविवर्जितः व्यवहार्योनकस्यापिभवेदात्माकथंचनं अतएवतमात्मानंगुरवोमौनतःस
दा आदिशंतिनिजज्ञानाशिष्यान व्यवहारविवर्जितं वचसांमनसस्तद्वत्प्रवृत्तिःसत्यसत्यपि सद
सद्रूपनिर्विकल्पमात्मानिसाभवेत असत्यविषाज्ञत्वे यसतीवस्यात स्वकार्यतः आत्माश्रयत्वाच्चत
तोव्यवहारयाहिसाभवेत तत्रास्थितस्तुभगवानीश्वरःस्वात्मबुद्धितः व्यवहार्योस्मकदाचितरूप
वान्जीवईरितः हिरण्यगर्भःप्रथमोकार्यस्याधिकमागतः यःसदेवोत्रजीवःस्यातईश्वरस्या
तिशक्तिमान विराड्यितयामोक्तोभगवानभूतभावनः तत्रायंसर्वदात्मरूपएवप्रकीर्तितः
प्राज्ञस्तुतेजसस्तद्वतविश्वावस्थाचयास्थिताः अवस्थात्रयगोदेवोजीवत्वमभिधीयते शब्दभेदा
ततस्त्वेतेजीवईशादिकाःस्मृताः अवस्थात्रयनिर्मुक्तंपररूपंतदेवहि आनंदात्मास्वयंज्योतिस्तु
रीयमितिगीयते व्यवहारप्रसिध्यर्थं अवाङ्मनसगोचरः मयाप्येवंसमादिष्टोभवतांसमहेश्वरः
अवाङ्मनसगम्योधर्मोनारोप्यकाश्चन भवद्भिःसतदेवःकिंज्ञातोनज्ञातएववा इत्युक्तेप्रमथ
प्रोचुर्ब्रह्माणंसकलाःसुराः किंब्रूमोभगवनत्रतत्त्वंहिगरवेवयं विदिताविदितादन्योयत
आत्मात्वयेरितः ज्ञातोपिततदावायंनज्ञातइववर्तते एवमुक्तेपुनर्ब्रह्मातानवाचसुरा [illegible]
अद्वयंनित्यमुक्तादिगुणंशर्वमुदीरितं ब्रह्माविष्णुर्हि विज्ञानमुपदेष्टुंमहेश्वरः ए [illegible]
दात्माघोशिष्येभ्यउपदिश्यते तदानवासनात्यागात्तद्दृष्टेस्तुगम्यते ततोब्रह्मात्मनाममात्मा [illegible] का

वांस्तथ पुनः पुनः अभिध्याय पुनस्तेनेदमाह स्मयन्निव ॐकारे परिरणितं आत्मानं प
नराः दुर्विमनाः कास्त्वं न भविष्यति वा सदा: भवतामात्मनो ज्ञानात् दीर्णा दुर्विमन
भवेन्तत्तत्त्व्रह्मभविष्यतिन संशयः आत्मनोत्र यदाज्ञानमोंकारस्यास्य कुर्वते भव
मात्वेदमवगच्छति कर्हिचित् व्यवहार्योहमार्यैर्भवद्भिरमरोत्तमाः आत्मास एव सत्यं तत्
ब्रह्म यत्कीर्तितं मया यद्ब्रह्मनन्दनात्स्यादात्मनो स्यकुर्यं चन इति सर्वात्मनात्मानं अवगच्छ
ति सर्वथा अत्र च संशयो मा भूत्कदाचिदमरोत्तमाः ॐकारः सत्यरूपोयमात्मा ब्रह्ममयो रि
तः अयमात्मा तथा नित्यः पंडिताः अवजानते एतदात्मस्वरूपं यत् शब्दाद्यैः परिवर्जितं ज्ञानक
र्मेन्द्रियाणां ये विषयाः परिकीर्तिताः व्यापारैरपि सर्वेषां मनः प्राणादिजैरपि इंद्रियैश्च तथा बु
द्धिमनः प्राणादिकैरपि एवमिस्थमहाभूतैर्भौतिकैरपरैरपि मायया च तथान्यैः सर्वः
धर्मैर्विवर्जितः सच्चिदानन्दरूपोयः शर्वः परिकीर्तितः एवमत्रापि मन्तव्यो वेदान्तेष्ववगम्यते
स्वप्रभो ब्रह्मविज्ञानात् सकृदेव विभाति सः असकृत् ज्ञानरूपोयमात्मा मानेदात्मा महेश्वरः एव
सर्वगुणोर्णु क्रमात्मानं निर्देष्यं सुराः अहमेव सोहं च सर्वभेदविवर्जितः पश्यन्ते व यदात्मा
नं यः सर्वात्मबोधतः एवमुक्त्वा पुनः प्राह तान्सुरान् भगवान् हरिः एष आत्मा भवद्भिर्न दृ
ष्टो हृष्टाश्च वा सुराः सर्ववेत्तापि न प्राज्ञैर्विदितो विदितोपरं तेषां तु हि सविज्ञानं ब्रह्मज्ञातानहं

आ॰
पु॰
२१६

एवानिदं मयोपदिष्टं भवतो यावत्स्मृतिः स्वयंप्रभा आनंदात्मस्वरूपोयं कुत्र निष्ठति भोः सुराः एव
मुक्ते ये तेप्राहुः स्वगुरुं देवसत्तमाः निराश्रयं पुरोक्तं न मार्थमधुनाकथं अस्मान्स्वच्छ सिद्धे ब्रह्मन्
यदुक्तं सर्वमात्मना एवमुक्तः पुनः प्राह परीक्षार्थं महामतिः आनंदात्मा स्वयंज्योतिर्मया वः
परिकीर्तितः निर्द्वंद्वः स्वो निर्द्वंद्वयत्नेन विज्ञातेन फलं हि किं एवमुक्ते सुराः प्राहुः ब्रह्माणं
स्वगुरुं प्रति फलामन्यात्मविज्ञानेनैव किंचित्फलांतरं अस्माकं विद्यते यस्मात् न फलं
स्ति फलांतरं पुनश्चैतानवाचाय परीक्षार्थं महामतिः प्रयमास्वयंरूपा भो देवा ब्रह्मात्मकाः
यतः एवमुक्तास्तमूचुस्ते वयमेव न ताद्दशाः आश्चर्यमखिलं यस्मात् अद्वैतं द्वयवच्च स्थितं
पुनरेतानुवाचाथ विधाता स्मेराननान् एवं चेदं मयाज्ञानमत्याश्चर्यं स्वत्रयवत् उमित्य
वततः कस्मात् ज्ञानं इत्येवं नोच्यते इत्युक्ताः पुनरेवैनमूचुस्ते देवसत्तमाः न ज्ञातो नाप्य
विज्ञातो नोभयात्मा यतः प्रभो न ततः कथमस्मिन् ब्रह्मन् वदामो ज्ञातमित्यपि एवमुक्तः
पुनः प्राह तर्हि वै वदतामराः स्वात्मानुभवसिद्धोयमस्माकं इति चेदिति ब्रह्माणं ते पुनः
प्राहुः रे तत् विज्ञानतत्वकाः जानीमो वयमात्मास्थ आनन्दात्मानमद्वयं न जानीम[illegible]
देन ततो वक्तुं वयं कथं प्रभवामो न मस्तेस्तु गुरो लोकपितामहः परीक्षार्थं त्वम[illegible] २१६
च्छसीति स्तु निश्चिते अस्मान् ज्ञसमो भवत्वा सर्वज्ञो जगदीश्वरः परीक्षाकृत्मात[illegible]ती

र्थाहि वयं कृताः त्वया शंभो नमस्तेऽस्तु चिदानंदात्मरूपिणे प्रसीदास्माकमनिशं शिवा
नुरो अस्माभिर्दुर्लभं लब्धं त्वत्प्रसादान्महेश्वर एवमुक्तोपि देवैः स पुनरेवा
ग्रहैतान् सर्वेष्ठ ज्ञानप्राप्त्यर्थं हि परीक्षये प्रार्थनाचनमस्कारैर्भवद्भिस्तु कृतो हि
तोहाम रालेन नवक्रमकदाचन प्रपृष्टस्तु न यस्मात्लिंग पायोहदि संस्थितः भवतात
महे सर्वेष्वेव त्वामेव न संशयः एवमुक्ते सुराः प्राहुस्तं गृहस्थात्मनस्तदा आत्मनो व्यतिरेके
यमनुज्ञा कालत्रयेऽपि ना अस्मान्प्रत्यनुजानीध्वं इति नः संशयोत्ति हि इत्युक्तस्तान्वाचाय
ब्रह्मा लोकपितामहः यानुज्ञा भवतां प्रोक्ता मया नैषात्मनः पृथक् अनुज्ञारूप आत्मायं भव
द्भिस्त्रयमकीर्तितः इत्युक्ताः सर्वे देवाः कृतवन्तो नमस्क्रियां ब्रह्मणो गुरवे तस्मै प्रसीदेति वचो
न्विताः एवं प्रसादान्ब्रह्मादिदेवानां परमेश्वरः कौतूहलं हि यत्राभूत् भवतः स्वात्मवेदिनः
संसारस्थलमूलस्य नाशनं ज्ञानमीरितं इदं यत्र देवानां दोभवान्नमो ऽह्य यान्वितः प्रदुक्तो वि
स्तरेणैव यातस्तेजोयानं तद्वदाम्यहं अहमज्ञ इति प्रोक्ता माया या दर्शपातं ज्यितं इदं पतत्त्वं तया
स्थूलदेहद्वयं मदीरितं भूतभौतिकरूपं तत् अधिदैवाधिभेदवत् स्थूलं जागरणं प्रोक्तं सू
क्ष्मं स्वप्न इतीरितं अविद्यावृत्त इत्युक्तात्र प्रहेयमिदं सदा एतत्त्रयात्परं पदं तुरीयमिति की

श्री॰ पु॰ ४१२

417

र्तितं चतुर्थांतदर्शिप्रोक्तमत्रवेदांतवादिभिः देहाभिमानेगलितेवृद्धिंगतपदात्पुमान् विश्वंब्रह्मेति
ज्ञानीयादेतेनतन्मयंमविदः अहंब्रह्मेतिचपदार्थेशब्दंभेदविवर्जिते ध्यातृध्यानादिभेदेनसमाधि
स्थः प्रपद्यते अनज्ञानात्तदैवंतत्तद्वितीयमितिगीयते यदावैतत्त्वमात्मानंस्वप्रकाशःस्वयंपुमा
न् ध्यातृध्यानादिभेदेनतेनिरस्तान्यापिगच्छति तदानंदेतिभेदायेत्तृतीयः परिकीर्तितः ब्रह्मज्ञा
नाग्निनाद्दःसम्यक्मलविनाशने यदावाध्यनमातीतेपश्यच्चापिनपश्यति आनंदात्मानमद्वै।
तमखप्रभेपरमेश्वरे आत्मानंचापरेवापिभेदंवा[illegible] भेदमेववा जीवत्वापिमनोवापिकदाचि।
त्राधिगच्छति अविकल्पइतिप्रोक्तस्तुर्यगम्यमिदंतदा स्वप्नेजागरणादीनियथाभेदात्मकानि
हि होनादीन्यपिमहास्य जेत्रीन्यपिसर्वदा अविकल्पमिमंदेवंमवाप्यमनसगोचरं आनंदात्मा
नमद्वैतेसदाहारवतीस्थिते सर्वाश्रयविहीनेनेसर्वभेदविवर्जिते असमायस्वप्रभेनित्यभा
समानेहृदंबुजे पश्येदपश्यन्वेवेदमितिज्ञानमिदंस्मृते गंधर्वनगरंयद्वत्गगनेपरिक।
ल्पिते आनंदात्मनिमायादितथैवेस्यपिकल्पिते गगनस्ययथामार्गेगंधर्वनगरस्थिति ग
ज्ञानादात्मनस्तद्वत्मायाप्रस्थितिरीरिता गगनेत्रयथाज्ञातेगंधर्वनगरेलये [illegible]
त निविज्ञातेयथामायादिकेलये गगनज्ञाननोयद्वत्गगनाज्ञानसंभवः आत्मज्ञा[illegible]।

वात्माज्ञाननाशोऽपि निश्चितः परोक्षज्ञानतो यद्वत् दिङ्मोहो ह्यनुवर्तते परोक्षज्ञान
मायादिरनुवर्तते यथा शयानः पुरुष एक एव व्यवस्थितः आत्माज्ञानादनेकत्वा
व महेश्वरः मायया दृश्यते तद्वत् द्रष्टस्त एवात्मिदृष्टः सदा संसारमूलजननी स्व
सिध्यति आनन्दात्मनि देवेशे भ्रान्तिभेदविवर्जिते सर्वभ्रान्तिज्ञानात् विनश्यति न्यथा
आत्मनो विभयेनैषा कदाचिद् विगच्छति आत्मज्ञाकृतिविज्ञानात् भीता तिष्ठति सर्वदा अ
नादिनेतरूपाया मायायाः पंडितैः सदा उपायस्त्वेक एवायं ह्यस्या नाशाय नापरः मायापिशा
चीभजनो भवभीतिकरी सदा आत्मज्ञानाभिधं मंत्रं दृष्ट्वा नाशं प्रयाति सा शान्त्यादिगुणसंप
न्नो मुमुक्षुः सर्वदा ततः मायापिशाचीभीतात्मसंभवानादिसमन्वितः संपादयेद् हि ज्ञानमि
ति शास्त्रार्थ ईरितः एतावदेव कर्तव्यं पुरुषेण मुमुक्षुणा नातः परं परं कुर्वन् पतत्येव न संश
यः इति ते विद्यमानानां वेदान्तानां मयेरिते उपासनाविरहितमात्मज्ञानं सदा भवेत् अतः परं
न किंचिद्धि प्रष्टव्यमवशिष्यते चिदानन्दात्मविज्ञाते वक्तव्यं वा कथंचन अत्रैव तत्त्वकलेशि
ल ष्यः सर्ववेदान्तसंस्थिते निर्गुणात्मविज्ञानमुपासादिविवर्जितं कृतकृत्यो गुरुं स्वस्य नत्वा
लत्वा प्रहृष्टधीः कृत्वा निजाशिष्यभार्यायै ददे वल्लीकृते लभते कलिकाले स्मिन् बहुः

आ॰पु॰ खप्रदेशाणां संसारस्थलमलानां मायादीनां विनाशनं इदमात्मपुराणेऽहि प्रश्नं तं वेदसंमितं ।
सृष्टिस्थितिश्च संहारो विश्वस्यास्मिन् हि निरूप्यते भूतानां भौतिकानां च वंशोऽपि च महानयं
१२८ स्वयंभुवस्य च मनो कीर्तनं चात्र विद्यते यस्मिन् मन्वन्तरे सर्वं मतं भवति सर्वदा व्यापारा
अपि वर्णनं भूतादीनां महात्मनां राज्ञां यशांसि कीर्त्यन्ते पुराणेऽस्मिन्ननेकधा अस्मिन्न
ल्पोऽपि नैवार्थो वेदस्थलविवर्जितः विद्यते ब्रह्मसत्त्वादौ कीर्तितो योऽत्र सम्मतः इदं गुरुः
स्वशिष्याय कावेरीतीरवासिने उक्तवान् अद्य धात्रा यत्नेहादेव विवेकवलात् राजादीनां
...दीनां कथाश्चित्राया आत्मप्रतिपादके पुराणेऽस्मिन् स्वाशिष्यो गुरुर्निजे संसारस्यतः
सततं दृष्ट्वैवात्र दृष्टवान् अतो नात्मकथा काश्चित् पुराणेन प्रकीर्तिता अत्राधिकारी यो
नात्मकथारागविवर्जितः संसारस्थलसंततो विरक्तः परिकीर्तितः वेदार्थो गहनो य
स्मात् सर्वैरेव न शक्यते अधिगन्तुं ततस्तेन पुराणे परिकीर्तितं आत्मावबोधकं नास्मा
त् अधिकं विद्यते भवि पुराणं सर्ववेदान्तसारार्थं परिकीर्तितं जातं यः शृणुया
त् विरागी वह्निसंभवः विरक्तो न संशयो भवतां सोऽपि ज्ञानं समाप्नुयात् अस्य व...
आज्ञा देवः साक्षात् त्रिलोचनः यस्य वाचि वसत्येषा नित्यमेव सरस्वती ...

मयोपस्थब्रह्माविलस्थगीयते ततः प्रमातिदं स्थावमेधावीचप्रजायते मातस्थ
मन्यते हि यतः फले मतिं प्राप्नोति भगवानीशावास्यमीरितः यदात्मकमिदं
देतज्ज्ञात्वा इदं दृष्ट्वा विद्वान् शिष्यानवदत् इति हि ईश्वरेण जगत्सर्वं वासितं
वरे यथा दृक्यथा सर्वं स्वदेहे स्वरूपया राज्ञा च वासितं यद्वत् स्वकीयं नगरादिकं एतेन
वासितं वापि नृणां यद्वत् कलेवरं पुष्पैर्वा वासितं यद्वत् नीरं मन्त्रमशीतलं वासनाभिर्वासितं
स्नानं वासितं हिमेनोत्तमैः ईशात्मकं ततः सर्वं योषित्धनादिकं स्वकीयपरकीयं वास्तवं
मीशस्य तन्मतं गंधर्वनगरं यद्वत् दृश्यते गगनात्मकं गगनस्यैव तद्वत् तस्मात् ईश्वरस्याखिलं
जगत् ईशोपमिति तत् ज्ञात्वा स्वयं मन्त्रविवर्जितं ईश्वरस्येति वाधामाने त्यजेद्योषिद्धनादिकं गं
धर्वनगरे यद्वत् आशा नैव सुखप्रदा योषिद्धनादेर्वा राजन् लहदस्यापि कीर्तिता यदि वा ब्रह्म
विज्ञानेनाधिकारोऽत्र विद्यते तज्यायादि लोकांश्च सर्वयोषिद्धनादिकं ईश्वरस्येति विज्ञाय मे
न स्याकर्मणा गिरा कुर्वन् स्वाश्रमधर्मं यावज्जीवं महाधियः कर्माणि कुर्वतां पापं भवतां न भवि
ष्यति ततः शुद्धधियो ब्रह्मज्ञानात् दुःखविवर्जिताः भविष्यन्ति भवन्तो जन्मनेत्र परत्र च त्रि
धा यद्विहितो मार्गः स्वर्गमोक्षकरो नृणां दक्षिणस्योत्तरस्तद्वत् तन्नीयो ब्रह्मवेदनं इतोन्यथा

आ॰
पु॰
३२९
419

नकोप्यस्तिन्नरणोमार्गः सुखप्रदः इतोन्यथाभिगच्छेतः पापकर्मप्रचोदिताः दुःखमेवप्रयान्तितेसर्वए
वाल्पमेधसः ब्रह्मज्ञानविहीनानांस्वर्गेणामपिदुर्लभा ब्रह्मलोकस्थितानाचसुखंनैवास्तिकिंच
न आत्मज्ञानविहीनत्वात् आत्महनाश्रइरिताः तेसर्वेह्यात्महन्तारणःदुःखमेतत्प्रजेयतः असुर्या
नामतेलोकाअंधेनतमसावृताः स्तांस्तेतान्प्रयान्तिवैकेचनात्महनोजनाः आत्मरूपमिदंशिष्याः
आश्चर्यमिवसंस्थितं क्रियाहीनंचमनसोजवीनंइंद्रियैःक्वचित् गम्यतेगम्यतेचापिब्रह्मज्ञाना
न्मनीषिभिः तिष्ठतिगिरिवत्तत्तुयात्यन्यान्परिहायहि धावतःशीघ्रगमनात्वाय्वादीन्यपिसर्वश
तस्मिन्ददातिभगवान्योवावायुःसनातनः पर्जन्यादिस्वरूपाख्यानांयाभिर्विविधमिदंभवेत् के
पनेतदेकंपःस्मनन्तत्दूरेचांतिकेचतत् अंतर्वहिश्चतत्प्रोक्तंयस्यसर्वंसासर्वदा यस्तुसर्वा
णिभूतानिह्यात्मन्येवानुपश्यति सर्वभूतेषुचात्मानंसदुःखंनाधिगच्छति यस्यसर्वाणिभूतानि
ह्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्रमोहश्चशोकःकः एकत्वमनुपश्यतः आनंदात्मानमीशायःए
कमेवानुपश्यति स्वयंज्योतिषमात्मानंसर्वेनःसोधिगच्छति स्थूलसूक्ष्मशरीराभ्याममज्ञातेन
चवर्जिते निर्गुणोनिष्फलंसार्थेसर्वेशापिचजायते क्रांतदर्शीचसर्वज्ञःपरिभूइजेयः [illegible]
स्वयंभूकारणम्परमःसर्वकारणकारण असमात्मनोनविज्ञानरूपःपरिकीर्तितः

कर्मनिखिलमुपासनसमन्विते असंभूतिरविद्या च कर्म प्रोक्तं मनीषिभिः संभूतिश्च तथा वि
प्रोक्तं तस्य उपासने कर्मणा पुत्रदारादिसक्ताः स्वर्गादिगामिनः रागद्वेषादिसंयुक्ता
स्ववशंगताः उपासनरता ये स्युस्तेभ्यो ऽप्यधिकमेव ते सर्वथा सक्तहृदयास्तमो यो
ण विहितकर्म संत्यज्य य उपासनतत्परः कर्मत्यागस्य दोषेण हि सर्वथा सन्निभास्तथा काम
णोप्यधिकं दुःखं तत एव प्रयाति ते ततः कर्मसमेतं यत्नं भवति किंचिदुपासने उक्तमेतत्परं श्रेय
कारकं परिकीर्तितं कर्मोपासनसंयुक्तो ज्ञानार्थी प्रकृष्टः सदा प्रार्थयेत ते तमादित्यमन्त्रि
हारमदन्तिम हिरण्मयेन पात्रेण त्वादिना वहुधा च हि पश्य आदित्य तनोधीमानादित्यगत
मानसः एवं संप्रार्थ्यमानस्य बुद्धिरस्य महात्मनः आदित्ययः पुमान् सो यं भवामि वनसंशयः
न देहेन्द्रियसत्वानः पंचभूतात्मको यतः भस्मान्तः सकर्थनामस्या महे स्यात्मविस्तरा मनः प्र
तिदेहे तेन तद्विरक्तः स्वकलेवरे कर्मणा पात्रयन्त्या संसंकल्पसहितेन च पुराक्तेन न तत्कस्माद
धुना विस्मृतं त्वया संकल्पं च ततः कर्म संस्मर त्वमधुना पुनः एवं प्रार्थ्यमानः सन्मनः पापवि
वर्जितं आदित्यवाक्यमन्त्रेण वचनेनापि लौकिकैः गच्छेत् ब्रह्मपरं चैव प्रार्थनातश्च वह्निः
अग्रे मा नय मार्गेण दुःखहीनेन सर्वदा उज्वलेन सदा सर्वं वित्तं ज्ञत्वमसीह भोः अस्माके द्विषि

आ॰ पु॰ णः सर्वान् विनाशय नमोस्तु ते सूर्यस्य प्रार्थनामंत्रः स्वयमुक्तो मनीषिभिः हिरण्मयेन पात्रेण
सत्यस्यापिहितं मुखं पूषन्न यावृणु त्वं तत् सत्यधर्माय दृष्टये यत्कल्याणतमं ते रूपं पश्यन्त दहवि
३१८ भो पश्यामीति च मंत्रार्थः कथितः सविस्तरः इति यस्य मयेविया ईश्वरस्य सदैव हि कथ
यति स ईशानः पुराणेस्मिन् समीरितः सर्वत्र नापरं किंचित् तत एतत् प्रमाणवान् मूढान्
420 वदन् विजानन्नैवमुच्यते भवसंकटात् ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदात्मपू
ज्यपादशिष्यशंकरानंदभगवत्पादविरचितउपनिषद्रत्ने आत्मपुराणे अष्टादशोध्यायः १८ ॥
यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥ संवत् १८७५
मध्ये मार्गशीर्ष मासे [illegible] लिखितं मया पंडित तिलककाश्मी
[illegible] लिखितं [illegible] पुस्तकं संपूर्णं समाप्तं शुभमस्तु ॥ ग्रंथ पत्र १४८ ॥
[illegible] गणेशाय नमः ॥ राम रा राम ॥